

CENTENARY MEMORIAL VOLUMES I-IV

IN HONOUR OF

ACHĀRYA

• BĀL GANGĀDHAR SHĀSTRĪ
JĀMBHEKAR

• (1812-1846)

• 3 75

APPRECIATIONS AND OPINIONS

APPRECIATIONS AND OPINIONS

(1)

H. E. Shri. M. S. ANEY, Governor of Bihar, Patna.

The "Memoirs and Writings of Ācharya Bāl Gangādhār Shāstri Jāmbekar" compiled and edited by Mr. G. G. Jāmbekar, is a unique work. For the first time, after the lapse of more than a century, the Marathi-speaking world is being supplied with an authentic account of the life and work of that great Mahārāshtrian, who in the early days of British rule, attained a position of great eminence in the public life of the city of Bombay, sheerly by dint of his ability and industry. He is undoubtedly the first Shāstri (Sanskrit Pundit) who took up the study of English, and only in a few years acquired complete mastery of that language, the science of mathematics, and several other branches of natural science. He may be rightly called the pioneer of public life in Bombay.

Bāl Shāstri was the first Indian to be appointed a Professor of Mathematics in the Elphinstone College of Bombay, and ~~had~~ among his students Prof. Kero Lakshman Chhatre, Dr. Bhaū Daji, Dr. Dadabhai Naoroji and several others, who earned distinction in later life. He wrote text-books on Marathi grāmār and several other subjects for use in schools, and was one of the first architects of modern Marathi prose. His contributions as an Oriental scholar, though few, are of great interest and importance. He was also nominated J. P., a rare distinction for a man of ordinary means in those days. He thus succeeded in earning the good opinion of the people and Government of his time.

Bāl Shāstri stood for the remarriage of young widows, and for the Shuddhi and readmission into Hinduism of those who were converted. He had the courage to fight with European missionaries for the assertion of this right. He was a philanthropist who used most of his income in doing public good or charity.

This brilliant son of Mahrāshtra lived only for thirty-three years. But considering the marvellous nature and excellence of the work done by him in this short life, one is reminded of the achievements of His Holiness the First Shankarāchārya, the propounder of Advaita Siddhānt and of Shri Jñāneshwara. Mahataj, the premier poet-saint of Mahārāshtra.

Mr Jambhekar, the author of these Volumes, is a well-known journalist and a writer of reputation. His "Introductory Survey of Biographical and Other References during the Century" is written in a rather challenging style. He has, however, taken considerable pains, at very great sacrifice, to unearth the materials for this biography. The work is not merely the story of the life of Bāl Shāstri, but a chronicle of events of public importance that took place a hundred years ago in Bombay and Maharāshtra, and therefore of the utmost interest to students of history of the early days of British rule in the Bombay Presidency. Lovers of the Marathī language will feel deeply indebted to the author for presenting them a highly interesting biography of one of the Ācharyas that laid the foundations of, and moulded the form of modern Marathī prose. Accordingly, these Centenary Memorial Volumes deserve to be on the shelf of every lover of Marathī literature, and in the hands of every student of the Marathī language in the higher classes

(2)

Prof N. G CHAPEKAR, B A, LL B

Research Guide in Marathī, Fergusson College, Poona

A unique personality as that of Bāl Shāstri Jāmbhekar, the Pioneer of Modern Mabārashtra in different fields, required for its biographical presentation a person endowed with a critical mind and capacity for patient research. The author, Mr G. G. Jambhekar (ex-editor of the 'Lōkashikshan') possesses that essential qualification in an imminent degree. He has unquestionably displayed remarkable energy and insight in hunting and digging up the all too scanty and scattered materials, which lay buried in obscurity for nearly a century. It was, indeed, a stupendous task. Obituary and other appreciative notices, official reports and files, private papers and correspondence, as well as the vast literature calculated to furnish some clue to the annals of the early nineteenth century, have been all laboriously utilized, with the result, that the editor has remarkably succeeded in discovering the forgotten greatness of the hero, after the lapse of a century.

The two of the four proposed Centenary Memorial Volumes before me are, in my judgment, a fine example of indefatigable

and intelligent research. One of them consists of the *Select Writings of Bāl Shāstri*—both English and Marathi—on various subjects; and the other of several interesting Appendices containing authentic *Biographical Materials* with critical notes by the editor. These records are valuable in that they throw a flood of light on the social condition of that obscure period, and provide us with a healthy reading. I make no doubt, therefore, that these Memorial Volumes deserve every encouragement and support of the University.

(3)

R. P. PATWARDHAN, M.A. (OXON.), I.E.S.

Director of Public Instruction (Rd.), Poona.

I have read this work with very great interest and profit. Years of patient labour have gone to its making : it is not as if the material lay ready to hand and needed only to be collated and digested. On the contrary, almost every bit of information, every small or big document, had to be brought to light by diligent search among musty record-rooms, or ingenuous inquiry with likely informants. In the result, we have here some eight hundred pages of original material, which is valuable not only for a biography of Bāl Gangādhār Shāstri Jāmbhakar, but also for the light it throws on many aspects of the history of Mahārāshtra in the second quarter of the nineteenth century.

Mr. Jambhakar was prompted to undertake the immense labour involved in the present work, by a feeling of indignation that posterity had not done justice to the memory of his great namesake. He has achieved notable success in the task he set to himself, and the reader of the following pages can form for himself a fairly clear picture of the man Bāl Shāstri Jāmbhakar was. He was indeed a most remarkable man. Born five years before the battle of Kirkee, Bāl Shāstri belonged to the very first generation of English-educated Mahārāshtrians. The avidity with which he took to the New Learning is reminiscent of the 15th century Renaissance scholars in Western Europe. Nor was his anxiety to make the light of the New Learning available to his non-English-knowing compatriots less remarkable. Not only did

he write or help in the preparation of text books in Marathi on Grammar, Etymology, Geography, History and even on Differential and Integral Calculus—that was incidental to his duties as an Educational Officer under Government—but he edited for some years, the first Anglo-Marathi weekly and the first Marathi monthly magazine. In the midst of all this work, he found time to contribute scholarly articles to the Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. A keen social reformer, he yet held fast to his moorings in Hindu religion and culture. Nor was he a sycophant, but held independent views on public questions, and freely expressed them. The obituary and appreciative notices about him printed in the present work bear evidence to the great impression made by him on his contemporaries, both European and Indian, and make us feel that if Death had not laid its hand on him at the all too premature age of 33, he would have been a Ranade in his generation and perhaps one even greater than that great man.

While thus successful in its main task, Mr Jambhekar's work is noteworthy in yet another way. It is a model of pains taking research and meticulously accurate writing (in spite of a few minor slips). Mr Jambhekar is a severe critic of loose and slipshod writing. At times, he is indeed too severe and rather hypercritical but the reader will, I trust, readily forgive him for this, and will be eagerly looking forward to his next and last volume, dealing with the Life and Times of Bāl Gangādhār Shastri Jambhekar.

Scholarly works like the present can never be financial successes. They, therefore, need all the help that the generous public and Government can possibly extend to them.

(4)

Dr A S ALTEKAR, M A, D Litt Head of the Department
of Ancient Indian History and Culture, Patna

I read portions of the printed file copy of the formes of the Centenary Memorial Volumes in honour of Bāl Gangādhār Shastri Jambhekar (1812 to 1842) compiled by Mr G G. Jambhekar. They showed me very clearly that the work will be a very

valuable one for the reconstruction of the educational, social and cultural history of Maharashtra of the little known and less studied period which marked the transition to the British administration. To collect the scattered data for these Volumes from sources difficult to procure was a strenuous, troublesome and costly task. Mr Jambhekar has not only executed it with success and ability but has also utilized the data for presenting an authoritative picture of the life of the age, in a manner that will bring credit to research workers of established reputation. The work will be indispensable for the students of the history of the period it covers and therefore deserves encouragement and financial support from the Government, the Universities and similar bodies.

(5)

The Honble Mr. N. V. GADGIL B.A. LL.B.
Minister for Works, Mines and Power, New Delhi

I am grateful to Mr. G. G. Jambhekar for giving me an opportunity to go through the interesting volumes of his work—'Memoirs and Writings of Acharya Bal Gangadhar Shastri Jambhekar'. It seems that somehow or other but certainly his work have Maharashtra. I am Jambhekar has done great service in the interests of historical research and perspective. The three volumes so far published give a correct picture about Bal Shastri himself, his contemporary personalities and life of the society at that time. Bal Shastri was evidently a pioneer, a thinker, and to some extent a prophet. His writings and his activities in various fields go to show that he was a personality far in advance of any of his countrymen in his age. He has left his mark on modern Marathi literature and tried to establish a tradition which unfortunately was not continued. I hope these Centenary Memorial Volumes will receive adequate public response and congratulate Mr. Jambhekar on the successful execution of a very worthy and arduous task.

(6)

P K GODE, M A, Curator,

Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona

It is now more than six years ago that Shri G G Jambhekar, the well known editor of the '*Lokashukshana*', projected a series of four volumes to commemorate the death centenary of Bal Gangadhar Shastri Jambhekar, Father of Modern Maharashtra, who passed away on 17th May 1846. He had intended to bring out at least the second of these volumes, on that memorable occasion, but unfortunately, owing to very serious press difficulties, it was not found possible to do so. We may, however, well congratulate the author on now giving us at once, the first three of the proposed volumes instead of one.

The whole project of the Centenary Memorial Volumes is divided as follows —

Vol I—An Introductory Survey of Biographical and Other References during the century (1846-1946)

Vol II—Select Writings (English and Marathi) with two Indexes

Vol III—Biographical Materials (Appendices I-VI) with notes

Vol IV—Life and Times (in preparation)

Of these, the first three volumes that are now published, cover in the aggregate some 1200 pages of demy octavo size, in small print. The subject-matter of Vols II and III is naturally bilingual to no small extent inasmuch as, it consists not only of some of the writings of Bal Shastri in English and Marathi, but also of a large variety of biographical materials assiduously collected from various sources. The whole work bears ample testimony as much to the indefatigable industry of Shri Jambhekar as to his scientific method of approach in the field of biographical writing. Indeed, in him the great Pioneer has found a worthy biographer, possessing an uncommon critical acumen, coupled with a sense of literary-veracity which takes nothing for granted, and a spirit of sympathy and understanding without which no biography of any personage, ancient or modern, could be worthily written. Nor can we fail to admire the spirit of

earnestness and self-sacrifice of the author in shouldering single-handed, the heavy financial and other responsibilities in executing this great task.

The contents of Vols. II and III before us have an abiding value as sources of the literary, social, and cultural history of modern Mahārāshtra; especially because, the sources from which Shri. Jambhekar has gathered these materials, are generally unknown and inaccessible to ordinary students of literature and history. No less important than these two volumes of sources is Vol. I, which not only provides us with an admirable view-finder to them, but prepares the ground for Bāl Shāstri's 'biography proper, promised by the editor in the last and fourth volume of the project. In doing so, he had to cut down much rank growth of the many inadequate and incorrect estimates of his hero's work and worth; and it would appear that he has applied his hatchet rather vigorously. His 'Introductory Survey', indeed a vivacious product of the pen of the editor of the '*Lokashikshana*', casts a lurid light on the slipshod method of writing adopted by some writers whose lucubrations, if not challenged in time, will pass down as authoritative to future generations. We are, therefore, very much indebted to Shri. Jambhekar for the enormous labour bestowed by him on these Memorial Volumes, which will go down to posterity as a model effort and achievement in the domain of biographical research. We also feel confident that he will be able before long, to give us his last volume which would be the coping stone of the great biographical monument, worthily commemorating the name and fame of Bāl Shāstri. Jambhekar, Father of modern Mahārāshtra, to whom he pays a glowing tribute in the following dedicatory lines :—

“ क्षेत्रेषु विविधेष्वेवमादिमो मार्गदर्शकः ।

अयस्त्रिराति वर्षेषु द्योतितामितविष्णुः ॥ ११ ॥

अतः पाण्डित्य-चारित्र्य-देशभक्त्यादिभिर्गुणैः ।

आद्यो राष्ट्रगुरुर्बालो 'महाराष्ट्रपितामहः' ॥ १२ ॥ ”

CENTENARY MEMORIAL VOLUMES I-IV

MEMOIRS AND WRITINGS
OF.
ĀCHĀRYA
BĀL GANGĀDHAR SHĀSTRĪ
JĀMBHEKAR
(1812 - 1846)

PIONEER OF THE RENAISSANCE
IN
WESTERN INDIA
AND
FATHER OF MODERN MAHĀRĀSHTRA

COMPILED AND EDITED BY
GANESH GANGADHAR JAMBHEKAR

WITH A FOREWORD
BY
The Hon'ble Shri. B. G. KHER
Chief Minister, Bombay

POONA

1950

•
ALL RIGHTS RESERVED

PUBLISHED BY
GANESH GANGADHAR JAMBHEKAR
Lokasthikshana-Karyalay
199/5 Sadashiv Peth, Poona 2

शताब्दी-स्मारक-ग्रंथ, खंड १-४

पश्चिम भारतांतील नवयुगप्रवर्तक

आणि

आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक

आचार्य

बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर

(१८१२ - १८८६)

यांचे

जीवनवृत्त व लेखसंग्रह

संशोधक व संपादक

गणेश गंगाधर जांभेकर

पुरस्कर्ते

नामदार श्री० बाळ गंगाधर खेर

मुख्य मंत्री, मुंबई

पुणे

१९५०

सर्वाधिकार स्वाधीन

प्रकाशक :

गणेश गंगाधर जांभेकर

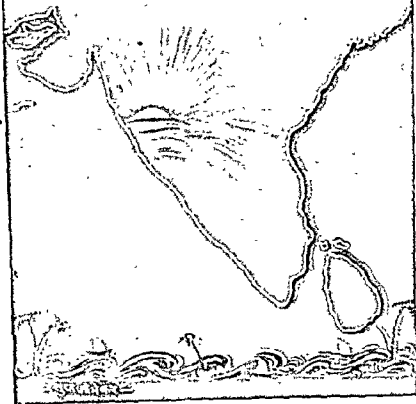
लोकशिक्षण-कार्यालय •

१९९/५ सदाशिव पेठ, पुणे २

*The Rising Sun that first lightened the paths of
National Progress in Western India*

आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक
आचार्य बालशास्त्री जाम्भेकर

॥ बालार्क प्रथम स्वये उजळिले देशोन्नतीचे पथ ॥

ACHARYA BALSHASTRI JAMBHEKAR
FATHER OF MODERN MAHARASHTRA

TO
THOSE BELOVED COUNTRYMEN
WHO WISH TO STUDY SCIENTIFICALLY
THE HISTORY OF MODERN MAHARASHTRA

आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें
सशास्त्र अध्ययन करूं इच्छिणाऱ्या
प्रिय देशवांधवांस

॥ श्रीमहाराष्ट्र-पितामह-शताब्दीयं पुण्यस्मरणम् ॥

महाराष्ट्रे वरे देश आङ्ग्लराजप्रशासिते ।

नरवीरः समुत्पन्नो राष्ट्रोन्नतिकरो महान् ॥ १ ॥

गङ्गाधरसुतो बालः शास्त्री बालबृहस्पतिः ।

जाम्भेकरकुलोत्तम आद्योचार्य इति स्मृतः ॥ २ ॥

अतुलो गणितज्ञो हि ज्योतिःशास्त्रविशारदः ।

प्राच्यपाश्चात्यशास्त्रज्ञो भाषाद्वादशकोविदः ॥ ३ ॥

अध्यापनपटुर्दाता समदर्शी च सज्जनः ।

भाऊ-दादा-केरू-नाना यस्य शिष्यवराः श्रुताः ॥ ४ ॥

भूगोल-व्याक्रियैतिह्य-शून्यलब्धि-प्रबन्धकृत् ।

महाराष्ट्रियगद्यस्य संस्कर्ता सर्वसंमतः ॥ ५ ॥

‘दर्पण’स्य विधाता यस्तथा ‘दिग्दर्शन’स्य ज्ञ ।

आद्यः संपादको मान्यो महाराष्ट्रोपदेशकः ॥ ६ ॥

- 1 The first College Professor in Western India, and the revered Guru of the first generation of English-educated men in the country.
- 2 Twelve languages, viz. English, French, Latin, Greek, Persian, Arabic, Sanskrit, Gujarati, Bengali, Hindustani, Kannada and Telugu.
- 3 Dr. Bhau Daji Lad, the leading physician, Indian anti-quarian scholar, and public man of his time
- 4 Dr. Dadabhai Naoroji, "Grand Old Man of India."
- 5 Prof. Kero Lakshman Chhatre, the well-known mathematician and astronomer.
- 6 Rao Bahadur Nana Moroji Trilokchar, the upright and strict Presidency Magistrate of Bombay, and Dewan of Indore State.
- 7 Grammar.
- 8 History.
- 9 Differential and Integral Calculus.
- 10 The Bombay Durpun, the first Anglo-Vernacular Weekly in Western India (1832).
- 11 The Digdurshun, the first Marathi Monthly Magazine (1840),

॥ श्रीमहाराष्ट्र-पितामहाचें शताब्दीय पुण्यस्मरण ॥

आङ्ग्लसत्ताधिष्ठित महाराष्ट्र देशांत धाळ गंगाधर शास्त्री नामक राष्ट्रोन्नतिसाधक धोर नरवीर निर्माण झाला ॥ १ ॥

ह्या जांभेकर-कुलश्रेष्ठाला 'वालवृद्धस्पति', 'आद्याचार्य', असें संबोधिलें आहे ॥ २ ॥

हा अतुल गणितज्ञ व निष्णात व्योतिषी होता; प्राच्य व पाश्चात्य शास्त्रें यास अवगत होती; आणि याला वारा? भाषा येत होत्या ॥ ३ ॥

हा शिकविण्यांत अत्यंत कुशल, दानशील, समदर्शी व सज्जन होता. भाऊ, दादा, केले व नाती हे याचेच प्रसिद्ध शिष्योत्तम होत. ॥ ४ ॥

ज्ञानें व्याकरण, भूगोल, इतिहास, शून्यलब्धिगणित इत्यादि विषयांवर ग्रंथरचना केली; आणि मराठी गद्याला योग्य वळण लावणारी ग्रंथकार म्हणून हा सर्वमान्य होता ॥ ५ ॥

हा 'दर्पणा'चा व 'दिग्दर्शना'चा निर्माता असून आपल्या उपदेशानें महाराष्ट्राला जागें करणारा हाच पहिला मान्यवर संपादक होय ॥ ६ ॥

१ पश्चिम हिंदुस्थानातील पहिले 'प्रोफेसर' व पहिल्या पिढीतील आंग्ल-विद्यार्थ्यांचे सर्वमान्य गुरुवर्य.

२ इंग्रजी, फ्रेंच, लॅटिन, ग्रीक, फार्सी, आरबी, संस्कृत, गुजराती, बंगाली, हिंदुस्तानी, कन्नड व तेलुगु.

३ सुप्रसिद्ध भिषग्वर, भारतीय पुराणेतिहास-संशोधक व सार्वजनिक कार्यकर्ते, डॉ. माऊ दाजी लाड.

४ हिंदुस्थानाचे राजकीय भीष्माचार्य, डॉ. दादामाई नीरोजी.

५ विख्यात गणितज्ञ व व्योतिषी, प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे.

६ मुंबईचे न्यायनिष्ठ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट व इंदूर संस्थानाचे दिवाण, रा. व. नाना मोरोजी त्रिलोकेकर.

७ पश्चिम हिंदुस्थानातील पहिले आंग्ल-देशभाषीय साप्ताहिक इत्तपत्र-‘दर्पण’ (१८३२).

८ पहिले मराठी मासिक पुस्तक-‘दिग्दर्शन’ (१८४०).

प्राचीनलिपिलेखज्ञो नानाराष्ट्रेतिहासविद् ।
 भारतीयपुरावृत्तशोधकाधेसरो मतः ॥ ७ ॥
 गीर्वाणभाषानिपुणः स्वभाषाधर्मदीपकः ।
 आद्यः प्रकाशकः ख्यातो 'ज्ञानदेवी'-विमर्शकः ॥ ८ ॥
 श्रीशिक्षाप्रेरको बालविधवोद्वाहचोदकः ।
 क्रिस्तधर्मप्रसक्तस्य विप्रत्योद्धारकः स्मृतः ॥ ९ ॥
 स्वधर्मनिरतो धीर आद्यो लोकसुधारकः ।
 विद्वद्भिर्महितो धुर्यो न्यायदर्शी प्रियंवदः ॥ १० ॥
 क्षेत्रेषु विविधेष्वेवमादिमो मार्गदर्शकः ।
 त्रयस्त्रिंशतिवर्षेषु द्योतितामितविक्रमः ॥ ११ ॥
 अतः पाण्डित्यचारिभ्यश्च देशभक्त्यादिभिर्गुणैः ।
 आद्यो राष्ट्रगुरुर्वालो 'महाराष्ट्रपितामहः' ॥ १२ ॥
 गाङ्गाधरिगणेशेन जाम्भेकरकुलात्मना ।
 महात्मनः शताब्दीयपुण्यस्मरणकारिणी ॥ १३ ॥
 रचिता द्वादशश्लोकी तोषायास्तु विवेकिनाम् ।
 भक्तयोपहृतसंस्तुत्या प्रीयता च पितामहः ॥ १४ ॥

-
- 12 The foremost Indian antiquarian scholar, who began contributing valuable papers to the *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, since its establishment (1841).
 - 13 He was the first to publish the '*Jñāneshwari*', the famous Marathi commentary on the '*Bhagavadgītā*', with different readings, as far back as 1845.
 - 14 He brought back to the Hindu fold, the Brāhman boy Shreepat Sheshadri Paralikar, who had almost embraced Christianity, after administering to him the purificatory ceremonies prescribed by the Hindu Shāstras.
 - 15 Justice of the Peace.

प्राचीन लिपिलेख लावणारा व नाना राष्ट्रेनिहास जाणणारा आद्य
भारतीय पुराणेतिहाससंशोधक म्हणून याची गणना आहे ॥ ७ ॥

हा संस्कृत भाषेत निपुण असून स्वभाषा व स्वधर्म यांचा पुरस्कर्ता
होता. पाठभेदयुक्त 'ज्ञानेश्वरी' यांचेच प्रथम प्रकाशित केली,
अशी याची द्याति आहे ॥ ८ ॥

हाने स्त्रीशिक्षणाम प्रेरणा दिली, बालविधवांच्या पुनर्विवाहाचे
मंडन केले, आणि क्रिस्ती धर्मावर भाळलेल्या ब्राह्मण-कुमारांला
शुद्ध करून पुनः स्वधर्मान घेतले ॥ ९ ॥

हा स्वधर्मनिष्ठ असून आद्य धैर्यशाली समाजसुधारक होय. ह्याचे
नेतृत्व विद्वन्मान्य होते, आणि हा सामोपचाराने न्यायदानास
साहाय्य करी ॥ १० ॥

ह्याप्रमाणे वयाच्या अवध्या तेहतिशीत नानाविध कार्यक्षेत्रांत आद्य
मार्गदर्शक होऊन याने आपले अपार सामर्थ्य प्रकट केले ॥ ११ ॥

अर्थान् विद्वत्ता, सदाचार, देशभक्ति इत्यादि गुणांनी अमगण्य
असा हा बाळशास्त्री आधुनिक महाराष्ट्राचा आद्य 'राष्ट्रगुरु' व
'पितामह' होय ॥ १२ ॥

ह्या महात्म्याचे शतगावत्तरिक पुण्यस्मरण करणारी ही द्वादशश्लोकी
गणेश गंगाधर जोशेकर याने रचिली ॥ १३ ॥

ती विचारवंतांना संतोष देवो, आणि भक्तिमावाने अभिलेख्या ह्या प्रशस्तीने
तो 'पितामह' सुप्रसन्न होवो ! ॥ १४ ॥

१ ह्यांनी रॉयल् एशियाटिक सोसायटी (मुंबई शाखा) या संस्थेचे नियतकाजिक
सुरू (१८४१) होताच त्यामध्ये अनेक शोधनिबंध प्रसिद्ध केले.

१० श्रीपत रोषादि परळीकर.

११ ' जस्टिस ऑफ दि पीप ' या नात्याने.

“THE NOBLEST EPITAPH TO HIS MEMORY !”

“To the wide range of information and the enlightened morality resulting from an excellent European education, to the most solid and rare attainments in science and literature, both European and Asiatic ;—and to the influence which was the just and natural result of a character and mind thus distinguished and adorned, he added an anxiety and zeal for Native improvement which I have never seen equalled ; and which have forcibly impressed upon my mind the conviction, that the loss of no individual in Bombay, European or Native, of whatever rank, could prove so great a calamity to Western India, as that of our lamented friend, the late Bāl Shātree.”

—Sir T. E. Perry, Knight, Puisne Justice, Supreme Court, Bombay
(in the course of his Charge to the Grand Jury)

The Bombay Courier, July 10, 1846

“ आजपावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाला नसेल.”

“ सिकवण्यास शालीवावासारखा मनुष्य मिळणें वठीण आणि त्या पुरुषाचे सौजन्य वगैरे बहुतच गुण व अनंत विद्या आणि विशाल बुद्धि ही पाहून परमानंद होतो. सारांप आजपावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाला नसेल.”

—विष्णु नरसिंह जोशी, ज्योतिषगुरु, संस्कृत पाठशाला, पुणे

ता. १३ ऑगस्ट १८४९

PREFACE

A literary enterprise of the present type and dimensions probably demands a very candid Preface, and an attempt is made in the sequel to satisfy the demand.

It is now some seven years ago, that I first conceived the happy idea of bringing out, in the form of Centenary Memorial Volumes, the Memoirs and Writings of the late distinguished Āchārya Bāl Gangādhār Shāstri Jāmbhēkar (1812-1846), the great forgotten worthy and Father of Modern Mahārāshtra. Being a scion of the same stock, though little connected directly with the subject of these Volumes, the hallowed name of Bāl Shāstri was never altogether unknown to me: having occasionally heard passing references to him from the lips of my beloved father, even as a child. And as I was fond of reading the biographies of great men, ancient and modern, from my school-days, I made my first fair acquaintance with the life and achievements of that hero more than forty years ago, through the only short but interesting life-sketch written by the well-known Marathi scholar, the late Balkrishna Narayan Deo of Indore, so far back as 1892. Nor are the stray allusions to Bāl Shāstri and his work in the field of Marathi literature few and far between; though it must be owned that they fail, as a rule, to convey an adequate picture of that extraordinary personality. It is also recognised on all hands, that the original materials for an authentic and extensive biography of Bāl Shāstri Jāmbhēkar have become extremely scarce and inaccessible, after the lapse of a century; particularly because, the rise of modern Marathi prose practically begins with him, and as we are a race devoid of proper historical sense and perspective, it is only during the last few generations that we have begun to take some serious interest in historical and biographical writing. A systematic constructive attempt at Bāl Shāstri's biography, therefore, was obviously a very arduous task which no scholar would venture to undertake; for, it was bound to tax all the leisure and energies of the intending biographer for some years. In fact, it was owing to my own heavy preoccupations in other fields that I could not

persuade myself, howsoever I wished, to handle this important subject earlier, until I was free to do so after the unfortunate winding up of the Lōkashikshana-Mandal, Ltd. by 1941-42. The historic revolutionary year 1942-43 came next, when no real patriotic worker in the country could remain an altogether silent spectator in the very midst of the struggle for national independence; and how I humbly acquitted myself during those exceptionally hazardous times is fairly known in responsible quarters. Suffice it to say, that when this white heat had considerably subsided by the middle of 1943, I personally realised very keenly the necessity of making once for all, one supreme effort to fulfil the great desideratum in the historical and biographical annals of modern Mahārāshtra; inasmuch as, the first memorable death-centenary of Bāl Shāstri was due to fall only three years later, on May 17, 1946; and accordingly, I made up my mind to throw myself heart and soul in this self-imposed venture since then.

With a view to equipping myself thoroughly for the proposed undertaking, I now began to ransack all the available printed sources of information both Marathi and English, bearing on the life and times of Bāl Shāstri. And I thus glanced through hundreds of pages week after week, and month after month,—of books and pamphlets, reports and blue-books, calendars and catalogues, and various other works of reference, as also of the oldest magazines and newspapers that could be found in all the leading libraries of Poona, both public and private; the encyclopædic and scholarly Mandlik Collection placed in the Library of the Fergusson College being a particular mine of valuable information and instruction for the study of that old period. I also started at this time copious correspondence all over Mahārāshtra, trying to collect all possible facts and information, written and oral, from likely informants, even the source of the available private daftars of illustrious contemporaries not excluded. Another important attempt in this direction was to secure from private individuals and old book-collectors, the oldest available editions of the many printed works of Bāl Shāstri. In this connection, a limited but most valuable help came to me from the late Ramakrishna Shankar Jambhekar of Korla, in Konkan (who alas! is no more, to see the completion of the work so dear to him). It was he more than anybody else, who, out of his remarkable devotion for

Bāl Shāstri, had tried to collect years ago, his private papers and correspondence from his living kinsmen in Sawantwadi and Pombhurle, his native place. Nay more. Residing in a far-off corner in Konkan, and only educated in an Anglo-Vernacular School, he had the ambition in his early days to write the life of Bāl Shāstri, and with that view had the brain and the pluck to correspond with Dr. Dadabhai Naoroji, the Grand Old Man of India, so far back as 1909, and secure from him a few of his most vivid and valuable recollections about his great Guru, during the forties of the last century ! And what is more pertinent here, that devoted kinsman of Bāl Shāstri, who was all along extremely keen on getting a proper biography of his hero written by some competent scholar of Mahārāshtra, had entrusted to Prof. (now Mahāmahōpādhyāya) D. V. Potdar, some rare authentic documents and copies of letters collected by him for this purpose. But somehow, in spite of the many importunate inquiries of that gentleman, these precious records remained altogether idle in the hands of that reputed Professor of History for more than fifteen years, without being turned to any good account; until at last, the old disappointed man thought of me, and asked Prof. Potdar to hand over the same records to me for my use, for which kind regard for me I am ever thankful to him.

After more than a year's exploration in the libraries and family archives in Poona, however, it became quite clear to me that not Poona, but Bombay, the main scene of Bāl Shāstri's life and activities, was the proper field for further investigation. About the middle of 1944, therefore, I shifted my centre of research-activity to the great capital of the Presidency. Here, besides occasional field-work in parts of the city and its suburbs, trying to gather authentic materials from old nooks and corners, I was chiefly occupied for some three years, in voracious reading and diligent collection of all sorts of facts and information, from hundreds of official files and scores of old newspapers preserved in the Bombay Secretariat Records Office to which I was kindly given ready access by Government. And I must say this to the credit of those old archives, that I have been able to extract the greater part of my valuable materials from that vast and rare historical store-house. I have, moreover, supplemented and checked my information and researches, wherever possible, from

the rare and precious books, pamphlets, magazines and newspapers that have been preserved mainly in the local branch of the Royal Asiatic Society, and to some extent in the Cama Oriental Institute, the Elphinstone College, and the Bombay Native General Library (now known as People's Library), as well as in the two outstanding collections of Marathi books in Mahārāshtra—the Marathi Grantha-Sangrahālayās of Thana and Bombay, to whose working secretaries my cordial thanks are due for their kind courtesy.

Now side by side with these assiduous researches and the collection of materials, the work of copying, selecting and digesting them had also to be managed; and copying-work in particular, presented serious practical difficulties. For, it proved to be not only immense in volume, but also extraordinarily trying. The hand-writing of the old official files which had to be handled by the score, was not easy to decipher for the ordinary assistant and typist; wherefore, to ensure accuracy, I had often myself to do the work for him, and furnish him the copy. Nor was it less irksome to typewrite faithfully and compare again the number of required extracts from the old rickety newspaper-files produced on the office-table. In fact, these and other practical difficulties can be properly realised only by those who have handled such type of work which, moreover, had to be sped up in the few and stated hours at one's disposal. Obviously, trained and efficient hands were needed; but these could not be had for temporary work and parsimonious remuneration. Thus, finance was the crux of the problem, and I had neither public nor private funds to help me, though life and work in Bombay required high payment at every turn. In this case, moreover, I had not only to bear my own expenses for months and years together in the costly metropolis, but had also to find money for the work, by persuading a few friends and sympathisers from day to day. In the result, many a temporary assistant and typist left the job half-way, sometimes creating not a little trouble for his successor! Even so, under these very depressing circumstances, I had to plod on as best as I could, not mindful of the many delays, inconveniences and disappointments. And unfortunately for me, as if these hardships were not enough, the rigorous pressure of work seriously heightened my intestinal troubles,

and forced an expensive surgical operation on me in Bombay during this very period, which kept me confined to bed for a couple of months! I must say, however, that I tried even then to utilize these days of sickness and convalescence for the work in hand, while I may also add here, that my knees have been another source of serious trouble to me since then, owing to the abnormal strain put on them in ascending and descending hundreds of steps of the lofty buildings of Bombay, in the hurried pursuit of my proposed daily tasks.

I was, however, now in a position to map out the whole literary project by the end of the year 1945. The Centenary Memorial Volumes were to be four in all : Volume I—Introductory Survey of Biographical and Other References during the Century (1846-1946); Volume II—Select Writings, English and Marathi; Volume III—Biographical Materials with Notes; and Volume IV—Life and Times. Of these, Volume II consisting of about 350 pages in demy octavo size, was soon prepared for the press, as it was intended to be published in Bombay on the fast-approaching memorable day of the first centenary of Bāl Shāstri's death—the 17th of May 1946, under the high auspices of the Hon'ble Prime Minister, Shri. B. G. Kher. But as Dame Fortune would have it again, the leading Marathi press which had definitely undertaken to bring out the said volume could not keep to the schedule, to the sore disappointment of all concerned! It should not be forgotten, however, that these crucial years constituted the most troublous times in the country—the whole atmosphere seething with public agitation, strikes, riots and what not; to say nothing of the high prices, stringent Government controls, and black-marketing rampant all round! In the result, after several unsuccessful attempts to carry on the printing work in Bombay, I was ultimately obliged to return to Poona by the end of 1947, to see the whole work through, with the help of some of the leading local presses, as best as I could. And it really appeared after some time, as though it would be possible to publish the three Volumes at least on the 103rd anniversary of Bāl Shāstri's death last year, when luckily, some highly important fresh materials bearing on his life and work came to light quite unexpectedly! Of these, the very interesting autobiographical fragment of the late Keshav Shivaram Bhawalkar,

a pupil of Bāl Shāstri, and his incomplete but informing short article on Bhau Mahājan were procured for my use, from their living descendants at Nagpur, by the two well-known Marathi scholars on that side—Dr. Y. K. Deshpande and Shri. H. N. Nene, to whom I am very much indebted; and these papers edited with critical notes have been separately included in Appendix III, Volume III of the present work. Again, an old lithographed copy of the exceedingly rare and valuable Marathi work by Dāl Shāstri on Differential and Integral Calculus, which perhaps nobody had seen for the last seventy years, was brought to my notice, by the well-known collector of old books, Shri. S. G. Date of Poona, to whom my sincere thanks are due. Nor can I forget to acknowledge in this connection, the friendly assistance given to me by my friend, Prof. L. V. Gurjar, in editing its printed portions embodied in Appendix IV of the same Volume. Naturally, these labours and the special difficulty of printing a Marathi work on higher mathematics caused considerable delay; which, however, was usefully turned to account by me in searching the famous Peshwa Daftar in the Poona Alienation Office for some other important materials. These latter were then utilized to form the last two interesting Appendices V and VI.

Here, it would not be out of place, I trust, if I say a few words about the financial aspect of the enterprise. Properly speaking, such costly research-work and its publication can hardly be expected to be carried on, at the private expense of a small individual like myself, and can be successfully managed only with the liberal support of Government or other public funds intended to promote learning and social advancement. But unfortunately for us, this is not yet the happy order of the day; and until it comes, those individuals that feel called upon to undertake such good work cannot but patiently toil as far as they can, and suffer the consequences! Accordingly, the whole conception and execution of the present project has been entirely voluntary and personal. And I may be permitted to say, that I have all along regarded it as public work, and have been doing it for the last seven years much in the same way that I have worked throughout my long career. Yet, "money makes the mare go" is a popular maxim, the truth of which is poignantly realized in the affairs

of public life no less than in private. Thus, the cost of preparing for the press, and of printing and binding along with the paper and illustrations etc. a very limited edition of these three substantial Volumes in English and Marathi, covering in the aggregate something like 1200 pages of demy octavo size, in small print, may be easily put at Rs. 15,000/-; to say nothing of the preliminary expenses and the literary labours of the author, who has been ceaselessly toiling single-handed, at considerable personal sacrifice for all these years, also shouldering at the same time the financial burden and risks of the whole undertaking, which may be easily put at another Rs. 15,000 without exaggeration, making a grand total of Rs. 30,000! I would not, therefore, be true to myself, if I did not openly acknowledge the kind pecuniary help that I have been able to secure from some appreciative sympathisers, on my earnest appeal to them. Among these good men, I mention first and foremost, Rao Bahadur M. B. Jambhekar of Harihar, who, no less for the intrinsic value of the work than for his fraternal regard for me, readily offered a handsome donation of Rs. 1,000 more than five years ago, to set the ball rolling. I should next acknowledge the kind assistance of the late Dr. R. H. Bhadkamkar (whom I cannot but remember with gratitude) who, at my request, was pleased to supply freely the printing paper that was needed to bring out the first proposed volume,—which practically meant a no less valuable donation in those difficult times, and for the formal posthumous adjustment of which I have to offer my sincere thanks to his good son, Shri. V. R. Bhadkamkar and son-in-law, Shri. J. L. Joshi. Shri. B. V. Tambe, J.P., who is much interested in the work, has also been good enough to enter his name in Class I (Rs. 1000), and has been ever ready to accommodate whenever called upon to do so. I then deem it a special privilege and an honour, that H. E. Shri M. S. Aney, Governor of Bihar, and Mr. Justice M. V. Bhide, M.A., I.C.S. (Retd.) have each offered a donation of Rs. 500 (Class II), and have expressed their high appreciation of the work, for which I feel very thankful to them. Shri. Bapuji Aney has, moreover, rendered a great service to the Centenary Memorial of Bāl Shāstri Jāmbhekar, by delivering on the occasion of the annual meeting of the Gangānāth Jhā Research Institute at Allahabad, on 9th April 1949, a very instructive presidential address on the life and work of that

pioneer Orientalist of India; and what is more, he was good enough to make a suitable reference to these Volumes on that great occasion. Under Class II, I have also to express my hearty thanks to two valued friends of mine in Bombay [for their generous gifts; for I know that they are not so well-off as to make these contributions easily. One of these is Shri. W. R. Talwalkar, who has been a great admirer of Bāl Shāstri; and the other young donor, who, with equal admiration for him chooses to remain *incognito*, was good enough even to offer for a few days his small leisure, to help the copying-work in the Secretariat Records Office. Among donors of Class III (Rs. 250), there are some half a dozen good men who appreciate the work, the more noteworthy being Rao Bahadur G. S. Sardesai, the veteran historian of Mahārāshtra, and my friend Shri. B. B. Dhavale, who has, moreover, helped me to secure a few donations. And lastly, Class IV (Rs. 125) consists of a dozen and more sympathisers, most of them being men of very ordinary means. It will thus be apparent that an amount of something like Rs. 8,000 or so, in the aggregate, has been offered mostly by friends and sympathisers of the humble author and his work, towards the preparation and publication of the proposed Centenary Memorial Volumes; which very limited amount, however, would cover only a small part of the actual total outlay. Yet, the practical value of these donations, modest as they are, can be well realized when it is remembered that even such a seat of learning as the University of Bombay could make a publication grant of Rs. 450/- only, for such a costly undertaking! Hence, all honour to those good men that have enabled me to push the great project to its present successful stage, with their kind contributions.

It now only remains for me to perform the very pleasant duty of making proper acknowledgements. And here, first and foremost, I do not know in what way I can repay the deep debt of gratitude I owe to our worthy Prime Minister, the Hon'ble Shri. B. G. Kher, for having spared some of his very precious hours amidst multifarious activities and heavy responsibilities, to write his interesting and valuable Foreword to these Memorial Volumes. While expressing my most sincere thanks to him for the favour, I really feel happy at the thought that he happens to preside today over the educational destinies of the Presidency or

State, the first broad foundations of which were laid by the late distinguished Bāl Shāstri Jāmbhekar. It is not also possible for me to thank adequately the Rt. Hon'ble Dr. M. R. Jayakar, the veteran Mahārāshtrian leader of Bombay, and the present esteemed Vice-Chancellor of the University of Poona, for having found leisure to go through the pages of these Volumes, and to contribute a very judicious and at the same time excellent Appreciation of the whole work. For this, however, no less than for commending it to Government and the public for proper help and recognition, I feel very grateful to him. Moreover, now that these two eminent and responsible leaders of Bombay and Mahārāshtra, as also Lōkanāyak Shri. Bapuji Aney, the recognised leader of C. P. and Berars, have unanimously acclaimed Bāl Shāstri Jāmbhekar as the greatest worthy of his age, may we not all strongly entertain and endorse the hope sincerely expressed by the Hon'ble Prime Minister in his own concluding remarks of the Foreword—namely, that "a fitting memorial will be raised by the people of this Province to that Great Pioneer, who laid the foundations of their progress and welfare during the last century"?

Here, I must also extend my cordial thanks to the many leading scholars residing in distant parts of the country, for having promptly favoured me with their valuable opinions on these Volumes, which I am glad to say, are indeed very appreciative and encouraging. Among these worthy gentlemen, I should feel specially grateful to that well-known octogenarian Marathi scholar, Shri. G. S. Sardesai of Kolhapur, who, even in sickness, has had the extraordinary interest and patience to go through the three Volumes forthwith, and has been kind enough to express his generous appreciation of the work in unusually warm terms.

Next, I have great pleasure in acknowledging the many debts I owe to all those persons that have helped me in various ways. And firstly, let me thank the Honorary Librarian, and particularly the Assistant Librarian, Shri. R. S. Parakhi of the Fergusson College, Poona, for their kindness and uniform courtesy in allowing me the free use of their splendid Library, of which the Mandlik Collection especially, is a great asset and ornament. I must also thank Shri. B. V. Tambe, J.P. and

Professors K. P. Kulkarni and S. S. Khanwelkar for having often made available to me, from the rich libraries of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society and the Elphinstone College, many a rare and valuable work, which could be found nowhere else. I must then express my special thanks to those that have helped me with some extremely rare Marathi books, magazines and newspapers that have been very useful to me in the preparation of these Volumes. Among these, I am glad to mention my Poona friends—Prof. D. V. Potdar, Prof. T. S. Shejawalkar, Shri. S. G. Date, and Shri. G. H. Khare; and among Bombay friends—Prof. N. R. Phatak and Shri. A. K. Priolkar, no less than the late lamented Bapusaheb Bhatavadekar and his cultured daughter, Miss Gargi, P.A. Nor can I forget to mention my esteemed friends Shri. V. S. Sarawate, the celebrated Marathi scholar of Central India, and Vidyābhūshan Shri. Bālāchārya Khuperkar of Kolhapur.

The copying-work in connection with the project has, as has been said elsewhere, been very voluminous and trying; and much of it had to be done also by hand. And here I must say, that but for the timely and willing help offered by some young volunteers, this work would have been quite unmanageable. I am, therefore, very much thankful to all of them,—Shankar Mavalankar, Bhagawan Bapat, Chhabu Dandavate, and Pandharinath Bokil being more noteworthy. The services of Bhalchandra Gurjar in this field, however, have been exceptionally valuable; he being the most devoted and unfailing worker ever at hand. I am also inclined in this connection to throw away my usual reticence in acknowledging the domestic help received—the loving assistance of my two daughters, Miss Sudhā (now Mrs. Manerikar) and Mrs. Kusum Khānwelkar, and at times even of their good mother, Mrs. Shāradabāi; all of whom have, moreover, tried to lighten my cares and keep me fit for the strenuous work on hand. I must also thank here Shri. Achyut Ghogale, the very promising young modern artist of Mahārāshtra, for his friendly guidance in the execution of the attractive design by Miss Sudhā, suggestive of Bāl Shāstri's special mission in life.

A word of acknowledgment about the printing and general get-up of the Memorial Volumes. No one perhaps realises the

many shortcomings and imperfections of the work as keenly as myself; and I may say, in a general way, that its get-up taken as a whole, has not been quite in keeping with its dignity and importance. But every one connected with the publishing line in these days knows how printing, in general, even in the best of presses in Bombay and Poona, has deteriorated during the post-war years; whence, it has become unusually difficult to get good and timely work out of them. And though it may be admitted that they have their peculiar difficulties to contend with, my own misfortune has been that I had to harness some half a dozen well-known printing works both in Bombay and Poona, to get the three Volumes duly completed during as many years and more ! Naturally, though quite inevitably, the quality of printing and the general get-up have suffered not a little in every way. Even so, I am bound to say that I feel thankful to all of them; but especially to Shri. B. G. Dhavale, Director of the Karnatak Printing Press in Bombay; and to Shri. S. R. Sardesai, Manager of the Samarth Bharat Press, no less than to Shri. T. R. Deogirikar, Trustee, and D. T. Joshi, Manager of the Chitra Shālā Press in Poona, for having patiently helped me through these difficult times. I cannot also forget to record here, the prompt and excellent service rendered to these Memorial Volumes, at modest rates, by the late Shri. M. Desai and Commercial Art Engravers of Bombay, in the preparation of process-blocks etc. required for their illustration.

It is, indeed, well-nigh impossible to acknowledge individually and specifically, all kind of help received by me in connection with this very prolonged work. While remembering, therefore every good turn done to me, I must finally content myself by offering my very sincere thanks to my elderly friends, Shri. M. B., D. K. and V. K. Jambhekar as well as Shri. G. G. Talwalkar and R. N. Sabnis, who were the first to bless the great undertaking with their pecuniary help; to my learned friends, Professors N. G. Chapekar, P. K. Gode, K. M. Khadye and D. D. Vadekar, who have evinced a deep scholarly interest in the whole work; and last but not the least, to my sympathetic friends, Āchārya S. J. Bhagawat, Shri. J. L. Joshi, S. R. Tikekar and S. S. Khanwelkar, who have been helpful to me in other ways.

Lastly, before concluding this rather lengthy Preface, let me bow, in all humility, to the Gracious Providence for having given me courage and strength, through all kinds of trials and tribulations, both private and public (extending over a decade !), to bring the proposed Centenary Memorial Volumes to the present successful stage; and let me earnestly pray, that He should grant unto me the further necessary strength, to enable me to lay the coping-stone over the whole monument—to bring out the fourth and last Volume on Life and Times of Bāl Shāstri Jāmbhēkar, as early as it may be.

G. G. Jambhēkar

October 20th, 1950

199/5 Sadashiv Peth, Poona 2

FOREWORD

I do not know why the author's choice to write a foreword for these extremely interesting volumes in memory of the centenary of Shri Bāl Shāstri Jāmbhekar should have fallen on me. It is possible that the author's affection for me is the real reason. Having agreed, I shall try to write a short foreword.

The life of Bāl Shāstri is an inspiration and a beacon light. The subject of these volumes, Shri Bāl Shāstri Jāmbhekar, was no doubt an extraordinary man. He lived and did all his life-work in the first half of the last century. He was born about the year 1812 and died on 17th May 1846. This was a period remarkable for general stagnation, despondency and cultural demoralization in Western India. The Mahrattas who for a century before had been accepted as virtual rulers of a large part of India were slowly but surely being brought into the ever-widening ambit of British paramountcy. In 1818 the last of the Peshwas was pensioned off to *Brahmāvarta*, and shortly thereafter the Chhatrapati of Satara followed suit. People in Western India began to think in terms of the advent of Kaliyuga and fatalism. The old tradition of warriors and statesmen administering the country had come to an end. A new generation of scholars, patriots and social reformers born and bred in the new atmosphere had to begin.

Shri Bāl Shāstri Jāmbhekar seems to have been not more than 33 years of age when he died prematurely in 1846. Yet, in this short space of life, so many remarkable achievements stand to his credit. Not only was he master of Marathi, his mother-tongue, and of Sanskrit, the then traditional language of learning, but he attained a proficiency in English (which seems surprising even today) and also in mathematics, astronomy and natural sciences, all studied through the medium of English. He wrote a number of articles in that language and also in Marathi for the enlightenment of his countrymen. He also knew Latin, Greek, French, Persian, Arabic, Gujarati,

Kannada, Telugu, Bengali and Hindi. Though all his work was done at such a young age, he has displayed a keen foresight, an intelligent appraisal of events, and a sober and wide outlook on life, and above all, a keen desire to reform and serve the country. His English articles in the weekly 'Durpun', the first Anglo-Vernacular newspaper in Western India which he ably conducted, his Marathi magazine 'Dig-Durshun', the first of its kind in the language, and the various books he wrote covered a very wide range of subjects : from widow-remarriage to the evolution of the Marathi script and deciphering of old inscriptions, from measures of reform in his Majesty's Privy Council to the necessity of Indians studying European medicine, from the intricacies of a new Marathi grammar to the importance of geography and the advantages of pure and applied mathematics, and from the microscope and steam-engine to astronomy and "inquiries regarding intellectual powers and the investigation of truth". And all this was done within some fifteen years of a life of active Government service ! No wonder the Shāstri was acclaimed by his contemporaries as "far in advance of any of his countrymen", "a conspicuous ornament of the society", and "the most learned native who has yet appeared in Western India ;" and all the prominent citizens of this Province—Indian and English—joined in paying a tribute of respect to his great abilities and character. Among his admiring pupils were such distinguished men as Dr. Bhau Dajee, Shri Bhogilal Pranvallabhadas, Prof. Kero Laxman Chhatre, Rao Bahadur Nana Morojee, and last but not the least, Maharshi Dadabhai Naoroji, who paid him a glowing tribute of affection and reverence. I cannot help culling the following few extracts regarding his remarkable personality from some of these tributes :—

(1) Sir Erskine Perry, an eminent scholar and judge of the Supreme Court of Bombay, said of him in the course of his charge to the Grand Jury :—

"To the wide range of information and the enlightened morality resulting from an excellent European education, to the most solid and rare attainments in science and literature, both European and Asiatic ; and to the influence which was the just and natural result of a character and

mind thus distinguished and adorned, he added an anxiety and zeal for native improvement which I have never seen equalled; and which have forcibly impressed upon my mind the conviction, that the loss of no individual in Bombay, European or Native, of whatever rank, could prove so great a calamity to Western India, as that of our lamented friend, the late Bāl Shāstree."

(2) The Report of the Board of Education for the year 1846 contained the following :—

"Bāl Shāstree united in an eminent degree the highest qualities which a paternal Government would look for on the part of one who devotes himself to the business of the instruction of youth. His attainments in science, his conversance with European literature, and his remarkable facility and elegance in English composition, enabled him to take a high place among the best scholars of the day; but in addition to this acquired knowledge, his simple, unostentatious deportment, and unwearied efforts on behalf of his countrymen, ensured him the respect and regard of all the Europeans to whom he was intimately known; while on the other hand, the zeal and industry with which he devoted the far greater part of each 24 hours to the best interests of his countrymen, with no other regard to self than is involved in the love of praise from those whose praise is worth acquiring, secured for him an influence as extensive in range as it was beneficial in character."

(3) Dadabhai Naoroji wrote of him in the year 1909 :—

"I know him only as my teacher, and indeed as a very able, tactful, amiable and wise teacher. We looked up to him with great respect and admiration as much for his wide learning as for his whole character. Had he lived, he would certainly have become the first Indian Professor in all India, and right well indeed would he have deserved. His death was a loss not only to our Institution but to the whole community. He was President of our Native Improvement Society. Under his able, amiable

and inspiring guidance, the student-members derived great benefit indeed."

(4) Sir Narayan Chandavarkar, High Court Judge, eulogised him in the following words, on the memorable occasion of the Centenary Celebrations of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, in the year 1905 :—

"The first antiquarian scholar among Hindoos who enriched the literature of this Society was Professor Bāl Shāstri Jāmbhekar. He was something of a genius—as skilled a mathematician and literary scholar as he was an erudite Shāstri", etc.

And he also observed in the course of his anniversary address at the Elphinstone College in 1910 as under :—

"He ranks as the first outstanding star of Elphinstone College. He was a scholar, and his papers on antiquarian subjects contributed to the pages of the Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, mark the greatness of his scholarship. His 'remarkable facility and elegance in English composition' and 'his simple, unostentatious deportment', his studious habits, and above all, the purity of his character will be found acknowledged in some of the official records of the time. What deserves particular mention is that Pāl Shāstri was above all narrowness of creed or caste or sect. To him, Hindus, Parsis, Mahomedans and Christians were all alike."

The Editor of these Volumes has taken considerable pains to make the work as complete as it can be at this distance of time. He has given us the Select Writings, both English and Marathi, of Bāl Shāstri Jāmbhekar (Volume II), and has collected in six valuable Appendices various useful data about his life, not available so far, and buried in Government archives and elsewhere (Volume III). Also attached is a learned Introduction (Volume I) surveying the biographical and other references to the Shāstri in Marathi literature, during the last hundred years, which I wish had been 'less critical of other people. And there are also many old illustrations and a useful index.

I cannot help remarking that the author has been unnecessarily suspicious of the authors of the older generation for not writing a fuller and proper biography of his hero. I would say,

“ कनकभूषणसमग्रहणोचितो
यदि मणिखण्डाणि प्रणिधीयते ।
न स विरौति न चापि हि शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ”

I would not attribute motives to others for ignoring the subject of the biography of the late Bāl Shāstri, but say,

“ भ्रमन्वनान्ते नवमञ्जरीषु
नृ पदपदो गन्धफलीमजिघ्रत् ।
सा किं न रम्या स च किं न रन्ता
बलीयसी केवलमोक्षरेच्छा ॥ ”

But as the author remarks :—

“ स्वयंमन्यता व छिद्रान्वेषणनिपुणता हे त्याचे (पुणेरी विद्वानाचे) गुणविशेष आजकालचे होत असं म्हणण्याचें कारण नाही. ”

I have, however, no hesitation in saying, so far as I am in a position to judge, that the Editor has done full justice to this pioneer reformer, scholar and lover of Mahārāshtra, by showing his life and work in their proper perspective. His present work, dealing with a period of history of this country which because it has no romance or glamour in it has long been neglected, serves as a useful guide to the thoughts, customs and manners of the times of Bāl Shāstri, and the condition of the society in Mahārāshtra of the days before the great stalwarts Dadabhai Naoroji and Mahadeo Govind Ranade started their patriotic work. It is a worthy addition to the biographical literature in Marathi. The amount of research and labour which the author has bestowed on these Volumes is worthy of the great scholar who is their object, and perhaps no one else could have done what the author who is a devoted descendant of the hero of this work has done. If Bāl Shāstri had been spared, he would have no doubt become the most eminent Mahārāshtrian and Indian of the last century. The

first volume is written in a challenging style which lends piquancy to the subject, and is bound to afford a valuable opportunity to the professional critics to exhibit their skill, at least to such of them as are bewailing their *ennui* and saying to themselves,

“ नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन्मृगपतिः ॥ ”

In conclusion, I hope that these Centenary Memorial Volumes in honour of Bāl Shāstri Jāmbhekar will be widely read with interest, and that a fitting memorial will be raised by the people of this Province to that Great Pioneer, who laid the foundations of their progress and welfare during the last century.

B. G. Kher

October 12th, 1950

Queen's Gardens, Poona 1

APPRECIATION

Shri. G. G. Jambhekar, the well known *ex-Editor* of the *Lokashikshana Magazine*, sent me for my perusal from time to time, portions of the Centenary Memorial Volumes which he has compiled in honour of the late distinguished Bāl Gangādhār Shāstrī Jāmbhekar. After glancing through these pages, I am happy to be able to testify to the author's devoted labour extending over several years, and his success in presenting to the Marathi-speaking public a work of conspicuous merit.

Bāl Shāstrī Jāmbhekar was an eminent leader of thought who lived and flourished about a hundred years ago. Mahārāshtra was then awaking from the stupor consequent on the downfall of the Marāthā Rule and its replacement by the British Power in the Bombay Presidency. It is not, therefore, a matter of surprise that present-day Mahārāshtra has only a fragmentary knowledge of this great man. He was a prominent public figure brought to the surface by the forces of those times. He led the renaissance of Indian thought which had its origin in the city of Bombay, and developed some special features thereof which still continue to be the characteristics of Bombay public life. As a pioneer educationist, he formed a remarkable link between Indian and European thought, and had consequently the opportunity and privilege of laying in that city, the earliest foundations of almost all the activities that constituted public life in those times. Education, literature, science, Indian antiquarian research, journalism, social reform and political progress—all these received his attention in due proportion. His capacious mind comprehended all these as complementary aspects of our national life, and it may be mentioned that later historians, capable and willing to judge his life without inter-city bias, have regarded it as a singular coincidence that the person selected by Fortune for this pioneer work was a leader of far-sighted and balanced views.

During his very brief life of thirty-three years, Bāl Shāstrī completed an all-round effort of extraordinary dimensions. In 1830, at the early age of seventeen, he started his meteoric

career first as Deputy, and only two years later, as the full-fledged Native Secretary to the Bombay Native Education Society, which may be said to be in embryo the Educational Department of the Presidency in those days. In this capacity, he contrived to write and get written by his friends several books in Marathi, which had the effect of training that language to run in smooth and correct literary channels.

In 1834, when Elphinstone College was founded in Bombay, Bāl Shāstri occupied for ten continuous years, the post of Assistant Professorship of Mathematics and Science, and even officiated as Acting Professor for the last two years, in the place of Mr. A. B. Orlebar, M.A., one of the two distinguished Elphinstone Professors that were sent out from England to lay the foundations of that famous institution. As such, Bāl Shāstri produced eminent pupils like the late Dr. Dadabhai Naoroji, Dr. Bhau Daji, Rao Bahadur Nana Moroji, Prof. Kero Lakshman Chhatre, and Raosaheb Bhogilal Pranwallabhadas, all of whom had the highest regard for his learning and character. Bāl Shāstri also gradually laid the foundations of popular education, and his pupils became eventually the leaders of literary thought in the Presidency. He knew well about a dozen European and Indian languages, ancient and modern, and his wide acquaintance with the progressive thought of India and England enabled him to take a prominent part in the activities of such learned bodies as the Bombay Geographical Society and the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, which helped the growth of research in scientific subjects as well as in Indian antiquities.

In 1832, it was Bāl Shāstri who first initiated an effort in high-class journalism in Western India, by conducting an Anglo-Marathi weekly called the 'Bombay Durpun' (the Bombay Mirror), and eight years later, a monthly magazine called the 'Digdurshun', the first of its kind in Marathi. These two periodicals enabled him to influence public opinion and give it a progressive turn in matters social, political and educational. He thus shaped the public life of Bombay and was in the forefront of the reform movement. His contributions in various fields were well recognised by all his contemporaries. But gradually, owing to an unexpected turn in the wheel of Fortune, the literary and other activities of Poona assumed a hectic as-

cendancy, and in consequence, the sober work of Bāl Shāstri Jāmbhekar and his colleagues in Bombay was pushed into the back-ground. The author of these volumes devotes a large part of his scholarly Introductory Survey (Vol. I) to a trenchant criticism of this phenomenon; but the fervour of his comments will be intelligible to those who are aware of the circumstances which tipped the balance in favour of Poona.

This work, among other things, will give publicity, though late in the day, to some of the Select Writings—English and Marathi, of Bāl Shāstri (Vol. II), which lay undiscovered on dusty shelves for a long time. Their perusal will show how very informative they were, and the author deserves our congratulations that, with the laborious work of several years, he has succeeded in dragging these writings out of oblivion. They exhibit, moreover, the protean intellect of Bāl Shāstri, as also the easy grace with which he could write Marathi and English.

Volume III contains in six Appendices very valuable biographical and other material which the author has collected after considerable research and labour. It extends over about a hundred years, and is being placed for the first time before the public. The author's historical and critical notes on this material show wide reading, and will be found both interesting and instructive. All these Appendices are very useful in their own way; but Appendix III is particularly valuable, inasmuch as, it contains a portraiture of Professor Bāl Shāstri Jāmbhekar, as disclosed in an unpublished autobiographical fragment written by one of his devoted pupils, some sixty years ago. Being the authentic record of the impressions left on the mind of a young contemporary, the document is very precious, and reveals the extraordinary personality of Bāl Shāstri.

The present publication, enlivened as it is by the insertion of many old illustrations, will prove a work of lasting merit. In the fourth and last volume will be found details of Bāl Shāstri's personal life, set in contrast with the prominent features of the times in which he lived. This will prove perhaps the most entertaining part of the work showing the true lineaments of Bāl Shāstri's mind in the variety of their shapes and forms.

The author is to be congratulated on the volume of material he has laid under contribution in the space of about a thousand pages. On this material he has worked with resolute determination for more than five years. His work will undoubtedly make an eminent contribution to the Marathi literature of the period, as unbiassed critics will agree. Those who know him and the circumstances of stint and hardship through which he had to pass for several years to be able to accomplish his self-appointed task will, I trust, properly appreciate his sacrifice. Speaking generally, such a voluminous work can see the light of day only if either an intelligent public, or popular centres of thought and learning, or an appreciative Government give adequate help. Though primarily intended to be the life story of a great individual, the work reveals the chequered progress of Mahārāshtra over a century. In this light it highly deserves help and recognition from all quarters including the public and the Government.

M. R. Jayakar

October 15th, 1950
University of Poona
Ganeshkhind, Poona 7

ACHĀRYA
BĀL GĀNGĀDHAR SHĀSTRĪ
JĀMBHEKAR
(1812-1846)

(*A BIOGRAPHICAL SKETCH*)

Among the few great worthies that have distinguished themselves by a rare combination of exceptional natural talents, varied and extensive learning, high moral character, and strenuous exertions in different fields for the advancement of their countrymen, since the advent of the British rule in Western India during the first quarter of the nineteenth century, the name of Āchārya Bāl Gangādhār Shāstrī Jāmbhekar stands first and foremost. And when it is remembered that he had already laid the broad foundations of our national progress in Bombay, before he was snatched away by the cruel hand of Death at the very early age of thirty-three in the year 1846, we must, indeed, regard him not only as the most brilliant Indian of the nineteenth century, but as one who is rightly entitled to be called the "Pioneer of the Renaissance in Western India and Father of Modern Mahārāshtra." The life and work of such a great worthy, therefore, deserves to be recorded howsoever briefly, in this place, and the following is an attempt in that direction.

FAMILY HISTORY OF BĀL SHĀSTRĪ

The history of Bāl Shāstrī's ancestry and of his childhood of which little was known upto this time, is now fairly available. The Jāmbhekars that are found scattered all over Mahārāshtra, Karnātak, Gujarāt and Cental India, during the last hundred and fifty years, belong originally to their main stock in Pōmbhurlā, their old ancestral village, under the Bāwadā Jahāgir of the Kolhāpur State, which is now merged in the Devagad Tāluk of the Ratnāgiri District in Kōnkan. The House of Jāmbhekars, who belong to the Karhādā sub-caste of Mahārāshtra Brāhmans, has been resident of this

village for more than four hundred years, as can be gathered from its genealogical tree which traces its members back to fifteen generations from now. The two main branches of this House are traditionally known as the Mahājans who mostly followed civil occupations, and the Bhats who generally pursued the priestly and learned professions. An old ancestor of the latter branch, Ganesh Bhat by name, was a distinguished Pandit at the Court of Sambhāji, the king of the Marāthās, during the last quarter of the 17th century; while Gōpāl Bhat, the great great grandfather of Bāl Shāstrī, who sought the patronage of the Rājā of Sāwantwādi about the same period, was fortunate enough to secure from him, a modest hereditary "watan" (landed property) in that state as Rāja-Purānik, which continues to be held by his descendants to this day. His son Venkatesh or Bību Bhat was also a famous Purānik, who was specially invited for sometime by Gopikā Bāi, the widow of the illustrious Peshwā Balāji Bāji Rāo, to recite the Sanskrit Puṛānās to her at Nāsik. And Bāl shāstrī's father, Gangādhar Bhat, who, on account of his Shāstric lore seems to be better known as Gangādhar Shāstrī, was also a well-known Purānik of his day, whose regular seasonal recitations at Rājāpur and elsewhere brought him an income of hundreds of rupees from his devoted audiences in those times. As, however, he had to support a number of younger brothers with their growing brood, it appears that he left the old "watan" to them at Sāwantwādi, and returned to Pōmbhurlā about the beginning of the 19th century to pass his later days, though he normally stayed at Rājāpur, which, as a centre of wealth and learning nearby, proved more hospitable to him.

Gangādhar Shāstrī was respected by the people at large as much for his piety and charity as for his Sanskrit learning. Bāl Shāstrī's mother, Sagunā Bāi, kind and affectionate by nature had, as a devoted wife, accompanied Gangādhar Shāstrī on his pilgrimage to holy Benāres, where she had the good fortune to quit this mortal world after a short illness in 1830, when she was probably fifty years old. She left behind her two sons and two daughters all of whom (Bāl Shāstrī excepted) were already not

only married, but had become parents themselves. Nārāyan Shāstri, the eldest son, followed the family profession of the Purānik, and died when he was under forty a few years before his old father, who seems to have been about sixty-five when he himself passed away in 1840. It is rather a sad irony of Fate that such a good and pious man as Gangādhār Shāstri should have lived not only to mourn the death of his wife and eldest son, but also the demise of his elder daughter, Lādu Bāi, before she was apparently twenty-five. She was married to Rāmachandra Shāstri Jānavekar, probably a native of Sāwantwādi; and the younger daughter Chimā Bāi to Visnu Bhat Yōgi of Mālwan, not far-off from that place. We thus get a fair glimpse of the whole family of which Bāl Shāstri was the youngest child and the brightest ornament.

DATE AND PLACE OF HIS BIRTH

Strangely enough, we have not yet been able to trace the exact place and date of birth of Bāl Shāstri. It is quite certain that he was born in Southern Kōnkan in the vicinity of Sāwantwādi and Pōmbhurlā, his old ancestral homes,—most probably in the latter half of the year 1812 A. D.; for we are not in possession of any copy of his horoscope, which is generally drawn up on the birth of a child in every Brāhman family even to this day. The first and oldest reference to the date and place of his birth, however, is found in the famous obituary leader that appeared on him in the *Bombay Times* of May 20, 1846; wherein we are told that "Bāl Shāstri was born in 1810 at Pombhurla" (incorrectly spelt "Poongorla" in the journal); and it appears that this statement has been practically copied by every writer who has referred to him during the last century. But on the strength of the original application submitted to the Bombay Native Education Society by Bāl Shāstri himself on the 20th February 1830, wherein he clearly says "My age is now seventeen years", we can definitely conclude that the said year 1810 is at any rate far from being correct, and that he was born in all probability sometime in the latter half of the year 1812. We are not also able to say with certainty how the infant was christened, though in view of the general usage, the nickname "Bāl" is very likely derived from "Bālkrishna."

CHILDHOOD AND EARLY TRAINING

Nor do we possess any clear account of his childhood and early education, although we can form a fair picture of the young Bāl Shāstrī of that period, taking into account his own extraordinary natural gifts and the atmosphere of Brāhmanic culture in which he was bred and born. It has been acknowledged on all hands that the child was not only highly talented and precocious, but that it took very kindly to its lessons from its infancy. The boy was known as "*Ekapāthī*"—he retained in his memory what he heard or read only once. He was also lovingly styled "*Bāl-Brihaspati*" by his teachers, acknowledging thereby his highest intellectual brilliance in all kinds of studies. We must also remember that he was the gifted son of a learned Shāstrī and Purāṇik, who was bound to initiate the child from its infancy into Sanskrit lore, more especially after the "*Upanayana*" ceremony, generally performed at the age of seven or eight, when Bāl Shāstrī must have entered upon his Vaidik and Sanskrit lessons in right earnest. In these times, there was no public elementary school in his native village, whence it is clear that he received all his instruction from the elders of the family and under the direct guidance of his revered father.

There cannot be the least doubt that the child must have picked up the three R's in Marāṭhī before it was eight, and that he must have been exceptionally quick at mental arithmetic. He must have also taken special care in reading and writing the Bālbōdha and Mōḍi scripts, excellent penmanship in which was particularly valued in those times. There were then no printed books either in Sanskrit or Marāṭhī; so that, a cultured Shāstrī or Purāṇik would generally have a fairly well-filled home library of Sanskrit manuscripts in the main branches of learning—"Pōthīs" as they are called—from which the lessons had to be learnt, though great importance was attached to oral instruction and correct recitation in Vaidik and Classical Studies. The literature in Marāṭhī consisted mostly of poetry—the chief works of Jnānadev and Ekanāth, Tukārām and Rāmdās, Vāman and Mōrōpant, Shridhar and Mahipati, being particularly prized; while a number of select verses from the more popular of these works

were generally committed to memory by the young people of those days. The Marāṭhī prose *Chronicles* or "*Bakhars*" as they are known, also provided healthy historical reading; and a mentally alert boy like Bāl Shāstri was bound to have made acquaintance with them, along with the most interesting and instructive tales from the *Rāmāyan*, *Mahābhārat*, and *Bhāgavat*.

A systematic study of Sanskrit grammar and classical literature, however, would be the special field of ambition for a young aspiring Shāstri or Purāṇik, and we know for certain that Bāl Shāstri was looked upon as an able Sanskrit scholar even in his early years; whence it is clear that he must have mastered his *Amara-kōsha* and *Laghu-Kaumudī* along with the famous *Pancha-Mahākāvya*s (the "Five Great Poems of Sanskrit Literature") before he was even twelve or thirteen. It is, moreover, quite* probable that he could recite at this early age many a Sanskrit *Stōtra* and most of the *Bhagavat-Gītā*, and was able to expound select narratives from the Sanskrit *Purāṇs* in a fair way. Little Bāl Shāstri was from his childhood obedient and well-behaved; and though he does not appear to have taken much interest in out-door sports and other physical exercises like other children of his age, his regular practice of "Sūrya-Namaskārs" or "Salutations to the Sun-God" as a part of religious discipline, seems to have kept him healthy and active enough to put forth the enormous amount of work throughout his life. Naturally, reading and recitations in different subjects probably absorbed the greater part of his leisure, and we need hardly wonder that endowed with a marvellous memory and intelligence, the boy should have soon developed into the prodigy that he was considered to be in later life.

ADVENT OF BRITISH RULE AND NEW LEARNING

If the young lad had grown up to manhood in these rural surroundings of the Kōnkan, Bāl Shāstri would have been little more than a learned Sanskrit Pandit or Purāṇik like his father. But destined to lay the foundations of a new epoch in Western India, he was now luckily taken to Bombay to receive the New Learning, which enabled him in due course to be the foremost leader of the Presidency and work for the salvation of his countrymen. It will hence be desirable here to note the

great revolutionary change that had come over Western India at this juncture. History tells us how the Peshwā Bāji Rāo II, a selfish and corrupt pleasure-seeker, withal an imbecile, a tactless and an oppressive ruler, was getting more and more unpopular with his Marāthā subjects and gradually heading for a fall. It was also equally patent to farsighted observers that he was no match to the superior diplomacy and trained military strength of the British, who, in little more than a decade gained the upper hand, defeated him at the battle of Kirkee in 1817, and pensioned him off to Brahmāvarta next year, becoming masters of Western and Central India. Mountstuart Elphinstone who had taken a leading part in the overthrow of the Marāthā Power was appointed the new Governor of Bombay in 1819. By means of his rare tact and wise administration he made such a favourable impression upon the whole people, that excepting the few leading Marāthā Brāhmans of Poonā and Kōnkan who stood to gain by Bāji Rāo, the majority of his subjects, disgusted with his misrule and corruption, rather breathed a sigh of relief at the new change of masters ! No wonder, therefore, if the political centre of gravity having now shifted from Poonā to Bombay, the capital of the Presidency came to attract every kind of talent, ambition and enterprise in the country.

THE BOMBAY NATIVE SCHOOL BOOK AND SCHOOL SOCIETY

Side by side with the restoration of peace and order, Elphinstone began to devise means for the improvement of the whole administration. The new order required new personnel, and educational reorganization was one of the main subjects that received his earnest attention. Though not hostile to the indirect spread of Christianity, he had the statesmanlike vision to see that state-aided education must be kept free from all kind of religious bias and interference. And with this view, he encouraged the formation of the Bombay Native School Book and School Society (in August 1822) as apart from the Bombay Education Society, which was a purely Christian organization. The working of this educational body was mainly entrusted to Captain George Jervis, the able Engineer of Bombay, who, with his sound scientific and practical train-

ing, helped as its Honorary Secretary to shape the educational policy of Elphinstone. The efficient organization of the Public Works Department urgently required a trained band of Assistant Engineers and Overseers, who could also be useful to the Survey and Revenue Departments; and Capt. Jervis, therefore, immediately interested himself in the first instance, in putting the new Engineering Institution on its legs in 1823. His considered view of the new education was that, Western knowledge must and could be successfully imparted to the natives of the country mainly through the medium of their own vernaculars; and that instead of encouraging a wholesale English education among the people, it would be wise to teach the English language and literature to the select few, who would then successfully communicate Western knowledge of every kind to their ignorant countrymen. Thus a special emphasis was laid on translations of European works in various departments of knowledge for the encouragement of which a regular Committee was formed, and handsome remuneration and prizes were offered. Along with this work, the Society opened a few vernacular schools of the new type in the Island of Bombay and elsewhere; and its first English School was started in July 1824. In these times, however, even the inhabitants of Bombay were not willing to send their children to the English School, lest they might be converted to Christianity! Accordingly, the services of an able Native Secretary were also needed to popularize and help the cause of the New Learning, and Sadāshiv Kāshināth Chhatre, an able English-knowing Brāhman in the Public Works Department, and a respectable citizen of Bombay, was selected for that post. He filled this situation very creditably for about seven years (1823-1830), on a monthly honorarium of Rs. 100/- which was certainly deemed very handsome in those days; particularly when even Capt. Jervis, the European Secretary, received no more than Rs. 200/- *per mensem*. Bāpu Chhatre, as he was popularly known, is now chiefly remembered for his excellent Marāthi translations of *Æsop's Fables* and *Berquin's Children's Friend* which are regarded as the first prose-classics both in Marāthi and Gujarāti.

BĀL SHĀSTRĪ MOVES TO BOMBAY FOR ENGLISH EDUCATION

This little digression has been necessary to transfer the scene of Bāl Shāstrī's early life from Pōmbhurlā and Rājāpur in Kōnkan to Bombay, the centre of the New Learning and public life. It may here be noted that these were still the olden times of the reign of George IV and the rule of the East India Company, when there was neither the steamship nor the railway plying on the western coast or inland; the "Padāv" or ordinary sailing vessel, the bullock-cart, the horse, and the palanquin, being the general means of locomotion; to say nothing of the electric telegraph, photography, the bicycle and other numerous inventions and applications of Science found at the end of the last century. Under these circumstances, when travelling in distant parts of the country was both difficult and hazardous, it was altogether impossible for the ordinary parents in the mofussil ever to think of sending their children to the great cosmopolitan seat of the Presidency, unless they had some of their own kith and kin living there, who would be willing to provide for them the essential facilities of board and lodging. Now fortunately for young Bāl Shāstrī, these facilities became easily available; inasmuch as, Dāpu Chhatre, the zealous Native Secretary of the Society, who had a very high regard for Gangādhar Shāstrī both for his learning and piety, induced him to keep his very talented and promising son under his own care and supervision. Moreover, Rāmachandra Shāstrī Jānavekar, the elder so-in-law of Gangādhar Shāstrī, had been engaged by him since 1824 as Superintendent of Marāthi Schools in the Island, on Rs. 60/- *per mensem*; so that, young Bāl Shāstrī could also enjoy a homely atmosphere under his roof. It thus appears pretty certain that he came to Bombay by the end of 1825, and without having to attend the Marāthi School of the Society, immediately joined its English School from the beginning of the next year.

A very remarkable anecdote of Bāl Shāstrī's phenomenal memory during this period, for what it is worth, has been recorded by his old biographer, B. N. Deo, as being current among the people of the day. As this lad of about thirteen

was standing at a street-corner one day, soon after his arrival in Bombay, he happened to observe a scuffle between two British soldiers who inflicted severe blows on each other. A complaint was accordingly lodged in the Court of the Police Magistrate, and little Bāl Shāstri was called as a witness. At this time he knew not a syllable of English; but he had such a strong retentive memory, that he practically reproduced the high words that had passed between the two combatants, which helped the Court to decide the case. The European Magistrate was struck quite dumb at this wonderful feat of the boy; and it is said, that he at once strongly recommended him to the educational authorities of the place, which first enabled him to join the English School.

THE ENGLISH SCHOOL OF THE SOCIETY

The Bombay Native School Book and School Society was then quite in its infancy. The house which was hired for its meetings was appropriated for the English School-room, until the Society erected its own buildings adjoining the Small Causes Court, at a cost of Rs. 20,000/- to accommodate both the Central Vernacular Schools and the English School. These rooms were occupied in October 1825. The English School which was opened in the preceding year had an exceedingly humble beginning, containing perhaps less than forty boys of all description, distributed over a few classes, and taught by a single English master with the help of a couple of young monitors trained by him. Robert Murphy, the Head-master, who had been educated at a Jesuit College in Dublin, and held the rank of a young corporal in the artillery, is described as "a person well qualified as master from natural talents and a classical education as well as from very favourable testimonials to his character". The Society first engaged him on a salary of Rs. 50/- *per mensem*, which was increased to Rs. 100/- as soon as he passed his examination in Marāṭhī, and to Rs. 150/- on passing an examination in Gujarāṭī. In this School English was to be taught classically, and instruction was also to be given through that language in History, Geography and the popular branches of Science. Mr. Murphy made an excellent teacher and disciplinarian; but as he was very clever and ambitious, he left the service of the Society

by the end of 1826 to join the more lucrative post of an Interpreter in the Supreme Court; so that, Bāl Shāstri received the benefit of his training only for a year. Mr. Mainwaring, a young Seargent of Artillery, succeeded him after six months on similar terms, and he continued till October 1832, when he too resigned. He does not seem to have been as able as his predecessor, but was fairly popular. As Bāl Shāstri belonged to the second batch of students, and the two upper classes were evidently very small, all his class-mates put together were probably not more than a dozen. Most of these boys were Prabhu by caste, who left the school by 1830 to join some of the private and public offices in the city: Mōrōba Cānōbā and Junārdhun Wāssoodew being the more noteworthy, as having risen to be high judicial officers of Government in later life. Extremely sharp and studious as Bāl Shāstri was, he easily became the pet of his class from the very beginning, and received prizes at each annual examination at the hands of two successive Governors, the Honourable Mountstuart Elphinstone and Sir John Malcolm, in 1827 and 1828 respectively. Nay more. From the end of 1828 he was appointed a monitor on Rs. 15/- per month, to teach Mathematics and Geography to the pupils reading in the English School.

HIS ATTAINMENTS AT THE AGE OF SEVENTEEN

If we carefully examine the school curriculum and the very limited teaching staff of the institution at this period, we cannot but conclude that young Bāl Shāstri must have been an exceptionally versatile and zealous student, whose attainments in various subjects were very much of his own making. The few details furnished by himself in his remarkable application to the Bombay Native Education Society (into which the old body was converted since 1827) on the 20th February 1830, makes this sufficiently clear. For therein he makes the following statement :—

“ It is now four years since I am studying English in the Society's School, and I am now raised to the situation of a Tutor of Mathematics in it more than 15 months [i. e. probably from October 1828]. I have prosecuted my studies in Sanscrit and in English with unabated zeal, and I can, if required, offer myself for examination in the following points:

In *Sanscrit* : Grammar, Composition, Rhetorick and Literature.

In *English* : Grammar, Composition, Geography, Translation from Maratha and *vice versa*.

In *Maratha* : Grammar, Composition, Arithmetic, Geometry, Algebra, Logarithms, Mensuration of Planes and Solids.

In *Goojrathee* : I can understand what I read.

In *Bengalee* : I can read well and understand the language imperfectly.

In *Persian* : I am just a beginner, and can read a little."

Be it noted that all the above subjects except English and Geography, were never taught in the English School as a part of its curriculum, and yet, Bāl Shāstri had the ambition to cultivate them independently, with such aid as was available to him in his cultural surroundings. As for Sanskrit and Marāṭhī, we know very well that he had made good progress in these subjects even before he had joined the English School; while he prosecuted his English studies "with unabated zeal," as he says, not only under his English masters, but also under his kind guardian Sadāshiv Kāshināth Chhatre, who, as reported by Dādoba Pāndurang in his *Autobiography*, used to explain to him several English books, including Dr. Johnson's *Rambler*. It is also worth mentioning that very little of Mathematics was done regularly in the English School; so that, Bāl Shāstri must have mastered the different branches of that subject on his own initiative, with the help of the new Marāṭhī translation of Dr. Hutton's *Mathematical Works* by Captain Jervis. His study of Gujarāṭī, Bengālī and Persian was entirely a matter of his personal predilection, though we can account for it satisfactorily. Because it may be observed that Bāl Shāstri having been recognised on all hands as a highly gifted youth, head and shoulders above his young contemporaries, even S. K. Chhatre, his guardian and able Native Secretary to the Society, must have thought of soon retiring in his favour. The knowledge of Gujarāṭī and Persian was deemed very valuable in view of the mixed native population of Bombay; while the cultivation

of Bengālī seems to have been specially prized, because of the lead of Bengal in educational and literary developments in those days.

HE IS APPOINTED NATIVE SECRETARY TO THE B. N. E. SOCIETY

This is not a matter of mere conjecture. We can clearly draw the inference from the very opening sentence of Bāl Shāstri's said application to Capt. George Jervis, which tells us "that the present Native Secretary to our Society is about to retire on pension." The concluding paragraph of the document is also very telling, wherein he observes :—"My age is now 17 years, and I may seem perhaps young to hold the situation ; but this will not be considered as a bar to my promotion, as I am confident that abilities will be attended to and not the age. Should there be other candidates for the situation, and should the Managing Committee wish to compare me with them, I shall be most happy to undergo a fair trial." Obviously, these words show the enormous self-confidence and fire of the young aspirant to that important office ; and we know as a matter of fact, that Bāl Shāstri was immediately appointed in preference to another able and senior applicant as Deputy Secretary, on a salary of Rs. 50/- *per mensem* to begin with. It is, moreover, worthy of note that the retiring Native Secretary, Mr. S. K. Chhatre, was a respectable man of 42, and had been working for the last seven years on a monthly honorarium of Rs. 100/-, to which designation and remuneration he was at once deemed quite eligible only two years later, i. e. from March 1832.

When Bāl Shāstri entered upon his duties as Deputy Secretary, the young Deputy soon became his great favourite. In this capacity Bāl Shāstri had to attend not only to his clerical work, but besides doing some teaching in the English School, he was particularly required to interest himself in the labours of the Translating Committee of which Mr. Money and Capt. Molesworth, the distinguished author of the Marāthi-English

Dictionary, were important members. In fact, Bāl Shāstri had been already introduced to this type of work by Capt. Jervis since 1828, when the latter translated with his help, Lord Brougham's scientific *Treatise on the Objects, Advantages and Pleasures of Knowledge*. It may also be remembered that young Bāl Shāstri was brought up in the best intellectual atmosphere of the day, as he prosecuted his studies in the company of the learned Shāstris or Sanskrit Pandits that assisted Captain Molesworth in the compilation of the first Marāthi Lexicon and systematic Grammar of the language. Consequently, during the course of the next two years (1830-1832), Bāl Shāstri translated and prepared for the press not only two small Marāthi books—*Neeti-Kathā* and *Sāra-Samgraha*—the first partly adapted from Bengālī, and the second from the English "Catechism on General Knowledge", but also translated a much bigger work, under the advice of Mr. Money, viz. Goldsmith's *History of England* which had then been recognised as a text-book in the schools.

• As if these various official duties were not enough to absorb his energies, young Bāl Shāstri engaged himself in some new literary and public activities in the year 1831. As a very promising English and Oriental scholar, he was soon introduced by his loving chief, Mr. Money, to the most advanced circle of European scholars in Bombay, whereby he came to be selected along with the European Secretary, Mr. J. S. Law, Native Secretary to the "Oriental Translation Committee of the Bombay Branch, Royal Asiatic Society," which had just been formed during that year. And when we remember that such distinguished Orientalists of the day as Lt.-Col. Vans Kennedy, W. H. Wathen, Esq., and Rev. John Wilson were the leading members of this Committee, we can easily imagine the wide mental outlook and social enthusiasm with which Bāl Shāstri was imbued even in those early years. Indeed, it was this strong beneficent and patriotic urge that induced him to undertake a far more ambitious and useful enterprise at the end of the year. This was the establishment of the first Anglo-Vernacular Weekly in Western India, called the *Bombay Durpun*" (The Bombay Mirror) of which the *Prospectus* was issued on the 12th November 1831.

ESTABLISHMENT OF "THE BOMBAY DURPUN"

As this *Prospectus* is a historic and instructive document, it may well be quoted here *in extenso* :— " Stimulated by a desire to encourage amongst their countrymen the pursuit of English literature, and to open a field for free and public discussion on points connected with the prosperity of this country, and the happiness of its inhabitants, a few Natives resident in Bombay, intend to publish a Newspaper, entitled ' The Bombay Durpun,' the first number of which will be issued on Friday the 6th January 1832. Though the publication is undertaken, chiefly, with the object of promoting amongst the Natives the study of European literature, and the diffusion of European knowledge, and consequently with the intention of being conducted in the English language; the sphere of its usefulness will not be limited to such only as are conversant with that language, but will be extended to all who are acquainted with the Murattee, as it is proposed to have two columns in each page, one English and the other Murattee. Communications received in the former will be accurately translated into the latter, and vice versa; and the originals and translations published in opposite columns. The Durpun will contain Commercial Advertisements, Extracts from English papers, and from the Native papers of Bengal, as well as notices of important events in this Country, Europe, and all other parts of the world. It will also be the receptacle of communications from Natives or Europeans on subjects connected with the Inhabitants, Religion, and the Literature of India; and short treatises will be introduced in the Arts and Sciences, the learning and knowledge of Europe, especially in those branches which promise the greatest advantage in their application to this country. While these afford subjects for research to the curious, and reflection to the studious, those who seek entertainment only, will find it in the articles of a higher description with which the Paper will be interspersed. Anxious only to please, to convey information on passing events, and to point out the means and opportunities of improvement, the Coductors of the Durpun will direct their best efforts to attain those ends. Personality shall not disfigure, nor servility stain the pages of the Durpun,

which the Conductors, actuated by honest intentions, will steadily, temperately, and firmly endeavour to render deserving of the good will and support of every lover of truth and virtue.

From their countrymen, the *Durpun* will, it is confidently expected, receive the support both in subscriptions to the publication, and contributions to its pages, which such an undertaking is entitled to claim from them; and the philanthropy of Europeans will, it is anticipated with equal confidence, prompt them to give their aid also to the work.

The *Durpun* will be published only twice a month at present, but the Proprietors indulge the hope, that a sufficiency of Subscribers will enable them after a little experience, to issue it oftner.

The price of the Paper will be Six Rupees per Quarter, to be paid in advance."

This statement of the nature and objects of the *Durpun* was certainly as commendable as it was ambitious, and it may be said to the credit of the Proprietors that they sincerely did their best to translate it into action.

Bāl Shāstri's acquaintance with the Bengālī Language and the Bengālī Press is clearly discernible in the title of the journal; for we know that the *Samāchār Durpun*, founded by the Serāmpore missionaries in 1818, was the first attempt in Anglo-Vernacular journalism in Bengāl. From the letter addressed to Government on the 2nd January 1832, requesting them to subscribe for a few copies of the forthcoming newspaper, it appears that it was the joint enterprise of three young signatories—Rugoonath Hurrychunderjee, Junardun Wassoodewjee, and Ball G. Shastree. Of these, Bāl Shāstri was known to be the Editor of the *Bombay Durpun*; and while Rugoonāth Hurrychunderjee, senior to him by about eight years and an able servant in the Military Accounts Department, seems to have been mainly responsible for the financial and business side of the paper, Junārdun Wāssoodewjee, his clever school-companion, probably helped in the main to translate into Marāthī the English columns edited by him. The *Durpun* was printed for the first few years in one

or two printing presses owned by others, until it could set up its own establishment a few years later. It began as a fortnightly publication from Friday, the 6th January 1832, and was converted into a weekly from the 6th May of the same year, without any increase in its rate of subscription. It was rather a *views* paper than a *news* paper, the editorial articles and notes being distinctly informing and educative. The young Editor's remarkable command over a difficult foreign tongue at once impressed his contemporaries, and the paper soon established itself as a sane and influential organ of native opinion in the country. Its circulation was about 300 copies by the end of the year, which in those days was deemed fairly respectable, as compared with that of other papers even under European management. The *Oriental Christian Spectator* for March 1833 passed the following opinion on the journal: "*The Durpun is a highly respectable and useful paper in Marathi and English. Both its original and selected articles are well fitted to inform, expand and correct the native mind. Though we sometimes do not agree with the editorial remarks, we admire the temper with which they are given, and the fairness of the arena which is in general afforded for the different combatants, etc.*" When it is remembered that Rev. John Wilson was the editor of this well-known Christian journal, this expression of opinion must be considered high praise indeed.

BĀL SHĀSTRĪ BECOMES TUTOR TO THE YOUNG RĀJĀ OF AKULKOTE

Bāl Shāstrī was soon destined to change his venue for a short time. His Highness Mahārāja Pratāp Sinha of Satara had requested the Government of Bombay some time ago, to secure a competent English Tutor for his young ward, Prince Shahājī Bōnsle of Akulkote. But as such an able hand was not easy to find, young Bāl Shāstrī temporarily offered himself for the post. In his letter dated the 12th September 1832, addressed to Lieut. G. Pope, Secretary to the Bombay Native Education Society, he writes:—

"The Committee having found difficulty in procuring a fit person for the situation of a Tutor to the young Raja of Akulkote, I beg leave to request that you will be pleased to

tender my services for their approval. I beg it to be understood that the resignation of my present situation should be considered as temporary; and such arrangements may be made for the performance of my duty in my absence, as may enable me to resume it at any time."

Accordingly, the Secretary to Government informed the Resident at Sattārā on the 14th November 1832 as follows:—

"I am directed to acknowledge the receipt of your letter dated 29th ultimo and to acquaint you that Bāl Shastree, the Tutor for the young Raja of Akulkote, has been instructed to proceed to Sattara early in December next and to place himself under your orders.

2. The Right Honourable the Governor in Council is pleased to sanction Rs. 120/- per mensem as Bāl Shastree's salary with a reasonable sum for his travelling expenses and has further resolved to present the young Raja with a copy of each Maratta book printed by the Native Education Society together with a copy of Molesworth's Dictionary."

In compliance with this order, Bāl Shāstri reached Sattārā by the 13th December 1832, on which day, he had an audience with His Highness Mahārāja Pratāp Sinha, who has recorded the event in his Marāṭhī *Diary* in the following words:—"The Resident [Col. Lodwick] instructed him [Bāl Shāstri] in the presence of His Highness as follows: 'You should only look after the studies of Shabāji and should keep yourself aloof from politics. Also you should see to it that his mind is not inclined towards the rebellious people'." In another extract from the same *Diary*, dated the 17th December 1832, we learn that Bāl Shāstri at once moved with His Royal Highness towards Akulkōte, which he probably reached about the 10th of January 1833. The young Tutor was just twenty years old when he took up this new appointment; and we can well imagine Bāl Shāstri's patriotic sentiments when he actually experienced the old faded splendour of the Marāṭhā Court and the Royal Camp.

How Bāl Shāstri occupied himself for the next twenty months, we cannot say with absolute certainty. But as we know that he was by nature highly conscientious and assi-

duous in everything that he undertook, we can fairly picture to ourselves the way in which he must have utilized every opportunity of improving himself. There is little doubt that he acquitted himself as Tutor to the young Prince to the entire satisfaction of his superiors. For he proved to be not only very able, but also tactful and agreeable to all. When Capt. G. J. Jameson, who happened to be the Political Agent at Akulkōte for about a year, reverted to Bombay by the end of October 1833, he wrote a very friendly letter to Bāl Shāstrī on the 26th of November, which shows indirectly how the young man must have impressed him both by his high talents and character. Even when staying at such a far-off place in the mofussil, it appears that he kept himself in touch with the *Bombay Durpan* by contributing to its English columns now and then. He also did not cease to take interest in the translating work of the Bombay Native Education Society, his own Marāthi translation of the second volume of Goldsmith's *History of England* having passed through the press during this very period. We may also rest assured that he pursued his various studies "with unabated zeal";—the study of Sanskrit Shāstrās, Mathematics and Astronomy probably receiving greater attention. As a scholar interested in Indian history and antiquities, he was also bound to pay occasional visits to Pandharpur, Sholāpur and Bijāpur, the most important historic places of the vicinity in the Southern Marāthā Country.

Bāl Shāstrī's sojourn at Akulkōte was destined to be a noteworthy stage in his domestic life. The custom of child-marriage being then universal, it is not a matter of surprise if he had been married as a boy of twelve to a girl of seven or eight, before the year 1825. Thus his young wife aged nearly sixteen seems to have died in child-birth about the year 1833, leaving behind her an only male infant named Pandharināth, which appellation shows apparently the new influence of holy Pandharpur. And according to the old Hindu custom which enjoins a second matrimonial connection on the husband during the same twelvemonth, Bāl Shāstrī, it would seem, took for his new wife a young girl aged less than ten, called Chimā Tāi (to be known henceforth as

Sundarā Bāi). She was the daughter of Sadāshiv Krishna Devasthali of the district of Sholāpur, whose family was connected with the descendants of the famous Marāthi poet Mōrōpant, as casually hinted in Dēdobā Pādurang's *Autobiography*. This connection with Pandharpur, moreover, seems to have exerted a decisive religious influence on the mind of Bāl Shāstri, inasmuch as, his practice of daily "*Bhajan*" or recitation of devotional songs in the evening no less than his deep interest in the *Jñāneshwari*, the oldest and most celebrated Marāthi poetical work of the Bhāgavata School, in his later years, may be properly traced to the same source.

BĀL SHĀSTRĪ AS ASSISTANT PROFESSOR IN ELPHINSTONE COLLEGE, BOMBAY

When the Hon'ble Mountstuart Elphinstone, the popular Governor of Bombay retired in 1827, the public of the Presidency generously contributed a sum of about Rupees two lacs and a half to commemorate his name by constituting the Elphinstone Professorships Fund, which was to be utilized for the imparting of higher education in western literature and science to the advanced students of the Bombay Native Education Society. But the practical aspect of the scheme took a long time to develop, until at last the matter was settled in April 1834, when Government agreed to add Rs. 22000/- per year to the same Fund, and laid down certain conditions for its management. Accordingly, an institution to be called Elphinstone College was established with a Managing Council of 9 members, of whom 2 were to be nominated by Government, 4 Europeans to be approved by Government, and the rest to be elected by the Society. The first Professors were to be selected by Mountstuart Elphinstone himself and thereafter by the Council. Of these, two were to be immediately appointed: one to teach Literature, History and Philosophy, the other Mathematics and Science. The Professors were to lecture and examine students during a three years' course and also give some open public lectures. They were advised to inculcate sound morality without touching on religion—Christian or heathen—or "any topic that might excite discontent amongst the Natives." Each Professor was to receive a salary of Rs. 600/- *per mensem* with a house allowance of Rs. 100/-.

Western India in 1838—by Mrs Postans (published at London in 1839), who had personally visited the Institution, provides the best contemporary testimony.—“Both [i. e. the Central English School and the Elphinstone College] are yet in an infant state, more particularly so the College, as its progress and objects have been impeded by an internal schism [between the two ambitious Scottish school-masters on the one hand and the two learned Elphinstone Professors on the other]; ...the result has been a separation of the interests of the Institution and a suggestion to the necessity of a Junior College School, which originating under the auspices of the professors was committed to the charge of a learned Brahmin, a modest and highly gifted individual accustomed to education, and quite capable of filling this responsible position. Small in person, diffident and unpretending in manner, Bal Shastree is yet no ordinary man, having already proved himself the possessor of talents, themselves sufficient qualification for his being at various times the tutor of a Prince, and the conductor of a branch of one of the most useful Institutions which ever emanated from active and well-directed benevolence”

This rivalry and tussle went on for two more years, when after much deliberation and correspondence, the union between the two institutions was effected in the middle of the year 1840. Thus the College as a separate institution was suspended; while the School and the Professorial Classes were united under the title “Elphinstone Native Education Institution.” As Government was now contributing far more than the Society towards the total educational expenditure, it created a new Board of Education consisting of a President, a Secretary and 6 members, 3 of them being nominated by Government, and 3 elected annually by the Committee of the Society. This Board managed all the funds of both Elphinstone Professorships and the Bombay Native Education Society. The Secretary was henceforth to be also the Secretary of the Board, but nominated by Government. And as the Elphinstone Professors, now appointed by Government, were also to act as Superintendents [i. e. Educational Inspectors] of Schools in the mofussil, in close touch

with the District Collectors, Government through the Board and the Board through the Professors, directly controlled the Elphinstone Institution as well as all public and aided Schools—English and Vernacular—in the Presidency.

The internal management and discipline of the Elphinstone Institution was entrusted in 1841 to a Committee of the Board, which consisted of the two Professors *ex officio* and three members nominated by the Board, namely, Assistant Professor Bāl Shāstri, Ibrāhim Muckba, and the Society's Secretary, Dr. Bird, as Chairman. Now that the two institutions were united, there was a redistribution of the boys of the College and the School, according to their capacity, between the upper Division representing the College Department and the Lower Division or the School Department with its Senior and Junior Divisions. The following brief extracts from the *Report of the Board of Education for the Years 1840, 1841* make the position clear:—

“ XI. In the higher department of the English branch of the Institution, sixty-two pupils have received instruction in Mathematics, General Literature, Natural Philosophy, Chemistry, and Botany; of these sixty-two pupils, ten are Assistant Teachers, formerly designated Elphinstone Scholars, thirteen are West Scholars, eighteen Clare Scholars, three Honorary Scholars, and eighteen unendowed Scholars being the furthest advanced pupils of the School Division.

XII. In Mathematics instruction has been communicated by Professor Orlebar, and Assistant Professor Ball Gungadur Shastree, and the attention of the 1st Class was directed to Optics with reference more particularly, to the construction and principles of the more useful instruments. The progress made by this class is reported to be satisfactory, but that of the 2nd, 3rd, and 4th Classes, is not so much so.

XIII. In General Literature instruction has been communicated by Professor Harkness and Assistant Professor Ball Shastree.

The first Class have been engaged in reading Russell's History of Modern Europe to the end of the 14th century, Shakespeare's Julius Cæsar, and The Merchant of Venice, and

Pope's Essay on Man. They have been exercised in English composition, and their attention has been directed to the elements of Moral Philosophy.

XIV. In Natural Philosophy and Chemistry, instruction has been communicated; by Professor Bell.

XV. In Botany, Professor Orlebar has instructed.....

English School Department

XVI. Superintended by Professor Bell and in his absence by Assistant Professor Ball Gungadhur Shastree.

There were 98 pupils in the Senior Division and 419 in the Junior Division."

It will thus be seen that Bāl Shāstri was the only Indian Assistant Professor working in the Elphinstone Institution till 1841, and that he was versatile and capable enough to instruct the pupils in Arts as well as Science."

HIS APPOINTMENT AS EDUCATIONAL SUPERINTENDENT OF THE THIRD DIVISION

•Another extract from the same official *Report* is also instructive :—

"LXXXIV. We have divided the [Government District Vernacular] Schools into three Divisions.

1. Deccan and Khandesh. 2. Northern Concan and Guzerat. 3. Southern Maratha Country.

Mr. Eisdale [Head Master of the English School at Poona] continues in Superintendence over the 1st Division, Professor Orlebar has been requested to inspect in the course of the present cold season, and report upon the Schools in the 2nd Division, and Ball Gungadhur Shastree, Assistant Professor, to perform a similar duty in regard to Schools of the 3rd Division."

From this it is clear that as soon as the Board of Education was created, Bāl Shāstri happened to be the first Indian to act as Superintendent (or Educational Inspector of later years) in charge of one of the three main Divisions of the whole Presidency, along with the two leading European educationalists of the day, which was certainly a unique honour for such a young man. He was thus in charge of the Schools in

the Southern Marāṭha Country and Cōncan for four years (1841-1845), carrying on his annual inspection for about four months at the end of the year, after working during the rest of the period as Assistant Professor in Bombay. The Reports of the Board of Education for all these years are full of laudable references to his zealous exertions in the cause of education, and his own interesting annual reports are highly important as being the oldest records of the social and educational conditions of the Districts.

* *The Report of the Board of Education for the Year 1842* has the following important entries :—

"2. Professors Harkness and Bell, and Assistant Professor Ball G. Shastree have taken an active part in the management of the Institution during the whole year. Professor Orlebar was, we regret to report, under the necessity of proceeding to Europe on sick furlough for two years. On his departure, Assistant Professor Ball G. Shastree was appointed Acting Professor of Mathematics. At the close of the year Professor Henderson returned from England and resumed his duties in the Institution."

"33. Mr. Eisdale continues in Superintendence of the 1st Division; Professor Harkness, on the departure of Professor Orlebar, consented to take charge of the Schools of the 2nd Division; and Acting Professor Ball Gungadhar Shastree has been appointed Superintendent of the 3rd Division."

HE ACTS AS PROFESSOR OF MATHEMATICS AND ASTRONOMY FOR TWO YEARS

Thus Bāl Shāstri acted for full two years in the absence of Professor Orlebar, from April 1842, on three-fourths of his monthly salary i. e. Rs. 450, instead of Rs. 300 that he was receiving till now; while he was also authorised to have like other Superintendents, a travelling allowance of Rs. 5 per day, during the period of his annual tours of Inspection.

Professor Bāl Shāstri's mathematical talents and attainments were, indeed, of such a high order that he could have been duly equated with a Senior Wrangler of his time; nor was his success as a rare teacher less recognised.

The following extracts from the Board's *Report for the Year 1844* will amply bear this out:—

MATHEMATICAL DEPARTMENT

"8. One of our Normal Scholars, Bhogilal Pranwulub-dass, has passed a very fair examination in a portion of the elements of astronomy, as contained in Hymer's work, which is only the second case of any of our students having advanced so far in mathematical science; and two have passed satisfactory examinations in the integral calculus and analytical geometry respectively, viz. Atmaram Pandoorung, and Dada-bhoj Nowrojee. These three pupils studied Mathematics under Mr. Ball Gungadhar Shastree."

"The class for the differential calculus contains seven pupils and is reported to be a good class."

"The trigonometrical class of nine pupils understands the practical application of trigonometrical rules."

Professor Orlebar remarks, "on no occasion before I left India have so many been able to pass examinations in the higher mathematics, or advanced so far, and I think that we have every encouragement to hope that we are laying a sure ground of mathematical knowledge."

Professor Orlebar also says, "I am bound to express my satisfaction at the manner in which the classes have been brought forward by Mr. Ball Gungadhar Shastree during my absence in England."

A further noteworthy testimony in this connection may be recorded. It is to be remembered that in the times of Bāl Shāstri—not even till 1852—was there any provision for English instruction in Poona beyond the High School stage, though the local Sanskrit College had been well-known since its foundation in 1821 for higher Sanskrit studies. Capt. T. Candy was at the head of this Institution from 1837. With a view to modernizing the "Jyotish" or Astronomical Branch of the Institution, a competent Sanskrit scholar, Vishnoolal Nursing Joshee, who had already received the "*Oottum*" ("Best") diploma in that subject and was appointed Professor-elect of Astronomy, was specially deputed to Bombay for about two years, with a stipend of Rs. 30/- per month, to study under

Professor Orlebar and Bāl Shāstri, the higher branches of European mathematics and astronomy. As a matter of fact, however, being ignorant of the English language, he received all his instruction directly under the latter; and the following letter addressed by Professor Orlebar to Capt. T. Candy on the 25th April 1842 speaks for itself:—

“ Sir,—As I am about to leave India, I have the pleasure to inform you that Vishnool Narsoba Joshee has been prosecuting his mathematical studies under my assistant Mr. Ball Gungadhur Shastree with much more success than could have been anticipated. The branches to which his attention has been directed by me are Plane and Spherical Trigonometry, the Differential and Integral Calculus, the higher branches of Algebra (as the principles of Equations of higher orders than Quadratic Series, Finite Differences, etc.) and Algebraic Geometry. In the latter branch he has not yet made very great progress; with regard to the others he is reported to have acquired a satisfactory knowledge, and from the little which I have been able to see, I consider him to have done himself much credit.

During the time that his instructor [Bāl Shāstri] was employed in visiting the Schools in the Southern Maratha Country, Vishnool Joshee removed to the Observatory where I placed him under the instruction of my Assistant Keroo Lukshuman. He has there made himself practically acquainted with the Transit instrument, its adjustments and the necessary calculations for the adjustments etc., etc. He has also learnt the use of the altitudes and azimuth circle, the Sextant, Barometer, Thermometer, dry and wet bulb, and Anemometer. He understands the principal methods of obtaining the Longitude and also of the Altitude.

Mr. Ball Gungadhur Shastree proposes to continue teaching him Algebraic Geometry until he is sufficiently acquainted with the more useful curves, and to proceed with the principles of instruments which he has learnt to use, and then with some elementary instructions in Statics, so as to be able to conclude with so much Dynamics as may enable him to understand at least the problem of two bodies in Physical Astronomy. All this, it is estimated, may be accom-

plished by the next Diwallah, when we hope he may return qualified to explain to his own pupils the elements of European Astronomical Science as well as that for which he has been brought up."

Thus we find it stated in the *Board's Report for the Year 1842* (p. 7) that " Vishnool Nursing Joshee, Professor-elect of Astronomy ... has, after having given every satisfaction to his Instructors, returned to Poona, and entered upon his duties." And the next year's *Report* says further that, " Vishnool Joshee, the Professor of Jyotish (Astronomy), educated under the Superintendence of Mr. Orlebar, and Ball Shastree, continued to give satisfaction, and evinced a laudable desire to add, to his other acquirements, a knowledge of the English language" (p. 15). Now it appears pretty certain in this context, that Bāl Shāstri wrote and published his unique Marāthi books on the *Theory of Equations* and the *Differential and Integral Calculus*, just about this time; inasmuch as, he had to teach these very subjects to the Professor-elect of Astronomy through the vernacular. Be it noted, therefore, to the lasting credit of Bāl Shāstri, that he actually produced excellent Marathi books on higher mathematics more than a century ago, by coining a new terminology; while our learned scholars have been only wrangling for the last many years on the feasibility of using the Marāthi medium of instruction for higher studies!

Bāl Shāstri was as profound a teacher of Astronomy as of Mathematics. He had been a close student of Bhāskarāchāryā's celebrated *Siddhānt-Shirōmani-Prakāsh* from his early days, as may be gathered from the fact that to his Marāthi translation of a well-known English work on *Mathematical Geography*, published so far back as 1836, he has independently added an instructive " Essay on the System of Bhāskarāchārya." It is also well-known that he got prepared two special *Globes* for the study of Northern and Southern Celestial Hemispheres, by using his own Sanskrit and Marāthi terms in lieu of the different Latin names for European constellations. Moreover, we may not forget here the fact explicitly noted in the obituary notice of the *Bombay Times*, that Bāl Shāstri was not only Acting Professor of Mathematics in the

Elphinstone College for two years, but he also "from May 1842 to March 1844 along with the Mathematical discharged the duties of Astronomical Instructor, in room of Mr. Orlebar then absent in England." In that capacity, he was evidently in charge of the Meteorological Observatory at Colaba, where "Assistant Kero Lukshuman," Chhatre—his own old able pupil—was working; and who later on rose to be a distinguished Professor of Mathematics and Astronomy at the Deccan College of Poona. A last conclusive proof of Bāl Shāstrī's extraordinary attainments in these subjects is to be found in the readable "Address" to *A Course of Pure and Mixed Mathematics*,—Vols. I and II—by Professor A. B. Orlebar, M.A., (published at London in 1848), wherein he has openly acknowledged "the benefit of his [Bāl Shāstrī's] invaluable cooperation,"* in the preparation of that work.

ESTABLISHMENT OF THE NORMAL CLASS UNDER THE DIRECTION OF BĀL SHĀSTRĪ

One of the main objects of the Bombay Native Education Society was the improvement of teachers for the vernacular schools, and there had been several unsuccessful attempts at various periods and at different places in the Presidency in that direction. A more systematic attempt was, therefore, now contemplated by the Board of Education, and the following quotation from their *Report for the Year 1844* shows what high expectations they had then entertained from the labours of Bāl Shāstrī:—

"In Europe the conduct of a normal class is ordinarily confined to men of high educational ability, and the reports of M. Cousin on the state of public instruction in Prussia and Holland, shew what admirably qualified individuals have been obtained by the Governments of those countries for their great normal schools. We therefore determined to locate the normal class about to be formed, at Bombay, and to place it under the direction of Assistant Professor Bāl Gungadhur Shastree.... By this arrangement we hope to give a sphere of action to the talents and varied acquirements of our native Professor, which will give him increased powers for operating beneficially on the minds of his fellow countrymen." (p. 24)

* Vide footnote to p. 31, Vol. I of the present work.

This Normal Class was to consist of 40 students to be selected by the Superintendents from the three great linguistic divisions of the Presidency according to the following proportions : Marāthi 15, Gujarāti 15, and Cānarese 10. Each student was to receive a monthly salary of Rs. 5 for his subsistence, and an allowance of twelve annas for house-rent. The class was opened in April 1845. Suitable pupils not being available at the time, only 25 could be admitted till the month of July; while on the 1st of December, there was still room for 2 Marāthi, 9 Gujarāti and 5 Cānarese pupils to complete the number. To guard against the temptations and dangers of the crowded metropolis to which the young students were likely to be exposed, Bāl Shāstri made arrangements to receive them into a house in Kālībādevi adjoining his own, where he exercised a strict superintendence over them.

He reported to the Board that this arrangement had proved very successful—" it leads to mutual instruction, and lads of inferior talent are stimulated by the example and success of their more gifted companions. " " The scholars have lived together as cheerfully as possible, they have managed to spend less than they used to do at the Boarding House, and their little savings have been applied to the purchase of stationery, books, mathematical instruments and other necessary articles." (*Report for 1845*, p. 32). He also stated that there had been no serious infringement of the rules laid down for their guidance, and that their conduct on the whole had been satisfactory.

The following programme of the course of study to be pursued from November 1845 to April 1846, had been drawn up by Bāl Shāstri as the best that could be adopted in the circumstances :—

	10 to 11 a.m.	11 a.m. to 12-30 p.m.	1 to 3 p.m.	3 to 4 p.m.
M.	Copying Historical Essays in <i>Mads</i> under the Inspector	History	Exercises in Geometry Trigonometry etc.	English
T.	Ditto	Natural Philosophy	Ditto	Ditto
W.	Ditto	History	Ditto	Ditto
Th.	Ditto	Reading & Grammar	Ditto	Ditto
F.	Ditto	History	Ditto	Ditto
S.	Ditto	Art of Teaching	1 to 2 2 to 3 Moral Lesson	Ditto

"We feel much satisfied" said the *Report of the Board of Education for the Year 1845*, "with the progress and management of the class upto the present time, and we watch with the deepest interest its further development." It may here be noted that Bāl Shāstri was relieved since April 1845 not only of his teaching work in the Elphinstone Institution, but also of his Superintendentship of the 3rd Division; inasmuch as, his time was to be thenceforth "fully occupied in superintending the Normal Class establishment and in the preparation of Class Books for the use of Vernacular Schools."

Government had started the Normal Class, in the first instance, as an experiment for three years, relying chiefly on the recommendation and enthusiastic co-operation of Bāl Shāstri. But unfortunately for all, he died all of a sudden at the end of the very first year, on the 17th of May 1846. Accordingly, when it was decided to close the Class in the year 1848, the Board of Education stated in their annual *Report* (p. 13) that it was "above all from the untimely death of the able and zealous Director under whom the Class was originally placed" that "the advantages expected from the experiment at Bombay, were not realized."

On :
cal frag:
Keshav

and had joined the Normal Class from Junnar in the district of Poonā. He wrote this account in his old age—in the year 1896—just half a century after he had come into a year's contact with his great Gurū; but the intimacy and warmth with which he has described Bāl Shāstri reveal very strikingly the leading traits of that extraordinary personality.*

LITERARY LABOURS OF BĀL SHĀSTRĪ

-The literary labours of Bāl Shāstri were closely allied to his pioneering work in the whole field of education, and they were as varied as they were considerable. Begun from his student days under Capt. Jervis, the Secretary to the Bombay Native Education Society, of which he himself had been the

* This portion of the autobiographical fragment has been included as Appendix III in the present work.

Native Secretary till 1840, when that body was practically merged in the Board of Education, they continued unremittingly to the last days of his life. We have already mentioned elsewhere the following works of his in Marāṭhī : (1) *Neeti-Kathā* (Moral Tales) ; (2) *Sāra-samgraha* (Catechism on General Knowledge) ; (3) *History of England*, Volumes I and II ; and (4) *Bhōḡōle-Vidyā : Ganita-bhāga* (Mathematical Geography). It may be remembered that these translations of English books were undertaken by Bāl Shāstrī, at the instance of the Native Education Society before 1836. At this time he also compiled his (5) *Bāla-Vyākaran* ("Little Grammar") which, practically recognized as the first elementary book on the subject, continued to be used in the vernacular schools for the next quarter of a century and helped in the preparation of (6) *Bhōḡōle-Vidyā* (Rudiments of Geography). He also assisted his friend Raghobā Janārdan in translating the (7) *Abridgement of Murray's English Grammar* (1837), and co-operated with two other friends Vināyak Shāstrī Divekar and Bhau Mahājan in compiling (8) *Shabda-Siddhi-Nibandha* (Etymology of the Marāṭhī language), 1843. We have already referred to his (9) *Theory of Equations* as well as (10) *Elements of Differential and Integral Calculus* in Marāṭhī, printed about the same time. He had, moreover, abridged in Marāṭhī (11) *The History of India* (Hindu and Mahomedan Periods) from the new work of Mountstuart Elphinstone, and compiled another work (12) *History of British India* from various sources, while he was working as the Director of the Normal Class. He left behind him a few chapters of the Marāṭhī treatise (13) *Discoveries of Psychology*, adapted from the famous work of Dr. Abercrombie on "Inquiries Concerning Intellectual Powers."

But this is not all. Besides these many published works, he had projected several other books in Marāṭhī on Algebra, Geography, Marāṭhī Grammar, etc. and had completed in manuscript (14) *A Short Dictionary of the Roots of the English Language* which, falling unfortunately into the hands of some of his students after his demise, was lost for ever. We can also say with certainty that he had nearly finished a higher Marāṭhī work on (15) *Calculus* as can be gathered from the few loose and tattered sheets of the manuscript that we have been

able to trace among the papers of his family ; and this must be considered to be a very serious loss indeed !

Bāl Shāstri's labours in connection with (16) *Jñāneshwari*, must be deemed to form a great land-mark in the history of modern Marāthi literature. For it was he who brought out for the first time the fine lithographed edition of that voluminous and celebrated old classic so far back as 1845, when even some of the smallest works of the more popular Marāthi poets had not been printed ; while his attempt to note different readings in its text shows remarkably that he anticipated critical Marāthi scholarship by more than half a century !

When we survey this whole tremendous literary output of young Bāl Shāstri by the time he was just thirty-three, we cannot but be struck with wonder at its singular variety and volume. In judging, however, the quality of his work and his permanent contribution to modern Marāthi literature, we must not ignore the fact that his principal role had never been that of a *litterateur*, but that of a pioneer educator of his ignorant and backward countrymen, though it has been universally acknowledged that he is one of the first few eminent makers of modern Marāthi prose.

A BRILLIANT LINGUIST

It is well-known that Bāl Shāstri was a brilliant linguist. Taking into account the various references to his linguistic attainments, we find that he was acquainted more or less with a dozen European and Asiatic languages, ancient and modern, exclusive of Marāthi, his own mother-tongue, of which he was a perfect master. He was a distinguished scholar of Sanskrit, well-versed in various Shāstrās, and able to carry on discussions in that language. His proficiency in English even in his teens was such that he began to edit the columns of the *Bombay Durpun* with distinction, while "his remarkable facility and elegance in English composition," says the *Report of the Board of Education for the Year 1846*, "enabled him to take a high place among the best scholars of the day." He himself has stated in his application of the 20th February 1830, quoted elsewhere, that he had then already made at the early age of seventeen, some acquaintance with three other languages, viz. Gujarāṭi, Bengālī, and Persian, which must have certainly deepened with years.

He also knew some Arabic and was quite familiar with Hindi. Latin he understood well and had paid some attention to Greek. Among other Indian vernaculars, mention has been made of Kannada as well as Telugu; and we know as a matter of fact that as Superintendent of the Third Division, he not only inspected Kannada Schools, but had also undertaken to prepare the first elementary books in Kannada for them. His knowledge of Gujarāṭī as well as Marāṭhī was so thorough, that Government used to submit to him the new publications in those languages for his opinion, whenever their authors sought their patronage. It is also very remarkable that Bāl Shāstri not only knew French well, but was able to converse in that foreign tongue, as the following incident clearly shows. Keshav Shivarām Bhawālkar, his pupil in the Normal Class during the year 1845-46, tells us in his autobiographical fragment, that when the French ambassador on his way home from the Chinese front passed through Bombay, he paid a visit to the Elphinstone Institution where the Normal Class was conducted by Bāl Shāstri. As the respectable visitor was shown over this Class, the latter spoke with him in French, which impressed the foreigner so highly that he invited Bāl Shāstri to Paris, and promised to introduce him to His Majesty the King, who, he said, would be glad to meet him, and that his Government would also pay him his expenses. Bhawālkar tells us further, that Bāl Shāstri received honours from the French king shortly afterwards!

ASSOCIATION WITH THE BOMBAY GEOGRAPHICAL SOCIETY AND THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

As a remarkable linguist and a scholar with varied acquirements in literature and science, Bāl Shāstri was bound to associate himself with the leading learned Societies of the Presidency. We have already noted elsewhere, that he was appointed Native Secretary to the Oriental Translation Committee in in year 1831. The Bombay Geographical Society was established during the same year as a branch of the Royal Geographical Society of London. Bāl Shāstri used to take part in its transactions, and was formally elected a member of that body in 1840. He was one of the 12 Resident Members of that Society, and had the honour to be elected one of its

taste for them and spread liberal sentiments in matters of religion and politics, that might promote the improvement of our countrymen, were the causes which led to the publication of this paper; and thankful are we for the support hitherto received. How far these important results have been effected we leave to the public discernment; but we cannot deny to ourselves the pleasing consciousness of having been cheered by many a philanthropic voice without the loss of a single friend during the whole of our career."

Bāl Shāstri had, however, intended sometime ago, to bring out a Marāthi monthly magazine in Bombay, the first of its kind not only in that language, but also in any of the vernaculars of the Presidency, as is evident from the advertisement of the *Dig-Durshun* dated the 10th of January, 1839; though the first number of the magazine actually appeared on the 1st of May, 1840. It was "to contain a summary of intelligence, short essays and articles, original and select, on subjects connected with Geography, History, Natural Philosophy, Chemistry and General Science, with occasional illustrations in lithography", its main object being "to improve the mind and to aid the diffusion of useful knowledge." Each number was to consist of from 24 to 32 demy octavo pages, and its subscription was to be five rupees a year, if paid in advance, or eight annas a month.

We have not been able to trace all the issues of the *Dig-Durshun*, and cannot say, therefore, how long exactly it continued; though it appears fairly certain that it was in existence for some four years, if not more. It contained short papers for general readers on a variety of subjects and was very instructive, especially in view of the fact that there were then few Marāthi books, if any, in those departments of knowledge with which it concerned itself. The Christian *Ānyānōdaya* for June 1846 rightly observed in the course of its obituary notice on Bāl Shāstri: "For sometime he edited the *Durpun* newspaper; also the *Dig-Durshun*, a monthly periodical, both of which were conducted in a liberal spirit. These publications, which showed that the Editor was in a good degree free from the influence of the prevailing superstitions, were not properly appreciated nor properly supported by the Native

pean society of the day, gave his thoughtful mind a correct perspective of our social and religious life, which was absent even among the most intelligent of his contemporaries, who were generally carried off their feet by English education and the outward glamour of European society. While feeling very keenly, therefore, the necessity of removing the glaring social evils and religious superstitions of his countrymen, Bāl Shāstri was far from being a revolutionary in these matters, being convinced that all reform must grow slowly from within, on evolutionary lines, conforming as far as possible to the best thought of the Hindu Shāstrās and traditions. "Thoroughly devout and God-fearing, he cherished liberal views, and as far as he could, supported the cause of sensible and practical reform. If there was one thing which he hated more than another, it was vain show and tall talk."

It may be remembered that the cruel customs of *Sati* (the immolation of the Hindu widow on her husband's funeral pyre) and *Infanticide* were still prevalent during the first quarter of the 19th century, and stray cases of the same occurred in some of the Indian States till about 1840, though these practices had been prohibited by law in British India for more than a decade. Illiteracy among the fair sex and the custom of child-marriage seriously affected the growth of a healthy womanhood and indirectly of a healthy manhood—the one being the root-cause of general backwardness and superstition, and the other of social impurity and injustice. Child-marriage often resulted in early widowhood and promoted polygamy; and hence the improvement of the lot of women—their education and remarriage—came to occupy the first place in the movement of Indian Social Reform. And here it must be said to the credit of Bāl Shāstri that he happens to be the first social reformer of Western India. For he not only pleaded for the education of women, but also for the remarriage of young widows, so far back as the thirties of the last century.

Bāl Shāstri was an ideal Hindu Brāhman. Himself devoted to the best teachings and practices of the Hindu faith, he was singularly free from the prejudices of caste, creed or sect; and he not only preached, but lived a life of moral purity,

religious toleration and universal brotherhood. An erudite Shāstri or Sanskrit Pandit, he had studied the various Schools of Indian Philosophy, and was also a student of Comparative Religion. He was catholic enough to acquaint himself with the sacred books of other religions, though their critical study confirmed him in his own Hindu faith, which he considered to be the most liberal and philosophical. Had he lived longer, he would have surely translated and edited some of the standard religious and philosophical Sanskrit texts for the enlightenment of his countrymen. No wonder, therefore, that he could not tolerate the aggressive attacks of Christian missionaries on other religious communities, much less on his own.

Bāl Shāstri's unflinching spirit of liberalism in social and religious matters was clearly evinced in the case of the readmission of a Brāhman boy named Shripat Sheshādri Paralīkar to the Hindu fold, after he had practically joined a Christian mission. As this historical episode shook the foundations of Hindu society of the day throughout the length and breadth of the land, and caused no small persecution of the leaders of the movement, it deserves to be briefly recorded. Sheshādri^c Gōvind Paralīkar, a native of Paralī in the Nizam's dominions, was a poor Deshastha Brāhman of the priestly caste, who had moved with his family to Bombay, to eke out a living. Short of means, he sent his elder son, Nārāyan, aged about fourteen, to the General Assembly's Institution for his English education in 1838. As he was a promising boy, he soon successfully completed his school course by the end of 1842, with the kind assistance of the Christian promoters of the Institution, who then employed him as a teacher there. Their proselytizing zeal, however, soon turned young Nārāyan's head, and he began to feel such a strong aversion to his own Hindu faith, that he was easily persuaded by the Rev. Robert Nesbit to join the mission-house on the 7th of September, 1843. Nārāyan's younger brother, Shripat, who was then about twelve years old, was also being brought up in the same Institution, and was no less smart and promising. As he was fully attached to his elder brother and was entirely under his thumb, he, too, quietly stole away with him on the same day, and took shelter under

the roof of the missionary. Indeed, Nārāyan Sheshādri, who had been virtually received into the mission-house with the view of being converted to Christianity, was formally baptized by the Rev. Mr. Nesbit in less than a week—on the 13th of September 1843—which incident created forthwith a great sensation in Bombay. Consequently, the Hindus held a public meeting protesting against this missionary aggression, and resolved to boycott their school; while their leaders, Bāl Shāstri and the millionaire Jagannāth Shakarshet, immediately bestirred themselves, lest young Shripat too, may soon meet the same fate. They, therefore, lent their full support to the boy's father, Sheshādri Gōvind Parālikar, and advised him to reclaim his son straightway from the Rev. Mr. Nesbit. Thus he went to the mission-house with a couple of Brāhmans, on the 18th of October, and asked for the immediate return of his younger son. The cunning missionary, however, would not allow the boy to get out of his custody, so that the father had to seek relief from the Court of the Police Magistrate. But this attempt, too, failed; the European Magistrate having sided with his Christian compatriot in deciding the case.

Poor Sheshādri was then advised to pursue the matter in the Supreme Court, and the following affidavit of his, dated the 27th October 1843, makes his complaint clear:— "Sheshadree Govinda of Bombay, Hindoo inhabitant, maketh oath and saith, that this Deponent's son Shreeput Sheshadree, now in the twelfth year of his age, is now detained against the will of this Deponent by the Rev. Robert Nesbit in a house in Ambrolie in the Island of Bombay, and that this Deponent, having on the eighteenth day of October instant peaceably possessed himself of the person of his said son in the house of the said Rev. Robert Nesbit, he, the said Rev. Robert Nesbit, forcibly dispossessed this Deponent of his said son, and this Deponent has not since been able to obtain possession of his said child, and cannot do so without the aid of this Honourable Court." Accordingly, Sir Henry Roper, Knight, Chief Justice of Bombay, issued on the 30th instant a writ of *Habeas Corpus*, directing the Rev. Robert Nesbit "to bring up the body of Sheeput Sheshadree before the Court on Friday next, the third day of November, at eleven O'clock in

caste. But the greedy orthodox Brāhmans of Bombay, who wanted to make capital out of this religious feud, spread false and mischievous reports about the case, and went to the length of declaring a social boycott against the minority party of reforms headed by Bāl Shāstri, which caused no little annoyance to them for more than a year. Thus not only were Shripat and his kin thrown out of caste, but all those who were prepared to dine with them were also threatened to suffer the same fate. In these circumstances, Bāl Shāstri had the courage to perform the first part of the expiatory ceremony in Bombay, and escort the sinners to Benāres at his own expense for further action. How the Pandits of that holy place finally acquitted themselves in this case is not quite clear; but the victims apparently took a long time to return home in those days of difficult travel, before which most of the leading followers of Bāl Shāstri had undergone the purificatory rites prescribed for them by the majority party; so that, he too, seems to have nominally made amends in the last resort, sometime before his death, in order to maintain social solidarity in the Hindu ranks; having contented himself that he had given them the first lesson in the matter. For be it noted, that unlike the impatient Bengālī reformers of his time, who would throw the Shāstrās overboard, he was no social rebel or religious visionary that would wholly cut himself off from the general community, but was a practical reformer, who would first properly educate and then carry his countrymen with him slowly but surely towards his goal.

The achievement of Bāl Shāstri in the field of social and religious reform has been properly evaluated by Sir Nārāyan Chandāvarkar, in the presidential address delivered by him at the Bombay Provincial Social Conference in 1901, wherein he observes as follows:—“Hindu social reform under British rule commenced in this Presidency in the thirties of the last century soon after the introduction of English education. *Our first social reformer was Bal Shastri Jambhekar....* He was a man of great talents and high character, and it was he who persuaded the late Jagannath Shankarshet regarded in those times as the leader of the Hindu community, to espouse the

majority of whom even in the few largest cities were steeped in illiteracy, ignorance and general backwardness, to say nothing of the vast masses living in smaller towns and villages. For constitutional political activity presupposes at least a modicum of general education and keenness for public welfare. It is not strange, therefore, if Bāl Shāstri did not shine so much as a modern political leader in his day, and concentrated all his energies on educating the public not only through the educational machinery of the state, but through the press and the platform. It was with this object that he conducted the *Bombay Durpun* for over eight years, and the *Dig-Durshun* later on, for at least four years, in the result, that he succeeded in creating a new reading public which began to take interest in all sorts of public questions—social, political and educational. Unfortunately for us, only the first year's file of the *Bombay Durpun* has been preserved in the Bombay Secretariat Records Office, but from this as well as from the few extracts of the *Durpun* that we have been able to collect from contemporary English papers, we can easily draw inferences on various questions about what valuable services Bāl Shāstri must have rendered in educating public opinion in those benighted times. We can also gather from these writings that Bāl Shāstri was no political sychophant, and that he expressed his views with both freedom and moderation. It is certainly noteworthy that the *Durpun* is said to have been once fined for libel because of its having allegedly passed some strictures against a European, possibly for his unwarranted missionary zeal.

Bāl Shāstri also realized the value of disseminating knowledge through the creation of public libraries; and it must be said to his credit that it was he more than anybody else that encouraged his friends, Rāghoba Janārdan and others, to establish the first Native General Library in Bombay in the year 1845. This famous institution prospered for some three quarters of a century, when it was converted into the People's Free Reading Room of the present day.

Another educative activity of Bāl Shāstri was the foundation of the Native Improvement Society of which he himself was the President. Here the young educated men of the day

could read papers and discuss various questions of general improvement. And we are told by no less an authority than the late Dr. Dādābhāi Naorōji, his pet pupil, that "under his able, amiable and inspiring guidance, the student members derived great benefit indeed." It may be noted in this connection, that the Students' Literary and Scientific Society of later years, which did so much under the leadership of the younger generation of Dr. Bhāu Dāji, Dādābhāi Naorōji, and V. N. Mandlik, to promote female education and the diffusion of general knowledge in the Hindu and Parsi communities of Bombay, was only the offspring of this Native Improvement Society.

We have already seen how Bāl Shāstrī was in the forefront of the movement for social and religious reform. As one who was an acknowledged leader of the 'intelligentsia', he always took a prominent part in public meetings, and was highly respected as much for his wide learning as for his high character. As, however, he held advanced views on social and religious matters, he sometimes offended the orthodox section of his brethren; who, we are told, went to the length of threatening him. ; "social boycott on one occasion, when he had full } "to," , in opposition to the old traditional } "solar and lunar eclipses in the light of }

bhoj and Frāmjee Cowasjee Banājee were more noteworthy; while Jagannāth Shankarshet and Dhāckjee Dādājē among the Hindus, and Mahomed Ibrāhim Muckbā and Mahomed Ally Rōgay among the Mahomedans, were the only persons deemed eligible for this honour. This selection shows, by the bye, the relative importance attached by the shrewd Government of the day, to the different communities at the Presidency; though it was quite obvious, that the Hindus then formed by far the great majority in the local population, in the same way as now.

The next Commission of the Peace created 10 more Native Justices in 1840: 5 Parsees, 3 Hindus, and 2 Mahomedans; the three Hindus being Bāl Gangādhār Shāstrī, Vīnāyak Rāo Gangādhār Shāstrī, and Manmōhandās Devidās. Of these Vīnāyak Rāo was the son of the famous diplomatic agent Gangādhār Shāstrī Patwardhan, at the court of Barōdā (who was assassinated at Pandharpur in 1815), and had domiciled as a Jahāgirdar in Bombay, after the overthrow of the last Peshwā; and Manmōhandās Devidās was the first Gujarātī millionaire to be appointed a Justice of the Peace. In fact, to be styled a J. P. in those times was considered as the highest honour conferred by Government, such titles as C. I. E. and Dewān Bahādūr not being then in existence. It may be noted that even Jagannāth Shankarshet, the most famous Hindu leader of the day, and one of the members nominated to the first Legislative Council under the Act of 1861, died only as a J. P. in the year 1865.

The following letter addressed to Bāl Shāstrī by the Secretary to Government, on the 5th of October 1840, shows what kind of duties a Justice of the Peace was expected to perform:—

“Sir,

In intimating to you that your name has been inserted by Government in the Commission of the Peace just issued, I am directed by the Honourable the Governor in Council to request that you will have the goodness to give your attention not only to the business which comes before the Bench at the periodical meetings of her Majesty's Justices of the Peace,

but also to the general duties devolving on you as one of her Majesty's Justices for the Town of Bombay.

2. The Governor in Council is induced to make this request under an impression, that many Gentlemen included in former Commissions of the Peace have not considered it incumbent on them to take part in the duties thereby required of them, and consequently, that many questions of great importance and interest to the public have been decided by a very small proportion of Her Majesty's Justices residing on the Island."

The reply given by Bāl Shāstri to the above letter is also available and runs thus:—

"To

W. R. Morris Esqre.

Secretary to Govt.

Sir, I have the honour to acknowledge the receipt of your letter of the 5th instant, intimating to me that the Hon'ble Governor in Council has been pleased to insert my name in the Commission of the Peace lately issued by Government.

In returning my thanks for the honour thus conferred upon me, I beg leave to request that you will have the goodness to assure His Excellency in Council that I shall endeavour to direct my best attention to every part of the duty devolving on me as one of Her Majesty's Justices of the Peace for the Town and Island of Bombay.

I have the honour to be,

Sir,

Pombhurla
19th October 1840

}

Your most obdt. servant,
BALL G. SHASTREE"

A Justice of the Peace thus nominated was eligible to sit as a member of the Petty or Grand Jury summoned in connection with the proceedings of the Supreme Court of Judicature, and the conscientious and effective manner in which Bāl Shāstri acquitted himself for many years was very feelingly referred to, in the open Court, by so high an authority as Sir Erskine Perry, the only Puisne Judge of the time, in course of his Charge to the Grand Jury, immediately after this death.

A GREAT TEACHER AND MAKER OF YOUNG MEN

Bāl Shāstri was a great teacher. It is not often that profound learning and successful teaching ability go together; but this rare combination distinguished Bāl Shāstri. Whatever the subject he handled, he made it both easy and interesting to his pupils; and what is more, he taught very successfully all classes of students in the School and College Departments. The first Elphinstone Professors—Harkness and Orlebar as well as Bell and Henderson, had all won high distinction as teachers; and it was no small achievement for Bāl Shāstri that he could not only hold his own with such scholars, but excelled some of them in his teaching ability. His professorial career extended over more than a decade, and hundreds of students received instruction from him at the Elphinstone Institution. In fact, he so highly distinguished himself, that even the *Bombay Times* remarked in its obituary leader on him as follows:—“He was for sometime Professor of Mathematics, and from May 1842 to March 1844, along with the mathematical discharged the duties of Astronomical Instructor, in room of Mr. Orlebar, then absent in England. The usual rule of promotion was, in consequence of his eminence as a man of talent and acquirements, and rare success as a teacher, in his case departed from, and his advancement, like the merits which led to it was without precedent”. Again, in strongly recommending the bestowal of a special pension on his bereaved family, the paper feelingly observed, that “Ball Shastree himself so distinguished, and the trainer of so many in the race leading to distinction, will from other than earthly hands have his reward.”

It is also very noteworthy that he impressed all his students not only by his brilliance as a scholar and a teacher, but that he also left a permanent mark on them by the purity and integrity of his character no less than by his kindness and discipline. In his kind reply to a correspondent, dated the 22nd of May, 1919 from Vesāvā (Bombay), the famous Grand Old Man of India, Dādābhāi Naorōji, recalls his great Guru after the lapse of nearly three score years and ten, in these words:—“I know him only as my

teacher, and indeed as a very able, tactful, amiable and wise teacher. He was kind and interested in his pupils. We looked up to him with great respect and admiration as much for his wide learning as for his whole character. To me personally he was particularly kind and always took much interest in me. To him I owe one incident in my life for which I am ever grateful to him. Owing to his kindly interest in me, and favourable opinion of me, I was transferred from school to college earlier than I would otherwise have been. His early death was deeply regretted by his pupils. His death was a loss not only to our institution but to the whole community." And this expression of opinion by Dr. Dādābhāi correctly represents the view and regard of the whole generation of young men educated under Bāl Shāstri. In fact, it is not a little remarkable that most of the men that distinguished themselves in different walks of life during the third quarter of the nineteenth century—in education, literature, science, Indian antiquarian research and public affairs, not only in Bombay, but in Mahārāshtra, Gujarāt and Karnātak, will be found to bear the stamp of his teaching and example more or less. Among such men the following were more noteworthy : Rāo Bahādur Dādōbā Pāndurang (Educationist, Author, Social and Religious Reformer), Bhāu Mahājan (Author and Editor of *Prabhākar*, *Dhūmaketū* and *Jñānadarshan*), Gōvind Nārāyan Mādgāonkar (Teacher and Author), Nowrōjī Furdoonji, J. P., C. I. E. (Editor of *Vidyā-sāgar*, the first Gujarāti monthly, etc. and Social and Political Reformer), Rāo Sāheb Bhōgilāl Prānvallabhdās (Educational and Literary Pioneer in Gujarāt), Nārāyan Dinānāthji, J. P. (Interpreter & Translator, Supreme Court, and Public Worker). Rāo Bahādur Vināyak Vāsudeoji (Oriental Translator to Government), Raghunāth Nārāyan Khōte, J. P., C. I. E. (Municipal Reformer and Public Worker), Rāo Bahādur Nānā Mōrōjī (Presidency Magistrate, and Dewan of Indore State), Dr. Bhāu Dāji, J. P. (Physician, Antiquarian Sanskrit Scholar, and Leader in public life), Rāo Bahādur Rāma Bālkrishnaji (Asstt. Commissioner of Customs, and Social Reformer); Dr. Ātmārām Pāndurang, J. P. (Physician, Social and Religious Reformer), Rāo Bahādur Prof. Kerō Lakshman Chhatre (Educationist, Mathematician and Astronomer),

and Prof. Dādābhai Naorōji (Educationist, Social Reformer, Publicist and Leader of the Indian National Congress).

Here it deserves to be particularly noted that Bāl Shāstri was not only loved and highly respected by the younger generation of Hindus, Pārsees and Mahomedans, but was also greatly admired by the leading elders of all communities. As a Scholar, Educator and Reformer, everybody looked up to him for guidance; and men much senior to him in years and experience willingly consulted him in all public matters; e. g. Frāmji Cowasji, J. P., Mahomed Ibrāhim Muckbā, J.P., Jagannāth Shankarshet, J. P., Vināyak Gangādhar Shāstri, J. P., Bābāji Diwānji (Dewan to H. H. the Agria of Colābā), Mōrabhat Dāndekar (Editor, *Upadesha-Chandrikā*), Gangādhar Shāstri Phadake (Marāthi Lexicographer and Grammarian), Pandit Mōreshwar Shāstri Sāthe (Principal, Poona Sanskrit College), Rāmachandra Shāstri Jānavekar (Marāthi Lexicographer, Grammarian, & First Inspector of Marāthi Schools), Runchhodedās Girdhurbhāl (First Inspector of Gujarāti Schools, and Educational and Literary Pioneer in Gujarāt), Durgārām Munchārām Mehtāji (Teacher and Pioneer Social Reformer in Gujarāt), and Krishnāji Bābāji Gādgil (First Inspector of Kannad Schools). For as the *Bombay Times* has aptly said, "In every benevolent and every intellectual enterprise within the sphere of his exertions, Professor Ball Gungadhar Shastree took an active part. He was a man of profound learning and extensive and varied accomplishments, without pretence or ostentation."

It will thus be evident why Achārya Bāl Shāstri Jāmbhekar deserves to be styled the "Pioneer of the Renaissance in Western India and Father of Modern Mahārāshtra."

GENERAL APPEARANCE AND PERSONAL CHARACTERISTICS

There was no photographic art in Bombay until late in the fifties of the last century; so that we can never hope to get a copy of Bāl Shāstri's photograph. Nor is it likely that we shall ever be able to discover his authentic portrait. For one thing, he passed away very suddenly and unexpectedly when he was yet in the prime of life; and secondly, not being a man of great wealth or hereditary rank, nobody would pos-

sibly be very keen in those days on getting his portrait ; and what is more pertinent, his very nature was such that he was averse to all kind of show and publicity. We are, therefore, obliged to picture him to ourselves as best we can, with the help of a few descriptive details that have been left to us by some of his contemporaries.

Bāl Shāstrī was somewhat short in stature and rather dark in complexion. His bodily frame was not very robust ; but he had health and energy enough to put forth a large amount of work. His features were all normal, though he had large and bright eyes. He was full of activity and his face beamed with intelligence and strength of character. Moreover, though young in years, he possessed a very dignified mien.

In those times, men of means and position generally wore rich and gaudy clothes, and also some kind of ornaments of gold, pearls and diamonds. But to this Bāl Shāstrī was an exception. He did not have even a small golden or diamond ring on one of his fingers, and dressed himself in the Hindu style just befitting his station in life. A red turban of the Poonā fashion was his headwear, and he put on the long, white linen robe (" aṅgarakhā ") and the short linen shirt (" bārābandī ") within. He had his white customary *dhōtī* and upper garment (" uparanē ") in the famous silken borders of Nāgpur ; while on certain occasions he wore an embroidered piece of white linen or Kashmiri *shawl* of a chocolate colour across his shoulders. He always used a pair of Poonā shoes, which completed his simple dress. It is noteworthy that though a modern scholar and an important Government official, he showed no predilection for European dress or footwear ; and it need hardly be mentioned that as a high-class Brāhman, he was a strict vegetarian in his diet. All this, however, did not prevent him from mixing with European gentlemen of rank, many of whom were his great admirers and friends.

His simplicity of manners, purity of conduct and kindness of disposition were very remarkable, and endeared him to all those that came into contact with him. Though so eminent as a scholar, an official, and a citizen, he was singularly free from any sense of self-importance, and was ever accessible

to all classes of people, rich and poor, young and old, literate and illiterate. He had also a large heart, and no needy person that approached him ever failed to receive some kind of help from him.

Of Bāl Shāstri's "simple and unostentatious deportment," as the *Report of the Board of Education for 1846* puts it in mourning his loss, the following instance is on record. A gentleman who had neither seen nor known him before, once called at his house to make his acquaintance, attracted greatly by what he had heard of his wonderful genius. He saw Bāl Shāstri sitting at his desk, occupied with some work in hand. Not knowing that the unassuming humble figure before him was that of the very man he had come to see, the visitor inquired whether he could see Bāl Shāstri. The latter, who had his stated hours for work and talk, and avoided if he could, being disturbed when reading or writing, informed the visitor that Bāl Shāstri could be seen at a particular hour later on in the day. The visitor retired and recalled at the hour specified. Bāl Shāstri—the same figure that he had seen in the morning—was sitting there, but with neither book nor paper before him. The visitor inquired for Bāl Shāstri, and to his surprise discovered that the plain-dressed person before him was no other than the man he wanted to meet, and of whom he had heard so much! So childlike was he in disposition and so unassuming in his behaviour and dress, that people unacquainted with him often used to mistake him for an ordinary man.*

His liberality was also proverbial. He helped many a poor scholar with money, meals, clothes and shelter. Among such recipients of help were Shankar Shāstri Jōshi, Dr. Anant Chandrōba, Prof. B. B. Sāne and several others, who distinguished themselves in later life. Also every good Brāhman versed in Vedic or Shāstric lore, a Purāṇik or a Hari-dās, was sure to receive a proper "Dakshinā" (money gift) from him. Nor was he slow to contribute his mite towards works of public welfare.

As an illustration of Bāl Shāstri's readiness to assist the

* Abstracted from the *Indu-Prakāśh* of May 11, 1885.

needy in a deserving cause, the following anecdote deserves mention. There was a skilled worker called Rowḷḷbā Kāmat in Bombay, who had apparently some inventive brain. He went to Bāl Shāstrī and pleaded that he had contrived the model of a steam-engine (this incident probably dates before 1840), but was totally handicapped for want of some money. Bāl Shāstrī, who knew how to encourage talent, obliged him with a free gift of Rs. 200/- which was certainly no mean liberality for a man of his means in those days, when his own monthly salary was no more than Rs. 300/-.

Bāl Shāstrī was an ideal house-holder. His own family was very limited. Pandharināth, the only son left to him by his first wife died unfortunately at the age of five or six, as it would appear; and his second wife who was probably yet in her teens in 1844, brought him another male child just thereabout. But Bāl Shāstrī fully respected the bonds of the Hindu joint family which had then not yet lost its cohesion; so that his home offered shelter and hospitality to a number of relatives young and old, draining a considerable part of his income. He had the highest respect and regard for his old father to whom he used to render every kind of pecuniary help ever since his first appointment as Deputy Secretary to the Bombay Native Education Society in his younger days. He was also fully alive to the many domestic responsibilities that devolved on him as the illustrious head of the family after the premature deaths of his elder brother and sister whose children had to be brought up by him. A few of his available letters show the remarkable warmth of his feelings in this respect.

He was also very kind and upright towards his many friends, dependants and servants, all of whom cherished a high regard for him. Though immensely superior to his companions, he was devoid of all self-conceit, and willingly co-operated with them by offering necessary assistance.

Bāl Shāstrī was a giant worker. Except for the five or six hours of sleep at night, he was fully occupied from 4 o'clock in the morning to 10 or 11 o'clock at night in reading or writing, teaching or supervising, attending to his official

duties or public calls. He loved his pupils as his own children and was very free with them. Any one could go to him and get a solution of his own particular difficulties

His own habits were so healthy and simple that he neither smoked nor took a pinch of snuff. The only little luxury, if it be so called, which he allowed to himself, was the chewing of the "*pān-supāri*" after his meals, which every good wife offers to her husband as a matter of course. Though so indifferent to his personal comforts, a keen scholar of varied acquirements that he was, there can be little doubt that he used to spend a good deal on the purchase of books for his private library.

Bāl Shāstri was a thoroughly self-made man, with no inherited landed or household property in Bombay. His only source of income was his monthly salary, which was nevertheless than Rs. 300/- during the last nine years of his life, so that when he was able to save some money after his appointment as Assistant Professor, he built a small storied house for himself in what is known as Cōlbhāt Lane in Kālbandevī, sometime before 1840; and he also kept a horse and carriage befitting his position in society. It, however, deserves to be noted that he was not only averse to any kind of personal show or luxury, but like a true Brāhman, did not take pride in embellishing his wife and children with unnecessarily rich and gaudy clothes and ornaments;—his main interest in life being the pursuit of learning and benevolence. We know that Bāl Shāstri received Rs. 450/- as his pay during the two years that he officiated as Acting Professor in the place of Mr. Orlebar, which must certainly be deemed a good income in those times, in view of the fact that it was practically the highest scale allowed to a native official; and what is more, the purchasing power of a rupee was then easily more than tenfold than what it is to-day. Even so, it speaks volumes for Bāl Shāstri's benevolence and public zeal that he left his family in very straitened circumstances when he died.

Bāl Shāstri possessed a very balanced nature. His was a remarkable combination of high intelligence, activity and devotion. Except when there was a really serious cause for provocation, he was seldom perturbed. Such was his remarkable

personality that cheerful and mild in disposition and speech, he yet commanded respect and obedience from young and old alike, and easily made friends among all classes of people.

In his religious opinions, he was a devout theist. He regularly said his *sandhyā* (prayer) and read his sacred books; because he believed that without prayer and meditation, man could not prepare himself for the trials and temptations of life. And yet, he was not only free from all kind of religious bigotry and superstition, but as a close student of European literature and science, he was a modern in his outlook on life. Brought up in the best traditions and philosophic thought of Hinduism, he was quite unlike the so called orthodox Vedāntist who delights in dry logomachy, ignoring the realities of life, and was full of zeal and activity for the improvement of his countrymen.

Indeed, Bāl Shāstri, taken all in all, may be deemed an excellent specimen of the union of many of the qualities that are recognised as characteristic of the "Divine Nature in Man" (*Daivi Sampat*) by the *Bhagavat-Gītā* (Ch. XVI, 1-3)†, and may, therefore, be rightly regarded as an almost ideal man in this imperfect world.

THE LAST SCENE

We have seen above that the last appointment held by Bāl Shāstri in his educational career was that of the Director of the Normal Class, combined with the post of the Superinten-

- * अभय सत्त्वसगुद्धिर्गानयोगव्यवस्थितिः ।
 दान दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥
 अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपशुनम् ।
 दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीश्चापलम् ॥ २ ॥
 तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
 भवन्ति सम्पदं देवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

(1) Fearlessness, purity of mind, perseverance in the path of knowledge, charity, self-control, sacrifice, study, penance, uprightness, (2) non-violence, truthfulness, absence of anger, renunciation, peace of mind, absence of wickedness, compassion for all beings, freedom from avarice, softness, humility, absence of rashness, (3) energy, forgiveness, courage, physical purity, absence of malice, freedom from self-conceit, O descendant of Bharata ! [these qualities] belong to the person born of the *Daivi Sampat* (Divine Nature).

tendent of the Government Vernacular Schools at the Presidency. He himself had induced Government to establish this Class, inasmuch as he looked upon the profession of a teacher as one for which special training was necessary. The Class was started from April 1845 as an experiment to be tried for three years ; and the industry and zeal which he brought to bear upon it, were indeed most remarkable. With a view to making it a success and qualifying the young men as *teachers* in the real sense of the term, he had gone through almost every work extant in the English language at the time, on the subject of Normal Schools, and obtained information about the working of such institutions in the different parts of Europe. And in all that he did in this direction he was inspired by no other idea than to train a number of young men, who might be sent out into the mofussil not only as teachers, but also as pioneers of enlightenment.* He himself was no service-seeker;—he had ever looked upon his own educational career as a valuable opportunity to serve his country and improve his countrymen.

When he was once advised by certain friends to apply for the office of the Principal Suddur Ameen or Judge of the Small Causes Court, which carried higher emoluments and was quite within his reach in those days, the reply he made to them was quite characteristic of the man. "Surely, I don't want that job," said he; "where one has to sift truth from falsehood and sit in judgment over others. I know it carries a higher salary; but I prefer to serve just where I am, cheerfully working for the good of my countrymen."

And how Bāl Shāstri tried to inculcate in the minds of his pupils this great idea of working like true Brāhmins—the descendants of the Rīshis of old—selflessly and zealously for the enlightenment and good of the people, is clearly seen from the piece of advice he once gave to them, which has been broadly recorded for us in the interesting autobiographical fragment of Mr. Bhawālkar, one of his pupils in this very Normal Class. There he also tells us how Bāl Shāstri would take them out for a walk on the Back Bay in the evening, and explain to them in an easy interesting manner such scientific subjects as the

* Abstracted from the *Jadu-Prakāśh* of May 11, 1885.

tides and tidal streams, the mariner's compass, etc., and sometimes teach them with the aid of the telescope how to study the stars. Nor does he fail to narrate with what kind regard he would entertain them at his table on some Hindu holidays, making them feel as if they were in their own homes, quite far-off as they were from Bombay in that pre-railway age.

But as fate would have it, Bāl Shāstri was suddenly removed from this earthly scene of his beneficent activity "in the vigor of manhood, and with little warning, while he was still forming plans for the future," as observed by the *Dnyānodaya* in its obituary notice on him. A few details of his last illness can be gathered from the *Bombay Times* of the 20th of May 1846, wherein we are told that "he caught [typhus] fever in a tour of investigation through the Concan, where neither medicine nor medical attendance was procurable. He returned to the presidency on Tuesday [12th May] in a very dangerous state, and gradually sank before the attacks of the malady which on Sunday afternoon [17th May] proved fatal to him." We, moreover, learn from the issue of the *Bombay Courier* of the previous day, that "Ball Gungather was much liked by all who knew him;" and that "during his last days he was unremittingly tended by many kind friends both Europeans and Natives, who had watched with interest his growing reputation." Mr. Bhawālkār in his "*Fragment*" furnishes two more important details. He tells us that Dr. Morehead, the first Principal of the Grant Medical College (which had been started only a year ago) and other famous physicians of Bombay did their best to save his precious life, but that all their efforts proved of no avail. He also mentions the fact that Sir Erskine Perry, the illustrious Puisne Judge of the Supreme Court and the President of the Board of Education, had a very high regard for Bāl Shāstri's talents, learning and character, and that it was he who at once moved the Government for the bestowal of a special life-pension on his young widow and infant son. We can thus easily imagine what a tremendous shock the very premature and untimely death of Bāl Shāstri must have caused, not only to his own bereaved family, but to the whole

Community of Bombay and Western India. Truly, it was deemed a national calamity, inasmuch as it deprived the country of its *Mahātmā*—the greatest Indian of the age !

SOME TRIBUTES AND APPRECIATIONS

All contemporary papers in Western India of the day—English, Marāṭhī and Gujarāṭī—have made the most feeling references to the great tragedy in their obituary notices. "It is with feelings of the deepest regret," wrote the *Bombay Courier*, the oldest English paper in Western India, "that we announce the death of Ball Gungadher Shastree, Esq., J. P., Assistant Professor in the Elphinstone Institution... The deceased was second to no native of India in natural talents, and these had been highly cultivated. His acquirements were as deep as they were extensive, and his untimely death will be felt and deplored, not only by the native community, to whom he was an honor and an ornament, but by every European who had the privilege of his acquaintance, or was cognizant of his worth." The *Bombay Times* had a leader on "The Late Professor Ball Gungadher Shastree, Esq." which began thus :— "It is with deep regret that we have to intimate the death of Ball Gungadher Shastree, late Professor in the Elphinstone College, and Director of the Normal Class in that seminary, and Superintendent of the Government Vernacular Schools in this presidency." Several extracts from this article have already been made elsewhere, and they may not, therefore, be repeated. "Ball Gungadher Shastree was a man of learning," observed the *Christian Dnyānodaya* for June 1846, "and was generally respected by Europeans and Natives. He had made attainments far in advance of any of his countrymen in Western India, and he cherished an ardent desire to promote the cause of education. By his example and by the laborious discharge of his duties as a Professor, he has done much for the improvement of the young men who have come under his influence." And another leading organ of Christian opinion, the *Oriental Christian Spectator*, admitted that "He lives full of honors and acquisitions, and dies lamented or regretted by thousands, both among Natives and Europeans," but it drew its own peculiar conclusion from the theme. The *Prabhākara*

certain a confident hope that Government will be pleased to mark their sense of his distinguished merits by granting a pension to his widow of Rupees (50) fifty a month, and in the event of her death before his only son has attained the age of eighteen, that half this amount may be confirmed to the son until he has either reached that age or has received some employment under Government. The Board make this recommendation with the distinct request that the pension may not be debited to the annual grant on account of Education, but may be borne as a separate charge ; I am directed to state that this application for a pension becomes the more urgent as his widow is reduced to a state of poverty. ”

In submitting the Board's letter to the Honourable Court of Directors, Government expressed its opinion in the following memorable words :—“ We have received the intelligence of this melancholy event with deep regret. We entirely concur in the testimony which is borne by the Board of Education to the great merits and high attainments of this distinguished and highly gifted man, and we quite feel that the loss which the cause of Education has sustained by his untimely and unexpected death is for the time indeed irreparable. To mark the sense of our high estimation of his services to which he brought a rare combination of natural talent and varied and extensive acquirements, we beg strongly to recommend to the most favourable consideration of your Honourable Court the request of the Board of Education that a pension of Rs. (50) fifty per mensem for life be granted to his widow, etc. ”

No wonder that this request of the Board was duly complied with, in due course of time. But a further tragedy of the situation was that the young widow of Bāl Shāstri seems to have taken the death of her husband so much to heart, that she, too, died at Bombay on the 2nd of May 1847, and her only little son followed her at Pandharpur next year, on the 11th of June 1848 !

Sir Erskine's remarkable estimate of Bāl Shāstri's worth is also available in the *Report of the Board of Education for 1846* (pp. 2-3), which says :—“ But the most grievous blow which the Board has had to sustain during the year, was the death

of Assistant Professor Ball Gungadhur Shastree. ...Ball Shastree united in an eminent degree the highest qualities which a paternal Government would look for on the part of one who devotes himself to the business of the instruction of youth. His attainments in science, his conversance with European literature, and his remarkable facility and elegance in English composition enabled him to take a high place among the best scholars of the day ; but in addition to this acquired knowledge, his simple unostentatious deportment, and unwearied efforts on behalf of his countrymen ensured him the respect and regard of all the Europeans to whom he was intimately known ; while on the other hand, the zeal and industry with which he devoted the far greater part of each 24 hours to the best interests of his countrymen, with no other regard to self than is involved in the love of praise from those whose praise is worth acquiring secured for him an influence as extensive in range as it was beneficial in character." Again, in the course of the *Brief Sketch* by the Board of Education read out on an important occasion (15th March 1847) in the Town Hall, under the presidency of the Hon'ble the Governor, by Dr. Stowell, the Secretary, it was stated :—

Bombay Courier of July 10, 1846, as being not only "eloquent and just," but "as the noblest epitaph to his memory" that "his family and friends might well engrave upon the cenotaph of the deceased."

"And in reference to this point," said his Lordship, before a most distinguished audience in the Supreme Court, "I cannot but advert with the deepest regret to the great loss, which your body and the whole Community has sustained since our last sessions, in the death of the late Bāl Gungadhur Shastree. To the wide range of information and the enlightened morality resulting from an excellent European education, to the most solid and rare attainments in science and literature both European and Asiatic;—and to the influence which was the just and natural result of a character and mind thus distinguished and adorned, he added an anxiety and zeal for Native improvement which I have never seen equalled; and which have forcibly impressed upon my mind the conviction, that the loss of no individual in Bombay, European or Native, of whatever rank, could prove so great a calamity to Western India, as that of our lamented friend, the late Bāl Shastree."

"I had no intention of alluding to this subject, but the occasion has forced the allusion upon me. Adverting to the power which the Native Gentlemen on the Grand Jury possess of promoting the improvement of their fellow-countrymen and diffusing sounder notions among them; and missing from among them, one who had so long, so effectually, and so unobtrusively devoted himself to this object, I could not refrain from giving vent to feelings of regret, in which I feel assured, you will sympathise with me."

It is also very noteworthy that another famous contemporary of Bāl Shāstri, Rev. Dr. John Wilson, the veteran missionary scholar of Western India, who was well-acquainted with him throughout his public career, has referred to him in his posthumous work on *Indian Caste* (Vol. II, p. 24, 1877) when describing the Karhādā community in these words: "To them too, belonged one of the most learned natives who has yet appeared in Western India, the late distinguished Bāl Gungadhur Shastree Jambhekar, Professor in the Elphinstone Institution."

A few more striking references of a later age may also be cited. Mr. A. L. Covernton, M. A., I. E. S., Principal of the Elphinstone College at Bombay, while recapitulating the annals of the Elphinstone High School on the memorable occasion of its Centenary in 1924, tersely alludes to the meritorious services of Bāl Shāstrī as follows :— “ Bal Gangadhar Shastri died the same year [1846]. He had served the Society, the Institution, and the Board in every conceivable capacity as Teacher, Professor, Inspector, Superintendent of a Hostel, Head of a Vernacular Training School, Secretary, Superintendent of the Publication Department, Translator and Author. Government signified its appreciation of his valuable contribution to education by granting a pension to his widow and son. ”

Now add to these valuable educational services rendered by Bāl Shastri, the various other aspects of his distinguished career : Tutor to a Prince ; Editor of the *Bombay Durpun*, the first Anglo-Vernacular paper in Western India ; Editor of the *Digdurshun*, the first monthly magazine in Marāthi ; a brilliant Linguist knowing a dozen ancient and modern languages, European as well as Asiatic ; Instructor in Astronomy in charge of the Meteorological Observatory at Colābā ; Native Secretary to the Oriental Translating Committee, and Office-bearer of the Bombay Geographical Society ; a Contributor to the *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, and the Pioneer Orientalist of India ; the first eminent critical Scholar of Marāthi, and Editor of the *Jñāneshwari* ; the first Social and Religious Reformer of the age ; the third oldest Hindu Justice of the Peace, and a Grand Juror at the age of 28 ; and lastly, the foremost Public Leader of Bombay. And when we take into account this long list of attainments and achievements that were to the credit of Bāl Shāstrī at the early age of thirty-three, need we wonder why he was regarded as “ a prodigy ” and “ a genius of a high order ” ?

Indeed, Sir Nārāyan Rāo Chandāvarkar, the well-known High Court Judge and one of the most eminent men of his generation in Bombay, correctly observed in moving the Resolution expressing the sorrow of the public at the death

of the late Mr. Justice Ranade (on 16th of January 1901) as follows:—“Mr. Ranade was undoubtedly the premier of graduates—the best Elphinstonian—and there is no one among our educated men, either of the past or of the present, with whom we can compare him unless we go back to the forties of the past century, and think of Professor Bal Shastri Jambhekar, the first native professor appointed to a chair in this institution [Elphinstone College]. Those who knew Professor Jambhekar—men like Dadabhai Naoroji and the late Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengalee who were his pupils, spoke of him as a man of brilliant parts, and many-sided activities, simple and kind; but he died too early at the age of 35 [33]—to enable anyone to form a correct measure of what he might have been had he lived longer.” And when Sir Nārāyan Rāo gave a very interesting address on another memorable occasion on “Old Elphinstonians” (1910), he started by paying an eloquent tribute to Bāl Shastri, declaring “He ranks as the first outstanding star of Elphinstone College,” and indirectly compared him in a choronological order with six other most eminent Elphinstonians as well as Indians—Dr. Dādābhai Naorōji, Dr. Rāmkrishna Gōpāl Bhāndārkar, Mr. Justice M. G. Rānade, Sir Pherōzeshāh Mehtā, Mr. Justice Kāshināth Trimbak Telang, and Mr. Nārāyan Mahādev Paramānand, styling them the “Seven Stars or *Sapta Rishis*” of Elphinstone College.” And it is in this address that Sir N. G. Chandāvarkar—himself one of the past Presidents of the Indian National Congress—makes a very pertinent reference to Bāl Shāstri in these memorables words:—“What deserves particular mention is that *Bal Shastri was above all narrowness of creed or caste or sect. To him Hindus, Parsis, Mahomedans, and Christians were all alike.* And I have heard from several Parsi pupils of his, such as Mr. Dadabhai Naoroji and the late Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengalee that he loved them as his own children.” Hence, what wonder is there if Dādābhai Naorōji, the famous pupil of Bāl Shāstri, should be the most revered founder and leader of the Indian National Congress, which, too, boasts of being above all narrowness of creed or caste or sect, and looks upon Hindu, Parsis, Mahomedans and Christians as all alike?

Yet, is it not more wonderful that while all the above great celebrities succeeding Bāl Shāstri, and many other distinguished men of later times such as Dr. Bhāu Dāji and Mandalik, Tilak and Gokhale have been properly commemorated by the people of Western India, the first and foremost celebrity of the age has been somehow allowed to be silently passed over for a whole century ?*

APPEAL FOR A MEMORIAL

The most recent pronouncement on the life and work of Bāl Shāstri made by His Excellency Shri. M. S. Aney, the Governor of Bihar, is however very instructive in this connection. When His Excellency presided at the annual meeting of the Gangānāth Jhā Oriental Research Institute of Allahabad, on the 9th of April, 1949, he rightly concluded his address with the following touching and significant appeal :—

“ Such was the man who worked for his countrymen more than 100 years ago. It is our duty in Free India to recall to our mind the good work done by the pioneers in the early days to awaken our countrymen, and express our gratitude to them for showing some light in the darkness that was engulfing the nation. Bāl Gangādhār Shāstri is undoubtedly one of those pioneers. He had done much to earn the gratitude of his countrymen, and he certainly deserves a place of honour in the gallery of the national heroes that brightened the western horizon of India in the early days of British rule by intellectual work and patriotic services. ”

May we not then all of us, the countrymen of Bāl Shāstri of a more enlightened age,—more particularly, his brethren in Western India—gird up our loins to raise a fitting memorial to that immortal worthy, who must be rightly deemed the Pioneer of the Renaissance in Western India and Father of Modern Maharashtra ?

* It is very noteworthy, however, that a Parsee correspondent styling himself “ A Friend and Admirer of Bāl Gangādhār Shāstri ” had fervently urged upon his countrymen in the Gujarātī columns of the *Bombay Chitbook* of July 11, 1846, the supreme necessity of perpetuating the name and great achievements of Bāl Shāstri in the Bombay Presidency, though his earnest appeal seems unfortunately to have evoked no practical response in those days, when it was the fashion to commemorate only high-placed Englishmen ! (*Vide* Vol. III, App. I, p. 50) —Editor

आत्मनिवेदन

प्रस्तुत स्वरूपाच्या व आकारमानाच्या ग्रंथोपक्रमाचे प्रयोजन काय ह्यासंबंधी प्रथमारंभी प्राजल निवेदन करणे प्रायः अवश्य गमिले जाईल. ह्यास्तव ही अपेक्षा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न पुढे करण्यांत येत आहे.

आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक व थोर विस्तृत मानकरी परलोकावासी विख्यात आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर (१८१२-१८४६) यांचे जीवनवृत्त व लेख ' शताब्दी-स्मारक-ग्रंथ ' च्या रूपाने प्रसिद्ध करण्याची स्पृहणीय कल्पना मला प्रथमतः सुचल्यास आता सुमारे सात वर्षे होऊन गेली. प्रस्तुत प्रयत्नाकाशी माझा प्रत्यक्ष असा थोडाच संबंध पोचत असला तरी त्याच वृत्तान्त माझा जन्म झाल्यामुळे पुण्यश्लोक बाळशास्त्री यांचे नाव मला सर्वस्वी अज्ञात असे कधीच नव्हते; - बालपणांहि मी आपल्या परमप्रिय तीर्थरूपाच्या तोंडून प्रसंगवशात् त्याचा नामनिर्देश ऐकिला होता. आणि विद्यार्थिदशेपासून मला प्राचीन व अर्वाचीन थोर पुरुषांची चरित्रे वाचण्याची गोटी असल्याने, सुप्रसिद्ध मराठी लेखक कै. बाळवृष्ण नारायण देव यांनी फार पूर्वी-सन १८९२ मध्ये-लिहिलेले बाळशास्त्री जांभेकरांचे जे एकच एक उद्बोधक अल्प चरित्र मराठीत उपलब्ध आहे, त्याच्या द्वारे त्या महा-पुरुषाच्या जीवनकार्याशी चाळीस वर्षांपूर्वीच माझा प्रथम परिचय घडून आला. बरे, बाळशास्त्री व त्यांचे कार्य यासंबंधीचे तुरळक निर्देश मराठी वाङ्मयात उगडीच थोडे-थोडेके आहेत असे नाही. तथापि त्यावरून सर्वसामान्यपणे त्या पुरुषाच्या लोकोत्तर व्यक्तिमत्त्वाची यथार्थ कल्पना येत नाही हे मान्य केले पाहिजे. तसेच बाळशास्त्री जांभेकर यांचे विश्वसनीय व विस्तृत चरित्र लिहिण्यास लागणारे मूलभूत साहित्य एक गतकाचा काल उलटून गेल्यामुळे पराकाष्ठेचे दुर्मिळ व दुःसाध्य झाले आहे, ही गोष्टहि सर्वमान्य आहे. ह्याचें विशेष कारण म्हणजे, आधुनिक मराठी गद्याचा आरंभ स्वतः त्याच्या-पासूनच प्रायः होतो हे एक, आणि दुसरे असे की, आमच्या लोकात सौम्य ऐतिहासिक दृष्टीचा व तारतम्याचा जाल्याच अभाव असून गेल्या काही थोडा पिढ्यातच ऐतिहासिक व चरित्रविषयक लेखनाविषयी आम्हास तादृश कुतूहल वाढू लागले आहे. अर्थात् बाळशास्त्री यांचे चरित्र पद्धतशीरपणे सिद्ध करण्याचे कार्य अतिशय दुर्धट असल्याने ते हातां घेण्यास कोणी विद्वान् धडेना. कारण, अशा भावी चरित्रकाराचा सर्व वेळ व सामर्थ्य काही वर्षे तरी पणाला लागावयाचे. विचहुना मी स्वतः अन्य व्यवसायात गुडून गेल्यामुळेच लोकशिक्षण-मंडळ लि० ची १९४१-४२ मध्ये दुर्दैवाने परिसमाप्ति होऊन मला भोवळीक मिळेपर्यंत हा महत्त्वाचा विषय हाती घेण्यास माझे मन तयार होईना. ह्यापुढील वर्षे म्हणजे १९४२-४३ च्या इतिहासप्रसिद्ध काळाचे; आणि

राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या ह्या लढ्यात कोणाहि खऱ्या देशाभिमानांनी कार्यकर्त्यांस केवळ हात जोडून स्वस्थ बसणें अशक्य असल्यामुळे, त्या विलक्षण आजीबाजीच्या काळात मी यथाशक्ति जो कार्यभाग उचलला त्याची थोडीबहुत माहिती जबाबदार मंडळीस आहे. येथें एवढेंच सांगणें पुरें की, १९४३ च्या मध्यकालीं ही धम घरीच कमी शास्त्रावर, बाळशास्त्र्याची पहिली संस्मरणीय मृत्युशताब्दी अवघ्या तीन वर्षांनीं- ता. १७ मे १९४६ रोजी-येणार असल्यानें, आधुनिक महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक व चरित्रविषयक साहित्यातील ही मोठी उणीव भरून काढण्याचा एक अटोकाट प्रयत्न करून पाहण्याची आवश्यकता मला स्वतःला अतिशय तीव्रतेनें भासली; आणि सधनुसार तेव्हांपारून ह्या आत्मनियोजित साहसकर्मात मनोभावे उडी घेण्याचा मी मनाशी निश्चय केला.

ह्या संकल्पित कार्यासाठीं स्वतःची पक्की तयारी करण्याच्या दृष्टीनें मी आतां बाळशास्त्री यांनं नरिंत्र व काल ह्यांसवर्षी मराठी व इंग्रजी ह्या दोनहि भाषात उपलब्ध असणारें सर्व मुद्रित मूळ साहित्य धुडाळण्यास प्रारंभ केला; आणि ह्या-प्रमाणें पुण्यातील सर्व प्रमुख सार्वजनिक व खाजगी प्रचालकाहून आढळणारी एत-द्विषयक अनेक लहानमोठी पुस्तके, इतिवृत्ते, नीलपीठे, कॅलेंडर, कॅटलॉग व इतर नानाविध मदभंग्रंथ, तसेंच जुन्यातील जुनी मासिक पुस्तके व वृत्तपत्र यांच्या शेकडों पृष्ठावरून नजर टाकण्यात आठवड्यामागून आठवडे व महिन्यामागून महिने असे किती तरी दिवस मी घालविले. त्यातल्यात्यात ह्या पुरातन काळाचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीनें, फर्ग्युसन कॉलेजान्तर्गत बहुविध ज्ञानशाखावरील 'मंडलिक ग्रंथसंग्रह' म्हणजे बहुमोल माहितीची व ज्ञानाची केवळ एक खाणच होय. शिवाय ह्याच वेळीं ज्याच्याकडून काही माहिती मिळणें संभवनीय दिसलें अशा लोकांकडून शक्य ती सर्व लेखी व तोंडी माहिती मिळविण्याच्या हेतूनें महाराष्ट्रभर पुष्कळसा पत्रव्यवहार करून मी प्रयत्न आरंभिला; आणि असें करताना बाळशास्त्र्याच्या प्रसिद्ध समकालीनाचीं उपलब्ध खासगी दप्तरे पोसळण्याचा मार्गहि शिष्टक ठेविला नाहीं. ह्या दृष्टीनें आणखी एक महत्त्वाचा प्रयत्न म्हणजे, खासगी व्यक्ति व पुराण-ग्रंथ-संग्रहाक यांच्याकडून बाळशास्त्रिज्ञात अनेक छापिल पुस्तकाच्या उपलब्ध असलेल्या जुन्यातील जुन्या आवृत्तींची पुस्तके मिळविणे हा होय. ह्या सर्व बाबतींत मर्यादित, पण अत्यंत बहुमोल असें साहाय्य कोंकणातील कोंठ्याचे रहिवासी कै. रामकृष्ण शेकर जांभेकर (हे त्यास अत्यंत प्रिय अगलेला प्रस्तुत ग्रंथ पूर्ण झालेला पाहण्यास जगले नाहींत ह्याबद्दल अतिशय खेद होतो !) याजकडून मिळालें. बाळशास्त्र्याच्या ठिकाणी त्याची विशेष भक्ति असल्यामुळे, पोंथुलें व सावंतवाडी ही जी शास्त्रीबाबांची मूलस्थानें तेथील त्याच्या विद्यमान आश्रयांकडून त्याचें खासगी कागदपत्र जमविण्याचा प्रयत्न इतर कोणापेक्षाहि अधिक त्यांनींच कित्येक वर्षांपूर्वी

केला होता. विशेष हें की, कोंकणच्या एका दूरच्या कोनाकोपच्यात राहणाऱ्या आणि इंग्रजी-मराठी शाळेतच काय तें शिक्षण घालेल्या ह्या गृहस्थानी आपल्या पूर्व वयात बाळशास्त्र्याचें चरित्र लिहिण्याची आकांक्षा धरली होती; आणि त्या दृष्टीनें सन १९०९ इतल्या पूर्वी भारताचे भीष्माचार्य डॉ. दादाभाई नौरोजी यांच्याशी पत्रव्यवहार करून त्याजकडून त्याच्या काही अत्यंत ठळक अशा आठवणी संपादण्यास्तकी बुद्धि व धमक त्यानीं दाखविली होती ! आणि प्रस्तुत संदर्भाने विशेष सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, महाराष्ट्रातील एखाद्या नामांकित विद्वानाकडून आपल्या वर्तनीय महापुरुषाचें योग्य चरित्र लिहवून घेण्याविषयी सर्व परमोत्सुक असणाऱ्या ह्या बाळशास्त्र्याच्या ऋणानुबंधी भक्षानें, ह्याच हेतूनें स्वतः गोळा केलेले काहीं दुर्मिळ असले कागद व पत्राच्या नकला इत्यादि साहित्य प्रो. (आजकालचे ' महामहोपाध्याय ') द. वा. पोतदार यांना सुपूर्त केले होतें. परंतु कसें कोण जाणें, ह्या सद्गृहस्थानीं अनेक निकडीचीं पत्रे पाठविलीं असनाहि त्या प्रसिद्ध इतिहासाचार्यांच्या हातीं हें बहुमोल कागदपत्र पधरावून अधिक वर्षेपर्यंत, त्याचा काहीच सदुपयोग न होता अगदीं धूळ खात पडून राहिलें, आणि सरतेशेवटीं हताश होताना त्या सद्गृहस्थाचें लक्ष मजकडे पोंचून त्यानीं प्रो. पोतदार यांस प्रस्तुत कागदपत्र माझ्या उपयोगार्थे देण्यास सांगितलें. अथात् ह्या त्याच्या मजदरील लोभाबद्दल मी त्याच्या सर्वेव ऋणी आहे.

तथापि पुण्यांतील ग्रंथालये व दप्तरें धुंडाळण्यात वर्ष दीडवर्ष घालविल्यानंतर, आचार्य बाळशास्त्र्याचें चरित्र व उद्योग याची मुख्य रागभूमि मुंबई ही असल्यानें पुढील संशोधनास योग्य क्षेत्र तेंच होय-पुणें नव्हे-ही गोष्ट अत्यंत स्पष्ट झाली. म्हणून सुमारे १९४४ च्या मध्यावर मी आपल्या संशोधनकार्याचें केंद्र ह्या शहराच्या राजधानींत नेलें. तेथें गेल्यावर मुंबई नगर व उपनगरे याच्या भागांतील जुन्या कोनाकोपच्यातून असले साहित्य जमविण्यासाठीं मी वेळोवेळीं तर हिडलेंच; पण शिवाय मुंबई सरकारानें कृपा करून आपल्या दप्तराच्यात माझा सत्वर प्रवेश करून दिल्यामुळे, तेथें जपून ठेविलेल्या सरकारी कामकाजाच्या शेंकडों फाइल्स आणि पांचपचवींम जुनीं वर्तमानपत्रें भरभर चाळून नानाप्रकारची माहिती परिश्रमपूर्वक गोळा करण्यांत मी सुमारे तीन वर्षे मुरयतें गुंतलों होतो. आणि मी संपादिलेल्या बहुमोल साहित्याचा बराच मोठा भाग त्या विस्तार्य ऐतिहासिक भांडारातूनच मला संकलित करता आला आहे, ही गोष्ट मला येथें वृत्तज्ञापूर्वक सांगितली पाहिजे. ह्याव्यतिरिक्त मुख्यत्वे रॉयल एशियाटिक् सोसायटीची मुंबई शाखा, आणि काही अशीं कामां ओरियंटल् इन्स्टिट्यूट, एल्फिन्स्टन् कॉलेज व बॉम्बे नेटिव्ह जनरल लायब्ररी (सामंत ' पीपल्स लायब्ररी व प्री रीडिंग रूम ' म्हणून ही ओळखिली जाते), तसेंच ठाणें व मुंबई येथील प्रसिद्ध मराठी ग्रंथ-

संप्राहात्यें यांमध्ये राखून ठेविलेली दुर्मिळ व मूल्यवान् अशी लहानमोठी पुस्तके, मासिकें व वृत्तपत्रें यांच्या साहाय्यानें शक्य तेथें मी आपल्या माहितीत भर घातून आपलें संशोधन तपासलें आहे. अर्थात् ह्या सर्व संस्थांच्या कार्यकर्त्या व्तिथिसानी जो भलेपणा दाखविला त्याबद्दल मला त्याचे मनःपूर्वक आभार मानिले पाहिजेत.

अशा रीतीनें एकीकडे ही साहित्याची जुळवाजुळव व मंगोधनाचे परिश्रम चालू असताना त्याचबरोबर तें साहित्य नकळून घेणें, निवेडून काढणें, आणि संकलित करणें, ह्या गोष्टीहि कराव्या लागत, आणि विशेषतः नकलण्याच्या कामात मोठ्या व्यावहारिक अडचणी उत्पन्न झाल्या. कारण, हें काम केवळ प्रचंडच नव्हे, तर अत्यंत दगदगीचें असल्याचा अनुभव आला. जुन्या सरकारी फाईलीचें हस्ताक्षर-आणि अशा दहावीस फाईली तरी नित्य गाढाव्या लागत-मामान्य साहाय्यकाला व टंकलेखकाला लागणें सोपें नव्हतें; आणि शुद्धाशुद्ध सभाळण्याच्या दृष्टीनें पुष्कळ वेळां त्याचें काम मला स्वतःलाच करणें भाग पडून नव्हतं तयार करून द्यावी लागे. बरें, कचेरीतील मेजावर आणून ठेविलेल्या जुन्या वृत्तपत्रांच्या खिळखिळ्या झालेल्या फाईलीतून जरूर ते सर्व उतारे बिनचूक टाईप करून पुनः तपासून पाहणें, हेंहि कर्मा त्रासदायक नव्हतें. किंबहुना अशा जातीचें काम-आणि हें सर्व काही, पोच्या ठीक तासातच उरकावें लागे-ज्यानीं प्रत्यक्ष करून पाहिलें आहे त्यांसच ह्या व इतर व्यावहारिक अडचणींची योग्य जाणीव होणें शक्य आहे. अर्थात् ह्या कामाला अनुभवी व कार्यक्षम हस्तकाची आवश्यकता होती; परंतु तात्पुरत्या कामाला व अल्प मोबदल्याला ते मिळणें शक्य नव्हतें. तात्पर्य, सर्वांत मोठा पैच पैशाच्या ठरला; आणि मुंबईतील राहणीला व कामाला पदोपदी सडळ हातानें पैसा खर्च करणें प्राप्त असता, माझ्या साहाय्यास एखादा सार्वजनिक किंवा खासगी द्रव्यसंचय मुळीच नव्हता. त्यातून ही परिस्थिति तर अशी की, ह्या महागळ्या राजधानीत मासातुमास व वर्षानुवर्ष मला स्वतःचा खर्च चालवावा लागे इतकेच नव्हे, तर काहीं थोड्या वेळाचें व हितचिंतकाचें प्रत्यही मन बळवून कामासाठीं चार पैमेहि मला काढावे लागत. ह्यामुळे कितीतरी हंगामी हस्तक व टंकलेखक अंधेच काम टाकून गेले, आणि मागून येणाऱ्याला त्यानीं कधीकधी बऱ्याच अडचणीत टाकले। तथापि जशाहि निरुत्साही परिस्थितीत पुष्कळशी दिरंगाई, गैरसोय व निराशा याची पर्वा न करता, मला रायपणें शक्य ती धडपड चालू ठेवणें भाग पडे. आणि ह्या आपत्ति पुरेशा नव्हत्या म्हणूनच जणू काय, ह्याच कालावधीत कामातील सख्त मेहनतीमुळे माझा आंतर्ज्यांचा विकार बळावून, मुंबईतच मला बऱ्याच सर्वांची शस्त्रक्रिया करून घ्यावी लागली, आणि वित्त्येक महिने अथरुण घरावें लागलें। परंतु तशाहि अवस्थेत ते आजाराचे व प्रकृतिमुधारणेचे दिवस अंगीकृत कार्याकडे लावण्यास मी कमी केले

माही, हे मला सांगितलें पाहिजे. तसेंच रोजची थोडिलेली कामें उरकण्यासाठी मुंबईतील उंचउंच इमारतींच्या शेंकडों पायच्या लगवणीनें चढण्याउतरण्यात शुद्ध्यां-
वर मलनाच ताण पडल्याकारणानें, तेव्हापासून त्याचाहि विशिष्ट रोग (ऑस्टिओ
आर्थाइटिस) मला जडला आहे, ही गोष्टहि येथें सांगण्यास हरकत नाही.

तथापि आतां १९४५ च्या शेवटी, ह्या एवढर वाढ्योपक्रमाची रूपरेषा आखण्याची माझी तयारी झाली. ' शताब्दी-स्मारक-ग्रंथा 'ची मी एकूण चार खंडांत योजना केली : खंड १-उपोद्धात अर्थात् गेल्या शमर वर्षांतील चरित्र-
साहित्याचें सिंहावलोकन (१८४६-१९४६); खंड २-इंग्रजी व मराठी निवडक लेख; खंड ३- चरित्रसाहित्य (सटीक), व खंड ४-चरित्र व काल. ह्यांपैकीं
हेमी अष्टपत्री आकाराचा सुमारे तीनशें पृष्ठांचा खंड १ रा छापण्यास देण्याची लवकरच
भिद्धता करण्यात आली. कारण, झपाट्यानें जवळ येत चाललेल्या कै. बाळशास्त्र्यांच्या
सस्मरणाथ प्रथम शताब्दी-दिन्नी-ता. १७ मे १९४६ रोजी-ना. मुख्य मंत्री श्री. बाळ
गंगाधर खेर यांच्यासारख्या महाजनांच्या विद्यमानें प्रस्तुत खंड प्रसिद्ध करण्याचें
योजिलें होतें. परंतु भवितव्यता अशी सडतर की, ज्या प्रमुख मुंबापुरस्थ मुद्रणालयानें
ठरलेल्या तारखेस ग्रंथ प्रसिद्धीस देण्याचें निश्चित पतपरिलें होतें त्यास ती तारीख
संभाळतां आली नाही, आणि त्यामुळें सर्वांची-अतिशय निराशा झाली ! मात्र हे
निर्णायक दिवस म्हणजे देशातील अत्यंत आगीबाणांचे होते, ही गोष्ट विसरतां नये.
ह्याच वेळीं सार्वजनिक चळवळी, गंध, दंगेघोंपे इत्यादींनीं देशातील सर्व वातावरण
प्रभुब्ध झालें होतें; इतकेंच नव्हे तर महागाई, कडक सरकारा नियंत्रणें व चोर-
बाजार ह्यांस सर्वत्र ऊत आला होता ! ह्याचा परिणाम असा झाला की, छपाईचें
काम मुंबईस चालू ठेवण्याचे कित्येक प्रयत्न निष्फळ ठरून सरतेशेवटीं १९४७ च्या
अखेरीस पुण्यास येऊन येथील काही प्रमुख मुद्रणालयांच्या साहाय्यानें एवढर
मुद्रणकार्य शक्य तितक्या चांगल्या रीतीनें पुरें करून घेणें मला भाग पडलें. आणि
खरोखरच काही काळानंतर असें प्रायः दिसें लागलें की, गतवर्षी-बाळशास्त्र्यांच्या
१०३ व्या पुण्यतिथीस तरी-तीनहि खंड प्रकाशित करता येतील. परंतु सुदैवानें
ह्याच वेळीं त्याचें चरित्र व कार्य ह्यासंबंधीचे काही अतिशय महत्त्वाचे नवीन
कागदपत्र अगदीं अनपेक्षितपणें उघडकीस आलें ! ह्यामध्ये बाळशास्त्री याचे एक
प्रसिद्ध विद्यार्थी कै. केशव शिवराम भवाळकर याच्या अपूर्ण ' आत्मचरित्रा 'चा एक
अतिशय मनोरंजक भाग असून भाऊ मंजुमान याच्याविषयी त्याचाच अपूर्ण पण परि-
चयात्मक असा दुसरा एक लहानसा लेख आहे. हे दोनहि लेख नागपूर येथील त्यांच्या
वैजनांकडून माझ्या उपयोगार्थे उपलब्ध करून दिल्याबद्दल तिकडील दोन प्रसिद्ध
विद्वान् डॉ. य. खु. देशपांडे व श्री. ह. ना. नेने यांचा मी अतिशय ऋणी असून ते
लेख आतां प्रस्तुत ग्रंथाच्या तिसऱ्या खंडात परिशिष्ट ३ म्हणून सटीक अंतर्भूत केले

आहेत. तसेंच गेल्या सत्तर वर्षांत कोणाहि कदाचिन् न पाहिलेला असा बाळगाव्हित 'शून्यलब्धि व मूलपरिणति गणित' यावरील जो एक अतिशय दुर्मिळ व बहुमोल ग्रंथ त्याची एक शिळाछापाची जुनी प्रत पुण्यांतील प्रसिद्ध पुराणग्रंथसंप्राहक श्री. शे. ग. दाते यांनी माझ्या नजरेस आणून दिली, म्हणून मला त्याचेहि मनःपूर्वक आभार मानणें आहे. त्याचप्रमाणें पुढोक्त खंडान्तर्गत परिशिष्ट ४ मधील ह्या ग्रंथाचा छापील भाग संपादण्याच्या कामी प्रो. ल. वा. गुर्जर यांनी जें मेहपूर्वक साहाय्य केले त्याचाहि ऋणनिर्देश येथें करण्यास मी विमरता नये. साहजिकच ह्या सर्व उद्योगांमुळे व उच्च गणितावरील मराठी ग्रंथ छापण्याच्या कामांतील विशेष अडचणींमुळे ग्रंथसिद्धीस बराच विलंब झाला. तरी पण ह्या ग्रंथाचा उपयोग पुणे येथील 'एलिनिएशन् ऑफिस' मधील सुप्रसिद्ध पेशवे-दप्तरातील दुसरे काही महत्त्वाचें कागदपत्र शोधण्याच्या कामी मी करून घेतला; आणि ह्याच कागदपत्रातून तदनंतर पाच व सहा ही शेवटची दोन उद्धोषक परिशिष्टे तयार करण्यात आली.

येथें प्रस्तुत उपक्रमाच्या सांपत्तिक अंगाविषयी दोन शब्द लिहिणें अस्थानी होणार नाही, असा मी भरवसा पाळणों. वस्तुतः पाहता, अशा प्रकारचें बहुमोल संशोधनकार्य न त्यानें प्रकाशन माझ्यासारख्या लहानशा व्यक्तीच्या स्वासर्गी खर्चानें चालविण्याची अपेक्षा क्वचितच केली जाईल; आणि हें कार्य ज्ञानसंवर्धन व 'लोक-सुधारणा' याच्याप्रीत्यर्थ योजिलेल्या सरकारी किंवा सार्वजनिक द्रव्यनिधीच्या उदार आश्रयानेंच यशस्वी रीतीनें पार पाडणें शक्य आहे. परंतु आपल्या हुदैवानें तो सुदिन अद्यापि आलेला नाही; आणि तो येईपर्यंत ज्या व्यक्तींना अशा प्रकारचें सत्कार्य अंगावर ब्यावेत, वाटत असेल त्यांना संशयणें यथाशक्ति रावून त्याचे परिणाम योगण्यानाचून गत्यंतर नाही ! अर्थात् प्रस्तुत उपक्रमाची एकंदर योजना व तिची पूर्तता ही सर्वस्वी स्वावलंबी व वैयक्तिक अशीच आहे. आणि मला हें सांगण्याची परवानगी असावी की, आपल्या प्रदीर्घ जीवनयात्रेंत जसें मी नित्य कार्य करीत आलों तसेंच प्रायः हेंहि एक सार्वजनिक कार्य समजून गेलीं सात वर्षे मी तें सतत करीत आहे. तरीपण "दाम बरी काम", ह्या लौकिक म्हणीचें सत्य खासगी-इतकेंच सार्वजनिक व्यवहारातहि कष्टपूर्वक जाणवतें यात शंका नाही. अर्थात् प्रस्तुत ग्रंथाची मुद्रणप्रत सिद्ध करून, जेमी अष्टपत्री आकारातील सुमारे १२०० मूळमासरी पृष्ठांच्या तीन भरीव इंग्रजी व मराठी खंडाची लहानशी आवृत्ति छापून काढण्याच्या पायी कागद, वित्रें, बाधगी इत्यादिसुद्धा होणाऱ्या खर्चाचा अंदाज १५,००० रु. पर्यंत सहज धरावा लागेल. शिवाय गेलीं इतकीं वर्षे चरान्वय वैयक्तिक झीज सोसून आणि एकद्वयानेंच अतंड रावून प्रथक्त्वानें समग्र उपक्रमाचा सांपत्तिक भार व थोका आपल्या शिरान्वर वागविला, आणि मारामिक खर्चासह ग्रंथरचनेचे परिधम केले ह्याबद्दल अतिशयोक्ति न करताहि आणखी १५,००० रु. सहज धरावे लागतील,

चाणि हा एकूण खर्चाचा आंकडा ३०,००० रु. वर जाईल ! द्वास्तव माझ्या विनंतीस मान देऊन कांहीं गुणग्राही हितचिंतकांनी मला जें द्रव्यसाहाय्य देण्याची कृपा केली त्यांचा मी जर प्रांजलपणे निर्देश न केला तर ती आत्मवंचना होईल. अशा भल्या मंडळींमध्ये हरिहरचे रावबहादुर म. वा. जाभेकर याचा नामनिर्देश मला अगदी प्रथमार्भी केला पाहिजे. कारण, त्यांनीच प्रस्तुत कार्याचे महत्त्व लक्षात घेऊन, शिवाय बंधुभावनेनेंहि पाच वर्षांपूर्वी १,००० रु. ची सुरेस देणगी लागलीच दिली, आणि प्रस्तुत कार्यांसाठी चांगली सुवर्णमेढ रोविली. त्यानंतर माझ्या विनंतीवरून, संकल्पित प्रथम राडाच्या मुद्रण कार्यास अवसर आलेला कागद विनामूल्य पुरवून कै. डॉ. रा. ह. भट्टकमकर (याचे स्मरण मला वृत्तज्ञताधुंदीविना करणे दान्य नाही) यांनी भलेपणाने जें माहाय्य केलें त्याचा निर्देश करणे उचित होईल. कारण, त्या कठीण काळात तितक्याच मोलाची देणगी देणे अमा त्या गोष्टीचा प्रायः अर्थ होता; आणि त्याच्या पश्चात् त्या रकमेची तशी रीतसर व्यवस्था केल्याबद्दल त्याचे भले चिरंजीव श्री. वा. रा. भट्टकमकर व जामात श्री. ज. ल. जोशी यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. श्री. वा. वा. ताबे, जे. पी. यानाहि प्रस्तुत कार्याविषयी बरेच अगत्य वाटत आहे, आणि त्यांनी आपुलकीने आपले नाव पहिल्या वर्गात प्रविष्टकेले असून प्रसंग विशेषी थोडेबहुत द्रव्यसाहाय्य करण्याची राईव तयारी दर्शविली आहे. ह्यानंतर बिहारचे राज्यपाल श्री. सा. श्री. अणे व सेवानिरुक्त न्यायमूर्ति श्री. म. वि. मिडे, एम्. ए., आय्. सी. एस्., यांनी प्रत्येकी ५०० रु. (वर्ग २) देऊन कार्याविषयी उत्तम अभिप्राय व्यक्त केल्याबद्दल मी त्यांचा अतिशय ऋणी आहे; इतकेच नव्हे, तर हा मी आपला एक विशेष प्रकारचा गौरव समजतो. श्री. चापुजी अणे यांनी तर कै. बाळशास्त्री जाभेकर यांच्या शताब्दी-स्मारकासंबंधी आपली एक मोठी गोष्ट केली आहे. अलाहाबाद येथील गंगानाथ झा शिर्ष इन्स्टिट्यूटच्या वार्षिक सभेच्या प्रसंगाने तेथील अध्यक्षपदावरून त्यांनी ता. ९ एप्रिल १९४९ रोजी, त्या अप्रगण्य भारतीय पुराणवस्तुमंडोदकाचे चरित्र व कार्य ह्यासंबंधी एक अतिशय उद्बोधक भाषण केलें; इतकेच नव्हे, तर त्या महनीय सभेची प्रस्तुत स्मारक-ग्रंथाचा अनुरूप निर्देश करण्याचे सौजन्यहि त्यांनी दाखविलें. शिवाय मुंबईतील माझ्या दोन ब्रह्मानी उदारबुद्धीने वर्ग २ च्या ज्या देणग्या दिल्या त्याबद्दल त्यांचे मला मनःपूर्वक आभार मानिले पाहिजेत; कारण, ह्या रकमा सहजासहजी देण्याइतके ते संपन्न नाहीत, हे मला माहीत आहे. द्वारपकी श्री. वा. रा. तळवलकर हे चाळशास्त्राचे मोठे चाहते आहेत; आणि दुसरे जे तरुण दाते त्यांच्याविषयी तितकाच आदर बाळगतात, पण स्वतः अज्ञात राहू इच्छितात, त्यांनी तर सरकारी दत्तरचान्यातील कागदपत्र नवराष्ट्राच्या कामीहि काढी थोडे दिवस आपला पुरस्-
 स्तीचा वेळ भलेपणाने देऊं केला होता. वर्ग ३ च्या (रु. २५०) दात्यांमध्ये ह्या

कार्याची किंमत जाणणारे जे पांचसात सदस्य आहेत त्यांमध्ये महाराष्ट्राचे वयोवृद्ध इतिहासकार रा. घ. गो. स. सरदेसाई व माझे स्नेही श्री. भा. च. दवळे यांची गणना असून, श्री. दवळे यांनी इतरहि चार देणग्या मिळविण्यास हातभार लाविला आहे. आणि शेवटीं वर्ग ४ (द. १२५) मधील देणगीदारांत जे सुमारे बारापंधरा हितचिंतक आहेत त्यांपैकी बहुतेकांची सांपत्तिक स्थिति सर्वसाधारणच आहे. ह्यावरून असे दिसून येईल की, संकल्पित ' शताब्दी-स्मारक-ग्रंथ ' तिद्ध व प्रकाशित करण्याप्रीत्यर्थ एकूण सुमारे ८,००० रुपयांची रक्कम प्रस्तुत ग्रंथ व त्याचा नम्र वर्ता यांच्या चाहत्यांनी व स्नेहीजनानी दिलेली असून, ती प्रत्यक्ष होणाऱ्या एकंदर खर्चाचा केवळ एक मर्यादित अंश आहे. तथापि ह्या देणग्या नेमस्त असल्या तरी त्यांची व्यावहारिक उपयुक्तता किती मोठी आहे हें, अशा प्रकारच्या बहुमोल उपक्रमास सुर्वे विद्यापीठासारख्या संस्थेलाहि ग्रंथप्रकाशनार्थ देणगी म्हणून केवळ ४५० रुपयेच देणे परवडेलें, ह्यावरून वळून येतें. आणि म्हणूनच ज्या सज्जनानी आपल्या भव्या देणग्यांनी ही महदुरोग येथवर तडीस नेण्यास मला साहाय्य केलें त्याबद्दल ते धन्यवादास पात्र होत.

आतां एतत्संबंधी योग्य ते ऋणनिर्देश करण्याचें अतिशय मंतोषदायक कर्तव्य तेवढें शिद्धक राहिलें. आणि येथे अगदी प्रथमार्भी, आपले थोर मुख्य 'मंत्री ना. श्री. बा. ग. खेर यांनी आपल्या नानाविध उद्योगांतून व मोठमोठ्या जबाबदारीच्या कामातून प्रस्तुत स्मारकप्रयास उद्योधक व महत्त्वपूर्ण ' पुरस्कार ' लिहिण्यास आपला अतिशय मोलाचा वेळ राखून ठेविला, ह्याबद्दल त्यांच्या महदुणाची फेड मी कशी करूं शकेन हेंच मला कळत नाही. मात्र ह्या उपकाराबद्दल अतंत मनःपूर्वक आभार मानीत असता, ज्या इलाख्याचा किंवा राज्याचा कै० लोकदिखात बाळशास्त्री जांभेकर यांनी प्रथमतः स्थूल असा शैक्षणिक पाया घातला त्याचीच शिक्षणसूत्रें आजकाल त्यांच्या हाती आहेत, ह्या विचार मनात येऊन मला खेतेखर संतोष होतो. त्याचप्रमाणें प्रस्तुत समग्र ग्रंथ दृष्टीखाली घालण्यास वेळात वेळ काढून त्याचें अतिशय समतोल व उत्कृष्ट ' गुणसमीक्षण ' केल्याबद्दल सुर्वेचे जुने महाराष्ट्रीय धुरीण व पुणें विद्यापीठाचे सांप्रतचे लोकप्रिय कुलगुरु, ने. ना. डॉ. सु. रा. जयकर, यांचेहि पुरेसे आभार मानणें मला शक्य नाही. तथापि ह्या त्यांच्या अनुग्रहाबद्दल आणि त्याचप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथ सरकार व जनता यांच्या आश्रयास चांगला पात्र आहे अशी त्यांची भलावणी केल्याबद्दल मी त्यांचा अतिशय ऋणी आहे. आणि अशा प्रकारें सुर्वेच्या व महाराष्ट्राच्या ह्या दोन घोर व जबाबदार पुढाऱ्यांनी, आणि मध्यप्रांत व बऱ्हाड येथील सर्वमान्य लोकनायक श्री. बापूजी अगे यांनीहि बाळशास्त्री जांभेकर यांना तत्कालीन सर्वश्रेष्ठ गौरवास्पद व्यक्ति म्हणून उच्चार केल्यानंतर तरी, " गेल्या शतकांत ज्यानें आपल्या प्रगतीचा

‘कल्याणाचा पाया घातला त्या महापुरुषांचे योग्यते स्मारक ह्या राज्यांतील लोक अवश्य उभारतील,’ अशी जी सदिच्छा नामदार मुख्य मंत्र्यांनी आपल्या ‘पुरस्कारा’च्या शेवटी मनःपूर्वक व्यक्त केली आहे, तशीच सदिच्छा आपणहि सर्वांनी बाळगून तिला दुजोरा देणे अवश्य नव्हे काय ?

येथे, दूरदूरच्या प्रांतांत राहणाऱ्या ज्या अनेक अग्रगण्य विद्वानांनी प्रस्तुत ग्रंथाविषयी आपले अभिप्राय सत्वर धाडून देण्याची कृपा केली त्यांचेहि मला अंतःकरणपूर्वक आभार मानिले पाहिजेत; आणि हे सर्वच अभिप्राय बहुमोल व उत्तेजक आहेत हें पाहून मला खरोखर संतोष होतो. ह्या थोर सद्गृहस्थांपैकी कोल्हापुरचे प्रसिद्ध महाराष्ट्रभाषाभिज्ञ (ह्याचें वय ऐशीच्या पुढें गेलें आहे) श्री. गो. स. सरदेसाई यांच्याविषयी मला विशेष वृत्तज्ञता वाटते. कारण, इग्न शय्येवर असतांहि त्यांनी प्रस्तुत ग्रंथाच्या तीनहि खंडांचें समग्र अवलोकन करण्याची असाधारण होस व सहिष्णुता प्रकट करून त्याचें उदार बुद्धीनें व अत्यंत सहृदय शब्दांनी गुणग्रहण केलें आहे.

ह्यानंतर ज्यांनी ज्यांनी म्हणून मला नानाप्रकारचे साहाय्य केलें आहे त्या सर्वांचे ऋणनिर्देश करण्यास मला मोठा संतोष वाटतो. आणि प्रथमतः, पुण्याच्या पर्युतन् कॉलेजातील सन्मान्य ग्रंथपाल व वित्तपतः त्यांचे साहाय्यक श्री. र. श. पारटी यांनी आपल्या उत्कृष्ट ग्रंथालयाचा मला सदैव आदरशीलतेनें व मोकळेपणानें जो उपयोग करून दिला त्याबद्दल त्यांचे मी आभार मानतो; त्यातून ह्या ग्रंथालयातील ‘मंडलिक-ग्रंथसंग्रह’ म्हणजे एक बहुमोल अलंकार होय. तसेंच मुंबईतील रॉयल् एशियाटिक् सोसायटीच्या व एस्किन्सन् कॉलेजच्या संपन्न ग्रंथालयांतून इतरत्र न आढळणारे अनेक दुर्मिळ व मोलाचे ग्रंथ वेळोवेळीं उपलब्ध करून दिल्याबद्दल श्री. बा. वा. ताबे, जे. पी. याचे, आणि श्री. कृ. पां. कुलकर्णी व श्री. श्री. शं. खानवेलकर ह्या अध्यापकद्वयांचेहि आभार मानणें अगत्याचें आहे. ह्यानंतर प्रस्तुत ग्रंथाच्या सिद्धीसाठीं उपयुक्त अशी आपल्याजवळची काही अत्यंत दुर्लभ मराठी पुस्तके, मागिकें व वृत्तपत्रें उपलब्ध करून देऊन ज्यांनी साहाय्य केलें त्यांचे मला विशेष आभार मानिले पाहिजेत. ह्या सद्गृहस्थामध्ये माझे पुण्यपतनस्थ स्नेही प्रो. द. वा. पोतदार, प्रो. ज्य. शं. शेजवलकर, श्री. शं. ग. दाते व श्री. ग. ह. खरे यांचा, आणि मुंबापुरस्थ स्नेहापक्षी प्रो. न. र. फाटक, श्री. अ. का. प्रियोळकर, तसेंच कै. बापूसाहेब भाटवडेकर व त्यांच्या सुविद्य वन्या कु. गार्गीताई, प्र. आ. याचा मी आनंदानें उज्ज्वल करितों. त्याचप्रमाणें मध्यभारतातील प्रसिद्ध महाराष्ट्रसाहित्यिक श्री. वि. सी. सरवटे व कबीरराय ‘विद्याभूषण’ श्री. बाळाचार्य सुपेरकर ह्या सुहृद्दयांच्याहि निर्देश करण्यास मी विसरूं शकत नाही.

प्रस्तुत उपक्रमाच्या अनुषंगानें, इतरत्र म्हटल्याप्रमाणें, लेख नव्हतून घेण्याचा

उद्योग अतिशय मोठा व वृष्टप्रद झाला असून, त्यापैकी बरेचमे काम हस्तलेखनाचे होते. आणि मला येथे हे अवश्य सांगितले पाहिजे की, काही तरुण स्वयंसेवक वेळेवर उत्साहाने साहाय्यार्थ पुढे आले नसते तर हे कार्य अशक्यप्राय झाले असते. ह्यास्तव त्या सर्वांचा मी फार ऋणी आहे. ह्यापैकी धरुवर मावळकर, भगवान् चापट, छबू दंडवते व पंटरिनाथ बोर्काळ हे विशेष उद्देगनीय होत. त्यातल्यात्यात भालचंद्र गुर्जर याची ह्या क्षेत्रातील कामगिरी असाधारण मोलाची होय. कारण, त्याने आपले कर्तव्य अत्यंत आस्थेने केले असून तो नेव्हाहि हाताशी सज्ज असे. त्याचप्रमाणे प्रस्तुत प्रकरणी, कौटुंबिक साहाय्याचा निर्देश करण्याविषयीचा आपला स्वाभाविक संकोच दूर सारून, कु. सुधा (आता सी. मंगेशकर) व सी. कुमुम खानवेलकर ह्या उभयतां कन्यानी व प्रसंगी त्यांच्या मातुःश्री सी. शारदाबाई यांनाहि जो प्रेमाने हातभार लाविला, आणि सर्वांनीच माझी धिता हलकी करण्याचा प्रयत्न करून अंगीकृत दुर्घट उद्योग चालू ठेवण्यासाठी माझ्या स्वास्थ्याकडे लक्ष पुरविले, ह्या गोष्टींचाहि मला ऋणनिर्देश करावासा वाटतो. येथेच, बाळशास्त्र्याचे विशिष्ट जीवितकार्य सूचित करणारे एक आकर्षक चित्र काढण्याच्या कामी कु. सुधेला ज्यानी स्नेहभावाने मार्गदर्शन केले, ते आधुनिक चित्रकलेचे एक अतिशय होतकरू असे तरुण महाराष्ट्रीय उपासक श्री. अच्युत घोंगले याचेहि आभार मला मानिले पाहिजेत.

आता ह्या समग्र स्मारकग्रंथाचे मुद्रण कार्य व पाह्याय ह्यांविषयी दोन ऋण-निर्देशक शब्द लिहिणे आहे. प्रस्तुत ग्रंथातील अनेक उणिवा व दोष माझ्याइतक्या तीव्रतेने कदाचित् दुसऱ्या कोणालाच जाणवणार नाहीत; आणि मी सर्वसाधारणपणे असे म्हणेन की, ग्रंथाचे बाह्यांग एकंदरीने त्याचे माहात्म्य व महत्त्व यास तितकेसे शोभून दिसणारे झाले नाही. परंतु आजकालच्या प्रकाशन-व्यवसायात वावराणाऱ्या प्रत्येक मनुष्यास माहीत आहेच की, मुंबई-पुणे येथील सर्वोत्तम मुद्रणालयांनी छपाईहि युद्धोत्तर कालात अधोगतीस लागली असल्याने त्याजकडून मुद्रक व वक्तरीर काम घेणे अत्यंत कठीण झाले आहे. आणि त्या सर्वांना आपल्या धंद्यातील विशिष्ट अडचणींशी झगडावे लागत आहे हे जरी मान्य केले, तरी माझे स्वतःचे दुर्दैव असे की, प्रस्तुत तीन खंड तितक्याच व काही अधिक वर्षांत घन्या रीतीने छापून घेण्यास मला मुंबई व पुणे ह्या दोनहि ठिकाणचे मिळून निदान पाचसात प्रसिद्ध छापखाने हाताशी घ्यावे लागले। साहजिकच छपाईचा व सर्वसामान्य बाह्यांगाचा दर्जा प्रत्येक बाबतीत बराच कमीअधिक होणे केवळ अपरिहार्य झाले. तरीपण त्या सर्वांचा मी आभारी आहे असे मला म्हटले पाहिजे. त्यातल्यात्यात मुंबईतील कर्नाटक मुद्रणालयाने नालक श्री. बा. ग. टवळे, आणि पुण्यातील समर्थ भारत मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक श्री. स. रा. सरदेसाई यांच्याप्रमाणेच चित्रशालेचे एक

विश्वस्त श्री. ज्य. र. देवगिरीकर व व्यवस्थापक श्री. दा. त्रि. जोशी यांनी ह्या कठीण काळातून संयपणें काम तडीस नेल्याबद्दल मी त्याचा विशेष आभारी आहे. तमेंच प्रस्तुत ग्रंथातील चित्राचे ब्लॉक्स वर्गरे नेमस्त दरानें सत्वर तयार करून दिल्याबद्दल मुंबईचे कै. एम्. देसाई व 'कमर्शियल आर्ट एन्ग्रेव्हर्स' यांच्याहि उत्तम साहाय्याचा निर्देश कण्याम मी येथें विसरता नये.

प्रस्तुत प्रदीर्घ उद्योगासंबंधी मला 'लामलेल्या सर्व प्रकारच्या साहाय्याचा व्यक्तिशः व वेगवेगळा स्वतंत्र उल्लेख करणें प्रायः अशक्य होय. ह्यास्तप शेवटी, ज्यांनी ज्यांनी म्हणून मला काहींना काहीं साहाय्य केलें आहे तें सर्व स्मरणात ठेवून, माझे वडीलधारे खेही श्री. म. बा., द. के. व वि. के. जामेकर आणि श्री. ग. गो. तळवलकर व श्री. रा. न. सवनीस यांनी ह्या महदुद्योगाला द्रव्य-साहाय्य करून प्रथमार्भी आशीर्वाद दिल्याबद्दल त्यांचे; प्रस्तुत एकंदर, ग्रंथ-रचनेविषयी अतिशय आस्था, दाखवित्याबद्दल माझे विद्वान् खेही प्रो. ना. गो. चापेकर, प. कृ. गोडे, कृ. म. साखे व दे. द. वाडेकर यांचे, आणि जरी अंती म्हटलें तरी तितकेच-माझे हितचिंतक खेही आचार्य स. ज. भागवत, श्री. ज. ल. जोशी, श्री. श्री. रा. त्रिभेकर व श्री. श्री. शं. खानवेलकर हे अन्य रीतीनें उपयोगी पडल्याबद्दल त्यांचे-मनःपूर्वक आमार मानून मला समाधान मानणें भाग आहे.

सरतेशेवटी, हें काहींस प्रदीर्घ निवेदन संपविण्यापूर्वी, गेलो दहाएक वर्षें सर्व-प्रकारच्या राजगी व सार्वजनिक संकटातून व आधिप्याधीतून ह्या संकल्पित 'शताब्दी-स्मारक-ग्रंथा'ची मजल येथवर यशस्वी रीतीनें गाठण्यास पुरेसें धैर्य व सामर्थ्य दिल्याबद्दल मी त्या दयाघन जगभिर्यत्याला अत्यंत नम्रभावानें शरण जातों; आणि प्रस्तुत स्मारकमंदिराचा कळस असा जो चीथा व शेवटचा खंड-वाळशास्त्री जामेकर यांचे चरित्र व काल-त्याची सिद्धता शनय तितक्या लवकर करण्यास अवश्य असणारें सामर्थ्य त्या प्रभूनें अत पर कृपा करून द्यावें, अशी त्याची अंतःकरणपूर्वक प्रार्थना करून हें आत्मनिवेदन संपवितों.

“मूकं करोति घाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं यन्दे परमानन्दमाधवम् ॥”

ग. गं. जामेकर

“ आजपावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाला नसेल. ”

(१)

“ त्या पुरुषाचे सौजन्य बंगरे बहुतच गुण व अनंत विद्या आणि विशाल बुद्धि ही पाहून परमानंद होतो. सारांश आजपावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाला नसेल. ”

—विष्णुशास्त्री जोशी, ज्योतिषगुरु, संस्कृत पाठशाला, पुणे (१८४१)

(२)

“ ह्या विद्या शिकून त्यांचा उपयोग कैलासवासी याळ गंगाधर शास्त्री याणी मात्र उत्तम रीतीने केला तो असा की त्याणी इतरधर्मी लोकांची मते स्वमताशी ताडून पाहून स्वमत सर्व इतर मतांपेक्षां चांगलें असा सिद्धांत करून स्वधर्मावर पूर्ण विश्वास ठेऊन त्याप्रमाणें आचरणही करून कैलासवासी झाले, हें सर्वांनी पाहिलें आहे. ”

—गंगाधरशास्त्री फडके-‘ हिंदुधर्मतत्त्व ’ (१८५२)

(३)

“ मी शास्त्रीयुवांचा सहाध्यायी आहे. ... शास्त्रीयुवा तेजस्वी, अत्यंत सरळ, निरभिमानी, आणि लोकहितास अंतःकरणपूर्वक शटणारे असे होते. पराकाष्ठेचे उदारहि असत. ... असा विद्वान्, असा सौजन्ययुक्त, असा लोकहिताविषयी अंतःकरणपूर्वक शटणारा गृहस्थ हे शास्त्रीयुवा एकटेच झाले. ... अशा सगळ्यांचे काहींच स्मारक होऊं नये, हें आपणाला मोठे लांछनास्पद आहे ! ”

—आत्माराम बापू दळवी-जाहीर भाषण, मुंबई (१८९२)

आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर

— जीवनवृत्त व कार्य —

१८१२-१८४६

“ भवो हि लोकाभ्युदयाय नादशाम् ” ॥ — कालिदास

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथम पादात पश्चिम भारतामध्ये आंग्ल सत्ता प्रस्थापित झाल्यापासून लोकोत्तर बुद्धिमत्ता, अष्टपैलू पांडित्य, आदर्शभूत चारित्र्य व स्वदेशोन्नतीविषयी विविध क्षेत्रांत तळमळीचे अखंड परिश्रम, अशा गुणसमुच्चयाने व कर्तृत्वाने ज्या फार थोड्या नररत्नांनी अमर कीर्ति संपादिली त्यांच्यामध्ये आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर हे अग्रगण्य होत. आणि वयाच्या अवघ्या सहातिसात—सन १८४६ मध्ये—त्यास निर्घृण काळाने हिरावून नेण्यापूर्वीच त्यांनी आमच्या सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीचा पाया मुबईत प्रायः घालून ठेविला, ही गोष्ट लक्षांत घेतां एकोणिसाव्या शतकातील अत्यंत तेजस्वी भारतपुत्र म्हणूनच नव्हे, तर “ पश्चिम भारतातील नवयुगप्रवर्तक आणि आधुनिक महाराष्ट्राचे जनक ” ह्या बहुमानास ते सर्वथा पात्र होत, असे म्हटलें पाहिजे. अशा ह्या महापुरुषाचे जीवनवृत्त व कार्य—संक्षेपतः कां होईना—येथें दिग्दर्शित करणे अवश्य होय.

कुलवृत्तान्त

बाळशास्त्र्याचा कुलवृत्तान्त आजपर्यंत जगाला जो फारसा विदित नव्हता तो आतां उपलब्ध झाला आहे. सर्व जांभेकरमंडळींचे मूलस्थान—मग आजकाल ती मंडळी कांठेहि असो—कोल्हापूर संस्थानान्तर्गत बावडा जहागिरीपंक्ती पोंथुलें (ता. देवगड, जि. रत्नागिरी) हे गांव असून तेथें जांभेकरांचा वंश गेलीं सुमारे पाचचारशे वर्षे नांदत आहे. जांभेकर हे ऋग्वेदी, कौशिकगोत्री कन्हाडे ब्राह्मण, आणि गोमंतकातील महाद्वंद्व येथील सुप्रसिद्ध श्रीमन्महालसादेवी हे त्यांचे कुलदैवत होय. ह्या कुळाच्या चौदा पिढ्यांपूर्वीपासून दोन मुख्य शाखा उपलब्ध आहेत. वडील शाखा गृहस्थी वळणाची—“ महाजन ” ह्या उपनावाने, आणि धाकटी उपध्येषण करणारी—“ भट ” ह्या उपनावाने प्रसिद्ध आहे. ह्या दुसऱ्या गालेंतील वे.शा.सं. गोपाळभट जांभेकर (हे बाळशास्त्र्यांचे निपणजे होत) यांनी वाढीकर दुसरे खेमसावंत (इ. स. १६९७-१७०९) यांचा आप्त्य वरून राजपुराणिकांनी वृत्ति प्रथम संपादिली. बाळशास्त्र्यांचे वडील गंगाधरशास्त्रा हेहि

* “ सचित लोकाभ्युदयाय जन्म त्यांचा ॥ ” — ‘ अनामिक ’

चांगले व्युत्पन्न पुराणिक अंगून स्वभावाने अतिशय दयात्रे वृत्तीचे व परोपकारी होते. सावंतवाडीस त्यांचे अनेक भाऊवंद असल्याने उत्तर वयात त्यांचे वारतव्य मुख्यत्वे पोंभुले-राजापूर येथे असे. भारतभागवतादि ग्रंथांचे पुराण सांगण्याविषयी त्यांची चांगली ख्याति असून राजापूरच्या विठ्ठलमंदिरातील त्यांच्या चातुर्मास्य-पुराणास शेवटच्या पंचवीसतीस वर्षांत कधी खड पडला नव्हता, आणि त्या प्रसंगी त्यांना प्राप्तीहि चांगली होत असे. बाळशास्त्र्यांच्या आईचे नांव सगुणाबाई होते. ती स्वभावाने प्रेमळ, धर्मनिष्ठ व पतिपरायण असून गंगाधरशास्त्री यांच्यासमवेत महायात्रेस गेल्यावेळीं-सन १८३० मध्ये-त्या साध्वीने काशीक्षेत्री देह ठेविला. त्या समयी ह्या पतिपत्नीना चार अपत्ये होती : दोन पुत्र व दोन कन्या. वडील पुत्र नारायणशास्त्री, ० त्यांच्या पाठीवर लाडूबाई व चिमाबाई नामक दोन कन्या, आणि बहुशः सर्वांत धाकटे बाळशास्त्री. ह्या सर्वांचे विवाह ह्यापूर्वीच झालेले असून पहिल्या तिघांना काही संततीहि झाली होती. लाडूबाईच्या विवाह रामचंद्र-शास्त्री जानवेकर (हे सावंतवाडीचे असावे) यांच्याशी, आणि चिमाबाईचा मालवणचे विष्णुभट योगी यांच्याशी झाला होता. पैकीं वडील पुत्र व कन्या गंगाधरशास्त्र्यांच्या इयातीतच मृत्यु पावल्यामुळे त्यांस वृद्धापकाळीं बरेच दुःख पाहावे लागले; आणि शेवटीं सन १८४० मध्ये पोंभुले येथे त्यांचे देहावसान झाले. त्या समयी त्यांचे वय सुमारे ६५ वर्षांचे असावे.

जन्मस्थान, जन्मतिथि व जन्मनाम

बाळशास्त्र्यांचे जन्मस्थान व जन्मतिथि यांचो निश्चित माहिती आपणांस अमुं नये याचे नवल वाटते. तथापि सावंतवाडी-पोंभुले यांच्या आसमंतात त्यांचा जन्म बहुशः सन १८१२ च्या उत्तरार्धात झाला असला पाहिजे. "बहुशः" म्हणण्याचे कारण, त्यांची जन्मकुंडलीहि अद्यापि उपलब्ध झालेली नाहीं, ह्या दोनहि गोष्टींचा सर्वांत पुरातन असा निर्देश 'बीबि-टाइम्स'ने ता. २० मे १८४६ रोजी त्याजवर ठिठिलेल्या मृत्युलेखात आढळतो; त्यांत "बाळशास्त्री १८१० मध्ये पोंभुले येथे जन्मले," असे म्हटले आहे. त्यांचे गांव पोंभुले दख्ख्यावरूनच हे जन्मस्थान सांगितलेले दिसते. नाहींतर जन्मस्थानाप्रमाणे निश्चित जन्मतिथीचाहि उल्लेख त्यास करता आला असता. पण 'टाइम्स'-कारांनीं पक्त १८१० हे वर्ष सांगितले असून तिथि-मासाचा निर्देश केलेला नाहीं, किंबहुना ह्याच आद्य उल्लेखावरून सर्वांनीं गृहीत केलेले हे वर्षहि केवळ अंदाजी असले पाहिजे-तें खरे नव्हे-असे

* याच्या सरळ नंश विद्यमान असून त्यांचे निपणतु रा. शंकर नारायण जांभेकर भाजकडे सावंतवाडीतील पुराणिकवृत्ति आणि पोंभुले येथील घरदार व जमीन यांची वदिवाट चालू आहे.

म्हणण्यास आपल्यापार्शी बलवत्तर प्रमाण आले. हा. २० फेब्रुवारी १८३० रोजी बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीच्या सेक्रेटरीस केलेल्या आपल्या अर्जात तदन बाळशास्त्री स्वतःच सांगतत की, "My age is now seventeen years." अर्थात् ह्या तारखेस त्यांच्या बयाला १७ वर्षे पूर्ण होऊन काही काळ गेला असल्यामुळे त्यांचा जन्म हा. २० फेब्रुवारी १८१२ पूर्वी झालेला नसणार, आणि बहुधा १८१२ च्या उत्तरार्धातच तो असला पाहिजे, असे स्पष्ट अनुमान होतें. बाळशास्त्र्यांचें जन्मनामहि आपल्याला स्पष्ट विदित नाहीं. बहुधा "बाळकृष्ण" ह्यावरून "बाळ" हें नांव रूढ झालें असावें असे वाटतें.

बालपण व प्राथमिक शिक्षण

बाळशास्त्र्यांच्या बालपणाचा वृत्तान्तहि उपलब्ध नाही. तरीपण गंगाधर-शास्त्र्यांसारख्या धार्मिक, सदाचारसंपन्न व श्रुत्युपेक्ष पुराजिकाचे ते साधुच असून, जात्या लोकोत्तर बुद्धिमान् व अभ्यासी असल्याची त्यांची विद्यार्थिदशेपामूनच मोठी प्रसिद्धि असल्याने, आपल्याला ह्यासंदर्भा बरीच कल्पना करता येते. ह्या मुलास एकपाठी असून त्याची चारणशक्ति अपार होती, आणि त्याला त्याची अभ्यासकमंडळी कौतुकाने "बालबृहस्पति" म्हणून संबोधित. तसेंच लहानपणा पामून त्याची वृत्ति सार्विक असून त्याचें चित्त खेळापेक्षा अभ्यासातच अधिक रमे, आणि तो आपला वेळ अगदी व्यर्थ घालवीत नसे, ह्यावरून अस्पष्टपणाने त्याचें पाठान्तर पुष्कळच झाले असले पाहिजे यांत शका नाहीं. त्या काळांत पोर्तुगेझस मराठी शाळाहि नव्हती. अर्थात् बाळाचें प्राथमिक शिक्षण बहिलांच्या सान्निध्यांत घरागुती पद्धतीनेच झालें. बालवेष व मोडी लेखनशास्त्र, व्यावहारिक अंकगणित, तोंडचे हिशोब, रामदास-तुकाराम-बामन-मोरोपंतादि प्रसिद्ध मराठी कवींच्या निवडक कविता, रामायण-भारतादि पुराणांतील कथा, मराठ्यांच्या इतिहासाच्या क्वचित् उपलब्ध बलरां इत्यादि मराठी अभ्यास होऊन, शिवाय मुमारे आठव्या वर्षी प्रतबंध हांताच वेदपठन, प्रसिद्ध संस्कृत स्तोत्रपाठ व मीतापाठ यांजबरोबर अमरकोश, लघुकौमुदी, पंचमहाकाव्ये इत्यादि संस्कृत अध्ययन बयाच्या बारा-तेराव्या वर्षीच ह्या मुलाचें झालें होतें, असे स्पष्ट दिसतें. तसेंच जात्या त्याचा ओढा खेळाकडे बारी नसला तरी नियमितपणें सूर्यनमस्कार घालून त्याने आपलें शरीरशोध्य बागलें संभाळलें होतें. साहजिकच अशा लोकोत्तर बुद्धिमान् व अभ्यासी मुलानें प्रौढपणी आपल्या बुद्धिबैभवानें सर्वोना चाकित करून टाकिलें असल्यास नवल नाहीं.

जामात रामचंद्रशास्त्री जानवेकर यांची मुख्यत्वे सोसायटीच्या मराठी शाळेचे वपासनीस म्हणून दरमहा रु. ६० वर बापू छत्रे यांनीच सन १८२४ पासून नेमणूक करून घेतल्यामुळे, बाळाची वद्विणीकड राहण्याचीहि आयती घरगुती सोय झाली. परवी त्या काळी दूरस्थ आईबाप आपल्या मुलास मुंबईसारख्या मोठ्या शहराी शिक्षणार्थ घाडणें अशक्यच होतें. अर्थात् बहुधा सन १८२५ च्या शेवटी बाळाचें मुंबईस आगमन होऊन १८०६ पासून एकदम सोसायटीच्या इंग्रजी शाळेंत त्याचा प्रवेश झाला असें दिसतें. ह्या लहानग्या इंग्रजी शाळेंत ह्या समयी सर्व वर्गांत मिळून सुमारे पन्नास विद्यार्थीहि असतील नसतील ! रॉबर्ट मर्फी ह्या नांवाचा एक हुशार आयरिश लष्करी तऱ्हा ह्या शाळेचा मुख्याध्यापक असून, त्यानेच घोडेवहुत तयार केलेले दोनतीन मोठे विद्यार्थी शिकविण्याच्या कामी त्यास हातभार लावीत. तो प्रथम दरमहा रु. ५० वरच लागला होता; परंतु एकदोन वर्षांत त्याने मराठी परीक्षा देताच त्यास दरमहा रु. १०० व गुजराती परीक्षा देताच रु. १५० मासिक वेतन देण्यांत येऊं लागलें; आणि त्याच्या तऱ्हा साहाय्यकांना दरमहा बारापंधरा रुपये मिळत. तथापि मर्फी ह्या विशेष महत्त्वाकांक्षी असल्याने सन १८२७ अखेर त्यानें सुपीम कोर्टांत दुभाषाची नोकरी पतकरली. त्याच्यामागून मेनवरिंग नामक दुसऱ्या एका तोफखान्यांताला सार्जंटची वरील-प्रमाणेंच नेमणूक करण्यांत आली. मात्र मर्फीदत्तकी त्याच्या अंगाी हुशारी नव्हती. शाळेंत मुख्य भर इंग्रजीवर असून इतिहास, भूगोल व शास्त्रज्ञान यांचा कांहीं परिचय होत असे. त्या मानानें मराठी शाळेंतल्यापेक्षा फारसे अधिक गणित मात्र शिकविलें जात नसे परंतु अत्यावधी बाळशास्त्री जात्या अत्यंत बुद्धिमान व उद्योगी असल्यानें सर्व विद्यार्थ्यांन तो अग्रगण्य असून शिक्षकांचा त्यावर अतिशय लोभ असे. इंग्रजी भाषेंत त्याचा सत्वर प्रवेश होताच त्यानें स्वप्रयत्नानें गणितादि विषय उत्तम तयार केले; आणि त्यामुळे विद्यार्थीदशेंतच तिसऱ्या वर्षापासून गणिताध्यापक म्हणूनहि दरमहा रु. १५ वर तो काम करू लागला. किंवा अर्धव्या चारच वर्षांत त्याचें ह्या इंग्रजी शाळेंतील शिक्षण संपलें. परंतु एवढ्या अल्पवर्षांत त्यानें किती विषय आत्मसात् केले होते तें पाहिलें म्हणजे त्याच्या बुद्धिमत्तेचें खरोखर अतिशय कौतुक वाटतें ! बापू छत्रे यांनाहि त्याची हुशारी व कर्तव्यगारी पाहून स्वतः सेवानिवृत्त व्हावेसे वाटलें. आणि नेटिव्ह सेक्रेटरीच्या मदतपदासाठी १७ वर्षांच्या तऱ्हा बाळशास्त्र्यानें सोसायटीचे सेक्रेटरी कॅप्टन जॉर्डन्स यांच्या नांवें ता. २० फेब्रुवारी १८३० रोजी जो एक सुरेल इंग्रजी अर्ज केला आहे, त्यांत त्यानें स्वतः आपली तयारां कोणत्या विषयांत किती झाली होती, हें स्पष्ट सांगितलें आहे. त्यावरून मराठी, संस्कृत व इंग्रजी ह्या भाषांचें त्याचें अध्ययन तर चांगलें झालें होतेंच; पण शिवाय गुजराती, बंगाली

चॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीचे “नेटिव्ह सेक्रेटरी” म्हणून नेमणूक ११५

च फार्शी ह्या आपातहि त्याचा काही प्रवेश झाला होता; आणि ह्यांपैकी मराठी-इंग्रजीव्यतिरिक्त अन्य भाषा व उच्च प्रतीचे गणित हे विषय शाळेत प्रत्यक्ष शिकविले जात नसताहि अंकागणित, बीजगणित, भूमिति, महत्त्वमापन, लॉगरिथमस इत्यादि विषयांत त्याने प्रावीण्य सांगितले होते, असे आपल्याला कळून येते.

चॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे : “नेटिव्ह सेक्रेटरी” म्हणून नेमणूक

बरील अत्रांचा लागलीच विचार होऊन सोसायटीचे नवीन सेक्रेटरी रॉबर्ट कॉटन मनि (हे मुंबई सरकारचे पर्सियन् सेक्रेटरी होते) यांनी बाळशास्त्री अल्पचयी असल्याने त्यांची मार्च १८३० पासून प्रथमतः “डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी” म्हणून दरमहा ५० रु. वर नेमणूक केली. परंतु त्यांची हुशारी, सद्गुण व कर्तृत्व अनुभवून येताच दोन वर्षांनी-मार्च १८३२ पासून-त्यास एकदम १०० रु. दरमहावर वारू छत्र्यांच्या जागी पूर्णांशाने “नेटिव्ह सेक्रेटरी” नेमण्यात आले. त्या काळी १०० रु. मासिक वेतन म्हणजे पोक्त वयाच्या एतद्देशीय गृहस्थासहि मोठीच गोष्ट होती; आणि “चॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी” च्या (हे नांव मूळ सत्यसून १८२७ मध्ये देण्यात आले) कारभारीमंडळात मुंबईतील तत्कालीन अत्युच्च युरोपियन् अधिकारी व सर्वश्रेष्ठ पारशी, हिंदु व मुसलमान सद-गृहस्थ यांचा समावेश असे. ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे अवघ्या विशीच्याहि-पूर्वी बाळशास्त्र्यांना केवढी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली हे समजते.

नेटिव्ह सेक्रेटरी ह्या नात्याने पत्रव्यवहारादि कारभारी कामाव्यतिरिक्त बाळशास्त्र्यांना शाळेत काही अध्यापन करावे लागून शिवाय भाषांतर-समितीच्या उद्योगाकडेहि लक्ष द्यावे लागे. जॉर्जिस साहेबांनी ‘*A Treatise on the Objects, Advantages and Pleasures of Knowledge*’-By Lord Brougham नामक प्रसिद्ध शास्त्रीय पुस्तकाचे ‘विद्येचे उद्देश, लाभ आणि संतोष’ ह्या नावाने भाषांतर करून १८२९ मध्ये ते छापून काढले, त्याच बळी बाळशास्त्री यांनी त्यास हातभार लाविला होता, असे दादाबा ‘आत्मचरित्रांत’ सांगतात; आणि आता मनि साहेबांनी त्याकडून ‘नीतिकथा’, ‘सारसंग्रह’ व गोल्डस्मिथकृत इतिहासावरून ‘इंग्लंड देशाची घरर’-भाग १ व २, ही लहानमोठी पुस्तके तयार करविली. ह्यावरून बाळशास्त्र्यांनी आपल्या मराठी मंथरचनेस अगदी अल्प वयात आरंभ केला हे उघड आहे. ह्याच बळी त्यांनी अनेक परमायाहि आत्मसात् करण्याचा प्रयत्न चालविला होता; आणि त्यांच्या ह्या नानाभाषाकोविदत्वामुळेच रॉयल एशियाटिक् सोसायटीच्या मुंबईशाखान्तर्गत पौरस्त्य भाषान्तर समितीचे “नेटिव्ह सेक्रेटरी” म्हणूनहि १८३१ मध्ये त्यांची निवड करण्यात आली. तत्कालीन प्रमुख युरोपियन् पंडितांशी त्यांचा पुढे जो दृढ

आगल सत्ता व पाश्चात्य विद्या याचें ह्या देशां आगमन

तथापि अल्पवयी बाळशास्त्र्याचें पुढील आयुष्य इतरांप्रमाणें कोंकणातल्या कोंकणातच जातें, तर आपल्या बडिलांप्रमाणें एक व्युत्पन्न पुराणिक किंवा पंडित म्हणविण्यापलीकडे त्याची मजल सहसा गेली नसती हें उघड आहे, परंतु पश्चिम भारतातील नवयुगप्रवृत्तीच्या अपूर्व भाग्योदय त्याच्या हल्ल्यांनीं लिहिलेला असल्यानें, ह्या मुणाराम त्याच्या मुदेंवानें त्याचें मुंबईस आगमन होऊन त्यास पाश्चात्य विद्येचा लाभ घेण्याची संधि मिळाली, आणि त्या बळावर पुढें पश्चिम भारताचें घुरीणाव संपादन देशोद्धाराचें कार्य त्यास करतां आलें. सन १८१७ मध्ये खडकीच्या रणांगणावर पराभूत होऊन पळपुट्या बाजीरावाने स्वराज्याचें उदक हंगमाच्या हातावर सोडल्यानंतर सन १८१९ मध्ये गाउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यानें मुंबई इलाख्याची राज्यसूत्रे गव्हर्नर ह्या नात्यानें आपल्या हातीं घेतलीं, आणि आपल्या दूरदर्शी धोरणानें व शाहाणपणानें त्यानें लवकरच इतकी लोकप्रियता मिळविली कीं, पुण्यातील व कोंकणातील ब्राह्मणबर्गाव्यतिरिक्त पेशवाई बुडाल्याचें दुःख कोणासच विशेष जाणवेलें नाहीं; किंबहुना बाजीरावाच्या बुलमी व छादिष्ट कारकिर्दीस विटल्यामुळें अगकांनीं नव्या राज्यकर्त्यांचें स्वागतच केलें ! अर्थात् अतःपर पुण्याचें राजकीय महत्त्व मुंबईस प्राप्त झाल्यामुळें ठिकाणकीचें बुद्धिमान्, उद्योगी व महत्त्वाकांक्षी लोक ह्या नव्या राजधानीकडे धाव घेऊ लागले.

दि बॉये नेटिव्ह स्कूल युक् अँड स्कूल सोमायटी
(मुंबईची हेंदशाळा आणि शाळापुस्तकमंडळी)

नव्या राजवटीला नवीन तऱ्हेचा नोकरवर्गनिर्माण करणें आवश्यक असल्यानें आणि प्रजेची मनोवृत्ति स्वकीय राजसत्तेस अनुकूल करून घेण्याच्या उद्देशानें, एल्फिन्स्टन यानें “बॉये एज्युकेशन सोसायटी” नामक मुळात पाद्री लोकांनीं अनाथ किंवा मुळासाठीं चालविलेल्या शिक्षणमंडळीपासून विभक्त केलेली अशी, “दि बॉये नेटिव्ह स्कूल युक् अँड स्कूल सोमायटी” नावाची शिक्षामंडळी स्था. २१ ऑगस्ट १८२२ रोजी स्थापिली, आणि लवकरच कॅप्टन् जॉर्ज जर्दिस ह्या हुशार व उत्साही एंजिनियर गृहस्थास दरमहा २०० रु. सन्मान्य धेतनावर चिटणीस नेमून त्यामंडळी तिला सर्व कारभार सोंपविला, त्यानें मुख्यत्वे “पब्लिक वर्क्स” व त्याचवरोबर “सर्व्हि” व “रेवेन्यू” ह्या खात्यांसाठीं निष्ठात नोकरवर्ग तयार करण्याच्या दृष्टीनें १८२३ मध्ये “एंजिनियर इन्स्टिट्यूशन” नामक एक स्थापत्यशाळा मुक्त केली. एवढ्याच लोकांना त्याच्या जन्ममाघेंतून (१६)

शिकविले असता पाठ्यात्य विद्येचा अभ्यास अधिक सुगम होतो, आणि इंग्रजी भाषेचे ज्ञान काही निवडक व होतकरू विद्यार्थ्यांसच करून दिले असता ते स्वभावेत ग्रंथरचना करून अधिक सुलभतेने स्ववाधवात ज्ञानप्रसार करू शकतील, अशी त्याची निश्चित शिक्षणप्रणालि असल्यामुळे त्याने चांगली पारितोषिके योजून देशी भाषेतील ग्रंथरचनेस जोराची चालना दिली; आणि जगन्नाथशास्त्री क्रमबद्ध यास हाताशी घेऊन स्वतः गणितशास्त्रावरील अनेक पुस्तके इंग्रिजी, बरील रसायनशास्त्राचेस जोडून जर्जिंसने एक शिळाछापखानाहि घातला, आणि त्यांतून ही स्वकृत व इतरांकडून मुद्दाम लिहविलेली अनेक उपयुक्त पुस्तके छापून काढली. आधुनिक मराठी गद्यरचनेचा व मुद्रणप्रकाशनाचा उपक्रम हा अशाप्रकारे प्रथम करण्यात आला. ह्याचबरोबर शिक्षामंडळीने मुंबई येथेच नवीन वळणाच्या चार देश-भाषीय शाळा चालू केल्या, आणि जुलै १८२४ पासून एक लहानशी इंग्रजी शाळाहि उघडली, तथापि क्रिस्ती राज्यकर्त्यांची ही सर्व सृष्टि नवीनच असल्यामुळे शिक्षामंडळीच्या शाळात— विशेषतः इंग्रजी शाळेत, आपली मुले घाडण्यास अनेक पालक कां कू करीत. कारण, तेथे जाऊन ही मुले वाढतील, अशी त्यांच्या पोटी भीति असे। ह्या समजुती दूर करून एतद्देशियांत नवीन शिक्षणाचा प्रसार योग्य रीतीने व्हावा म्हणून कॅप्टन जर्जिन्स याजबरोबर १८२३ मध्ये सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे यांची “नेटिव्ह सेकटरी” म्हणून दरमहा १०० रु. वर नेमणूक करण्यात आली. ह्या हुशार गृहस्थांनी स्वप्रयत्नाने इंग्रजी भाषाज्ञान व्यापकरी संपादिले होते, आणि त्यांनी रचिलेली ‘इसापनीति’ व ‘बालमित्र’ ही पुस्तके आधुनिक मराठी गद्याची जाय भूषणे होत. बापू छत्रे यांनी शिक्षामंडळीचे काम सन १८२३-१८३० पर्यंत मोठ्या उत्साहाने केले, आणि अनेक होतकरू दूर ना उत्तेजन देऊन पुढे आणिले.

मुंबई शिक्षामंडळीची इंग्रजी शाळा

वाळजमिकर हा अशा मुलांवेकी अग्रगण्य होय. दादोबा पांडुरंग ‘आत्म-चरित्रांत’ सांगतात की, त्याचे वडील गंगाधरशास्त्री “ह्यास सदाशिव काशिनाथ छत्रे उर्फ बापू छत्रे हे फार मानित होते. बापू छत्र्यांच्या सांगण्यावरून गंगाधर शास्त्री याही आगला मुलगा बापूकडेस इंग्लिश शिकण्याकरिता ठेविला. त्याही त्या मुलाची अल्प वयात योर बुद्धि पाहून त्यास सोसायटीच्या नव्या इंग्लिश स्कुलात अभ्यासाकरता ठेविले. त्यांचा थोड्याच दिवसांत इंग्लिश भाषेत फार चांगला प्रवेश होत गेला. ... दिवसास इंग्लिश शिकवें आणि संध्याकाळी आमचा गुरू बापूशास्त्री शुक यांच्या भिन्हाही कौमुदीची पोथी घेऊन तेथे पढायास जावें, असा मी लहानपणी त्यांचा क्रम पाहात असे. शिवाय गंगाधरशास्त्र्याचे योरले

‘दर्पण’ वर्तमानपत्राचा उपक्रम

हे विविध उद्योग चालू असतांच बाळशास्त्री यांनी १८३१ च्या शेवटी एक नवीन महदुयोग हाती घेतला. इंग्रजी भाषेच्या व बाह्यभाष्या अभ्यासाने आणि पुरोगामी युरोपियन मंडळीच्या साद्वर्णाने त्यांच्या अर्गी जसा चांगला बहुश्रुतपणा उत्पन्न झाला, तसाच त्यांचा स्वदेशाभिमानाचा स्फुलिंगहि प्रखलित झाल्याकारणाने, त्यांनी ज्ञानप्रसारार्थे व लोकसुधारणेचे एक प्रमुख साधन म्हणून ‘दर्पण’ नावाचे एक वर्तमानपत्र काढण्याचा सकल्प केला. ह्यापूर्वी सुमारे दहा वर्षे ‘मुंबईना समाचार’ नावाचे आद्य गुजराती साप्ताहिक फर्दूनजी मसबानजी ह्या पारशी गृहस्थांनी मुंबईत सुरू केले होते. परंतु ‘दर्पण’ हे केवळ मराठीतील आद्य वर्तमानपत्र नसून, एतरेशियानी पश्चिम भारतांत सुरू केलेले आद्य इंग्रजी वर्तमानपत्रहि हेंच होय. प्रस्तुत उपक्रमांत रघुनाथ हरिश्चंद्रजी व जनार्दन बागुदेवजी ह्या प्रभुद्वयांचे बाळशास्त्रींना चांगले साहाय्य होते. पाहिले सदग्रहण हे इंग्रजीहि चांगले जाणत असून पत्राची सांपत्तिक धाजू मुख्यत्वे सांभाळीत, आणि दुसरे, त्यांच्या इंग्रजी संपादकीय लेखांचे मराठीत भाषांतर करीत, असे दिवते. ‘दर्पण’ पत्राच्या एकंदर उपक्रमाचे स्वरूप दर्शविणारी त्याची जाहीर घोषणा ‘प्रॉस्पेक्टम्’ किंवा ‘प्रस्ताव’ “तारीख १२ माहे नवंबर सन १८३१” रोजी जारी करण्यांत आली असली, तरी त्याचा पहिला अंक—“पुस्तक १. कागद १.” हा “शुक्रवार तारीख ६ माहे जान्युवारी सन १८३२” रोजी प्रसिद्ध झाला; आणि ह्या अंकांतहि ह्या ‘प्रस्ताव’ पुनर्मुद्रित केला आहे. प्रस्तुत लेख ह्या प्रयास छापिला असल्याने येथे पुनः उद्धृत केला नाही; तथापि तो चांगला उद्बोधक असल्याने वाचकांनी मुळातूनच साम्र वाचणे इष्ट होईल “स्वदेशीय लोकांमध्ये विनयवर्तील विद्यांचा अभ्यास अधिक व्हावा, आणि या देशची समृद्धि व एथील लोकांचे कल्याण याविषयी स्वतंत्रतेने व उपयुक्त रीतीने विचार करावयास रमल जावे” म्हणून ‘दर्पण’ पत्र सुरू करण्यांत येत आहे, असा त्याचा उद्देश प्रथमार्भांचे सांगून, पुढील शब्दांत त्याचे सारांकीय घोषण व्यक्त केले आहे: “मनोरंजन करणे, चालते काळची वर्तमाने कळीवणे आणि योग्यतेस येण्याचे मार्ग दाखविणे, या गोष्टींची दर्पण छापणारांस मोठी उत्कठा आहे; ह्मणून या गोष्टी साध्य होण्याविषयी निवका प्रयत्न करवेल तितका ते करतील. कोणा एकाचा पक्षपात किंवा नीचपणा या दोघांचा मळ दर्पणास लागणार नाही; कारण की दर्पण छापणारांचे लक्ष निष्कृष्टिम आहे; म्हणून हे वर्तमानपत्र जा रीतीने भले आणि गुणो पुढ्यास मान्य होईल, त्या रीतीने करण्यास ते दृढ निश्चयाने उद्योग करतील.”

अकलकोटच्या अल्पवयी युवराजास शिक्षक म्हणून योजना ११७

‘दर्पण’ हे पत्र प्रथमतः चार महिने पाश्चिक स्वरूपाचें असून नंतर साप्ताहिक झालें, त्याच्या प्रत्येक पृष्ठांत दोन स्तंभ असत, आणि उजवीकडील मराठी बाजू ही डावीकडील इंग्रजी बाजूची केवळ छाया असे. त्याची तिमाही वर्गणी रु. ६, म्हणजे त्याकाळीं विशेषच जबर होती. साक्षर वर्ग अर्थात मर्यादित, आणि प्रत्यक्ष पैसा खर्चून वाचनास वर्ग त्थावून अल्प; शिवाय टपालखर्चाहि बराच लागे, यामुळे प्राइकांची संख्या सालअखेर अवघी ३०० पर्यंत गेली, तरी ती कौतुकस्पदच राहिली गेली ! कारण, ‘वाँचे कूरियर’ व ‘वाँचे गॅझेट’ ह्या युतापियनाच्या पत्रांचा खपहि पांचचाशेंच्या आंतवाहेरच असे ! ‘दर्पण’ हे वृत्त-पत्रापेक्षां मत-पत्रच अधिक होतें; आणि तरुण बाळशास्त्र्यांची इंग्रजी लेखनशैली सुबोध व आकर्षक असल्यानें अल्पावधीत त्याचा चांगला बोलवाला झाला, दादोबा पांडुरंग ‘आमचरित्रां’त सांगतात तें अगदी तेंच आहे: “बाळशास्त्री याही एक मोठे स्मरणीय काम केले, ... शास्त्रीशास्त्रींनी तें [‘दर्पण’चें काम] मोठ्या मनो-त्साहानें कांहीं दरमाह न घेतां पतकरिल्लें... त्या वर्तमानपत्रानें त्यांची मोठी कांति चाढविली.”

अकलकोटच्या अल्पवयी युवराजाचे शिक्षक म्हणून योजना

सन १८३२ च्या शेवटीं बाळशास्त्री अकलकोटच्या अल्पवयी युवराजाचे शिक्षक नेमिले गेल्यानें त्यास कांहीं काळ मुबई सोडवावा लागला. त्या काळीं अकलकोटकर भोंसले हे सत्कारक उन्नति प्रतापसिंह महाराज यांचे मांडलिक असून, राजपुत्र शाहजी भोंसले यास चांगलें शिक्षण देण्याकरितां त्यांनीं मुबई सरकाराकडे एका हुशार व भल्या गृहस्थाची मागणी केली, असा योग्य मनुष्य मिळणें सगडीं सुलभ नसल्यामुळे त्यांनीं त्या जागीं दरमहा १२० रु. वर बाळशास्त्र्यांची नेमणूक केली, आणि तदनुसार आपल्या मूळ पदावर परत येण्याचा हक्क राखून, बाळशास्त्री ता. १३ डिसेंबर १८३२ रोजीं साताव्यास श्रीमंत प्रतापसिंहाच्या-पुढें रुजू झाले. त्यासमयीं दरवारचे रेसिडेंट कर्नल् लॉडबिक् यांनीं बाळशास्त्र्यांना श्रीमंतांच्या समक्ष जी स्वकृतंग्याची जाणीव करून दिली तिची नोंद महाराजांच्या खास रोजनिशींत पुढीलप्रमाणें केलेली आढळते:—“रेसिदंतांनी सरकार समक्ष त्यास सांगितले कीं तुम्ही अकलकोटी शाहजीस फक्त विद्याभ्यास सिक्काबा बाकी राजकारणांत पडू नये व तेथील लोक वाईट आहूत त्याचे ऐकून इकडील विकडे व विकडील इकडे आहे काही करू नये व शाहजीस कोणी काही गैर सिक्काने आसता ते त्याचे मनात येऊ नये येविसी तजवीब शाहजीस सिक्कून त्याचे चित फीसीदी लोकाकडे लागू नये आसे करावे इ०” ह्यानंतर लागलीच बाळशास्त्री सरकारस्वारीबरोबरच मजल दरमजल करीत ता. ८ जानेवारा १८३३

च्या सुमारास अकलकोटास पोचले; ह्यासमयी त्यांचे वय अवघे वीस वर्षांचे असून, मराठी दरबाराचा व छत्रपतींच्या स्वारीशिकारीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेत असता त्यांच्या देशाभिमानी मनात गतवैभवासंबंधी कोणते विचार जागृत झाले असतील याची आपण कल्पनाच केली पाहिजे.

ह्यापुढील वीस महिन्यांच्या अकलकोट बेथील वास्तव्यात बाळशास्त्र्यांनी आपला काळ कसा घालविला, हे आपणांस निश्चितपणे सांगता येत नाही. तथापि प्रत्येक अंगीकृत कार्य अतिशय दक्षतेने करण्याचा त्यांचा जातिस्वभाव असल्यामुळे त्यांनी ह्या विशिष्ट संधीचा उत्तम उपयोग करून घेतला असेल यांत शंका नाही. युवराज-शिक्षकांचे आपले मुख्य कर्तव्य त्यांनी अत्यंत समाधानकारक रीतीने बजाविले. कारण, ते जसे अतिशय बुद्धिमान व शिक्षणपटु होते तसे आपल्या सौजन्यादि गुणांनी ते सर्वांस प्रियहि झाले होते, ही गोष्ट अकलकोटचे पोलिटिकल् एजंट कॅप्टन् जेम्सन् यांनी ऑक्टोबर १८३३ मध्ये मुंबईस बदलून आल्यानंतर बाळशास्त्र्यांशी जा पत्रव्यवहार केला आहे त्यावरूनही व्यक्त होतं. इतक्या दूर ठिकाणी राहत असताहि 'दर्पणा'कडे त्यांचे चांगले लक्ष असून ते प्रसंगानुरोधाने आपले इंग्रजी लेख पाठवीत असले पाहिजेत असे दिसते. मुंबईतील भाषांतर-समितीच्या कामासंबंधीहि ते जागरूक असत. 'इंग्लंड देशाची वखत' - भाग २ रा, हे पुस्तक ह्याच समयी छापून काढलेले असून त्याची मुद्रिते तेच तपशीत, आपला विविध विषयाचा व्यासंगहि त्यांनी चालू ठेविला होता, आणि संस्कृत शास्त्राध्ययन व भारतीय ज्योतिःशास्त्र यांजकडे त्यांनी विशेष लक्ष पुरविले असले पाहिजे. तसेच हिंदुस्थानाच्या प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासाविषयी त्यांना अगत्य वाटत असल्याने ह्याच काळात बिजापूर, सोलापूर, पंढरपूर इत्यादि ऐतिहासिक स्थळे प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्याची संधि त्यांनी दवडली नसावी.

बाळशास्त्र्यांचे अकलकोटकडील वास्तव्य कांढावेरुद्धयाहि येंच स्मरणीय ठरावे अशी भविष्यना होती. तत्कालीन रीतिप्रमाणे त्यांचे लग्न बाल्यणी-वयाच्या बाराव्या वर्षापूर्वीच-एका सातभाऊ वर्षाच्या अल्मशयी मुलीशी झाले असल्यास नवल नाही. ही त्यांची थापको सुमारे १८३३मध्ये एक मुलगा होऊन हुदैबाने निवर्तली. ह्या मुलाचे नांव पंढरिनाथ ठेविले गेले, ह्यावरून त्यांचा ह्याच समयी उत्पन्न झालेला पद्मपुरच्या भागवतसंप्रदायाकडील जोटा आपणांस दिसून येतो. आपत्त्यातीत पुरातन श्दींग अनुसरून ह्याच वर्षी त्यांनी द्वितीय संवत् जोडणे प्राप्त असल्याने, सोलापूर जिल्ह्यातील सदाशिव कृष्ण देवरायळी यांची आठवडा वर्षाची कन्या चिमाताई हिच्याशी त्यांचा विवाह होऊन तिचे सासरचे नांव मुंदराबाई ठेवण्यात आले. बाळशास्त्र्यांचा राणीचा भजनी कार्यक्रम व त्यांचे ज्ञानेश्वरीतील प्रेम ही येथूनच निमोण झालेली दिसतात.

मुंबईच्या एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत “असिस्टंट प्रोफेसर”

माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन् १८१७ मध्ये सेवानिवृत्त होऊन विलायतेस गेला त्यावेळी त्याच्या नावे सार्वजनिकरीत्या “एल्फिन्स्टन् प्रोफेसरशिप् फंड” उभारून मुमारे अडीच लक्ष रुपये त्याच्या स्मारकार्थे गोळा करण्यांत आले; आणि त्या द्रव्यनिधीचा विनियोग “मुंबई शिक्षामंडळी”च्या प्रौढ विद्यार्थ्यांस पाश्चात्य वाङ्मय व शास्त्रे यांचे उच्च प्रतीचे शिक्षण विलायतेतून विद्वान् अध्यापक मागवून त्यांच्याद्वारे देण्यासाठी करावयाचा, अशी योजना करण्यांत आली, तथापि तिला मूर्त स्वरूप येण्यास पुढे सहासात वर्षे लागली ! शेवटी स्वतः एल्फिन्स्टन् साहेबाने निवडून पाठविलेले दोन नामांकित अध्यापक “केप ऑफ गुड होप”ला बळसा घातून मुंबईस येईतो सन १८३५ हे साल उजाडले ! प्रो. ए. बी. अल्लिवार, एम्. ए., हे गणित-विज्ञानशास्त्रेचे मुख्य अध्यापक म्हणून मार्च १८३५ मध्ये, आणि प्रो. जॉन हार्किनेस्, एम्. ए., हे इंग्रजी वाङ्मय-तत्त्वज्ञानशास्त्रेचे मुख्य अध्यापक म्हणून जुलै १८३५ मध्ये कामावर बज् झाले. यांची नेमणूक दरमहा ६०० रु. वर शाली असून शिवाय त्यांस १०० रु. घर भाडे मिळत असे. ह्या उभयतोभा दरमहा १५०० रु. वर एक व १००० रु. वर एक असे दोन “असिस्टंट प्रोफेसर” मदतीम देऊन सहा “फेलोशिप्” किंवा शिष्यवृत्त्या देण्याची योजना आखली होती. परंतु वस्तुस्थिति अशी की, एल्फिन्स्टन् स्कूलमध्ये उच्च वर्गातून जे शिक्षण मिळत असे त्यापलीकडे जाऊ इच्छिणारे विद्यार्थी तेव्हा जसे अगदी दुर्मिळ होते, तसे “असिस्टंट प्रोफेसर” म्हणून चांगले काम करू शकतील असे बाळशास्त्राव्यतिरिक्त अन्य तरुण विद्वान्दि मिळण्यासारखे नव्हते. त्यामुळे “एल्फिन्स्टन् प्रोफेसरस” इकडे येऊ घातले की बाळशास्त्र्यांस अक्कल-कोटावून बोलवून घ्यावयाचे, हे हि उरल्यासारखेच होते. तदनुसार बरील दोन युरोपियन् विद्वान् मुंबईस पोचण्यापूर्वीच चार महिने-नोव्हेंबर सन १८३४ मध्ये-त्यांची स्वारी सुवराजगुप्त्याने त्यागपत्र देऊन मुंबईस दरमहा दीडशे रुपयावर “पदिले असिस्टंट प्रोफेसर” म्हणून कामावर बज् झाली ! परंतु ह्यापूर्वी एकच वर्षे शिक्षामंडळीने जॉन् वेल्, ए. एम्. व हुरल्यम् हेडर्न, ए. एम्. नामक दोन हुशार स्कॉटिश शिक्षकांना दरमहा ३०० रु. वर मुंबईस आणिले होतें, आणि तेवढ्याने एल्फिन्स्टन् स्कूलमधाल प्रौढ विद्यार्थ्यांची चांगली सोय लागली होती. ह्याचा परिणाम असा झाला की, टाऊन हॉलमध्ये प्रो. अल्लिवार व प्रो. हार्किनेस् यांची व्याख्याने ऐकण्यास पद्विच्या तीन वर्षांत पुरे चार विद्यार्थ्यांदि नव्हते ! बाळ-शास्त्र्यांनी मात्र ह्या परिस्थितीचा उत्तम उपयोग करून घेतला. वाङ्मयशास्त्रादि शास्त्राध्ययनाकडे त्यांचा ओढा कांफजमर अधिकच होता. त्यामुळे त्यांनी

प्रो. ऑलेंबार यांचे स्वतःच शिष्यत्व पतकरिले, आणि पाश्चात्य गणित-ज्योतिषादि शास्त्रांचा दृढ अभ्यास करून त्यांत लवकरच उत्कृष्ट प्रावीण्य संपादिले. दादोबा पांडुरंग 'आत्मचरित्रा'त सांगतात ते अगदी सत्य आहे : "प्रथम प्रोफेसर आलेंबार हे मुंबईस आले. हे गणित शास्त्रांत फार निपुण होते. ते हा बाळ-शास्त्री यांही त्यांच्या गणित शास्त्राचे अध्ययन केले. हेंच त्या गुरुचें पहिलें शिकविण्याचें काम. बाळशास्त्री यांची कुशाग्र बुद्धि पाहून प्रोफेसर आलेंबार हे त्यांची फार तारीफ करून होते." तीन वर्षांत त्यांनी आपली योग्यता इतकी वाढविली की, वेल्-हॅडर्सन् इतके दरमहा ३०० रु. चें वेतन त्यांसहि १८३७ पासून मिळू लागले. अर्थात् अवघ्या पंचविशीत दीडशेंवरून एकदम तीनशेंवर बढती, हा पराक्रम असामान्यच होय ! ह्यानंतर आपल्या कॉलेजवर्गीना योग्य व पुरेते विद्यार्थी मिळविण्याकरिता प्रो. ऑलेंबार व प्रो. हार्कनेस् यांनी कोटांत एक स्वतंत्र "ज्यूनियर कॉलेज स्मूथ" सुरू करून बाळशास्त्रीयांना त्याचे प्रमुख नेमिले. ही कामगिरी त्यांनी उत्तम रीतीने पार पाडली. परंतु, "मुंबई शिक्षामंडळी"च्या चालकवर्गास व सरकारास असें दिसून आले की, "एल्फिन्स्टन् स्कूल" व "ज्यूनियर कॉलेज स्कूल" ह्या संस्था एकत्र केल्याखेरीज त्यांच्यातील अनिष्ट स्पर्धा नाहीशी होऊन उच्च शिक्षणाचे ध्येय व्हावें तसें साध्य होणार नाही. ह्यास्तव त्या दोनहि पाठशाळा एकत्र करून "एल्फिन्स्टन् नेटिव्ह एज्युकेशन इन्स्टिट्यूशन" ह्या नावाने सन १८४० पासून संघटित कार्य सुरू करण्यांत आले. शिवाय ह्याच वर्षी "वॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी" संघट्यांत येऊन सर्व शिक्षणव्यवहार "बोर्ड ऑफ एज्युकेशन" नामक नवीन संघटनेच्या द्वारे चालू झाला. "ए. ने. ए. इन्स्टिट्यूशन"च्या दोन मुख्य शाखा असतः (१) तीन वर्षांचा अभ्यासक्रम चालविणारी "इंग्रजी महाविद्यालय," आणि (२) "इंग्रजी विद्यालय." यांचे जे दोन पोटविभाग "सीनियर डिव्हिजन" व "ज्यूनियर डिव्हिजन" यांसच अनुक्रमे "हाय स्कूल" व "मिडल स्कूल" अशीं नावे पुढें मिळालीं.

गणित व ज्योतिष शास्त्रांचे "ऑर्विंग प्रोफेसर"

बाळशास्त्री हे अष्टपैलू विद्वान् असल्याने बाह्यमय व विशान ह्या दोनहि बाजूंचे विषय महाविद्यालयांत शिकवीत; आणि हे विविध विषय शिकविण्यांत ते इतके निष्णात होते की, वेल्-हॅडर्सन् प्रभृति युरोपियन् अध्यापकांसमवेत कार्य करीत असता, त्यांचे कोणत्याहि प्रकारे उणेपण कोणास दिसून आले नाही. किंबहुना त्यांची गणितशास्त्रांतल योग्यता इतकी अपूर्व गणिली गेली की, एप्रिल १८४२ मध्ये प्रो. ए.बी. ऑलेंबार हे आजारी पडून दोन वर्षांच्या रजेवर बिलायतेस गेयावळी, ते परत येईपर्यंत त्यांच्या जागी "ऑर्विंग प्रोफेसर"

म्हणून त्यांचीच नेमणूक करण्यात आली; आणि ह्या कालावधीत त्यांस प्रो. ऑलेंवार यांच्या बेटनाच्या पाऊणपट बेटन—म्हणजे दरमहा ४५० रुपये मिळू लागले. शिवाय ह्या दोन वर्षांत त्यांनीं जितके चांगले विद्यार्थी तयार केले तितके पूर्वी कधीहि केले गेले नव्हते, असे प्राजल उद्गार स्वतः प्रो. ऑलेंवार यांनीच परत आल्यानंतर काढले, असा स्पष्ट निर्देश "चोर्डे ऑफ पब्लिकेशन्"च्या सन १८४४ च्या वार्षिक इतिवृत्तात आढळतो. हिंदुस्थानातील सरकारा कालेजात नेमिले गेलेले पहिले एतद्देशीय गणिताध्यापक प्रो. दादामाई नौरोजी हे त्याच वेळचे बाळशास्त्र्यांचे शिष्यवर होत. शिवाय "एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन"मध्ये गणिताध्यापन करीत असतानाच कुलाबा येथील वेधशाळेचें चालकत्वहि बाळशास्त्री यांनीं चांगलें संभाळलें होते, आणि तेथें साहाय्यक म्हणून काम करणारे केरो लडमग हेहि त्यांचे दुसरे सच्छिष्य असून, पुढें डेक्कन कॉलेजांत प्रो. बेस्नाना छत्रे म्हणून ते मोठी ख्याति पावले, हां गोष्ट अवश्य लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. किंबहुना आचार्य बाळशास्त्र्यांचें गणितशास्त्रपटुत्व इतकें थेट कोटीचें होतें की, त्यांस त्याकाळचे "सीनियर रॅग्लर" मानण्यास मुळीच प्रत्यवाय नाही. ह्या संघर्षांत आणखी एक प्रसिद्ध उदाहरण द्यावयाचें म्हणजे, पुण्याच्या संस्कृत पाठशाळेतील "नियुक्त ज्योतिषगुरु" विष्णु नरसिंह जोशी यांचें, ह्याना सन १८४१ मध्ये पाठशाळेचे मुररिंटेंडट कॅप्टन् टी कॅबी यांनीं प्रो. ऑलेंवार व बाळशास्त्र्यांच्या यांच्या हाताखाली पाठ्यास्य गणित व ज्योतिष यांचें अध्ययन करण्याकरितां म्हणून दरमहा ३० रु. ची शिष्यवृत्ति देऊन ५५५५ मुंबईस पाठविलें होतें, त्याप्रमाणें सुमारे, दीड वर्ष स्वतः बाळशास्त्र्यांच्या साक्षिण्यांत राहून आपला नियोजित अभ्यासक्रम चांगल्या रीतीनें संपविल्यानंतर विष्णुशास्त्र्यांना पुणें संस्कृत पाठशाळेतील गुरुपदावर पर्फे करण्यांत आलें, आणि तेथें त्यांनीं चांगला लौकिक मिळविला. बाळशास्त्र्यांचे हे शिष्यवर त्यांच्यापेक्षा सहाहात वर्षांनीं तरी बडील असून, त्यांजकडे अध्ययनार्थ जाण्यापूर्वी कित्येक वर्षे संस्कृत पाठशाळेंत ज्योतिषविषयाचा पूर्ण अभ्यास करून त्यांनीं "उत्तम" ही पदवी संपादिली होती, हें विस्मय नये. अशा गृहस्थांनीं मुंबईहून पुण्यास पं. परशुरामपंताच्या गांठबोले यांना लिहिलेल्या खासगी पत्रांत जे पुढील उद्गार काढले आहेत त्यावरून बाळशास्त्र्यांचें लोकोत्तरत्व निःसंदिग्ध सिद्ध होतें. ते लिहितात :—“सिकवध्यास शास्त्रीबाबान्तरता मनुष्य मिलणें कठीण. आणि त्या पुढ्याचे सौम्य बगैरे बहुतेक गुण व अनंत विद्या आणि विशाल बुद्धि ही पाहून परमानंद होतो. सारंग आज पावेतो असा पुरुष प्रायः जाहाळा नसेल.” पुण्याच्या एका समकालीन प्रसिद्ध विद्वानाच्या ह्या अभिप्रायापेक्षा बाळशास्त्र्यांच्या असामान्य थोरवांचें बलवत्तर प्रमाण तें कोणतें!

आचार्य बाळशास्त्र्यांचा गणित व ज्योतिष ह्या शास्त्रांतील असामान्य अधिकार प्रकट करणाऱ्या आणखी एकदोन गोष्टीहि सांगण्यासारख्या आहेत. पूर्वेक विष्णुशास्त्री जोशी यांना सर्व गणित विषय मराठीतूनच शिकविणें प्राप्त असल्याने, त्या सर्वांचा उपयोग करून घेऊन त्यांनी ह्याच वेळीं 'डिफरेंशियल् व इण्टीग्रल् कॅल्क्युलस' वर 'शून्यलब्धि व मूल परिणति गणित' मराठीत लिहून प्रसिद्ध केले. ही अपूर्व गोष्ट नवऱ्या संस्कृत-मराठी परिभाषा योजून शंभर वर्षांपूर्वी त्यांनी सिद्ध केलेली अवतां, आजकाल आमच्यांतील प्रसिद्ध विद्वान् गणितादि विषय विद्यापीठांतून मराठीच्या द्वारे शिकविता येतील किंवा नाही ह्याचा शुभ काश्चाकूट करण्यातच मग आहेत ! बाळशास्त्र्यांनी आपल्यातील प्रसिद्ध तारागणाव्यतिरिक्त अनेक युरोपीय नामाभिधानांच्या अन्य तारागणांना अनुसर संस्कृत संज्ञा योजून, तदनुसार दोन चांगले खगोलहि एका शिष्याकडून तयार करविले होते. इतकेंच नव्हे, तर प्रो. ऑल्वान यांनी बाळशास्त्र्यांच्या सहकार्याने कित्येक वर्षे एलिन्स्टन् कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांना गणित-ज्योतिषादि विषय शिकविण्याचे प्रत्यक्ष प्रयोग करून, "*A Course of Pure and Mixed Mathematics*" - Vos. I and II नावाचा जो मोठा ग्रंथ सन १८४८ मध्ये त्यांच्या निधनोत्तर प्रसिद्ध केला, त्यातहि त्यांच्या ह्या "बहुमोल सहकार्या" च्या उल्लेख त्यांनी प्रांजलपणे केलेला आढळतो. आणि आश्चर्य हें की, ज्या बाळशास्त्र्यांची गणिती व ज्योतिषी म्हणून इतकी अपूर्व योग्यता मान्य केली गेली, त्यांचा साधा नामनिर्देशहि द. वा. दीक्षित यांच्या 'भारतीय ज्योतिःशास्त्राचा इतिहास' ह्या प्रसिद्ध ग्रंथात आढळत नाही !

तिसऱ्या विभागाचे "सुपरिटेंडंट" म्हणून बाळशास्त्र्यांची योजना

बाळशास्त्र्यांच्या काळात खुद्द मुंबईबाहेरील जिल्ह्यांतून सरकारी इंग्रजी व प्राथमिक शाळा फारच थोड्या होत्या. सन १८४४ पर्यंत पुणे, ठाणे व मुरत येथेच फक्त इंग्रजी शाळा अगून, सामान्यतः प्रत्येक विभागांत चाळीसपन्नास प्राथमिक शाळा काय त्या होत्या; आणि त्याहि कशातरी जेमतेम चाललेल्या. आजकालचे "सरकारी शिक्षणखाते" तेव्हा अस्तित्वातच नव्हते. ते १८५५ मध्ये निघाले. तत्पूर्वी सन १८४० पासून "बोर्ड ऑफ एज्युकेशन" नामक एक निमसरकारी कारभारीमंडळ इंग्लंडातील शिक्षणव्यवस्था पाहत असे. त्यांनाच प्रथम एकंदर इंग्लंडाचे (१) मध्य, (२) उत्तर, व (३) दक्षिण असे तीन शिक्षण-विभाग वाटून त्यावर एक एक मुख्य शाळातवासनोष—ह्याला "सुपरिटेंडंट" म्हणत—नेमिला. तथापि आरंभी काही काल हे शाळातवासनोषहि केवळ त्याच कामासाठी नेमलेले स्वतंत्र अधिकारी नवून, एलिन्स्टन् कॉलेजांतील अध्यापकांना

ते काम मुख्यत्वे करावे लागे, कॉलेजात आढेनऊ महिने शिकवून इतर महिन्यांत ते शाळातपासणोचे काम करीत. ह्या कामाबद्दल त्यांना इतर वेगळे वेतनादि नसे; सर्वाना सारखाच रोजी ५ रु. प्रवाससर्च तेवढा मिळे.

ह्या योजनेनुसार प्रो. ओलेंबार् किंवा प्रो. हार्कनेस हे उत्तर विभागातील गुजराती शाळा, पुण्याच्या इंग्रजी शाळेचे मुख्याध्यापक मि. आइडेल हे मध्य विभागातील मराठी शाळा आणि वाळशास्त्री हे दक्षिण विभागातील मराठी व कानडी शाळा तगशीत. हे काम शास्त्रीबाबांनी चार वर्षे उत्तम रीतीने पार पाडले, त्या काळां भवईतमुद्दां आगगाही आली नव्हताने तीनचार महिने पाय-वाटेने भुवईपायून विजापूरपर्यंतच्या टापूंत व रत्नागिरी जिल्ह्यात मजल दममजल करीत त्यांना मोठ्या मेहनतीने हे फिरतीचे काम करावे लागे, हे उघड आहे. तयापि अशा प्रकारचे शिक्षणप्रसाराचे कार्य म्हणजे ही एक देशसेवाच होय, अशा मद्भाबनेने व अखंड उत्साहाने त्यांनी ते केल्याकारणाने, “वोर्ड ऑफ एज्युकेशन”ने त्यास वेळोवेळी इतकी मान्यता दिली की प्रायः त्यांच्याच शिफारशीमुळे सन १८४५ पासून भुवई यथे एक “अध्यापकवर्ग” काढण्याचे त्यांनी ठरविले.

वाळशास्त्र्यांना “डिरेक्टर” नेमून अध्यापकवर्गाची स्थापना

प्रस्तुत अध्यापकवर्गाची आचार्य वाळशास्त्र्यांच्या मार्गदर्शित्वाने प्रतिष्ठापना करताना त्यांच्यासंबंधी “वोर्ड”ने किती थोर मनोरथ उभागले होते, हे त्यांच्या १८४४ सालच्या इतिवृत्तातील पुढील उद्गारावरून दिसून येते. ते लिहितातः— “युरोपांत अध्यापकवर्गाचे संचालकत्व सामान्यतः व्याची शैक्षणिक योग्यता अतिशय उच्च कोटीतील आहे अशा व्यक्तींकडे असते, आणि प्रशिया व हॉलंड येथील सरकारी सार्वजनिक शिक्षणासंबंधी मॉ. कसिन् यांनी लिहिलेल्या इतिवृत्तावरून त्या देशातील सरकारांना किती उत्कृष्ट पात्रतेच्या व्यक्ती आपल्या अध्यापकवर्गासाठी मिळविल्या आहेत ते दिसून येते ह्याप्रत्य आम्ही संकल्पित “अध्यापकवर्ग” भुवईतच काढून त्याचे मार्गदर्शक अभिरटंट प्रोफेसर वाळशास्त्री यांकडे सोपविण्याचे ठरविले. ...ह्या योजनेने आम्हांस अशी उमेद वाटते की, आमच्या एतद्देशीय प्रोफेसरांच्या जेमी जी थोर बुद्धिमत्ता व नानाविध पात्रता आहे तिच्या स्वतः क्षेत्र उपलब्ध होऊन आपल्या देशवांध्याच्या मनावर दृष्ट ते सुस्तरकार करण्यास त्यांना अधिक सामर्थ्य येईल.” (पृ. २४).

ह्या अध्यापकवर्गाचा प्रयाग प्रथमतः तीन वर्षे वरून पाहण्याचे ठरवून मराठी १५, गुजराती १५ व कानडी १०, असे एकूण ४० विद्यार्थी घ्यावयाचे, आणि त्यास प्रत्येकी दरमहा ५ रु. पोटलवर्च व १२ आणे खोलीमाठे द्यावयाचे,

अशी ही योजना होती. परंतु आगगाडी नसलेल्या त्या काळात पालकवर्ग आपल्या अनावधी मुलांना इतक्या दूरवर पाठविण्यास विशेष उत्सुक नसल्याने, ह्या वर्गास प्रवेश, आरंभ मरी एप्रिल १८४५ मध्ये झाला, तरी सालअखेरपर्यंत २ मराठी, १ गुजराती व ५ कानडी विद्यार्थ्यांच्या जागा रिकाम्याच राहिल्या ! शास्त्रीबाबांच्या हाताखाली गुजराती शाळाचे “इन्स्पेक्टर” रणछोडदास गिरधरम ई व कानडी शाळाचे “इन्स्पेक्टर” कृष्णाजी बाबाजी गाडगीळ यांस देऊन, त्यांना स्वतःला एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील अध्यापनकार्यातून पूर्णपणे मुक्त केले होते; मात्र त्याबरोबरच मुंबई बेटांतील प्राथमिक शाळांच्या तपासणीचे कामहि त्यांजवर सोपविण्यांत आले.

बाळशास्त्र्यांनी हा नवीन उद्योग किती योग्यतेने, कर्तव्यनिष्ठेने व उसा-हाने चालविला होता याची फार चांगली कल्पना बोर्डाच्या सन १८४५ सालच्या इतिवृत्तावरून तर येतेच; पण त्यांची उत्कृष्ट शिक्षणशैली व श्रेष्ठ व्यक्तिमत्त्व प्रकट करणाऱा एक नवीन विश्वसनीय वृत्तान्त ह्याच वर्गात प्रविष्ट होऊन वर्षभर त्या खद्दगुरूचा सहास जगास घडला अशा त्यांच्या एका विद्यार्थ्याने—केशव शिवराम महाळकर यांनी—‘आत्मवृत्तांत’ सविस्तर वर्णिलेला तुकताच उघडकीस आला आहे (प्र. प्रं. परि. ३ पाहा), तो जिज्ञासूनी अवश्य पाहोवा.

मुंबईशारख्या दाट वस्तीच्या थोर मोहनगरीत विद्यार्थ्यांचे पाऊल भलत्या मार्गात पडू नये आणि त्यांचे यथायोग्य शीलसंबर्धन व्हावे, म्हणून शास्त्रीबाबांनी काळशरदेबांतील आश्रयाच घराजवळचा एक वाडा मांड्याने घेऊन तेथे विद्यार्थिवसतिगृह चालू केले होते; आणि तेथील एकंदर शिस्त ते वेळोवेळी जाऊन जातीने पाहत असत. विद्यार्थ्यांवर त्यांचे वजन व प्रेम किती असे, हे पुरोक्त ‘आत्मचरित्रां’वरून उत्तम रीतीने निदर्शनास येते. मात्र दुर्दैव असं की, प्रस्तुत अभिनंदनीय उाक्रमाचे पहिले वर्ष संपूर्ण होताच—आ. १७ मे १८४६ रोजी—आचार्य बाळशास्त्री अकस्मात् निधन पावले, आणि त्याबरोबरच बोर्डाचे सर्व मनोरथ टागळल्यामुळे त्यांनी तीन वर्षांचा अभ्यासक्रम पूर्ण होताच अभ्यापक-वर्गाची पारसमाप्ति केली !

बाळशास्त्र्यांचे मराठी ग्रंथकर्तृत्व

बाळशास्त्र्यांचे ग्रंथकर्तृत्व हे मुख्यत्वे त्यांच्या शिक्षणक्षेत्रातील कार्याच्या अनु-चंगाने झाले. त्याचा आरंभ जर्मिस् साहेबांच्या साहचर्याने विद्यार्थिदशेत झाला, आणि त्यांच्या भ्रमकालापर्यंत तो उद्योग सतत चालूच होता. (१) ‘नीतिकथा,’ (२) ‘सारसंख्य,’ (३) ‘इंग्लंड देशाची धरत,’ भाग १ व २, (४) ‘भूगोलीविद्या: भाग ३ भाग,’ ह्या त्यांच्या आरंभीच्या पुस्तकांचा उल्लेख इतरत्र आलाच आहे.

ही त्यांची ग्रंथरचना सन १८३६ च्या पूर्वीची असून त्याचवेळी, त्यांच्या पश्चात् मुमोरे पाच शतकपर प्राथमिक शाळांतून पाठ्यपुस्तक म्हणून चालू असलेले त्यांचे (५) 'वाळशास्त्र्याकरण' रचिले गेले, आणि (६) 'भूगोलविद्येची मूलतत्त्वे' तयार करण्यास त्यांनी साहाय्य केले. तसेच त्यांनी आरले एक स्नेही राघोबा जनार्दन यांस (७) 'मरे याच्या इंग्रजी व्याकरणाचा संक्षेप' (१८३७), आणि विनायक शास्त्री दिवेकर व भाऊ महाजन यांस (८) 'शब्दसिद्धिनिबंध' (१८४३), ही पुस्तके सिद्ध करण्यास बरीच मदत केली. बिण्णु नरसिंह जोशी यांस व्योतिर्गणित विषय शिकवीत असतां, (९) 'समीकरणाविषयींचीं टिप्पणे' व (१०) 'शून्य-लब्धि गणित व मूलपरिणति गणित' हे ग्रंथ रचित्याचें मार्गे सांगितलेच आहे. ह्याशिवाय सन १८४५ मध्ये अध्यात्मदर्शाचें मार्गदर्शन करीत असतां (११) 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' (एन्क्विस्टन्च्या नवीन मथावरून), व इतर अनेक ग्रंथांचा उपयोग करून (१२) 'हिंदुस्थानांतील इंग्लिशशाब्दांच्या राज्याचा इतिहास', हे दोन इतिहासग्रंथ आणि डॉ. अंबाकृष्णाच्या प्रसिद्ध प्रथाधारे (१३) 'मानस-शक्तीविषयींचे शोध' (अपूर्ण), हा मानसशास्त्राबरील ग्रंथ, हे त्यांनी लिहिले. पैकी शेवटचे दोन ग्रंथ त्यांच्या पश्चात् प्रसिद्ध झाले.

• ह्या अनेक प्रकाशित ग्रंथांव्यतिरिक्त बीजगणित, भूगोल, मराठी व्याकरण इत्यादि विषयांवर पुस्तके लिहिण्याचा त्यांचा विचार असून, त्यांनी एक (१४) 'इंग्रजी-मराठी घातुकोश' पूर्ण केला होता, आणि (१५) 'शून्यलब्धि-मूल परिणति गणितावर' एक विस्तृत ग्रंथ अर्धाअधिक रचिला होता. मात्र दुर्दैवाने हे दोनहि ग्रंथ काळाच्या उदरांत गडप झाले ! (१६) 'पुनर्विवाहप्रकरण' ह्या नांवाची एक पोथीहि त्यांच्या साहाय्याने छापिली गेली असून (१७) 'संध्येचे भाषांतर' त्यांनी इतकी घेतले होते. परंतु त्यांचा विशेष संस्मरणीय असा शेवटचा महद्योग म्हणजे विविध पाठ नोंदून केलेले (१८) 'ज्ञानेश्वरी' ह्या मौलिक काव्य-ग्रंथाचे आद्य प्रकाशन हा होय. अशा प्रकारचा पद्धतशीर प्रयत्न मराठीत पुढील साठ वर्षांहि कोणी घ्यानींमनीं आणिला नव्हता, ह्यावरून वाळशास्त्र्यांच्या पुरोगामी बुद्धिमत्तेची कल्पना सहज करता येते.

सारांश, आचार्य वाळशास्त्री जामेकर यांच्या ग्रंथरचनेचा आरंभ अवघ्या सोळाशतराव्या वर्षीच झालेला असून, केवळ तेव्हास, वर्षांच्या अत्यल्प आयु-मर्यादित नानाविध सार्वजनिक जबाबदारीचीं कामे उत्तम रीतीनें संभाळून, त्यांनी ग्रंथरचनेचा त्या आधुनिक मराठी गद्याच्या प्रारंभकाली केवढा व्यापक व प्रचंड उपयोग केला, हे स्वमतेंनें लक्षांत घेतले म्हणजे त्यांच्या अष्टपैद्य प्रतिभेचा व लोकोपकारक जीवननिष्ठेचा आरणांस चांगलाच प्रत्यय आल्याबोचून राहत नाही.

शास्त्रीबाबांचे नानाभाषाकोविदत्व

बाळशास्त्र्यांच्या नानाभाषाकोविदत्वासंदर्भाचे ठिकठिकाणचे अनेक निर्देश एकत्र करता, त्यांना स्वभाषेमुद्दा एकूण तेरा भाषांचे कमीअधिक ज्ञान होतं, असें दिसून येतं ! मराठी भाषेवरील त्यांचा अधिकार तर प्रायः अद्वितीय होता. कारण, त स्वतः एक आद्य व्याकरणकार असून, त्यांचे त्या विषयांतील नेपथ्य गंगावरशास्त्री फडके व दादोबा पांडुरंग ह्या दोघां अन्य आद्य व्याकरणकारांनींहि मान्य केले होते. संस्कृतांतील व्याकरण, न्याय, धर्मशास्त्र, ज्योतिष इत्यादि अनेक शास्त्रांत त्यांची उत्तम गति असून, तत्कालीन विद्ययात संस्कृत पंडित मारशास्त्री साठे यांच्यासारख्यांशी त्या भाषेत वादविवाद करण्याइतकी त्यांनी चतुरस्रता दाखविली होती. त्यांचे इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व 'दर्पण' हे साप्ताहिक अवघ्या विद्येत त्यांनी मुरू केले ह्यावरून स्पष्ट दिसतंच; पण त्याची प्रशंसा तर अर्किन् पेरीसारख्यांनींहि केलेली आढळते. तथापि वरील तीन भाषा-व्यतिरिक्त "मुंबई शिक्षामंडळी"स बयाच्या सतराव्या वर्षी केलेल्या अर्जातच त्यांनी गुजराती, बंगाली व फार्सी भाषांचे आपले अध्ययन चालू असल्याचे सांगितले आहे. अर्थात् ह्या भाषांत त्यांची पुढे अधिक गति झाली. पैकी गुजराती भाषा त्यांस चांगलाच येत होती. हिंदी-हिंदुस्थानीशी त्यांचा बराच परिचय असून आरबी भाषेचेहि त्यांस कांही ज्ञान होतं. युरोपीय पंडितांशी अल्प बयां समागम घडल्या-कारणाने लॅटिन, ग्रीक व फ्रेंच ह्या भाषाहि त्यांनी कमीअधिक उचलल्या होत्या; इतकेच नव्हे, तर त्यांच्या फ्रेंच भाषानेपुढ्याबद्दल फ्रान्सच्या बादशादाकडून त्यांचा मानसमान झाला होता, असें त्यांचे शिष्य केशवराव भवाळकर 'आत्मचरित्रांत' स्पष्ट सांगतात ! एतद्देशीय इतर प्रचलित भाषांपैकीं कन्नड व तेलुगु भाषांचे त्यांस ज्ञान असून, दक्षिण दिग्गजविभागाचे 'सुपरिंटेंडंट' ह्या नात्याने त्यांनी कानडी शाळांच्या परीक्षा घेतल्या होत्या; इतकेच काय, पण त्यांच्या उपयोगार्थ आद्य प्राथमिक पुस्तकांची रचनाहि त्यांच्याच हाताखाली मुरू शास्त्र्याचे उल्लेख "बोर्ड ऑफ एंग्लिकेयन्"च्या तत्कालीन इतिवृत्तांत आढळतात.

मुंबईतील प्रमुख विद्वन्मंडळांशी सहकार्य

आपल्या ह्या नानाभाषाकोविदत्वामुळे आणि पाश्चात्य शाळीय व शास्त्र-ज्ञान यांतील विशेष नेपथ्यामुळे साहजिकच बाळशास्त्र्यांचा मुंबईतील प्रमुख विद्वन्मंडळांशी लज्जरच निकट संबंध जडला. सन १८३१ मध्येच "रॉयल एशियाटिक् सोसायटी"चा मुंबई शाखान्तर्गत भाषान्तर समितीचे एतद्देशीय कार्य-मंत्री म्हणून त्यांची निवड झाल्याचे पूर्वी सांगितलेच आहे. त्याच वर्षी संहन येथील "जिओमॅट्रिकल् सोसायटीची मुंबई शाखा" मुरू करण्यांत आली.

ह्या विद्वन्मंडळाच्या कामकाजास बालशास्त्री चांगला हातभार लावीत असल्याने सन १८४० मध्ये ते त्याचे रीतसर सदस्य निवडले गेले. प्रस्तुत शाखेच्या १२ स्थानिक सदस्यांपैकी ते एक असून, १८४२ ते १८४६ पर्यंत तिच्या कारभारी-मंडळाचे पदाधिकारी म्हणूनहि त्याची नवबड झालेली होती. “रॉयल एशियाटिक् सोसायटीची मुंबई शाखा” सन १८३४ मध्ये स्थापिली गेल्यानंतर तिच्या कार्यातहि बालशास्त्राचे अंग असे. परंतु आधर्य हे की, त्या काळी अशा विद्वत्परिसरांत त्याच्यासारख्या निष्णात, एतद्देशीय सदस्यशाखाहि रीतसर प्रवेश मिळत नसे ! यामुळे त्यांनी भारतीय शिलालेख व ताम्रपत्र वास्तव्येचे जे अनेक शोभनियम लिहिले ते त्या संस्थेच्या अध्यक्षास किंवा कार्यमंडळास सादर केले जाऊन तदनंतर संस्थेच्या त्रैमासिकपत्रिकेत छापिले जात. हा “रॉयल एशियाटिक् सोसायटीच्या मुंबई शाखेची पत्रिका” १८४१ मध्ये प्रथमतः निघालेली असून, बालशास्त्राच्या सर्वांगीणवर्षांत तिचे जे एकूण अकरा अंक प्रसिद्ध झाले, त्यांपैकी आठ अंकांत त्यांनी आपले शोभनियम प्रसिद्ध केले आहेत; आणि विशेष हे की, त्या काळांत अलिप्त भारतात अशा प्रकारचे लेख लिहून प्रसिद्ध करणारे तेच एकटे एतद्देशीय पंडित होते ! अर्थात् शास्त्रीबाबांना “भारतीय इतिहास-संशोधनाचे जनक” म्हणून संबोधणे उचित होईल. त्यांच्या मृत्युमुळे ह्या संशोधनशाखेची अतिशय दानि झाल्याचा निर्देश ‘पत्रिके’चे तत्कालीन संपादक प्रो. ऑल्डशार यांनी मोठ्या सद्बुद्धयतेने केला आहे.

‘दिग्दर्शन’ मासिकाचा उपक्रम

बालशास्त्रांनी ‘दर्पण’ पत्र मोठ्या स्वार्थत्यागाने चालविले होते तरी ते शेवटी १ जुलै १८४० पासून त्यास बंद करावे लागले. त्यासमयी त्यांनी घेतलेला “शेवटचा निरोप” (‘दर्पण’, ता. २६ जून १८४०) दुसऱ्या एका इंग्रजी वृत्तपत्रातून प्रस्तुत ग्रंथात इतरत्र समग्र उद्धृत केला आहे (खंड २, पृ. १४२), तो वाचकांनी अवश्य पाहावा. त्यावरून ‘दर्पण’ पत्र काढण्याचा उद्देश व त्याची कामगिरी चांगली व्यक्त होत असून शास्त्रीबाबांची सुजनता व शाहीनता स्पष्टपणे अनुभवास येते.

‘दर्पण’ पत्र बंद करण्यापूर्वीच मुमारे वर्षभर-बालशास्त्रांनी ‘दिग्दर्शन’ नावाचे मराठी मासिक पुरतक काढण्याचा संकल्प सोडला होता. हे केवळ मराठी भाषेतील आय मासिक नसून त-पूर्वी पश्चिम भारतातील इतर देशभाषांतहि अशा प्रकारचा उपक्रम झालेला नव्हता. किंबहुना एल्फिन्स्टन कॉलेजातील द्वितीय उपाध्यायक नॉरोजी फर्दूनजी यांनी ह्यानंतर पुढे लवकरच ‘विद्यासागर’ नावाचे हे आय गुजराती मासिक सुरू केले ते मराठी उपक्रमाचेच अनुकरण होय, तथापि

‘दिग्दर्शन’ साकार होण्याच्या मार्गात कांहीं विशेष अडचण आली असली पाहिजे असे वाटते. कारण, प्रस्तुत उग्रकर्मार्थे पहिले प्रकट निवेदन ता. १० जानेवारी १८३९ च्या ‘बॉम्बे टाइम्स’मध्ये आढळत असतां, त्याचा पहिला अंक ता. १ मे १८४० रोजी प्रत्यक्ष निघाला ! ह्या मासिकाच्या खालील माहितीपत्रकावरून त्याच्या अंतर्ग्राह्य स्वरूपाची कल्पना येते:—

दिग्दर्शन

म्हणजे

मराठी भाषेत सर्व विषयांचा संग्रह.

हें लाहान पुस्तक महिन्यास एक छापणार. या पुस्तकात वातमीचे सार, व भूगोल, इतिहास, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, व साधारण विद्या याविषयी थोडथोडा मजकूर, दुसऱ्या थंयातून घेतलेला, किंवा नवा लिहिलेला छापला जाईल. व प्रथमापास समजून पडण्या करितां दगडावर छापलेले नकाशे, चित्रे वगैरे यात असतील.

हें पुस्तक महिन्यातून एक वेळ छापलें जाईल; व एक एका अंकात २४ पासून ३२ पृष्ठे (एक एका कागदाचीं आठ या साऱ्याचीं) असतील. त्यास किंमत दरमहा अर्ब वरया, व आगाऊ म्हणजे वर्षाच्या पहिल्या महिन्यात दिल्यास ५ पांच रुपये पडतील.

‘दिग्दर्शना’चे समग्र अंक सांप्रतः उपलब्ध नसल्याने तें नवकी किती वर्षे कोठवर चालते हें सांगता येत नाहीं. तथापि सुमारे चार वर्षांचे अंक शेवटी शेवटी अनियमितपणे प्रसिद्ध होऊन ते अंतर्धान पावले असले असे वाटते. त्या काळीं विविध ज्ञानशास्त्रांचे थोडक्यांत सुशोभ ज्ञान कसे देणारी पुस्तके मराठीत प्रायः सुळीच नसल्याने, ह्या मासिकातील लेखांचा लोकशिक्षणाच्या दृष्टीने बराच उपयोग झाला यांत शंका नाहीं. त्यांतील सर्वच लेख निर्वाची असले तरी कित्येक लेख बाळशास्त्रांचे नाहींत हें उघड आहे. परंतु त्यांतील अनेक लेखांचे विषय स्वरूप, मांडणी व भाषा लक्षांत घेता ते त्यांचेच असले पाहिजेत, हें निःसंशय होय.

‘दर्पणा’प्रमाणे ‘दिग्दर्शन’हि पुढील चालूनच शेवटी बंद पडलेले दिसते. त्यातून १८४२ पासूनची पुढील चार वर्षे म्हणजे बाळशास्त्रांच्या चरित्रातील अत्यंत गढवडीचा व नानाविध कार्याभ्यासुत्त्वाचा काल होय, हेंहि विसरतां नये. जून १८४६ च्या अंकात किस्ती ‘ज्ञानोदय-’कारांनी त्यांच्यावर जो मृत्युलेख लिहिला आहे त्यांत ते म्हणतात:— “ त्यानें [म्हणजे बाळशास्त्रांनी]... कांहीं दिवसपर्यंत योग्य शीर्षानें दिग्दर्शन व दर्पण नामें दोन पत्रे काढलीं होती. परंतु त्या

पत्रांची योग्यता त्याच्या छेकांस न समून त्यास आश्रय दिव्हा नाही. परंतु त्या पत्रांच्या द्वारे स्पष्ट समजण्यांत आले की तो इतर लोकांसारखा आधारत नव्हता.”

‘दर्पण’ पत्र खंडित झाल्यानंतर बाळशास्त्र्याच्याच प्रोत्साहनाने व साहाय्याने त्याचे शिष्य व तरुण मित्र गोविंद विठ्ठल कुटे उर्फ भाऊ महाजन यांनी २४ ऑक्टोबर १८४१ पासून ‘प्रभाकर’ नांवाचे सर्वसर्वा मराठी साप्ताहिक सुरू केले, आणि लगेच त्याच नांवाचा एक शिळाछापखाना घातला. अर्थात् ‘दिग्दर्शन’ हि अवतार त्यातच छापले जाऊ लागले. इतकेंच नव्हे, तर श्रीपत दोपाद्री-प्रकरण उपरिथत होतांच मोरमट दांडेकरांच्या संपादकत्वाखाली हिंदु-धर्मरक्षणार्थ काढण्यांत आलेले ‘उपदेशचंद्रिका’ मासिकहि प्रभाकर छापल्यानूनच निघे. शिवाय बाळशास्त्र्याच्या साहाय्याने भाऊ महाजनांनी त्याच्याद्वारे ग्रंथ-प्रकाशनाचा उद्योग सुरू केला. शास्त्रीयावांच्या मार्गदर्शित्वाने सुरेक्षसे, पाठभेदयुक्त ‘ज्ञानेश्वरी’चे आद्य प्रकाशनहि ह्याच मुद्रणालयांतून सन १८४५ मध्ये झाले. ही सोष्ट विशेष स्मरणीय होय. ह्या सर्व घटना लक्षात घेतल्या म्हणजे बाळशास्त्री यांना “मराठी वृत्तपत्रसृष्टीचे जनक” ही पदवी किती बऱ्याच आहे हे सहज कळून येते.

आद्य आधुनिक समाजसुधारक व धर्मसुधारक

बाळशास्त्र्याची अष्टपैलू बुद्धिमत्ता व स्वदेशोन्नतीविषयीची अप्रतिहत कळकळ सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रांतहि व्यक्त झाली आहे. हिंदु धर्माच्या प्राचीन परंपरेत त्यांचे जनन-संवर्धन झालेले असताहि त्याकाळी बहुजनसमाजामध्ये जी धार्मिक अंधश्रद्धा व जे सामाजिक विपरीत प्रवृत्ति आढळत त्यापासून ते अगदी अलिप्त होते. पाश्चात्य वाङ्मय व शास्त्रज्ञान यांचा उच्च संस्कार त्यांच्या मनावर झालेला असल्याने आणि मुसंस्कृत युरोपियन समाजांत त्यांचा वावर असल्याने, ज्यांना स्वकीय सामाजिक व धार्मिक स्थितीचे सम्यक् निदान झाले होते; आणि त्यामुळे आपल्या कित्येक आंगलविद्यासंपन्न प्रसिद्ध समकालीन बांधवांप्रमाणे युरोपीय समाज-जीवनाच्या वाङ्मय शमशानाट्याने ते वाहवले नव्हते. त्यांची सुधारणेची दृष्टि खोल व विवेकी होती. आपली धार्मिक व सामाजिक दोषस्थले दूर करण्याची आवश्यकता असून, खरी टिकाऊ सुधारणा ही भौतिक क्रांतिवादाने सडकाफडकी होणारी नाही, ती हिंदु धर्मशास्त्राच्या उदार परंपरेनुसार क्रमशः आपल्याच पिढांतून विकसित झाली पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. धर्मदृष्ट्या ते स्वतः आस्तिक व सदाचारसंपन्न हिंदुधर्माभिमानी असून धार्मिक व सामाजिक सुधारणाप्रकरणी प्रगमनशील व्यवहारवादी होते. मात्र ते निराश्रय सुधारक असल्यामुळे त्यांस दाम्भिक मिथ्याचार व बाह्यिक बस्मना अगदी खपत नव्हत.

एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रथम पादांत सत्री व बालहत्या यांसारख्या दुष्ट चालीरीति देशात अद्यापि प्रचलित होत्या हें विस्मरतां नये. ब्रिटिश देशविभागांतून १८३० च्या सुमारास त्यांचें कायदेशीर उच्चाटन जरी झालें होतें, तरी १८४० पर्यंत महाराष्ट्रातील काहीं संस्थानी भागांतूनहि त्या पूर्णपणें नष्ट झालेल्या नव्हत्या. त्यांतल्यात्यांत हिंदु स्त्रियांची सामाजिक स्थिति विशेष शोचनीय होती. स्त्रीशिक्षणाचा प्रायः पूर्ण अभाव असून बालविवाह सर्वत्र रूढ होता. साहजिकच बालवैषम्य व बहुभार्यात्व इत्यादि प्रकार बऱ्याच प्रमाणात आढळत असून, त्यामुळे स्त्रीपुरुषसंबंधांत वैषम्य उत्पन्न होऊन त्याचे उभयपक्षांनी अनेक दुष्परिणाम होत. ह्यामुळेच स्त्रीशिक्षण, बालविवाहनिषेध, बालविधवापुनर्विवाह इत्यादि अनेक गोष्टीस प्रथमतः चालना मिळाली; आणि ह्यासबर्षी आपल्यांत मुधारणा झाली पाहिजे असें प्रतिपादन शास्त्रशुद्ध प्रयत्न करणारे आचार्य मुधारक बाळशास्त्रीच होत, ही गोष्ट संस्मरणीय होय.

बाळशास्त्री हे आदर्शभूत ब्राह्मण होते. त्यांचें आचरण पूर्णपणें स्वधर्मनिष्ठ व निर्मल असूनहि ते धर्मभोळे व कर्मठ नव्हते. ते खरे वेदान्ती असल्याने त्यांच्या ठिकाणी कोणत्याहि प्रकारचा धर्मद्वेष अथवा जातीय विषमभाष नव्हता. प्रत्येकाने स्वधर्मानुसार, पण सहिष्णुतेने व सदाचरणानें वागावें, असें ते मानीत. ते स्वतः नामांकित संस्कृत पंडित असल्याने आर्यतत्त्वज्ञान व धर्मशास्त्र हें तर त्यांस चांगलें अवगत होतेंच; परंतु त्याचबरोबर वायबल-कुराणादि इतर धर्मग्रंथांचेहि बरेच अवलोकन करून तुलनात्मकदृष्ट्या आर्यधर्म व तत्त्वज्ञान हेंच सर्वोत्तम होय, अशी त्यांची श्रद्धा होती. ह्यामुळेच त्या काळीं क्रिस्ती धर्मप्रचारकांनी येथील परधर्मीय लोकांवर द्वेषबुद्धीनें व स्वार्थानें केलेले आघात त्यांस मुळीच संमत नसत; आणि जेव्हा त्यांनीं हिंदु बांधवांना स्वधर्मभ्रष्ट करण्याचा बुद्ध्या उपक्रम केला तेव्हा त्यांचा विरोध करणें त्यांस भाग पडलें. त्याकाळीं देशभर गाजलेले श्रीपत शेवार्द्रांचे शुद्धिप्रकरण तें हेंच होय.

निजामी राज्यांतील प्रसिद्ध परळी येथील शेवार्द्र गोविंद नामक एक गरीब देशस्थ ब्राह्मण उदरनिर्वाहाय मुंबईस सकुटुंब येऊन राहिला होता. घरच्या गरीबीमुळे त्यानें आपला नारायण नांवाचा सुमारे चौदा वर्षांचा घडील मुलगा सन १८३८ मध्ये 'जनरल् असेंम्लीज इन्स्टिट्यूशन' ह्या क्रिस्ती धर्मप्रचारकांनी चालविलेल्या शिक्षणसंस्थेत इंग्रजी शिक्षण्यासाठी पाठला. तो चांगला होताकरून अगत्यानें १८४२च्या शेवटीं त्याचा अभ्यासक्रम पूर्ण होताच त्याला त्याच्या क्रिस्ती आश्रयदात्यांनी आपल्या शाळेंत शिक्षक नेमिलें, परंतु त्यांच्या क्रिस्ती धर्माच्या उतरादी व अविद्येकी प्रचारांमुळे तबण नारायणाला हिंदु धर्माचा इतका तिड-

कारा आला की, संस्थेचा प्रमुख रे. रॉबर्ट नेजिवट यांनी त्याचें मन बळवितांच तो त्याच्या आधमांत ठा. ७ सप्टेंबर १८४३ रोजी घरांतून निघून गेला. नारायणाचा सुमारे बारा वर्षांचा धाकटा भाऊ श्रीपत हाहि तसाच हुशार असून त्याच शाळेंत शिकत होता; आणि बडील भावावर त्याचें चांगलें प्रेम असून तो त्याच्या आशेंत असल्याने, तोहि त्याच 'बेळी' त्याच्या पाठोपाठ घर सोडून तिकडे गुपचुप पळून गेला. इतकेंच काय, पण ह्यानंतर एका भाटवळ्याच्या आत -ता. १३ सप्टेंबर १८४३ रोजी, रे. नेजिवटने नारायणाला क्रिस्ती धर्माची रीतसर दीक्षा दिली ! ही घाती बाहेर पसरतांच मुंदापुरस्थ हिंदु लोकांत मोठी खळबळ उडून त्यांनी एक निषेधसभा भरविली, आणि मुंबईतील कोणाहि स्वाभिमानी हिंदूने आपली मुलें पूर्वोक्त शाळेंत घालूं नयेत, असा बहिष्काराचा ठराव केला; आणि लागलीच बाळशास्त्री व जीजाबाय शंकरशेट हे हिंदु पुढारी नारायणाच्या मागो-माग श्रीपतहि धर्मग्रंथ होऊ नये म्हणून पाद्याच्या कचाट्यांतून त्याला सोडवि-याच्या उद्योगास लागले. त्यांनी शेपाद्रिपताला पूर्ण साहाय्य करण्याचें ठरवून त्याला पाद्याकडे जाऊन आपल्या अल्पवयी मुलाची रीतसर मागणी करण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें दुसरे चार ब्राह्मण बरोबर घेऊन, ता. १८ ऑक्टोबर रोजी तो पाद्याच्या आधमांत गेला असता, श्रीपतीला त्याच्या स्वाधीन करण्यास रे. नेजिवटने नकार दिला. म्हणून शेपाद्रिपतानें सीनियर पोलिस मॅजिस्ट्रेट मि. लेगेट यांकडे फिर्याद दाखल केली. परंतु मॅजिस्ट्रेटने पक्षपात केल्यामुळें गोरा पाद्री तीतून निघटला ! ह्यानंतर शेपाद्रिपताच्या पाठराख्यांनी सुप्रीम कोर्टांकडे-म्हणजे तेव्हाच्या हायकोर्टांत- दाद मागून 'हेबियस् कॉर्पस'च्या कायद्यान्वये श्रीपतीचा कबजा घेण्याचें योजिलें, आणि त्याप्रमाणें त्याजकडून ता. २७ ऑक्टोबर १८४३ रोजी अर्ज दाखल करविला. तदनुसार ता. ३ नोव्हेंबर १८४३ रोजी, ११ वाजता, श्रीपतीला कोर्टांपुढें जातीने हजर करण्याबद्दल सुप्रीम कोर्टाचे सर-न्यायाधीश सर हेनरि रोपर यांनी आपलें आशापत्र काढलें; आणि त्या तारखेस ते स्वतः ब प्युनी जज सर अर्शिकन् पेरी यांच्यासमोर हा सरमरणीय खटला चालून, रे. नेजिवट यांस श्रीपतीला त्याच्या बापाच्या स्वाधीन करण्याची आशा करण्यांत आली. इतकेंच नव्हे, तर मरकोर्टांत ती आशा अमलांतहि आली !

येथेंप्रमाणें बाळशास्त्र्यांच्या नेतृत्वास प्रस्तुत प्रकरणीं यश आलें. परंतु येथूनच सत्या अडचणीस आरंभ झाला. कारण, मुलगा अल्पवयी असून त्याला क्रिस्ती धर्माची रीतसर दीक्षा मिळालेली नव्हती ही मोठे जरा सरी, तरी तो पाद्याच्या घरी ५७ दिवस राहिल्यावेळीं त्यास अमर्यमक्षण व अपेक्षान बटलें असल्याने, त्या भ्रष्ट मुलाला आपल्यासमवेत घरी घारा कसा दाबयाचा आणि त्याच्याशी एकंदर व्यवहार कसा करावयाचा, हा त्या घरांतून काळीं अत्यंत

आनायिकरी होऊन महाबळेश्वरी सरकार नौकरीवर राहून त्याचें लग्नकार्य होऊन संतती होऊन तो पेंशन घेऊन पुण्यास घर कसन राहिला.”

वाळशास्त्री यांनी त्या पुरातन कार्ली सामाजिक व धार्मिक प्रकरणीं ही जी महत्त्वाची प्रगमनशील कामगिरी केली तिचा उल्लेख करतांना, सर नारायणराव चंदावरकर यांनी १९०१ मधील मुंबई प्रांतिक सामाजिक परिषदेच्या आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत, “ह्या इलाख्यांत ब्रिटिश अमदानीतील हिंदु सामाजिक सुधारणेचा प्रारंभ गेल्या शतकांत १८४० च्या आसपास झालेला असून, वाळशास्त्री जांभेकर हे आमचे आद्य समाजसुधारक होत.” असे महत्त्वाचे गौरवोद्गार काढले आहेत. तसेंच ता. ११ मे १८८५ च्या ‘इंदुप्रकाश’ वर्तमानपत्रांत “A Political Rishi” ह्या टोपणनांवाने “सामाजिक व धार्मिक सुधारणा” ह्या विषयावर जो एक इंग्रजी लेखाक प्रसिद्ध झाला आहे, त्यातील पुढील संस्मरणीय उद्गारांवरून शास्त्र्यावांच्या कार्याचें महत्त्व चांगलेंच निदर्शनास येतें. ते म्हणतात:—“त्यांच्या अकाली निघनामुळे बुद्धिवादी व तारतम्ययुक्त अशा धार्मिक व सामाजिक सुधारणेच्या कार्याला जो धक्का बसला त्यानून त्याने पुनः कधीहि आपलें डोकें वर काढलें नाहीं. त्याच्या पश्चात् तत्कालीन तरुण मंडळींत सुधारणेचें एक नवीन वारं शिरलें—हें अधिक घुष्टेचें व ऐदिकतेचें असून त्यांत पारमार्थिकतेचा भाग कमीच होता—त्या वाऱ्याने हिंदु समाजाची काही काल उलथापालथ होण्याची भीति निर्माण झाली, आणि त्यामुळे त्या बडखोर सुधारणेचा शेवटी कसा पराजय व नाश झाला ह्याची कारणे कोणाच्याहि सहज लक्षांत येण्यासारखी आहेत.”

वाळशास्त्र्यांचे इतर सार्वजनिक उद्योग

वाळशास्त्री यांच्या अवघ्या तेदृतिशीत निघन पावल्यामुळे, त्यांच्या एकंदर सार्वजनिक जीवनाचा कालावधिच मुमारे दहा-बारा वर्षांचा असून, त्यांचा मुख्य व्यवसाय सरकारी उच्च शिक्षणाधिकार्याचा असल्याने तदंगभूत सर्व कर्तव्ये उत्तम रीतीने पार पाडून, इतर देशोन्नतीचे उद्योग केवळ स्वयंस्फूर्तीने व सार्वजनिक हिताच्या तळमळीने त्यांनी अंगावर घेतले होते, ही गोष्ट आपण प्रथमतः लक्षांत घेतली पाहिजे. शिवाय तेव्हां खुद्द विलायतेंतमुद्धी तेथील मुख्य सुधारणा—कायदा (सन १८३२ च्या रिकॉमॅंड अॅक्ट) अलीकडेच अमलांत आलेला असून, हिंदुस्थानांत सन १८३३ च्या सनदेप्रमाणें ईस्ट इंडिया कंपनीचा जो राज्यकारभार चालू होता त्यांत प्रातिनिधिक राज्यपद्धतीचें यत्किंचित् बीज अस्तित्वांत नव्हतें, हें विसरतां नये. त्याचप्रमाणें त्याकाळी मुंबई-पुण्यासारख्या इलाख्यांच्या मुख्य शहरांतूनहि बहुजनसमाज प्रायः निरक्षर, अज्ञ व मागसलेला

होता, हे आपण प्यानात ठेविले पाहिजे.' कारण, समदधीर राजकीय चळवळ म्हटली म्हणजे लोकांना काही चोटे तरी शिक्षण व सार्वजनिक हिताची चाढ ही असर्वा लागतात. तेव्हा बाळशास्त्री हे आपल्या काळात आजकाळच्या प्रसिद्ध राजकीय पुढाऱ्याप्रमाणे लोकांसमोर सतत तळपले नाहीत, आणि त्यांनी मुख्य भर शिक्षणकार्याव्यतिरिक्त वृत्तपत्र-भ्याख्यामद्वारा लोकजागृति करण्यावर द्यावा यात काहीच आश्चर्य नाही. किंबहुना हाच मार्ग त्यावेळी अनुसरणे अपरिहार्य व योग्य होते. ह्याच दृष्टीने त्यांनी प्रथमतः 'दर्पण' साप्ताहिकाचा व 'दिग्दर्शन' मासिकाचा उपक्रम केला; आणि स्वदेशवाषट्वांना त्यांच्या राजकीय, सामाजिक, इत्यादि परिस्थितीचे ज्ञान करून देण्याचा प्रयत्न करून त्यांच्यामार्फत त्या विषयांची गोडी उत्पन्न केली. अशा प्रकारच्या नानाविध प्रश्नांची चर्चा देशकालानुसार त्यांनी बरी नेमस्तपणे केली असली, तरी आपली भक्ते निःस्पृहपणे सरकारापुढे मांडण्यास त्यांनी कमी केले नाही; आणि एका प्रसंगी तोणा मुरोपियन् गृहस्थावर काहीशी कडक टीका केल्याबद्दल 'दर्पण'-कारावर अवृत्तुकसानीची फियादहि शाही होती, हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

नियतकालिकांच्याप्रमाणे सार्वजनिक ग्रंथालय-वाचनालयांचे महत्त्वहि बाळशास्त्री चांगले ओळखून होते. त्यामुळे त्यांनी राघोबा जनादेन प्रभृति आपल्या काही तरुण स्नेहीमंडळींना उत्तेजन देऊन त्याजकडून सन १८४५ मध्ये 'दोन्वे नेटिव्ह जतरल् लायबरी' नामक मुंबईतील आय. एतद्देशीय सार्वजनिक ग्रंथालयाची स्थापना करविली. ही प्रसिद्ध लोकोपयोगी सस्था सुमारे पाऊणशे वर्षे चांगल्या रीतीने चालल्यानंतर अलीकडे "पीपल्स फ्री रीडिंग रूम" नामक एका मुक्तद्वार लोकवाचनालयांत तिचे रूपांतर करण्यात आले आहे.

बाळशास्त्र्यांचा आणखी एक लोकशिक्षणाचा उद्योग म्हणजे 'नेटिव्ह इंग्लिशमेंट सोसायटी' नांवाच्या संस्थेची स्थापना हा होय. ह्या एतद्देशीय सुधारणा-मंडळाचे ते स्वतः अध्यक्ष असून, तद्वारा भरणाऱ्या समांतून तत्कालीन तरुण सुशिक्षित मंडळी सार्वजनिक हिताच्या विविध प्रश्नांवर निबंध वाचून चर्चा करीत. शास्त्रीबाबांचेच एक परमविख्यात शिष्य, प. बा. डॉ. दादाभाई नौरोजी, ह्यासंबंधीची आठवण सांगताना लिहितात की, "त्यांच्या कर्तृत्वसंपन्न, सौजन्यपूर्ण व स्फूर्तिदायक नेतृत्वाने आम्हां विद्यार्थी-सदस्यांचे निःसंशय मोठे कल्याण झाले." ह्यानंतर डॉ. भाऊ दाजी, दादाभाई नौरोजी व विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांच्या तरुण पिढीने 'स्टूडण्ट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी' नांवाचे हे प्रसिद्ध ज्ञानप्रसारक मंडळ स्थापून लोकशिक्षणाचे व लोकसुधारणेचे कित्येक वर्षे उत्तम कार्य केले ते मंडळ म्हणजे बाळशास्त्र्यांच्या पूर्वोक्त संस्थेचेच अपत्य होय.

वाळशास्त्री हे सामाजिक व धार्मिक सुधारणेच्या चळवळीमध्ये अग्रभार्गी कसे होते हे आपण मार्गे पाहिलेच आहे. त्यांची विद्वत्ता व चारित्र्य सर्वमान्य असल्याने सार्वजनिक सभांचे नेतृत्व नेहमी त्यांजकडे असे. ह्याविषयी तत्कालीन एक गृहस्थ लिहितो:—“शास्त्री लोकांच्या व नवीन विद्वान् लोकांच्या सभात त्यांस अश्वरूपणाचा मान मिळे. त्यांत ते प्रमुख कार्यभाग उचलीत व तसे करण्यास ते योग्य होते. इंग्रजांत त्यांची भाषणें अस्त्रलित, उत्तम व चटकदार होत. संस्कृतांतीहि चांगले भाषण करण्याची शक्ति त्यांस आहे असे सर्वांच्या प्रत्ययास येई.”

वाळशास्त्र्यांची “जरिस्ट् ऑफ् दि पीस” म्हणून नेमणूक

अग्रगण्य एतद्देशीय विद्वान् व लोकमान्य सार्वजनिक पुढारी म्हणून वाळशास्त्र्याचा लौकिक शास्त्रामुळे एतद्देशियांसर्वांच्या ह्रस्वक महत्त्वाच्या प्रभावर सरकार त्यांचे मत अधिकृत मानीत असे. ह्यामुळेच त्यांनी सन १८४० मध्ये त्यांस “जरिस्ट् ऑफ् दि पीस” नेमून त्यांचा गौरव केला. पूर्वी एकदाच व अगदी प्रथमतः—सन १८३४ मध्ये—एकंदर मुंबईशहरांत १३ एतद्देशीय महाजनाना ही पदवी देण्यांत आलेली असून, त्यांमध्ये जमशेटजी जिजीभाई, फामजी कावसजी प्रभृति १ पारशी; जमनाय शंकरशेट व धाकजी दादाजी हे २ हिंदु; आणि महमद इब्नाहिम मकवा व महमदअलि रोगे हे दोन मुसलमान होते. आणि आतां पुनः सहा वर्षांनंतर जे अवघे १० महाजन नियुक्त करण्यांत आले त्यांत ५ पारशी व २ मुसलमान सदृष्टस्थ असून, वाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर, विनायकराव गंगाधर शास्त्री पटवर्धन व मनमोहनदास देवीदास, अशा फक्त ३ हिंदूंचा अंतर्भाव करण्यांत आला; आणि विशेष हे की, इतर सर्व महाजन हे त्या त्या जातीतील अग्रगण्य लक्ष्मीपुत्र व वयस्क नागरिक असतां, केवळ वाळशास्त्री हेच एरुटे मध्यम वर्गातील अग्रगण्य विद्वान् अवघ्या अष्टाविसाव्या वर्षी ह्या बहुमानास पात्र गणिले गेले होते. साहजिकच दादोबा पांडुरंग ह्यासंबंधी पुढील सार्थ उद्गार ‘आत्मचरित्रांत’ काढतात:—“आतां वाळशास्त्री यांची मुंबईत बडे लोकांत व मानकरी लोकांत गणना झाली. ... आणि त्यांचा मुंबईत सरकारदरवारी व इतर ठिकाणी फार मोठा मान होता. आतांप्रमाणे म्हणजे सन १८७० पासून जो उठला तो, आणि ज्याची थोडी सरकाराशी बग असली तो, असे मारामर जरिस्टस आव दि पीस होत नव्हते.” किंबहुना त्या काळात सी. आयु. ई., दिवाणयशदुर इत्यादि उच्च पदव्या अस्तित्वात नसल्यामुळे सन १८६१ च्या कायद्याने निर्मिलेल्या मुंबई इलाक्याच्या जाय विधिमंडळाचे एक सन्मान्य सूर्य व प्रमुख हिंदु पुढारी ना. जगन्नाथ शंकरशेट, हे १८६५ मध्ये परलोकवासी झाल्यावेळीहि ते केवळ “जे. पी.” च होते.

अशा प्रकारे नेमण्यांत आलेल्या “जस्टिस ऑफ दि पीस”ला सुप्रीम [हाय] कोर्टाच्या कामकाजात नियुक्त केलेल्या “फ्रॅण्ड ज्युरी”मध्ये बसण्याचा अधिकार प्राप्त होत असे; आणि त्या नात्यानेच बाळशास्त्रीजांनी जे प्रशंसनीय कार्य केले त्याचा अत्यंत हार्दिक व गौरवास्पद निर्देश त्या कोर्टाचे न्यायमूर्ति सर अस्किन पेरी यांनी त्यांच्या निधनानंतर भर कोर्टात केलेला आढळतो.

विद्ययात, आचार्य व तरुण पिढीचे जनक

सखोल पांडित्य व यशस्वी अध्यापकत्व यांचे साहचर्य क्वचित् आढळते. परंतु बाळशास्त्रीजांची अष्टपैलू विद्वत्तेविषयी जशी अतिशय प्रसिद्धि होती तशीच अध्यापनपद्धत्याविषयीहि त्यांची अत्यंत ख्याति होती. त्यांच्या विद्याभ्यासंगासंबंधी एक समकालीन विद्वान् ग्रंथ लिहितोः—“शास्त्रीबाबू/स संस्कृत व इंग्रजी या भाषांचे इतके अत्युत्तम ज्ञान होतें की, ते पाहून सर्वांचे अचंबा वाटल्यावाचून रहात नसे. या भाषांतील विद्ययात व सर्वमान्य प्रपकारांच्या कृतींशी त्यांचा चांगला परिचय होता. याशिवाय व्याटिन, ग्रीक, फ्रेंच, बंगाली, गुजराती, हिंदुस्थानी, कानडी, तेलगु आणि फारशी या भाषांचेहि त्यांस बरेच चांगले ज्ञान होतें. गणितशास्त्र आणि ज्योतिषशास्त्र यांत त्यांची पारंगतता अप्रतिम होती. रसायनशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, पाश्चात्ती विद्या, वनस्पतिशास्त्र, नीतिशास्त्र, इतिहास, मानसशास्त्र, व न्यायशास्त्र या विषयांचीही त्यांस चांगली माहिती होती. ज्याप्रमाणे ते अत्युत्तम शास्त्रज्ञ होते, त्याप्रमाणे ते उत्तम भाषाभिरुग्नि होते. जशी त्यांची बुद्धिमत्ता तशी सहृदयताही अप्रतिम होती. त्यांच्या तोंडाचा अन्य पुरुष क्वचित् सोंपेल.” त्यांच्या अध्यापनपद्धत्यासंबंधी त्यांचे आय चरित्रकार रा. देव. म्हणतातः—“विद्यालयांत गणितविषयाचे अध्यापकत्व होतें म्हणून तोच विषय शास्त्रीबाबास उत्तम रीतीन शिकविता येत होता असे नाही. कोणताही विषय शिकविण्याचा प्रसंग आला तरी त्यांनी मागे म्हणून कधी घेतले नाही. उलट, हरएक विषय सुगम करून विद्यार्थ्यांच्या मनात उतरवून देण्याची अपूर्व हातोटी पाहून त्यांची जिकडेतिकडे मोठी वाहवा झाली. शिकविण्याच्या कार्या त्यांचा कोणाच्याने हात धरला जाणार नाही, असे सर्वतोमुखी झाले. ही त्यांची कीर्ति पुढील त्यांच्या नामांकित शिष्यवर्गाच्या तोंडून ऐकली असेल, व राब-चदादुर नाना मोरोजीसारख्यांकडून अद्यापही ती ऐकण्याचे प्रसंग येतात.”

क्रियहुना ‘टारम्स’कारांच्या बाळशास्त्रीजांवरील मृत्युलेखांत व ‘थोर्ड ऑफ एज्युकेशन’च्या वार्षिक इतिवृत्तांत ह्यासंबंधीची अपूर्व प्रशंसा प्रकट झालेली पाह्यावयास मिळते.

वाळशास्त्राच्या अगाव पांडित्याची व अध्यापनपटुत्वाची सर्व विद्यार्थ्यांवर छाप पडत असे इज्जेंच नव्हे, तर त्यांचे विमल चारित्र्य व सरलता यांचे यशस्वीर त्यांची नशिब व कळकळ यांचा त्यांच्यावर चिरंतन ठसा उमटत असे. भारताचे पितामह डॉ. दादाभाई नौरोजी यांनी बेसावा (मुंबई) येथून ता. २२ मे १९०९ रोजी लिहिलेल्या आपल्या एका पत्रात, मुमारे सत्तर वर्षांनंतर आपल्या योर गुरुवर्षासंबंधीची स्मृति पुढील संस्मरणीय शब्दात व्यक्त केली आहे:—“आपले गुरु म्हणूनच काय होमी त्यांस ओळखतो; आणि खरोखरच ते अतिशय बुद्धिमान, चतुर, सालस व मुक्त गुरु होते. आपल्या शिष्यांवर त्यांचे प्रेम असून त्यांच्याविषयी त्यांना कळकळ होती. आम्हांला त्यांच्या अप्रैल विद्वत्तेइतकाच त्यांच्या एकदर चारित्र्यासंबंधी योर आदर व कर्तृक वाटे. व्यक्तिशः माझ्यावर त्यांचा विशेष लोभ असे आणि ते माझी नेहमी पार काळजी घेत. माझ्या आयुष्यातील एका महत्त्वाच्या घटनेचे त्यांस भेय असून त्याबद्दल मी त्यांचा सदैव ऋणी आहे. माझ्याबद्दल बोलत असलेल्या कळकळीमुळे व मजसबर्षीच्या त्यांच्या अनुकूल मतामुळे, मला शाळेतून कॉलेजांत वाजवीपेक्षा खर्चकर घालण्यात आले. त्यांच्या अकारणी निघनाने त्यांच्या छात्रवर्गास अत्यंत दुःख झाले, आणि त्यामुळे केवळ आमच्या संस्थेचीच नव्हे, तर सर्व देशाची मोठी हानि झाली.” आणि डॉ. दादाभाईंचा हा अभिप्राय व आदर म्हणजे वाळशास्त्राच्या हाताखाली शिकलेल्या सर्व तरुण पिढीचा अभिप्राय व आदर होय यात शंका नाही. किंबहुना एकोणिसाव्या शतकाच्या तृतीय पादात शिक्षण, वाङ्मय, शास्त्रज्ञान, भारतीय पुराणेतिहाससंशोधन व सार्वजनिक कार्य ह्या विविध क्षेत्रांतून केवळ मुंबईतच नव्हे, तर महाराष्ट्र, गुजरात व कर्नाटक ह्या प्रांतांत ज्यांनी नावलौकिक मिळविला, त्यांपैकी बहुतेकांवर त्यांच्या शिक्षेचा व आदर्शाचा परिणाम झालेला दिसतो, ही गोष्ट खाचित्त सामान्य नव्हे. अशांमध्ये पुढील नावे विशेष स्मरणीय होतः— रा. व दादोबा पांडुरंग (शिक्षणज्ञ, ग्रंथकार, समाजसुधारक व धर्मसुधारक), भाऊ महाजन (लेखक व संपादक-‘प्रभाकर’, ‘धूमकेतु’ व ‘ज्ञानदर्शन’), गोविंद नारायण माढगांवकर (शिक्षक व ग्रंथकार), नौरोजी फर्नंजी, जे. पी., सी. आय. ई. (आद्य गुजराती मासिक ‘विद्यासागर’ याचे संपादक, समाज-सुधारक व राजकीय कार्यकर्ते), रा. सा. भोगीलाल पाणवडभाई (गुजरातचे आद्य औद्योगिक व साहित्यिक कार्यकर्ते), नारायण दिनानाथजी, जे. पी. (हायकोर्टातील हुमाप-भाषांतरकार, व सार्वजनिक कार्यकर्ते), रा. व. विनायक यादुदेवजी (सरकारी ऑरियंटल् ट्रॅन्सलेटर), रघुनाथ नारायण खोटे, जे. पी., सी. आय. ई. (युनिव्हर्सिटी व सार्वजनिक कार्यकर्ते), रा. व. नाना मोरोजी (प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट व इंदूर संस्थानचे दिवाण), डॉ. मरुत दाजी, जे. पी.

(भिषग्वर्य, पुराणेतिहाससंशोधक व सार्वजनिक पुढारी), रा. व. राम बाळ-
कृष्णजी (अतिस्टंट कस्टम्स कमिशनर व समाजसुधारक), डॉ. आत्माराम
पांडुरंग, जे. पी. (भिषग्वर्य, समाजसुधारक व धर्मसुधारक), रा. व. प्रो.
केरो लक्ष्मण छत्रे (शिक्षणज्ञ, गणिती व ज्योतिषी), व प्रो. दादाभाई नौरोजी
(शिक्षणज्ञ, समाजसुधारक, वृत्तपत्रकार व राष्ट्रीय सभेचे सुप्रसिद्ध नेते).

येथे हेंहि विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे की, बाळशास्त्री हे केवळ
सह्य मिठीच्याच प्रेमाभा व पूज्य कुडीला पात्र झाले होते असें नव्हे; तर
मुंबई शहरातील हिंदू, पारशी व मुसलमान समाज-धुरीणांनाहि त्यांच्याविषयी
अतिशय आदर वाटत असून त्यांच्याहून वयानें व अनुभवानें बरीच मोठी
अशी मंडळीहि नानाविध सार्वजनिक गोष्टींत संतोषानें त्यांचें मार्गदर्शन पतकरीत.
उदाहरणार्थ, फामजी कावसजी, जे. पी., महमद वाहिम मक्का, जे. पी.,
जगन्नाथ शंकरशेट, जे. पी., विनायक गंगाधर शास्त्री, जे. पी., बाबाजी दिवाणजी
बिबलकर, मोरमट दाढेकर (संपादक-‘उपदेशचंद्रिका’), गंगाधरशास्त्री फडके
(मराठी कोशकार व व्याकरणकार), पंडित मोरशास्त्री साठे (मुख्याध्यापक,
संस्कृत पाठशाळा, पुणे), रामचंद्रशास्त्री जानवेकर (मराठी कोशकार, व्याकरण-
कार व आद्य मराठी शाळातपासनीस), रणछोडदास गिरधरभाई (आद्य गुज-
राती शाळातपासनीस, आणि शैक्षणिक व साहित्यिक कार्यकर्ते), दुर्गाराम
मंचाराम मेहताजी (शिक्षक व आद्य गुजराती समाजसुधारक), व कृष्णाजी
बाबाजी गाडगीळ (आद्य कानडी शाळातपासनीस).

ह्याचकन आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर हे “ पश्चिम भारतांतील नवयुग-
प्रवर्तक व आधुनिक महाराष्ट्राचे जमक ” म्हणून संबोधिले जाण्यास कसे पात्र
होत तें स्पष्ट दिसून येईल.

सर्वसाधारण स्वरूप व स्वभावविशेष

सुमारे १८५७ पर्यंत तरी मुंबईत छायाचित्रकला (फोटोग्राफी) अवतीर्ण
झालेली नव्हत्यानें बाळशास्त्र्यांचें एखादें छायाचित्रहि उपलब्ध होण्याची आशा
नको. तसेंच त्यांची एखाद्या चित्रान्याभे काढलेली तसवीरहि सांपडणें प्रायः
अशक्य दिसतें. कारण, एक तर ते ऐन ताःण्यांत, अगदीं अनपेक्षितपणें मृत्यु
पावले; आणि ते असे कोणी राजमहाराजे किंवा घनाढ्य लक्ष्मीपुत्र नव्हते की,
त्यांची तसवीर काढण्यास कोणी आपोआप पुढें सरसावे. त्यांतून आत्मा त्यांचा
स्वभाव अत्यंत शालीन व प्रसिद्धिपराह्मुख होता, हें विसरतां नये. अर्थात्
त्यांच्या समकालीन मंडळींनीं जीं त्यांची थोडीथोड वर्यनें केलेली आढळतात

त्याबद्दनच आपणास त्यांच्या सर्वसाधारण स्वरूपाची व स्वभावाची कल्पना करणे प्राप्त आहे.

बाळशास्त्र्यांच्या शरीराचा बांधा काहीसा ठेंगणा व त्यांचा वर्ण काळा-सावळा होता. त्यांचे सर्व अवयव जसे असावे तसे होते; तथापि चेहरा इभ्रतदार असून डोळे विशाल व तेजस्वी होते. त्यांची प्रकृति विशेष सशक्त नसली तरी निसर्गतः निकोप व चपळ असून ते मोठे उद्योगी होते. ते सदा प्रसन्नमुख असत, आणि त्यांची बुद्धिमत्ता व नीतिमत्ता यांचे तेज त्यांच्या मुखचर्येवर स्पष्ट दिसून येई. अव्यवयी अवतांदि त्यांची एकंदर चाल पोक्तपणाची होती.

त्या काळीं पुष्पवर्णाचींहि वस्त्रावरणें याटमाटाचीं असून अंगावर सोन्या-मोत्यांचे दागिने घालण्याची चाल असे. परंतु शास्त्रीयाबांचा पोशाक त्यांच्या अधिकारानुरूप किमतीचा असतो तरी मपकेदार नसे, आणि ते हातांत साधी सोनेरी ऐगडीहि घालीत नसत. नेत्रव्यास नागपुरी रेशीमकाठी बोंतरजोडा; अंगांत पांढरी वारवंदी किंवा कर्फी पल्लेनेलची वंडी; पुणेंशाही पांढरा अंगरखा; त्यावर रेशीमकाठी उपवस्त्र, कर्फी पांढरा शेला, किंवा घालजोडी लाखी रंगाची; कपाळीं उमें पांढरें गंध व मध्ये लाल अक्षत किंवा टिका; डोक्याला पुणेंरी लाल पागोटें; व पादांत चर्मी दक्षिणी जोडा; असा त्यांचा पोशाक असे. तसेंच वस्त्रे अंगावर घेण्यांत कोणताहि याटमाट किंवा टापटीप नसे.

स्वतः उच्चवर्णीय ब्राह्मण असल्याने बाळशास्त्री पूर्ण शाकाहारी होते हे सांगावयास नको. तथापि बरीलप्रमाणे त्यांचा पोशाक व अन्नपानव्यवहार असून-मुद्दा मोठमोठ्या युरोपियन् मंडळींत व समारंभांत वावरण्यास त्यांस अडचण नसे; इतकेंच नव्हे, तर ह्या सद्गृहस्थांपैकीं पुष्कळजण त्यांचे चांगले चाहते व स्नेही असत, हे लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

त्यांची साधी चालरीत, विशुद्ध आचरण, सौजन्य व औदार्य हीं अतिशय वात्सल्यप्रासारक्षीं असून ह्या गुणांमुळे ते सर्वांना फार प्रिय होत. त्यांची विद्वत्ता, अधिकार व लोकमान्यता हीं इतकीं मोठीं होतीं तरी त्यांना लवमात्र अहंकार नव्हता; आणि गरीब-श्रीमत्, लहान-योर, शिक्षित-अशिक्षित अशा सर्वांनाच त्यांजकडे मुक्तद्वार असे. कोणीहि अडीअडचणींतील मनुष्य त्यांच्या दारीं गेल्यास त्याला ते काहीं ना काहीं साहाय्य केल्यावाचून राहत नसत. गरीब विद्यार्थ्यांना अन्नवस्त्रादि देऊन ते त्यांची चांगली सोय लावीत. शंकरशास्त्री जोशी, डॉ. अनंत चंद्रोश, प्रो. फाळगुजी वापूजी साने प्रभृति अनेक विद्यार्थी त्यांच्या ह्या साहाय्याने पुढें लौकिकवान झाले. गुणी माणसांची त्यांस विशेष कदर असे. रौळोवा कायत नांवाच्या एका कव्हाक मनुष्याने, "मी आगगाडीची कल्पना

बसविली आहे, परंतु पैसे नसल्यामुळे मी अगदी अडून गेलों आहे.” असे शास्त्री-बाबांस जाऊन सांगितले, आणि त्यावरून त्यांनी त्यास २०० रु. उचलून दिले ! त्या अत्यंत स्वस्ताईच्या काळात, आणि स्वतःचा दूरमहा फक्त ३०० रु. असता त्यांनी दाखविलेले हे औदार्य मोठेच समजले पाहिजे.

शास्त्रीबाबांचा गृहस्थी संसार प्रेमळ व अत्यंत उदार वृत्तीचा असे. त्यांचे स्वतःचे कुटुंब अगदीच मोजके होते. प्रथम संवधापासून झालेला एक मुलगा पंढरीनाथ हा पांचसहा वर्षांचा होऊन गेल्यावर, द्वितीय संवधापासून १८४५ मध्ये त्यांना दुसरा एक मुलगा झाला तेव्हाच, परंतु त्या काळात अविभक्त कुटुंबपद्धति अद्यापि चांगली बळ असून त्यांची स्वतःची वृत्ति अतिशय सार्विक व भिडस्त असल्यामुळे त्यांचे घर आत्तेष्टांनी नेहमी भरलेले असे. त्यातून ते स्वतः चांगले मिळवते व शिक्षणव्यवसायातले. त्यामुळे घरी अनेक स्वकीय व परस्य मुले शिकावयास असत. ते उत्तम पितृभक्त असून त्यांचे आपल्या बंधु-भागिनीविरहिप्रेम असे. बघील बंधु नारायणशास्त्री व बहीण अल्पवयांत निवर्तल्या-मुळे त्यांच्या मुलांचे ते अपत्यनिर्विशेष पाळनपोषण करीत. बघील गंगाधरशास्त्रीहि उदार वृत्तीचे असल्याने त्यांना कोंकणातील मंडळीकरिता बारंवार द्रव्यसाहाय्य करावे लागे. अतिथि-अभ्यागत, वैदिक, शास्त्री, पुराणिक व हरिदास यांचा योग्य तो सत्कार करण्यास ते कधी चुकत नसत; आणि प्रत्येक लोकोपयोगी कामासहि ते यथाशक्ति साहाय्य करीत. साहजिकच त्या काळी अतिशय स्वस्ताई असल्याने एवढा मोठा प्रपंचाचा गाढा ते उत्तम संभाळीत. परंतु ह्या थोर औदार्यामुळे स्वतःचे वेतन मोठे असूनहि मरणसमयी त्यांची सांपत्तिक स्थिति गरीबीची होती ! आपल्या कुटुंबाला विशेष मोलाचे दागिनेहि त्यांनी केले नव्हते. कोळमाटात एक राहते घर बांधिले होते तेवढेच, किंवाहुना धीपत शेपाद्रीच्या-शुद्धिप्रकरणी बराच पैसा ओसावा लागल्यामुळे शेवटी त्यांना काही कर्जहि झाले होते !

बाळशास्त्री अत्यंत उपयोगी असून त्यांचे नित्याचे वेळ बांधलेले असत. त्यांचा कामाचा उरक फार दाडगा असे. पहाटे चारपासून रात्री दहाअकरापर्यंत त्यांचे काही ना काही काम सतत चालू असे. वाचन-मनन, लेखन-अध्यापन, सरकारी व सार्वजनिक उपयोग यांत ते सदा मग्न असत. त्यांना स्वतःला विभ्रान्ति म्हणून घेण्यास बळ नसे. त्यांचा आधारविहार साचा व नियमित असून त्यास पानमुपारी, बिडीतंबासू इत्यादि कोणतेच व्यसन नव्हते, आणि त्यास हर्षनमस्काराव्यतिरिक्त अन्य क्रीडा-करमणूकहि विशेष माहीत नव्हती. ते चांगले संध्याशील ब्राह्मण असून तात्त्विक व धार्मिक मंथाबलोकनाव्यतिरिक्त रोज रात्री निवाक्यास जाण्यापूर्वी एकदोन घटका रगीत भजन करीत.

सराश, पुत्र, श्वशुर, पति, पिता, शिष्य, गुरू, आस, मित्र, सैन्य, सेवक, नागरिक, नेते इत्यादि कोणत्याही वैयक्तिक व सार्वजनिक नात्याने पाहता, शास्त्रीबाबांच्या अंगी इतके उत्कृष्ट गुणाविवर होते की, मगदहीतेंत बर्णिलेली देवी संपत्तीची पुष्कळशी लक्षणे त्यास लागू पडत असून, त्यामुळे ते एक आदर्श-भूत महापुरुष होऊन गेले यात शंका नाही.

शेवटचे दिवस व इहलोकत्याग

आचार्य बालशान्तराया शिध्दणसेवेंतील शेवटचा महत्त्वाचा कार्यभाग म्हणजे मुंबईतील पूर्वोक्त नव्या अध्यापकशाळेची स्थापना हा होय. प्रस्तुत उपक्रमामुळे देशातील लोकशिक्षणाचा शास्त्रोक्त पाया घातला जाणार असून, ही एक आपली महनीय वेशसेवाच होय, अशी त्यांची मनोमय धक्का होती. म्हणून एल्फिन्स्टन कॉलेजातील यादवतः अधिः मानाचें व उच्च प्रतीचें अध्यापनकार्यसुद्धा बाजूस ठेवून त्यांनी अत्यंत उत्साहाने हा नवीन उद्योग आपल्या अंगावर घेतला; आणि त्यांच्यासारख्या बुद्धिमान, चारित्र्यवान् व कर्तृत्ववान् पुरुषाकडे संस्थेचे भुरीणध्व दिव्याने हा प्रयोग उत्तम रीतीने यशस्वी होईल, अशी 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'च्या चालक्रमंडळीस खात्री घाटत होती. तदनुसार एप्रिल १८४५ पासून अध्यापकशाळेच्या कामास प्रारंभ झाला. योजित्याप्रमाणे बाहेरगावांहून भरपूर विद्यार्थी जरी आले नव्हते, तरी शास्त्रीबाबा आपले कर्तव्य यथासांग चोख रीतीने कसे बजावीत, त्यांची शिक्षणशैली, शिस्त व विद्यार्थ्यवर्गाशी एकंदर वागणूक कशी नमुनेदार व अगत्याची होती, याची बरीच चांगली कल्पना त्यांतीलच एक विद्यार्थी केशवराव भवाळकर यांनी केलेल्या 'आत्म-चरित्रा'तील वर्णनावरून करता येते. तथापि दुर्दैव असं की, प्रस्तुत प्रयोगाचें पहिले वर्ष पूर्ण होताच निर्गुण काळाने शास्त्रीबाबांवर अकस्मात् बाला घातला !

त्यांच्या ह्या प्राणान्तिक दुखण्यासंबंधी 'बॉम्बे टाइम्स'-कत्यांनी आपल्या मृत्पुत्रेलांत पुढील निर्देश केला आहे: "ते कोंकणांत काहीं शोष वेण्याकरिता फिरतीवर असता त्यांना सन्निनातज्वराने (Typhus) पछाडले. तेथें औषधोपचार करण्यास जवळपास कोणी नव्हते. ते मंगळवारी [ता. १२ मे] मुंबईस परत आले, तेव्हांच त्यांची प्रकृति अतिशय चिंताजनक झाली होती; आणि तोच विकार बळावून, हळूहळू क्षीण होत, रविवारी [ता. १७ मे १८४६] तिसऱ्या प्रहरी त्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें !" अद्वया दिवशींच्या 'बॉम्बे कुरियर'-मध्ये सांगितलें आहे की, "बाल गंगाधर यांच्यावर सर्व परिचित मंडळींचा फार लोभ असून, शेवटच्या दिवसांत त्यांच्या बाढत्या नांबलीकिडाकडे कौतुकाने पाहणाऱ्या अनेक देशीचिदेशी मुट्ठ्यांनी त्यांची सतत झुड्या केली." भवाळकर

ह्याविषयी अधिक खुलासा देतात तो असा की, गतवर्षीच मुरु झालेल्या ग्रॅण्ट मेडिकल कॉलेजाचे पहिले प्रिन्सिपल डॉ. मूरहेड व मुंबईतील इतर नामांकित डॉक्टर यांनी त्यांचे बहुमोल प्राण बाचविण्याची पराकाष्ठा केली; परंतु त्याचा काही एक उपयोग झाला नाही ! तसेच बाळशास्त्र्यांची असामान्य बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता व चारित्र्य पाहून सर्व युरोपियन व एतद्देशीय विद्वज्जन त्यांस मोठे चाहत आणि सन्मान देत. सुपीम कोटाचे निरुपद्रव न्यायमूर्ति व 'वोर्ड ऑफ एज्युकेशन'चे सन्मान्य अध्यक्ष सर अस्किन् पेरी यांचे तर बाळशास्त्र्यांवर अतिशय प्रेम होत. त्यांनी लागलीच शास्त्रीवाद्यांच्या पथात त्यांच्या तरुण पत्नीला यावर्जीव दरमहा ५० रुपयांची, आणि यदाकदाचित् ती लघकर मृत झाल्यास तिच्या वर्ष दोड वर्षांच्या बालकाला तो वयांत येईतो दरमहा २५ रुपयांची खास बैठी नेमणूक (स्पेशल पेनशन) करून देण्याविषयी मुंबई सरकाराकडे जोराची शिफारस केली, आणि ती शक्य तितक्या लघकर विलायतेतील 'वोर्ड ऑफ डिरेक्टर्स' करून मान्यहि होऊन आली. ह्या सर्व वृत्तान्तावरून बाळशास्त्र्यांच्या अकाली व आकस्मिक मृत्यूने केवळ त्यांच्या कुटुंबियांसच नव्हे, तर मुंबईतील व पश्चिम भारतातील लोकांना किती मोठा प्रकाश बसला हे ध्यानांत येते. खरोखरच ती एक थोर राष्ट्रीय आपत्ति गणिली गेली—कारण, त्या हानीमुळे त्या महात्माला—तत्कालीन सर्वश्रेष्ठ भारतीयाला जग अंतरले ! आणि कवि मरुहरि म्हणतो त्या-प्रमाणे, बिचाऱ्या तरी किती शाहणा !

सृजति तावदशेषगुणाकरं पुरुषपरत्नमलंकरणं भुवः ।

तदपि तत्क्षणभास्त्रं करोति चेदहह कष्टमपण्डितता विधेः* ॥

मृत्युलेख व व्यक्तिमाहात्म्य

पश्चिम भारतातील तत्कालीन सर्व इंग्रजी, मराठी व गुजराती घुनपत्रांनी प्रस्तुत शोककारक घटनेविषयी अत्यंत हार्दिक उल्लेख केलेले आढळतात. पश्चिम भारतातील ज्येष्ठ इंग्रजी पत्र—'दि वॉम्बे कूरियर'—बाळशास्त्र्यांच्या मृत्यूनंतर निघालेल्या पहिल्याच अंकांत (ता. १९ मे १८४६) म्हणते:—“एडिफाइटन् इन्स्टिट्यूशनमधील अविस्टंट प्रोफेसर थी. बाळ गंगाधर शास्त्री, जे. पी., यांच्या मृत्यूची वार्ता प्रकट करण्यास आम्हांला पराकाष्ठेचे दुःख होत आहे. हे परलोक-

* जे पात्र की पुरुषरत्न महागुणांचे । ते निर्मितो विधि विभूषण भूमिकेचे ॥

की त्यासही त्वरित मृत्युमुखांत लोटी । त्याची गमे मज अप्रदितता करटी ॥

— वामनपंडित

वासी सद्यःस्य जन्मजात बुद्धिमत्तैः कोणां हि अन्य भारतीयासु हार जाणारे नव्हते, आणि ही बुद्धिमत्ता त्यांनी अभ्यासाने अतिशय कमावलेली होती. त्यांची विद्वत्ता जितकी व्यापक तितकीच सखोल असून त्यांचा अकाली मृत्यु हा ज्या एतद्देशीय लोकांचे ते एक मानचिह्न व भूषण होते त्यांसच केवळ नव्हे, तर त्यांच्या परिचयाचा लाभ घडलेल्या अथवा त्यांची योग्यता जाणणाऱ्या प्रत्येक युरोपियन गृहस्थांलाहि जाणवेल आणि दुःखद होईल.” ‘बाँम्ब्रे टाइम्स’ने तर “कै. प्रोफेसर बाळ गंगाधर शास्त्री, एस्क्वायर,” असा अग्रलेख ता. २० मेच्या अंकात लिहून त्यांचा मोठा गौरव केला. हा लेख इतरत्र (ख० ३, परि. १, पृ. ३१०) समग्र उद्धृत केला असल्याने त्यांतील अधिक महत्त्वाचा भागच येथे उतस्न घेणे बरे. ‘टाइम्स’कार लिहितातः—“एफिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशनमधील प्रोफेसर, तदन्तर्गत अध्यापकशाखेचे मार्गदर्शक, आणि मुंबईतील सरकारी देशी शाळांचे सुपरिटेंडंट, बाळ गंगाधर शास्त्री यांची निधनवार्ता कळविण्यास आम्हांस अतिशय दुःख होतें. ... ते कांहीं काळ गणितविषयाचे प्रोफेसर असून, मि. ऑल्वार विलायतेस रजेधर गेव्याबेळी मे १८४२ पासून मार्च १८४४ पर्यंत, त्यांनी त्यांच्या जागी गणितशास्त्राबरोबर ज्योतिषशास्त्राचे अध्यापक म्हणूनहि काम केलें होतें. त्यांची अष्टमतीची बुद्धिमत्ता व विद्वत्ता आणि त्यांची विरल अध्यापन-कुशलता लक्षांत घेऊन त्यांच्या बाबतीत बढतीसंबंधीचा सर्वसाधारण नियम यानुसार सारण्यांत आला होता; आणि ही बढती, ती प्राप्त करून देणाऱ्या त्यांच्या गुणांइतकीच, ते काम करीत असलेल्या संस्थेत केवळ अपूर्व होती. ... स्वकीय व्यवसायक्षेत्रांतील प्रत्येक लोकोपयोगी व बौद्धिक उपक्रमांत प्रोफेसर बाळ गंगाधर शास्त्री प्रत्यक्ष सहकार्य करीत. ते एक गाढे पंडित असून त्यांची गुणसंपत्ति इतकी व्यापक व विविध होती तरी त्यांच्या अंगी अहंकार व दंभ मुळीच नव्हता.” ‘टाइम्स’-कार शेवटी तळमळीने म्हणतातः—“त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या कुटुंबास प्रायः विपन्नावस्था प्राप्त झाल्याचें ऐकून आम्हांस खेद होतो. नामदार गव्हर्नर-जनरल् यांनी विद्योत्तेजनार्थ एतद्देशीय लोकांना त्यांच्या योग्यतेनुसार लाभान्या व बढतीच्या जागा दिल्या जाव्या म्हणून बरीच कळकळ दाखविली आहे. त्या आशापत्राचा अक्षरशः विचार करता प्रस्तुत प्रकरण त्यांत निहित पडत नाही, — जे बाळशास्त्री स्वतः इतके विद्वान् असून विद्यासाधनेच्या शर्यतींतील उत्तम वस्ताद होते, त्यांना त्यांचे प्रारितोपिक परलोकी मिळेलच. तथापि ज्यांच्या परलोक-गमनाविषयी आम्हांस दुःख होत आहे, त्यांच्या मार्गे त्यांच्या मंडळींना अन्नब्रह्म पुरविण्याइतकें तरी यत्न करून दिल्याने, पूर्वीच आशापत्रांतील अंतःस्थ भावना जितकी चांगल्या रीतीने व्यक्त होईल, अथवा त्यांतील उद्देशाला जितकें समर्पक व्यावहारिक स्वरूप दिल्यासारखें होईल, तितकें तें दुसऱ्या कशानेंहि होणार नाही.”

“क्रिस्ती ‘ज्ञानोदय’-कार आपल्या जून १८४६च्या अंकात सांगताना:- “वाळ गंगाघर शास्त्री हे महाविद्वान् होते, आणि सर्व युरोपियन् व एतद्देशीय लोक त्यांस मान देत. पश्चिम भारतातील कोणाहि देशवांध्यापेक्षा ते विद्येत फारच पुढें गेले होते, आणि शिक्षणकार्याची अभिवृद्धि करण्याविषयीची त्यांची मनीषा फार तीन होती. स्वतः आदर्शमूर्त होऊन आणि प्रोफेसरांचीं कर्तव्ये भेहूनतीनें पार पाहून, त्यांनीं त्यांच्या कर्तव्ये आलेख्या तरुणांची सुधारणा करण्याचा पुष्कळ उद्योग केला.”...वाळशास्त्री हे आपल्या प्यानीमनीं नसतां, तादृश्याच्या ऐन उमेदींत, आणि अद्यापि पुढील काळातील अनेक योजना आखीत असतां, त्याजवर मृत्यूनें घाला घातला.” आणि ‘ओरियंटल् क्रिश्चन् स्पेक्टेटर’ घामक बुधन्या एका बजनदार मासिकाचे कर्ते इळइळवात कीं, “भरपूर विद्यार्जन व मानसन्मान यांनीं ते चिरजीव झाले असून त्यांच्या मरणानें हजारों एतद्देशीय व युरोपियन् लोक दुःखीकष्टी झाले आहेत।”

धरील इंग्रजी नियतकालिकांभ्यतिरिक्त ह्या काळीं ‘प्रभाकर’ व ‘ज्ञानसिंधु’ नांवाचीं दोन मराठी, आणि ‘मुंबई समाचार’, ‘चायूक’, व ‘जामी जमशेठ’ नांवाचीं तीन गुजराती वृत्तपत्रे काय तीं मुरईत होती; आणि त्या सर्वांनीं झालेल्या हानीबद्दल अत्यंत दुःख प्रदर्शित केले होते यांत शंका नाहीं. परंतु दुर्दैव असलें कीं, मराठी वृत्तपत्रांचे हे विशिष्ट अंक कोठें उपलब्ध झाले नाहींत। मात्र गुजराती पत्रांतील काहीं मृत्युलेख महत्प्रयासानें कां होईना, पण सापडले. त्या काळीं ‘मुंबईना समाचार’ हें पत्र योडेसें ज्येष्ठ असलें तरी ‘मुंबईना चायूक’ ह्या साप्ताहिकाचा संपादक अधिक जाणता दिसतो. ता. २१ मेच्या अंकातील त्यानें लिहिलेला वाळशास्त्रयांबरील मृत्युलेख मोठया कळपळ्याचा आहे. तो लिहितो:- “कळविश्वास पराकाष्ठेचें दुःख होतें कीं, ह्या प्रांतांतील सर्वांमध्ये जाणते, शास्त्र-पारंगत, सर्वविद्यापरिपूर्ण, विद्येचा समुद्र, बुद्धीचा कोट, ज्ञानाचा पर्वत, असे वाळ गंगाघर शास्त्री...अतिशय लहान वयांत स्वतःच्या बुद्धिप्रकाशानें पृथ्वीची पुष्कळसा माग उज्वलित करून स्वर्गवासी झाले. ... के. वाळशास्त्री अतिशय शांत स्वभावाचे, मयाळ व सर्वोद्योग मिळून-मिसळून वागणारे पुरुष होते. ... त्यांनीं प्रचंड विद्या संपादिनी होती. त्यापुढे हे के. प्रोफेसर येथील मुगसिद्ध पहिल्या प्रतीच्या युरोपियन् व एतद्देशीय लोकांत एक बालाणले नेहेले कीर्तिमान गदस्य होते. ... हे तरेंच आदे कीं, तीनाहे संस्थांत बुद्धिमत्ता, प्रतिभा, शास्त्र-प्रबोधता, व नीतिमत्ता ह्यांत छापीयावांची दरोदरी करणारा पुनः कोणी कधीं मिळणार नाहीं. ... छापीयावांच्या मृत्युवर लिहून आम्ही आमचें सर्व पत्र मकन टाकण्यास राजी आहों. पण आमच्या बेलेंने व जागेने आम्हांस मोठा दगा दिला आहे।”

तथापि सुप्रसिद्ध कोर्टांचे विख्यात न्यायमूर्ति सर अर्स्किन् पेरी यांनी बाळ-शास्त्राची अनेक ठिकाणी मुक्तकंठाने जी स्तुति केली आहे तिजबद्दल त्यांची लोकोत्तर थोरवी अत्यंत निःसंदिग्धपणे आपल्या प्रत्ययास येते, त्या उभयतांचा परस्परार्थां पांचचार वर्षे निकट परिचय असून, सर अर्स्किन् यांनी शास्त्रीबाबांना अनेक सार्वजनिक कार्यक्षेत्रांत वावरतांना जवळून पाहिले होते; आणि ते स्वतः विद्वान्, महदय व गुणिजनांचे चाहते असल्याने त्यांना त्यांची उत्कृष्ट पारख शाळी होती, 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'चे ते सन्मान्य अध्यक्ष असल्यामुळे शास्त्रीबाबांच्या कुटुंबाला याबद्दल चांगले वर्षासन करून देण्याविषयी त्यांच्याकडून ता. २२ मे १८४६ रोजी सरकाराकडे जो पूर्वोक्त अर्ज गेला त्याचे पहिले दोन परिच्छेद तरी येथे अवश्य उद्धृत केले पाहिजेत. कारण, त्याबद्दल मुंबईतील सर्वश्रेष्ठ युरोपियन् व आधिकारी विद्वज्जनांना बाळशास्त्राच्या मृत्यूची आपत्ति किती धोर व दुःखावह वाटली ते स्पष्ट निदर्शनास येते. हा मजकूर असाः—

“बाळ महिन्याच्या १७ न्या तारखेस अक्सिस्टंट प्रोफेसर बाळ गमाधर शास्त्री हे निधन पावल्याची वार्ता नामदार गव्हर्नर इन् काउन्सिल् यांच्या कार्नी पालावी लागत आहे याबद्दल 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'ला परमावधीचे दुःख होत आहे.

२. येथेप्रमाणे ह्या विख्यात व अत्यंत गुणी पुरुषाच्या निधनामुळे हिंदुस्थानातील शिक्षणकार्याची झालेली थोर-प्रायः कधीहि मरून न येणारी हानि आपणांस निवेदन करतेबेळी, त्याची योग्यता, त्याची बुद्धिमत्ता व त्याची विद्वत्ता ह्याविषयी स्वतःस वाटणारा परम आदर नमूद करण्याची 'बोर्ड'स इच्छा आहे. ह्या इलाख्यांतच नव्हे, तर कदाचित् दुसऱ्याहि इलाख्यांत, कोणाहि एतद्देशीय पुरुषाने अशाप्रकारच्या विशाल पांडित्याने अथवा विविध गुणसमुच्चयाने कधीकाळी अशी ख्याति मिळविली नसेल. त्यास लाभलेली निसर्गदत्त बौद्धिक देणगी आणि त्यांनी कमावलेली विस्तीर्ण गुणसंपत्ति ह्यामुळे ज्या महत्कार्यास त्यांनी आपले बुद्धिसर्वस्व बाहिले होते त्यांत लोकोपयोगी होण्यास ते अतिशय पात्र होते, अर्थात् त्यांची ही बहुमोल सेवा बाळ असतांनाच त्यांच्या आयुष्याची दोरी तुटल्यामुळे, त्यांचा हा अत्यंत शोचनीय मृत्यु म्हणजे एक धोर सार्वजनिक आपत्ति होय, असेच वास्तविक म्हटले पाहिजे.”

प्रस्तुत अर्ज 'ना. कोर्ट ऑफ रिटिकटर्स'कडे पाठवितांना मुंबई सरकाराने प्रायः ह्याच गौरवपर शब्दांत त्याची हार्दिक मलाबणी केली; आणि यथाकाल तो तशाच संमतहि होऊन आला. परंतु खेदाची गोष्ट अशी की, बाळशास्त्राची पत्नी त्या थोर बिरहजन्य दुःखाने एका वर्षाच्या आतच ता. २ मे १८४७ रोजी

मुंबईत कालवश झाली, आणि तिचे ते लहान अर्भकहि पंढरपूर येथे ता. ११ वून १८४८ रोजी दिवंगत झाले !

सर अर्स्किन यांचा बाळशास्त्र्यांच्या योग्यतेसंबंधीचा अभिप्राय 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'च्या सन १८४६ च्या इतिवृत्तांतहि (पृ. २) पाहावयास मिळतो. तो असा:—“ तथापि सालमजकुरी 'बोर्ड'वर झालेला पराकाष्ठेचा दुःखद आघात म्हणजे असिरंट प्रोफेसर बाळ गंगाधर शास्त्री यांचे निधन हा होय. तसेच पिढीत विद्यादान करण्याच्या उद्योगास स्वतःस बाहून घेणाऱ्या पुढ्याच्या अंगी ज्या परमोच्च गुणसंपत्तीची प्रजाहितीची सरकार अपेक्षा बाळगील ती सर्व बाळशास्त्र्यांच्या ठिकाणी प्रकर्षाने एकवटली होती. त्यांची विविध शास्त्रपारंगतता, त्यांचा युरोपीय बाह्यमयार्थी परिचय, आणि त्यांची उपाधारण अशी सहजसुंदर इंग्रजी लेखनशैली, ह्यामुळे तत्कालीन श्रेष्ठ विद्वानांत त्यांना उच्च स्थान मिळविते आले; तथापि ह्या ज्ञानसंपत्तीबरोबर त्यांची साधी, निगर्वा वामणूक व स्वदेशवाधवांप्रीत्यर्थ अखंड परिश्रम, यामुळे त्यांच्याशी सुपरिचित असलेल्या सर्व युरोपियन लोकांच्या आदरास ते निःसंशय पात्र झाले होते. शिवाय प्रत्येक चोवीस तासांतील पुष्कळसा अधिकांश ज्या उत्साहाने व दीर्घाद्योगाने स्वदेश-बाधवांच्या उत्कृष्टहितसाधनार्थ ते खर्च करीत त्यामुळे त्यांना जितकी व्यापक तितकच लोकोपकारक कर्तृत्वशक्ति प्राप्त झाली होती.” त्याचप्रमाणे दुसऱ्या एका संस्मरणीय प्रसंगी (ता. १५ मार्च १८४७ रोजी) ना. गव्हर्नरसाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली नगरभवनांत मरलेल्या सभेत “बोर्ड ऑफ एज्युकेशन”कडून “एडिन्सटन इन्स्टिट्यूशन”च्या कार्यासंबंधीचा जो “अल्पवृत्तान्त” सादर करण्यात आला होता त्यात बाळशास्त्र्यांच्याविषयी खालीलप्रमाणे निर्देश केलेला आढळतो: “त्याच महिन्यांत [मे १८४६] ज्यांनी पुष्कळसे कार्य पूर्वीच केले आहे, आणि ज्यांच्याकडून पुष्कळशा कार्याची अपेक्षा होती, अशांचाहि शोचनीय अंत झाला, 'बोर्ड'चा हा उल्लेख बाळशास्त्र्यांसंबंधी आहे, हे अधिक सांगणे नलगे. त्यांच्या मृत्यूने एतद्देशीय लोकांच्या शिक्षणकार्याला पराकाष्ठेचा धक्का बसला असून ही हानि दीर्घकालपर्यंत शोककारक गणिली जाईल. कारण, त्यांची उच्च प्रतीची प्रतिभा, त्यांची निर्दोष निर्णयशक्ति, त्यांची अविरत उद्यमशीलता, आणि त्यांचा युरोपियन बाह्यमयार्थी व विज्ञानार्थी असलेला दृढ परिचय यामुळे स्वदेशबाधवांच्या मनोजागृतीच्या कार्यात पुढारकार घेण्यास ते अत्यंत पात्र होते.”

तथापि बाळशास्त्र्यांच्या अद्वितीय व्यक्तिमत्त्वासंबंधी ज्या, मू. सर अर्स्किन पेरी यांनी भर कोटीत नामांकित भोववर्गांपुढे केलेला अत्यंत हार्दिक व सर्वोत्कृष्ट

निर्देश (आणि तो न्यायाधीशांनीच केलेला असल्याने अत्यंत न्याय्यहि गणिला पाहिजे) म्हणजे, त्यांनी बाळशास्त्र्यांच्या निघनानंतर लवकरच मरलेल्या “ग्रॅण्ड ज्युरी”स उद्देशून केलेल्या मार्गदर्शक भाषणातील होय. किंबहुना “बॉम्बे कूरियर”- कर्त्यांनी आरव्या ता. १० जुलै १८४६ च्या अंकात प्रस्तुत निर्देश “अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण व योग्य ” आदे इतकेंच नव्हे, तर “ नामदार न्यायमूर्तीचे हे उद्गार एक सर्वोत्कृष्ट स्मृतिलेख म्हणून मृतांच्या कुटुंबाने व सुहृद्-वर्गाने त्यांच्या समाधीवर खचित कोरून ठेवण्यासारखे आहेत.” असे त्यांचे वर्णन केले आहे ! ह्यांतील मुख्य भाग असा:—“ आणि ह्या मुद्याविषयी खोलत असता, गेल्या अधिवेशनानंतर आपल्या मंडळीची [म्हणजे ग्रॅण्ड ज्युरीची] व सर्व जनतेची बाळ गंगाघर शास्त्री यांच्या निघनामुळे जी योर हानि झाली आहे तिचा परम दुःखाने उल्लेख केल्याशिवाय माझ्याने राहवत नाही. उत्तम युरोपियन् शिक्षणाने निर्माण झालेली व्यापक बहुध्रुतता व सुसंस्कृत नीतिमत्ता, अत्यंत भरीव व दुर्लभ अशी युरोपियन् व एशियाटिक वाङ्मय व विज्ञान ह्या शाखांतील विद्वत्ता,— आणि अशा प्रकारे विख्यात व विभूषित झालेल्या चारित्र्याचा व बुद्धिमत्तेचा योग्य व स्वाभाविक परिपाक म्हणून प्राप्त झालेली जी कर्तृत्वशक्ति तिला त्यांच्या ठिकाणी एतद्देशीय सुधारणेविषयीच्या मला इतरत्र न आढळलेल्या अतुल चित्तेची व उत्साहाची जोड मिळाली होती. अर्थात् त्यामुळे माझा मनाची अशी घालंघाल खात्री होऊन चुकली आहे की, आपले दिवंगत स्नेही बाळशास्त्री यांच्या दुःखद मृत्यूने पश्चिम भारतावर जेवढी मझान् आपत्ति ओढवली आहे, तेवढी आपत्ति मुंबईतील कोणाहि पुण्याच्या मृत्यूने मग तो युरोपियन् असो की एतद्देशीय असो, अथवा तो कितीहि मोठ्या दर्जाचा असो—ओढवणार नाही.

“ ह्या विषयाचा उल्लेख करण्याचे मी योजिले नव्हते; परंतु प्रस्तुत प्रसंगाने तो उल्लेख करणे मला माग पडत आहे. “ग्रॅण्ड ज्युरी”मधील एतद्देशीय सदस्यद्वयांस स्वदेशवाचप्यांच्या उजतीसाठी शटप्याची व त्यांच्यामधे अधिक निर्दोष कल्पना प्रसूत करण्याची जी पात्रता आहे तिच्याकडे लक्ष वेधित असताना, आणि त्यांच्यामधे ज्यांनी इतकी वर्षे इतक्या उत्तम रीतीने व काही एक बघा न करता ह्या कार्यास बाहून घेतले होते त्यांची अनुपस्थिती आज जाणवत असता, मला माझा दुःखावेग आवरता येईना; आणि ह्या दुःखात आपणहि माझे नाटेकरी आहात, असा मला भरवसा वाटतो.”

न्या. म. सर अरिक्न् पेरी यांच्यासारखे दुसरे एक विख्यात आंग्ल पंडित व पश्चिम भारतातील अग्रगण्य मिशनरी कार्यकर्ते डॉ. जॉन् बुइस्वन्, यांचाहि बाळशास्त्री यांच्याशी निकट परिचय होता. त्यांनी आपल्या “इंडियन् कास्ट ”

(' भारतांतील जाति ') नामक प्रसिद्ध ग्रंथांत (खंड २, पृ-२४) कऱ्हाडा ब्राह्मणांचें वर्णन करीत असता, बाळशास्त्री निघन पावल्यानंतर सीस वर्षांनी, त्यांच्यासंबंधीं जातां भातां खालील गौरवपर उल्लेख केला आहे. ते लिहितातः—
 “ कऱ्हाडे हे आपल्या [कोंकणस्थ व देशस्थ] शेजाऱ्यांइतकेच प्रत्येक बाबतींत आदरणीय दिसतात. कविवर्य मोरोपंत हा त्या जातीचा. आणि पथिम भारतांत आजपावेतो उत्पन्न झालेल्या अत्यंत विद्वान् एतद्देशीयांपैकीं ' एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन ' मधील परलोकवासी प्रोफेसर प्रख्यात बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर हेहि त्याच जातीचे होत. ”

द्यानंतरच्या काळांतील काहीं प्रसिद्ध उल्लेखहि पाहण्यासारखे आहेत. एल्फिन्स्टन कॉलेजाचे प्रिन्सिपल् ए. एल्. कॉन्व्हर्नटन्, एम्. ए., आय्. ई. एस्. हे एल्फिन्स्टन हायस्कूलच्या शतान्दी-स्मारक-पुस्तकांत (१९२४) त्या संस्थेचा अल्प इतिहास निवेदन करतेवेळीं बाळशास्त्र्यांच्या प्रशंसनीय शैक्षणिक कामगिरी-विषयी म्हणतातः— “ त्याच वर्षी [१८४६] बाळ गंगाधर शास्त्री मृत्यु पावले. त्यांनीं सोसायटीची, इन्स्टिट्यूशनची व बोर्डाची सेवा जिव्क्या प्रकारें करणें संभवनीय आहे. तितक्या सर्व प्रकारें-द्याळांशिक्षक, महाविद्यालयीन अभ्यापक, द्याळातपासनीस. मराठी अभ्यापकशाळेचे मार्गदर्शक, चिटणीस, प्रकाशन-शाखा-प्रमुख, भाषान्तरकार व ग्रंथकार-म्हणून केली होती. सरकारानें त्यांच्या बहुमोल सेवेबद्दलची आपली गुणग्राहकता त्यांच्या विचवेस व मुलास नक्त वर्षासन कळन देऊन व्यक्त केली. ”

आतां बाळशास्त्र्यांच्या ह्या प्रशंसनीय शिक्षणकार्याला त्यांच्या लोकविव्ख्यात चरित्रांतील इतर नानाविध अंगांचीहि जोड दिली पाहिजे : गुबराजगुरु, पश्चिम भारतांतील आद्य आंग्ल-देशभाषीय ' दर्पण ' पत्राचे संपादक, ' दिग्दर्शन ' ह्या आद्य मराठी मासिकाचे प्रवर्तक, पौरस्थ व पाश्चात्य अशा दहा-बारा भाषा जाणणारे बहुभाषी, कुलाभ्याच्या वेधशाळेचे ज्योतिर्निरीक्षक, रॉयल् एशियाटिक सोसायटीच्या त्रैमासिक पत्रिकेचे निबंधकार व आद्य भारतेतिहास-संशोधक, मराठी भाषेचे आद्य विचित्रक विद्वान् व ' ज्ञानेश्वरी ' ग्रंथप्रकाशक, प्रसिद्ध संस्कृत पंडित, शुद्धिकर्ते धर्मशास्त्रज्ञ व आद्य समाजसुधारक, तिसरे हिंदु जस्टिस ऑफ दि पीस व ग्रेण्ड ज्युरी-सदस्य, व शेवटीं मुंबईचे लोकमान्य पुढारी. आणि वयाच्या अवस्था तेव्हाच वर्षांत बाळशास्त्र्यांनीं हीं विद्वत्तेचीं व लोकहिताचीं सत्कृत्यें पार पाडलीं ही गोष्ट लक्षांत घेतली असतां, “ अचाट बुद्धिमान् ” (prodigy) व “ ग्रेट् प्रतीचे प्रतिभावान् ” पुरुष (genius of a high order) म्हणून त्यांची ख्याति झाली यांत आश्चर्य कोणतें ?

किंबहुना आपल्या पिढीतील एक सुप्रसिद्ध गृहस्थ व सुवर्ण हायकोर्टातील न्यायमूर्ति, सर नारायणराव चंदावरकर, यांनी न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे यांच्या मृत्यूसंबंधीचा दुखबऱ्याचा ठराव, तन्निमित्त एल्फिन्स्टन् कॉलेजात भरलेल्या सभेत मांडवेढ्या काढलेले उद्गारहि यथार्थच होत. ते म्हणाले:—“थी. रानडे हे एल्फिन्स्टन् कॉलेजाचे सर्वश्रेष्ठ विद्यार्थी व पदवीधराचे मुकुटमणि होते यात मुळीच शंका नाही. आणि आमच्या जुन्या किंवा नव्या सुशिक्षित मंडळीत त्यांच्याशी तुलना करता येईल असा एकहि पुरुष, गेल्या शतकाच्या चौथ्या दशकापर्यंत मागे जाऊन, ह्याच संस्थेतील आय एतद्देशीय प्रोफेसर बाळशास्त्री जांभेकर यांचा विचार केल्याखेरीज सापडत नाही. प्रो. बाळशास्त्र्यांशी परिचित असलेले थी. दादाभाई नौरोजी व प. वा. सोराबजी शापूरजी बंगाली यांच्यासारखे त्यांचे शिष्य त्यांच्याविषयी सांगतात की, ते अत्यंत बुद्धिमान व अष्टपैलू कर्तृत्वाचे पुरुष असून निगर्धी व परोपकारी होते; परंतु ते फार अल्प बयांत—अवघ्या पसतिसाव्या वर्षी निघून पावले; त्यामुळे ते अधिक काळ जगते तर आणखी किती मोठे झाले असते याचा विनचूक अजमास कोणासच करता आला नाही.” तसेच न्या. मू. चंदावरकरांनी दुसऱ्या एका संस्मरणीय प्रसंगी (१९१०) “एल्फिन्स्टन् कॉलेजचे जुने विद्यार्थी” ह्या विषयावर जे मोठे उद्बोधक भाषण केले त्यात त्यांनी “एल्फिन्स्टन् कॉलेजचा तो आय परम तेजस्वी तारा होय,” असा बाळशास्त्र्यांचा प्रथमार्भांच गौरवपर उल्लेख करून, त्याची अप्रत्यक्षपणे एल्फिन्स्टन् मधील इतर सहा सुप्रसिद्ध विद्यार्थ्यांशी व पर्यायाने चार भारतीयांशी क्रमशः तुलना केली आहे; आणि हे पुरुष म्हणजे, डॉ. दादाभाई नौरोजी, डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, न्या. मू. म. गो. रानडे, सरफेरोजशाह मेहता, न्या. मू. काशिनाथ त्रिंबक तेलंग व नारायण महादेव परमानंद हे होत, असे सांगून ह्या आदर्शमूत एल्फिन्स्टोनिअन् विद्यार्थ्यांना आपल्यातील हिंदु तारामण्डीतील प्रसिद्ध “सप्तर्षि” म्हणून संबोधिले आहे. शिवाय ह्याच भाषणात थी. चंदावरकर यांनी (हे स्वतः हिंदी राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्षस्थानी एकदा विराजमान झाले होते) बाळशास्त्र्याविषयी खालील अतिशय समर्पक उल्लेख केला आहे तो असा:—“विशेष लक्ष्यात ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, बाळशास्त्री यांची दृष्टि धर्म, पंथ व जात ह्यांसंबंधी केवळ भेदातीत होती. हिंदु, पारशी, मुसलमान व क्रिस्ती ह्या सर्वांना ते समभावाने लेखित; आणि थी. दादाभाई नौरोजी व प. वा. सोराबजी शापूरजी बंगाली यांच्यासारख्या त्यांच्या कित्येक पारशी शिष्यांकडून मी असे ऐकिले आहे की, ते त्यांच्यावर आपल्या मुलांसारखे प्रेम करीत.” मग ज्या राष्ट्रीय सभेचीहि अशी प्रतिज्ञा आहे की, आपण धर्म, पंथ व जात मानीत नसून हिंदु, पारशी, मुसलमान व क्रिस्ती ह्या सर्वांस समान

लेखतो, तिचे बाळशास्त्र्यांचे सन्निध्य डॉ. दादामाई नौरोजी हे एक प्रस्थापक व अत्यंत माननीय पुढारी व्हावे यांत आश्चर्य कोणते ! तथापि बाळशास्त्र्यां-
नंतरच्या पूर्वोक्त महाजनांची आणि त्याचप्रमाणे डॉ. माऊ दाजी व मंडलिक,
टिळक व गोखले यांच्यासारख्या अन्य प्रसिद्ध पुरुषांची योग्य स्मारके पश्चिम
भारतातील लोकांनी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत उभारलेली असता, त्या
सर्वांत अग्रगण्य असणारा तो लोकोत्तर महापुरुष गेली शंभर वर्षे सर्वथा विस्मृत,
अलक्षित व उपेक्षित राहावा, हे महत्तर आश्चर्य नव्हे काय !

सार्वजनिक स्मारकाची आवश्यकता

तथापि बिहारचे विख्यात राज्यपाल, ' लोकनायक ' मा. श्री. अणे यांनी
आचार्य बाळशास्त्री जामेकर यांचे चरित्र व कार्य ह्यांसंबंधी अर्लाकडे वेलेली
प्रकट घोषणा प्रस्तुत प्रकरणी उद्बोधक व मार्गदर्शक आहे. प्रयाग येथील "डॉ.
गंगानाथ झा प्राच्यविद्यासंशोधनसंस्थे"च्या वार्षिक सभेच्या अध्यक्षपदावरून
ता. ९ एप्रिल १९४९ रोजी त्यांनी जे महत्त्वाचे भाषण केले त्याच्या शेवटी
त्यांनी पुढील हार्दिक उद्गार काढले आहेत:—

" शंभर वर्षांपूर्वी ज्या पुरुषाने स्वदेशवापसारी देह शिजविला तो असा
होवा. ज्या काळांत आपल्या देशवापसारी जागृत करण्यासाठी ज्या पुरुषांनी
प्रथमतः चांगली कामगिरी केली तिचे स्मरण करून राष्ट्राला व्यापून टाकणाऱ्या
अंधकारांतून काही प्रकाश दाखविल्याबद्दल त्यांच्यादिपरी कृतज्ञता व्यक्त करणे
स्वतंत्र भारतातील आम्हां लोकांचे कर्तव्य होय. बाळ गंगाधरशास्त्री हे त्यांच्या
प्रवर्तकांपैकी एक होते हे निश्चित. स्वदेशवापसाच्या कृतज्ञतेस पात्र होण्यासारखे
पुष्कळसे कार्य त्यांनी केले होते; आणि ब्रिटिश सत्तेच्या प्रारंभकाली आपल्या
घौदिक परिधमाने व देशभक्तपूर्ण सेवेने पश्चिम भारताचे क्षितिज ज्या राष्ट-
पुरुषांनी प्रकाशित केले अशांच्या कीर्तिमंदिरांत मानाचे स्थान मिळण्यास ते
निःसंशय पात्र आहेत."

तर मग आजकालच्या सुधारलेल्या युगांतील असे जे आम्ही-आचार्य
बाळशास्त्री जामेकर यांचे देशवापस-त्या सर्वांनी, विशेषतः पश्चिम भारतातील
देशवापसारी, " पश्चिम भारताचे नवयुगप्रवर्तक आणि आधुनिक महाराष्ट्राचे
जनक " म्हणून ज्यांस यथार्थतेने संबोधिले पाहिजे त्या अजगमर महापुरुषांचे
योग्यसे सार्वजनिक स्मारक उभारण्यास बद्धपरिकर व्हावयास नको काय !

सर्वे पाहिल्यास आचार्य बाळशास्त्र्यांचे स्मारक शंभर वर्षांपूर्वीचे होणे
अगत्याचे होते. परंतु त्या पुरातन काळां प्रायः नामदार गम्हनेरादि गौरवाय अवि-

कारी महाजनांचीच काय तीं स्मारकें घनिक वर्गाच्या साहाय्याने उभारली जात असल्यामुळे, शास्त्रीयावाच्या स्मारकाची कल्पना एका प्रसिद्ध एतद्देशीय पत्रांतून अगत्यपूर्वक मुचविली जाऊनहि सफल होऊं शकली नाहीं, असें आढळून येतें; आणि ह्याबद्दल त्याकाळीं आपण किती मागासलेले होतो तेंहि समजतें. ही कल्पना न्या. मू. सर अर्स्किन् पेरी यांनीं बाळशास्त्र्याविषयीं भरकोर्टांत केलेल्या पूर्वोक्त संस्मरणीय प्रशस्तीनंतर लागलीच 'मुंबईना चावूक' नामक एका पारशी ग्रंथानें चालविलेल्या गुजराती वृत्तपत्रांत मांडण्यांत आली होती. इतकेंच नव्हे, तर त्या जुन्या काळीं ही महाराष्ट्रियेतर मंडळीकडून इतक्या तळमळीनें केली गेली आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेतां बाळशास्त्र्याच्याविषयीं जाति-धर्मातीत असा किती विलक्षण प्रेमादर बसत होता, हें स्पष्ट निदर्शनास येतें. 'चावूक' पत्रातील "क. बाळ गंगाधर शास्त्री यांची स्मृति चिरस्थायी करणें अत्यंत जरूर आहे," अशा मथळ्याचा हा महत्त्वपूर्ण मूळ लेख मराठी भाषांतरासह इतरत्र उद्धृत केला असून तो आजहि वाचनीय आहे (खंड १, परि. १, पृ. ५१). त्यांतील शेवटचा भाग असा:— "...त्या नामांकित व महाविद्वान् ग्रंथशास्त्री स्मृति आपण एतद्देशियांनीं हरेक प्रकारे राखावी हें उचित आहे.—जेणेकरून आपल्या पुत्रपौत्रांना बाळ गंगाधर शास्त्री यांचे गुण व शील यांचा विसर पडणार नाहीं. एतद्देशियांनीं घटकेचाहि विलंब न लावतां व शक्य तितक्या लवकर एक सभा बोलवावी आणि या विद्यादुर्गाची स्मृति कशी चिरस्थायी होईल ह्याची तजवीज करावी. एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशनच्या शाळा-ग्रंथांतील दिवाणखान्यांत व्याप्रमाणें एक मालकमचा व एक एल्फिन्स्टनचा पुतळा आहे त्याप्रमाणें बाटल्यास बाळ गंगाधर शास्त्री यांचा एक पुतळा [विलायतेहून] मागवून घेऊन उभा करावा, कीं ज्यामुळे दोग्दी शाळांना शोभा येईल; अथवा बाटल्यास व्याप्रमाणें एल्फिन्स्टन्, बेस्ट व क्लेअर शिष्यवृत्त्या आहेत त्याप्रमाणें बाळशास्त्र्याच्या नांवें शिष्यवृत्त्या ठेवाव्या; बाटल्यास त्यांच्या नांवें ह्या टाबूतील प्रसिद्ध जागीं एक स्मारकमंदिर बांधावें; बाटल्यास त्यांच्या नांवें एक वेगळें पुस्तकालय उभारावें; पण बाटेल त्या रीतीनें बाळ गंगाधरशास्त्री यांची कीर्ति व त्यांचें महाभारतीय उद्योग यांची स्मृति मुंबई प्रांतांत चिरकाल राहील अशी कांहीं तरी व्यवस्था करण्याची अत्यंत जरूरी आहे. आणि असा महत्त्वाचा द्यारा दिख्यानंतरमुढा ह्यासंबंधीं आपले एतद्देशीय लोक जर सत्वर लक्ष न देतील तर मुंबईतील एतद्देशीय जे आम्ही-विशेषकरून एल्फिन्स्टन्, बेस्ट व क्लेअर शिष्य-वृत्त्या धारण करणारे, तसेच त्यांचे आईबाप व इतर जाणते लोक हे सर्व कृतज्ञ व कुचक्रामाचे होत, असा काळिमा दीर्घ काळपर्यंत त्यांच्यावर राहून जाईल."

, अर्थात् आचार्य बालशास्त्री जांभेकर यांच्या स्मारक-कार्यासंबंधी यापेक्षा अधिक कठोरवाने दुसरे तरी कोण काय सांगणार ! ह्यास्तव सरतेशेवटी, त्या महापुरुषाच्या प्रत्येक जाणत्या देशशब्दाने "आपल्यावरील हा काळिमा आज शंभर वर्षांनंतर तरी धुवून निघणे अवश्य नाही काय ! " असा स्वतःशी विचार करून आपले कर्तव्य यथाशक्ति बजावावे, एवढीच त्यास प्रार्थना आहे.

BIBLIOGRAPHY

Reports and Blue Books

Printed Parliamentary Papers relating to the Affairs of India: (i) GENERAL, Appendix I, PUBLIC, (1832) (ii) SECOND and SIXTH REPORTS, from the Select Committees (1853). Reports of the Bombay Native Education Society (1825-1839). First Report of the Elphinstone Native Education Institution, Bombay (1840). Reports of the Board of Education, Bombay (1840-1855). Reports of the Director of Public Instruction, Bombay (1855-1865). Selections from Educational Records, Parts I and II. Reports of the General Committee of Public Instruction of the Presidency of Fort William in Bengal (1835-1845) Arthur Howell—Education in British India prior to 1854 Annual Reports of the Bombay Native General Library. Annual Reports of the Students' Literary and Scientific Society, Bombay J NELSON FRASER—Deccan College, Poona (1851-1901).

Gazetteers, Calendars and Almanacs

Gazetteer of Bombay City and Island Imperial Gazetteer of India. Gazetteer of the Bombay Presidency: District Gazetteers. Miscellaneous Information of the Satara Jahagirs. Census of the Island of Bombay (1864). Various issues of: The Bombay Calendar and Almanac. The Bombay Calendar and Book of Direction. The Bombay Times Calendar and Almanac The New Bombay Directory. The Times of India Directory. The Bombay University Calendar. The Prabhu Rupee Calendar

Journals and Transactions

Asiatic Researches. Transactions of the Literary Society of Bombay, Vols. I-III. Transactions of the Bombay Geographical Society. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. Centenary Volume of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (1905). Journal of the Asiatic Society of Bengal.

Magazines and Newspapers

The Oriental Christian Spectator, Bombay. The Bombay Quarterly Review. The Bombay Miscellany. The Calcutta Review. The Journal of the Poona Sarvajana Sabha.

The Bombay Government Gazette. The Bombay Courier. The Bombay Gazette. The Bombay Chronicle. The Bombay Durpun (for 1832 and stray issues for 1834 only). The Bombay Hurkaru and Vurtman. The Bombay Native Observer. The

Bombay Examiner The Bombay Weekly Guide The Bombay Times The Bombay Witness The British Indian Gentlemen's Gazette and Bombay Daily The Bombay Telegraph and Courier The East Goftar The Bombay Guardian The Friend of India The Poona Observer The Deccan Herald The Mahratta
General Works

MOUNTSTUART ELPHINSTONE—History of India (1839) GRANT DUFF—History of the Mahrattas MARTIN—History of the Possessions of the East India Company FORREST—Selections from the Minutes and other Official Writings of the Hon'ble Mountstuart Elphinstone JERVIS T B—Geographical and Statistical Memoir of Konkan CHAPLIN—Report on the Deccan HEBER—Indian Journal MALCOLM, Sir JOHN—Government of India SHORF, F J—Notes on Indian Affairs MR^s. POSTANS—Western India in 1838 GREEN H—The Deccan Ryots and their Land Tenure HAYE—History of the Administration of the East India Company COWELL—History and Constitution of the Courts and Legislative Authorities in India CAMPBELL—Modern India and its Government PERRY, Sir ERSKINE—Bird's Eye View of India DOUGLAS—Bombay and Western India Dr JOHN WILSON—(i) Exposure of the Hindu Religion, (ii) Second Exposure; (iii) Indian Caste MARSHMAN—History of Serampore Missionaries J MURRAY MITCHELL—(i) Memoir of Rev Robert Nesbit (ii) Western India GEORGE SMITH—(i) Life of Dr John Wilson (ii) Life of Dr Alexander Duff W JERVIS—Life of Lt-Col T B Jervis Prof A B ORLEBAR—A Course of Pure and Mixed Mathematics, Vols I and II

BASU B D—Rise of the Christian Power in India KARAKA D F—History of the Parsees SYED MAHMOOD—History of English Education in India DUTT R. C.—(i) Economic History of India (ii) India in the Victorian Age (iii) England and India BOSE S C—The Hindoos As They Are GHOSE—Modern History of Indian Chiefs, Rajas, Zamindars, etc (1881) SEN D C—History of the Bengali Language and Literature SEN P—Western Influence in Bengali Literature RAJA RAM MOHUN ROY—Works MAJUMDAR J K—(i) Raja Ram Mohun Roy and Progressive Movements in India, (ii) Indian Speeches and Documents on British Rule SIVANATH SHASTRI—History of the Brahma Samaj JHAVERI K. M—Further Mile Stones in Gujarati Literature BOMAN BEHRAM—Educational Controversies in India WACHA

D. E.—(i) Shells from the Sands of Bombay; (ii) Rise and Growth of Bombay Municipal Government. MASANI R. P.—Life of Dadabhai Naoroji. DADABHAI NAOROJI—Speeches and Writings. MODY H. P.—Life of Sir Pherozeshah Mehta. MEHTA P. M.—Speeches and Writings. RANADE M. G.—(i) Miscellaneous Writings; (ii) Essays on Social and Religious Reform. CHINTAMANI C. Y.—Indian Social Reform. TELANG K. T.—Select Writings and Speeches. MANDLIK V. N.—Speeches and Writings. Dr. BHANDARKAR R. G.—Collected Works. CHANDAVARKAR N. G.—Speeches and Writings. MANKAR G. A.—Life and Works of Mr. Justice M. G. Ranade. KELLOCK J.—Mahadeo Govind Ranade.

Works of Reference

Encyclopædia Britannica. T. CANDY—English and Marathi Dictionary (1847). MOLESWORTH—Marathi and English Dictionary (1857). BUCKLAND—Indian Biographical Dictionary. MARGARITA BARNES—The Indian Press

Catalogues of Books

► Catalogue of the Library of the India Office, London, Vol. II, Part V—Marathi and Gujarati Books. Catalogue of Marathi and Gujarati Books in the British Museum, London (1892). Catalogue of Native Publications in the Bombay Presidency (1867). Catalogue of Marathi Christian Literature (1813–1892). Catalogue of the Bombay Branch of Royal Asiatic Society. Catalogue of the Bombay Native General Library. Catalogue of the Imperial Library, Calcutta.

संदर्भसाहित्य*

इतिहास, कोश इत्यादि: गो. स. सरदेसाई-मराठी रियासत (१७९५-१८४८). पेशवे दप्तर, पु. ३२-४२. वि. का. राजवाडे-ऐतिहासिक प्रस्तावना इ०. वि. पु. पिंगुळकर-सावंतवाडी संस्थानाचा इतिहास. र. भा. गोदबोले-अर्वाचीन भारतवर्षीय चरित्रकोश. डॉ. श्री. व्यं. केतकर-महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश. डॉ. भा. दीक्षित-(१) ज्योतिर्विलास, (२) भारतीय ज्योतिःशास्त्र. दा. ग. केळकर-आकाशातील देखावे. रे. भा. पं. दिवाळे-ज्ञानोदयाची पहिली शंभर वर्षे (१८४२-१८९१). म. कृ. लजपत-मराठी हिलरी याख्याचा इतिहास. स. कृ. फडके-नवयुगधर्म. द्रा. गो. वैद्य-मार्थनासमाजाचा इतिहास. गोविंद नारायण-मुंबईचे वर्णन. ना. वि. जोशी-पुणेशहरचे.

* इतर किल्लेक पुस्तके खंड १ च्या विषयानुक्रमणिकेत सादर केले.

वर्णन. 'लोकहितवादी'-(१) निबंधसंग्रह, (२) ऐतिहासिक गोष्टी, (३) स्वाध्याय. जनार्दन रामचंद्रजी-कविचरित्र. गंगाधरशास्त्री फडके-(१) महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण, (२) हिंदुधर्मतत्त्व. दादोबा पांडुरंग-मराठी भाषेचें व्याकरण (आवृत्ति १ व २), (२) आत्मचरित्र ('वि. ज्ञा. विस्तार,' १९२७-२८). एक जगद्गामी आर्य-धर्म-विवेचन. रा. भि. गुंजीकर-(१) सरस्वतीमंडल, (२) भ्रमनिरास. रा. रा. भागवत-(१) मराठ्यांतर्बधी चार उद्धार, (२) जशासं तसे. गो. शं. बापट-सद्गतेन. रामकृष्ण विश्वनाथ-हिंदुस्थानची प्राचीन व सांप्रतची स्थिति. गोविंद नारायण-हिंदु लोकांच्या रीतिसुधारणा. म. वि. कानविदे-मुंबईतील सुशिक्षित तरुण हिंदु लोक. वि. प. पंडित-विधवाविवाह. बा. ल. बापट-विधवाविवाहसंघन. जोतिराव फुले-(१) गुलामगिरी, (२) सार्वजनिक सत्यधर्म, (३) इशारा. वि. कृ. चिपळूणकर-(१) निबंधमाला, (२) किरकौळ लेख, भाग १-२. गो. ग. आगरकर-'केशरी'तील निवडक निबंध (पृ. १-२), निबंधसंग्रह भाग १-३. लो. टिळकाचे केमरीतील छेड, भाग १-४. मुंबईच्या हेमंतव्याख्यानमालेंतील विष्णुशास्त्री पंडित, न्या. बा. त्रि. तेलंग प्रभृतींची सामाजिक व धार्मिक विषयावरील व्याख्याने. न्या. म. गो. रानडे, डॉ. रा. गो. भांडारकर व मि. वा. आ. मोडक यांची धर्मपर व्याख्याने. चरित्रे : बा. ना. देव-बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर. रामचंद्र हरि-हरि केशवजी. कृ. ना. आठल्ये-'लोक-हितवादी' रा. ब. गोपाळराव हरि देशमुख. रा. पा. आजरेकर-विष्णुबुवा ब्रह्मचारी. श्री. स. पंडित-विष्णु परशुरामशास्त्री पंडित. च. सि. पाटील-महात्मा जोतिराव फुले. बाबा पदमनजी-अरणोदय. ग. रा. हवलदार-रावमादेव विश्वनाथ नारायण मंडलिक. सारस्वतरत्नमाला [लघुचरित्रसंग्रह]. श्री. ना. कर्नाटकी-(१) डॉ. माऊ दाजी लाड, (२) डॉ. सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, (३) रा. ब. शंकर पांडुरंग पंडित, (४) न्या. काशिनाथ त्रिंबक तेलंग. न. र. फाटक-न्या.म. महादेव गोविंद रानडे. ल. कृ. चिपळूणकर-वि. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर. न. चि. वेळकर-लो. बाळ गंगाधर टिळक. मा.दा. आळतेकर-गोपाळ गणेश आगरकर. द्वा. गो. वैद्य-नारायण गणेश चंदावरकर. धों. के. कर्वे-आत्मवृत्त.

वृत्तपत्रे : थंगाली-संवादपत्रे सेकालेर क्या (खंड १-२).

गुजराती-मुंबईना समाचार, मुंबईना चावूक, जामी जमशेद, विद्यासागर(मा. पु.). मराठी-दर्पण, मुंबई अखबार, प्रभाकर, ज्ञानसिंधु, मित्रोदय, ज्ञानोदय, वर्तमान-दीपिका, धूमकेतु, इंदुप्रकाश, नेटिव्ह ओपिनियन्, सुबोधपत्रिका, ज्ञानप्रकाश, केशरी, सुधारक.

मासिक पुस्तके : दिग्दर्शन, ज्ञानोदय, उपदेशचंद्रिका, ज्ञानदर्शन (त्रै.), ज्ञान-प्रसारक, विचारलहरी (पा.), विविधज्ञानविस्तार, दंभहारक, ज्ञानसंग्रह, निबंधमाला, 'बालबोध, निबंधचंद्रिका.

सूचना

(१) खंड १ मधील 'उपोद्घात' (पृ. १ ते २००) हा मजकूर सन १९४९ च्या उत्तरार्धात तयार झालेला असून बाकीचा त्यानंतरचा आहे.

(२) खंड २ मधील इंग्रजी व मराठी लेख मुळास धरून जशास तसे छापण्याचा प्रयत्न कसोशीने केला आहे. मात्र 'दर्पणा'तील लेखांचे बहुतेक सर्व मपळे आम्ही दिले आहेत. सरकारी दस्तारांत 'दर्पण' पत्राचा केवळ १८३२ चा वर्षसंग्रह व १८३४ चे कित्येक तुरळक अंक उपलब्ध असून इतर वर्षांतील आम्ही छापिलेले लेख तत्कालीन इंग्रजी पत्रांतून मदतप्यासाने शोधून उद्धृत केले आहेत.

(३) खंड ३-परिशिष्ट १ मधील लेखांचे मपळे व इटॅलिक अक्षरे ही प्रायः आम्ही घातली आहेत. ह्याच परिशिष्टामधील गुजराती लिपीतील अशुद्ध बालबोध लिपीत शुद्ध केले आहेत.

(४) खंड २ ला एक विस्तृत इंग्रजी व मराठी सूची जोडली आहे. 'अशा स्वरूपाच्या सूची खंड १ व खंड ३ याम दिल्या असल्या तर छपाई संपादनाने पृष्ठे अधिक झाली असती, आणि खर्च बराच वाढला असता; म्हणून ह्या दोन खंडास विस्तृत मपळे व अनुक्रमणिका देऊन त्याजवर काम भागविले आहे.

शुद्धिपत्र

प्रस्तुत 'शताब्दी-स्मारक-ग्रंथा'च्या ह्या तीन खंडांचे केवळ मुद्रण-कार्यच गेली पांच वर्षे चालू होते। आणि हे सर्व काम पुणे-भुवई येथील अनेक छाप-खान्यातून व अडीअडचणीतून जमेल तसे पुरे करून घेणे भाग पडल्यामुळे त्यांत नानाप्रकारचे मुद्रणदोष शिरले आहेत, ही गोष्ट निर्विवाद असून तिजबद्दल आम्ही स्वतःच फार असंतुष्ट आहो. तथापि मुद्रणकार्यातील आजकालच्या अनेक विशिष्ट अडचणी लक्षात घेता, सुमारे १२०० पृष्ठे मजकूर इंग्रजी, मराठी, संस्कृत व गुजराती अशा चार भाषांत, आणि तोहि अनेक शास्त्रीय विषयांचे उद्घाटन करून आकडे, कोष्टके, तळटापा इत्यादि रूपाने विविध सहानमोठ्या टंकांनी छापून काढण्यांत घडलेले हे दोष ग्रंथपठनास व्यत्यय आणण्याइतके विपुल, दुर्लभ व अशम्य गणिले जाणार नाहीत, अशी आम्ही आशा बाळगितो. शिवाय द्वारिका बरीच अशुद्धे अक्षर, काना, मात्रा, बेलाटी इत्यादि उदाह्याने निर्माण झाली आहेत, आणि तीं मुझ वाचकांच्या सहज लक्षांत येतील. मुद्रितें तपासण्यांत शक्य तितकी दक्षता बाळगूनहि ही दोषस्थले ग्रंथात राहिल्यामुळे, "यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥" असें आम्हांस प्रजलपणे म्हणणे प्राप्त आहे। तरीपण ठळकपणे दृष्टीतत्तीस आलेली कित्येक अशुद्धे पुढे शुद्ध करून दिली आहेत.

शुद्धिपत्र

खंड १

पृष्ठ	श्लोक	अशुद्ध	शुद्ध
vi	21	Capital	Capital
xxix	9	Shakarshet	Shankarshet
xi	7	forefeit	forfeit
xli	15	difficlut	difficult
xliii	18	Durupun	Durpun
lv	6	the	he
lvii	4	APRECIATIONS	APPRECIATIONS
lxi	28	asured	assured
lxiv	27	Shāstri	Shāstri
१२४	५	गिरधरम् ई	गिरधरमाई
„	१०	उसाहाने	उत्साहाने
१२५	१८	मूल	मूल
„	२०	पुनर्विवाह	पुनर्विवाह
१२८	२०	अंतर्धान	अंतर्धान
१३२	२	अष्ट	अष्ट
१३५	३१	सन्मानम् सदस्य	सन्मानम् सदस्य
१४७	२०	मृत्युने	मृत्युने

३९	१०	शार्प	शॉव्हर्नटन्
६५	५	शिरोमार्गी	शिरोमार्गी
६८	१६	विपेक्ष	विरोध
७३	१६	प्रयकर्षी	प्रयकर्षी
७७	२१	महाराष्ट्राची	महाराष्ट्राची
७९	३४	याच्या	त्याच्या
१००	२०	म. ग. अवतार	म. ग. ई. अवतार
१०५	३३	उद्धत	उद्धत
१०६	११	anthor	author
„	१६	व्यकरणे	व्याकरणे
१०७	२४	सर्व्वून	सर्व्वून
१०८	२	कष्टसाध्य	कष्टसाध्य
„	१५	प्रमृतीच्या	प्रमृतीच्या

पृष्ठ	ओळ	मशुद्ध	शुद्ध
१११	१०	काणे	कोण
"	३४	Margrita	Margarita
११३	२	' मराठी...	' अर्वाचीन मराठी...
"	३४	१८३५	१९३५
११७	३४	' लोकवादी '	' लोकहितवादी '
१३१	१३	फिरवूहि	फिरवूनहि
१४६	२६	परमहंस	परमहंस
१६०	३३	गाढे	गाढ
१८६	८	महाराष्ट्र	महाराष्ट्र
२२७	९	वाङ्मयांत	वाङ्मयांत

खंड २

३७	२०	धर्मप्रसिद्धिकरण	धर्मप्रसिद्धीकरण
48	26	(2)	(22)
५१	२२	कळा	कळा
७९	१६	उद्दल	उद्दलसन
"	२१	बापतिस्मा	बापतिस्मा
90	27	of	or
123	9	our	one
148	4	inclinables	indeclinables
१४८	२५	समासनाम	समासनाम
१५१	१९	सया	त्यास
165	7	Hence	Hurree
२१८	३०	यंत्राचेव	यंत्राचेव
२४१	१	बालव्याकरण	बालव्याकरण

खंड ३

३५०	६	करेआधी	करेआधी
	२२	बापु. अतरा	बापु. चतरा
	"	आकरी	चाकरी
	२३	राखरट	राखरट
	२४	शउशकरत	शउशकरत
३५४	१०	कीधो	कीधो
387	22	Bombay Observer	Poona Observer

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
397	20	'Hindu Caste'	'Indian Caste'
413	1	(19) TO	(19) A LETTER TO
415	5	*	
		तळटीप	†1836 G. D. Vol 22/354, p. 90
४३६	१९	प्रणमेद्वयभूमौ	प्रणमेद्वयदभूमौ
४३७	११	झीला	झाली
४४७	३१	दवे	देव
४५०	२१	त नु	तदनु
४५३	५	मारे	मोर
"	१२	बा शार्खा	बाळराखी
"	१७	होतो	होते
४५४	६	ह	हे
"	१४	शाखेचे	शाखेचे
४५७	३०	1939	1839
५२३	३२	ऑलबार	ऑलेंबार
"	३२	बाब	बाबे
५२४	६	प्राच्या	प्राच्य
५४८	२७	वाळशाखपानी	वाळशाखपानी
५४९-६०	१	(70) to (75)	(71) to (76)
"	४	(७०) ते (७५)	(७१) ते (७६)
५५१	३०	बाराशेची रऊन	बाराशेची करऊन
५५२	३	मदनशासन	महानुशासन
५५४	१४	बतहु	बहुत
५६०	२२	बकात्कारामुळे	बलात्कारामुळे
५६९	१०	मराहाष्ट्रामध्ये	महाराष्ट्रामध्ये

परिशिष्ट ३

२९	३	निकाला	निकाल
"	९	टप्पो	गोष्ट
३२	२५	प्राह्मण्याची	प्राह्मण्याची
३७	२२	मिलिट्रि	मिलिट्रि
६८	६	डुपट	डुपट
११	२२	बहुत	बहुत
"	२६	बहुत करून	बहुत करून

Volume I

INTRODUCTORY SURVEY
OF
BIOGRAPHICAL
AND OTHER REFERENCES
DURING THE CENTURY
(1846-1946)

PRINTED BY

S. R. Sardesai, B. A., LL.B., N. S. V. Samarth Bharat Press,
41 Budhawar Peth, Poona 2
B. G. Dhavale, Karnatak Printing Press, Chira Bazar, Bombay No. 2
M. H. Patwardhan, Sangam Press, Ltd., 40/41 Wellesley Road,
Poona 1

PUBLISHED BY

G. G. Jambhekar, Lokashikshana-Karyalaya, 199/5 Sadashiv Peth,
Poona 2.

Volume II
Select Writings
English and Marathi

Volume III
Biographical Materials
With Notes
Appendices I-VI

Volume IV
Life and Times
(*in preparation*)

खंड १

उपोद्घात

अर्थात्

गेल्या शंभर वर्षांतलि

चरित्रसाहित्याचें सिंहावलोकन

(१८४६-१९४६)

मुद्रक :

स. रा. सरदेसाई, बी. ए., एल्.एल्. बी., नवीन समर्थ विद्यालयाचा
समर्थ भारत छापखाना, ४१ शुभवार पेठ, पुणे २

बा. ग. टवळे, कर्नाटक मुद्रणालय, चिराबाजार, मुंबई २

मा. ह. पटवर्धन, संयम प्रेस, लि., ४०/४१ बेलरली रोड, पुणे १

प्रकाशक :

ग. गं. जामेकर, लोकशिक्षण-कार्यालय, १९९/५ सदाशिव पेठ, पुणे २

खंड २
इंग्रजी व मराठी
निवडक लेख

खंड ३
चरित्र-साहित्य
(सटीक)
परिशिष्टे १-६

खंड ४
चरित्र व काल
(संकल्पित)

VOLUME I

खंड १

ILLUSTRATIONS

चित्रानुक्रमणिका

- (1) Hon'ble Mountstuart Elphinstone (1779-1859)
नामदार माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन (१७७९-१८५९)
- (2) Chhatrapati Pratapsinha Maharaj (1793-1847)*
छत्रपति प्रतापसिंह महाराज (१७९३-१८४७)
- (3) Sir Thomas Erskine Perry (1806-1882)†
सर टॉमस अर्किन् पेरी (१८०६-१८८२)
- (4) Rev. Dr. John Wilson (1804-1875)
रे० डॉ० जॉन् वुड्सॉन् (१८०४-१८७५)
- (5) Major Thomas Candy (1806-1877)
मेजर टॉमस कैंडी (१८०६-१८७७)
- (6) Dr. John Harkness, M.A., LL.D. (1807?-1883)†
डॉ० जॉन् हार्कनेस्, एम्. ए., एलएल. डी. (१८०७?-१८८३)
- (7) Shri. Jagannath Shankar Shet, J. P. (1803-1865)
श्री० जगन्नाथ शंकरशेट, जे.पी. (१८०३-१८६५)
- (8) R. B. Janardan: Wasudeoji (1815-1894)
रा० ब० जनार्दन वामुदेवजी (१८१५-१८९४)

* भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ, पुणे, यांच्या कृपेने (त्रैमासिक, वर्ष २२, अंक १. आषाढ १८९३).

† Copyright Photograph, by courtesy of the National Portrait Gallery, London, through Dr. H. N. Randle, Librarian, The Library, Commonwealth Relations Office, London.

† प्रस्तुत संगमर्मरी प्रतिमा संप्रत मुंबईतील ग्रामजी कावखजी हॉलमध्ये ठेविलेली असून तिच्या खालील स्तंभावर पुढील मजकूर आढळतो :—

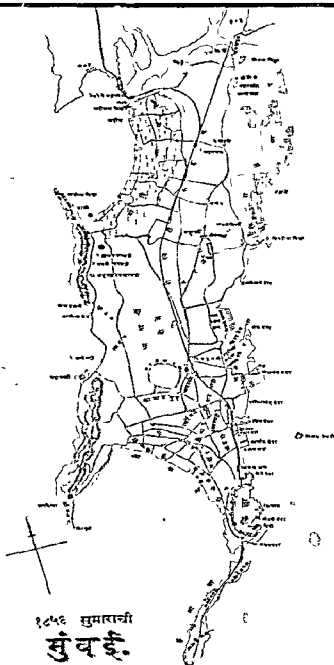
John Harkness, M.A., LL.D. (Edin.),

Principal, Elphinstone College, Bombay, 1862.

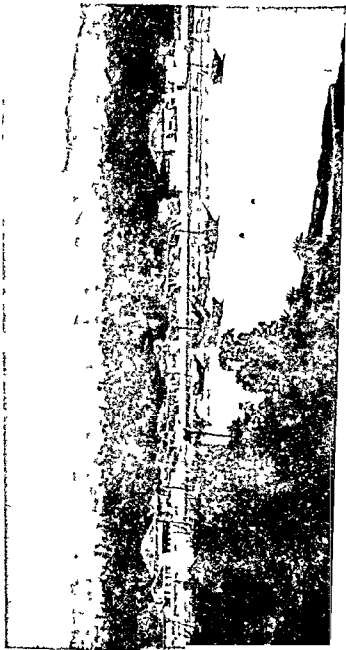
Executed by order, and at the expense of his pupils, assisted by the leading members of the Native Community, with the view of preserving among them the likeness of one whose public and private life has been honourably and endearingly the best association of their lives.

ILLUSTRATIONS

- (9) R. B. Dadoba Pandurang (1814-1882)
रा० ब० दादोबा पांडुरंग (१८१४-१८८२)
- (10) Mr. Naoroji Furdoonji (1817-1885)
श्री० नौरोजी फर्दुनजी (१८१७-१८८५)
- (11) Dr. Bhau Dajee (1822-1874)
डॉ० भाऊ दाजी (१८२२-१८७४)
- (12) R. B. Nana Moroji (1822-1895)
रा० ब० नाना मोरोजी (१८२२-१८९५)
- (13) R. B. Prof. Kero Lakshman Chhatre (1824-1884)
रा० ब० प्रो० केरो लक्ष्मण छत्रे (१८२४-१८८४)
- (14) M. M. Bapu Deo Shastri, c. i. n. (1821-1890) §
म० म० बापु देव शास्त्री, सी. आइ. ई. (१८२१-१८९०)
- (15) The Most Illustrious Disciple of Professor Ball Shastree—
Dr. Dadabhai Naoroji, LL. D. (1825-1917)
प्रो० बाळशास्त्री यांचे महाविख्यात शिष्य—
डॉ० दादाभाई नौरोजी (१८२५-१९१७)
- 1 Bombay Island circa 1856
१८५६ सुमाराची सुंबई
- 2 Back Bay : चौपाटी
- 3 Ball Gungadhur Shastree returns his thanks to the Hon'ble
Governor in Council on being nominated 'Justice of
the Peace' (19th October 1840)
ना० गव्हर्नर इन् काउन्सिल यांनी बाळ गंगाधर शास्त्री यांस 'जरिस्ट ऑफ्
दि पीस' नेमिल्या वेळींच्याचें आभारप्रदर्शन (ता. १९ ऑक्टोबर १८४०)
- 4 "The Noblest Epitaph to His Memory!" A Tribute to
the Late Ball Gungadhur Shastree, Esq., by the Hon'ble
Sir T. E. Petty, Knight
- 5 Dr. Dadabhai Naoroji's Memorable Tribute to his Guru
after the lapse of 63 years!
डॉ० दादाभाई नौरोजी यांनी आपल्या गुरुवर्यांसंबंधी ६३ वर्षांनंतर काढलेले
संस्मरणीय प्रशंसोद्गार।

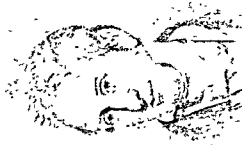

१८५६ सुमाराची
सुंदई.

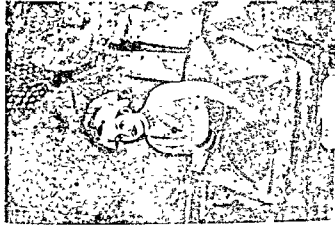
BACK BAY चैपल

(1)
HON'BLE MOUNTSTUART ELPHINSTONE
(1779-1839)

नामदार माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन
(१७७९-१८५९)

(2)
GHILATRAPATI PRATAPSINHA MAHARAJ
(1793-1847)

छायापति प्रतापसिंह महाराज
(१७९३-१८४७)

" The Noblest Epitaph to His Memory ! "

A TRIBUTE TO THE LATE BAL GUNGADHUR SHASTREE, Esq.

BY THE HON'BLE SIR T. E. PERRY, KNIGHT

Puisne Justice of the Supreme Court of Bombay

In the course of his charge to the Grand Jury, on Monday Sir E. Perry, in alluding to the power of the Native Gentlemen to diffuse correct views and diminish crime among their fellow-countrymen, and the consequent advantage of employing educated and enlightened Natives, paid the following eloquent and just tribute to the late Bal Gungadhar Shastree. His family and friends might well engrave the Honorable Judge's words upon the cenotaph of the deceased as the noblest epitaph to his memory:—*

" It is not the European in high station, with favours to distribute or commands to bestow, that, speaking with authority, can efficiently read Natives a lecture on morality, or attempt to enlighten their minds, to dispel the ignorance from which so much crime flows, and win them over to an ameliorated course of conduct—No—this task; to be successful, must be undertaken by parties, to whom the Natives can not only look up with reverence and awe, but with whom also they can sympathise, and whom they can regard with love;—in a word, by those among the Natives themselves whose superior education, morality, and station place them in a position to influence their countrymen.

* The following Gentlemen constituted the Grand Jury —

Metcalf Larkin, Esq. ; James Wright, Esq. ; John Harkness, Esq., Thomas Bloyde Molyneux, Esq. ; Gideon Coloquhoun, Esq. George Turner, Esq. , Thomas Dearman, Esq. , Archibald Smart, Esq. ; James Foreman Wingate, Esq. ; Jonathan Duncan Inverarity, Esq. , William

Esq. ; Verjeevunda, Madhowdass, Esq., Crustnath Narronjee, Esq. ; Mirza Ally Mahomed Khan Soosty, Esq. , Muncherjee Pestonjee, Esq.

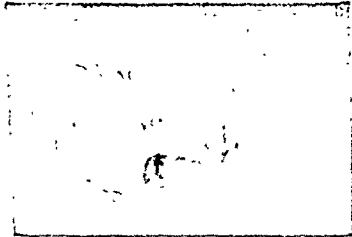
—Editor

"And in reference to this point, I cannot but advert with the deepest regret to the great loss, which you body and the whole Community has sustained since our last sessions, in the death of the late Bal Jangadhar Shastree. To the wide range of information and the enlightened morality resulting from an excellent European education, to the most solid and rare attainments in science and literature, both European and Asiatic ;— and to the influence which was the just and natural result of a character and mind thus distinguished and adorned, he added an anxiety and zeal for Native improvement which I have never seen equalled and which have forcibly impressed upon my mind the conviction, that the loss of no individual in Bombay, European or Native, of whatever rank, could prove so great a calamity to Western India, as that of our lamented friend, the late Bal Shastree.†

"I had no intention of alluding to this subject; but the occasion has forced the allusion upon me. Adverting to the power which the Native Gentlemen on the Grand Jury possess of promoting the improvement of their fellow-countrymen, and diffusing sounder notions among them, and missing from among them one who had so long, so effectually, and so unobtrusively devoted himself to this object, I could not refrain from giving vent to feelings of regret, in which, I feel assured, you will sympathise with me."

—*The Bombay Courier*, July 10, 1846

(3)
MR THOMAS ESKINE PERRY
(1807-1882)

(4)
REV. DR. JOHN WILSON
(1804-1875)

(5)

MAJOR THOMAS CANDY
(1806-1877)

मेजर थॉमस् कॅंडी
(१८०६-१८७७)

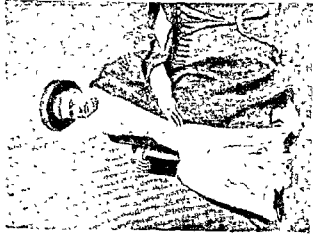
(6)

DR. JOHN HARKNESS, M.A., LL.D.
(1807?-1883)

डॉ. जॉन हार्कनेस, एम. ए., एल. डी.
(१८०७?-१८८३)

(१)
SHRI. JAGANNATH SHANKAR SHET, J. P.
(1803-1863)

श्री. जगन्नाथ शंकरशेट, जे. पी.
(१८०३-१८६५)

(३)
R. B JANARDAN WASUDEOJI
(1810?-1894)

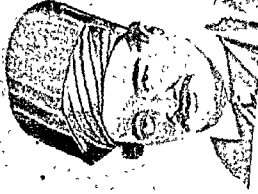
रा. ब. जनार्दन वासुदेवजी
(१८१०?-१८९४)

(९)
R. B. DADOBA PANDURANG
(1854-1882)

रा. ब. दादोबा पांडुरंग
(१८५४-१८८२)

(१०)
MR. NAOROJI FURDOONJI
(1817-1885)

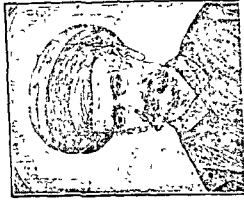

श्री. नाओजी फर्दुनजी
(१८१७-१८८५)

(11)
DR. BHAI DAJI
(1822-1874)

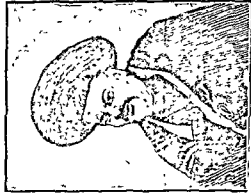
(12)
R. B. NANA MOROJI
(1822-1895)

रा. ब. नाना मोरोजी
(१८२२-१८९५)

(13)

R. B. PROF. KERO LAKSHMAN CHHATRE
(1824-1884)

रा. व. प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे
(१८२४-१८८४)

(14)

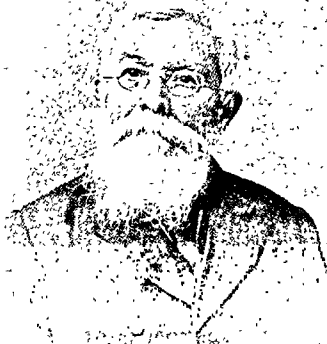
M. M. BAPU DEO SHASTRI, C. I. E.
(1821-1890)

म. म. बापू देव शास्त्री, सी. आय् ई
(१८२१-१८९०)

(15)

The Most Illustrious Disciple of Professor Ball Shastree
DR. DADABHAI NAOROJI, LL. D.,
(1825-1917)

श्री बाळशास्त्री गणि महाविद्यालये शिष्य
डॉ. दादाभाई नौरोजी, एल्ल. डी.
(१८२५-१९१७)

उपोद्घात

कै० आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर

गेल्या शंमर वर्षातील चरित्रसाहित्याचे सिंहावलोकन

विषयानुक्रमणिका

आधुनिक महाराष्ट्राचे भाषा " उपेक्षित मानकरी "	१
उपेक्षेचे कारण : दीर्घ काळावधि व इतिहास चरित्र-लेखनाविषयी आपली धोर अनास्था	२
कै. बाळशास्त्र्यांचे चरित्र त्यांचे स्नेही व शिष्य यांजकहून वरें लिहिलें गेलें नाहीं ?	३
कै. बाळशास्त्र्यांच्या मत्वक्ष परिचितायैकीं रा. भाऊ महाजन चरित्रकार होण्यास विशेष पात्र	५
सन १८८० पर्यंत मुंबईकर हे पुणेकरांच्या बरोच पुढें अमून	
कै. बाळशास्त्र्यांविषयी माहिती व आदर त्यांच्यामध्येच अधिक	७
तथापि मुंबईकर मराठी गद्यलेखकांसहि कै. बाळशास्त्र्यांच्या धोरवी यथार्थ प्रकट करती आलेली नाहीं. उदा० ' कविचरित्र ' व ' मुंबईचे वर्णन '	८
रा. जनार्दन रामचंद्रजी यांचे ' कविचरित्र '	"
रा. गोविंद नारायण यांचे ' मुंबईचे वर्णन '	१०
तत्कालीन मराठी लेखकांची सूक्ष्मता	"
कै. बाळशास्त्र्यांचे चरित्र व योग्यता ह्यासंबंधी पुणेकरांचे अज्ञान विशेष :	
' ज्ञानप्रकाश-'	१३
रा. व. गोपाळराव हरि देशमुख उर्फ ' लोकहितवादी '	१४
वे. शा. सं. रा. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर	१५
' अरतखंडाचा अर्जाचीन कोश'-कतें ए. र. मा. गोडबोले	१७
' निर्बंधमाला'-कार रा. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर	१८

‘माला’-कारांचे चरित्रकार रा. लक्ष्मण कृष्ण चिपळूणकर	२२
न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे	२४
‘मराठा’-‘केमरी’-कार रा. बाळ गंगाधर टिळक	२७
‘केसरी’-‘सुधारक’-कार रा. गोपाळ गणेश आगरकर	२९
‘भारतीय ज्योतिःशास्त्र’-कार रा. शंकर बाळकृष्ण दाशित	३०
कै. बाळशास्त्र्यांचे चरित्र व योग्यता ह्यासंबंधी मुंबईकरांचे ज्ञान व आदर विशेष :	३२
‘राजप्रकरणी ऋषि’-रा. नारायण महादेव परमानंद	३३
न्या. मू. सर नारायणराव चंदावरकर	३५
डॉ. दादाभाई नौरोजी	३६
रा. बाळकृष्ण नारायण देवकृत ‘कै. बा. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र’ १८९२ :	३७
लेखनकार्यातील अडचणी	३८
प्रस्तुत चरित्राचे महत्त्व व गुणवैशिष्ट्य	४०
‘चरित्रप्रबंधांतील न्यूनता व दोष	४०
१८९२ नंतरचे कै. बाळशास्त्रिविषयक टळक लेख	५०
‘बालवोध’-कार रा. विनायक कोंडदेव ओक	५१
‘मुमुक्षु’-कार रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर व ‘दादोबांचे आत्मचरित्र’	५३
‘प्रो. द. बा. पोतदार यांचा ‘मराठी गणाचा इंग्रजी अवतार’	५७
रा. व. काशिनाथ नारायण साने	६५
रा. मोनेकृत ‘मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरणप्रबंधकार’	६८
डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांचा ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश’	६८
रा. गं. दे. खानोलकर यांचे ‘अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक’	७२
रा. श्री. ना. कर्नाटकी यांचा ‘प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर’ यांजवरील चरित्रलेख	७५

रा. पाध्ये व रा. टिकेकर यांचा ' आजकालचा महाराष्ट्र '	७६
कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्याविषयीं ठिकठिकाणचे महत्त्वाचे उल्लेख :	७७
' विविधज्ञानविस्तार ' व ' महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका '- रा. ना. गो. चापेकर व रा. गो. म. भिडे	७८
' कैलासवासी भाऊ महाजन ' व रा. रा. मि. गुंजीकर (?)	७९
आद्य मराठी नियतकालिकें व रा. नी. व. भवाळकर	८२
रा. रा. मि. जोशी यांची ' मराठी भाषेची घटना '	८४
रा. ग. र. दंडवते यांचे ' संक्षिप्त अर्वाचीन मराठी वाङ्मय '	८५
प्रो. कृ. पां. कुलकर्णीकृत ' मराठी भाषा : उद्गम व विकास '	८७
प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी व प्रो. धी. रा. पारसनीस यांचे ' अर्वाचीन मराठी '	९३
गु. वि. पां. नेने यांचे ' अर्वाचीन मराठी साहित्य '	१०१
(१) प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी यांचा ' भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास '	"
(२) प्रो. द. बा. पोतदार यांचे ' मराठी इतिहाससंगोधन '	१०६
(३) रा. रा. गो. कानडे यांची ' मराठी नियतकालिकें '	१०९
रा. वि. सी. सरवटे यांचे ' मराठी साहित्यसमालोचन '	११०
रा. गै. बा. सरदार, एम्. ए. यांचे दोन ग्रंथ :	११३
(१) ' मराठी गद्याची पूर्वपीठिका ' (१९३७)	"
(२) ' महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी ' (१९४१)	११४
प्रो. शं. गो. मुळपुळे यांचे ' मराठी निबंधकार '	११६
प्रो. श्री. रा. पारसनीस यांचे ' अर्वाचीन गद्य '	११८
प्रि. गो. रा. पराजपे यांचा ' मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाचा विकास '	११९
रा. अ. का. मियोळकर यांनी केलेले कै. बाळशास्त्रिविषयक उल्लेख	१२२
रा. न. वि. केळकरकृत ' लो. दिळक यांचे चरित्र '	१२९
" " ' कैसरीचा जुबिली अंक ' (१९३१)	१३८
रा. न. र. फाटककृत ' श्या. मू. रानडे यांचे चरित्र '	१४४

‘ विविधवृत्त ’ व ‘ मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास ’	१५०
रा. भो. दा. पाणतरे यांचा ‘ दर्पण ’-परिचय	१५२
प्रो. ज्य. शं. शेजवलकर यांचा ‘ क्लॉस्कर ’ मासिकांतील लेख	१५४
रा. दा. द. जावडेकर यांचे ‘ आधुनिक भारत ’	१५६
रा. रा. गो. कानडे यांचा ‘ मराठी नियतकालिकांचा इतिहास ’	१५८
‘ केसरी ’-कार रा. वा. कृ. भावे यांचा ‘ शीघ्रसाहित्यादर्श ’	१६२
‘ इतिहासाचार्य ’ वि. का. रा. राजवाडे यांचे कै. बाळशास्त्री जामेकर यांच्याविषयी ऐतिहासिक ज्ञान	१६७
‘ घनवंतरी ’ची ‘ चाटमयसमीक्षा ’ व कै. बाळशास्त्री जामेकर	१८७
रा. पु. पां. गोखले यांची ‘ भागरकरांशी ओळख ’	२०१
प्रो. म. वि. फाटककृत ‘ मराठी निबंध ’	२०३
समारोप	२०५

१९४६ च्या शताब्दीनंतर

रा. वि. कृ. जोशी व रा. श्री. म. सहस्रबुद्धे यांचा ‘ दर्पण संग्रह ’	२०९
विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चिन्नाव यांचा ‘ भारतवर्षीय अवार्चीन चरित्रकोश ’ (इ. स. १८१८-१९४५)	२२२
रा. य. रा. दाते व रा. विं. ग. वर्वे यांचा ‘ सुलभ विश्वकोश ’	२२६

उपोद्घात

कें० आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर

गेल्या शंभर वर्षांतील चरित्रसाहित्याचें सिंहावलोकन

“ नामूलं लिख्यते किञ्चित् । ”

आधुनिक महाराष्ट्राचे आय “ उपेक्षित मानकरी ”

एरोनिमाच्या शतकाच्या प्रथम पादांत महाराष्ट्रदेशांत आगळ सत्ता प्रस्थापित झाल्यानामून आजपर्यंत आपल्या लोकोत्तर पुणसमुच्चयानें व बहुविध कर्तृत्वानें ज्या कांहीं थोड्या व्यक्तींनी अजरगुमर कीर्ति मिळविली त्यांच्या मालिकेंत कै. आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर हे अनेकदृष्ट्या अग्रगण्य होत त्यांत संका नाही. ह्या संस्मरणीय पुरपास कालवस होऊन शंभर वर्षे पुर्तुगेज पूर्ण झालीं; आणि हा प्रसंग साधून प्रथम इ.स. १७ मे १९४६ रोजी, आणि त्यानंतर एतद्देशीय संप्रदायाप्रमाणें व म्हणून अधिक औचित्याने पुण्याम व इतरत्र शके १८६८ वैशाख वद्य सप्तमीस-म्हणजे ता. २३ मे १९४६ रोजी, त्याचें शतमांवत्सरिक पुण्यम्मरण कर्मेवसें केलें गेलें, हें आतां सर्वेक्षुन झालेंच आहे. “ कर्मेवसें ” म्हणण्याचें कारण ठपठप आहे की, महाराष्ट्राच्या लाबो वसतीच्या पुणे-मुंबई-सारख्या केंद्रांतहि ह्या अद्वितीय उत्सवप्रसंगी शोपनामाहून अधिक महाराष्ट्रीय भाववांना ठपस्थित होण्याइतकें त्या महापुरुषाचें महत्त्व वाटलें नाहीं, अथवा एकदोन सामान्य भाषणांनीं घटका दोन घटका वेळ माहून नेण्यापलीकडे आधुनिक महाराष्ट्राच्या ह्या आय “ उपेक्षित मानकाच्या ”चे एखाद्या योग्य मार्गानें चिरंतन स्वरूपाचें स्मारक उभारण्याची कोणामहि तिष्ठमात्र आवश्यकता मानचे नाहीं। प्रस्तुत प्रसंगाला “ अद्वितीय ” अनेहि आम्ही पुण्याचें संबोधितों. कारण, अशा प्रकारचा स्मृतिदिन शंभर वर्षांनी महाराष्ट्रांत प्रथमतःच आचला होता-दुसऱ्या कोणत्याहि घोर आधुनिक महाराष्ट्र्याला मृत होऊन ह्यापूर्वी शंभर वर्षे झालेली नाहीं-इतकेंच नव्हे, तर शंभर वर्षांनंतरहि ज्याचें पुण्यम्मरण महाराष्ट्रानें कृतज्ञतापूर्वक करायें अमा हा लोकोत्तर पुरुष होऊन गेला, परंतु मांघ्रतकाळीं अजयंती म्हणजे काय व पुण्यतिथि म्हणजे काय, आणि त्यांतंबंधीचो आपली जुनी परंपरा कशा प्रकारची आहे त्यांनील तारतम्यच आपणांम कळेलनासें झालें आहे। रामकृष्णादि अवतारांच्या जन्मतिथीस जो धार्मिक उत्सव करितात त्याम जयंती म्हणतात, आणि अशाची पुण्यतिथि होत नसते. पुण्यतिथि साधुमंठाच्या मृत्युतिथीस पाळण्याचा जुना संप्रदाय आहे, आणि गेल्या शतकांतच

आपण लॅक्झिच्युय विशेष संस्मरणीय अशा थोर पुरुषांच्याहि पुण्यतिथि पाळण्याचा प्रघात थोडाबहुत पाडला आहे. तद्नुसार रानडे, टिळक प्रवृत्ति अग्रगण्य महात्मांचे पुण्यस्मरण सार्वजनिक रीत्या प्रतिनयी पोडें कोडें होत असते ते उचितच होय परंतु नवसाहित्यिकांच्या उदाहानुसार जसे साहित्यिकींचे स्थिरेक नवे नवे नार्विक स्मृतिदिन अलीकडे हट करण्यात येत आहेत, तसेच आजकाल व्यक्तिमाश्यास मलतेच वळण लागून त्यास व्यक्तिपूजेचे स्वरूप येत चाल्लेलेमुळे, जणू काय धोशिसोशिमहात्मांचा नवावतारच कल्पून, प्रत्यक्ष स्वानभ्य सपादण्याच्याहि पूर्वी, तयारचित स्वातंत्र्यवीरांचे जयशुन्मन त्यांच्या हयातीतच प्रचलित केले जात आहेत ! अर्थात् आजकालच्या सर्वसामान्य शिक्षितांचे तारतम्य जेथें अशा प्रसारचें आहे, आणि जेथें कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासारख्या नवयुगप्रवर्तकांची खरी योग्यता व असाधारण थोरवी चांगल्या चांगल्या साहित्याकारांच्या व 'प्राध्यापका'ंच्याहि ध्यानी आलेली नाही, तेथें त्या पुरुषांच्या शतसावत्सरिक पुण्यतिथीस केवळ मूठभर लोक जमावे आणि त्यांच्यासमर्थी विशेषप्रकारें आदर विंवा अगत्य दृष्टीस पडू नये यात नवल तें काय ?

उपेक्षेचें कारण : दीर्घ कालावधि व इतिहास-चरित्र-लेखनाविषयी आपली थोर अनास्था

तथापि येथे हीहि गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे की, एक शतकाचा कालावधि हा राष्ट्रेतिहासाच्या दृष्टीनें सुद्धा लहानसान नव्हे. गेल्या अवघ्या शभर वर्षांत फ्रान्स, जर्मनी, इटाली, रशिया, जपान, अमेरिका इत्यादि राष्ट्रांमध्ये घडून आलेल्या विलक्षण स्थित्यतरांकडे पाहिले असतां हें सहज दिसून येईल. मग एका शतकापूर्वी होऊन गेलेल्या एखाद्या थोर पुरुषाच्या जीवनचरित्राच्या दृष्टीनें हा चार पिढ्यांचा काल घराच पुरातन व प्रदीर्घ समजतच गेल्यास त्यात विशेष आश्चर्य कसलें ? "१८५७ सालचे वर" म्हणून विख्यात असलेली ऐतिहासिक घटना अतिशय जुनी समजून आधुनिक हिंदुस्थानातील स्थित्यतरांचा विचार करीत असता आपण तिचा एक स्वतंत्र कालखंड कल्पित असतो, आणि त्या काळात चमकलेल्या अतुलपराक्रमी लष्मीबाई शाहीकराणीचे "ऐतिहासिक" स्मारक म्हणून पवाडे गातो परंतु तीहि जन्मास येशूपूर्वी सुमारें वीसपचवीस वर्षे ज्याचा जन्म झाला, आणि १८५७ च्याहि पूर्वी दहा वर्षे ज्यांनी आपले लोकप्रकारक उज्ज्वल जावनचरित्र संपविलें, त्या पुरातन "बालवृहस्पति" वाळशास्त्राचें असामान्य कर्तृत्व व महानुभावित्व त्यासमर्थी आपले आजकाल इतकें गड अज्ञान असावे हें केवळ क्षम्य नसलें तरी थोडेंबहुत अपरिहार्य नव्हे काय ? शिवाय जुनी ऐतिहासिक व चरित्रविषयक साधनें जतन करून ठेवणें आणि त्यांच्या आधारे आपल्या देशचा इतिहास विंवा आपल्यातील थोर पुरुषांची चरित्रे लिहिणें अथवा अशाची योग्य स्मारके उभारणे इत्यादि गोष्टीसनधीची आपली थोर अनास्था सर्वप्रसिद्ध असून गेल्या पन्नाससाड वर्षांतच त्यासमर्थीचें थोडेंबहुत कुतूहल व मदत्त्व आपल्याला वाटू लागलें आहे अर्थात् शभर वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या हा महापुरुषाविषयी सांप्रत आपणास विशेष माहिती असू नये ही गोष्ट अत्यंत शोचनीय असली तरी ती तितकीच आश्चर्यकारक मानण्याचें कारण नाही.

कै० बाळशास्त्र्यांचें चरित्र त्यांचे स्नेही व शिष्य यांजकडून कसें लिहिलें गेलें नाहीं ?

तरीमुद्दां कै. आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर हे जर इनके अनन्यमाधारण व संस्मरणीय पुरुष होऊन गेले तर त्यांचें एखादें बऱ्यापैकी विश्वमनीय चरित्र त्यांच्या कोण्याएका स्नेयासोबत्याने किंवा सच्चिदानंदाने त्या काळी कसें लिहिलें नाहीं ह्याचें थोडेंतरी आश्चर्य वाटल्यावांचून राहत नाहीं, आणि ह्या प्रश्नाचा कांहीं उत्तराज्या झाला पाहिजे असें आपल्या मनाला वाटतें. ह्या दृष्टीनें त्या काळची एकंदर परिस्थिति लक्षांत घेणे अवश्य आहे. कै. बाळशास्त्र्याच्या व त्यांच्या पुढील पिढींतहि मुंबईत इंग्रजी शिकलेल्या लोकांची संख्या जरी अगदीच लहान नव्हती, तरी त्यांत बहुसंख्य असे प्रभु, सारस्वत व पारशी हेच होते—दक्षिणी ब्राह्मण मंडळी अगदी कर्मा, त्यांचा भरण मुळतः पुण्यामध्ये, आणि पुणें हे त्या काळीं वेदशास्त्रविशेषविषयीच अधिक प्रसिद्ध होते. इंग्रजी विद्येची तेथील प्रगति व आधुनिक सुधारणा बाळशास्त्र्यांच्या काळामुतांरची आहे शिवाय मुंबई हीच बाळशास्त्र्याची खरी कर्मभूमि; आणि त्या काळांत आगगाडी, तारारथ इत्यादि दळणवळणाची सुलभ साधनें अद्यापि उपलब्ध झालेलीं नसल्यामुळे मुंबईबाहेरचे हे भाग थोडेबहुत तुटतूच असावयाचे. त्यातून बाळशास्त्री हे प्राचीन संस्कृत विशेषज्ञांहि पाश्चात्य भाषा व शास्त्रविद्या ह्यांमध्ये अधिक प्रवीण असून आधुनिक विचारांचे तत्त्व सद्गृहस्थ असल्यामुळे पुण्यांतील वे. शा. सं. मोरशास्त्री साठे प्रभृति तत्कालीन महाप्रभितांनाहि त्यांची विद्वत्ता व योग्यता जरी विदित अमली, तरी आंग्लविद्याभिक्षितांनाच ती अधिक यथार्थतेनें अजमावतां येणें शक्य होतें. तसेंच मुंबईकरांसारखा पुणेकरांचा बाळशास्त्र्यांशीं निकट संबंध नव्हता. ह्यास्तव प्रत्यक्ष परिचितापैकीं कोणो त्यांचें चरित्र लिहिण्यास पात्र असतील तर ते मुंबईकरच होत. त्याच्यामध्येहि पारशी मंडळीपेक्षां साहजिकच हिंदु बांधवांकडून चरित्रलेखनाची अधिक अपेक्षा केली जाणार. परंतु पूर्वीक हिंदु ह्यातीत इंग्रजी चांगले लिहितांवाचतां येणारे मुंबापुरस्थ गृहस्थ त्यामध्ये बरेच असले तरी शास्त्रीबोवांची खरी योग्यता जाणणारे विद्वान् किती आणि त्यातून पुनः ती ग्रंथरुपानें पटवून देण्यासारखे दिसी, हे पाहिले पाहिजे. त्याच्या सहाव्याशेंपैकी न्या. रा. थ. जनार्दन वामुदेवजी, रा. थ. मोरोबा कान्होबा व रा. थ. दासोबा पांडुरंग, आणि शिष्यवर्गापैकीं रा. थ. नाना मोरोजी, रा. थ. राम बाळकृष्ण, सरदार विनायकराव वामुदेवजी, रा. रा. नारायण दिनानाथजी, डॉ. भाऊ दाजी, डॉ. आत्माराम पांडुरंग इत्यादि तत्कालीन नामांजित मंडळीना त्यांची असाधारण शोबी चांगली विदित होती; आणि त्यांच्यापैकीं कोणो मनावर घेते तर सन १८६० च्या पूर्वीच कै. बाळशास्त्र्यांचें एखादें चरित्र प्रसिद्ध होणें अशक्य नव्हतें. परंतु ह्यांपैकीं प्रायः सर्वजण मोठमोठ्या सरकारी नोकऱ्या करूनच धकेले शिवाय हे सगळे चांगले झाले होते म्हणून त्यांच्याकडून ग्रंथलेखन झालेंच पाहिजे होतें असें थोडेंच आहे ? तसें पाहिल्यास ह्या मंडळींची प्रवृत्ति लेखनापेक्षां वाचनाचेच अधिक. शिवाय त्यांना ग्रंथरचनेस लागणारे मनःस्वास्थ्य, मनःस्वार्तथ्य व बाल्यवृत्त्य फारसें लाभणें कठीण. त्यातून तो मराठी ग्रंथलेखनाचा प्रारंभ झाला असल्यामुळे त्यांच्याकडून अशाप्रकारचें स्वभाषित लेखन

होणेंहि प्राय दुर्घटच. रा. व. दादोबा पांडुरंग हे ह्याविषयी अपवाद समजणेंच अधिक वाढत, आणि त्यानींच कै. बाळशास्त्री याचें स्वतंत्र चरित्र लिहिलेलें नसल तरी 'आत्मचरित्र' त त्याच्यासबधी निदान बाहीं महत्वाची माहिती दिली आहे. समकालीन दिवगत थोर पुरुषाचें चरित्र लिहिण्याच्या मार्गांत इतरहि काही अडचणीं संभवतात, मूळ विश्वसनीय साधनें मिळविणें जसें कठीण असतें, तशीं तीं सर्वांनाच हस्तगत करतां येतात असें नाहीं. तीं मिळविण्यासाठीं लोकांमधे खेडे घालावे लागतात, आणि हा प्रश्न परस्पर विश्वासाचा व सुस्वभावाचाहि असतो. शिवाय चरित्रनायक जेथें अगदीं अलीकडील रिवांचाळ पिढीतील असून त्याची थोरवी असामान्य असते, तेथें आपल्या लेखनापासून त्याच्या कीर्तीस कांही वाध येईल कीं काय अशी जबाबदार लेखकास थोडीबहुत हुरहुर वाटते; आणि जर चरित्रनायकासबधी एकंदरीनें मनात आदर असूनहि लेखकाची राजकीय, सामाजिक व धार्मिक मते त्याच्या मतापेक्षा बरींच भिन्न असतील, तर त्याला त्याचें यथार्थ मूल्यनापन करणेंहि बरेंच कठीण पडतें. त्याचप्रमाणें समाजात लेखकाला विशिष्ट मानाचें स्थान जेथें प्राप्त झालेलें असतें, तेथें आपली लेखनकृति लोकदरास कितपत पान होईल ह्याविषयीहि त्यास थोडीबहुत चिंता वाटणें साहजिक आहे. कदाचित् ह्याच कारणास्तव रा. व. दादोबा पांडुरंग यांनीं कै. बाळशास्त्र्याचें चरित्र हातीं घेतलें नसेल, आणि स्वतःचें 'आत्मचरित्र' दि. शेवटपर्यंत पोंबळियाचा उत्साह त्यास राहिला नसेल त्याच्याव्यतिरिक्त घर ज्या अनेक सदस्यहस्याचा नामनिर्देश केला ते अन्य रीतीनें पूर्वीच प्रसिद्ध असल्यामुळे चरित्रलेखक म्हणून आपली अधिक ख्याति व्हावी किंवा होऊ शकेल असेहि त्यास कधीं वाटलें नसेल. मग बाळशास्त्र्याच्या मृत्यूनंतर बीसपन्वीस वर्षे एकदा निघून गेलावर इतका सर्व खटाटोप निष्कारण वर्णार कोण, आणि इतकें अगत्य तरी कोणाला? अर्थात् ही मीमांसा सर्वथा बरोबर असो वा नसो, बाळशास्त्र्याच्या पूर्वोक्त कोणा सहाय्यासह्यन किंवा शिष्याकडून त्याचें चरित्र लिहिलें गेलें नाहीं, ही वस्तुस्थिति स्पष्ट आहे.

तत्कालीन विख्यात पारशी मंडळीपैकी प्रो. नौरोजी फर्ग्युसन जी व प्रो. दादानाई नौरोजी यास कै. बाळशास्त्र्याचें सर्वांगीण चरित्र जरी लिहिता आलें नसतें तरी त्यांचे व्यक्तिमत्त्व व कार्य निबध्दारा प्रकट वरणें शक्य होतें ह्यापैकी पहिले शुद्धस्थ रा. बाळशास्त्री. मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे टेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी असतांना त्यांच्या इंग्रजी शाळेंत विद्यार्थी म्हणून प्रविष्ट झाले, आणि पुढें एल्फिन्स्टन कॉलेज मध्ये तात्त्विकतर क्रियेक वर्ये त्याच्याबरोबर दुय्यम अविश्रुत प्रोफेसर म्हणून त्यांनीं काम केले इतकेंच काय, पण बाळशास्त्र्याच्या 'दिग्दर्शन' मासिकाप्रमाणें त्यांनीं हि 'विद्यासागर' ह्या नांवाचे पहिले गुजराती मासिक त्याच वर्षी-सन १८४० मध्ये-चाळू केले. तसेच बाळशास्त्र्याच्या 'दर्पणा'च्या सुधारणावादी परंपरेस अनुसरून 'रास गोपना' नांवाचे तदनंतराची समाजाचे सामाहिक सुधारणहि सन १८५२ मध्ये काढणा-या मंडळीन ते होते. अर्थात् कै. बाळशास्त्र्याच्या ह्या परिचयामुळे व त्याचें एतद्दूर सार्वजनिक चरित्र त्यांनीं प्रोत्साहन प्राप्त पाहिले असल्यामुळे तदनंतर दादानाईच्यापेक्षाहि एका दृष्टीनें हें कार्य प्रो. नौरोजी यांच्या हातून अधिक चांगल्या रीतीनें पार पडले शक्य होतें. तथापि हें जरी स्थापन झाले नव्हतें नाहीं, तरी सन १८५३

मध्यें त्यांच्या 'रास्त गोप्तार' पत्रांत एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील एका माजी पारशी विद्यार्थ्यानें बाबु हरिधंद नामक विख्यात बंगाली वृत्तपत्रकारावर लिहिलेल्या इंग्रजी पुस्तकाचें जें विसृत व खरपूस संपादकीय परीक्षण करण्यांत आलें होतें त्यांत बाळशास्त्र्यांच्या असाधारण थोडवी-संबंधींचा भासिक अभिप्राय थोडक्यांत प्रकट झालेला असून तो वाचनीय आहे. मुंबई इलाह्यांत अलीकडोळ काळांत वेगवेगळ्या क्षेत्रांत कोण कोण नामांकित व्यक्ति चमकल्या हें सांगतांना, त्या मालिकेंत कै. बाळशास्त्र्यांनाच अग्रपूजेचा मान देऊन त्यानंतर लागलीच तत्कालीन अग्रेसर पुरुष डॉ. भाऊ दाजी यांचो ज्या शब्दांत त्यांनी प्रशंसा केली आहे ती पाहण्यासारखी आहे. हे दुसरे विद्वान व थोर गृहस्थ बाबु हरिधंद्याच्या अगदीं तोडीचे असून बाळशास्त्री हे तर त्याच्याहिपेक्षा मोठे, असा सुंदर कोटिक्रम तेथे केला आहे। 'रास्त गोप्तार' मधील प्रस्तुत परीक्षणाचा एवढाच भाग आम्ही अवलोकनार्थ शेवटीं परिशिष्टांत उद्धृत केला आहे, * आणि त्यावरून इतर तत्कालीन प्रसिद्ध व्यक्तींचेहि मूल्यमापन अप्रत्यक्षपणें झाल्याचें आढळतें. त्या समयीं रा. व. दादोबाचें वय सुमारे ५० असून डॉ. भाऊ दाजीचें ४० व प्रो. दादामाईचे ३० हौतें, हे लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. असो. प्रो. दादामाई हे बाळशास्त्र्यांचे गणितांतील सच्चिद्व्य असून त्यांच्याच जागीं त्यांची नेमणूक पुढें झाली होती. वास्तविक त्यांनाहि आपल्या पूण गुह्यवर्षांर एखादा स्मृतिलेख लिहिला आला असता. परंतु १८५५ पासून त्यांचें वास्तव्य मुब्यत्वे इंग्लंडमध्येंच होऊन हिंदुस्थानाचे आर्थिक व राजकीय प्रश्न सोडविण्यांत ते सदैव गुंतल्यामुळें ह्या गोष्टीकडे त्यांचें लक्ष पोंचलें नसावें. तथापि अत्यंत कृपापकाळीं-आपल्या वयाच्या ८५ व्या वर्षी-कोंरणांतील खेडेंगांवच्या एका अल्पशिक्षित नरुणानें गुह्यवर्ष बाळशास्त्र्यांसंबंधीची स्मृति त्यांकडे लिहून मागितली असतां त्यांनीं त्यास जें स्वदस्तारचें सुंदर इंग्रजी पत्र सत्वर पाठविलें, त्यावरून जशी गुह्यवर्ष बाळशास्त्र्याची अनाधारण थोरवी लक्षात येते, तशीच ह्या असाधारण शिष्यवत्ताची कृतज्ञतासुद्धि व मुजनमाहि प्रत्ययाम आल्यावांचून राहून नाहीं. दादामाईचें हें पत्र 'शेवटीं परिशिष्टांत दिलें आहे तें अवश्य पाहावे. †

कै. बाळशास्त्र्यांच्या प्रसिद्ध 'वाङ्मयशिष्यांपैकी रा. व. प्रो. केरो' लक्ष्मण छत्रे व रा. रा. केशव नरसिंह भावळकर ह्या दोघांनीं मनांत आणिलें असतें तर त्यांना ह्या चरित्र-परिचय थोडाबहुत करून देणें अशक्य नव्हतें. परंतु केरनांनांचा सर्व ओढा अभ्ययन-अभ्यापन व गणित-शास्त्रसंशोधन ह्यांकडेच होता, आणि ह्या गोष्टींत व असाधारण मौज्ज्या-औदार्यादि गुणांत सद्गुरूचें चरित्र लिहिण्यापेक्षा त्यांचें प्रायश्च अनुकरण वरणें हेंच त्यांस अधिक श्रेयस्कर वाटलेमें दिसतें. रा. केशवरावांची इंग्रजी लेखणी बरीच सफाईदार असे; परंतु कां कोण जाणे, त्यांनाहि चरित्रलेखनाची सुद्धि झाली नाहीं.

कै० बाळशास्त्र्यांच्या प्रत्यक्ष परिचितांपैकी रा. भाऊ महाजन चरित्रकार होण्यास विशेष पात्र

कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या चरित्रलेखनप्रचरणी वरील सर्व मंडळीपेक्षा रा. भाऊ

महाजन यांच्याविषयी पराकाष्ठेचे आश्चर्य वाटते. वयाने बाळशास्त्र्यांच्यापेक्षा बहुधा तीन चार वर्षांनीच ते लहान ; आणि दोघेहि कै. सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे यांच्याकडे 'प्राय' एमच वेळीं—सन १८२५ च्या आगोमागे—आध्यास जाऊन इंग्रजी विद्या शिकले. हे उभयता, इतरांनीं म्हटल्याप्रमाणे, वर्गवधु ह्या अर्थाने 'सहाध्यायी' नव्हत. मुंबई शिक्षा-मंडळीच्या शाळेंतील समफलीन विद्यार्थी एवढेच काय ते, आज आपल्याला बाळशास्त्र्याच्या-विषयीं जितकी निश्चित स्वरूपाची माहिती आहे तितकीहि भाऊ महाजनानिपरीं नाही। तथापि बाळशास्त्र्याच्या विद्यार्थिदशेलासून मृत्यूपर्यंत भाऊंचे त्याच्याशीं निकट सान्निध्य व ऋणानुबध असून पुढील काळात उभयतामध्यें चांगले स्नेहाचे महामय्ये होतें ह्यात शका नाही. बाळशास्त्री हे सोसायटीचे डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी असतांना (सन १८३०-३२) भाऊ अद्यापि इंग्रजी शाळेंतच शिक्षित असावे, आणि १८३४ मध्य एल्फिन्स्टन् कॉलेजाची स्थापना झाल्यापासून बाळशास्त्री १५० रु. मासिक वेतनावर असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून नेमिले जाऊन पुढें लवकरच ३०० रु. दरमहा मिळवू लागले, तरी त्या काळात भाऊ हे 'एल्फिन्स्टन् स्कॉलर' म्हणून त्या संस्थेंत शिक्षित होते, आणि त्या नात्याने १८४१ पर्यंत इंग्रजी शाळाविभागात इतर प्रगत विद्यार्थ्यांप्रमाणे त्यांनीं शेवटीं थोडीं वर्षे दरमहा २० रुपयावर शिक्षकाचे कामहि केले असें दिसते. त्याच वर्षी ते ह्या संस्थेंतून बाहेर पडले असा सरकारी दप्तरीत* स्पष्ट निर्देश आहे. बाळशास्त्र्याचें 'दर्पण' साप्ताहिक २६ जून १८४० रोजी शेवटचा अंक निघून बंद पडले; तथापि त्यापूर्वीच मे १८४० पासून 'दिग्दर्शन' मासिकाचा नवीन उपक्रम त्यांनीं केला होता. 'दर्पण' बंद पडल्यानंतर 'वर्तमान पदवी' ह्या नावाचें एक नवीन स्वस्त मराठी साप्ताहिक काढण्याचा त्यांचा विचार होता; परंतु त्याऐवजीं शेवटीं पुढील वर्षी विजयादशमीच्या सुमुहूर्तावर—२४ ऑक्टोबर १८४१ पासून—गोविंद विठ्ठल उर्फ भाऊ महाजन यांच्या संपादकत्वा-खाली 'प्रभाकर' सामाहिक आणि पुढे लागलीच 'प्रभाकर छापखाना' हे उद्योग चालू झाले. अर्थात् ही सर्व परिस्थिति व कालानुक्रम नीट लक्षात घेतल्यास ह्या नवीन उपक्रमांतील भाऊंच्या कार्यकर्तृत्वाच्या मागे बाळशास्त्र्याचेंच स्फूर्तिदायक नेतृत्व व द्रव्यसाहाय्य असलें पाहिजे, असें अनुमान केल्यास तें चुकीचें होणार नाही. तसेंच ह्या अनुष्ठानाने विचार करता 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' ही नियतकालिके भाऊ महाजन यांनीं बाळशास्त्र्याच्या साहाय्याने चालविली होती, अशी काही टेंपराची जी विपरीत विधाने केलेली आढळतात त्यांतील पोळकण्णादि सहज ध्यातात येना. तथापि कै. बाळशास्त्र्यांच्या मार्गदर्शित्वाने एकदा 'प्रभाकर' साप्ताहिक व 'प्रभाकर छापखाना' चालू केल्यानंतर भाऊंनीं तोच व्यवसाय सुमारे वीस वर्षे मोठ्या उत्साहाने व कार्यक्षमतेने चालविला इतकेंच नव्हे, तर बाळशास्त्र्याच्या पश्चात् त्यांनीं १८५३ पासून 'प्रभाकरा'स 'धूमकेतु' नामक नवीन साप्ताहिकाची जोड दिली, आणि १८५४-५६ पर्यंत आपले 'ज्ञानदर्शन' नामांकित चालवून स्वदेशनाथवाय संज्ञान व बहुश्रुत करण्याचा बाळशास्त्र्याचा विज्ञान उत्तम रीतीने गिरविला. सन १८६२ मध्ये

त्यांचे एकुलते एक बुद्धिमान् चिरंजीव रा. बळवंतराव यांस मध्यशंतांत एम्स्ट्रॉ असिस्टंट कमिशनरची मोठ्या हुद्याची सरकारी नोकरी मिळाली, आणि त्या सुमारास रा. भाऊ महाजन मुंबईतील आपल्या वृत्तपत्रीय संसार आवळून नागपुराय जाऊन जे स्थायिक झाले ते तिकडेच १८९० मध्ये पाऊणशें वर्षांचे होऊन परलोकवासी झाले ! * ह्या पंचवीसतीस वर्षांच्या प्रदीर्घ कालावधीत त्यांच्यासारख्या बहुश्रुत लेखकांनी व लोकहितवादी पुरुषांनी स्वास्थ्यसंरक्षणापलीकडे कांहीच कामें केले नाही हा मोठा चमत्कार वाटतो ! तथापि प्रस्तुत अल्प वृत्तान्तावरूनहि हें स्पष्ट दिसून येईल की, कै. बाळशास्त्र्यांची विद्यार्थिदशेपासून अंतःकालापर्यंतची समग्र तेजस्वी व लोकोपकारक जीवनयात्रा भाऊ महाजन यांनी अत्यंत जवळून व जाणतेपणाने पाहिलेली अमल्यामुळे, आणि ते स्वतः चांगले विद्वान् व नामोक्ति मराठी लेखक अमल्यामुळे, जर कोणास बाळशास्त्र्यांचे इत्थंभूत, साधार व वाचनीय चरित्र लिहिणे त्या काळी शक्य असेल तर त्यांसच तें होतें ह्यांत शंका नाही. आणि अशा सरगृहस्थासहि, बाळशास्त्र्यांच्या पश्चात् पंचेवाळीस वर्षे जगूनवांचूनमुद्धा, तशाप्रकारचा चरित्रग्रंथ किंवा निदानपक्षी रा. व. दादोबा पांडुरंग यांच्याप्रमाणे 'आत्मचरित्र' लिहिण्याची बुद्धि झाली नाही, हें आपले व मराठी भाषेचे दुर्दैव नव्हे काय ?

तथापि पूर्वोक्त सर्व मंडळींपैकी कोणालाहि कै. बाळशास्त्र्यांचे स्वतंत्र चरित्र किंवा चरित्रात्मक निबंध लिहिणे शक्य झालें नाही, तरी त्या सर्वांना एक गोष्ट किमानपक्षी निश्चित करता आली असती. ती म्हणजे बाळशास्त्र्यासंबंधीच्या आपल्या सर्वांच्या आढवणी एकत्र प्रसिद्ध करणे आणि एन्कन्स्टन्ट कॉलेजांत किंवा मुंबई युनिव्हर्सिटी स्थापिली जातांच त्यांच्या नांवें एखादी भरोव शिष्यवृत्ति किंवा महापारितोषिक देण्याची योजना करणे. परंतु अशा प्रकारचे एतद्देशीय घोर पुरुषांचे स्मारक उभारण्याची सूचना त्यांच्या मृत्यूनंतर लागलीच एसा प्रसिद्ध गुजराती पत्रांत प्रकट होऊनहि ती प्रत्यक्ष व्यवहार्य ठरलेली दिसत नाही, यावरून हो काळ अद्यापि मावळत्या गव्हर्नरादि परद्वीपस्थ महजनांचे अवास्तव देव्हारे-माजविण्याचाच होता, असें म्हणणे प्राप्त आहे !

**सन १८८० पर्यंत मुंबईकर हे पुणेकरांच्या बरेच पुढे. अमून
कै० बाळशास्त्र्यांचिपर्यी माहिती व आदर त्यांच्यामध्येच अधिक**

परंतु अशी जरी एकंदरीने परिस्थिति होनी, तरी कै. बाळशास्त्री जमिंदार यांचे आदर्शभूत जीवनचरित्र प्रत्यक्ष पाहिलेले अनेक जाणते व विद्वान् लोक मुंबईत १८८० पर्यंत; व अल्प प्रमाणांत त्यापुढेहि जिवंत असल्यामुळे, प्रसंगविशेषी तत्कालीन घद्यांतून, पत्रपत्रांतून व समांतून त्यांच्यासंबंधी आदरपूर्वक उल्लेख निरर्थक होत असत. अशाप्रकारचे कांही महत्त्वाचे प्रज्जी संदर्भ शोधरी परिशिष्टांत दिले असून त्यांवरून कै. बाळशास्त्र्यांच्या पश्चात् तीसचाळीस वर्षांपांतरादि त्यांच्यासंबंधी विद्वानांची भावना काय होती तें स्पष्ट दिसून येतें. मात्र १८८० पर्यंतच्या काळांत पाश्चात्य विद्या व लोकमुधारणा ह्या संबंधांत पुणे हें मुंबईच्या बरेच

मार्गे असून बाळशास्त्राचा साक्षात् परिचय घडलेली सुशिक्षित मंडळीहि तेथे अगदीच थोडी असल्यामुळे त्यांचे चरित्र व योग्यता ह्याविषयी सुशिक्षित पुणेकरातहि बरेच अज्ञान दिसून येई ह्यात शका नाही

तथापि मुंबईकर मराठी गद्यलेखकांसहि कै० बाळशास्त्रांची थोरवी यथार्थ प्रकट करतां आलेली नाही. उदा० 'कविचरित्र' व 'मुंबईचे वर्णन'

इतके कशाला ? प्रत्यक्ष मुंबईतील जाणया मंडळीमध्यसुद्धा इमजी विद्वत्तेविषयी विशेष प्रसिद्धि नसणाऱ्या ज्या मराठी लेखकांनी बाळशास्त्रांचा आपल्या प्रधातून प्रासंगिक रीत्या वर्णन केले आहे त्यांनाहि त्यांचे असाधारण व्यक्तिमत्त्व यावे तसे व्यक्त करता आलेले नाही ह्याची दोन ठळक उदाहरणे म्हणजे रा जनार्दन रामचंद्रजी कृत 'कविचरित्र' व रा गोविंद नारायण कृत 'मुंबईचे वर्णन' ही दोन ह्या भाषांने वे शा घ रा. रा गंगाधरशास्त्री फडके यांनी १८५२ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या 'हिंदुधर्मतत्त्व' नामक पुस्तकात कै बाळशास्त्रांचे जाता जाता एकाच वाक्यात जे लोकोत्तरत्व दहाविले आहे ते अतिशय सार्थ व हृद्य आहे, असे आढळून येईल, आणि हे फडकेशास्त्री बाळशास्त्रांपेक्षा मुमारे वीस वर्षांनी वडील असून त्याच्या विद्याविदग्धेपामून मृत्यूपर्यंत त्यांनी त्याचे साम्र चरित्र र्गमदीं जवळून पाहिले होते इतकेच नव्हे, तर श्रीपत शेपात्रि-प्रकरणे त्याच ते सहकारी होते, हे लक्षात घेतले म्हणजे त्याच्या ह्या अभिप्रायास आयत महत्त्व आहे हे कळून येईल मात्र पूर्वांश दोन प्रथाच्या कर्त्यांनी बाळशास्त्रांची योग्यता सांगताना स्वतः बुद्धीने अथवा स्वतःच्या प्रतीतीने असे उद्गार फारच थोडे काढलेले असून 'ज्ञानोदय'-कार प्रवृत्तीचाच अनुवाद करण्यांत समाधान मानिले आहे असे आढळून येईल, आणि ह्यावरूनहि तत्कालीन मराठी गद्याची घाल्याकथा आपणास प्रतीत झा याविना राहत नाही रा बा ना देऊत 'कै० घा० बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र' सन १८९२ मध्ये प्रसिद्ध होईपावेनां मुमारे तीस वर्षे ह्याच दोन प्रसिद्ध मराठी ग्रंथातील बाळशास्त्रांच्या एकापनी लघुतम चरित्रांवर महाराष्ट्रीय वाचकवर्ग विसवून होता, ह्या दृष्टीने त्याचे येथे थोडेंच सगळ्यापरीक्षण करणे अपेक्षित होणार नाही

रा. जनार्दन रामचंद्रजी यांचे 'कविचरित्र'

प्रथमतः आपण 'कविचरित्र' पेऊ हे सन १८९० मध्ये प्रसिद्ध झाले, आणि त्या बाळी एतद्देशियांची एतद्देशियाने लिहिलेली कवींची म्हणजे विद्वानांची अल्प चरित्रे सगृहीत करणारा हाच पहिला मराठी ग्रंथमेव असल्यामुळे त्याला बरोच मान्यता मिळाली ता मुमार्चे एका ईमजी ग्रंथाच्या आधारेच तयार केलेला असला तरी त्यांत जी काही प्राकृत कवींची चरित्रे नवीन लिहून पाळली आहेत त्यांपैकी हे कै बाळशास्त्रांचे एक लघुतम चरित्र होय प्रथमने

रा. जनार्दन रामचंद्रजी हे प्रभुज्ञानीनील एक संभावित व विद्वान् गृहस्थ असून त्यांनी १८४२ मध्ये एल्फिन्स्टन विद्यालय सोडले, असा त्या काळाच्या एका सरकारी मादोबहन* बोध होतो. म्हणजे हेहि बाळशास्त्रांच्या हातासादून गेलेलेच एक विद्यार्थी असणार, आणि म्हणून बाळशास्त्रांच्यासंगी त्यांना घरीच माहिती असली पाहिजे. अर्थात् अशा रोजकाला त्यांचे अल्प चरित्र आणवी चारसहा पाने तरी देऊन त्यांचे खरे मोटेपण सांगता यावयाम नको होतें काय ? परंतु "हा अर्वाचीन काळात पश्चिम हिंदुस्थानामध्ये प्रख्यात युद्धिमान् व विद्वान् असा पुरुष होऊन गेला." आणि पुढे, "त्याची आयुष्यमर्यादा दीर्घ असली तर अज्ञपर्वत विशेष्या कामांत त्याच्या हातून मोटाली कृत्ये घडली असती, याविषयी संशय नाही." हीच दोन महत्त्वाची बाबये त्यांनी स्वबुद्धीने लिहिलेली दिसतात; आणि बाकीचा जो मजकूर त्यांनी लिहिला आहे त्यांत दोनचार नवीन तपशील असले तरी त्यावर 'ज्ञानोदय' पत्रांतील मृत्युलेखाची कित्येक ठिकाणी चांगलीच छाया पडलेली दिसते।

रा. जनार्दन रामचंद्रजी व 'ज्ञानोदय'—कार याची पुढील कांही बाबये ताडून पाह्याः—

'ज्ञानोदय' (१८४६)

'कविचरित्र' (१८६०)

"तो दक्षिण कौकणप्रांतांत राजापुरा-जवळ पोंगुरले म्हणून एक गांव आहे तेथे सन १८१० मध्ये जन्मला.

"राजापुराजवळ पोंगुरले म्हणून एक गांव आहे, तेथे तो सन १८१० मध्ये जन्मला.

"हा सन १८२९ सालीं सोसैटिच्या शाळेंत ज्याच्या आतां अलफिन्स्टन इन्स्टिट्युशन म्हणतात त्यामध्ये शिक्षक झाला. आणि तो तेव्हां पामून त्या शाळेचे काम चालविण्यास चांगला वजंदार होता.

"सन १८२९ मध्ये एल्फिन्स्टन विद्यालयात गणितशास्त्र व ज्योतिष इत्यादि शिकविण्यास त्याला विद्यागुरु नेमिले. त्या शाळेचे काम त्यानें वजनदारीनें चालविले.

"मुंबई जीवोपार्जिकल सोसैटि व एथनाटिक सोसैटि यांमध्ये काही रचना करून देऊन साक्षना जरीत असे.

"मुंबईनील ज्याप्रफिकल सोसैटि व रायल एथियाटिक सोसैटि यांच्या विद्याशुद्धि करण्याच्या कामांत त्यानें पुष्कळ मदत केली.

"त्याने मुलांच्या विद्याभ्यासाकरितां कित्येक पुस्तके तयार केली.

"मुलांच्या विद्याभ्यासाकरितां त्यानें कित्येक पुस्तके तयार केली.

"त्यास साहेब लोक व नेटिव लोकहि मानीत होते.

"तो सन्धतेमुळे साहेब लोकांस व नेटिवांसही मान्य असून सर्वांस प्रियकर असे.

"त्याने...प्रोफेसरचे काम चांगले चालवि-त्याने कित्येक विद्यार्थी बरे कुषारले.

"त्याच्या कारकीर्दीत कित्येक चांगले विद्यार्थी तयार झाले.

"तो मानसविद्येचे पुस्तक आभरकांवीच्या पुस्तकप्रमाणे कांहीमें करीत होता. आणि अलफिन्स्टन साहेबच्या पुस्तकापारें हिंदु-स्थानची बखर करीत होता."

"हा आभरकांवीच्या पुस्तकप्रमाणे मानस-विद्येवर कांहीते पुस्तक करीत असतां आणि एल्फिन्स्टन साहेबाच्या पुस्तकापारें हिंदुस्थानची बखर रचोत असतां..."

एका पृष्ठात व्यापेक्षा अधिक साम्य कोठून येणार? तथापि “याळा इंग्लिश, संस्कृत, कानडी, परशियन वगैरे भाषा चागल्या येत असून इमजी व हिंदु ज्योतिष व इतर विद्या यातही तो निष्णात होता,” “बाळव्याकरण, नीतिकथा, सारसमूह, भूगोलविद्या हे चार ग्रंथ प्रथम होत,” अशासारखे दोनचार नवीन तपशील देऊन प्रयत्नार्थाने वाचकाच्या ज्ञानात व्यत्यय भर घातली, आणि कै बाळशास्त्री यांचे चरित्र प्रथमच ग्रंथनिविष्ट केले ह्यांचे ग्रंथ आपण त्यास अवश्य दिले पाहिजे

रा. गोविंद नारायण यांचे ‘मुंबईचे वर्णन’

रा. गोविंद नारायण कृत ‘मुंबईचे वर्णन’ हे विस्तृत व वाचनीय पुस्तक १८६३ मध्ये प्रसिद्ध झाले जुन्या मराठी गद्यग्रंथांमध्ये हे नामांकित असून ते परिश्रमपूर्वक बरीच माहिती गोळा करून स्वतःप्रपणे लिहिले असल्याने महत्त्वाचे आहे हे मुख्यत्वे स्पष्टवर्णनात्मक असल्याने त्यात कै बाळशास्त्रीच्या चरित्रकथनास साहजिकच विशेष वाव नाही तथापि त्या काळी ते अग्रगण्य विद्वान् म्हणून सुविख्यात असल्याने मुंबईतील विद्वान् गृहस्थासवर्धी जिहीत असता त्याचाच एकट्याचा प्रयत्नार्थानी अल्पशा विस्ताराने परिचय करून दिला आहे, हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे “ह्या पश्चिम भारतखंडात अर्वाचीन विद्वानात ह्या एक मुकुटमणीच होता . विद्या आणि विनय हे दोनही गुण या गृहस्थाच्या आंगी सारखेच वसत होते,” असा अभिप्राय त्यांनी व्यक्त केला असून ‘कविचरित्र’-कारांनी सांगितलेल्या भाषांपैकी यांनी कदाचित् “परशियन च्या ऐवजी “उर्दू” नमूद करून त्यात गुजरातीची भर घातली आहे तसेच सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांचे “बाळ गंगाधर शास्त्री हे गुरुवृत्त होते. त्यांनी त्याची तीव्र बुद्धि आणि चापल्य पाहून एथे आणून त्यास आपल्या घरी ठेवून त्यांजकरवी इमजी विद्याभ्यास करविला तो एकपाठी असून त्याची धारणाशक्ति अपार होती. ... ह्याच्या अकालीन मरणामुळे मुंबईतील लोकांस फार दुःख झाले ” (पृ २१६) ह्या गोष्टी नवीन सांगितल्या आहेत रा गोविंद नारायण मादगांवकर हे बाळशास्त्रीपेक्षा तीनचार वर्षांनीच लहान असून त्यांनी मग १८३५ मध्ये एफिन्स्टन विद्यालय सोडले, असा उल्लेख सापडतो त्यानंतर ते डॉ हुड्सन् यांच्या “अनरल् अमेंप्लीज इन्स्ट्र्यूशन्” मध्ये शेवटपर्यंत शिक्षक होते त्यामुळे साहजिकच कै बाळशास्त्रींचे सर्व चरित्र त्यांच्याहि डोळ्यांतूनच पडलेलं होतं परंतु अशा जाणत्या सदृष्टस्थानीतुद्धां त्वयुद्धीने आणखी पान अर्धे पान न लिहितां ‘ज्ञानोदया’तील प्राय समग्र मृत्सुलेत आपल्या ग्रंथांत उतरून घेतलेल्या आहे, हे पाहिले म्हणजे आपल्या तत्कालीन सुशिक्षितांची परंप्रत्ययनेय बुद्धि दिसून येते त्यांनी अग्नें वरताना एवढे सारगम्य बरे दाखविले की, ‘ज्ञानोदय’-कारांचा शेवटचा शुभ वर्तमानातीत संदेश व्यक्त करणारा परिच्छेद तेथेच गळला !

तत्कालीन मराठी लेखकांची मूर्खता

ह्याच प्रसंगाने तत्कालीन मराठी लेखकांची मूर्खता रितपत असे ते ‘ज्ञानोदय’-धारक ‘कविचरित्र’-धार यांच्या लेखांतील दोन उदाहरणांवरून दृष्टोपत्तीस येईल ‘ज्ञानोदया’-

तील मराठी मजकूर हा मूळ इंग्रजीवस्तुच उतरला आहे हे स्पष्ट आहे.* त्यातील इंग्रजी वाक्य अर्धे:—“For sometime he edited the Durpun Newspaper; also the Digidurshun, a monthly periodical, both of which were conducted in a liberal spirit.” ह्याचें मराठी भाषांतर पुढीलप्रमाणे केले आहे:—“त्याने कांही दिवस पर्यंत योग्य रीतीने दिग्दर्शन व दर्पण नांवे दोन पत्रे काढलीं होती.” पण ह्यामुळे ‘पुढें’ असा घोसट्या उतरून गेला की, ‘दिग्दर्शन’ व ‘दर्पण’ हीं जणू काय दोनहि वर्तमानपत्रेच होती! परंतु मुळात “the Durpun Newspaper,” व “the Digidurshun, a monthly periodical,” असे स्पष्ट शब्द आहेत. “in a liberal spirit” म्हणजेहि “योग्य रीतीने” नव्हे—“प्रगतिपर अथवा गुपारणावादी दृष्टीने,” असा अर्थ येथें अभिप्रेत आहे. शिवाय मूळ इंग्रजीत ‘दर्पण’ व ‘दिग्दर्शन’ यांचा कालानुक्रम बरोबर दर्शविला आहे. ‘दर्पण’ वर्तमानपत्र ‘दिग्दर्शन’ मासिकाच्यापूर्वी आठ वर्षे निघाले होते; परंतु मराठी भाषांतरात “दिग्दर्शन व दर्पण” असा उलट्या ठेवून म्हणून कालानुक्रमाची सद्धमताहि घालवून टाकिली आहे!

आतां ‘ज्ञानोदया’तील मराठी भाषांतर मुळाग्र घेऊन असताहि ‘कविचरित्र’-कारांनीं त्याचा अनुवाद करतांना नवीन चूक कशी केली आहे ती पाहा:—

‘ज्ञानोदय’

‘कविचरित्र’

“हा सन १८२९ सांमर्थ्ये सोसैइटिच्या शाळेंत ज्याला आतां अग्नितुशन म्हणतात” “सन १८२९ मर्थ्ये एल्फिन्स्टन विद्यालयांत गणितशास्त्र व ज्योतिष इत्यादि शिक्षविषयास म्हणतात त्यामर्थ्ये शिक्षक झाला.” त्याला विद्यागुरु नेमिले.”

येथें ‘ज्ञानोदया’तील वाक्याचा अर्थ असा आहे की, रा. बाळशास्त्री हे “ज्याला आतां अग्नितुशन म्हणतात” तिजमर्थ्ये नव्हे, तर तिचे पूर्वस्वरूप अशी जी “सोसैइटोचो शाळा” तिजमर्थ्ये सन १८२९ मर्थ्ये शिक्षक झाले, आणि ही अगदीं वस्तुस्थिति आहे; तर ‘कविचरित्र’-कारांच्या वाक्याप्रमाणें, ते “सन १८२९ मर्थ्ये एल्फिन्स्टन विद्यालयांत विद्यागुरु” म्हणजे ‘प्रोफेसर’ झाले. पण ही अगदीं घोसटूक होय! ‘एल्फिन्स्टन विद्यालय,’ म्हणजे ‘एल्फिन्स्टन कॉलेज’ हें १८३४ मर्थ्ये निघालें, आणि तेव्हां बाळशास्त्री गणितशास्त्र व ज्योतिष शिक्षविषयास ‘विद्यागुरु’ म्हणजे ‘प्रोफेसर’-वस्तुतः ‘असिस्टंट प्रोफेसर’ नेमिले गेले! अशा प्रकारे येथे जो अर्थाचा अर्थ झाला आहे तो लक्षांत न आल्यामुळे, कै. बाळशास्त्री हे आपल्या वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी (जन्म १८१० मर्थ्ये घेऊन) एल्फिन्स्टन कॉलेजांत प्रोफेसर झाले, अशा अर्थाची विधाने पुढें सर्वांनीं केलेलीं आढळतात!

त्याचप्रमाणें मुळाशीं जाऊन शोध न घेतल्यामुळे दुसरी अर्धवट माहिती कशी संगृहीत केली आहे ती पाहा; “तें [दर्पण] मराठी व इंग्लिश या दोन्ही भाषांत होतें,” हें पूर्ण सत्य नव्हे. “इंग्लिश व मराठी या दोन्ही भाषांत होतें, आणि मराठी बाजू म्हणजे इंग्लिश

मजकुराची केवळ छाया असे," असे मागावयास दवे होतें एरवीं एकाच वृत्तपत्रात दोन भाषात स्वतंत्रपणेहि लेख येऊ शकतात. 'दर्पणा'चाच हा विशेष होता. पण एरहि मूळ अक न पाहताच लिहावयाचें, तर असेच गोलमोल विधान करणें प्राप्त आहे! पुढच्याच वाक्यात "याच्या पूर्वी मुंबईमध्ये वर्तमानपत्र फोणतेंच निघत नव्हतें" असें म्हटलें आहे, तें तर अक्षरशा. खोटें आहे! अनेक इंग्रजी वर्तमानपत्रें व एखाददुसरे गुजरातीहि त्यापूर्वी अनेक वर्षे निघत होती तेव्हां हें शिथिल विधान यथार्थ दिस्यास "याच्या पूर्वी मुंबईमध्ये मराठी वर्तमानपत्र फोणतेंच निघत नव्हतें," असें ते असले पाहिजे पुन त्यापुढील वाक्य "पुढे दिग्दर्शन नावाचें एकमासिक पुस्तक त्याच्याच आश्रयानें काहीं वर्षे निघत होतें," हें आहे ह्यात "आश्रयानें" म्हणण्याच प्रयोजन काय? ह्यावरून तें बालविषयास बाळशाखी केवळ पैसाच पुरवीत असत मिवा कसे, अशी नसती शका उत्पन्न होते परंतु १८४६ च्या 'ज्ञानोदया'तील मृत्युलेखात (त्याचाच 'कविचरित्र'-कारांनी आधार घेतलेला आहे) अशा शब्दास मुळीच अवकाश नाही त्यांनीच 'दिग्दर्शन' हि काढलें होतें ("He edited also the Digdarshun"), असें त्यात स्पष्ट सांगितलें आहे! शिवाय 'दर्पण' हें जसें मराठीतील पहिलें वर्तमानपत्र, तसें 'दिग्दर्शन' हें मराठीतील पहिले मासिक होय, असें त्याच वाक्यात दोन शब्द घालून सांगता आले नसतें काय? पण इतका साक्षेप आजहि जेथें विरळाच आढळतो, तेथें त्या काळी त्याची अपेक्षा कशी करावी? परंतु अशाच प्रकारच्या आरंभीच्या स्थूल व अव्यस्थित लेखनामुळे पुढील लोकांनी अज्ञान वाढीस लाविलें आहे, म्हणून येथें ह्यासंबंधी इतका प्रयत्न करणें भाग पडले

ह्याप्रमाणें 'ज्ञानोदय'-कार (१८४६), 'हिंदुधर्मतत्त्व'-कार गंगाधरशास्त्री फडके (१८५२), 'कविचरित्र'-कार जनार्दन रामचंद्रजी (१८६०) व 'मुंबईचें वर्णन'-कार गोविंद नारायण माडगावकर (१८६३) यांचें कै बाळशाखी याच्यासंबंधीचें जुनें मराठी लिखाण दृष्टीखालून घातल्यानंतर कालानुक्रमानें त्यापुढील महत्त्वाची लेखनकृति म्हणजे रा. ब. दादोबा पांडुरंग यांचें 'आत्मचरित्र' ही होग परंतु हा वृत्तात त्यांनी सन १८६८ मध्ये लिहिण्यास आरंभ करूनहि आपल्या मृत्युसमयी अपूर्णच ठेविलेला असला, तरी १९१५ पर्यंत त्याची मराठी साहित्यसेवेकडस वार्ताहि नव्हती, ह्या दृष्टीनें त्याचा विचार त्या वेळीं पुढेंच करावा हें बरें. अतः पर कै बाळशाखीं साक्षात् परिचय असणाऱ्या आपल्यातील मंडळींचा मराठी किंवा इंग्रजी लेख असा सांगण्यामारला आढळत नाही तथापि त्याच्या भोरपणाची काहीं स्पष्टी ह्याच्याहि पुढील पिढीत मुख्यत्वे मुंबईकडे कशी जागृत होती हें रा. गो. श. बापटकृत 'सद्दर्शन' (आष्ट २, १८८५), रा. रा. मि. गुजीरकृत 'सरस्वती मंडळ' (१८८४) व रा. रा. भागवतकृत 'मराठ्यांसंबंधीं चार उद्गार' (१८८७) ह्या लोकप्रसिद्ध पुस्तकांतील बाळशाख्यासंबंधी आलेल्या प्रासंगिक गुणवर्णना वरून ध्यानात येतें हे तीनहि उतारे शेवटीं परिशिष्टात उद्धृत केले आहेत * परंतु एरवीं न वारें दिसून येईल की, बाळशाख्याचे रंगेही सहकारी व मच्छिष्य ह्यांपैकी कोणीहि त्याचें

चरित्ररचन न केल्यामुळे महाराष्ट्रांत-च विशेषतः मुंबईवाहेरच्या विभागांत-त्यांच्या सत्य-स्वरूपाचा व अलौकिक कामगिरीचा दृढदृक् इतका विसर पडत गेला की, सन १८७५ चे मुमारास कै. बाळ गंगाधरशास्त्री नोमंकरून एक प्रसिद्ध विद्वान् आपणांमध्ये प्रथम होऊन गेला, आणि 'बालव्याकरण', 'भूगोलविद्या' व 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' ह्या शालोपयोगी ग्रंथांचा तो कर्ता होता, ह्यापलीकडे तत्कालीन सुशिक्षित तक्षकवर्गासहि त्याच्यासंबंधी अधिक अशी जाणीव राहिली नाही.

कै० बाळशास्त्र्यांचे चरित्र व योग्यता ह्यासंबंधी पुणेकरांचे अज्ञान विशेष : 'ज्ञानप्रकाश'-कार

ह्याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे प्रख्यात 'नियंथमाला'-कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचेच होय. परंतु ते विशद करण्यापूर्वी येथे हे ग्रामुख्याने सांगितले पाहिजे की, आगगाडीच्या आभावी, सन १८६०-६५ पर्यंतच्या काळांतमुद्दा पुणेरी व दक्षिणी मंडळींचे मुंबईशी दळणवळण बरेच कमी असल्यामुळे, तेथील 'बौद्धिक व सामाजिक प्रगतीची त्यांना फार थोडी माहिती होती. 'ज्ञानप्रकाश'चेच उदाहरण पाह्या. हे पुणेकरांचे प्रायः जुन्यांतले जुने व नामांकित वर्तमानपत्र सन १८४९ मध्ये जन्मास आले; आणि त्यावेळी बाळशास्त्री यांस परलोकावासी होऊन केवळ तीनच वर्षे झाली होती. परंतु त्याच्या ज्ञानाचा प्रकाश त्या काळीहि किती मंद होता हे त्याच वर्षातील उल्लेखावरून स्पष्ट होतें. 'ज्ञानप्रकाश'-कार पुढील अपूर्व माहिती सांगतातः-"हिंदुस्थानांत मागे कधीहि छापखाना माहित नव्हता. प्रथम वर्तमानपत्र १८२३ मध्ये हिंदु लोकांमध्ये मुरू झाले. बाळशास्त्री 'दर्पण' म्हणून महिनेवार ग्रंथ छापित होते. " ह्यांतील पहिले वाक्य ठीक आहे. परंतु किती वर्षांच्या 'मागे' ह्याचा काही अंदाज ! प्रत्यक्ष मुंबईत छापखाने मुरू होऊन ह्यावेळी अर्धशतक सोटले होतें ! दुसऱ्या वाक्यातील माहिती ऐककाने कोठें मिळविली कोण जाणें ! ह्या वाक्याचा मागील संदर्भांत सरळ अर्थ असा होतो की, हिंदुस्थानांत प्रथम जे वर्तमानपत्र निघाले तें १८२३ साली, आणि ते हिंदु लोकांनी काढले. परंतु ह्या दोनहि गोष्टी खऱ्या नाहीत. हिंदुस्थानांतील "प्रथम वर्तमानपत्र १७८० मध्ये" जेम्स टिकी या इंग्रज गृहस्थानें 'बंगाल गॅझेट' नांवानें "मुरू केले," आणि प्रत्यक्ष मुंबईमध्ये 'बाँबे कूरियर' व 'बाँबे गॅझेट' ही इंग्रजांची सर्वप्रसिद्ध पत्रे अनुक्रमे सन १७८९ व १७९० पामून चालत आली होती, हे 'ज्ञानप्रकाश'-कारास तेव्हाहि त्यांच्या अंकावरून सहज समजले असतें. परंतु न जाणो, 'कूरियर', 'गॅझेट' ही पत्रे त्याच्या फारशी पाहण्यांत नसली, आणि 'मुंबईसमाचार' हे जुने गुजराती पत्र हिंदूंचे आहे, अशी त्यांची समजूत झाली असावी ! तथापि ते हे शेट मर्झबान नांवाच्या पारशी गृहस्थानें चालविले होतें, आणि त्याचा आरंभ सन १८२३ मध्ये नमून १८२२ मध्ये झाला होता ! 'ज्ञानप्रकाश'-कारांचे छेकटचे वाक्य तर फारच उदबोधक आहे ! "बाळशास्त्री 'दर्पण' म्हणून महिनेवार ग्रंथ छापित होते," हे अत्यंत मोलाचे ज्ञान ते आपल्या वाचकांम अर्पण करीत आहेत ! येथे "महिनेवार ग्रंथ" म्हणजे अक्षरशः "मासिक पुस्तक" होय; आणि त्याचे नांव 'दर्पण' होतें असे ते स्पष्ट सांगतात ! एव 'दर्पण' हे मासिक नसून

साप्ताहिक होतें, आणि तें सुमईस बंद पडून फक्त नऊच वर्षे शास्त्री होती। वरें, बाळशास्त्री कोण हें ते सर्वप्रसिद्ध असल्यामुळेच सांगितलेले दिसत नाही। ते बाळशास्त्री जामेकरांचे असले पाहिजेत, असें वाटण्यास आपण समजावें. पण त्याच्यामागे “कै. वे. शा. सं.” असे शब्द करे घातले नाहीत कोण जाणे। शिवाय ज्याभर्या ‘दर्पण’ हा “महिनेगार ग्रंथ” कधी सुरू झाला हे येणजे सांगितलेले नाही, त्याभर्या मागील पाक्याशीं त्याचा समन्वय करतो ‘दर्पण’ हें प्रथम हिंदु वर्तमानपत्र १८२३ मध्ये निघाले, अशी ‘ज्ञानप्रकाश’-काराची समजूत नसेलच असें म्हणवत नाही। परंतु तेहि निगले होते १८३२ मध्ये। एकूण सर्वच अज्ञान व अंधकार।

रा. व. गोपाळराव हरि देशमुख उर्फ ‘लोकहितवादी’

‘ज्ञानप्रकाश’च्या आरंभाच्या चालकामध्ये कै. गोपाळराव हरि देशमुख उर्फ लोक-प्रसिद्ध ‘लोकहितवादी’ यांच्यामारखे बहुश्रुत गृहस्थ असता त्यात एवढें अज्ञान कसें यावें. आश्चर्य वाटतें। तथापि ह्या वेळीं म्हणजे १८४९ मध्ये त्यांची पचविसी वृत्तचीच उलटली होती, हें विसरतां नये त्याच वेळीं कोठें त्यांची विध्यात ‘शातपथी’ ‘प्रभाकर’ साप्ताहिकांत प्रसिद्ध होऊं लागली होनीं. तथापि ‘लोकहितवादी’च्या लेखनसमुदायातहि बाळशास्त्रासंबंधी विशेष उल्लेख कोठे आढळू नयेत ह्याचेंहि नवल वाटण्याशिवाय राहत नाही। ‘ऐतिहासिक गोष्टी,’ भाग २ रा ह्या त्याच्या पुस्तकात ‘मराठी ग्रंथकार’ नामक सदराखाली पुढील माहिती दिली असून तिच्यांत ओपानें त्यांचें नाव एम्हा आलेलें आहे. ते लिहितात :—
“इंग्रजी प्रघातून तजुमे करण्याचें काम प्रथम सदाशिव काशीनाथ उर्फ बापू छत्रे यांनीं केलें. त्यांचे इत्ताननीति, बाळमित्र हे ग्रंथ फार प्रसिद्ध व लोकप्रिय आहेत. पुढें बापू जोशी साष्टीकर यांनीं ‘निघट’ म्हणून वैद्यशास्त्राचा ग्रंथ केला. पुढें छत्रे यांनीं बाळशास्त्री जांमेकर यांस आपलें काम दिकविलें व बाळशास्त्री यांनीं दादोबा पांडुरंग घोगरे मंडळी तयार केली. तशीच इकडे प्रथम ज्यार्हीस साहेब यांनीं सर्वेची पाहणी करण्याची विद्या शिकविली, व गणिताची बुकेंही प्रसिद्ध केली. पुढें डॉक्टर तयार करण्याकरितां बुकें झालीं. आणि त्यानंतर हरी केशवजी, गोविंद नारायण वगैरे पुष्कळ ग्रंथकार झाले व होत आहेत.” (पृ. ६४, स्थूलाक्षर आमचें).

परंतु ह्या लेखनपद्धतीवरूनहि ‘लोकहितवादी’चा स्मृति-ग्रंथ मोठा असला तरी त्यांत ऐतिहासिक सूक्ष्मता असली तशी नाही, असें म्हणणें प्राप्त आहे. “इंग्रजी प्रघातून तजुमे करण्याचें काम प्रथम....बापू छत्रे यांनीं केलें,” हें म्हणणें अगदीच चुकीचें नव्हे; परंतु १८२८ मध्ये त्यांची ‘इत्ताननीति’ व ‘बाळमित्र’ हीं पुस्तकें जेव्हा प्रसिद्ध झालीं त्याच वेळीं, ‘विद्येचे उद्देश, लाभ आणि संतोष’ आणि तत्पूर्वी एकरोन वर्षे ज्यार्हीस साहेब यांची ‘शिक्षा-माला’ नावाची ‘गणिताची बुकें’ प्रसिद्ध झालीं होती, आणि हे महत्त्वाचे इंग्रजी तजुमे मुख्यत्वे छत्र्याचे सहकारी दुसरे ‘मुकसर’ जगन्नाथशास्त्री कन्नवंत यांनीं केलेले असून त्याच वेळीं प्रसिद्ध झालेल्या ‘अद्भुत’ मराठी कोशाच्या कार्यामध्येंहि ते अग्रेसर होते, ही गोष्ट ‘लोकहितवादी’नीं खचित सांगण्यासारखी होती; परंतु ती त्यांनीं येथे सांगितलेली नाही.

छत्र्यांच्या नंतर “बापू जोशी साठीकर यांनी ‘निबंध’...ग्रंथ केला” म्हणून सांगितले आहे. पण वस्तुस्थिति अशी की, तो ग्रंथ त्यापुढे दहा वर्षांनी (१८३९) प्रसिद्ध झालेला आहे! “पुढे छत्रे यांनी बाळशास्त्री जांभेकर यास आपले काम शिकविले व बाळशास्त्री यांनी दादोबा पांडुरंग वगैरे मंडळी तयार केली,” असे ते म्हणतात. परंतु हे म्हणजेहि तितकेसे खरे नव्हे. दोवेहि पुष्कळवे स्वतंत्र बुद्धीनेच काम करणारे होते. बापू छत्रे १८३० मध्ये वारले, आणि त्यानंतरच बाळशास्त्री यांची आरंभोची चिमुकली पुस्तके प्रसिद्ध झाली. अर्थात् के. दादोबा पांडुरंग ‘आत्मचरित्रांत’ सांगताना तेवढाच खरा प्रकार दिसतो. ते लिहितात, “बाळशास्त्र्यांनी पुष्कळदा सांगितले की, मला Johnson's Rambler पर्यंत ग्रंथ त्याणीं [बापू छत्रे यांनी] घरी ममजातून सांगितले” (पृ. २२); आणि स्वतः विपरीतहि ते ग्वाही देताना की, “बाळ गंगाधरशास्त्री हे मला आपल्या घरी संध्याकाळी बोलावून तेथे Spectator व Rambler यांचे अर्थ सांगत असत.” (पृ. १९). हरी केशवजी हे तर बाळशास्त्री व दादोबा यांच्यापेक्षाहि बरेच वडील, आणि त्यांचे आरंभोचे ग्रंथ ‘सिद्धपदार्थविज्ञान’ व ‘रसायनशास्त्र’ हे अनुक्रमे १८३३ व १८३७ मध्येच प्रसिद्ध झाले होते. सारांश, ‘लोकहितवादी’ चं लिहिणे पुष्कळ वेळा शिथिल असून ते आपल्या धारणाशक्तीवरच अधिक अवलंबून राहत असे दिसते. परंतु मुद्याची गोष्ट ही की, तेहि असल पुणेकरच असल्याने आणि बाळशास्त्री, कैलासशास्त्री होण्यापूर्वी नुकतेच कोठे इंग्रजी शाळेतून बाहेर पडल्यामुळे, त्यांनाहि त्या थोर पुरावाविषयी विशेष माहिती असल्याचें दिसत नाही!

वे. शा. सं. रा. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

‘लोकहितवादी’च्या इतकेच जुने-प्रायः त्यांच्याच वयाचे-असे दुमरे नामांकित पुणेकर म्हणजे ‘निबंधमाला’-काराचे वडील वे. शा. सं. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे होत. ह्याचा जन्म १८२४ मध्ये झालेल्या असून तीव्र बुद्धिमत्तेविषयी त्यांची अतिशय ह्याति होती. विशीषचविशी-पर्यंत त्यांनी पुण्याच्या सरहद्द पाटशाळेत त्याकाळचे सुप्रसिद्ध पंडित मोरशास्त्री साठे यांच्या हाताखाली अलक्षार व न्याय ह्या शास्त्रांत उत्तम प्रावीण्य संपादिले, आणि त्यांचे ते पदशिष्य गणिले गेले. पुढे त्यांच्याच सांगण्यावरून ग्रीडपणीं इंग्रजी भाषेचा अभ्यास त्यांनी आरंभिला, आणि थोडक्याच काळांत त्यांनी त्या भाषेत इतके नैपुण्य संपादिले की, १८५२ मध्ये रोलिनच्या पुस्तकाधारे ‘साकेतिसावा इतिहास’ व १८५५ मध्ये मिलच्या प्रयाधारे ‘अर्थशास्त्रपरिभाषा’ हे सुरेख अनुवाद त्यांनी प्रसिद्ध केले. ‘अरेबियन् नाट्स’, ‘रसेलस’, ‘अनेकविधामूलतत्त्वसंग्रह’, हे त्यांचे दुमरे सरस भाषांतरात्मक ग्रंथ सर्वांस विवक्षित आहेत. तथापि प्रथमतः मराठी ट्रेनिंग कॉलेजांत अध्यापक व प्रमुख म्हणून सरकारी नोकरी केल्यानंतर, १८७८ पर्यंत शेवटची दहा वर्षे एतद्देशीय वर्तमानपत्राचे रिपोर्टर म्हणून काम करीत असता, त्यांनी आपल्या मार्मिक इंग्रजी लेखनाविषयीहि चांगला सौक्ष्मिक संपादित झाला, ही गोष्ट आत्रालाच्या मंडळींना तितकीशी माहीत नसावी. त्यांतून पूर्वांक जनार्दन रामचंद्रजी-कृत ‘कविचरित्रा’वर शास्त्रीचोरांनी लिहिलेले एक विस्तृत व वाचनीय इंग्रजी परीक्षण १८६१ साली ‘यांचे मिसलनी’ नामक त्याच वर्षी निघालेल्या इंग्रजी मासिकांत प्रसिद्ध

झालें होतें, ही गोष्ट तर चालू पिढीतील नामांकित महाविद्यालयीन मराठी अध्यापकांनाहि विदित नसेल। प्रस्तुत लेखांत परीक्ष्य प्रभातील दोपत्यहें दर्शवितांना, 'कविचरित्र'—कारांनीं अलीकडेच गत झालेल्या विख्यात वे. शा. स. नीलकण्ठशास्त्री यत्ते, मोरेशास्त्री साठे प्रभृति संस्कृत पंडितांना वगळून कै० वाळशास्त्री जांभेकर याचा अल्प दृष्टान्त आपल्या प्रभांत अंतर्भूत केल्याबद्दल लेखकानें त्याजवर पुढीलप्रमाणे ताशेरा झाडला आहे —

"But the omission of some of the most celebrated and learned Sanscrit scholars, who lived only a few years ago, cannot be so easily excused. While he gives us an account of the late Bal Gangadhar Shastree of the Elphinstone College, he does not say a word about Nilkant Shastree Thathe, Trimbak Shastree Raydurgakar, Kupashastree, Mor Shastree Sate, Trimbak Shastree Shaligram, and many others, who were as celebrated as Bal Gangadhar Shastree, and much greater Sanscrit scholars than he was."*

परंतु कृष्णशास्त्र्यांची ही टीका वस्तुतः पाहता येथें अगदीं अप्रस्तुत आहे. कारण, ग्रंथकारानें कै० वाळशास्त्री जांभेकर याचा अंतर्भाव 'संस्कृत कवी' मध्ये केलेला नसून 'प्राकृत कवी' त शेवटीं—कालानुक्रमानें—केला आहे। त्या योजनेनुसार कै० नीलकण्ठशास्त्री यत्ते प्रभृति संस्कृत कवींचें म्हणजेच विद्वज्जनांचें ध्यान 'संस्कृत कवि' ह्या प्रकरणांत असल्यामुळे वाळशास्त्र्यांची तुलना त्यांच्याशीं करण्याचेच प्रयोजन नव्हतें वरें, अशा प्रघातें काहीं आक्षेप ध्यावयाचाच होता तर 'संस्कृत कवी' मध्ये राजा राममोहन राय याचा अंतर्भाव करून त्यास बीचें पृष्ठें खर्ची घातल्याबद्दल ध्यावयास पाहिजे होता. कारण, राजाजींनीं संस्कृताचें अध्ययन जरी चांगलें केले होतें, तरी त्यांची संस्कृत विद्वत्ता कै० वाळशास्त्र्याच्यापेक्षा विशेष अधिक होती असें म्हणवत नाहीं, आणि नीलकण्ठशास्त्री यत्ते प्रभृति महापंडितांच्या तोडीची तर ती खचितच नसली पाहिजे. परंतु कृष्णशास्त्र्यांना हा टीमालेख लिहिताना महाराष्ट्रीय वाळशास्त्र्यांची विद्वत्ताच जेथें चांगलीशी श्रुत नव्हती, तेथे वगैरी राजाजींचीं कोटून असणार! तेव्हां ह्या बगळी बायूना खाली ओढण्यापेक्षा वाळशास्त्र्यांसारख्या स्वबाधवाचें नसतें वैगुण्य दाखविणें, हेंच टीकानैपुण्य अधिक सुलभ व स्वसमाधानकारक नव्हे वाय? शिवाय वाळशास्त्री स्वर्गारुष झाल्यानंतर ज्यांनीं इमजी मुळाक्षरें गिरविण्यास प्रारंभ केला, आणि जे गृहस्थ वडनी मिळवी तरी पुण्यावाहेर पडण्यास कधीं रात्री नव्हते, त्यांना मुंबईच्या

* 'मराठी ज्ञानप्रसारक' नामक सुर्वेतील तत्कालीन प्रमुख मराठी मासिकाच्या मार्च सन १८६१ च्या अंकान 'कविचरित्रा'चें परीक्षण झालेंलें आहे. ता. ह्याच इमजी लेखाचा जतुवार दोष मात्र मूळ इमजी लेखावर 'कृष्णशास्त्री निपळूणकर' असा लेखानाचें नांव दिलेंलें असेल ह्या शिवायी "कोणी लिहून पाठविलेंलें" असा निर्देश आहे ह्या गोप्यगोपनाची आवश्यकता वाय हेंचो नकळ!

x In 1847 he entered the English Department and in July last [1851] he obtained a translation-exhibition.

—Report of the Board of Education (1851-52), p. 4.

एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील महाविख्यात आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर ह्या पुराय काय तोलाचा व मान्यतेचा होता, हे १८६० मध्ये यथार्थतेने कसे उमजणार ? वे. शा. सं. नीलकंठशास्त्री घते, मोरशास्त्री साठे प्रभृति विद्वज्जन विख्यात संस्कृत पंडित होते ह्याविषयी कोणाचाच मतभेद नाही, आणि विशिष्ट शास्त्रांत त्यांचा अधिकार कै० बाळशास्त्रींच्यापेक्षा अधिक असेलहि. तथापि संस्कृत विद्वत्तेबरोबरच जसे गणित, ज्योतिष, पदार्थविज्ञान, रसायन इत्यादि पाश्चात्य शास्त्रविद्येत, तसेच आरुढहा प्राच्य व पाश्चात्य भाषात, आणि इतिहास, मानसशास्त्रादि विषयांतहि बाळशास्त्री निपुण होते, आणि मराठीतील आय ग्रंथकार, वृत्तपत्रकार, मासिककार व इतिहाससंशोधक ह्या दृष्टींनी त्यांची चांगली प्रतिदि असून सौजन्यीदार्थादि गुणांनी युक्त असे मुंबईतील सर्वमान्य लोकनायक म्हणूनहि त्यांचो प्रसिद्धि होती, ह्या सर्व गोष्टी कृष्णशास्त्र्यांना जर चांगल्या विदित असतील, तर त्यांनी वरीलप्रमाणे कै० बाळशास्त्र्यांचा श्रोटक वृत्तान्त ‘कचिच्चरित्रां’त अंतर्भूत केल्याबद्दल ग्रंथकारास दोष देण्याऐवजी उलट, राजा राममोहन राय यांच्या चरित्रलेखाप्रमाणे तो विनृत न दिल्याबद्दल असमाधान व्यक्त करावयास नको होतें काय ? याकी इतका मनाचा योरपणा व तारतम्य दाखविल्यास पुणेरी विद्वान् तो कसला ? स्वयंमन्यता व छिद्रान्वेषणनिपुणता हे त्याचे गुणविशेष आजकालचेच होत असं म्हणण्याचें कारण नाही !

“भरतखंडाचा अर्वाचीन कोश”-कर्ते रा. र. भा. गोडबोले

पुण्यातील तत्कालीन तिसरे एक नामांकित माहितगार विद्वान् म्हणजे ‘भरतखंडाचा अर्वाचीन कोश’ ह्या ग्रंथाचे कर्ते रा. रघुनाथ भास्कर गोडबोले हे होत. हा ग्रंथ १८८१ मध्ये जारी प्रसिद्ध झाला, तरी त्यापूर्वी कित्येक वर्षे त्याचो रचना चालू होती हे उघड आहे. परंतु आश्चर्य असे की, ह्या ऐतिहासिक कोशांत जशी वरीच दुर्मिळ व उपयुक्त माहिती संगृहीत केली आहे तशी कांही प्रसिद्ध व्यक्तीसंबंधी मुग्धताहि राखिली आहे ! उदाहरणार्थ, सातारकर-छत्रपति प्रतापसिंह राजे यांच्या बांध्याम पूर्ण एक ओळहि जेथे आलेली नाही, तेथे त्यांच्याच राजकारणांत कुप्रसिद्ध असलेल्या बाळाजीपंत नसून त्या चरित्राला दीड पान देऊन त्याचे समर्थन केले आहे ! शांतीसंबंधी हे “बुद्ध्यांचे संस्थान हल्ली खालसा झाले आहे.” एवढीच सर्व मीद आहे ! शाश्वतीकरीण ब्रह्मदेव्या नांवावरसुद्धा ह्या ऐतिहासिक कोशकाराचा दृष्टिकर्त कां ते समजत नाही ! विशेष मीज ही की, सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांचा वृत्तान्त जवळजवळ पानभर दिला आहे, तर त्यांच्यापेक्षाहि त्यांच्याच मागून विद्वत्तेने व कर्तृत्वाने निती तरी अधिक प्रसिद्धि पावलेले त्यांचेच धाकटे गुरुधनु कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्याविषयी यांत एक चरार शब्द नाही हे, केवढे आश्चर्य ! त्याचा नांववर्गीक अशा बहुधुन ग्रंथकारांच्या कानीहि नसे न हे समजतच काय ? निंबहुना प्रस्तुत कोशांत पुणेशहरची माहिती देतांश पृ. २१० वरील टीपेन, “पुणेशहराचे वर्णन प्रसिद्ध विष्णु नरसिंह जोशी, पुणे संस्कृत पाठशास्त्रेतील ज्योतिषशास्त्राचे माजी गुरु याचे चरित्राव नारायण विष्णु जोशी यांनी लिहिले आहे.” [स्थू. आ.]. ह्या वाक्यांत त्यांनी जो निष्ठ व्यक्तिचरित्रय दर्शविला आहे त्यावरून असे निष्पन्न अनुमान काढता येतें की, त्यांत

कै० बाळशास्त्रीची अग्राध विद्वत्ता व लोकमान्यता ही निश्चित प्रिदित होती कारण, स्वतः प्रयत्नकार हे मूळचे वाईकर असून “प्रसिद्ध विष्णु नरसिंह जोशी” हे त्याचे ग्रामस्थच होते; इतकेंच काय, पण पुणे संस्कृत पाठशाळेतील ज्योतिषशास्त्राचें गुरुत्व प्राप्त करून देणारी त्या विषयातील त्याची प्रवीणता, ही आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यापाशीं मुंबईस अध्ययन करूनच प्राप्त झालेली होती। आणि प्रस्तुत विष्णुशास्त्री जोशी याचा आपल्या ज्योतिर्गणित-गुरुवर्यांसम्वर्धी तर नितान्त आदर होता, ही गोष्ट त्याच्याच एका पत्रावरून* अत्यंत स्पष्ट आहे. मग बाळशास्त्री जांभेकराचें नांव कोशातून का गाडलें गेलें, असा प्रश्न साहजिकच उत्पन्न होतो; आणि त्याची चांगली उत्पत्ति ह्याच प्रयत्नकाराच्या ‘भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोशा’चें जे परिशिष्ट ‘निबंधमाला’-कारांनीं केले आहे त्यात आढळते। ती अशी की, रा गोडबोले हे “जुन्या पद्धतीचे गृहस्थ असून वेदशास्त्रावर त्याचा पूर्ण भरंवसा आहे.” आणि “अलीकडे पाश्चात्य विद्येच्या सुसर्गाने आमच्या देशात जी चौहोंकडे वज्रवज्रपुरी माजली आहे,...तो [प्रफार] त्यांस अत्यंत अनन्यत वाटतो हें लघु आहे” † आणि बाळशास्त्री हे उत्तम संस्कृतज्ञ असले तरी पाश्चात्य गणित-ज्योतिषादि शास्त्रांत प्रावीण्य मिळवून त्या विद्येचे अभिमानी बनलेले व सुधारक धृष्टीचे संस्कृत पंडित। सेव्हा त्यांना आपल्या ऐतिहासिक कोशात स्थान देऊन मान्यता व विरतनस्व लाभू याच कशाला? अर्थात् पुढील विड्यातील वाचक अर्गेच मानणार की, कै० बाळशास्त्री जांभेकर हे जर स्त्रोक्षरच थोर पुरुष असते तर त्यांचा साधा नामनिर्देशहि ह्या प्रसिद्ध ऐतिहासिक कोशात केला गेला नसता काय? तात्पर्य, हाहि एक सनातनी पुजेरी बहुश्रुततेचा व अनुष्ठेजानें मारण्याचाच प्रहार होय, असें कां म्हणू नये? वस्तुतः ‘ज्ञानकोश’ काय किंवा ‘ऐतिहासिक कोश’ काय, त्याची रचना मोठ्या व्यापक दृष्टीनें, समतम्यानें व विपक्षपक्षांनें केली पाहिजे, कारण, अशा प्रभावक समजाचें ज्ञान वाढीस लागतें तथापि आजकालच्या ‘भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश’-कारांकडूनहि जेथे अशा प्रकारच्या शुद्ध शास्त्रीय दृष्टीची अपेक्षा बाळगता येत नाही, तेथे साठसत्तर वर्षांपूर्वीच्या कोशकारांकडून ती सफळ करी होणार ?

‘निबंधमाला’-कार रा. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर .

असो, अशा मागसेलेल्या सांस्कृतिक अवस्थेत व प्रायः पुण्यातल्या पुण्यातच विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्याहि आयुष्याची पहिली पचविशी गेल्यामुळे त्यांना तरी, ते स्वतः जन्मास येण्यापूर्वी चार वर्षे ज्याचा उज्ज्वल आयुर्दाय मालवून गेला होता त्या कै० बाळशास्त्री जांभेकराच्याविषयी कितीही माहिती असणार ? तथापि ‘माले’चा आरंभ करतेसमयी ती अवघ्या पचवीसतीस वर्षांपूर्वीचीच गोष्ट असता, त्यांच्यासारख्या मंडासष्टाभिमाना व बहुश्रुत गणिले गेलेल्या पुर्णेकर पद्धीधरास ती इतकी अल्प असावी ह्याचा अर्चा वाटतो। विष्णुशास्त्री १८६५ मध्ये मेट्रिकयुगेशनची, आणि त्याचा गणितविषय वराच द्या असल्यामुळे १८७२

* परिशिष्ट २ पाहा.

† ‘निबंधमाला’ (चि. दा. जावृत्ति, १९१७), पृ. ४४७.

मध्यें बी० ए० ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. ह्या काळांत कै० बाळशास्त्री मांची ‘वाल्म्याकरण,’ ‘भूगोलविद्या’ व ‘हिंदुस्थानाचा इतिहास’ ही पाठ्य पुस्तके अद्यापि मराठी व इंग्रजी शाळांतून चालत होती, आणि त्यांचे नांव केवळ ह्या शाळोपयोगी ग्रंथांचे कर्ते म्हणूनच नव्हे, तर गेल्या पिढीतील एक विख्यात विद्वान् व थोर पुरव्य म्हणून अद्यापि लोकांच्या तोंडी खेळत होते. परंतु ह्यागळीकडे विष्णुशास्त्र्यांनाहि फार थोडी माहिती होती याचा निःसंदिग्ध पुढावा प्रत्यक्ष ‘निबंधमाले’च्या दुसऱ्याच अंकांत (फेब्रुवारी १८७४) उपलब्ध आहे. “ प्रस्तुत मालेचा उद्देश ” कथन करतांना ते लिहितात :—

“ ४. या ठिकाणी मासिक पुस्तकांचा इतिहास— ह्याप्रजे हा प्रघात झरे केव्हां कोणी पाहला, ती पहिल्याने कोणत्या प्रकारची होती व त्यांचे स्वरूप आता कसे आहे, वगैरे गोष्टी- विषयी पूर्णपणे लिहिणे आमच्या मनांत होतें. पण ती पुस्तके आमच्यापार्शीं सगळी नसल्या- मुळे व त्यांविषयीची विशेष माहिती होण्याचाहि आह्मांस कधी योग न आल्यामुळे सें आमच्यानें करवत नाहीं. तरी जवळ असणाऱ्या सामग्रीवरून आह्मांस जें कांही वाटतें तें येथें वाचकांस सादर करतो. हा प्रघात पहिल्यानें बाळ गंगाधरशास्त्री नामेंकरून जो प्रसिद्ध विद्वान् आपणांमध्ये प्रथम होऊन गेला त्यानें घातला असें दिसतें. ते ‘त्रैमासिक ज्ञानदर्शन’ नांवाचें एक पुस्तक काढीत होते. तशीच त्यावेळेस ‘दिग्दर्शन,’ ‘चंद्रिका,’ ‘ज्ञानप्रसारक’ हीहि मासिक पुस्तके निघत असत. या सर्वांवरून त्यावेळेस इंग्रजी भाषेच्या द्वारे जें ज्ञान आपणास नुकतें होऊं लागलें होतें तें आपल्या भाषेच्या द्वारे प्रगट करण्याची पुष्कळीस हांस होती असें दिसतें. वरील सर्व पुस्तके त्यावेळेस लोकांस फार आवडत होती. ३०

“ ५..... पहा बी, मागील पुस्तकांत अग्रगण्य असें जांभेकर यांचें ‘त्रैमासिक ज्ञानदर्शन’ हेंच असे. ‘त्रैमासिक’ या शब्दावरूनच तें विलायतेतील ‘एडिन्बरो,’ ‘क्वार्टर्ली’ अशा पुस्तकांच्या नमुन्यावर येथें सुरू केलें होतें हें स्पष्ट आहे. ज्याची सुद्धी येवढी विशाळ होती बी, एकोणिसाव्या वर्षी विद्यालयांत विद्यापुरु होऊन तें काम वजनेंदारीनें चालविण्याचें त्याच्या अग्नी सामर्थ्य आलें, त्यास ‘एडिन्बरो’ त्रैमासिक- सारख्या पुस्तकांतही लिहिणें मोठेसें कठीण नव्हतें; पण त्याची मोठी सुद्धी व विद्वत्ता ही त्याच्या वाचकांस काय होय? ३० ” [स्थूलाक्षर आमचें].

वरील उतारा थोडासा लांब आहे. परंतु त्याचें वारकाईनें निरीक्षण करण्यानेंच योग्य तो बोध आपणांस होणार असल्यानें तो तसा सुद्धा उद्धृत केला आहे. आतां वरील चौथ्या परिच्छेदांत विष्णुशास्त्री सांगतात बी, मासिक पुस्तकांचा “ हा प्रघात पहिल्यानें बाळ गंगाधर शास्त्री नामेंकरून जो प्रसिद्ध विद्वान् आपणांमध्ये प्रथम होऊन गेला त्यानें घातला असें दिसतें. ” परंतु हें त्यांचें अनुमान जरी बरोबर आहे, तरी “ ते ‘त्रैमासिक ज्ञानदर्शन’ नांवाचें एक पुस्तक काढीत होते ” , ह्या पुराव्यावर तें सर्वस्वी आधारलेलें आहे. आणि ज्या अर्थां पुढल्याच परिच्छेदांत “ मागील पुस्तकांत अग्रगण्य असें जांभेकर यांचें ‘त्रैमासिक ज्ञानदर्शन’ हेंच असे ” म्हणून ते पुनः दाखून सांगतात, त्या अर्था हासंबंधी त्यांच्या मनेंत, तिळमात्र

संदेह नाही हें उघड आहे. पण ही त्यांची समजूत मर्त्या घुडीची होय. कै० बाळशास्त्री हे मराठी मासिक पुस्तकांचे जनक खरे; तथापि त्यांनी काढले तें 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' राचिन नव्हे। बाळशास्त्री १८४६ मध्ये परलेकवासी झाले, आणि हें त्रैमासिक त्यांचे स्नेही भाऊ महाजन यांनी त्यांच्या मृत्यूनंतर सातआठ वर्षांनी (१८५४) सुरू केले। म्हणजे ही एक पोहचू नव्हे काय?

'निरवधमाला'—हारांच्या लेखांतील दुसरा मोठा प्रमाद असा. ते पुढें सांगतात:—
 "तशीं व दगवेडेस 'दिग्दर्शन,' 'चंद्रिका,' 'ज्ञानप्रसारक' हीहि मासिक पुस्तकें निघत असत." परंतु 'चंद्रिका' व 'ज्ञानप्रसारक' ही मासिकेंहि बाळशास्त्र्यांच्या पश्चात् निघालेली असून 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' ची समकालीन म्हणतां माली, तरी 'दिग्दर्शन' हें त्या सर्वांच्या पूर्वी कित्येक वर्षे जन्मास येऊन लयासहि गेलेलें होतें। वस्तुतः हेंच मराठीतील आद्य मासिक असून त्याचे उत्पादक कै० बाळशास्त्री जांभेकर हेच होत. ते त्यांनी सन १८४० मध्ये चालू केले, आणि बहुधा चारएक वर्षे निघून तें बंद पडले।

बरीच दोन धान्त विधानांच्या पोटी तिसरें एक अपूर्व अज्ञान दहन राहिलें आहे तें असें. 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' हे "विलायतेंतील 'एडिनबरो,' 'बार्टली' अशा पुस्तकांच्या नमुन्यावर येथें सुरू केले," तें कोणी? तर "ज्याची बुद्धी येवढी विशाळ होती की, एकोणिसाव्या वर्षी विद्यालयांत विद्यासुख होऊन तें काम वजनदारीने चालविण्याचें त्याच्या अंगी सामर्थ्य आलें" त्या पुरुषानें, म्हणजेच प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर ह्यांनी। शावरून निर्विवाद सिद्ध होतें की, त्याचे खरे संपादक रा. भाऊ महाजन होते, ह्या गोष्टीचाहि विष्णुशास्त्र्यांना पत्ता नाही। आणि त्यांतहि विशेष आश्चर्य म्हणजे त्यांच्याच विद्यार्थिदशेंत महाजन हे 'प्रभाकर,' 'धूमकेतु' हीं वृत्तपत्रें घडावणानें मुंबईस प्रसिद्ध चालवतां असून, 'मालाकारा'—पूर्वी खंयचे मराठी संपादक म्हणून तेच त्या काळी प्रसिद्ध होते—इतकेंच नव्हे, तर भाऊ हे नागपुरास चांगले रसायिक ज्ञान्यवरहि अधूनमधून मुंबईस जात येत असतां, आमच्या बहुश्रुत व महातपस्वीभिमानी 'निरवधमाला'—हारांना त्या सदग्रहस्थांचा भागमूसहि नव्हता।*

विष्णुशास्त्र्याच्या पूर्वीकें लिखाणाचा पोकळपणा आपणास आणखी एका प्रकारें प्रतीत व्हावा हेहि आश्चर्य नव्हे काय? बरीच चौघ्या परिच्छेदातील "बाळ गंगाधरशास्त्री नामेंकून जो प्रसिद्ध विद्वान्" ह्या मर्दानीं, "या प्रसिद्ध पुरुषाचें चरित्र 'कथंचरित्र' नामक पुस्तकांत थोडेसें लिहिलें" आह तें वाचण्यास आमच्या वाचकास आम्हा शिफारस करतो," अशी तळटीप 'माला'—हारांना दिलेली आहे. अपात त्याचें की बाळशास्त्र्यांसर्वांचे सर्व ज्ञान प्रायः त्याच लेखावरून झालें दिवतें। परंतु ह्या दोनभर चरित्र-लेखावर "दिग्दर्शन नांवाचें एक मासिक पुस्तक त्याच्याच आश्रयानें काढीं येथें निघत होतें." ही निःपक्षिण माहुरी अमला "ते 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन'

नावाचें एक पुस्तक काढीत होते,” हें आमक व चुकीचें विधान त्यांच्या लेखणींतून उतरलेंच कसे ?

सारांश, बरील सर्व प्रमादपूर्ण व आमक लिखाण लक्षांत घेतां ह्या परम विख्यात साहित्यिकाचें हें अज्ञान संभवनीय व क्षम्य कसें हा विचार क्षणभर मनांत आल्यावांचून राहत नाहीं ! वरें, विष्णुशास्त्री हे जन्मजात पुणेंकर; त्यांचा बी. ए. पर्यंतचा सर्व शिक्षणसंस्कार पुण्यांतलाच; ते लहानपणापासून मराठी भाषेचे व इतिहासाचे अत्यंत अभिमानी, आणि बहुश्रुत गणिले गेलेले त्या काळचे कौतुकास्पर्ध पदवीधर; डेक्कन कॉलेजात चांगली सद्दा वपें काढून तेथील नामांकित ग्रंथालय सर्व पालयें घातल्याची त्यांची ख्याति; कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांसारख्या ‘वृद्धस्पती’चे व सुप्रसिद्ध मराठी ग्रंथकाराचे ते सयुत्र;—आणि हे थोरले शास्त्रोद्योतां म्हणजे कै. बाळशास्त्री जामेकरांच्यापेक्षां सुमारे बारा वर्षांनीं व लहान असून, त्यांना ‘मित्रोत्तम’ म्हणून पत्रांतून संशोधनाच्या विख्यात मोरशारूपांचे पटविषय; इतकेंच नव्हे तर, पुण्यातील शिक्षणखात्यामधील एक जाडें प्रकरण; पुणें ट्रान्सेन कॉलेजाचे नामांकित अधिपति व १८९७ पासून मुंबईसरकारचे एतद्देशीय वर्तमानपत्रांचे रिपोर्टर, आणि ह्या अनेक नात्यांनीं मराठीतील जुने नवे ग्रंथ, पृथक्पत्रें व मासिकें याचे उत्कृष्ट तज्ज्ञ व भांडागार; शिवाय ते संगदीत असलेल्या प्रसिद्ध ‘शालापत्रक’ मासिकाची पुरा त्यांच्या ज्येष्ठ चिरंजिवांनीं ‘माला’ काढण्यापूर्वी कांहीं वर्षे हौशीनें आपल्या सांगावर घेतलेली; मग मराठीतील मासिक पुस्तकांचा साम्र इत्यंभूत ‘इतिहास’ दूर राहिला, पण त्यांच्या जन्माची लहानशी कहाणी किंवा मूलवीटिका देण्यास यापेक्षां आणखी अनुकूल परिस्थिति ती कोणती ? ‘सामग्र्य’ ती कोठें आढळवयाची ? आणि मासिकांची विशेष माहिती होण्याचा ‘योग’ तो काय यावयाचा ? ‘दिग्दर्शन,’ ‘उपदेशचंद्रिका,’ ‘ज्ञानप्रसारक,’ ‘ज्ञानदर्शन’ व ‘चंद्रिका’ हींय काय तीं एका हलाच्या बोटांवर मोजतां येणारीं आद्य मराठी मासिकें; आणि ‘ज्ञानप्रसारक’ व्यतिरिक्त इतरांचा आयुर्दाय पांचचार वर्षांच्याहि प्रायः आंतलाच; तेव्हां यांचेहि कांहीं थोडे अंक वा ‘माला’-कार विष्णुशास्त्र्यांच्या संप्रदीं नसावे, किंवा सर्वथ पुष्पवत्तनांत त्यांस कोठें पाहावयास मिळूं नयेत ? फार लांब कशाला ? मराठीतील पंडितें मासिक कोणतें एवढाच एक विनचूक सुलासा त्यांना साक्षात् वडिलांकडून घरच्या घरीं कां घेतां येऊं नये ? शिवाय रा. परशुरामपंत तात्या गोडबोले, प्रो. केळनाना छत्रे प्रभृति कितीतरी वयोवृद्ध, ‘दिग्दर्शन’दि मासिकें प्रत्यक्ष वाचलेलीं—वाहिलेलीं विद्वान् मंडळी नारायणपेठेच्या आमपासच सांपडली नसली काय ? मग एवढा चार जुन्या मामिकांचा लहानसा शोधहि ज्या पदवीधर ‘माला’-कारांना १८७४ सालीं पुण्यात राहून घेतां आला नाहीं, त्यांनीं कै. बाळशास्त्री जामेकर यांनीं १८४५ मध्ये शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठीं प्रथमच तयार केलेला ‘हिंदुस्थानाचा इतिहास’ स्वतंत्र संशोधन करून न लिहिल्याबद्दल त्यांस दोष तो कां यावा ? आणि अशीच जर एकंदरीनें ‘माला’-कारांची मूळ साहित्यिक बैठक, तर हा “मराठी भाषेचा अपूर्व शिवाजी” शास्त्रोक्त ज्ञानप्रसारनें स्वबांधवांना सत्त्वसंयंत्र व तेजस्वी बनविण्यापेक्षां आपल्या खुमसुखीत साहित्यनिर्मितीनें व भाषेच्या ढोलनें त्यांस ढोलविण्यावरच अधिक भर देणारा होता, अगें कां म्हणूं नये ?

‘माला’-कारांचे चरित्रकार रा. लक्ष्मण कृष्ण चिपळूणकर

‘निबंधमाला’-कारांचे विद्वान् बंधु रा. लक्ष्मणराव यांनी लिहिलेले “कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे चरित्र” सन १८९४ मध्ये प्रसिद्ध झाले. याच्या पदबोधर भावाने थोरल्या पदबोधर भावाने चरित्ररचन केल्याचा हा योग अपूर्व होय; आणि हा मंथद्वि वराच चांगला उतरला अमून मराठी चरित्रमधात त्याला मानाचे स्थान नि संगण्य आहे. लक्ष्मणराव हे विष्णुशास्त्रीपेक्षा दानएक वर्षांनीच लहान, आणि त्याच्याच पाठोपाठ त्यांचे सर्व शिक्षण पुण्यास होऊन १८७५ मध्ये ते बी. ए. झाले. अर्थात् आपल्या विख्यात वंदिते शिष्या व वडील बंधूच्या मदतीने आपली ज्ञानयात्रा पूर्ण केल्यामुळे त्यांची भावना, माहिती व विचारसरणी सामान्यतः विष्णुशास्त्रीयामारखीच असल्यास नवल नाही. तथापि ‘माला’-काराच्या स्वभावाचे व कर्तृत्वाचे वर्णन करतांना त्यांनी केवळ अंधमकीने त्याच्या दोषांवर पाषाण घातलेले नाही. त्यांच्या ह्या चरित्रग्रंथात कै. बाळशास्त्री जामेकर ह्याच्यासंबंधी अनेक उल्लेख आढळतात, आणि त्यावरूनहि त्याचे नांव पनास वर्षानंतरसुद्धा तुळनेसाठी कां होईना, पण सुनिश्चितपणे घेतले जात होते, हे ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहे. लक्ष्मणराव प्रथारंभीच जो विषयोपक्रम करितात त्यावरून त्यांच्या दृष्टीने कै. बाळशास्त्रीची योग्यता ते काय समजत हे चांगले स्पष्ट होते. ते लिहितात :—

“आमच्या या महाराष्ट्र देशांत इंग्रजी विद्येचा प्रसार होऊं लागल्यापासून जे पुष्कळ विद्वान् पुरुष होऊन गेले त्यांमध्ये विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्यापेक्षां चरित्र लिहिण्यास अधिक योग्य असा पुरुष क्वचित्च निपजला असेल... याच्याहातून अल्पवयानच जी अनेक महत्त्वाची कृत्ये घडून आलीं, तशीं गेल्या पन्नास साठ वर्षांत कोणाच्याहि हातून घडून आलीं नसतील. सुमारे दहाव्या वर्षांतच यांनी आपल्या अलौकिक प्रयत्नाने महाराष्ट्रभाषेस अगदीं घेगळे स्वरूप दिलें; लोकमताचा प्रवाह जो आपल्या देशाच्या सख्या हिताविषय जबरदस्त असा वहात चालला होता त्यास अगदीं उलट दिशा दिली; आपल्या देशवाषवांमध्ये स्वदेशविषयी, स्वभाषाविषयी, स्वजातीविषयी अभिमान जागृत केला; व नवीन छाग्याने, नवीन किताब्याने हातीं घेऊन सरकारच्या नोकरीवरच भिस्त न ठेवितां खाजगी उद्योगाने आपल्या विद्वान् लोकांस स्वतंत्रपणाने व अवून कर्मे राहतां येईल हें प्रत्यक्ष स्वतःच्या उदाहरणाने दाखवून दिलें.

“त्यांच्या आंगचे मोठे गुण दाटले झगजे बुद्धिप्रागल्भ्य, सतत उद्योगविषयी हीस, अलौकिक धैर्य, सर्वजनप्रीति, साधा व गरिब स्पर्श व देशविषयी उत्तम व पूर्ण अभिमान हे होत. या सर्वगुणांतच मिसळून व बहुतेक त्यांच्याशीं एकचट होऊन राहिलेले असे काही दोष—स्वतःच्या योग्यतेविषयी अमावा त्यापेक्षां जास्त अभिमान, हेकेबोरपणा, व्यावहारिक शास्त्रपणाची एकप्रकारची कमतरता, दुसऱ्याच्या दोषाकडे घातूक व कडक नजर हे—विष्णुशास्त्री यांच्या ठिकाणीं होते. या दोन्ही गुणावगुणांचा मिश्रक चरित्रनामधच्या

ठिकाणी नमून फक्त सद्गुणच असते, तर त्यांच्या हातून जी महत् देशसेवा आजल झाली आहे ती होण्याचा सभ्रम नमून-त्यांचे हातून माजी बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर किंवा कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्यासारखी ग्रंथरचनेनेच केवळ एका तऱ्हेची देशसेवा झाली असती. परंतु चरील दोन्ही विद्वान् गृहस्थांच्या कर्तव्यगारीपेशां पुष्कळच अधिक योग्यतेची जी-ही नवीन साजगी शास्त्र घालून कमी स्वार्थानें व सरकारी शाळापेक्षा निराश्रया तऱ्हेनें इंग्रजी विद्येचा प्रसार करणें, होतकरू विद्वान् मंडळीमध्यें प्राचीन विद्या, प्राचीन कला, प्राचीन आचारविचार याविषयी प्रीति उत्पन्न करून त्यास त्यांचें पुनरुज्जीवन करण्याच्या यत्नास लावणें, व सरकारचे केवळ भिंथे होऊन न बसतां स्वतंत्र धंदे काढून त्यांदर अत्रून चरितार्थ कसा चालवितां येईल इत्यादि पार महत्त्वाच्या गोष्टी त्यास शिकविणें-ही कर्तव्यगारी विष्णुशास्त्री यांच्या हातून घडून येण्यास त्यांच्या आंगच्या गुणांप्रमाणे दोषहि कारणीभूत झाले.” पृ. १-२ [स्थूलाक्षर आमचें].

प्रस्तुत उतारा बराच मोठा झाला. परंतु त्यावरून प्रथकत्यांची विचारसरणि व मूल्यमापनपद्धति उत्तम रीतीनें विशद होत असल्यानें तो समग्र उतरून घेणें भाग पडलें. ठिकाण हा विसृत उतारा दिल्यानंतर ह्याच चरित्रांत पृ. २९२, पृ. ३०२ इत्यादि ठिकाणी बाळशास्त्र्यांसंबंधी जे अन्य उल्लेख आले आहेत ते विचारांत घेण्याचें कारण नाही. अर्थात् बरील दोन परिच्छेदांत रा. लक्ष्मणरावांचें मुख्य प्रतिपादन असें आहे कीं, महाराष्ट्र देशांत इंग्रजी विद्येचा प्रसार होऊ लागल्यापामून विष्णुशास्त्र्यांपूर्वी पत्राससाठ वर्षांत विद्वान् पुरुष पुष्कळ होऊन गेले; परंतु त्यांतले विशेष प्रसिद्ध अमे कै. बाळशास्त्री जांभेकर व कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे जरी घेतले, तरी त्यांनीं “ग्रंथरचनेनेच केवळ एका तऱ्हेची देशसेवा केली.”- म्हणजे, त्यांनीं कोणत्याहि अन्य तऱ्हेनें देशसेवा केली नाही; आणि ह्या उतार्यांत विष्णुशास्त्र्यांनीं जे इतर उद्योग केले व स्वतंत्रपणें चरितार्थ चालविण्याचा मार्ग दाखविला ती कर्तव्यगारी “चरील दोन्ही विद्वान् गृहस्थांच्या कर्तव्यगारी-पेशां पुष्कळच अधिक योग्यतेची” होय. आतां प्रस्तुत समग्र प्रतिपादनाचें यथास्थित खंडन करावयाचें तर बराच विस्तार होणार, आणि तमें करण्यास येथें अवकाश नाही. ह्यास्तय “मूले कुशरः” ह्या न्यायानें येथे एवढेंच सांगितलें असतां पुरें होईल कीं, ग्रंथरचनेचें म्हणणें त्यांच्या नामांकित बडिलांसंबंधी जरी मुख्यत्वेन खरें अगलें, तरी कै. बाळशास्त्र्यांच्या चरित्रास सें मुळीच लागू पडत नाही. इतकेंच नव्हे, तर विष्णुशास्त्र्यांच्या अंगी जे गुण होते अमे ते सांगताना ते सर्व त्याहिपेशां बऱ्याच प्रकर्यानें बाळशास्त्र्यांच्या अंगीं अगून, आपल्या बंधूंच्या ठिकाणीं जे दोष त्यांनीं दाखविले आहेत ते मात्र बाळशास्त्र्यांच्या ठिकाणीं प्रायः मुळीच नव्हते; आणि त्यांनीं अनेक मार्गांनीं आपल्या काळीं जी देशसेवा केली ती विष्णुशास्त्र्यांच्या देशसेवेपेक्षां राबित अधिक मोठ्यची होती. तथापि कै. बाळशास्त्र्यांच्या काळची परिस्थिति, त्यांची असाधारण गुणसंपत्ति व त्यांची बहुविध देशसेवा, म्हणजेच त्यांचें खरें चरित्र, ह्यासंबंधी लक्ष्मणरावांचेहि त्यांच्या बंधूंच्या इतकेंच गाढ अज्ञान असल्यामुळे, गेल्या पत्राससाठ वर्षांमध्यें “विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

यांच्यापेक्षा चरित्र लिहिण्यास अधिक योग्य असा पुण्य व्यक्तिच निपजला असेल," असे विधान त्यांच्या लेखांपीतून उतरले. येथे लक्ष्मणरावांच्या प्राजळपणावर काहीसा आघात करणारी गोष्ट म्हणजे एवढीच की, रा या ना. देवदूत 'कै० चान्दशास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र' ह्यापूर्वी दोन वर्षे छापून प्रसिद्ध झालेले असावे, ते त्यांच्यासारख्या विद्वान् व कुशल चरित्रकारांच्या अवलोकनांत आले नव्हते असे समजावयाचे की काय ? कारण, ते घाबून पाहिल्यानंतर मरी कै बाळशास्त्री यांची "ग्रंथरचनेनेच केवळ एका तऱ्हेची देशसेवा झाली," असा सिद्धान्त मुक्त व प्राजळ प्रथमार सहसा करणार नाही

न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे

पूर्वोक्त अनेक उदाहरणावरून पुणेकर विद्वानामध्ये कै बाळशास्त्री यांचे वास्तविक चरित्र, कर्तृत्व व योग्यता ह्याबद्दी वा व कसे अज्ञान आढळते ते वाचकांच्या ध्यानात आलेच. असेच. तथापि एमोमिताब्बा शनकाच्या शेवटच्या पादात महाराष्ट्राचे वैचारिक अग्रणी म्हणून विख्यात असलेले न्या. मू. महादेव गोविंद रानडे यांच्याहि भाषणात व लेखात कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासमर्थीचे सत्प्रणीत व उच्च विशेष आढळू नयेत ह्याील इंगित काय, असे कोणाहि विचक्षण वाचकास क्षणभर वाटल्याशिवाय राहणार नाही तथापि त्याचीहि काही सगति लावता येते ती अशी की, रा व रानडे हे सुद्धा बहूशो पुणेकरच होत. त्याचा जन्म १८४२ मध्ये झाला, आणि त्याची विद्यार्थिदशेची पहिली वर्षे कोल्हापुरास गेली. १८५६ च्या शेवटी, म्हणजे बाळशास्त्रींच्या मृत्यूनंतर दहा वर्षांनी पुढील श्रमजी शिक्षणासाठी ते मुंबईस गेले तेथे त्यांचे वास्तव्य सुमारे दहा वर्षे होते, तरी त्याचा हा काळ केवळ विद्यार्थिदशेत गेला त्यानी ह्या दशावत स्वतःच्या खोलीत वर्षांनु वर्षे बोंडत घेऊन जी सरस्वतीची दृढ उपासना केली ती सर्वप्रसिद्ध असून तिच्याच बळावर ते आपल्या काळच्या सर्व परीक्षात लागोपाठ अत्युच्च यश सगदून 'पदवीधर मुकुटमणि' बनले ! परंतु पदव्या, परितोषिके व शिष्यवृत्त्या संपादण्यात सदैव गुरफटत दोळे फोडून घेणारा विद्यार्थी हा प्राय प्रांथिक पठनांतच चूर असावयाचा ! ज्याला समवयस्क विद्यार्थ्यांच्या करमणुकीतहि मिसळण्यास क्षणाचा अवकाश नाही, त्याला शाळा-कॉलेजांतील खोल्याबाहेरील किंवा आवाराबाहेरील मोकळी हवा कोटून लागणार ? आणि तो स्वतः सभोवतालची लोकस्थिति प्रत्यक्ष पाहून जाणत्या व बयोवृद्ध लोकांमंडून कानोसा कितीसा घेणार ? अर्थात् अशा बुद्धिमान विद्यार्थ्यांसहि कै. बाळशास्त्रींच्या माहिती त्यांच्या चारदोन पात्र्य पुस्तकांमोडून फारशी वृत्तिच असावयाची ! आणि अशा रीतीने एम्. ए., एल्.एल्. घी पर्यंतच्या सर्व परीक्षांचा सर्वोत्कृष्ट रीतीने फडशा पाडल्यानंतर १८६६ मध्ये रा महादेवरावांची नेमणूक पुण्यास असिस्टंट मराठी ट्रेन्सलेटरच्या जागी प्रथम झाली.

ह्याच समयी, रा रानड्याचे सुप्रसिद्ध गुरू व सुवेश शिक्षणवाऱ्याचे तत्कालीन डिरेक्टर सर अलेक्झँडर ग्रँट यांनी एतद्देशीय छापील पुस्तकाची एक विसृजत यादी तयार करवून छापिलेली असून तिच्या १८६७ च्या दुसऱ्या आवृत्तीत प्रो. गिलहॉर्न यांनी संस्कृत ग्रंथाचे व रा० रानडे यांनी मराठी ग्रंथाचे पर्यालोचन केले आहे त्यामध्ये मराठीत

इतिहास विषयावर जी कांही पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं होती त्यांसंबंधी माहिती देतांना त्यांची पुरील दोन वाक्यें आढळतात :—“Of the fourteen which relate to India, the translations of Elphinstone's and Murray's histories, and of Grant Duff's Maratha history, are the only ones which possess any literary merit. By the side of them and Bal Gangadhar Shastree's compilations, none of the books on English history appear to possess any standing.” (p. 26). ह्याच पुस्तकांच्या यादीत वृत्तपत्रें व मासिके ह्यांच्यासंबंधी ते लिहितात :—“The catalogue makes mention of ten newspapers and seven magazines in all. the Trimasik, the old Dnyanaprastarak and the Vicharlahari had more brilliancy, more earnestness about them than the usual stuff with which the magazines are filled in these days.” (p. 30) ह्यावरून कै. बाळशास्त्री जांभेकराचें ‘दर्पण’ साप्ताहिक लांबच राहिले, पण मराठीतील बाय मासिक ‘दिग्दर्शन’ हें छुट्या त्याच्या अस्त्येकानांत आढेले दिसत नाही। प्रस्तुत ग्रंथाचा कॅटलॉग अथवा यादी बरीच अपूर्ण व सरोप आहे ह्यांत शंका नाही; तथापि रा. रानड्यांना ‘दिग्दर्शन’ मासिकाची प्रत्यक्ष माहिती असती तर त्याचा उल्लेख गौरवपूर्वक केल्यावांचून ते बहुधा राहते ना.

ह्यानंतर रा. महादेवराव रानड्यांनी कांही दिवस एल्फिन्स्टन् बॅलिजोत इंग्रजी व इतिहास विषयांचे असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून काम केलें; परंतु १८७० पासून त्यांची जी सुंबई सुटली ती पुनः हायकोर्टांत न्यायमूर्ति म्हणून १८९३ मध्यें नेमणूक होईपर्यंत त्यांस लाभली नाहीं; आणि ह्या मधल्या काळांतील त्यांची पुष्कळशीं वर्षे पुण्यांतील नोकरीतच गेली. साहजिकच ह्या दीर्घ काळावधीन कै. बाळशास्त्र्यांचे समकालीन जाणते लोक बहुतेक नामशेष झाले होते, आणि त्याच्याशीं हद्द संघट्टन होण्याचा योग त्यास कधीं आला नाही. दिवाय ह्यावेळेस बाळशास्त्र्यांना परलोकवासी होऊन सुमारें अर्धशतक होत आले होतें। तेव्हां त्या पुराणप्रसिद्ध पुण्याच्या स्मरणाचे प्रसंग तरी कितीमे येणार ? तथापि सुंबई विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमांत देशी भाषांचा समावेश करण्याचा न्या. मू. रानडे यांनीं जो दीर्घ प्रयत्न केला त्यावेळीं मराठी बाळशास्त्री यांच्या योग्यता पटवून देण्याच्या दृष्टीनें त्यांनीं सन १८९८ मध्यें ‘A Note on the Growth of Marathi Literature’* म्हणून जो मार्मिक आढावा घेतला आहे त्यांत अनेक टिपणीं कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचा नामोचार केलेला आढळतो. ते म्हणतात :—

“Ten works appear from this catalogue to have been published during the next ten years between 1827 and 1837, two of them being medical works by Dr. Mc Lennan on Materia Medica and Nosology, six were school books on Geometry and Geography by Bal Shastri Jambhekar, one Grammar by Dadoba Pandurang, two reading books by Major Candy and one on Natural Science by Hari Keshavji.” (p. 13). पुनः “The catalogue shows that thirty works were published

during the period from 1837 to 1847. Of these, a History of India by Bai Shastri Jambhekar, a book on Astronomy, and another on Chemistry by Hari Keshavaji, a book on Mensuration by Colonel Jervis, and several small books of moral lessons, were...composed for use in schools " (*Ibid*). पुढें सन १८१८ ते १८६४ ह्या एम्बर कालातील वाङ्मयनिष्पत्तीविषयी ते म्हणतात:—"The total number of purely Marathi books published down to the end of 1864 was 661. Of these 431 were prose, and 230 were verse. The prose school books numbered about 98, and comprise reading books and works on Mathematics, History, Geography and Grammar. As all these books were either translations or compilations prepared to order, they indicate nothing beyond them, and may be passed by without any remark except that Colonel Jervis, Major Candy, Sadashive Kashinath Chhatre, Bai Shastri Jambhekar, Dadoba Pandurang, and Bhaskar Damodar made themselves specially useful in this service of elementary school books." (p. 17) ह्यानंतर प्रस्तुत लेखातच पुढील दोन उद्धृत आढळतात:—"We had only five Biographies published in the first 50 years...Among modern Indian Celebrities we have Dadabhai Nowrojee, Gavarishankar Udesankara, Balashastri Jambhekar, and the late Rani of Jhansi." (p. 34). आणि "The only histories published in the first 50 years were Balashastri Jambhekar's 'History of India,' a translation of Murray's History, and of Elphinstone's 'India', and a short account of the History of England by Hari Keshavaji." p. 35 [स्थू. या.].

परंतु कै. बाळशास्त्री जांभेकर हे केवळ एक सुप्रसिद्ध आद्य मराठी ग्रंथकार नसून आधुनिक महाराष्ट्राचे अग्रगण्य सर्वांगीण सुधारक अस्तित्वा न्या. मू. रानडे यांच्या एकंदर लेखातून त्यांच्याविषयी इतर प्रचरणी विशेष उल्लेख आढळू नयेत हे कांहींसे चमत्कारिकच नव्हे काय? अर्थात् ह्यासंबंधीची ही मीमांसा कदांना एक गोष्ट सुचते ती अशी की, न्या. मू. रानड्यांना इतिहासविषयाची आवड जरी अतिशय होती आणि त्यासंबंधी त्यांचे वाचन फार दाढीं होतें, तरी त्यांचेच समकालीन व स्नेही विद्वद्भूषे डॉ. भांडारकर व न्या. मू. तेलंग यांच्यासारखे ते पटीचे संस्कृतज्ञ नसण्यामुळे त्यांच्याप्रमाणे हिंदुस्थानाच्या प्राचीन इतिहासाचे साधरट-शिलालेखादि साधनांच्या द्वारे संशोधन करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति नव्हती; आणि त्या कारणांनंदि ह्या पंडितद्वयामध्ये कै. बाळशास्त्रीयांविषयी त्या क्षेत्रातील त्यांच्या मूल्यवान् कामगिरीमुळे जितका आदर उत्पन्न झाला होता तितकाहि त्यांच्या मरणांत वडावित् उपजला नवेल. डॉ. भांडारकर व न्या. मू. तेलंग यांच्या लेखातून व

* न्या. मू. रानडे, डॉ. भांडारकर व न्या. मू. तेलंग यांचे सर्व लेख व भाषणे बाराव्या ते पाहण्यास सांगितल्या मानांम सवड ह्याकडे गेली. ह्यापरी आम्ही त्यांचे जे वाङ्मय छटीयांमून घालावे आदे त्यातून न्या. मू. रानडे यांच्या वाङ्मयांत इतर दोनच्या ह्याकडे कै. बाळशास्त्री जांभेकरांमधींचे महत्त्वाचे उल्लेख सांगितले नाहीत, अशी आमची समजूत आदे. ती सुरुवाती आदे अने कीर्ती दारतात दिव्यास मानवी अगळे विधान सुधार. आमचे हे म्हणने "लोकरिवादी" संस्थेदि जातू आदे. —संपादक

भाषणांतून बाळशास्त्रीविषयक जे कांहीं उज्वेल सांपडतात त्याचें तरी मुख्य कारण हेंच असलें पाहिजे. तात्पर्य, कै. बाळशास्त्री आंगेकर यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची व कार्याची पुणेकर विद्वानांना प्रथमपासूनच माहिती फार कमी असल्यामुळे, आणि १८७५ नंतरच्या काळांत मराठी वर्तमानपत्रें व पुस्तकें ह्यांची अधिक चांगली निर्मिति मुंबईपेक्षां पुण्यास होऊ लागून शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रांतहि तेथील मंडळींची चढती-कमान राहिल्यामुळे, बाळशास्त्र्याचें नांव महाराष्ट्रांत दिवसेंदिवस मागे पडत गेलें असल्यास त्यात नवल नाहीं.

‘मराठा’-‘केसरी’-कार रा. बाळ गंगाधर टिळक

मुंबईकर व पुणेकर यांच्या परिचयभेदावर आधारलेली कै. बाळशास्त्र्यांच्या लोकाः प्रसिद्धीची ही मीमांसा बरीच विनचूक असल्याचें पुढील कित्येक उदाहरणांवरूनहि अधिक स्पष्ट होईल. रा. बाळ गंगाधर टिळक व रा. गोपाळ गणेश आगरकर हे पुढील पिढीतील विख्यात पुरुषहि देऊन कॉलेजचे पदवीधर, आणि रा. विष्णुशास्त्री चिपळूणकराचे स्नेही-सहकारी. तेव्हां ‘केसरी’-‘मराठ्यां’ बील त्यांच्या लेखातूनहि बाळशास्त्र्याच्याविषयी काही किरकोळ उद्बेगांव्यनिरिक्त निशेष काय येणार ? बरील दोन पत्रे प्रथम चाळू झालीं तेव्हां ‘केसरी’चे संपादक रा. आगरकर व ‘मराठ्या’चे संपादक रा. टिळक होते, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे ; पण ह्या पहिल्या वर्षाच्या ‘मराठ्यां’तच (ता. ६ मार्च १८८१) एक उद्बेल आढळतो तो थोडामा मोठेच आहे. कै. बाळशास्त्री ह्यांची परोपकारी स्वभावाविषयी अतिशय ख्याति होती. अनेक गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांना त्यांचें साहाय्य होत असे. अशा प्रकारें आश्रय दिलेला बाळू साने नांवाचा एक लहान मुलगा गणितविषयांत चांगला प्रवीण होऊन पुढें पुण्याच्या एजिनिशरिंग कॉलेजांत अति. प्रो. बाळजी बापूजी साने, बी. ए., एल. बी. ई. ह्या नांवानें प्रसिद्धीस आला. हे विद्वान सदगृहस्थ १८८१ मध्यें वारल्यावेळीं त्यांच्याबरील ग्रंथुदेखांत ‘मराठ्यां’चे संपादक लिहितातः—

“...He lost his father at a very early age...he was not destined to the drudgery of a village school master. The late Balshastri Jambhekar, the first celebrated English scholar, while on his inspecting tour soon picked the lad and advised him to join the English school etc.”

ह्यावरून संपादकांच्या कानांवर कै. बाळशास्त्री यांचा जो नांदलौकिक होता तो ते “प्रख्यात इंग्रजी भाषापंडित” म्हणून होता—प्रख्यात गणिती, उद्योतिषी किंवा संस्कृतज्ञ म्हणून नव्हे ! शिवाय रा. टिळक हे स्वतः चांगले गणिती असून कै. प्रो. बाळशास्त्र्याचे प्रियशिष्य प्रो. केळनाला छत्रे यांचे अभिमानी विद्यार्थी होते ही गोष्ट लक्षांत घेतां, बाळशास्त्री यांचा ‘द्व्यलघ्नगणित’ (Differential and Integral Calculus)-बरील मराठी प्रथमहि त्यांच्या अवलोकनांत नसावा हें आश्चर्य नव्हे काय ? परंतु ही वस्तुस्थिति होती, असें पुण्यांतील एका चांगल्या गणिताध्यापकांकडून आम्हाग कळले आहे.

मराठी भाषेचे एक प्रसिद्ध लेखक म्हणूनहि रा. टिळकांनीं कै. बाळशास्त्र्यांसंबंधी केलेले उद्बेग क्वचित् आढळतात. ‘मराठी भाषेची लेखनपद्धति’ ह्या विषयाबरील एक

लेखाकात (केसरी, ता. २६ जुलै १९०४) ते म्हणतात — “अब्बल इमर्जीनील एम् आग्यायिसा अशी आहे की, प्रसिद्ध विद्वान् कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे काही मराठी लेख मेहरवान कॅप्टन कॅडीसाहेब यांचे वडे तपासण्यास गेले. कॅप्टन कॅडी यांनी इमर्जी मराठी कोस केलेला अगून इनर युरोपियन लोकापेक्षा त्यांचे मराठीचे ज्ञान पुष्कळ चांगले होतं. परंतु त्या साहेबाचा काही गोष्टीत आप्रह असे उदाहरणार्थ ‘हा’ शब्दास ‘हा’ शब्दाचे सामान्यरूप होऊन विभक्तिप्रत्यय लागल्यास त्यांचे ‘ह्यांनी’ ‘ह्यांचे’ अशी रूपे व्हावी, ‘यानी’ ‘यांचे’ अशी होऊ नयेत असे त्यांचे मत होतं अशा टिपेने जेव्हा ते कै. जांभेकर यांच्या प्रथांचे परीक्षण करू लागले तेव्हा त्यात त्यास काही चुका आढळल्या व त्या कै. जांभेकर यांनी दुस्त कराय्या म्हणून रिपोर्ट केला कै. जांभेकर हे काही पिढ्युत्त त फामी नव्हते. त्यांनी कॅडीसाहेबाचा हा रिपोर्ट पाहिल्यावर डलट असा रिपोर्ट केला की, ‘मराठी भाषा ही आमची जन्मभाषा आहे, आणि ती ज्या भाषेपासून निघाली तिचे आणि मराठी भाषेचे शास्त्रीय रीतीन आम्ही अध्ययन केलेले आहे तेव्हा शुद्ध मराठी कोणते आणि अशुद्ध मराठी कोणते हे ठरविण्याचा अधिकार आमचा आहे, कॅडीसाहेबांसारख्या परक्या मनुष्याचा नाही, आणि आमच्या भाषापद्धतीत किंवा लेखनपद्धतीत कॅडीसाहेबांच्या म्हणण्याप्रमाणे सुधारणा करावयाची असेल तर आमचा लेख आमच्याकडे परत पाठवावा. मराठी भाषा कशी असावी व ती लिहावी कशी, हे ठरविण्याचा अधिकार फक्त महाराष्ट्री यांचाच आहे’ कै. जांभेकर यांचे अशा प्रकारचे सणसणोत उत्तर गेल्यावर कॅडीसाहेबांनी आपले म्हणणे मागे घेतले, आणि कै. जांभेकर यांचे लेख कॅडीसाहेबांकडे तपासण्यास जाऊ नयेत असे ठरले ! ही गोष्ट आम्ही जशी ऐकली तशी दिली आहे, तेव्हा कदाचित् त्यामध्यें काही कमजास्त असण्याचा संभव आहे तथापि त्यांतील भावार्थ किंवा तत्त्व आम्ही नेहमी लक्षात ठेवण्यासारखे आहे ” पुन ‘मराठी भाषेचा उत्कर्ष’ नामक लेखात (केसरी, ता. २२ नोव्हेंबर १९०४), “मराठी वर्तमानपत्रातील भाषेने मराठी भाषा विघटत आहे,” ह्या एका इमर्ज्युद्धाच्या आक्षेपाचे रडन करताना ते लिहितात — “केलासवासी बाळशास्त्री जांभेकर भाऊ महाजन, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, गोपाळराव देशमुख, प्रो. आगरकर, हरिपत पंडित वगैरे प्रसिद्ध लेखकांचे लेख मुख्यत्वे करून, वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके वाचून प्रसिद्ध झालेले आहेत, हे ज्यास माहीन आहे, ते बर्बडुद्गाहेबाचा बरील सिद्धान्त पोरकट म्हणतील ह्यान शक्य नाही ” [स्थू. आ.]

तथापि एकदरीने पाहतां, रा. टिळकाच्याहि लेखात कै. बाळशास्त्री यांचा काळ व त्यांचे अष्टौल कर्तृत्व ह्याविषयी अज्ञानव अधिक दिसून येतें, अने म्हणणे प्राप्त आहे ! ‘कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या वेळची स्थिति’ ह्या शास्त्रीनोबोच्या पुण्य-तिथीनिमित्त लिहून वाचलेल्या निवधान (केसरी, ता. १९ मार्च १९०१) ते सांगतात — “सन १८३७ पासून सन १८७४ पर्यंत म्हणजे सुमारे सद्दीस वर्षांत या नवीन [इमर्जी शिकलेल्या] पुढाऱ्याच्या दोन किंवा तीन पिढ्या महाराष्ट्रात झाल्या असे दिसून येतें अगदी पहिली पिढी म्हणजे कै. गोपाळराव देशमुख यांच्या समकालीन किंवा पूर्वीच्या

मंडळीची होय. त्यानंतरची पिढी म्हणजे कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर व केरुनाचा छत्रे यांच्या वेळच्या मंडळीची. आणि तिसरी पिढी कै. कुंटे व रानडे यांच्या वेळची होय.” परंतु तीन पिढ्यांची ही त्यांची परिगणना शास्त्रशुद्ध कशी ? कै. देशमुखांचा जन्म सन १८२३ मधील असून, चिपळूणकर-छत्रे ह्या उभयतांचा १८२४ मध्ये असल्याने वास्तविक हे तिघेहि विद्वान् पहिल्याच पिढीतले समजावयास नकोत काय ? शिवाय रा. व. देशमुख जर १८९२ पर्यंत हालवाल करीत होते, आणि चिपळूणकर-छत्रे अनुक्रमे १८७८ व १८८४ मध्ये परलोकावासी झाले, तर ह्या त्रिवर्गाची एकच पिढी समजणे अधिक मर्यादित नव्हे काय ? किंबहुना कै. कुंटे हे टिळकांनी तिसऱ्या पिढीत घातलेले विद्वान्हि देशमुखांच्याहि पूर्वीच चार वर्षे (१८८८) वारलेले असल्यामुळे त्यांचासुद्धा ह्याच एका पिढीत समावेश करावा होऊ नये ? त्यांचा जन्म १८३५ चा असून १८४२ मध्ये जन्मलेल्या रानाव्यांच्याप्रमाणे मुंबई विद्यापीठाचे ते एक सुन्यायिनी पदवीधर होते एवढ्याचकरिता वाटल्यास त्यांची गणना पुढील पिढीत होऊ शकेल, परंतु टिळकांच्या विधानांतील खरी मौज अशी की, रा. व. देशमुखांपूर्वी केवळ १०१२ वर्षेच कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांचा जन्म झालेला असून प्रो. केरुनाचा छत्रे हे त्यांचेच सच्छिष्य असता, त्या आद्य आंग्लविद्याविभूषित महाराष्ट्रीय कोशाग्रणींचे टिळकांना स्मरणहि झाले नाही ! मग त्यांच्या दृष्टिप्रयांतील तत्त्वाव्हेन महाराष्ट्रांत मुंबईकर विद्वानांचा अतर्भावच होत नसल्यास न कळे !

तमंच ‘कै. न्या. महादेव गोविंद रानडे’ (केसरी, ता. २२ जानेवारी १९०१) ह्या आपल्या सामिक व हृदयस्पर्शी मृत्पुलेखांत “त्यांच्या मनाची सार्वजनिक चळवळीकडे प्रवृत्ति होण्यास डॉ. भाऊदाजी, दादाभाई नौरोजी वगैरे थोर गृहस्थांची उदाहरणे बरीच कारणाभूत झाली असावी,” असे सूचित करून “अशा तऱ्हेचा पुरुष इंग्रजी राज्य झाल्यापासून तरी महाराष्ट्रांत निघाला नाही,” असा निष्कर्ष रा. टिळकांनी काढला आहे, त्यावरूनहि कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर हे एक अशाच अलीकडि कोटीतील महापुरुष तत्पूर्वी पत्रास वषे होऊन गेले होते, ह्या गोष्टीचे ज्ञान त्यांना नव्हते असे म्हणावयास नको काय ?*

‘केसरी’-‘सुधारक’-कार रा. गोपाळ गणेश आगरकर

‘केसरी’-कारांना मराठी वर्तमानपत्रांची मूळपीठिका त्यांचे ज्येष्ठ सहकारी ‘माला’-कार यांच्याइतकीच विरहित होती, हे त्यांच्या पहिल्याच अंकांतील ‘वर्तमानपत्रे’ ह्या लेखांतील निवडोपकमावरून स्पष्ट आहे. त्यांतील आरंभीचेच वाक्य असे :—“वर्तमानपत्रांचा प्रघात पडल्यास आज चौस पंचवीस वर्षे जरी होऊन गेली, व गेल्या दहा पंचग वर्षांत तर त्यांच्यात जरी पुष्कळ सुधारणा झाली, तरी ६०” म्हणजे, त्यांच्या समजुतीप्रमाणे, महाराष्ट्रांत वर्तमानपत्रांचा प्रघात सन १८५६-६० पासूनच पडला

* परंतु ह्याच शीर्षकांशी मुरविलेल्या जाहीर सभेत न्या. यू. चंदाकरवर यांनी आपल्या भाषणांत कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकरांचे स्मरण, कदा गौरवाने केले ते ‘इंग्रजी परिशिष्ट-पेक्षांक (१५) वरून स्पष्ट दिसून येते. —संपादक

असें होत अर्थात् कै बाळशास्त्री याच 'दर्पण' हें आद्य मराठी वर्तमानपत्र 'केसरी' जन्मास येण्यापूर्वी पन्नास वर्षे निघाले होते, हें सपादक रा आगरकर यांच्या स्वमीहि नाही ! वरें, ते राहिले, पण आपले ग्रामस्थ बंधु 'ज्ञानप्रकाश' कार यांनी आपला ज्ञानदीप तेवत ठेऊन तेव्हाहि तीस वर्षे होऊन गेलीं होती ह्याचें त्यांम कसें विस्मरण झालें ?

रा. आगरकर हे रा. टिळकाश्तकें पुणेंकर नव्हेतच शिवाय त्यांच्यामाखे ते गणिनीहि नव्हेत तथापि १८८४ मध्ये उभयतांचे आवडते गुरु प्रो. केळुनामा छत्रे परलोकावासी झाले तेव्हा 'केसरी'कांनी त्यांच्यावर जो सुंदर लेख लिहिला आहे त्यात केरोपत हे कै प्रो. बाळशास्त्र्याच गणिनातील प्रिय शिष्य म्हणून उल्लेख करण्याचा उत्तम प्रसंग असता, त्यानीं तो नामनिर्देशहि केलेला नाही—केवळ प्रो. ऑर्लिवार यांचेंच नांव घेतले आहे—आपल्या त्यांचीहि माहितगारी मिती हें दिसून यतें ! तथापि ह्याच वेळीं मुंबईच्या 'वाल्मोथ' मासिकांत (एप्रिल १८८४) कै प्रो. छत्रे यांचे जें अल्पचरित्र आलें आहे त्यातबुद्धा "त्यांचे गुरु ऑर्लिवार साहब आणि बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर हे होते," जें स्पष्ट सांगितले आहे, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे तसेच रा आगरकराच्या 'सुधारक' पत्रातहि कै बाळशास्त्री जांभेकर हे महाराष्ट्रातील आद्य सर्वांगीण सुधारक असता, त्याचा नामनिर्देश प्राय आढळून येत हें आश्चर्य नव्हे काय ? परंतु आश्चर्य तरी वसलें ? विशीपर्यंत त्याची विशिष्टदशा भारमी कदाबात तर पुढें बारादात गरीबीशी झगडण्यात गेली, आणि पुण्यात ठेऊन वेंलेजात धर्म-तानाहि त्याच्यामागे पैशाची टोवणी होतीच ! अशा विकट परिस्थितीन परीक्षेच्या अभ्यासा-व्यतिरिक्त रा विष्णुशास्त्र्यांप्रमाणें घरीदारी न झाल्यात स्वच्छदाने भरपूर वाचन करण्यास व जुनी माहिती मिळविण्यास त्यांना सवड तरी कितीशी मिळणार ?

'भारतीय ज्योतिःशास्त्र'कार रा शंकर बाळकृष्ण दीक्षित

रा शंकर बाळकृष्ण दीक्षित (१८५३-१८९८) हे टिळक-आगरकरांचेच समकालीन विद्वान् होते त्यांच्यापेक्षा तीनच वर्षांनी ते मोठे असून आगरकरांप्रमाणें अल्पायुषी झाले जात्या अतिशय बुद्धिमान व उद्योगी असल्याने पुण्याच्या मराठी ट्रेनिंग कॉलेजतून तिसऱ्या वर्षाचें पहिल्या प्रतीचें प्रशस्तिपत्र मिळवून १८७४ मध्ये मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेतहि ते उत्तीर्ण झाले सापत्तिक अडचणीमुळें बुनिव्हर्सिटी शिक्षणाचा लाभ त्यांस यत्किंचित् घडला नाही ; तरी केवळ स्वप्रयत्नानें त्यांनी ज्योतिषविद्येत अल्पकालांत मोठें प्रावीण्य संपादून शेवटीं पुणें ट्रेनिंग कॉलेजात अध्यापक असतांना 'भारतीय ज्योतिःशास्त्र' हा मर टीतील बहुमोल सशोधनात्मक ग्रंथ १८९६ मध्ये टिडून प्रसिद्ध केला अर्थात् ह्या वेळीं बाळशास्त्री जांभेकरांना दिवंगत होऊन अर्धशतक पूर्ण होतलें होतें, परंतु त्यापरोबर रा या ना वेगळून त्याचें नामांकित लघुचरित्रहि मुद्रित होऊन (१८९२) तीनचार वर्षे झालीं होती साहजिकच त्यापसून व रा ओंकाराच्या लोकप्रिय 'वाल्मोथ' मासिकातील रा ब केरो लक्ष्मण छत्रे यांच्या अल्प चरित्रावरून केळुनामा हे 'एटिकन्स्टन् इन्स्टिट्यूट' मधील गणिताचे प्रख्यात प्रोफेसर ऑर्लिवार यांच्याप्रमाणेंच प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांचेहि प्रिय शिष्य होते, ही मोठ बाळकाच्या चांगली निदर्शनास आलेली होती तथापि आश्चर्य असें की, गणितज्ञ व

ज्योतिःशास्त्र ह्या विषयांत कै. बाळशास्त्री यांची योग्यता त्यांच्या काळी हिदुधर्मानांत अनन्य-साधारण मानिली गेलेली असतां—इतकी की, स्वतः प्रोफेसर ऑल्लिंघार यांनी ‘एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन्’ मधील शिक्षक व प्रीड विद्यार्थी यांच्यासाठी पिलायतेंत छापून प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या गणितग्रंथांत : बाळशास्त्री यांचा जडून झालेल्या बहुमोल साहाय्याचा अनेक ठिकाणी उल्लेख केला आहे—त्या महात्माप्रीय कुलगुरूचा रा. दीक्षितांनी आपल्या पूर्वोक्त ग्रंथात ग्रंथान्त केवळ नामनिर्देशहि कोठे केल्याचें दिसत नाही ! रा. दीक्षिताचें ईंग्रजी वाचन तिनकेसे विस्तृत नसल्याने प्रो. ऑल्लिंघार यांचा जुना गणितग्रंथ कदाचित् त्याच्या अवलोकनांत आला नसेलहि. परंतु कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांची व्याकरण, भूगोल, इतिहास इत्यादि विषयांवरील शास्त्रोपयोगी पुस्तके त्यांच्या विद्यार्थिदर्शेत प्रत्यक्ष चालू असतां, आणि नाना शास्त्रावरील मराठी ग्रंथ व नियतकाळिके चाळण्याचा त्यांना अतिशय नाद असता, कै. बाळशास्त्रीयांचें ‘भूगोलशास्त्र’ (गणितभाग) हे पुस्तक व त्यांतोळ ‘भास्कराचार्यांच्या मताचा विचार,’ तसेंच ‘दिग्दर्शन’ मासिकांतील त्याचे ज्योतिःशास्त्रावरील लेख, ही त्यांच्या पाहण्यांत सुट्टीच आली नसतील असें बरे म्हणूंवे ? तथापि रा. कृष्णशास्त्री गोडबोळे ह्या अलीकडील ज्योतिर्विदाचा अल्प श्रुतान्त देतानामुळां, “ हुडनच्या [नव्वे ‘ हटन् ’च्या] बीजगणिताचें मराठी भाषांतर पूर्वी झालें होतें, तें इ. स. १८५४ मध्ये दुहेस्त करून यांनी छापविलें. तें बरीच छोटें शाब्दात्म्यांत चारतर असे. इ. स. १८७४ मध्ये ते व गोविंद विठ्ठल करकरे दोघांनी मिळून युक्लिडच्या भूमितीच्या पहिल्या चार पुस्तकांचें भाषांतर केलें. त्यापूर्वी नानासाहबी आपटे यांनी केलेले युक्लिडच्या पुस्तकाचें भाषांतर मराठी शाळांत चालत असे, पुढें १८८५ पासून कै. वा. रा. मो. देवकुळे यांचें पुस्तक चालू लागलें.” (भा. ज्यो. पृ. ३०६) इत्यादि फिरकोळ मराठी गणितग्रंथ नमूद करण्याच्या साक्षेपी इतिहासकर्त्याला ह्या सर्वांच्या पूर्वी फिल्लीतरी वर्षे प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी ‘ शुन्यलघ्वगणित ’ मराठीत प्रथमच रचिलें होतें. ही अपूर्व गोष्टहि अविदित होती, असें म्हणावयास नको काय ? हापेक्षांसुद्धां मोठ

• * (i) "Next the establishment of a small and limited school, under the much regretted *Bal Gangadhar Shastri*, enabled me to try those experiments on a scale, the smallness of which was well-suited to the immaturity of my plans; and moreover, *I had the benefit of his invaluable cooperation.*"

—Vol. I (1843), *Address*, p. xiii.

(11) It was the intention of my lamented pupil and coadjutor, who had recently the charge of the vernacular schools, to have made the system in them uniform with that which I had introduced in conjunction with him into the English schools." —*Ibid.* p. xxi

(iii) "The Solar tables, the Lunar, or any of the planetary tables, would have been as good specimens as those of Venus; but *Bali Gangadhar Shastri* suggested the latter, because the accuracy of her position in the 'Nautical Almanac' had attracted the attention of the Hindu astronomers, who had found their own very erroneous." —Vol. II (1851), *Address*, p. viii

—Vol. II (1851), *Address*, p. viii.

A Course of Pure and Mixed Mathematics-By A. B. Orlébar, M. A.

Late Elphinstone Professor of Mathematics and Astronomy.

(LONDON: J. M. RICHARDSON, 23 CORNHILL,)

चमत्कार म्हणजे, रत्नागिरी हायस्कूलचे हेडमास्तर रा. दा. ग. केळकर, एम्. ए. यांनी मराठी वाचकांस तांच्याची चांगली माहिती करून देण्यास अतिशय उपयुक्त असे 'आकाशाचे देखावे' ह्या नांवाचे जें मराठीतील पहिलेच नक्षत्रपटांचें पुस्तक सन १८९१ मध्ये प्रसिद्ध केलें, त्यांत कै. बाळशास्त्री यांनीच प्रथमतः तारकापुंजांच्या युरोपियन नांवाना संस्कृत नांवें योजिल्याचें स्पष्ट सांगितलेलें असता, त्याचा नामनिर्देश 'भारतीय ज्योतिःशास्त्रा'मध्ये केलेला आढळू नये ह्याला काय म्हणानें ? आपल्या उपोद्घातांत रा. केळकर लिहितात :—

"५४. तांच्याची माहिती करून घेण्यास तारकापुंजांची युक्ति बरी दिसते. सोयीकरितां जसे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील चार खांदींचे देश हे पोटभाग केलेले असतात तसे आकाशांत हे पुंज आहेत. त्यांचीं मूळचीं नांवां त्यादिन भाषेंत आहेत. माजी प्रसिद्ध बाळ गंगाधर-शास्त्री जांभेकर यांनी त्यांचें संस्कृतांत भाषांतर केलें. तींच नांवां पुढें नकाशांतील तारकापुंजांस दिलीं आहेत." [स्थ. आ.]. सारांश, वरील अनेक गोष्टी रक्षात घेतां रा. दीक्षित बानी ५० वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या आपल्या सुप्रसिद्ध ग्रंथांतील कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या नांवाचा अनिर्देश हा जर केवळ अज्ञानमूलक नसेल तर तो बराच अक्षम्य मानावयास नको काय ?

कै० बाळशास्त्र्यांचें चरित्र व योग्यता ह्यासंबंधीं मुंबईकरांचें ज्ञान व आदर विशेष- 'राजप्रकरणीं कापि'— रा. नारायण महादेव परमानंद.

ह्याच्या उलट दुसरें उदाहरण अवश्य मननीय आहे. तें म्हणजे लो. टिळकाचे अगदीं समकालीन असे न्या. मू. सर नारायणराव चंदावरकर यांचें. दोघेहि प्रायः एकाच वयाचे व एकाच वर्षी (१८७६) बी. ए. मध्ये पहिल्या वर्गांत उत्तीर्ण झालेले विद्यार्थी. परंतु एक पुणेंकर व दुसरे मुंबईकर. शिवाय टिळक डेक्कन कॉलेजातून तर चंदावरकर एल्फिन्स्टन कॉलेजातून बाहेर पडलेले. अर्थात् ह्या भिन्न परिस्थितीमुळे सरसाहेबांच्या भाषणांत व लेखांत कै. बाळशास्त्री जांभेकरांच्यासंबंधीं अनेक उल्लेख आढळतात इतकेंच नव्हे, तर ते अतिशय गौरवाचे व जिह्वाळ्याचे आहेत. परंतु येथें कोणी असा प्रश्न करील कीं, डॉ. भांडारकर, न्या. मू. रामडे व न्या. मू. तेलंग हेहि सर्वजण एल्फिन्स्टन कॉलेजाचेच विद्यार्थी असून न्या. मू. चंदावरकरांहून बरेच बडोळ. मग त्यांच्या लेखांत किंवा भाषणांत असे उल्लेख पारसे आढळून नमता चंदावरकरांच्या तोंडून किंवा लेखणीतूनच ते अधिक कांयचे ? परंतु ह्या शंकेचेहि चांगलें निरसन करता येते. तें असे कीं, न्या. मू. रामडे यांनीच एका सस्मरणीय प्रसंगी "Our Political Rishi" म्हणून ज्यास गौरविले होतें § त्या कै. नारायण महादेव उर्फ मामा परमानंदाचे रा. चंदावरकर हे स्वतःला शिष्य व स्नेही म्हणवीत असून त्यांच्या सहाय्यात ते पुष्कळ वर्षे होते. बरें, रा. परमानंदाना तरी कै. बाळशास्त्र्यांचें माहस्य भांडारकर, रामडे, तेलंग यांच्यापेक्षा अधिक कां पटवें ? तर त्याचो सगति अशा. रा. परमानंदाचा जन्म १८३८ चा असून ते रा. भांडारकरापेक्षा एकाच वर्षांनीं लहान आणि रा.

रानट्यांच्यापेक्षा चार वर्षांनी मोठे होते. परंतु श्री. बाळशास्त्री १८४६ मध्ये परलोकवासी झाल्यानंतर दोनच वर्षांनी ते मुंबईस आल्यामुळे त्यांचे प्राथमिकपासूनच सर्व शिक्षण तेथेच झाले. १८५० पासून तर एल्फिन्स्टन् हायस्कुलात त्यांचा प्रवेश झाला. त्यामुळे कै. बाळशास्त्री यांच्या सहकाऱ्यांशी व शिष्यवर्गाशी त्यांचा अधिक संबंध आला; आणि एल्फिन्स्टन् कॉलेजांत बी. ए. पर्यंत शिक्षण झाल्यानंतर एल्फिन्स्टन् हायस्कुलांतच ते शिक्षक म्हणून काम करू लागले. रा. तेलंग हे त्यांचेच विद्यार्थी. तसेच मामा परमानंद हे उत्तम बहुधृत अमून त्यांची इंग्रजी लेखणी चांगली होती. तथापि ते जसे सुविद्य व विचारशील, तसेच सुशील व सत्त्वस्थ अमून अत्यंत प्रसिद्धिपराड्मुख असे कार्यकर्ते असल्याकारणाने ‘इंदुप्रकाश,’ ‘नेटिव ओपिनियन्,’ ‘मुबोधपत्रिका,’ ‘इंडियन् स्वेकटेटर’ इत्यादि वृत्तपत्रांचे वर्षानुवर्षे कुशल संपादन-लेखन त्यांजकडून झालेले असताहि केवळ जाणत्या विद्वानांसच त्यांची खरी योग्यता माहीत होती! ~ अर्थात् लहानपणापासून मुंबईत-सतत वास्तव्य, सरकारीन थोर ध्येयांशी व चळवळींशी चांगला परिचय, आणि नामांकित वृत्तपत्रांशी संबंध त्यांमुळे रा. मामा परमानंद यांस कै. बाळशास्त्रीयांच्या चरित्राची व व्यक्तिमत्त्वाची भांडारकर, रानडे, तेलंग ह्या सर्वांपेक्षा अधिक माहिती असावी हें साहजिकच नव्हे काय? वस्तुतः कै. बाळशास्त्री यांना प्रत्यक्ष न पाहिलेल्या पुढील पिढीत त्यांचे चरित्रकार होण्यास जर विशेष कोणी पात्र असेल तर ते मामा परमानंदच होत. किंबहुना शास्त्रीचोवांचे चरित्र अवश्य लिहिले गेले पाहिजे, असेहि त्यांनी प्रसंगविशेषी वृत्तपत्रांतून सुचविलेले आहे इतकेंच नव्हे, तर त्यांना त्यांच्यासंबंधी जो असाधारण आदर वाटत असे तो त्यांनी अनेक वेळा व्यक्तहि केलेला आहे. प्रस्तुत प्रयाच्या शेवटी दिलेल्या परिशिष्टांत रावसाहेब मंडलिक यांच्या ‘नेटिव ओपिनियन्’ मध्ये आलेला ता. २० जून १८६७ चा जो इंग्रजी लेख उद्धृत केला आहे तो स्वतः रावसाहेबांनी दिवा परमानंदांनीच लिहिले शक्य होतें. कलकत्ता हायकोर्टाचे पहिले एवढेही न्यायमूर्ति शंभूनाथ पंडित हे मृत झाले असतां, जे प्रथमच खास सरकारी ‘गॅझेट’ निघाले त्यास अनुत्तरून लिहिलेवेळी, “आमच्या मुंबई इलाख्यात एकवीस वर्षांपूर्वी कै. बाळ गंगाधरशास्त्री यांच्या मृत्युबद्दल हायकोर्टातील न्यायासनावरून त्यांच्यासंबंधी दुःख प्रकट करण्यांत आले होते, तो सशा प्रकारचा पहिलाच प्रसंग होय,” अशी जी मार्मिक स्मृति त्यांनी जाग्रूत केली आहे, ती विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. (इंग्रजी टेक्टांक १२ पहा)

येथें “Political Rishi” ह्या नांवासंबंधी धोडीशी अधिक फोड करणें इष्ट आहे. कारण, त्याच शब्दसमुच्चयास “राजप्रकरणीं ऋषि” असा मराठी पर्याय रा. ना. देव यांनी आपल्या कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या चरित्रांत अनेक वेळां योजिलेला आहे, आणि कित्येकांच्या मतें ह्या टोपणनांवाने ‘इंदुप्रकाश’ वर्तमानपत्रांत लिहिणारे गृहस्थ एकच नसून अनेक होते! न्या. मू. रानडे यांनी मात्र कै. न्या. मू. तेलंगींच्या पुण्यतिथीनिमित्त केलेल्या आपल्या पूर्वोक्त संस्मरणोय भाषणांत “We miss our Political Rishi,

* रा. रानडेहून ‘मराठी नियतकालिकांचा इतिहास’ ह्या गराळ ग्रंथात इतर काही गुप्तसिद्ध संपादकांच्याप्रमाणे रा. परमानंद यांचा केवळ नामनिर्देशादि आढळू नये ह्यात काय नव्हत?

—संपादक

Mr N M Parmanand " असा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे तथापि न्या मू रानडे प्रमृतींनी त्यांना अशा प्रकारे बहुमानाने संबोधिले असले तरी रा परमानंद स्वतःला "A Political Recluse" असेच म्हणवीत, आणि सन १८८५ च्या 'इंदुप्रकाशा'त तर "A Political Rishi" ह्या टोपणनावाने एक मननीय इमजी लेखमालाच प्रसिद्ध झालेली आढळते ! बरें, ह्याच सुमारास रा (पुढील न्यायमूर्ति) नारायण गणेश चदावरकर हे 'इंदु' च्या इमजी बाजूने सपादन करीत असून ह्यापैकी काही लेख त्यांनी स्वतः लिहिले असल्याचे त्याचे चरित्रकार रा द्वारकानाथपंत वैद्य सांगतात, ह्यामुळे तर हा घोटाळा दुणावतो ! परंतु प्रस्तुत लेखमालेतील अतर्गत माहिती व विचारसरणि सूक्ष्मतेने लक्षांत घेतां ते सर्व लेख रा चदावरकराच्या डोऱ्यातून निघालेले असतील असे वाटत नाही ह्यावेळी रा परमानंद याची शरीरप्रकृति नाजूक झालेली असल्याने, आणि रा चदावरकर हे त्याचे शिष्यभावांने वागणारे स्नेही असल्याने, बहुधा त्यांच्याच सांगण्यावरून त्यांनी ते उतरून घेऊन "A Political Rishi" ह्या नावाने छापिले अमतील "Religious and Social Reform" ह्या लेखमालेतील† के बाळशाह्यांच्यासबर्षी लिहिलेला मूळ समग्र लेख खरोखरच वाचनीय व त्यांची वास्तविक योग्यता घन्याच चांगल्या रीतीने प्रकट करणारा आहे, आणि म्हणूनच आम्ही तो शेवटी परिशिष्टात उद्धृत केला आहे (इमजी लेख २५)

तथापि विनचूक माहितीच्या दृष्टीने 'इंदुप्रकाशा'तील ह्या चरित्रलेखांतहि काही चुका आढळतात अगदी प्रथमार्भांच "Nearly fifty years ago" येथे "Some sixty years ago," असे म्हणावयास पाहिजे कारण, प्रस्तुत लेख लिहिण्यापूर्वी पन्नास वर्षे, म्हणजे १८३५ मध्ये, रा बापू छत्रे यांना परलोकवासी होऊनहि पाच वर्षे झाली होती, आणि त्यांनीच बाळशाह्यां यास १८२५ च्या सुमारास आपल्याकडे इमजी शिक्षणार्थ आणिले होते ! "Among these [young men] there was one, whose remarkable intelligence soon attracted his Professors after his college career was over he was appointed Assistant Professor in the Elphinstone Institution and Superintendent of the Anglo-Vernacular and Vernacular Schools in the Presidency town and the mofussil," येथे सूक्ष्म दृष्टाने पाहिल्यास हे "young men" नवून "young boys" होते, अर्थात् ह्या सुदर्मान "Professors" च्या ऐवजी "teachers" म्हणावयास पाहिजे बरें, "after his college career was over etc." हे विधानहि सर्वस्वी चुकीचेच कारण, बाळशाह्याच्या बाबती मुंबईस कॉलेजच नव्हते ! मग ते कॉलेजचे विद्यार्थी कोठून असणार ? तरी पण पहिले दोन 'एल्फिन्स्टन प्रोफेसर' १८३५ मध्ये मुंबईस उतरण्यापूर्वीच १८३४ च्या शेवटी त्यांची 'असिस्टंट प्रोफेसर' म्हणून नेमणूकहि होऊन गेली होती ! तसेच त्या नेमणुकीबरोबर त्यांना "Superintendent of the Anglo Vernacular and Vernacular Schools in the Presidency town, and the mofussil" हा अधिकार मिळाला, हे म्हणणेहि चुकीचेच.

* चरित्र पृष्ठ ३६८ वरील तब्दीप पाहा † दिवाय ह्या पृष्ठा ८ वरीलवरि 'Religious and Social Reform among the Parsis' हेच शीर्षक ३ व्हेत रा. वैविणींनी न्या मू चदावरकर-चरित्रग्रंथात बरे प्रथित केले ?

कारण, ते प्रथमतः १८३४ मध्ये असिस्टंट प्रोफेसर झाले, आणि पुढे आठ वर्षांनी शिवाय 'सुपरिटेंडंट' हि नेमिले गेले ! बरें, "in the Presidency town and the mofussil" हें सांगितलेलें कार्यक्षेत्र घरोघर नाही. मुंबई शहरांतील शाळा ह्या एकाच्या हाताखाली असत, आणि बाहेरगांवच्या शाळांवर दुसरे एक 'सुपरिटेंडंट' असत. पुनः पुढे श्रीपाद शेषाद्रि-प्रकरणी श्रीपादाला "Mr. Sheshadri" म्हटलें आहे तें हास्यास्पद होय श्रीपाद हा "Mr." नसून सुमारे बारा वर्षांचा अल्पवयी "Master" होता ! तथापि अशा कांहीं चुका दीर्घ कालावधि मध्यंतरी लोटल्यामुळे-विशेषतः वर्तमानपत्री लेखनांत-दोषे असंभाव्य नव्हे ; आणि ह्या सोडून दिल्यास प्रस्तुत लेखांतील इतर गोष्टी व व्यक्तींचें मूल्य-मापन ही बरीच यथार्थ व निरपवाद आहेत ह्यांत शंका नाही.

न्या. मू. सर नारायणराव चंदावरकर

'इंदुप्रकाश'तील वरील लेखानंतर न्या. मू. चंदावरकर ह्यांनी के. बाळशास्त्र्यांसंबंधी वेवेवेळी काढलेले उद्गार * अत्यंत प्रशंसनीय असून ते मोठ्या संमरणीय प्रसंगी आणि मुंबईतील अत्यंत नामांकित व वजनदार विद्वन्नांपुढे काढलेले आहेत, आणि त्यामुळे त्यांना असाधारण महत्त्व आहे, हें कोणीहि मान्य करील. त्यांचे लेखांक १६ मध्ये उद्धृत केलेले उद्गार हे परमविख्यात विद्वन्सुकुटमणि न्या. मू. रानडे यांच्या निघनानंतर एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील जुन्या-नव्या विद्यार्थ्यांची जी दुखवट्याची टोलेजंग सभा भरली होती, आणि 'जिल्हा मुंबईतील पुष्कळ मोठमोठे नागरिक उपस्थित होते, तिजमध्ये मुख्य ठराव पुढे मांडलांना केलेल्या भाषणांतील आहेत. अशा गंभीर प्रसंगी "There is no one among our educated men, either of the past or of the present, with whom we can compare him unless we go back to the forties of the past century, and think of Professor Bal Shastri Jambhekar, the first native professor appointed to a chair in this institution. Those who knew Professor Jambhekar—men like Mr. Dadabhai Naoroji and the late Mr. Sorabjee Shapoorjee Bengalee who were his pupils spoke of him as a man of brilliant parts, and many-sided activities, simple and kind ;" इत्यादि मार्मिक शब्दांनी प्रथमार्भीच न्या. मू. चंदावरकरांनी के. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकरांचें जें स्मरण केले आहे, त्यावरून त्यांचें अनन्यसाधारणत्व सहजच व्यक्त होतें. त्यांचें दुसरें भाषण (लेखांक १७) तत्कालीन मुंबईचे गव्हर्नर नामदार लॉर्ड सॅमिस्टन् यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या शतसांवत्सरिक वार्षिक-प्रसंगी झालेलें असून के. बाळशास्त्र्यांसंबंधी ते म्हणतात :—"The first antiquarian scholar among Hindoos who enriched the literature of the Society was Professor Bal Shastri Jambhekar. He was something of a genius—as skilled a mathematician and literary scholar as he was an erudite Shastri." येथे प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांचें "genius" ह्या घोर सत्तेने

लोकोत्तरत्व प्रकट केले आहे, हे विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे. न्या. मू. चदावरकरांचे तिसरे भाषण (लेखांक १९) हे एल्फिन्स्टन् कॉलेजांतील १९१० च्या वार्षिक संमेलनप्रसंगी केलेले असून त्यामध्ये त्या विख्यात संस्थेतून जे सात परम प्रसिद्ध जुने विद्यार्थी बाहेर पडले त्यांचे त्यांनी क्रमशः सुंदर गुणवैशिष्ट्य सांगून श्री. दादाभाई नौरोजी, डॉ. भांडारकर, न्या. मू. रानडे, सर फेरोजशाह मेहता, न्या. मू. तेलंग, व श्री. परमानंद यांच्या मालिके-तील मेस्मणीचे स्थान प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर ह्यांस दिले आहे; इतकेच नव्हे, तर ह्या सप्तपौषैकीं *"He was the first outstanding star of Elphinstone College,"* असे त्यांचे माहात्म्य कथन केले असून विद्यार्थिवर्गाला मार्गदर्शक म्हणून न्या. मू. सर अस्किन पेरी यांनी कै. बाळशास्त्र्यांवरील मृत्युलेखांत काढलेले सुप्रसिद्ध संस्मरणीय उद्गार एल्फिन्स्टन् कॉलेजच्या महाद्वारावर कोरून ठेवण्यास श्री. शार्व यांस सुचविले आहे! अर्थात् ह्या सर्व वक्तृत्वपूर्ण व हार्दिक उल्लेखांवरून न्या. मू. चंदावरकर यांना कै. बाळशास्त्र्यांचे महानुभावित्व उत्कृष्ट गीतीने पटले होते त्याविषयी शंका राहत नाही.

डॉ. दादाभाई नौरोजी

‘हिंदुस्थानाचे आजोबा’ म्हणून प्रसिद्धि पावलेले थोर पुरुष डॉ. दादाभाई नौरोजी हे आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांचे एक विख्यात शिष्य असून त्यांनी आपल्या गुरुवर्यांसंबंधी पत्रद्वारे प्रकट केलेला अमिप्रायहि बाळशास्त्र्यांची असाधारण थोरवी स्पष्टपणे दर्शवता आहे (इंग्रजी लेखांक १८). ही स्मृति निवेदन करतांना दादाभाई ८५ वर्षांचे पिढ्येले पान असून ह्या समयी बाळशास्त्र्यांना स्वर्गस्य होऊन ६३ वर्षे होऊन गेली होती! आणि तरीहि ब्रॉड्झांतील एसा अल्पशिक्षित तरुण जांभेकराने दिव्या करून त्यांना आपल्या सुप्रसिद्ध गुरुवर्यांविषयी असलेली माहिती कळविण्यास विनंती केल्याबरोबर त्यांनी जे स्वतःच्या सहीने, सत्वर सुंदर उत्तर लिहून पाठविले त्याचा आस्वाद वाचकांनी मुळांतूनच घ्यावा हे वांगले. कै. दादाभाईंची भाषा ही नेहमीच सहज-मरल, मोजकी व अलंकारविरहित असावयाची. ते आपल्या गुरुवर्यांचे वर्णन करितात ते असे:—*"a very able, tactful, amiable and wise teacher. He was kind and interested in his pupils. We looked up to him with great respect and admiration as much for his wide learning as for his whole character."* आणि ह्यापेक्षा सद्गुरूची अधिक प्रशंसा ती कोणती? आचार्य बाळशास्त्र्यांच्या मुद्दिनसेविषयीचा त्यांचा थोर आदर *"Had he lived, he would certainly have become the first Indian Professor in all India,"* ह्या वाक्यावरून व्यक्त होतो. तरुण विद्यार्थिबर्गाचे सर्व-सामान्य हितसंस्पर्धन व उत्पत्ति वरण्याकरिता वाढलेल्या संस्थेचे अध्यक्ष ह्या नात्याने त्यांचे मार्गदर्शित्व रिती स्कूनिशायक असे, आणि ते सर्वांचे किती आवडते असत, हे दादाभाईंनी पुरीत जल्दांत सांगितले आहे:—*"Under his able, amiable and inspiring guidance, the student members derived great benefit indeed. 'Balshastra' as we fondly called him was a name of attachment among his pupils."* अर्थात् असा थोर सद्गुरूच्या शिष्यवर्गातून स्वतः प्रो. दादाभाई नौरोजी,

डॉ. भाऊ दाजी, प्रो. केरनाना छत्रे, रा. व. नाना मोरोजी प्रभृति विख्यात पुरुषांची निपज व्हावी ह्यांत काय आश्चर्य ? असो. तात्पर्य, मुंबईकर विद्वज्जनांनी कै. बाळशास्त्री जामेकरांचे स्मरण त्यांच्या पश्चात् साठपाठणसें वर्षेपर्यंत वेळेवेळीं उत्तम रीतीनें केले आहे, हें विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे; किंबहुना ही जाणीव आजमितीसहि मुंबईकरांनींच अधिक ठेविली आहे, हें परवांच्या शतसांवत्सरिक उत्सवांतील त्यांच्या पुढाकारावरूनहि निर्विवाद सिद्ध झाले आहे.

रा. बाळकृष्ण नारायण देवकृत

‘कै० वा० बाळ गंगाधर शास्त्री जामेकर यांचे चरित्र’

लेखनकार्यांतील अडचणी

कै. बाळ गंगाधर शास्त्री जामेकर यांचे स्यांतल्या स्यांत विसृत असें पहिले चरित्रहि मुंबईकर विद्वज्जनांच्याच साहाय्यानें लिहिलें जाऊन तेथील लोकांपुढें १८९२ सालच्या हेमंतम्याल्यानमालेंत निबंधरुपानें प्रथमतः पाचले गेल्यानंतर छापिलें गेलें, ह्यावरूनहि त्या संस्मरणीय पुरुषाचें कर्तृत्व व योग्यता हीं मुंबईकरांसच अधिक विदित होती हें स्पष्ट आहे. तथापि पन्नास वर्षांपूर्वीमुळां अशाप्रकारचें चरित्र लिहिण्याचें कार्य किती विकट झालेलें होतें हें निबंधकार रा. बाळकृष्ण नारायण देव यांनीं ‘विषयोपक्रम’ कर्तांना जे निराशेचे उद्गार काढिले आहेत त्यावरून प्रत्ययास आल्यावांचून राहत नाही. ते लिहितात :—

“करीब दहाशतकीवरून चरित्रनायकाबद्दल पूज्यबुद्धि कोणाच्याहि मनांत उपजेत आणि त्यासंबंधी विशेष माहिती करून घेण्याची इच्छाही पुष्कळांस होईल; परंतु या संबंधांत त्यांची बरीच निराशा होण्याचा संभव आहे. बाळशास्त्र्यांचें आयुर्वृत्त फारसें उपलब्ध नाही ही फार शोचनीय गोष्ट आहे.

“या तैलबुद्धि, विद्वान्, परोपकारी, सर्वमान्य व असाधारण पुरुषाचें चरित्र त्याचे अनेक विद्वान् खेही व सन्माननीय छात्रवर्ग यांपैकी कोणीच लिहिलेलें नाही, ही गोष्ट फार चमत्कारिक दिसते. त्यांच्या अद्वितीय मानसिक व यांचिक सद्गुणांचे पोषाडे पुष्कळांनीं ग्राहले आहेत. लोककल्याणार्थ अस्यादत परिधम कर्तांना पाहून अनेकांनीं त्याचा धन्यवाद केल्या आहे. परंतु अशा अनुकरणीय पुरुषाचें वृत्त आपल्या देशबंधूंस सादर करण्याचें कोणींच मनाघर घेतल्याचें दिसत नाही. असो. झालें तें झालें. आतां त्याबद्दल विषाद मानून उपयोग नाही. प्रस्तुत झालीं त्यांच्या चरित्रलेखनास जीं साधनें उपलब्ध असून मिळाली आहेत, त्यांचा यथाशक्ती उपयोग करून शास्त्रीबोवांच्या कृतीशीं व गुणांशीं वाचकांची थोडीशी ओळख करून देण्याचा विचार आहे.” (पृ. १. संप. भा.)

आणि सुमारे ५६ वर्षांपूर्वी म्या. रा. व. जनार्दन बापुदेवजी यांच्यासारखे बरोबरी सहाय्याची व रा. व. नाना मोरोजी, डॉ. आत्माराम पांडुरंग, प्रो. दादाभाई मोरोजी, रा. व. बापुदेव पांडुरंग प्रभृतीसारखे विद्वान् सन्निध्य अद्यापि विद्यमान असता जर ही

निराशेची परिस्थिति, तर वाज के० बाळशास्त्राच्यासबधीं आपल्याला कोठून कितीसी अधिक माहिती मिळणार ?

प्रस्तुत चरित्राचें महत्त्व व गुणवैशिष्ट्य

तथापि अशाहि स्थितींत रा बा ना देव यांनीं शास्त्रीबोवाचे मुवापुरस्थ शिष्य रा व नाना मोरोजी व नाशिक येथील त्याचे भागिनेय रा परशुराम विष्णु उर्फ भाऊसाहेब योगी “ या उभयतास बरीच तसरी दिलेलें हें चरित्र ” त्या काळीं यथाशक्ति लिहून महाराष्ट्रीय वाचकवर्गास खरोखर उपकृत केले आहे ह्यात शका नाहीं कारण, एवढेंहि चरित्र जर तेव्हा लिहिलें न जातें, तर के बाळशास्त्री जामेकर याची असाधारण थोरवी त्यांच्या देशवाधांच्या लक्षात आजपर्यंत अशान तरी आणून देणारें ह एकमेव साधनहि उपलब्ध झालें नसतें, आणि मग त्याचें शतसावत्सरिक पुण्यस्मरण करण्याची बुद्धि तरी कोणाला साप्रत झाली असती किंवा नाहीं ह्याचा बलवान्नर वानवाच आहे ! इतकेंच नव्हे, तर रा बा ना देवकृत ‘ के० बा० चाळ गंगाधरशास्त्री जामेकर याचें चरित्र ’ ही अल्पशी लोकोपकारक कृति मराठी चरित्रवाङ्मयविकासाच्या दृष्टीनेंहि बरीच महत्त्वाची व प्रशस्तनीय गणिली पाहिजे आधुनिक मराठी गद्यरचनेस प्रारंभ होऊन १८९२ सालीं साठपाऊनगें वर्षे होऊन गेलीं होती, तरी त्या काळांत कोणाहि आधुनिक एतद्देशीय थोर पुरुषाचे बऱ्यापैकी एवढी स्वतंत्र चरित्र प्राय प्रसिद्ध झालेलें नव्हतें ! ‘ निरुध्दमाले ’ च्या ३३ व्या अर्धांत—सन १८७६ मध्य, म्हणजे बाळशास्त्राच्या मृत्यूनंतर तीस वर्षांनीं मुद्दा—डॉ० जॉन्सनवर निबध लिहीत असता विष्णुशास्त्री सांगतात (पृ ३०७, तळटीप) — “ गेल्या वीसपचवीस वर्षांत साफजीस, कोल्हस, खुसरू, नाना फडनवीस, क्यापटन् कुक व क्याप्टेन इत्यादींची चरित्रें प्रसिद्ध झालीं शिवाय दोनतीन वर्षांपूर्वी दक्षिण प्रेज कमिगीव्हन पर्यंत झालेलीं वॉशिंग्टन, फ्रांक्लिन, लॉट डेव हींहि चरित्रें इदुप्रकाशांत छापलीं गेलीं यांखेरीज आलीकडे रा विनायक कोंडदेव ओक यांनीं केलेलीं ‘ शिक्कर बादशाहा, ’ ‘ पीटर वि ग्रेट, ’ व ‘ व्यूझ ऑफ वेल्सिंग्टन ’ हींहि सरकारानें विस्तृत घेऊन प्रसिद्ध केलीं आहेत परंतु इतक्या सर्व चरित्रांत सॉफ्टोसाचें मात्र चोहोंकडे प्रसिद्ध असून तिच्या आदृष्टीपर्यंत त्याची मजल पोचली आहे ’ ह्यानंतर पुन ‘ माले ’ च्या ५५ व्या अर्धांतील पत्रव्यवहारांत जॉन्सनवरील समग्र निबधाची प्रशंसा करून ‘ मालेचा भक्त ’ (मु महानगर, ता १३/११/७९) पुढील स्मरणीय उद्गार काढतो — “ जुन्या व नव्या विद्वन्मंडळांत विरयेक बैलासवासी झाले, परंतु त्यापैकीं कोणाचेंही घृत चरित्रहानें दृष्टीस पडलें नाहो त्यांत कोणीहि अशा मानास योग्य नाहीं काय ? मराठी गद्यप्रवांचे जनक माफी सदाशिव काशिनाथ उत्रे, चाळ गंगाधरशास्त्री जामेकर इत्यादि आप विद्वन्न-ज्यांनीं या भाषेस हळीत लावले—अशांचीं चरित्रें मराठी वाचकास मनोरंजक व दितावद्द होणार नाहींत काय ? ससंच थोड्या वर्षांपूर्वी परलोकावासी झालेले डॉक्टर भाऊ दाजी, रा व मास्टर दामोदर पाळंदे, विष्णु परशुराम रानडे, परशुरामपंत तात्या गोडबोळे व नुसतेच निवर्तलेले पुण्यांतील लोकप्रिय अमृत [के कृष्णशास्त्री चिपळूणकर !]

‘सांजविषयींहि या संवंधांत शोचनीय अनास्था नजरेस पडते इ.’ अर्थात् ह्या वेळेपर्यंत केवळ बक्षिसाच्या आशेने व आपल्या शक्तीप्रमाणे ‘एखाददुसऱ्या प्रसिद्ध ईंग्रजी चरित्र-ग्रंथाचे भाषांतर-रूपांतर करण्यापलीकडे कोणाची कारणी मजल गेलेली नव्हती हें स्पष्ट आहे! ऐतिहासिक पुरुषांपैकी रा. शास्त्रिप्रामकृत बापू गोखले यांचे चरित्र (१८७७), हेंच एक पुस्तक प्रायः स्वतंत्रपणे लिहिलेले आपल्या दृष्टीस पडते; आणि आधुनिकांपैकी रा. आजरेकरकृत विष्णुबाना प्रदचारी (१८७२) व रा. निमकरकृत रा. च. भास्कर दामोदर पाळंदे (१८७८), हीच दोन अगदी किरकोळ लघुचरित्रे आढळतात. माने ह्यानंतर मराठी चरित्रशास्त्रांत लहानमोठ्या पुस्तकांची वृद्धदृष्ट चांगलीच भर पडत चालली. १८८२ पासून रा. वि. कों. ओक यांनी ‘बालबोध’ मासिकाच्या द्वारे प्रत्येक अंकांत एक दोनचारपानी लघु चरित्र देण्याचा अभिनंदनीय उपक्रम केल्यामुळे एतदेष्टियांपैकी बऱ्याच नामांकित आधुनिकांची थोडीशी तरी ओळख महाराष्ट्र वाचकवर्गास होऊ लागली. १८९१ मध्ये मुंबई येथे ‘चरित्रप्रकाशक मंडळी’ने आधुनिक योर पुरुषांची-‘बालबोध’-सांक्षापेक्षा किंचित मोठी अशी लघु चरित्रे लिहून प्रसिद्ध करण्याचा दुसरा एक स्तुत्य उपक्रम केला. त्यांतून डॉ. आनंदीशई जोशी, डॉ. भाऊ दाजी, रा. सा. वि. ना. मंडलिक, सर टी. माधवराव अशांसारखी पांचसह तरी चरित्रे लगेपाठ निगळी. शिष्य ‘लोकहितवादी’-कृत व्यानंदस्वामांचे चरित्र (१८८३), रा. गो. कृ. टिळककृत बापूगाडेच मेहंदळे यांचे चरित्र (१८८८), रा. ख. मि. बेलसरेकृत विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे चरित्र (१८९१), या आधुनिक चरित्राबाद्दि उद्देश करणे योग्य होय. तथापि ‘महाराष्ट्र-अभ्योत्थान’ नामक ‘विविधज्ञानविस्तारा’त आलेल्या प्रचोदक लेखात (मार्च १८७८) मराठी भाषेन “मन्मार्गवर्तीची चरित्रे” प्रसिद्ध करण्यासंबंधी जी महत्त्वाची सूचना केलेली आढळते, तीन उघेखिलेल्या कै. बाळशास्त्री जांभेकर व डॉ. भाऊ दाजी ह्या आधुनिक विद्वद्धार्यांची पहिल्याचें जें चरित्र स्वतःस ‘मालेबा मज्ज’ म्हणविणाऱ्या रा. बा. ना. देवांनी आशेने लिहून १८९२ मध्ये प्रसिद्ध केले, तेंच आधुनिक महाराष्ट्रातील आय योर पुरुषांचे स्वतंत्र रीतीने व बऱ्याच सारासारबुद्धीने लिहिलेले मराठीतील पहिले वाचनीय लघुचरित्र होय, असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही.

रा. देवांनी लिहिलेले हें जांभेकर-चरित्र खरोखर चांगले बढले आहे. १८९०-९१ साली विद्यमान अमलेच्या कै. बाळशास्त्र्यांच्या समकालीन प्रसिद्ध मंडळीकडून त्यांनी काही माहिती परिधमपूर्वक मिळविलेली दिसते. त्यामुळे ती जरी विशेष तपशीलवार नसली तरी चांगली विश्वमनोय अमून चरित्रनायकाच्या असाधारण व्यक्तिमत्त्वाची व थोरवीची त्यांना पुष्कळशी यथार्थ कल्पना देता आली आहे. बोर्ड ऑफ एज्युकेशनची वार्षिक ईंग्रजी इतिहास, मुंबई सॅण्ड एशियाटिक सोसायटीचे नियतकालिक, ‘कविचरित्र’, ‘मुंबईचे वर्णन’, ‘सद्गर्तन’, ‘निबंधमाळा’, ‘सरस्वतीमंडळ’, ‘राजप्रकरण’ इत्यादी वग चरित्रपर लेख, इत्यादि ईंग्रजी व मराठी साहित्यातील ठळक उद्देश त्यांनी एकत्र केले आहेत, आणि कै. बाळशास्त्री यांचे ग्रंथहि थोडेबहुत पाहिले आहेत. अर्थात् एक चरित्रात्मक उद्बोधक निबंध लिहिण्याइतकी ग्रामरी त्यांजपाशी निश्चित जमली होती; आणि रा. बा. ना. देव हे स्वतः मराठी भाषेतील एक

नाणावलेले चरित्रलेखक व मार्मिक टीकाकार असल्याने त्याचा हा चरित्रात्मक निबंध बराच वाचनीय झाला आहे. त्यांतून त्याचे विद्वान् स्नेही प्रो. राजारामशास्त्री भागवत यांचेहि त्यास बरेच साहाय्य झाले असले पाहिजे. ह्या त्याच्या परस्पर ऋणानुबंधामुळेच इतर सारखा दूरच्या ठिकाणी राहत असताहि त्यांना चरित्रनायकाविषयी इतकी माहिती मिळवून आपला लेख तयार करता आला, आणि मुंबापुरस्थ “हिंदु यूनिव्हर्सिटी क्लब” नामक मंडळीच्या आश्रयाखाली चालणाऱ्या “हेमतोत्सव-व्याख्यानमाले” त त्यांना स्वतः उपस्थित होतां न आले तरी त्यांच्या वतीने तो प्रो. राजारामशास्त्री यांनीच सभेपुढे समग्र वाचून दाखविला. शिवाय पुढे तो छापून काढतेवेळी त्यावरून त्याचा सफाईचा हातहि फिरलेला असणे अगदी शक्य आहे. मात्र हा चरित्रात्मक प्रबंध हेमतोत्सव व्याख्यानमालेतोच इतर अनेक व्याख्यानाप्रमाणे पुण्याच्या आर्यभूषण छापखान्याने रॉयल अष्टपत्री आकारात व सूत्राक्षरात छापून प्रसिद्ध केल्यामुळे त्याची अवघी २७ पृष्ठेच भरली! आणि प्रायः ह्याच कारणास्तव एक स्वतंत्र, सुबद्द चरित्र म्हणून तो प्रबंध लोकांपुढे न ज्ञातवाने त्याची व्हावी तरी प्रसिद्धि कधीच झालेली दिसत नाही! ह्याऐवजी थोडेसे स्थूनाक्षर योजून नित्याच्या काऊन पोडशपत्री आकारात पुस्तकरूपाने आकर्षक स्वरूपांत छापून तो प्रसिद्ध झाला असता, तर सुमारे पाऊणशेंऐशी पृष्ठांचे चारआठ आणे किंमतीचे एक संपाद्य व वाचनीय लघु चरित्र म्हणून मराठी वाङ्मयांत त्याची अधिक प्रशंसा होऊन लोकशिक्षणाचे कार्यहि त्याने अधिक साधले असतें. परंतु कां कोण जाणें, ह्यानंतर रा. देव हे चांगले तीन तरे निघमान असताहि तशा स्वरूपांत ह्या चरित्राची पुनरावृत्ति निघव्याचे भाग्य त्यास लाभले नाही, आणि अडीच आणे किंमतीचे एक बोजड आकाराचे इतिवृत्तप्राय व्याख्यान म्हणून ते मराठी प्रेक्षकांच्याच्या एका कोंपऱ्यांत अखंड पडून राहिले—ते इतके की, प्रस्तुत चरित्राचे बरेच रा. बाळकृष्ण नारायण देव की रा. राजारामशास्त्री भागवत ह्यांचा इतिहाससंशोधक प्रो. द. बा. पोतदार यांच्यासारखा चांगले हाते म्हणविणाऱ्या विद्वानांनामुद्दां भ्रम उत्पन्न झाला.

चरित्रप्रबंधांतील न्यूनता व दोष

राष्ट्रीयबोर्डांचे आद्य लघु चरित्र ह्या शीर्षाने रा. देवांच्या कृतीचे गुणवैशिष्ट्य वर सांगितले. परंतु त्यांतमुद्दां अनेक न्यूनता व चुका आढळतात वस्तुस्थिति अशी की, त्या काळीच हे बाळशास्त्री यांच्या चरित्राची मूळ साधने आजच्यापेक्षा कितीतरी अधिक प्रमाणांत मिळविणे शक्य होतें. पोंमुळे, राजापुर, सायतवाडी, पुणे, पदरपुर इत्यादि ठिकाणी त्यांचे अनेक हद्द अस्तस्वकीय व ऋणानुबंधी लोक जिवंत होते. त्यांजकडून त्यांच्यासंबंधीची परीच कौटुंबिक व अन्य माहिती आणि सामग्री पत्रव्यवहारादि वागदवय ही प्रयत्नान्ती संग्रहित आली असती. तसेच अधिक बोधान्ती दर्शन, विमर्शन, प्रगाढ, धूननेतु इत्यादि पुण्या व महाराष्ट्राच्या निदनांच्या हाथे बरेसेमह—निदान काही अंक ठिकाळधळी लोकांजडे ठाळव्य झाले असतें मुंबई सरकारच्या दफतराच्यानीन माहिती मिळवून बाज तेथून व मुंबई मेरिटिन्ड जनरल लायब्ररीनून नाकरोप हातेने कितीतरी निदनांजडिचे व पुतळे पाहता आली असती. बाळशास्त्री यांचे समकालीन स्नेही व शिष्य यांच्या प्रत्यक्ष लक्ष्मीनेगी येऊन अनेक गोष्टीवर अधिक

प्रकाश पाडतां आला असना. त्याचप्रमाणे विशेषतः १८९० पर्यंत कै. बाळशास्त्रींचे विद्वान् स्नेही व सहकारी रा. भाऊ महाजन हे नागपुरास विद्यमान असल्याने त्यांजकडून व त्यांचे चिरंजीव रा. बळवतराव ह्याजकडूनहि बरीच महत्त्वाची माहिती व साधनसामग्री हस्तगत करतां आली असती. सारास, ह्याप्रमाणे शक्य तीं सर्व साधनें एकत्र जुळवून रा. देव हे जर तेव्हां चरित्रलेखनास एकदोन वर्षे स्वतःच वाहून घेते तर त्यांजकडून कै. बाळशास्त्री यांचे यथेष्ट विस्तृत, विश्वसनीय व वाचनीय चरित्र खात्रीने निपजलें असतें. तसेंच असंहि मनांत आल्याशिवाय राहत नाही की, हें कार्य करण्यास त्यांच्यापेक्षांहि त्यांचे स्नेही प्रो. राजारामशास्त्री भागवत हे सर्वोपरि अधिक योग्य असून कोंकणपट्टी व मुंबई यांच्याशी निगडित असल्याकारणाने त्यांनीं ही कामगिरी स्वतःकडे घेऊन पार पाडावयास हवी होती. कारण, इंदुरमारह्या दूर ठिकाणीं सतत वास्तव्य करून किंवा पुणे-मुंबईकडे एकदोन महिने तामपुरांत राहून रा. देवांना हा महदुयोग क्षेपणें केवळ अशक्य होतें. शिवाय शेंपनास वर्षापूर्वी होऊन गेलेल्या थोर पुरुषासंबंधी शोधपूर्वक सर्व साधनसामग्री संपादन त्यांचे सांगेपांग, साधार व सुरेख चरित्र लिहिणें हें कार्य किती प्रयासाचें, कायबचीचें व आंत-बट्याचें आहे, हें तें प्रत्यक्ष करून पाहणाऱ्यासच कळणें शक्य आहे ! आरामशीरपणें किंवा पोटापाण्याचे वगैरे सर्व उद्योग सांभाळून तें समाधानकारक रीतीनें क्वचितच पार पाडतां येईल; आणि म्हणूनच मुख्यतः कै. बाळशास्त्री यांचें विस्तृत चरित्र आजपर्यंत लिहिलें गेलें नाही, आणि रा. बा. ना. देवहृत पूर्वीक लघु चरित्रावरच सर्वांना कशीबशी तहान भागवावी लागली आहे !

असा, आतां प्रस्तुत चरित्रांतील कांहीं न्यूनता व दोष ह्याचें दिग्दर्शन करूं. ह्यांतील ठळक न्यूनता म्हणजे ह्यांत निधित स्वरूपाची खासगी व इतर माहिती फार थोडी आहे. पहिल्या भागांत “विषयोपक्रम” केल्यानंतर भाग २ मध्ये “कुलवृत्तांत, यात्र्यावस्था, विद्योपाजन व अध्यापकत्व ” इत्यादी गोष्टींचा लेखकानें समावेश केला आहे. कुलवृत्तांत कथन करतांना कै. बाळशास्त्री यांची वंशावळ व जन्मतिथिगुदां त्याकाळीं चरित्रकर्त्यांस देतां आलेली नाही ! त्यांचे वडील वे. शा. सं. गंगाधरशास्त्री हे मूळचे पौंभुलेंकर असले तरी त्यांच्या निषण्ण्यापासून त्यांच्या घराण्याकडे श्रीमंत सार्वतवादीकरांकडून आजतागायत राजपुर्णािकाची वृत्ति चालून आली आहे, आणि तिकडेहि त्यांचे भाऊवंद नित्य वास्तव्य करून आहेत, ही महत्त्वाची गोष्ट येथे सांगितलेली नाही. शिवाय त्यांच्या मानु.श्रीचें नांव सी. सगुणाबाई होतें, आणि ती साध्वी आपल्या द्वितीय पुत्राच्या अद्वितीय नांवलीकड ऐकण्यास राहिली नाही; वडील गंगाधरशास्त्री बरेच वृद्ध होऊन सन १८४०चे सुमारास वारले, आणि त्यांच्या देखतच त्यांचे ज्येष्ठ पुत्र रा. नारायणशास्त्री, तसेंच सी. चिमाबाई योगी व सी. लाडकीबाई जानवेकर ह्या दोन कन्याहि निवृत्त्यामुळे त्या सज्जन गृहस्थांना वृद्धापकाळी फार दुःख झालें; इत्यादि घुमांत रा. देवांच्या चरित्रांत आढळत नाही. दिवहुना बाळशास्त्रींचें पहिलें कुटुंब त्यांच्या विशेषतच वारल्यामुळे १८३३चे सुमारास त्यांचा द्वितीय संबंध पंढरपुराकडील कविवर्य मोरोपंत यांच्या आसवगांतील रा.

देवस्थळी याच्या कन्येशीं झालेला असून तिचें सासरचें नांव सौ. सुदराबाई होतें, ही माहिती आजही आम्हांस कानें मिळत असतां ती रा. देवाना देता आलेली नाही!

फ. बाळशास्त्र्याची जन्मकुडली राहिली, पण निदान शक-जन्मतिथि तरी चरित्रकारांनीं निश्चित द्यावी तर तेंहि नाही! त्याचा जन्म मन १८१० मध्यें झाला, असें 'बॉबे ट्राइम्स' मधील त्याच्यावरील मृत्युलेखात जें एकदां मोघम विधान कोणीतरी केले—कोणत्या आधारे तें नकळे।—त्याचीच पुढें सर्वांनीं 'री' ओढलेली असल्यानें हेच साल रा. देवानी नज्द केले आहे परंतु स्वतः बाळशास्त्री यांनीं २० फेब्रुवारी १८३० तारखेला मुबई नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे युगोपियन सेक्रेटरी कॅप्टन जॉर्ज जर्जिंस यास त्या सधेच्या नेटिव्ह सेक्रेटरीच्या जागेवर आपल्याला नेमून घेण्यासवधीं जो स्वदस्तूरचा इमत्री अर्ज केला आहे त्यात "माझें वय सांप्रत सतरा वर्षांचें आहे" ("My age is now seventeen years") असें स्पष्ट लिहिलें आहे म्हणजे त्याचा जन्म सन १८१३ च्या आरंभी नसला तर सुमारे १८१२ च्या उत्तरार्धात वसला पाहिजे; तो १८१० असणें सुद्धाच शक्य नाही! अर्थात् हा मूळ पायाच चुकीचा ठरला म्हणजे १८४६ सालीं मरण पावल्यावेळीं ते पसतीस वर्षांचे होते, हा अदाजहि चुकलाच! त्यावेळीं त्याची तेहतिशी उलटलेली असावी, असें वास्तविक म्हटलें पाहिजे. (पेरिशिट २ पाहा)

बडौल गंगाधरशास्त्री यांना शकरशेट घराण्याचा आश्रय होता आणि त्यांचा 'बाबू' मुबईस प्रथम आला तेव्हां तो फार गरिबीत होता, हा गोष्टीहि स्वऱ्या दिसत नाहीत मुबईतील तत्कालीन सुविधित ऐपतदार गृहस्थ व नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे नेटिव्ह सेक्रेटरी, रा. सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे, हे गंगाधरशास्त्री यांचा फार मानीत होते, आणि त्याच्याच सांगण्यावरून शास्त्रीबोवानीं आपला मुलगा त्यांजकडे इंग्लिश शिक्षणाकरिता टाविला, असें रा. व. दादोबा पांडुरंग 'आत्मचरित्रां'त स्पष्ट सांगतात. अर्थात् बाळशास्त्र्याच्या अलौकिक स्मरणशक्तीची म्हणून मुबईतील गोऱ्या शिपायाच्या मामामारोसवधींची जी आश्रयविना बहुमुखी झाली आहे तिला खरा आधार काय तें नीटसे समजत नाही!

प्रो. बाळशास्त्री यांनीं कोलमाट गांवेत स्वतःचें घर बांधिले होतें, आणि ते त्या काळच्या मूठमर प्रमाणात जे पी. पैसी एक असून सुग्रीम कोटांतील ग्रँड जूरर होते, ही माहितीमुळां रा. देवाना देतां आलेली नाही. तसेंच 'दर्पण' वृत्तान्त व 'दिग्दर्शन' मासिक हांच्या केवळ नामनिर्देशापत्तीकडे त्यांनीं प्राय कांहींच माहिती दिलेली नाही! अशाच प्रचारचें दुमरोहि काही तपशील आज आपणास महत्प्रयासानें वां होईना, पण जर उपलब्ध होनात, तर पत्रास वर्षांपूर्वी चरित्ररुप्यांस ते कमी कथानें मिळाले नसते काय?

आता प्रस्तुत निर्गुप्तातील काहीं महत्त्वाच्या चुका व दोषस्थळे सादर करूं. रा. देवानी बॉबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे वार्षिक वृत्तांत पारसे वाचलेले दिवत नाहीत, एवढी "उपोत्पिपक्षसारख्या प्रयोगपर व मानसशास्त्रासारख्या विचारपर शास्त्रांत इतर विशाण्या-बरोबर त्यांचा प्रवेश वर्गांत झाल्य होता" (पृ. ४), वरील बाळशास्त्र्याच्या पाठशालीन श्रमतीसंबंधी केवळ धर्मनिरपेक्ष माहिती त्यांनीं दिली नसली! शास्त्रेंत भूगोलच्या पाठांतून जें

अल्पसंख्य उद्योतिप्रविषयाचे ज्ञान त्यांना झाले असेल तेवढेच; आणि शाळेच्या अभ्यास-
प्रकारात मानसशास्त्र येणारच कोटून ? वस्तुस्थिति अशी की, बाळशास्त्री हे अगदी असामान्य
कोटींनील विद्यार्थी असल्यामुळे एकदा त्यांचा ईंग्रजी भाषेत मत्वर चांगल्या प्रवेश होताच
त्यांनी स्वप्रयत्नाने एका मागून एक नाना शास्त्रे भराभर हस्तगत केली. "एरिकस्टन
विद्यालयात सन १८२९ साल त्यांस गणित शास्त्राचे अध्यापक (प्रोफेसर) ओलिव्हर यांचे
हाताखाली ठराव्यापरा (असिस्टंट प्रोफेसरा) ची जागा देण्यांत आली; व पुढे थोड्याच
वेळांत त्यांस त्याच डिग्रिची अध्यापक (प्रोफेसर) ही नेमण्यांत आले" (पृ. ४), हे
रा. देवांचे विधान वस्तुस्थितीस सर्वथा सोडून आहे. सन १८२९ मध्ये रा. बाळशास्त्री हे
एरिकस्टन सेंट्रल इंग्लिश स्कूलमध्ये दरमहा १५ रु. वर केवळ गणितशिक्षक (Tutor)
नेमिले गेले; आणि तेव्हा एरिकस्टन कॉलेज किंवा प्रो. ओलिव्हर यांचे अद्यापि नांवहि
नव्हते! १८३४ च्या अंती कॉलेजाची मुहूर्तमेढ रोवण्यांत आली, आणि १८३५ च्या
आरंभी प्रो. ओलिव्हर यांचे पाय मुंबईस त्याग्यापूर्वीच बाळशास्त्री यांची १५० रु. मासिक
चेतनावर अगिस्ट प्रोफेसर म्हणून नेमणूक झाल्याने ते अहमदनगरच्या राजगुरुवाचें त्यागपत्र
देऊन स्वस्थानी विराजमान झाले होते ! तसेच पुढे खानाडा वयांनी प्रो. ओलिव्हर हे दोन
वयांच्या रजेवर विलगपतत गेल्यावेळी (सन १८४२-४४) त्यांच्या जागी बाळशास्त्रींना
'ऑक्टिंग प्रोफेसर ऑफ मॅथेमेटिक्स अँड नॅचरल सायन्स' होण्याचा अपूर्व बहुमान मिळाला,
असा हा खरा इतिहास आहे. त्याचप्रमाणे "सन १८२९ त मिळालेलें अध्यापकाचें काम
शास्त्रीवोवांनी सन १८४२ पर्यंत निरवघणें चालविलें" (पृ. ५), हे म्हणणे प्रथमतः सर्वस्वी
खरे नाही; कारण, वर सांगितल्याप्रमाणे १८३२ ते ३४ पर्यंत मध्यंतरीचीं मुमारे दोन वर्षे
चे अहमदनगरचे सुवराज धीमन शाहाजीराजे यास शिक्षक नेमिले गेले होते. आणि लगेच
पुढे, "याच मुमारास मुंबई इलाख्यातील राज्य तपासण्याचें हद्दीच्या विद्यालयांतील
तपासनिमाचे (Educational Inspector) काम त्याजकडे आले. हे काम शास्त्रीवोवांनी
दोन अडीच वर्षे केले; " असे म्हणतांना हे 'इन्स्पेक्टर'चें काम बाळशास्त्री यांनी दोनअडीच
वर्षे स्वतंत्रपणे चारमहा केले, अशी लेखाची जी समजूत झालेली दिसते तीहि चुकीची आहे.
कॉलेजांतील अध्यापनाचें काम वर्षांतून मुमारे आठनऊ महिने करून शेवटचे तीन चार
महिने हे शासनतपासनिमाचें काम त्यांस करावें लागे. शिवाय त्यांना "मुंबई इलाख्यातील"
राज्य तपासण्याच्या नगून केवळ दक्षिण महाराष्ट्र व दक्षिण कोंकण ह्या विभागांतील राज्य
तपासण्याच्या अमल; आणि ह्या अवधीत त्यांना ४५० रु. मासिक चेतनाव्यतिरिक्त १५० रु.
मासिक भत्ताहि मिळत असे. अशा प्रकारची प्रमादस्थले पाहतां रा. देवांनी तत्कालीन
बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे वार्षिक वृत्तान्तहि नीटमे वाचलेले दिसत नाहीत, असें कथानें
म्हणावे लागतें.

निष्ठाच्या तिसऱ्या भागांत लेखकानें 'सहाध्यायी व छात्रवर्ग' यांची माहिती
दिल्ली आहे. येथें 'सहाध्यायी' ह्या शब्दाचा अर्थ 'वर्गबंध' असा केल्यास - आणि तोच
व्याख्य होय - ह्यांतील कांही वृत्तान्त चुकीचा दिसतो. "के. रा. व. दादोजा पोंडरंग तख्तेकर

(महाराष्ट्रव्याकरणाचे कर्ते) हे शास्त्रीबोवांचे पहिले सहाध्यायी होत," (पृ. ६) ही वस्तुस्थिति नव्हे. स्वतः दादोबाच 'आत्मचरित्रां'त सांगतात की, पहिल्या वर्गात हरिश्चंद्र हरिशंकर, बाळ गंगाधरशास्त्री, मोरोबा कान्होबा, जनार्दन अप्पाजी माढगीळ, जनार्दन घासुदेवजी प्रभृति विद्यार्थी असून "पुढे लौकरच (मी) वरच्या वर्गात चढून पहिल्या वर्गात चढलों" (पृ. २६). म्हणजे, त्यांचे 'सहाध्यायित्व' त्यांस अगदी शेवटी थोडा वेळ लाभले. शिवाय ह्याच वेळी "Goldsmith's Geography हा भूगोलाचा ग्रंथ... (व) तिसऱ्या प्रहरी-Keith on the Globe यावरून Latitude व Longitude वगैरे... विषय मुख्यत्वे वाळशास्त्री हेच शिकवीत असत." ह्या सर्व घटानांत, देवांच्या समजुतोप्रमाणे, "परलोकावानी नौरोजी फर्देनजी हे शास्त्रीबोवांचे दुसरे सहाध्यायी व जोडीदार" (पृ. ६) व "कै. भाऊ महाजन हे शास्त्र बोवांचे तिसरे गुरुबंधु" अशी स्थिति अगतां, त्यांचा उल्लेख दादोबा मुळीच करीत नाहीत! आणि हे दोघेहि त्यांचे 'सहाध्यायी' नव्हत, हीच वस्तुस्थिति दिसते. शेट नौरोजी यांचा जन्मच सुळी १८१७ साली. म्हणजे कांदी नादी वरी ते वाळशास्त्रीपेशा पांच वर्षांनी लहान, आणि १८३० मध्ये-रा. वाळशास्त्री एज्युकेशन सोसायटीचे डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी झाल्यावेळी-ते कोठे त्यांच्या इंग्रजी शाळेत जाऊ लागले! पुढे १८३८ चे सुमारास "दुसरे अविस्मृत प्रोफेसर" म्हणून कॉलेजांत त्यांची कांदी काळ नेमणूक झाल्यामुळे ते वाळशास्त्री यांचे तेथे 'जोडीदार' झाले, ही गोष्ट मात्र खरी आहे. भाऊ महाजन यांचा जन्म लोकांनी १८१५ चा दिलेला आहे, पण त्याचीहि अभ्यासातील प्रगति दादोबांच्या भागाने कमीच होती. म्हणजे तेहि तिसरे 'सहाध्यायी' नव्हतेच. त्यांच्यासंबंधी रा. देवांनी केलेली दुसरी विधानेहि चित्तच आहेत. 'शब्दसिद्धिनिबंध' हाच एक मराठी ग्रंथ "विनायकशास्त्री दिनेकर आणि गोविंद विठ्ठल महाजन यांनी वाळ. गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांच्या साहाय्याने केला," ही वस्तुस्थिति अगतां, भाऊ महाजन यांनी "पुस्तक रचण्यांत शास्त्रीबोवांस वरीच मदत केली" (पृ. ६), हे म्हणणे बरोबर नाही. शिवाय शास्त्रीबोवांच्या साहाय्याने "इ. स. १८४० च्या प्रारंभी त्यांनी 'प्रभाकर' नांवाचे वर्तमानपत्र काढले," ही तर स्पष्टच चूक आहे 'प्रभाकरा'चा पहिला अंक २४ ऑक्टोबर १८४१ रोजी निघाला!

भाग ४ ह्यात 'सामाजिक सुधारणा' हा विषय रा. देव यांनी विवरिला असून त्यांत शेवटी थोपाद थोपादोच्या पतिवरावर्तनाचा घुतान कथन केला आहे. तो एकंदरीने विशेष आक्षेपार्ह नसला तरी त्यांत असावा तसा बारकावा आढळत नाही. हे प्रकरण प्रथम कसे उपस्थित झाले, आणि मुंबईच्या मुशीम (म्ह. हाव-) कोर्टांत मिशनऱ्यांवर दावा लावून थोपादाला त्याच्या बापांने सोडवून कसे घेतले, ही सर्व हकीकत व त्या प्रकरणाचे निराकरण 'ओरिबंटल किथन् स्पेन्टेर' नामक डॉ. बुश्टसन् यांच्या सुप्रसिद्ध किस्ती मासिकांत द्यायला पाहायलास मिळते (डिसेंबर १८४३). परंतु ती हकीकत प्रस्तुत चरित्रकारांच्या गांवांशि नाही! शिवाय, 'ज्ञानोदय', 'प्रभाकर', 'उपदेशचंद्रिका' इत्यादि तत्कालीन मराठी नियत-कालिकांत प्रस्तुत प्रकरण कितीच महिने चांगलेच खडाजमी चालू होती. रा. वाळशास्त्रीयांच्या

विष्णू उभारलेल्या ग्रामपंथांत तत्कालीन धीशंकराचार्य आणि पुणे, मुंबई, त्र्यंबकेश्वर, काशी, इत्यादि ठिकाणचे मोठमोठे वैदिक व शास्त्री यांची अनेक परस्परविरोध पत्रके व शास्त्रनिर्णय निघून अखिल हिंदु समाजांत मोठीच खळबळ उडाली होती। परंतु ह्यासंबंधीची मूळ पुराव्यानिशी चर्चा करण्याच्या मानगडीत रा. देव पडले नाहीत इतकेंच नव्हे, तर रे. नारायण शोपाद्रि हा या वेळी एक विशीतला ब्राह्मण तरुण असून त्याचा धाकटा भाऊ धीपत हा तर मुमारे बारा वर्षांचा केवळ अज्ञान मुलगा होता, हेहि त्यांना स्पष्टपणे उमगलेले नसावे असे वाटते! त्यांनी ही माहिती बरीचशे कर्णोपकर्ण स्वीकारिलेली असावी. एरवी “हे ग्रामपंथप्रकरण पांच वर्षे चालले असे म्हणतात.” (पृ १२), असे चुकीचे विधान त्यांनी केले नसते. वस्तुतः हा कालावधि दोनअडीच वर्षांपेक्षा अधिक नव्हता. तथापि एकंदरीने पाहू जातां ‘सामाजिक सुधारणा’ (भाग ४) व ‘धर्ममते व धर्मसुधारणा’ (भाग ५) ह्यांतील रा. देवांच्या विवेचनावरून तत्कालीन परिस्थितीची व शास्त्रोद्योगांच्या विचारसरणीची बरीच चांगली कल्पना करता येते ह्यांत गंका नाही.

प्रस्तुत चरित्रांतील प्रत्येक भागाचे बारकाईने परीक्षण करण्याचे येथे योजिले नसल्यामुळे त्याचे जे भाग सामान्यतः संमत होण्यासारखे आहेत त्याविषयी अधिक लिहिण्याचे कारण नाही, आणि तसे करण्यास येथे अवकाशहि नाही. तथापि ‘ग्रंथकर्तृत्व व नियंत्रणरचना’ (भाग ७) ह्याविषयी दोन शब्द लिहिणे अवश्य आहे. ह्यांतीलहि काही माहिती चुकीची आढळते, आणि त्यावरून रा. देवांनी बाळशास्त्री यांच्या व इतर अनेक ग्रंथांचा साक्षात् परिचय मुळतः जाऊन करून घेतला होता, असे दिसत नाही. अगदी आरंभीच ते लिहितात, “आमच्या चरित्रनायकाने ज्यावेळी विद्यालय सोडले त्यावेळी गद्यग्रंथसंबंधाने मराठी भाषा अगदी बाल्यावस्थेत होती... गंगधरशास्त्री फडके यांनी ‘मराठी व्याकरण’ म्हणून एक पुस्तक केले होते; परंतु त्याचा प्रसार फार कमी होता” (पृ. १६). तथापि ह्या प्रस्तुत विधानांतील पूर्वार्थ वस्तुस्थितिनिदर्शक असला तरी उत्तरार्थ निरपवाद नाही. प्रथमतः गंगधरशास्त्र्यांच्या पुस्तकाचे नांव ‘मराठी व्याकरण’ असे नसून ‘महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण’ हे आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे, लेखकाची अशी समजूत दिसते की, रा. बाळशास्त्र्यांनी “ज्यावेळी विद्यालय सोडले त्यावेळी” हे पुस्तक छापले होते. परंतु त्याची पहिली आवृत्ति “सन १८३६ जानेवारी तारीख १” रोजी, म्हणजे बाळशास्त्री यांनी विद्यालयीन अभ्यासक्रम संपविल्यानंतर सहासात वर्षांनी निघाली. ह्या व्याकरणाचा “प्रसार फार कमी होता,” हेहि धूळ. ह्याच वर्षी डिसेंबर महिन्यांत दादोबा पांडुरंग यांचे ‘मराठी भाषेचे व्याकरण’ जरी प्रसिद्ध झाले, तरी १८५० पर्यंत फडक्यांच्या पुस्तकाच्याच अधिक आवृत्ति निघाल्या होत्या. तथापि ह्या विधानांतील ह्यापेक्षाहि विशेष सूचक गोष्ट म्हणजे स्वतः बाळशास्त्र्यांचे ‘पालव्याकरण’ हेहि निदान फडक्यांच्या व्याकरणाइतकेंच जुने आहे, ह्याविषयी रा. देवांचे अज्ञान येथे दिसून येते! ह्यानंतर “एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानाच्या इतिहासाच्या आधारे आपल्या देशाचा इतिहास त्यांनी रचला होता; परंतु हा ग्रंथ त्यांच्या हातून चांगल्या रीतीने शेवट्यास गेला नाही. त्यांच्या मरणानंतर तो मेजर क्योबी यांनी सन

१८५१ त छापून प्रसिद्ध केला" (पृ. १७), आणि पुनः त्याच पृष्ठावर 'हिंदुस्थानाचा प्राचीन इतिहास' (मुसलमानी अंमल) शास्त्रीबोवानी लिहिला होता व तो शाळांच्या अभ्यासांत दाखल झाला होता," अशी माहिती ते देतात. परंतु ती सर्वथा चुकीची आहे. बरीलपैकी दुसऱ्या ग्रंथाचे खरें नांव 'हिंदुस्थानाचा इतिहास' एवढंच असून त्याच्या आरंभी 'प्राचीन' हिंदु राज्यांचा अल्प वृत्तान्त देऊन मगच 'मुसलमानी अंमल' त्यांत अधिक विस्ताराने वर्णिला आहे. हेच तेथें पुस्तक वाळशाखी यांनी "नामदार एल्फिन्स्टन साहेब यांच्या प्रयाचा संक्षेप करून केले" होतें इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या मृत्यूपूर्वी तें छापून तयार झालें होतें, असें त्याच्या पहिल्या आवृत्तीच्या मुखपृष्ठावरून अनुमान होतें. कारण, ह्यांत त्यांच्या पश्चात् मेजर क्याडी यांनी छापून प्रसिद्ध केलेल्या 'हिंदुस्थानांतील इंग्लिशशांच्या राज्याचा इतिहास' ह्या पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर "माजी वाळ गंगाधर-शास्त्री जामेकर" असें जें ग्रंथकाराचें नांव दिलेलें आढळतें तसें दिलेले नाहीं. शिवाय हा दुसरा प्रथम रा. देव म्हणतात तसा "एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानाच्या इतिहासाच्या आधारें" लिहिलेला नसून "इंग्रजी भाषेतील मूळग्रंथावरून संक्षेपरूपानें" केलेला आहे. बरील विधानांतील आणखी एक चूक म्हणजे हा ग्रंथ "मेजर क्याडी यांनी सन १८५१ त छापून प्रसिद्ध केला" नसून १८४९ मध्ये प्रसिद्ध केला होता !

"याशिवाय शास्त्रीबोवानी इंग्लंडचा इतिहास लिहिला, मरेनं केलेलें व्याकरण शोधलें, भूगोलशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, आणि गणितशास्त्र इतक्या विषयांवर ग्रंथ रचले" (पृ. १७), असें रा. देव मोघम रीतीनें सांगतात, ह्यावरून व सांगलीच पुढील वाक्यांत "हे ग्रंथ हल्लीं फारसे उपलब्ध दिसत नाहींत," असें म्हणतात ह्यावरूनहि त्याची ही सर्व नोंद केवळ सांगोवांगी केलेली दिसते ! शास्त्रीबोवानी "इंग्लंडचा इतिहास लिहिला" नाहीं, तर गोटडस्मिथच्या 'History of England' ह्या ग्रंथाचें 'इंग्लंड देशाची वरवर' म्हणून भाषांतर केले. "मरेनं केलेलें व्याकरण" हा मूळ इंग्रजी प्रथम प्रबंध असून त्याच्या केवळ इंग्रजी संक्षेपाचें जें मराठी भाषांतर रा. राधोबा जनादेन वसईकर नामक गृहस्थानें केले तें वाळशाखी यांनी "शोधलें" म्हणजे "शुद्ध केले." 'भूगोलशास्त्र' असें पूर्वीच ग्रंथाचें व्यापक स्वरूप नसून 'भूगोलशास्त्र-गणितभाग' असा तो आहे. वाळशाखी यांनी ज्योतिषविषयावर कांहीं महत्त्वाचे लेख 'दिग्दर्शन' मासिकांत लिहिलेले आढळतात; परंतु 'ज्योतिषशास्त्र' म्हणून त्यांनी स्वतंत्र लिहिलेला ग्रंथ पाहण्यात किंवा ऐनिवांत नाहीं. तसेंच 'गणितशास्त्र' ह्या विषयावर त्यांनी ग्रंथ रचिला असें मोघम विधान काय कामचें ? त्या ग्रंथाचें नांवच को दिलें नाहीं ? गणितशास्त्रांतील कोणत्या भागावरील प्रथम तो समजावयाचा ? त्यांनी 'शून्यलब्धिगणित' मात्र रचिलें होतें, हें दादोबांच्या 'आत्मचरित्रा'वरून निश्चित समजतें. परंतु १८९२ सालींमुद्दा त्या अपूर्व ग्रंथाचा विश्वासांना मागमूस नव्हता, असें रा. देवांच्या लिहिण्यावरून दितें ! "वाळशाखी आणि माऊ महाप्रन या उभयनांनी मिळून 'शब्दसिद्धिनिबंध' नांवाचे पुस्तक रचिले" (पृ. १७), हे म्हणजेहि ततोन्त खरें नाहीं. प्रस्तुत पुस्तकाच्या कर्त्यांमध्ये वरील दोन नांवांच्या व्यगेदर

प्रथमस्थानी विनायकाची दिवेकर यांचेहि नांव आहे. अर्थात् त्यांचे कर्तृत्व केवळ दोषांकडे नसून त्रिवर्गाकडे आहे.

हें शाले कै. बाळशास्त्रींच्या ग्रंथरचनेसंबंधी. त्यांच्या नियतकालिकाच्या संबंधातहि रा. देवांनी दिलेली त्रोटक माहिती बरोबर नाही. "मुंबई इलाख्यात प्रथम वर्तमानपत्र काढण्याचे श्रेय आमच्या निबंधनायकास देणें योग्य आहे" (पृ. १७), हें विधान बिनचूक होण्यास "प्रथम वर्तमानपत्र" ह्याच्याऐवजी "प्रथम मराठी वर्तमानपत्र" असे म्हटलें पाहिजे. कारण, त्यापूर्वी कांहीं इंग्रजी व गुजराती पत्रे निघालेली होती. "दर्पण" नावाचे दर आठवण्यास निघणारे पत्र त्यांच्या मदनीनं भाऊ महाजन यांनीं सुरू केलें. या दोघांनीं मिळून हें पत्र दिलेक वर्षे चालविलें." (पृ. १७) हें म्हणणें सर्वस्वी काल्पनिक व विपर्यस्त होय ! तें रा. बाळशास्त्री यांनीच सुरू केलें, आणि ह्या उद्योगांत रा. रघुनाथ हरिधंदजी व रा. जनादेन वासुदेवजी ह्यांचें त्यांस साहाय्य होतं, ही गोष्ट ह्या त्रिवर्गाच्या सद्यांनिशीं त्यांनीं ता. २ जानेवारी १८३२ रोजीं सरकाराकडे त्यांच्या आग्रहार्थ केलेल्या अर्जावरून सिद्ध आहे. त्यांत भाऊ महाजनाचा कांहींएक संबंध नाही. त्याचप्रमाणें, "या पत्रांतील इंग्रजींतील मजकूर खुद्द शास्त्रीयोवा लिहीत" हें खरें आहे, पण "मराठींतील मजकूर त्यांचे गुरुबंधु व मित्र भाऊ महाजन हे लिहीत" (पृ. १८), हें म्हणणें निराधार व भ्रामक होय. शिवाय "दर्पण...महाजन यांनीं सुरू केलें" हें जर खरें असेल, तर मग "मुंबई इलाख्यांत प्रथम वर्तमानपत्र काढण्याचे श्रेय आमच्या निबंधनायकास देणें योग्य आहे," हें रा. देवांचें म्हणणें केवळ विसंगतच नव्हे काय ? हीं अनेक विधानें 'दर्पण' पत्राचा एकहि अंक न पाहतांच केलेलीं उघड दिसतात ! बरें, 'दर्पण' हें वर्तमानपत्र असल्यानं तें बंद पडून तेव्हां पत्रास वर्षे होऊन गेली होती म्हणून त्याचे अंक अत्यंत दुर्मिळ होते, असें कदाचिद् म्हणतां येईल. परंतु सांप्रतमुद्रां 'दिग्दर्शना'चे अंक पराकाष्ठेचे दुर्मिळ असले तरी प्रयत्नान्तीं जर बरेच पाह्यावयास मिळूं शकतात, तर त्यांपैकी निदान कांहीं मिळ्यून व वाचून पाहून त्यासबधीं चरित्रकारांनीं लिहावयास नको होतें काय ? पण " 'दिग्दर्शन' नांवाचे मासिक किंवा त्रैमासिक पुस्तक शास्त्रीयोवांनीं सुरू केलें व बरींच वर्षे चालविलें," ह्या वाक्यावरून रा. देवांनीं प्रस्तुत नियतकालिकाचाहि एकमुद्रां अंक पाहिलेला नाही, हें अत्यंत स्पष्ट आहे ! कारण, हें नियतकालिक मासिक स्वरूपाचें निश्चित असतां, "मासिक किंवा त्रैमासिक" अशी पळवाट त्यांनीं ठेविली नसती !

"बॉंबे प्रेंच आफ् दी रायल एशियाटिक सोसायटी" व 'जिओग्राफिकल सोसायटी'... या दोन्ही समांचे बाळशास्त्री सभासद होते" (पृ. १८), हें विधान अंशतःच खरें आहे. पहिल्या संस्थेच्या तत्कालीन नियमाप्रमाणें एतद्देशीय सदसदांसाठीं तें रीतसर सभासदत्त्व त्या काळीं छामणेंच शक्य नव्हतें ! दुसरीचे मात्र ते सभासद होते इतकेंच नव्हे, तर कार्यकारी मंडळांतहि ते अनेकदा निवडून आले होते. तसेंच ह्या संस्थांच्या "मासिक पुस्तकांत त्यांनीं... १८१५ निबंध लिहिले आहेत" (पृ. २०), हें जर खरें तर प्रस्तुत निबंधाच्या शेवटीं 'पुरस्ची'त लेखकानें अवघे सातच कां दिले आहेत !

साराश, रा देवांनी दिलेली काही माहिती चुकीची असून त्याची कित्येक विधाने काटितोलपणाने केलेली नाहीत, हे दाखविण्यास एवढी उदाहरणे पुष्कळ झाली दुसरी एक त्याच्या लेखनातील महत्त्वाची उणीव म्हणजे, उद्धृत केलेल्या उतान्याचे स्पष्ट स्थलनिर्देश अथवा व्यक्तिनिर्देश ते करीत नाहीत “‘राजप्रकरणीं ऋषी’ आपल्या निवधात म्हणतात” (पृ ५), “एक नामांकित व सर्वमान्य विद्यार्थी आपल्या एका पत्रात लिहितो” (पृ ६), “प्रस्तुत निवधाच्या नायकाच्या सहवासात बरीच बरे राहिलेल्या एक विद्वान् व नामांकित गृहस्थ त्याचे खाला लिहिल्याप्रमाणे वर्णन करतो” (पृ १८), “त्याच्या विद्याभ्यासाच्या सबधाने एक सन्माननीय विद्वान् गृहस्थ पुढील मनकूर लिहितो” (पृ २०), “एक गृहस्थ लिहितो” (पृ २१), असे जागोजाग प्रच्छन्न उल्लेख त्यांनी केले आहेत ! असे कारणाऐवजी त्या त्या व्यक्तींचा स्पष्ट नामनिर्देश करण्यास अडचण कोणती ? ही गुप्तता त्या त्या गृहस्थाना खरोखर आवश्यक वाटत होती असे म्हणवत नाही रा देवाची ही विशिष्ट लेखनशैली असण्याचा बराच सभव आहे एरवी इतस्या दीर्घकालावधीनंतर ती ती माहिती अगत्यपूर्वक देणाऱ्या व्यक्तींना ह्या अवगुठनात राहण्याचे किंवा ठेवण्याचे कारण काय ? तथापि ह्या अनिष्ट गुप्त नामपद्धतीमुळे त्या विशिष्ट नामांकित व्यक्ति कोण होत्या हे साप्रत आपणांस मुळीच उमगेनासे झाले आहे ! आपणांस ही नावे जर स्पष्ट समजतील तर त्या सवगृहस्थांचा विशिष्ट अधिकार लक्षात घेऊन त्याच्या म्हणण्याचे यथार्थत्व अधिक चांगले अजमावतां आले असत, इतकेच नव्हे, तर कदाचित् त्याच्या कित्येक वशजोरुडे कमीअधिक चौकशी करता आली असती शिवाय “‘राजप्रकरणीं ऋषी’ आपल्या निवधात म्हणतात,” असा स्थूल उल्लेखहि काय कामाचा ? त्या निवधाचे सबंध नांव काय, आणि तो कोठे व कधी प्रसिद्ध झाला होता, हे सांगणे आवश्यक नाही काय ? बरे, ह्या लेखास येथे ‘नियध’ म्हटले आहे, तर पृ २२ वर “‘राजप्रकरणीं ऋषि’ हे नाव धारण करणाऱ्या एका विद्वान् गृहस्थाने शास्त्री बोवाचे सक्षिप्त चरित्र इम्रजीत लिहिले आहे त्यातील उतारे या पुस्तकांत कित्येक स्थळी आले आहेत,” असा पुनः स्थूल निर्देश केला आहे ! ह्या ‘सक्षिप्त चरित्रा’चे मूळ इम्रजी नांव कोणते ? सें चरित्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले होते की एखाद्या नियतकालिकांतून लिहिले गेले होते ? तसे असल्यास कधी व कोणत्या नियतकालिकांतून ? आणि दिलेले उतारे कोणत्या पृष्ठावरचे आहेत ? हा सर्व तपशील उल्लेखाने दाखवायला नको काय ? परंतु ह्यापैकी कशाचाच मागमूस येथे लागत नसल्यामुळे हे मूळचे फार महत्त्वाचे सदर्भ साप्रत शोधून बाढणे अनर्थक बळीग व प्रयत्नाचे झाल्यास नवल काय ? वस्तुतः पाहता रा देवांनी आपला हा चरित्रार निबध सन १८९२ मध्ये प्रसिद्ध केला, आणि त्यांनी अनेकदा उल्लेखिलेलं ‘राजप्रकरणीं ऋषी’ हून चरित्र किंवा निबध म्हणजे सन १८८५ च्या ‘इंद्रप्रयाशा’त आलेला तीनवार रचान्याचा एक केवळ वर्तमानपत्री इम्रजी ऐत आहे असे ठिगते ! पण एका जुन्या व दुर्मिळ वर्तमानपत्राच्या वपसप्रज्ञात दडून राहिलेला हा ऐत आज कोणी वसा शोधून काढण्याचा ? आम्ही ठिकठिकाणी जुनी वर्तमानपत्रे बरीच चाळली आणि ह्या ऐताचा पुढळव पिच्छा पुरविला तेव्हा कोठे हे ‘राजप्रकरणीं ऋषी’चे

मरं गौडरगाळ आम्हास उमगलें । प्रस्तुत इमजी लेख शेवटीं परिशिष्टांत दिला आहे त्यावरून व्याख्येची वाचकांचीहि खानी पटेल †

रा देवांनीं आपल्या ह्या निवघात इतरत्रहि अनेक ठिकाणीं अमेच स्थूल आधार दिले अमून दुमच्या पुस्तकातून उतारे उद्गून करतांना तर कित्येक ठिकाणीं बरेंच शिथिल्य दाखविलें आहे उदा० पृ २० वर 'सरस्यतीमंडळ' - कथांचें म्हणून त्यांनीं जें एक अवतरण दिलें आहे तें मुख्यशीं चारकाईंनीं ताडून पाहिल्यास त्यान कित्येक शब्द कमीअधिक पडले आहेत, असें आडवून येईत ह्या तपशिलाच्या गोष्टी खरोखर धुडक नव्हेत अशा प्रकारचे अनेक दोष थोड्याशा साक्षेपान सहज टाळणें शक्य असतें, आणि तसें केल्यानें स्वकीय लेखनाचें प्रामाण्य वाढून वाचकांसाठीं तें अधिक उपयुक्त व मार्गदर्शक झाल्यावांचून राहत नाहीं

तथापि पूर्वाक्त नाना न्यूनता व लेखनप्रमाद जसेच धरूनहि रा देवांनीं लिहिलेलें हें 'कै० वा० बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र' आधुनिक पद्धतीच विषय विवेचन, मनोवैयक्त भाषासरणी व समगोल वृत्ति ह्या दृष्टींनीं बरेंच वाचनीय व उद्बोधक झाले अमून १८९२ नंतर प्रसिद्ध झालेल्या बाळशास्त्रिविषयक लेखाना व उद्देखांना मुख्यत्वे आधारभूत झालेले आहे त्यात तिळमात्र शरा नाहीं, आणि केवळ ह्याच दृष्टीनें तदुत्तरे न्यूनतः व दोष हीं येथें कांहींशे विस्तारानें दाखविली आहेत कारण, रा देवांच्या ह्या प्रयत्ना नंतर कै बाळशास्त्राच्या काळासंबंधी वा चरित्रासंबंधी अधिक संशोधन करण्याच्या भागमंडीत प्राय न पडता पुढील लेखकांनीं त्याचीच उच्छिष्टे घेऊन केवळ स्वकपोलकल्पित रचना अनेक ठिकाणीं केली आहे असें आडवून येईल ।

प्रस्तुत ग्रंथाच्या परिशिष्टांत रा देवांच्या कै जांभेकर-चरित्रातून अवघे दोनच उतारे नमुन्यासाठीं दिले आहेत * दुसरेहि कांहीं वाचनीय परिच्छेद देण्याचें मनात होतें, परंतु स्थलसंक्षेपान्तर्गत तम करणें शक्य झालें नाहीं तथापि १८९२ मधील हेमंतव्याख्यानमालेंत हा निवघ स्वतः वाचून दाखविल्यास लेखकाला येता न आल्यामुळे तो प्रो राजारामशास्त्री भागवत ह्यांनीं सभेपुरे वाचून दाखविल्यानंतर स्वतःच कै बाळशास्त्री यांचे सहाय्याची म्हणविणारे एक वयोवृद्ध सुशिक्षित गृहस्थ रा रा आत्माराम बापू दळवी (याचें वय यावेळीं पाऊणशें वर्षांच्यापुढें असावेच वाटतें) यांनीं जातीनें सभेस उपस्थित राहून स्वयंस्फूर्तानें जें म्हानसों, पण अतिशय जिद्दवाक्याचें व मार्मिक भाषण केलें त, आणि त्या सभेचे विद्वान् व विख्यात अध्येक्ष प्रो श्रीधर गणेश जिंठीवाले, एम् ए, यांनीं केलेले समारोपाचें भाषण, हीं मुद्या 'इंदुप्रभासा'तून परिशिष्टांत उद्गून केलीं आहेत † त्यावरून शास्त्रीयवेत्ताची योग्यता रा १८९२ पर्यंत महाराष्ट्रातील हाते व प्रतिष्ठित लोक काय समजत असत हें जमें निदर्शनास येतें, तसेंच पन्नास वर्षांपूर्वी रा दळवी यांनीं सुबद्दकर सुशिक्षिताच्या प्रकट सभेंत "असा विद्वान्, असा सौजन्ययुक्त, असा

† Appendix I English No. (15) p. 325. * परिशिष्ट १ मगटी, लेखांक (९)

पृ ३६२ † उ स्थ लेखक (१०) पृ ३४०

लोकहिताविषयीं अंतःकरणपूर्वक शटणारा गृहस्थ हे शास्त्रीनोवा एकटेच झाले, परंतु अशा सद्गृस्थांचें यत्किंचितहि स्मारक झालें नाहीं...हें आपणांला मोठें लांछनास्पद आहे !” अशा खणखणीत शब्दात जाणीव करु दिली होती हें पाहून जितकें कौतुक वाटतें, तितकेंच त्या उत्कृष्ट लोकोपयोगी सूचनेनुसारहि—आज त्याच्या मृत्यूस शमर वषे होऊन गेली तरी—आपल्यातील प्रसिद्ध व्यक्तींनीं व लोकाप्रणीती त्याविषयीं कांहींएक हालचाल केली नाहीं ह्याचें अत्यंत सखेदाधर्य वाटते !

१८९२ नंतरचे कै. बाळशास्त्रिविषयक ठळक लेख

छानतर १८९२ पासून सुमारे पुढील अर्धशतकात, म्हणजे प्रायः आजपर्यंत, कै. बाळ-
शास्त्र्यासबधीं वेळोवेळीं जे काही लहानमोठे मराठी लेख आलेले आढळतात त्यांपैकीं ठळक असे येथें दर्शविजे इष्ट आहे—

(१) वि. कों. ओक—‘बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर’ (‘बालबोध’, डिसेंबर १९०८)

(२) ल. रा. पागाकर—‘दादोबांचें आत्मचरित्र व मराठी गद्यग्रंथांचा उदय’
(‘वि. ज्ञा. विस्तार,’ १९१५)

(३) द. वा. पोतदार—‘मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार’ (१९२२)

(४) मो स. मोने—‘मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरणप्रबंधकार’ (१९२७)

(५) ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश’ (१९२६)

(६) ‘दादोबांचें आत्मचरित्र’ (‘वि. ज्ञा. विस्तार,’ १९२७-२८)

(७) ग. दे. खानोलकर—अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक, भाग १ (१९३१)

(८) श्री. ना. कर्नाटकी—प्रो० बाळशास्त्री जांभेकर (‘मनोरंजन,’ नोव्हेंबर १९३३)

(९) प्रभाकर पाणे व धी. रा. टिकेकर—‘आजकालचा महाराष्ट्र’ (१९३५)

‘बालबोध’-कार रा. विनायक कोंडदेव ओक

आता ह्या वरील लेखांचा थोडक्यांत परामर्श घेऊ पहिला लेख प्रख्यात मराठी वाङ्मयकार व चरित्रकार रा. विनायक कोंडदेव ओक यांना आहे. त्यांचा जन्म सन १८४० मध्ये, म्हणजे प्रो. बाळशास्त्र्यांच्या मृत्यूपूर्वी पांचसहा वर्षे झाला होता, आणि ते स्वतः प्रथम नोव्हीपेक्षांने व मागाहून ‘बालबोध’-कतें म्हणून आरम्भ पंतोनी होते; इतकेंच नव्हे, तर मराठीतील पुष्कळ चरित्रग्रंथांचे ते कर्ते असून ‘बालबोध’ मासिकचें संपादन १८८२ मध्ये बाळ कैत्यापासून प्रत्येक अर्धात एका प्रसिद्ध पुरुषाचें चरित्र देण्याची त्यांची वसाह पद्धिवाट होती. परंतु आधर्य हें की, जुन्या पिढीतील अशा परिश्रमशील व प्रसिद्ध मराठी ग्रंथकारांलाहि ‘बालबोध’त ३०० वर लघु चरित्रे लिहून प्रसिद्ध करीपर्यंत कै. बाळशास्त्री जांभेकर याचें चरित्र देण्याची शुद्धि झाली नाहीं ! शेवटीं पंचवीस वर्षांनंतर १९०८ सालीं तरी त्यांनीं तें एकदा लिहून टाकलें हें बरे केले ! परंतु मनानें असा राहम विचार, आत्मागिमाय राहत नाहीं कीं, पीटर दि ग्रेट (१८७४), थिडर बाइराड (१८७५), ब्लूक ऑन वेस्टिंग्टन (१८७६), बॉरन हेस्टिंग्स (१८७९), महम्मदिनाय (१८८०), आर्नेस्ट दि ग्रेट (१८८३), डॉ० जॉनसन (१८८३), सर टॉमस मनरो

(१८८६), अब्राहम लिंकन (१८९०) ग्लॅडस्टन (१८९९), व अब्दुल रहमान (१९०२), ही परदेशीय महापुरुषांची ‘चरित्रकादशी’ आणि एतद्देशियांपैकी सवाई माधवराव (१८८९), स्वकीय पुस्तकाचे प्रकाशक व आश्रयदाते शेट जाबजी दादाजी (१८९३), श्रीमंत रावराजे दिनकरराव राजवाडे (१८९७) व हरिश्चंद्र कृष्ण जोशी (१९०६), ही ‘चरित्रचतुर्था’ सोडण्यापूर्वी कदाचित् शक्य झालें नसल, तरी तदनंतर रा ओकाना के बाळशास्त्र्यासारख्या ‘सन्मार्गवर्ती पुरुषा’चें शेंपत्रास पृश्नाचेंमुद्दा लढानसे स्वतंत्र चारेत्र लिहिण्याची आवश्यकता भासू नये हें आश्चर्य नव्हे काय ? पण आश्चर्य तरी कसलें ? प्राचीन साहित्यशास्त्रकारांनीच साहित्यनिर्मितीचे उद्देश सांगतांना ‘काव्य यशसेऽर्थं कृते’ असा प्रसिद्ध दण्डक घातला आहे ! शिवाय एखादुसरे वन्यापंकी इमजी चरित्र घेऊन त्याचें यथामति भाषांतर-रूपांतर करण्यापेक्षा स्वतंत्र रीतीनें चरित्रमाधनें संपादन-शुद्धून ग्रथनिष्पत्ति करणें हें विंतीतरी पटीन दुषट नव्हे काय ? मग त्या ‘अनयकर’ खयलोपांत पडाच कशाला ? बरें हा कार्यकरणभाव विचान्या एकट्या के ओकानाच लागू होता असें थोडेंच ? मराठी वाङ्मयांतील पूर्वीचे व आजकालचेहि बरेच साहित्यसेवक ह्या सुलभप्रसूतीच्या अर्थसूत्रानें बद्ध झालेले नाहीत काय ?

असो ‘बालबोध’-काराच हें विमुक्तलें चरित्र तरी कितपत निर्दाप व्हातलें आहे ? तें बोंचून पाहिल्यास असें दिसून येईल कीं पूर्वींकरा देवकृत के जांभेकर-चरित्रात आढळत नाही अशी प्राय एकहि महत्त्वाची नवीन गोष्ट त्यांत नसून केवळ आपल्या बालबोध भाषेत त्यांनीं रा देवांचाच सक्षिप्त अनुवाद केला आहे परंतु ह् करण्यास १९०८ साल ढगवण्याचें कारण नव्हतें रा देवांचा निधन १८९२ मध्य प्रसिद्ध झाला, त्या गुमारासहि त्यांना हा बोध बालांना करता आला असता ! बरें, मुळांतील चुका तरी कांहीं सुधाराव्या, तर तेंहि नाही त्या सर्व ह्यांतहि जशाच्या तशा राखिल्या गेल्या आहेत ! इतकेंच काय, पण अमुक एक चूक झाली आहे ह्याचेंच ज्ञान नसल्यामुळें, मूळ लेख अनुवादतांना कांही कमी अधिक करण्यात त्यांनीं नवीन चुका केल्या आहेत ! उदा रा देव सांगतात, “छत्रे व जांभेकर या दोन घराण्याच्या पूर्वापर चालत आलेल्या विशेष ऋणानुबध किंवा संवध होता असें नाही ; तरी आमच्या चरित्रनायकाच्या वडिलास व चरित्र नायकसही मुंबईस पहिल्यानें आणण्यास मूळ कारण सदाशिव काशिनाथ ऊर्फ बापूसाहेब छत्रे हेच गृहस्थ झाले ” (५४) ह्यानंतर बाळशास्त्र्याच्या लढानपणच्या विलक्षण धारणाशक्तीची बहुमुखी झालेली गेल्या शिष्यांच्या भारमात्रीची व त्या फिर्दादीत त्यांनीं इमजी भाषेचा गंधहि नसतां न्यायासनासमोर दिलेल्या इयभूत साक्षीची चमत्कारिक आख्यायिका कथन करतांना ते लिहितात, “गंगाधरशास्त्र्याचा मुलगा मुंबईस आला तेव्हां तो फार गरिबीत होता इत्यादि.” पण ह्याच वृत्तान्ताचा अनुवाद रा ओकानीं केला आहे तो असा “छत्र्याच्या आणि जांभेकराच्या घराण्याच्या फार दिवसाचा निकट स्नेहसंबध असून, जांभेकरास गरीबी आली होती, म्हणून सदाशिवपंत छत्र्यांनीं, बाळशास्त्री यांस मुंबईस आणिले ” (५१९४) म्हणजे, येथे रा ओकानाच्या

विधानाचा पूर्वीर्ध देवांच्या अगदीं उलट असून देवांनी सांगितलेल्या गरिबीच्या आप्यायिकेस यांनी सत्यरुधेचें स्वरूप दिलें आहे ! त्याचप्रमाणे स्वतः रा. देव मुळीत अज्ञानानें चुकीचें सांगतात की, “ प्रथमतः एल्फिन्स्टन विद्यालयांत सन १८२९ सांत त्यांम गणितशास्त्राचे...उपाध्यापका (असिस्टंट प्रोफेसर) ची जागा देण्यांत आली; व पुढें थोड्याच वेळांत त्यांस त्याच ठिकाणी अध्यापक (प्रोफेसर) ही नेमण्यांत आले ” (पृ. ४); तर ‘वालबोध’-कतें म्हणतात की, त्यांस सरकारानें “ इ. स. १८२९ ह्या वर्षी एल्फिन्स्टन विद्यालयांत गणितशास्त्राचे असिस्टंट प्रोफेसर आणि इंग्लिश वाङ्मय व इतिहास ह्या विषयांचे प्रोफेसर नेमिलें. ” (पृ. १९६). आतां ह्या वृद्धिंगत अज्ञानाच्या काय म्हणावें ! ह्या एका लहानशा वाक्यांत किती प्रकारें चुक झाल्या आहेत तें पाहः (१) सन १८२९ मध्ये ‘एल्फिन्स्टन विद्यालय’ हे त्या शाळेचें नांव असून तेव्हां ‘एल्फिन्स्टन कॉलेज’ अस्तित्वातच नव्हतें ! तें १८३४ मध्ये निघालें. (२) अर्थात् रा. बाळशास्त्री यांची तेव्हांची नेमणूक विद्यालयांतील गणितशिक्षक म्हणून करण्यांत आले—महाविद्यालयांतील म्हणजे कॉलेजांतील ‘असिस्टंट प्रोफेसर’ म्हणून नव्हे. ते त्या निषयाचे असिस्टंट प्रोफेसर पुढे १८३४ मध्ये झाले. (३) “ पुढें थोड्याच वेळांत त्यास त्याच ठिकाणी अध्यापक (प्रोफेसर) ही नेमण्यांत आले, ” हें रा. देवांचें म्हणणेंहि चरोबर नाहीं. ही गोष्ट “ पुढें थोड्याच वेळांत ” झालेली नाहीं—वागल्ले सात वर्षांनंतर सन १८४२ मध्ये झालेली आहे ! आणि तेव्हांहि बाळशास्त्री यांस “ अध्यापक (प्रोफेसर) ” नेमिले नव्हतें.—केवळ दोन वर्षांकरिता गणितशास्त्राचेच “ हगामी अध्यापक ” (अॅपेंडिज प्रोफेसर) नेमिले होतें. (४) येथपर्यंतची चूक रा. देवांच्या लेखावरून ओकांनी आपल्या अनुवादात कायम राखिली. परंतु देवांनी न केलेली एक अगदीच हास्यास्पद चूक ओकांच्याकडून त्यांस नफळत पडलेली आहे. ती म्हणजे, त्यांनी रा. बाळशास्त्रीयांना एकसमयावच्छेदें “ गणितशास्त्राचे असिस्टंट प्रोफेसर आणि इंग्लिश वाङ्मय व इतिहास ह्या विषयांचे प्रोफेसर नेमिलें ”, आहे ! परंतु इतकी माहिती व सूक्ष्म तारतम्य यांची अपेक्षा रा. ओकांसारख्या कॉलेजची पायरी कधी न चढलेल्या आणि “ भाठ रुपये पगाराच्या मास्तारकीपासून वाढत वाढत १०० रुपये पगाराच्या अ. डे. एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरचे जागेपर्यंत ” गेलेल्या (‘ अर्वाचीन वाङ्मय-सेवक ’ भाग १ पाहा) जुन्या पिढीतील प्रथकाराकडून कराच कशाला, असेंहि कोणी कदाचित् म्हणेल. शेवटचे एक उदाहरण देऊन ‘वालबोध’-कर्त्यांची रजा घेऊ. रा. देव लिहितात, “ दर्पण नावाचें दर आठवळ्यास निघणारें पत्र त्यांच्या [म्हणजे रा. बाळशास्त्रीयांच्या] मद्तीनें भाऊ महाजन यांनीं सुरू केलें ... तें इंग्रजी व मराठी या दोन्ही भाषांत निघत होतें ” (पृ. १७). आता ह्याच संबंधात रा. ओका सांगतात, “ दर्पण म्हणून जें मासाहिक मराठी पत्र भाऊ महाजन काढीत असत, त्यांत हे [म्ह० बाळशास्त्री] अनेक विषयांवर लिहीत असत. ” (पृ. १९९, स्थूलाक्षर व्यामचें). ह्या महत्त्वाच्या प्रकरणी रा. देवांचे चूक पुनः बंशी वादीस लागली आहे. ती पाह. देवांच्या विधानावरून ‘दर्पण’ हें पत्र “ इंग्रजी व मराठी या दोन्ही

भाषांत निघत होतें, " हें अगदी स्पष्ट सांगितलें आहे, तर ओकांच्या वाक्याचा अर्थ निःसंदिग्धपणे असा होतो की, तें केवळ एका मराठी भाषेतच निघत असे. अर्थात् वस्तुस्थितीसंबंधी हें मथर अज्ञान होय ! बरें, देवांच्या सांगण्याप्रमाणें 'दर्पण' पत्र मुळांत सुरू करणारे भाऊ महाजन, आणि तें सुरू करण्यांत वाळशास्त्री हे त्यांचे मदतनीस, असा अभिप्राय आहे ; तर ओकांच्या विधानाचा अर्थ भाऊ महाजन हे 'दर्पण' काढणारे आणि वाळशास्त्री त्यांत केवळ लिहिणारे, असा स्पष्ट होतो ! आणि मागे सांगितल्याप्रमाणें वस्तुस्थिति अशी की, वाळशास्त्री हेच 'दर्पणा'चे उत्पादक व संपादक असून भाऊ महाजन यांचा त्यात अन्य रीतीने असलाच तर काय व किती संघ होना हें आजमिनीम निश्चित असें कोणामच माहीत नाहीं ! शिक्षण ओकांच्या म्हणण्याप्रमाणें 'दर्पण' हें साप्ताहिक 'मराठी पत्र' ठरल्यानंतर रा. वाळशास्त्री यांचे अनेक विषयांवरील लेख मराठीतच असले पाहिजेत हें उघड आहे ! परंतु त्या पत्रातील मूळ सर्व लेख वाळशास्त्री यांनी इंग्रजीत लिहिलेले असत, आणि त्यांचाच मराठी अनुवाद बहुधा दुमारे कोणो साहाय्यक करीत, अशी वस्तुस्थिति आहे ! अर्थात् कोणतीहि गोष्ट मुळांत बरी घडलेली होती हें सशोधनपूर्वक कधीच पाहण्याचो संभव नसणान्या आणि तिचें महत्त्व न ओळखणान्या लेखकाकडून अशाच प्रकारचें शिथिल, भ्रामक व विपर्यस्त ठितान निर्माण होणे अपरिहार्य नव्हे काय ?

‘मुमुक्षु’कार रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर व ‘दादोबांचें आत्मचरित्र’

कै. वाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासबधी नवीन माहिती देणारा छानंतरचा लेख म्हणजे 'मुमुक्षु'-कार रा. ल. रा. पांगारकर यांनी दादोबा पांडुरंग यांच्या अप्रकाशित 'आत्मचरित्रां'तून संकलित केलेल्या मराठीतील आय मथरचनेचा उपयुक्त वृत्तान्त हा होय. * हें 'आत्मचरित्र'† मुळातच अपूर्ण आहे आणि त्यातील हरीकृत केवळ सन १८४८ पर्यंतच ग्रंथकर्त्याने आणि आहे तथापि प्रस्तुत पुस्तकाने मराठी चरित्र-वाङ्मयांत एक मोलाचा भर पडली असून तत्कालीन सामाजिक, शैक्षणिक व वाङ्मयिक परिस्थिती मथळून घेण्याच्या दृष्टीने हें जीवनवृत्त बरेंच उपयुक्त आहे. आपणांस हळूहळू वाटते ती ही की, अशाच रीतीने सन १८७५-८० पर्यंत हा वृत्तान्त त्यांनी लिहून वाढला अमता तर तत्कालीन दुसऱ्या किती तरी उद्बोधक गोष्टींवर प्रकाश पडला असता ! " पहिल्या आजीच्या तोंडांत दांत नव्हते, व ती मला कडेवर घेऊन फिरवीत असे हें मला आतां माझ्या चोपराच्या बऱ्या आठवतें " (पृ. ९), असे दादोबा सांगतात ; आणि त्यांचा जन्म त्यांच्याच निर्देशाप्रमाणें " ९ मे सन १८१४ इस्वी या दिवशी झाला. " (पृ. १). म्हणजे प्रस्तुत 'आत्मचरित्र' त्यांनी १८६८ मध्ये लिहिल्यास आरंभ केला हें सिद्ध आहे. या 'आत्मचरित्रा'ची 'प्रविचयानविस्तार'† त त्या मागिहाच्या आकाराची

* 'दादोबांचें आत्मचरित्र व मराठी मथरचनेचा उद्भव' (वि. म. वित्तर, १९१५)

† 'दादोबांचें आत्मचरित्र' (वि. म. वित्तर, १९२७-२८)

फक्त ७८ पृष्ठ प्रसिद्ध झाली आहेत; आणि ७७ व्या पृष्ठावर दादोबा १८४६ च्या नॉर्मल क्लासातील विद्यार्थ्यांची नामावळी देताना, “आतां मला याची नावे घरावर आठवत नाहीत”, ह्या वाक्यावरील तळमोर्गेन “म्हज्जे सन १८८२ त,” असा स्पष्ट उल्लेख करितात. अर्थात् ह्याच वर्षी ते मरण पावले असल्यामुळे १८६८ ते १८८२ पर्यंत प्रस्तुत ‘आत्मचरित्रां’त ते कांही कमीअधिक करीतच होते, हे उघड आहे. शिवाय मध्य-तरीच्या अनेक उल्लेखांवरूनहि हे लहानमं चरित्र त्यांनी एकदम दोनचार महिन्यांत लिहिलेले नसून मधूनमधून सवडीप्रमाणे किंथेक वरें लिहून काढलेले दिसते. येथवर मजल गांठण्यासहि त्यांना इतका दीर्घ कालावधि कां लागला, आणि आत्मचरित्रांतील पुढील अधिक महत्त्वाच्या घडामोडींचा, मुधारणाविषयक मतांचा, परमहंसमंडळादि चळवळींचा, व निदान १८७५ पर्यंतच्या तत्कालीन समाजस्थितीचा घृतान्त सांगण्याचें त्यांनी का टाळलें, हे एक थोडेंबहुत कोडेच आहे। तसेंच रा. पांगारकर यांनीं मुमारे तीस वर्षांपूर्वी स्वतः नसून घेतलेल्या ह्या अपूर्व ‘आत्मचरित्रा’ची उघड घोशणा १९१५ मध्ये करीपर्यंत हा ग्रंथ ३३ वर्षे कां आणि कसा अज्ञात राहिला, हेहि एक नवलच नव्हे काय? तथापि त्यानंतर या(१) वर्षांनीं तरी त्याचा समग्र उपलब्ध भाग ‘चिस्तारां’तून छापून निघाला हेच महाराष्ट्र वाचकवर्गाचें भाग्य होय।

“रा. पांगारकर यांनीं मिळविलेली ही एक अपूर्व चीज” अप्रकाशित स्थितीतच रा. इतो यामन पोतदार यांच्या हातीं लागल्यामुळे आणि तिचा उपयोग त्यांनी आपल्या ‘मपठी गद्याचा इंग्रजी अचतार’ हे पुस्तक लिहितांना केलेला असल्यामुळे, जरी हे पुस्तक वि. शा. विस्तारांतून छापिले जाण्यापूर्वी प्रसिद्ध झालें होते (१९२२), तरी त्याचा योग्य परामर्श घेण्याच्या दृष्टीनें प्रभुत ‘आत्मचरित्रां’तील बाळशास्त्रिविषयक माहितीचें येथेंच अल्पतें परीक्षण करणें उपयुक्त होईल. यास्तव तोच यत्न प्रथम करू.

दादोबा पांडुरंग हे बाळशास्त्रापेक्षां मुमारे दोन वर्षांनीं लहान असून समकालीन विशालपंथु व स्नेही असल्याने त्यांच्या ‘आत्मचरित्रां’तील त्यांच्यासंबंधी घृतान्ताला व उल्लेखाना अतिशय महत्त्व दिलें पाहिजे. रा. देवकृत के. जामेकर-चरित्रांतील माहिती बाळशास्त्राच्या जाणत्या समकालीनांकडून मिळविलेली असल्याने जशी बरीचशी विश्वसनीय, तशीच किंबहुना बांरुणभर अधिक प्रमाणभूत हीहि मानणें योग्य होईल. तथापि दादोबांनी प्रस्तुत रचना वृद्धापकाळी व स्वकीय स्मरणशक्तीवरच विशेष अवलंबून केलेली दिसत असून ह्या ग्रंथाचें प्रकाशन त्यांच्या पश्चात् झालें असल्यामुळे त्यामध्ये मुळावच पुनरुक्ति, परस्पर विसंगति व कांही चुका राहून गेल्या। शिवाय मुद्रणालयाकडून अवश्य ती दक्षता बाळगिली न गेल्यामुळेहि अनेक मुद्रणदोष उत्पन्न झाले आहेत। त्यांतून दादोबांच्या उद्देश के. बाळशास्त्री जमिंदार यांचे समग्र चरित्र ग्रंथित करण्याचा नसून आत्मचरित्र कथन करण्याचा अमन्यानें त्यांनी दिलेल्या त्यांच्यासंबंधीच्या घृतान्तांत किंथेक महत्त्वाचे अनुलेख व चुकाहि दृष्टीस पडतात. ह्या कारणास्तव के. बाळशास्त्री जमिंदारांच्यासंबंधी विधानें करतांना कोणासहि केवळ के. दादोबा येथें अमुक एक म्हणतात अथवा म्हणत नाहीत एवढ्याच आसवाक्यावर मर्वस्वी

‘विसवून चालणार नाहीं, हें लक्षात ठेवणें अवश्य आहे उदाहरणार्थ, रा भाऊ महाजन हे बाळशास्त्रीपेक्षा त्यांचे स्वतःचे निःसृतच सतीर्थ आणि पुढाहि सुमार १८६१ पर्यंत सम-
कालीन प्रसिद्ध मुंबईकर असतां, विद्यालयीन विद्यार्थिगणांत अथवा अन्य प्रसंगानें दादोबा
त्यांचा उल्लेख मुळींच करीत नाहींत, हें आश्चर्य नव्हे काय ? पण ‘दर्पणा’चे संपादक म्हणून
ते केवळ रा बाळशास्त्री यांचाच ‘एडिटर’ म्हणून स्पष्ट नामनिर्देश करितात (पृ ७४), हें
लक्षांत घेण्यासारखें आहे कारण, वस्तुस्थितीहि अशीच होती, हें आता अन्य पुराव्यानें
मिळत होत आहे त्याचप्रमाणें बाळशास्त्रीयांचें ‘द्विदर्शन’ या आद्य मराठी मासिकाचा
उपक्रम, मुंबईतील जिऑग्रॅफिकल सोसायटी व रॉयल एशियाटिक सोसायटी ह्या संशोधक
संस्थांच्या कार्यास त्यांनीं लाविलेल्या महत्त्वाचा हातभार, औपनशेबाद्रि प्रकरणीं त्यांजवर
ओढवलेलें प्रामाण्य, इत्यादि त्यांच्या चरित्रांतील अनेक अतिशय महत्त्वाच्या गोष्टी दादोबांच्या
वृत्तान्तान ओसरल्याहि कशा निर्दिशिल्या गेल्या नाहींत ह्याचें आश्चर्य बाळग्याशिवाय राहत
नाहीं कारण, त्यांच्या स्वतःच्या वृत्तीनें हि त्या अगदाच क्षुद्र किंवा विस्मरणीय होत्या असें
म्हणवत नाहीं

प्रस्तुत ‘आत्मचरित्रा’त कित्येक ठळक चुकाहि आढळतात उदाहरणार्थ, “सन
१८२९ सात सदाशिव काशीनाथ छत्रपे याहीं पेनशन घेतल्यावर त्यांच्या
मनात उपयोगी इंग्लिश मधींची मराठी भाषांतरें लोकोपचारायें करून आपल्या आयुष्याचा
संख्यय करावा असें होतें ” (पृ २१) असें दादोबा सांगतात, आणि असाच दुसरा उल्लेख ते
पुढल्याच पानावर पुनः करितात ते लिहितात, ‘मदाशिव काशीनाथ याणीं सन १८२९
च्या सुमारास पेनशन घेतल्यावर सुमारें एकदोड वर्षांतच ते निवृत्तले ” (पृ २२)
परंतु ही त्यांची विधानें बरोबर नाहींत रा छत्रपे यांनीं मार्च १८३० पासून पेन्शन घेतलें,
आणि त्यांच्या जागीं बाळशास्त्री ह्या सतरा वर्षांच्या अल्पवयी तरुणाची डेप्युटि सेक्रेटरी
म्हणून नेमणूक झाली तमेंच ते पुढें एकदोड वर्षांनीं निवृत्तले नसून त्याच वर्षीं डिसेंबर
१८३० मध्य मरण पावले पृ ७२ वरहि ह्याच घटनेसंबंधीं नवीन एक मोठी चूक
दादोबांनीं केली आहे ते म्हणतात, “पुढें यापूछत्रपे वारल्यावर पनास रुपयावर
त्यास [म्हणजे बाळशास्त्री यांस] ती जाणा मिळाली ” परंतु हेंहि विधान अगदी चुकीचें
आहे, हें पूर्वोक्त वाक्यांतच येऊन गेले कारण, “पुढें यापूछत्रपे वारल्यावर ” नव्हे, तर
त्यापूर्वीं नऊ महिने, बाळशास्त्री यांस “ती जाणा मिळाली ” इतकेंच काय, पण अधिक
सूक्ष्मतेनें पाहिल्यास हें म्हणण्यांत दुपटीहि एक मोठी चूक होते “ती जाणा ” वस्तुतः
“नेटिव सेक्रेटरीची,” आणि तिचा पगार दरमहा १०० रु. होता, तर बाळशास्त्री यांची
नेमणूक, वयान ते फार लहान असल्यानें, प्रथमतः दरमहा “पनास रुपयावर ” “डेप्युटि
सेक्रेटरी ” म्हणून करण्यांत आली होती ह्याच सद्भावेन पुढीलहि मजूर दादोबांनीं
लिहिला आहे— “पुढें रॉयट् कोर्टन् मनी हे मेजर जॉर्जिस यांच्यावरोवर
नेटिव एम्प्लुकेशन सोसाइटीचे सेक्रेटार झाले तेव्हां बाळशास्त्री हे त्याचे असिस्टंट
झाले उभयतां फार प्रीति पमरी त्यावेळीं मनीगाहेबांनीं बाळशास्त्री यांच्या हातून

गोल्डस्मिथ्स हिस्टरी ऑफ इंग्लंड—Goldsmith's History of England—या प्रथाचे मराठी भाषांतर करवून ते शिबछापावर छापिले. पुढे बाळशास्त्री यांस प्रतापसिंहमहाराज छत्रपति सातारकर यांच्या इच्छेवरून सरकारने अकलकोटचे दोन भाऊ राजे भोंसले यास इंग्लिश शिकवायास पाठविले, तेथे दरमहा दीडशें किंवा दोनशें रुपयांचा होता.” (पृ. ७४) परंतु ह्यात दोन चुका झाल्या आहेत. नेटिव एज्युकेशन सोसाइटीचे पहिले सेक्रेटरी “मेजर जॉर्जिस यान्थावरोर” रॉबर्ट वॉटन् मनी “सोसाइटीचे सेक्रेटार झाले,” ही गोष्ट तेथील पटनेस अगदीच विरुद्ध आहे. सोसाइटीला सदा-एकच युरोपियन सेक्रेटरी असे, आणि मेजर जॉर्जिस याची पुण्यास बद्दली होऊन सेक्रेटरीच्या पदाचा त्यानीं राजीनामा दिल्यामुळे त्याच्या जागी मि. मनी आले. तसेच बाळशास्त्री यास “दरमहा दीडशें किंवा दोनशें रुपयांचा” नसून तो अवघा एकशेंवीस रुपयांचा होता. ह्याच वृत्तान्ताच्या अनुरोधानं दादोबा आणखी सांगतात, “पुढे बाळशास्त्री यांनी Differential and Integral Calculus म्हणजे शून्यलब्धिगणित याचं मराठी भाषांतर केले. ह्या याचा शेवटचा ग्रंथ ” दधील सदभावून “पुढे” म्हणजे एलिफन्टन् वॉलेज चालू झाल्यावर चारपाच वर्षांनी-१८३९।४० या सुमारे स्पष्ट अभिप्रेत असतां, “ह्या त्याचा शेवटचा ग्रंथ” असें दादोबा फसें म्हणतात नवळे ! कारण, ह्यानंतर बाळशास्त्री यांनी दुसरे ग्रंथ लिहिले अमुन ‘हिंदुस्थानाचा इतिहास’ (१८४६) ह्या प्राय. त्याच्या देसतच प्रसिद्ध झालेला शेवटला ग्रंथ होय. वृद्धाप-कालीन विस्मरणशीलतेचं आणखी एक उदाहरण देऊन हा विषय पुढां कडे रा बाळशास्त्री हे ता. १७ मे १८४६ रोजी परलोकासी झालेले असता, दादोबा स्पष्टच सांगतात की, “आतां बाळशास्त्री १८४६ साच्या मे किंवा जून महिन्यात (मग त्यांच्या मरणाचो घराबर तारीख आठवत नाही) चारत्यावर. मागीं त्यांच्या जागेवर नमणूक केने ” (पृ. ७४) परंतु त्यांना ही मरणाची तारीख जशी “घराबर” आठवत नाही, तशीच त्यांच्या प्रणोतमणाची “घराबर” वेळहि आठवत नसावी असें दिसत ! कारण, त्यांच्या अनंदालासुद्धा ते लिहितात, “तेथे बाळशास्त्री याचे पूर्वीच इंग्लिश स्कुलांत सहाय्याची त्यांच्या समाचाराम आले होते. आम्ही उभयतांनी पाहिले तो शास्त्रोपास वेगळ पडले होते आणि बरळण होते ... मग आम्ही उभयतां परीं गेलो त्याच सध्याकाळीं शास्त्रीयोचा निर्वतले असे आम्ही परीं ऐहलं” (पृ. ७३) परंतु “ता. [बाळशास्त्री] सन १८४६ सात मे महिन्याचे १७ चे तारखेस घारावर एक घाजता मरण पावला”, असें गूगल विधान तत्कागीन मुषिय ‘कवियत्त्रि’-सार रा जादून राम चंदजी खान १८६१ मध्येच केले आहे, आणि तेच घरोबर आहे. कारण की, ता. २०

* दादोबासंदर्भा. सन १८३४-३५ या वर्षास Mr Robert Cotton Money हे २४३३ विलायतेस गेले पुढे ३३ मरण पावले ” (पृ. ३२), असे दादोबा सांगतात परंतु ही चुक आहे. मि. रॉबर्ट वॉटन् वॉलेज वॉलेज मातंगुस जण आतां स्पष्ट करीत ‘जॉर्ज वॉलेज’ मरण मि सोळाव्या वर्षी ता. २३।११।१५ रोजी झाले, असे ‘ऑरिएण्टल विधन् सेक्रेटरी’ स त्यांच्या मरणास १८३५ मध्येच केले आहे. (ओ. दि. स्पे. १८३५, पृ. ६०)

१८४५ च्या 'वॉरे टाईम्स' मधील मृत्युवेळात हे वर्णन पुढीलप्रमाणे आढळते.—
 "He returned to the Presidency on Tuesday in a very dangerous state, and gradually sank before the attacks of the malady which on Sunday afternoon proved fatal to him." आणि ता. १९ मे १८४६ च्या 'वॉरे कूरियर' मध्ये तर स्वच्छंद लिहिले आहे की, "This mournful event occurred on Sunday last at one o'clock p m."

प्रो. द. वा. पोतदार यांचा 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार'

६ दादोबाच्या अप्रकाशित 'आत्मचरित्रां'तील बाळशास्त्रिविषयक काही नवीन माहिती रा पाणारकर यांनी आपल्या 'विज्ञान विस्तार'ताल लेखातून प्रथम जरी पुढे आणिली, तरी ती प्रथमतः प्रयत्नविष्ट करण्याचे ध्येय रा द. वा. पोतदार यास दिले पाहिजे. स्वतः तेच आपल्या पुस्तकाच्या उद्घोषातून सांगतात, "सुप्रसिद्ध बाळशास्त्रसेवक माझे मित्र रा लक्ष्मण रामचंद्र पाणारकर यांनी 'दादोबांच्या आत्मचरित्रा'ची हस्तलिखित प्रत दिली. ही अपूर्व चीज...मला उपयोगासाठी देऊन हा प्रथम सचविण्यास त्यांनी मला मदत केली हा त्याचा उपकार मजवर फार क्षाला" (उ. पृ. २०) तेव्हा 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार' ह्या अभिनव कृतीचे विद्वान् लेखक "प्रो. दत्तो वामन पोतदार, बी. ए., अध्यापक (मराठी व इतिहास)" त्यांनी प्रस्तुत प्रकरणे 'सजावट' करी काय केली आहे ते आता थोडक्यात पाहू. [प्रो. + अध्यापक = प्राध्यापक.]

ह्या पुस्तकात पृ. ३१ ते पृ. ३८ पर्यंत के. बाळशास्त्री जामेकर यांचे चरित्रकथन लेखकांनी मुख्यत्वे रा देव-दादोबाच्या वृत्तान्तांचे सकलत करून साधिले आहे; आणि तसे करतांना शक्य तो मुळातील वाक्ये व शब्द उद्धृत करून मधून मधून आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे. अर्थात् यरील दोन प्रथमाराचे चुकीचे तपशील ह्या सफलतादि ममाविष्ट आहेतच; परंतु तम करतांना दुसऱ्या नवीन चुकाहि त्यांनी उत्पन्न केल्या आहेत हे विशेष! प्रथमतः अथवा आद्यवाची गोष्ट ही की, जेथे जेथे म्हणून रा देवाच्या चरित्रातून प्रोफेसरमहाशयांनी वृत्तान्त उतरून घेतले आहेत—आणि अर्धी निदान आठव्हा तरी स्पष्ट आहेत—तेथे तेथे "राजारामशास्त्री भागवतकृत बाळशास्त्रीचरित्र", "राजारामशास्त्री-जामेकरचरित्र", "राजारामशास्त्री भागवत त्रिहितात", "रा. रा. भा. चें चरित्रावरून", "रा. रा. भा.", असे स्पष्ट आधार त्यांनी सांगितले आहेत.—"बाळकृष्ण नारायण देव" हिचा "दा. ना. दे." असा एकहि आधार आढळत नाही! मात्र ह्या प्रसिद्ध संशोधकांनी पृ. ३८ वर पुढीलप्रमाणे लढाई दिली आहे—
 "बाळशास्त्री यांचे चरित्र इंग्रजीत कोणा Political कपीन लिहिले आहे मराठीत के. राजारामशास्त्री भागवत व के. ओक वालयोधन व रा. रा. वा. ना. दे. (इतर) यांनी लिहिले आहे दादोबाचे आत्मचरित्रांतहि बाळशास्त्री यांची माहिती आली आहे"

ह्या टीपेवरून ह् अगदी उघड आहे की, रा. भागवत व रा. देव ह्या उभयतांनी के. बाळशास्त्री जामेकर यांची दोन स्वतंत्र चरित्रे लिहिलेली आहेत, असे प्रो. पोतदार

स्वतः समजतात, परंतु हा त्यांचा केवळ भ्रम होय ! कारण, रा. राजारामशास्त्री भागवत यांच्या नांवावर त्यांनी उद्धृत केलेले सर्व उतारे व संदर्भ रा. बा. ना. देवकृत चरित्रांतूनच घेतलेले आहेत, असे मुख्यवरून ते तपासल्यास दिसून येईल ! वास्तविक असा भ्रम प्रो. पोतदारंताशास्त्रा संशोधनास वां व्हावा, हे समजत नाही. फक्तचित् त्यांना उपलब्ध असलेल्या पुस्तकांचे मलमूढ गहाळ झाल्याने “व्याख्यानसार-वाळकृष्ण नारायण देव” हा त्यावरील छापीळ नामनिर्देश त्याम आढळला नसेल, आणि त्या चरित्राच्या शेवटच्या पृष्ठाच्या (पृ. २७) अंती असलेल्या “राजाराम रामकृष्ण भागवत” ह्या नांवाने त्यांना चकविले असेल ! परंतु असे हाणाने तर त्याच पुष्ठावरील ‘उपसंहारा’च्या अगदी आरंभी “माझे स्नेही वाळकृष्णपंत देव यांस इंदुराहन येण्यास सवड नसल्यामुळे... हे चरित्र वाचण्यांना सुप्रसंग आज मजवर आला, हे माझे मोठेच भाग्य मी समजतो,” असा स्वतः राजारामशास्त्रीच उद्घोष परित्या ! तेव्हा प्रस्तुत चरित्राचे खरे लेखक रा. देवच होत ह्याविषयी संशय ती कसली ? मग रा. भागवत व रा. देव यांची दोन स्वतंत्र चरित्रे कोटून आली ? बरे, चुकने कां होईना, प्रस्तुत रा. देवकृत चरित्र हे रा. भागवतकृत आहे असे जर मानावयाचे, तर टीपेत तसा स्पष्ट उल्लेख करण्यापूर्वी दुसरे रा. देवकृत वाळकृष्णांचे चरित्र मराठीत उपलब्ध आहे की काय-तसे ते नाहीच !-ह्याचा वाळकृष्ण-विद्वांस-संशोधकांनी तरी शोध घेणे अवश्य नव्हे काय ?

संशोधनपर व साक्षेपी लेखन ह्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची अशी एक गोष्ट म्हणजे वृत्तान्तनिवेदनांत जे शब्द व वाक्ये उद्धृत करणे असेल ती जगाची तशीं विनम्र उतरून अक्षररूपान्वित केली पाहिजेत, तसेंच त्यांचे मूळ स्थलहि पृष्ठांमधे दर्शविले पाहिजे. परंतु हा साधा नियमहि कित्येक संशोधक व नामांकित साहित्यिक दक्षतेने पाळत नसल्याचे आढळून येते. रा. ओर-देवप्रभुति लेखकांना विश्वविद्यालयीन पदव्या नव्हत्या, आणि त्या लुन्हा काळांत त्यांचा पद्धतशीर लेखनतत्वाशी व्हावा तसा परिचय झालेला नव्हता, असे बदाचिंत म्हणता येईल, परंतु आजकाल ह्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करणे कसे क्षम्य आहे ? असा प्रचारचे प्रवाद प्रो. पोतदारंतांनीहि करावे, हे विशेष आश्चर्य नव्हे काय ? उदाहरणार्थ, पृ. २१ वरील पहिल्याच उतारा पाहाः—

“यांचे बाप चांगले ध्युस्मिन् भिषुद्ध असत. त्याही आपल्या मुलात चांगली काव्यव्युत्पत्ति करून दिली होती...बापू छत्रे यांचे सांगण्यावरून गंगाधरशास्त्री यांनी आपला मुलगा बापूकडेस ईशजी शिष्याकरिता ठेविला. त्याही त्या मुलाची अपेक्षात थोर सुदि पाहून त्यास सीतामटीच्या ईशजी शाळेंत अभ्यासाकरिता ठेविले. दिवमास ईशजी शिष्यांचे व संप्रदायाचे, आमचे गुरू बापूशास्त्री शुक्र.यांच्या निन्दाही कीमुदीची पोथी घेऊन तेथे पहायलास जावे....हे त्या शाळेंत विद्यार्थ्यांच्या मंडळांत अमगम्य होते. हे मला (दादोबा पांडुरंग) आपल्या घरी संप्रदायाची बोलावून स्पेक्टेटर व रॅबलर यांचे अर्थ सांगत. आमचे ईशजी शिष्याक मर्कसादेव, त्यांचे जागी मेनवेरिंग आहे. मर्कसादेव त्या वेळेस मराठी अर्थीन चार निपुण असत. त्यांस ही भाषा शिकण्याची काही साधन नमतां फक्त आपल्या धर्माने व

बुद्धिधैर्याने त्यांनी ही भाषा हस्तगत केली म्हणून त्यांचा मोठा चहा होऊन त्यास मराठीचे मुतरजिम (Interpreter) नेमिले.

विनयूक्त व सप्रमाण लेखनपद्धतीच्या दृष्टीने ह्या काहीशे दीर्घ उताऱ्यांचे थोडेसे सूक्ष्म निरीक्षण करे, म्हणजे त्यांत किती खाचखळगे आहेत ते स्पष्ट दिसून येईल. प्रस्तुत उतार दादोबांच्या हस्तलिखितावरून घेतलेला अमल्याने तो मुळाशी सांगत ताडून पाहणे आपणास साम्य नाही, हे खरे. तथापि 'वि. हा. विस्तारा'तील 'आत्मचरित्र' मुळास घेऊनच छापिले असले पाहिजे असे घेऊन त्याच्याशी ताडून पाहता, प्रो. पोतदाराच्या संकलनांत काय अधिकृतपणे आढळते ते पाहा:—(१) बरील उतारा कोणत्या पृष्ठावरील आहे हे हस्तलिखिताचे पृष्ठ देऊनहि सांगणे अवश्य होतं, ते सांगितलेले नाही. (२) त्यामुळे हा सनय उताग एकाच सलग मजकुराचा घेतलेला आहे, अशी बाबकाची समजूत होते; पण ती बरोबर नाही. (३) 'आत्मचरित्रा'तील तीन वेगवेगळ्या ठिकाणचे, मागील पुढील संदर्भ न देता, हे वृत्तान्त एकत्र केलेले आहेत; परंतु ही गोष्ट बाबकास कशी समजावयाची? (४) अर्थात ह्या वेगवेगळ्या वृत्तान्ताळा त्या त्या ठिकाणचे पृष्ठ देऊन आधार द्याव्यास द्यावा, तो दिलेला नाही. (५) सफळित उताऱ्यात मधूनमधून दोन ठिकाणी टिबे देऊन त्या ठिकाणी मुळातील काही मजकूर गाळल्याचे दर्शविले आहे; पण वस्तुस्थिति अशी आहे की, त्याच दोन ठिकाणी मजकूर घुटित नमून जेथे वशी टिबे दिलेली नाहीत अशाहि कित्येक ठिकाणी घुटित मजकूर आहे! (६) पडिल्या घुटित स्वळातील मागीलपुढील बाक्ये एकाच पृष्ठातील आहेत, तर दुसऱ्या ठिकाणी अगदी वेगळ्या पृष्ठावरील आहेत! (७) ह्या संकलनातील प्रत्येक शब्द व वाक्य मुळातील आहे किंवा असले पाहिजे, असे आपण घेऊन चालतो; परंतु ह्यातील कित्येक शब्द व वाक्ये काही कमीअधिक करून दिली आहेत! (८) अशा प्रकारचे फेरफार केल्याने कित्येक वेळा अर्थान्तर किंवा अर्थहानि होऊन मुळातील स्वारस्य नष्ट होतं. (९) शिवाय जुन्या काळच्या लेखकाची विशिष्ट शब्दयोजना व वाक्ययोजना बदलल्याने तत्कालीन भाषेचे खरे स्वरूपहि लोपतं. तात्पर्य, प्रो. पोतदारांचे हे संकलन बरील नवविन दोषांनी व्याप्त आहे, हे सांगितल्यास बाबकांस कदाचित् खरेसुद्धा वाटणार नाही! ह्यास्तव मुळातील वृत्तान्तासमोर प्रो. पोतदारांचे संकलन ठेवूनच हे म्हणणे स्पष्ट करे खरे.

मागील संदर्भ नीट लक्षांत न घेता संकलन केल्यामुळे कसा चोटाला होतो तो पाहा:—

कै. दादोबा (मूळ)

प्रो. पोतदार (संकलन)

पृ. ७३ १. "याचे बाप...दिली होती."

पृ. ३१ १. त्यान बदल नाही.

२. "बापू छत्र्यांच्या सांगण्यावरून मंगल शस्त्रां याही...इंग्लिश विन्याकरिता ठेविले."

२. "बापू छत्रे यांचे सांगण्यावरून मंगलशस्त्रां यांनी... इंग्रजी शिफण्याकरिता ठेविले."

३. "त्याम सोसैटीच्या नव्या इंग्लिश स्कुलांत...ठेविले."

३. "त्याम सोसायटीच्या[नव्या] इंग्रजी शाळेत...ठेविले."

४. मातुं मुलां शोन बायें आहेत.

५. “शिवगम इंग्लिश शिपां
आणि मॅथ्याद्यांनी आमचा गुह
बापू शायो...पदाय्यास जायें”

४. १६ ६. “हेरया घेजेस त्या शब्देन
...अप्रगण्य होतें”

४. १६ ७. “हे मग...बोलावून तेथें
Spectator व *Rambler*
यांचे अर्थ सांगत असत.”

८. “ही वारिक परीक्षा शान्यार
होयतच मला व दुमत्या मराठीत
तयार झालेल्या मुलांस त्याच
शब्देच्या इंग्लिश खुलांत
जाण्याची परवानगी मिळाली.
त्या इंग्लिश शब्देचे मास्तर
त्यावेळेस Mr Mainwaring
होते. तेव्हा नुसतेच Mr. Mur-
phy साहेब यांनी त्या शब्देचे
काम सोडिले.”

९. “हे Murphy साहेब. मराठी
भाषेंत निपुण होतें. त्यांस त्या
वेळेस ही भाषा. साधन नसता
फक्त...बुद्धीवैशल्याने त्यांनी
...हस्तगत केली म्हणून त्यांचा
मोठा चढा होऊन त्यांस मरा-
ठीचे *Interpreter* म्हणजे
मुतरजिम नेमिले.”

४. ही मूळ बायें माटवी असून
तिचे मात्र शिल्लकी नाहीत !

५. “शिवगम इंग्रजी शिपावें व
मॅथ्याद्यांनी आमचे गुह बापू-
शायो...पदाय्यास जायें.”

६. “हे [त्यावेळेस] त्या शब्देन
...अप्रगण्य होतें.”

७. “हे मग (दादोबा पांडुरंग)
...बोलावून [तेथें] स्पेक्टे-
टर व रॅम्बलर यांचे अर्थ
सांगत [असत.]

८. “आमचे इंग्रजी गिःह मर्फे-
साहेब, त्यांचे जाणें मेनवेरिंग
आहे.”

(हे बापूय म्हणजे दादोबांच्या
मजतुराचे भाषण्या शब्दांत.
संस्कृत आहे—मूळ बापूय नव्हे.
तथापि ही पटनाच मुलीं घुघीची!
“आमचे इंग्रजी शिपाक मर्फे,”
असे प्रो. पोतदार म्हणतात;
परंतु “मर्फे” (Mr Murphy)
हे दादोबांचे शिपाक कधीच
नव्हते ! दादोबा “इंग्लिश
खुलांत” जाण्यापूर्वीच “यांनी
त्या शब्देचे काम सोडिले”
होतें. म्हणजे प्रो. पोतदारांचे
हे संस्कृतगुहा चुलीचेच !

—संपादक)

९. “[हे] मर्फेसाहेब...मराठी
भाषेंत फार निपुण असत.
त्यांस [त्यावेळेस] ही भाषा...
साधन नसता फक्त बुद्धि-
वैशल्याने त्यांनी ... हस्तगत
केली म्हणून त्यांचा मोठा चढा
होऊन त्याम मराठीचे मुतर-
जिम (*Interpreter*) नेमिले.”

टीप : वर चौकोनी वीसांत घातलेले शब्द
दादोबांचे असून ते प्रो. पोतदारांनी गळविले आहेत.

मागीलपुढील सदरने नीट लक्षात न घेता सकलन केल्यामुळे कसा घोटाळा व अनर्थ होतो तो पादा —

कै दादोरा (मूळ)

७ १९१ "पुढें लौक्यच मी या
पहिल्या वर्गांत चढलों,
(द्वानंतर १०१२ ओळी टाकून)
पुढें १८२९-३० या सालीं या
शाळेंत मोठा फेरफार झाला

२ "मराठी शाळावर मुख्य
'मुक्तसर' (तपासणीस)
सदाशिव काशिनाथ छत्रे व
जगन्नाथशास्त्री क्रमवत हे दोघे
प्रथम होते" (बा ना देवहृत
कै जाभेकर-चरित्र पृ ३)

प्रो पोतदार (सकलन)

१ "[पुढें] मीहि लवकरच या
[पहिल्या] वर्गांत आलों
(लागोवाड नुदित भाग टिबानी
न दशविता) [पुढें] १८२९
३० या सालीं या शाळेंत मोठा
फेरफार झाला ' लगेच पुढील
वाक्य असें —

२ या शाळेवर जगन्नाथ शास्त्री
क्रमवत व बापू छत्रे असे दोघ
मुक्तसर-तपासणीस होते ह्या
वाक्याला अवतरणचिह्ने न घाल
तांच (राजारामशास्त्री भागवत
कृत शास्त्रशास्त्री० चरित्र)" असा
प्रो पोतदारांनीं हवाला दिला
आहे अर्थात् ते ततोतत मुळांतले
शब्द नव्हत, अस घेऊन चालू
पण बरोल वाक्याशी ह्याचा अन्वय
असल्यानें एक मोठी चूक होते ती
म्हणजे, हे "दोघे मुक्तसर'
मराठी शाळावर असता, त्यांना
इयजी शाळेवर प्रो पोतदारांनीं
घातलें आहे, आणि मूळ लेखकांनें
ही नेमणूक १८२३ २४ मधील
सांगितलेली असता, ती १८२९
-३० मध्ये त्यांनीं चालू ठेविली
आहे ! शिवाय हा मजकूर रा
देवहृत पुस्तकावर प्रेसलेख
असतां रा भागवताच्या नांवावर
घातला आहे, ही धोडचूक येथें
आहेच !

अशाच बालविपर्यासाची दुसरी एक मौजेची थोडकूंत 'म. ग. इ. अवतार', पृ ३२ वर आढळते. 'बाळ' किंवा बाळशास्त्री प्रथमतः मुंबईस आल्यावेळची, गोऱ्याशिक्यांच्या मारामारीप्रकरणी त्याच्या विलक्षण बुद्धिमत्तेसबधीची प्रसिद्ध आख्यायिका पाचसह ओळीत सांगितल्यानंतर लागलीच प्रो. पोतदार लिहितात, "ते मुंबईस आल्यावर प्रो. ऑर्लिवार याजपाशी गणितशास्त्र शिकले. बाळशास्त्री यांची कुशाग्रबुद्धि पाहून प्रो. साहेब त्याची फार तारीफ करून दोंते." (दा. आ.) पण बरील आख्यायिका आहे 'बाळ' इंग्रजी शाळेत प्रविष्ट होण्यापूर्वीची, आणि तिजपुढील वृत्तान्त आहे त्याची नेमणूक कॉलेजात असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून नेमिल्यानंतरचा ! म्हणजे ह्या दोन घटनातील अंतर अवघे दहाच वर्षांचे आहे ! शिवाय दादोबाचे शब्द आहेत ते वेगळेच. ते सांगतात. — "प्रथम प्रोफेसर ऑर्लिवार हे मुंबईस आले... तेव्हा बाळशास्त्री याही त्याच्या गणितशास्त्राचे अभ्ययन केले... बाळशास्त्री यांची कुशाग्र बुद्धि पाहून प्रोफेसर ऑर्लिवार हे त्याची फार तारीफ करून दोंते." ('आत्म' पृ ७४) अर्थात ह्या लहानशा सकलनात दोन प्रकरणांच्या चुस झाल्याः (१) मूळ अवतरण बदलून दिले; आणि (२) संदर्भ चुकीचा दिल्या त्यात दहा वर्षांची चुक घडली ! ह्याचा फलितार्थ म्हणजे दिलेला वृत्तान्त सर्वस्वी विपर्यस्त व भ्रामक उतरला !

परंतु हा विस्तार कोठवर करावा ? तथापि ह्या हलगर्जीपणामुळे आधीच मुळांत झालेल्या चुका घाढीस लागतात, हे लक्षात घेतले पाहिजे. उदा० दादोबा चुलीने, 'पण थोडेसे जपून सांगतात की, "बाळशास्त्री यास प्रतापसिंह महाराज छत्रपति सातारकर यांच्या इच्छेवरून सरकारने अक्कलकोटचे दोन भाऊ राजे भोंसले यास इंग्लिश शिक्षणापास पाठविले. तेथें दरमहा दीडशें किंवा दोनशें रुपयांचा होता." (पृ. ७३); तर ह्या सबंधांत प्रो. पोतदार स्वतः उद्धृत करितात, "बाळशास्त्री यांनी अक्कलकोटच्या दोन धाकट्या राजांस प्रतापसिंह महाराज छत्रपति सातारकर यांच्या इच्छेवरून इंग्रजी शिक्षण्याचें काम २०० रुपयांवर वर्ष दीड वर्षे केले." (म. ग. इ. अ. पृ. ३२) आतां प्रो. पोतदारांनी ह्या एका अनंतरात किती प्रकारें गहाळपणा केला आहे तो पाह — (१) अवतरणातील वाक्य मुळीस धरून उतरलेले नाही. (२) मुळात दोन स्वतंत्र वाक्ये असतां त्यांनीं त्यांचें एक वाक्य बनविलें आहे (३) असें करताना त्यातील शब्द फिरविलेले व कमीअधिक केलेले आहेत. (४) म्हणजे हें खरें अवतरणच नसून हा केवळ अनुवाद आहे ! (५) पण अनुवादास अवतरणचिह्ने देऊन तसा भ्रम उत्पन्न केला आहे ! (६) आणि विशेष म्हणजे मुळांतील घटनाच चुकीची दिली आहे. ! (७) बाळशास्त्री यांनीं शिक्षण्याचें काम वस्तुतः दरमहा १२० रुपयांवर केलेले असतां, दादोबांनीं चुलीने "दीडशें किंवा दोनशें" असें म्हटलें आहे; तर पोतदारांनीं नि.संदिग्धपणें "२०० रुपयांवर" केले, असें सांगितलें आहे ! (८) तसेंच दादोबांनीं वस्तुस्थितीस धरून "प्रतापसिंह... याच्या इच्छेवरून," पण "सरकारने... पाठविले", असें म्हटलें आहे; तर केवळ "प्रतापसिंह... याच्या इच्छेवरून" असें पोतदार नमूद करितात ! येथे त्यांच्या लक्षांत हे आलेले नाही की, बाळशास्त्री हे बॉंबे नेटिव एज्युकेशन सोसायटीचे नेटिव सेक्रेटरी ह्या

नात्यानें मुंबई सरकारच्या नोकरीत होणे, आणि प्रत्येकसिद्धाजे हे त्या सरकारचे मांडलिक होते. अर्थात् "राजेसाहेबांच्या इच्छेवरून", परंतु "सरकारनें"च वाळशास्त्री यांची नेमणूक केली, ही वस्तुस्थिति होय.

बरील संदर्भानेच प्रो. पोतदार पुढे लिहितात, "व १८३४ त ... जी मोटी विद्याशाळा Elphinstone College उभी केली तिच्यान प्रो. मुलर व हार्कनेस ह्या परित्या गुरूचे हाताखाली उद्योगुरूचे काम करण्यास ते [झणजे रा. वाळशास्त्री] परत मुंबईस आले." (पृ. ३३). परंतु "प्रो. मुलर" यांनी हा पैदाम प्रो. पोतदार यांनी आपल्या संशोधनात कोठे कशी केली ते त्यांचे त्यासच माहीत ! हें नाव निश्चित चुकले असून त्याऐवजी "प्रो. ऑल्टर" असें तें पाहिजे ह्यांतर "एफिन्स्टन विद्यालयात ते [वाळशास्त्री] १८४२ पर्यंत अध्यापन करीत होते. १८४२-४४ या मालान यात्रेकडे Educational Inspector चे काम होतें." (पृ. ३३), "इ. स. १८४० त या मार्कनी प्रभाकरनामें एक वर्तमानपत्र काढिले." (पृ. ३३), "याच भाऊंच्या साहाय्यानें 'वाळशास्त्री याणी' "दर्पण चालविले (पृ. ३४) इत्यादि रा. देवदत्त चरित्राच्या आधारें केलेली विधानें मुळांतच कशी चुकीची आहेत तें मागे त्या त्या ठिकाणीं दर्शविलेंच आहे. 'दर्पण' पत्र कधी निघालें हें रा. देवांनीं सांगितले नसल्यामुळे प्रो. पोतदारांनींहि तें कोठें स्पष्टपणें नमूद केलेले नाही हें खरें. तथापि त्याच्या ह्या 'अवतार'-ग्रंथात पुढें एके ठिकाणीं बाक्यें आढळतात तीं अशीं:—"१८३६ पुढील काळांत ग्रंथनिर्मितीचे एक मुख्य साधन जें छापखाना त्याचा प्रसार होत गेला व त्यानरोबरच मुंबईस दर्पण, प्रभाकर इत्यादि पत्रें निघालीं. तसेच पुण्यास १८४८ सालीं ज्ञानप्रकाशना सुरू झालें." (पृ. ५८. स्थूलाक्षर आमचें). अर्थात् ह्यावरून 'दर्पण' हें पत्र १८३२ मध्यें खरोखर निघालेले असतां, तें "१८३६ पुढील काळांत" निघालें, अशी ग्रंथकर्त्यांची चुकीची समजूत झाली आहे, हें स्पष्ट आहे ! परंतु हें अज्ञान त्या बाबीं एक वेळ धम्य मानिलें तरी 'ज्ञानप्रकाशा'चें दर्शन ह्या पुष्पपत्तनस्थ इतिहाससंशोधकाना प्रत्यक्ष पडत असतां, त्यांनीं तें पत्र १८४८ सालीं, झणजे खऱ्या जन्माच्या पूर्वी एक वर्ष सुरू झाल्याचें सांगितले आहे, हें नव्व नव्वे काय ? पण अशा प्रकारच्या अनेक चुका प्रस्तुत ग्रंथांत जाणोजाग आढळतात !

आता बरील विवृत संकलनाव्यतिरिक्त प्रो. पोतदार यांनीं स्वतःच्या संशोधनानें उपलब्ध करून दिलेली कांहीं माहिती कशी चुकीची आहे ह्याची थोडी उदाहरणे देऊं. "त्यावेळीं [झणजे १८४० मध्यें वाळशास्त्री जे. पो. होईपावेतो] पांचव जे. पी. होते" (पृ. ३४), हें खरें नाही. पारशी, सुमलमान व हिंदु मिशन मुमारे दहा बारा होते, असें त्यावेळची मादी तपासल्यास दिसून येईल. स्वतः दादोबाच सांगतात, "त्याकाळीं जमशेटजी जीजीभाई, फारामजी कवसजी, बमनजी नौतोशजी काडिया, जगन्नाथजी शंकरशेट, देवीदास मनमोहनदास व थोडे आणखी इतकेच काय ते जस्टिस ऑफ दि पीस होते." (आत्म० पृ. ७४); आणि हें त्याचें झणणें अगदी खरोबर आहे. त्यांनीं प्रथम पांच प्रमुख मंडळींची नांवे सांगून पुढें "थोडे आणखी इतकेच" झणजे पाचसहा,

अगें यथार्थपणें दर्शविलें आहे. पण इतिहाससंशोधक पोतदाराना तपशिलोर्तील ही सूक्ष्मता काय होय! पुनः ह्यापुढें त्यांनी दिलेले अवतरण असें आहे:—“आतांप्रमाणें (१८७०) जो उठला तो आणि ज्याची सरकाराशीं शीग तो असे भाराभर जस्टिस तेव्हां होत नसत.” (दादोबा). परंतु हेंच अवतरण मुळांत “आतांप्रमाणें म्हणजे सन १८७० पासून जो उठला तो आणि ज्याची सरकाराशीं चग असली तो, असे भाराभर जस्टिस ऑफ दि पीस होत नव्हते.” (आम० पृ. ७४) असें आढळतें. ह्यावरूनहि दादोबांचेंच लिहिणें अधिक विनचूक आहे असें दिसेल. प्रो. पोतदारांचें अवतरण मुळास धरून तंतोतंत नाहीं, हें आमच्या स्थूलाक्षरावरून पटेलच; परंतु त्यांच्या वाक्यांत अर्थाची सूक्ष्मताहि कमी आहे. त्यांच्याप्रमाणें दादोबा सुसत्तेच ‘जस्टिस’ म्हणत नाहींत, यथार्थतेनें ‘जस्टिस ऑफ दि पीस’ म्हणतात. बरें, दादोबांचा ‘चग’ हा मुळांतील शब्द काढून तेथें आमच्या ह्या माठीच्या ‘ग्राध्यापका’ नीं ‘शीग’ शब्द घालण्याचें प्रयोजन काय? ‘चग’ म्हणजे ओळख-घसट, हा अर्थ स्पष्ट आहे; पण ‘शीग’ हा यथार्थ कसा तें त्यांनींच सांगावें! दुसरें उदाहरण म्हणजे, पृ. ३० वर ते स्वतः लिहितात, “हॉ. अनंत चंद्रोश व बाबा साने इत्यादि विशार्यांस त्यांनी [म्हणजे बाळशास्त्रींनी] पार मदत केली.” पण येथें दिलेले “बाबा साने” हे कोण? रा. देवांच्या निबंधांत हें वाक्य असें आढळतें:—“कै. टोंकट अनंत चोरा व कै. प्रो. बाळाजी बापूजी साने बापरे कांहीं गृहस्थांनीं आमच्या निबंधनायकाच्या मदतीनें विशा संपादन केली व पुढे चांगलें नांव मिळविलें.” (पृ. २१). प्रो. पोतदार पडले महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे ‘ग्राध्यापक’; तेव्हां मॅट बफूच्या इंग्रजी इतिहासाचें भाषांतर करण्यास केपनसाहेबाला हातभार लावणारा “बाबा साने” ह्याचेंच त्यांच्या हाताशीं किंवा उगशीं असेल कदाचित्! किंवा ‘आत्म-समर्थनार्थ’ ‘हॉ. प्रिंटिंग प्रेस’च्या छपाईला दोष देऊन त्यांम कदाचित् असेंहि म्हणतां येईल की, “बाळाजी बापूजी साने” हें संबंध नांव न देतां आपण पहिल्या दोन नांवांचीं आयाक्षरेंच तेवढीं दिलीं होती, पण “बा. बा. साने” यांतील दोन ‘बा’ चुकीनें एकत्र जुळले गेले! ह्याच पृष्ठावर “दिग्दर्शन नांवाचें एक भारदस्त व प्रौढ मासिकहि बाळशास्त्री यांनीं चालविलें होतें. हें १८३७ त निघालें.” (पृ. ३४), यांतील जन्मवर्ष प्रो. पोतदार यांनीं ‘महाराष्ट्रीय चाडपयसूची’ वरून घेतलेले दिसतें परंतु तें निश्चित चुकीचें आहे. हें मासिक मे १८४० मध्ये निघालें, हें आतां ह्याच ग्रंथातील छायाचित्रावरून निर्विवाद दिसून येईल. तसेंच पृ. ३५ वर “बाळशास्त्री यांचे लेख व ग्रंथ” यांची यादी देताना “(४) सारसप्रह ?” अशी त्याच्या कर्तृत्वासंबंधीं त्यांनीं शंका व्यक्त केली आहे ती व्यर्थ होय. कारण, ‘भूगोलशास्त्र गणितभाग’ ह्या पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर बाळशास्त्र्याचें स्पष्ट नांव असून त्याच्याखाली “Translator of ‘Catechism on General Knowledge’” म्हणून नमूद केलेले पुस्तक हेंच होय ह्याविषयी शंका नाहीं. “(५). हिंदुस्थानाचा इतिहास ह्याची प्रथमावृत्ती १८४२ त निघाली,” ही स्पष्ट चूक आहे. ती १८४६ मध्ये निघाली. “(७) शब्दसिद्धिनिबध (भाऊ महाजन व बाळशास्त्री मिळून)” हें अर्थसत्य होय. ही कृति तिघांची असून तिच्या मुखपृष्ठावरील प्रथमारात विनायकशास्त्री

दिवेकर यांचे नाव पाहिले आहे, आणि त्याचें श्रेय लुप्त होऊ नये “ (१) उपचंद्रिकेतील लेख ” मासिकाचें हें नांव अगदी चुकीच आहे तें ‘उपदेशचंद्रिका’ असेच पाहिजे त्याच्या पाहिल्या वर्षाचें (१८४४) अक आजहि क्वचित् उपलब्ध आहेत !

ह्याप्रमाणें प्रो. पोतदार यांच्या नानाविध बऱ्याच चुका दाखविण्या, सरतेदेवटीं सर्वांच्या शिरोमाणी शमेल अशा त्यांनी केलेली एक अभूतपूर्व चूक दाखवून त्याचा सार्वजनिक निरोप घेऊं पृ. ३३ वर बाळशास्त्री यांच्या अंतःपुरासबधीं त्यांनी दिलेलें अवतरण असें — “ते एका प्राचीन लेखाचा शोध लावण्याकरिता — धर्मपरिहारार्थ असें रा. रा. भा. लिहिताना — कणवेंधुरास गेले होते तेथें त्यास उष्णता लागून ताप आला व ते दुःखार्द्र होऊन झाले, व त्या दुःखार्द्रांत इ. स. १८४६ च्या एप्रिलीत (राजारामशास्त्री १७ मे ला म्हणतात) ते मृत्युवर्त कोळम [भा] ट बाडीतील आपल्या रहत्या घरांत निवर्तले ” (दादोबा) आता प्रो. बाळशास्त्री हे ता. १७ मे १८४६ रोजी परलोकवासी झाले, ही गोष्ट अगदी सिद्ध असून “राजारामशास्त्री” म्हणजेच वस्तुतः रा. देवदि. १७ मे ला म्हणतात, अस असता, प्रो. पोतदार “इ. स. १८४६ च्या एप्रिलीत निवर्तले” असें दादोबांच्या आधारें सांगतात, हें नवल नव्हे काय ? बरें, दादोबांचें ‘आत्मचरित्र’ छपाईत त्याचें म्हणून दिलेलें हे अवतरण त्या स्वरूपान फाटेंच आढळत नाहीं सूक्ष्म दृष्टीने पाहता असा मान शोध स्वगतो को, मार्गें वगिलेल्या प्रसारचीच हीहि चूक आहे—म्हणजे, यथादि दोन वेगवेगळ्या पृष्ठांमधील सदर्थ एकत्र केले असून दादोबांचे शब्द जशांम तम विनचूक उतरास लाहोत—ते प्राय अनुवादोक्तक आहेत ! ही ग्रा. प्रा. पातदारांची बाक्कें दादोबांच्या मुळशांतून पाहिण्याम दिमून येईल त्या शब्दसमग्राम अनुलक्षून पृष्ठ ७३ वर दादोबा म्हणतात — “इतक्यात राजश्री बाळ गंगाधर शास्त्री हे प्राचीन लक्षाचा शाध लक्ष्म्याकरिता कनकेश्वरास [“कणवेंधुरास” नव्हे.] गत होत त्यास तथें उष्णता लागून ताप लागला, त्यामुळे ते तगच दुःखार्द्र होत घाते कालभाट्याडात त्याच स्वतः घे पर बाधत होते, तथें छात्रीबाबा निवर्तले ” ह्यांतर ७४ व्या पृष्ठावर त्याचेंच दुमर एक वाक्य आढळतें तेंह — “आतां बाळशास्त्री सन १८४६ मे किंवा जून महिन्यांत (मला त्याच्या मरणाची बराबर तारीख आठवत नाही) वारल्यावर इ. ” बरें, वस्तुतः वाक्य दादोबांच्या नांवावर आपल्या अवतरणान पुनहून देताना त्याचे तरी भेत भात योजिल्ले शब्द, कायम ठेवने, तर त्यांच्याप्रमाण “सन १८४६ मे किंवा जून महिन्यांत ” असा न म्हणतो, त्या शब्दांतूनच प्रो. पोतदारसारखे विद्वान् संशोधक अत्यंत ग्राह्यलक्षणानें ते “इ. स. १८४६ च्या एप्रिलीत निवर्तले”, असा अर्थ व सांथा चुक्या निर्देश करितात, ह्याला काय म्हण ?

रा. च. काशिनाथ नारायण साने

सारांश ‘मराठी गद्याचा इंग्रजी अर्थतार’ ह्या वाक्यमार्गद्वारातूनच प्रो. बाळशास्त्री यांना ‘अर्थतार’ हा असा प्रसारका आहे ! आणि मुळाग्राल सात पृष्ठांवरच एवढे विस्तृत मध्य पदार्थप्रमाणाने न बरताहि वरानें द्यात आहे, तेव्हा ह्या ग्रंथाचें प्रामाण्य काय बर्बाद ! तथा हा ग्रंथ सामान्य नव्हेच ! त्यातून खुन्या ‘काव्येतिहाससंग्रह’ नामक

मासिकाचे एक विद्वान् व साक्षेपी संपादक व आद्य इतिहाससमीक्षक म्हणून ख्याति अमल्लेखी रा. व. काशिनाथ नारायण साने, बी. ए., यांची आशीर्वादपर 'प्रस्तावना' प्रस्तुत ग्रंथास लाभलेली। परंतु कै. बाळशास्त्र्याचा काळच एकदरीने इतका जुनाट व अलक्षित-उपेक्षित बी, साने-राजवाज्यासारख्या जुन्या चिकित्सकानामुद्धा तो प्रायः अज्ञातच होता! एरवी रावबहादुराच्या अवध्या एवढीच पृष्ठाच्या प्रस्तावनेत त्याजकडूनहि दोनतीन महत्त्वाचे तपशील चुकते ना! ते आस्थेने विचारतात, "गंगाधर शास्त्री फडके यांचे 'मराठी व्याकरण' आणि महापंडित बाळशास्त्री जांभेकर याचे शून्यलब्धी, लागतम इत्यादि गणितग्रंथ आणि ब्रिटिश हिंदुस्थानचा इतिहास ही अत्यंत कोणी पाहिली आहेत?" परंतु येथे 'मराठी व्याकरण' ह्याऐवजी 'महाराष्ट्रभाषेचे व्याकरण' आणि 'ब्रिटिश हिंदुस्थानचा इतिहास' ह्याऐवजी 'हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राज्याचा इतिहास' अशीं त्या पुस्तकाचा खरी नावे आहेत ही गाठ सेटून दिली, तरी रा. व. साने यांचे हे वाक्यहि अनुमानधक्काचेंच स्पष्ट दिलें. "महापंडित बाळशास्त्री जांभेकर याचे शून्यलब्धी, लागतम इत्यादि गणितग्रंथ" त्यांनीहि बहुधा पाहिलेच नसणार. कारण, सन १८६८ च्या प्रॅटच्या कॅटलॉगमध्यमुद्धा त्याची नाव वेळी गेली नव्हती, आणि रावबहादुराचे प्रायः समकालीन व प्रसिद्ध गणिती पदवीधर प्रो. टिळक यांनीहि हा ग्रंथ पाहिलेला नव्हता! शिवाय बाळशास्त्री यांनी 'शून्यलब्धी' व्यापारिक कोणताच अन्य गणितग्रंथ लिहिल्याचें ऐकिलेंच नसता, रा. व. साने त्याचे "लागतम इत्यादि गणितग्रंथ" उल्लेखितात हे नक्कल आहे। 'जाविस' साहेबाच्या जुन्या 'शिक्षा-माले'त तरा एक ग्रंथ असल्यामुळे रावबहादुराना हा सभ्रम बहुधा उत्पन्न झाला असावा. ह्यानंतर पृ. २ वर, अनेकांनी 'दर्पण' पत्रापरधों केले। चूक त्यांनीहि केलेच आहे. "पुढे छापल्याच्या सुद्धात इकड झाल्याबरोबर 'प्रभाकर', 'दर्पण' इत्यादि महाजन यांचीं वर्तमानपत्रे" [स्थू. आ.] जिणाल्याचें इतिहाससमीक्षकाचे शुद्ध रावबहादुर सानेहि सांगतातच। मग ते खोटे असेंच कसे? परंतु 'दर्पण' हे तरा जांभेकराचेंच पत्र-महाजनांचे सुतरां नव्हे ह्याचें ज्ञान त्यासहि नाहींच! शिवाय वरील वाक्यांत 'प्रभाकर' पत्र 'दर्पणा' गालून गुमारे दहा वर्षांना निघतल असा त्याचा निदेश प्रथम घेता आहे, ह्यावरून त्यांना त्याचा कालानुक्रमहि माहीत नव्हों, हे स्पष्टच आहे। कारण, हीहि सर्व धुनेच! दहापत्रा कोठर नही। तथापि अशा प्रकरणां स्मृतीविरुद्धी बघोवून रावबहादुरांना दोष देणे थोडेंच अयुक्तच न०; काय! कारण, प्रा. पातझांनाच सांगल्याप्रमाणे, त्या वेळी "गानेश राममुठ रावबहादुर यांना पाहिले [प्रस्तावनेचा] भार राहून होण्याजोगा नव्हता," त्यांच्या मिस्मुटेच त्यांनी तो वग तरा महरा केला असावा।

तथापि मराठा व खंयतिहास-प्रकाशक पत्रदरयोगाच्या त्याच 'वाक्येतिहास' मसौदर रा. व. साने, यांचा प्रसन्न आशीर्वाद यथादत्तमुद्धा छेवटण्या त्याच प्रामाण्य भक्तीच वाढते। ह्यामुळे ज्ञाने काय, तर 'मराठी मद्यच्या इमेजी वरगार' हा एंग्लोवैशिष्ट्य मर्मग्रंथ मुबई विधार्थ्यानेल पदवपराक्षणा अभ्यासपत्राचा मद्यग्रंथ ज्योन मुद्रितपत्राच्या ह्यापत्रा जो एका विराजमान सात्य, सो. येथे ग.। ज्ञान तपे वर्नाभिधक प्रेक्षा बाळगू आहे! मग असा आगिरी प्रवात ज जोर्न व भ मय सग घन

संस्कृति शालें आहे त्याचाच इतर विद्वान् 'प्राध्यापका' नी व साहित्यिकांनी सर्वत्र अनुवाद करवा, आणि "अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा" अशा एक आंधळ्याची माळच लागावा, हे अगदी स्वाभाविक नव्हे काय ? रा. देव-भगवतकृत के. बाळशास्त्री जामेकराची वेवळ एवढी नव्हे, तर दोन चरित्रे इतिहाससोधन प्रो. पोतदार यांनी ह्या मराठी मद्याच्या 'अवतारां' तील तळदीपत (पृ. ३८) प्रविष्ट करतांच त्या विधानाचें प्रामाण्य गर्वधा संशयशील मानून आजपर्यंत कितेली प्राकृत विद्वानांनी हा असल नोंद समजून ती आपल्या प्रयातून व स्फूर्तातून उत्तमून घेतला आहे ! आणि ह्या वाळशास्त्रिप्रिययक अज्ञानाची बाढ अतः पर तरी बंद व्हावी म्हणूनच केवळ प्रस्तुत प्रयास योज्या चारकाईने व निर्भांडपणें निरीक्षण करणें दयान भाग पडल !

रा. देवाचें कै जामेकर-चरित्र १८९२ मध्ये जन्मास आल, आणि प्रो. पोतदाराचा 'अवतार' १९२२ मध्ये झाल. त्याप ह्या तीस वर्षांच्या दीर्घकालावधत मराठी भाषेला विश्वविद्यालयीन अभ्यासप्रमात पदवीपरीक्षेपर्यंत अगदीच मजबूत होला, आणि मागे प्रागितल्याप्रमाणे रा. देवाचें चरित्र सर्वसामान्य वाचकांच्या हातात पडण्यासारखें लघुग्रंथ रूपानें छापलें न गेल्यामुळें कोनाकोन्यांत अखंड पडून राहिलें, आणि अत्यंत दुर्मिळ झाले ! वास्तविक कै. बाळशास्त्री जामेकर यांनासारख्या आधुनिक महाराष्ट्रातील आद्य महाविद्वान्, महासज्जन, व महालोकहितशी अनुसरणीय पुरुषाचें स्वतः लघुचरित्र प्रत्येक नवीन पिढीत वाचलें जाऊं पाहिजे होतें, इतकेंच नव्हे, तर सत्कालीन शास्त्रोपयोगी मराठी क्रमिक पुस्तकातून त्यावर दोन चालले पाठ विद्यालयाच्या तयार करून घालणें बऱ्याच होतें - परंतु फेडी-हार्ड-बॅन्डिंग प्रणाली गौरवाय मंदिरवालाच्या "पोलादा चौकटा"-बद्दल ते कांय धडंगार ? अर्थात् कै. बाळशास्त्र्यांनी उज्ज्वल लेखोपभारक स्मृतिजागृत ऐकण्याच्या कोणत्याहि प्रयत्नाच जेथ नाहीं, तेथ ती बालमाहात्म्यानुसार हुजत गेली तर नवल काय ? परंतु जल्मीकडे "बरीच वर्षे धडपडवेल्यावर बी ए च्या परीक्षेत 'मराठी' भाषेचा पॉप्युलरता वा होईना, परंतु शिरभर झाला ' (म. म. इ. अ. उपादान्त, पृ. १७), आणि हळूहळू मराठी कानूनवृत्तिदाम, कोश, व्याकरण इत्यादि विविध अंगांनी प्रसरल्या बरण्यात घोडतरी उत्तेजन मिळून ह्या जुन्या महाज त्या पुनरुद्धार होऊ लागला स्वतः प्रो. पोतदारच देखें सांगतात वा, त्याचा "हा प्रस लिहून प्रसन्न करण्यास" ह "प्रागेरिच बाराच घुरयत उपस्थित झाले होत," आणि "माझा 'मराठी' विद्यार्थ्यांना आपला ओढ करतपावेतो - विद्यार्थ्यानें चालू गेले नमस्त तर हा प्रथमच हातून सार्वत लिहून हाता ना !" (पृ २१) अर्थात् रा. व. साने यांनी हाचछायाप्रमाण, "हा सर्व प्रथ दत्तपता. गान्या २०।२२ दिनांसात रात्रादिवस करून लिहून व छापूनही हा डग ह्यातान्यामेहनताच व क्षम्यारित्याच वांतुफ" महाराष्ट्रनना गेल्या २०।२५ वर्षां पार केल्यामुळच बहुधा, हे प्रयत्न दिल्या 'गिर'.

* लेखा पाचमहा वर्षांचे निष्पत्त्या एका रागगा वाचकशास्त्राभ्यासा व दर्शनी 'बालघोध' मासिकातून प्रसिद्ध झालेले पुढील वै. जामेकरांचे लघुचरित्र साय' अर्थात् तसेंच उद्धृत केले असले तरी निदान ते देण्याच अचित्ता दाखविने, साबित त्याच मासिकातून केले पाहिजे - संपादक

अगदीच विसरून गेले आहेत ! तमें पाहिल्यात त्यांचा मूळ प्रयत्न अभिनव व बऱ्यापैकी होता, आणि फिमाडघःर्दनें प्रस्तुत कृतोत उरून झालेले सर्व दोष दूर करून निदान १९२० च्या पूर्वी, त्यांनीच स्वतः म्हाय्याप्रमाणें, “ पुनः गाडी जोडून ” आपलें अंगीकृत कार्य त्यांनी तडीस नेणें जरूर होतें; आणि ते मनावर घेते तर त्यांजडून तें कार्य बऱ्याच चांगल्या रीतीनें पार पडलें अगें त्यांत शंका नाहीं. परंतु इतर अनेक लोकसंप्रदायापारांची व लोकेपेक्षेची जी कार्यपरंपरा ते गेली विलेख नों घादनीत चालले आहेत आणि आपल्या मागे त्यांनी जो ‘महोपाधि’ अलीकडे लावून घेतले आहे ती लक्षांत घेतां प्रस्तुत पूर्वरीकल्पित क्षुद्र साहित्योपासनेत ते अतःपर प्रवृत्त होतील हें प्रायः असंभवीय समजलें पाहिजे ! अर्थात् त्यांचें हें सर्व ‘अवतार’-रहस्य ओळखून ह्यापुढें सुज्ञानी चालवें, हेंच इष्ट व समुचित नव्हे काय ?

रा. मोनेकृत ‘मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरणप्रबंधकार’

रा. देव-दादोबाच्या चुका प्रो. पोतदारानीं आपल्या ‘अवतारां’त अंतर्भूत करून वाढीत लाविल्यानंतर त्या कशा दडमूळ होत चालल्या ह्याचें एक सांगण्यावरून उदाहरण म्हणजे रा. मो.म. मोनेकृत ‘मराठी भाषेचे व्याकरणकार व व्याकरणप्रबंधकार’ (१९२७) ह्या ग्रंथातील “ कै. बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर ” यांचे अल्प चरित्र हें होय. पूर्वाग्रीचेच एक नवीन संकलन ह्या दृष्टीनें पाहिल्यात ह्या प्रयत्नाला विप्रेष नांव देण्याचें कारण नाहीं— तें ठीक आहे शेवटीं स्वमुद्यानें ग्रंथारच मागतात बी, “वरील सर्व माहिती ‘चालवोध’ व ‘मराठी मद्यान्वा इंग्रजी अवतार’ या पुस्तकातून जुळवून घेतली आहे.” त्यांतल्यात्यात वाढल्यास समाधान इतकेंच मानां घी, त्यांनी आपल्या “जुळणी”त नवीन ठळक चुकांची भर घातलेली नाहीं ! तरी पण वरील दोन लेखांपेक्षा रा. देव-दादोबा यांच्या मूळ वृत्तान्ताना उपयोग त्यांनी केला असला तर हीच त्यांचा कृति कमी सदाप झाली असती ह्यांत शंका नाहीं प्रस्तुत उदाहरणावरून रा. देवरात कै. जांभेकर-चरित्र चांगल्या साहित्यिकाश्रयमुद्रा हातीं लागणें ह्या वेळीं किती कठीण झाले होतें तेंहि दिसून येतें !

डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांचा ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश’

ह्याच सुमारास डॉ. श्री. व्यं. केतकर, एम. ए., पीएच्. डॉ. यांच्या विख्यात ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा’ची रचना चालू होती. महाराष्ट्राच्या व मराठी भाषेच्या ‘दृष्टीनें हा एक अपूर्व व आवश्यक असा प्रचंड उपयोग होता, आणि महाराष्ट्रामेंहि सक्रिय सहानुभूति दाखवून त्याचें थोडेंबहुत केंतुक केले. परंतु त्या मानानें ह्या ग्रंथराजानें सांगो-पांग परीक्षण व मूल्यमापन करण्याचा विशेष प्रयत्न झाला नाहीं. अशा प्रकारचे वृहत्कोश ज्ञानसंग्रहाच्या व ज्ञानप्रवाराच्या दृष्टीनें अतिशय महत्त्वाचे होत, आणि आपल्याकडे तर त्याची पुनरावृत्ति एकेका पिढीतहि होणें दुर्घट ! ह्याच दृष्टीनें, त्यांतील ज्ञानाचा उपयोग पुढील सर्व अभ्यासकाना व आवाढवृद्धाना होत असतो हें लक्षांत घालून त्या ग्रंथातील माहिती अतिशय वैचक, विनम्र, प्रमाणबद्ध, व अश्रयावत् असणें अगत्याचें आहे स्वतः ज्ञानकोशसारांचडून नवीन संशोधनाची अपेक्षा जरी कोणी विशेष करणार नाहीं, तरी

संक्षिप्त समग्र ग्रंथांत तारतम्यपूर्ण विषयसंग्रह व कमीअधिक विषयनिरूपण करणे हे त्यांचे आय कर्तव्य होय. ह्या दृष्टीने आधुनिक महाराष्ट्रच्या आरंभकालाचे महत्त्व ओळखून आणि त्याच्या पहिल्या दानकाधीनील कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे अनन्यसाधारण चरित्र व बहुविध मार्गजनिक कार्य लक्षांत घेऊन 'ज्ञानकोश'-कारांनी त्यांचे चरित्रकथन व महत्त्वमापन करण्याकरितां स्वतंत्र चार पृष्ठे देणे अवश्य नव्हते काय ? परंतु ह्या काळ-सर्वधोच्या मार्गाधारण अज्ञानामुळे त्यांनाहि तसे करण्याची आवश्यकता मानली नाही हेंच खरे ! अशा प्रकारचे महत्त्वाचे निवडक विषय एखाद्या प्रसिद्ध तज्ज्ञाबद्दल बुद्ध्या लिहवून देण्याचा प्रयत्न पाश्चात्य देशांत सर्वमान्य आहे. लॉर्ड मेसेंसेल्व्हट डॉ. जॉन्सन व गोल्डस्मिथ यांचा सुंदर लघु चरित्रे मित्रा चरित्रात्मक निबंध तत्कालीन 'एन्सायक्लोपीडिया ब्रिटानिका' ह्या सर्वप्रसिद्ध इंग्रजा ज्ञानसंशोधनाचे प्रयत्न लिहिले गेले होते, आणि आजमितीलाहि ते चांगले वाचनीय व अभ्यसनीय सांगिते जातात, हे आपण पाहतो. अशाच प्रकारे कै. बाळशास्त्र्याचे अद्य चरित्रकार रा. बा. ना. देव यांचा योजना करून त्या थोर पुरस्काचे चरित्र व काल ह्यासंबंधीचा योग्य तो लेख तेन्ना तयार करविला अगता तर ती मागे राहून त्यांना आपली नवीन दृष्टि सुधारून अधिक मार्गदर्शक करती आली नसती काय ? परंतु त्यांजबद्दल किंवा दुसऱ्या कोणा अधिकारी लेखकाकडून अशा प्रकारचा लेख न मिळविता बाळशास्त्र्याची गगना एखाद्या सामान्यजनाप्रमाणेच वरून 'ज्ञानकोश'-कारांनी अदध्या दहाबारा ओळीतच त्याचा संक्षेपण केला आहे ! तथापि त्याची एवढी तरी नोंद घेता येता, हे त्यांचे भाग्यच समजले पाहिजे ! कारण, त्याचेच एक मुख्यांत शिष्य व त्याच्या पश्चात् थोर नारलौकिक मित्रांवेळेले विद्वद् व भिषग्वर्य डॉ. भाऊ दाजी लाड यांचा केवळ नामनिर्देशहि ह्या ग्रंथांत केलेला नाही ! किंबहुना अनेक आधुनिक प्रसिद्ध व वर्तुमान-वान् पुरुषांना 'ज्ञानकोश'-कारांनी वगळण्यामुळे आणि स्वीकृत्यापैकी अनेकांचा योग्य ती संश्लेषणा न केल्यामुळे त्यांच्या ग्रंथाचे हे वैगुण्य विचक्षण व जिज्ञासु वाचकाग जाणवत्याशिकाय राहत नाही. 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशांत' दिलेले बाळशास्त्र्यांचे अत्यल्प जीवनवृत्त मित्रा विषय पुढीलप्रमाणे आढळते:—

“ जांभेकर, बाळ गंगाधर (१८१०-१८४६) — एक महाराष्ट्रीय पंडित व प्रयत्नार. राजापुराजवळ पंभुलगांवां यांचा जन्म झाला. यांना इंग्रिजा, संस्कृत, दानडी, फारसी वगैरे भाषा येत असून भारतीय व पाश्चात्य ज्योतिष व इतर विद्यांतहि हे निष्णात होते. सन १८२९ मध्ये एल्फिन्स्टन विद्यालयांत गणितशास्त्र व ज्योतिष शिकविण्याला यांना प्रोफेसर नेमिले. मुंबईतील जिथें प्रोफेसर व सेंट्रल एशियाटिक सोसायटी यांच्या विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीला बाळशास्त्र्यांनी पुष्कळ मदत केली. यांनी विल्यम प्रिय तथाच बेले, स्पेन्सर् बाळग्यावरण, नीतिवद्या, शारंगप्रह, भूगोलविद्या, इंग्रंटेददेशाच्या इतिहास, एल्फिन्स्टनवृत्त हिंदुस्थानच्या इतिहासाचा संक्षेप इत्यादि होत. भूगोलशास्त्र व गणितभाग या ग्रंथांचे मराठा भाषेत वतारे त्यांनाच बरेच शिवाय मराठी व्याकरण सोडिले.

दर्पण नांवाचे साप्ताहिक पत्र यांनी विल्यम बेले चालविले. हे पत्र मराठी व इंग्रिजा भाषांत होतें. दिग्दर्शन नांवाचे मासिक पुस्तक यांच्याच आश्रयाने कांही वर्षे निघत होतें. ”

हा लघुतम वृत्तान्त * तरी भिन्नपत यथार्थ आहे ! ह्या पुराणाचा 'ज्ञानकोश'-कारा-
न्यतिरिक्त "बाळ गंगाधर जांभेकर" असे कोणीही पोढें संघोधिलेले नाही ! "बाळशास्त्री,"
"बाळ गंगाधर शास्त्री," असाच सर्वत्र उल्लेख सांगडतो. स्वतः तेहि आपले नांव "बाळ
गंगाधर शास्त्री" असेच लिहीत. त्या काळी आडनांव नेहमीच लिहिण्याची बाळ गंग्यामुळे
ते त्यांच्या प्रपातर अथवा विशिष्ट प्रसंगाने लिहिलेले आढळते. मग जे नांव एखादा पुरुष
स्वतः विशिष्ट रीतीने सर्वत्र लिहितो, आणि जे नामनिधान पन्नासप.ऊणशें वर्षे अचरित
आहे ते न देण्याची रीत कोळी ? शिवाय स्वतः बाळशास्त्री हे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांप्रमाणे
कोळ परंपरया 'शास्त्री' नसून चांगले पंडित विद्वान् होते, हें निघरतं नये. "सन
१८२९ मध्ये एम्पेस्ट्रिन् विद्यालयात गणितशास्त्र व ज्योतिष शिकविण्याला याना प्रोफेसर
नेमिले." ही चूक यांचेहि आहेच ! पण ग्रंथाची नामावळी देताना एका नवीन चूकहि केळी
आहे. "भूगोलशास्त्र व गणितभाग या ग्रंथाचे मराठी भाषेत उतारे त्यांनीच केले." ह्या
वाक्यरचनेवरून 'भूगोलशास्त्र' व 'गणितभाग' हे दोन स्वतंत्र ग्रंथ आहेत असे
'ज्ञानकोश'-कार समजतात, हें स्पष्ट आहे. परंतु हे दोन पेढे ग्रंथ नसून 'भूगोल-
शास्त्र गणितभाग', म्हणजे भूगोलशास्त्रान्तर्गत जो गणिताचा भाग हो-असा हा एकच
ग्रंथ आहे. एखाद्या टोकावर टिपणां अधिक चुक करण्याचा ना तरी कोडून मिळणार ?
पण ह्या टिपणांतील मुख्य रहस्य हें आहे की, त्यातील प्रत्येक वाक्य उगाच नांवाला वाही
शब्द फिरवून पुढील जनार्दन रामचंद्रजीकृत 'कविचरित्रा' वरून घेतलेले अथवा तसा
वाचकाय संशयि देखील दिलेला नाही ! 'कविचरित्रा'तील प्रस्तुत समग्र अनुचरित्र मेवडी
पहिल्या परिशिष्टांत छे दिले आहे. त्याच्याशी 'ज्ञानकोशा'तील ह्या वृत्तान्त वाक्यस. व
शब्दसः आशय लाहून पाहता, म्हणजे हे संस्कृतवाचन्य स्वच्छ दृश्यतास येईल. बरे,
एखाद्या उपयुक्त ग्रंथावरून मजबूर जर उतरून घेतलेला आहे तर 'कविचरित्रावरून'
थमा साधा व सरळ निर्देश करण्यास लेखकास संकोच कां वाटावा ? अथवा 'ज्ञानकोश'-
कारांनाच तेवढे वाचनचौरे क्षम्य आहे कीं थम ? एक महत्त्वाचा मोठा संशोधन्य म्हटल्या-
नंतर अधिक माहितीसाठी वास्तविक केवळ 'कविचरित्र'च वाच्य, पण निदानपक्षी
प. वा. ना. देणारा 'कै. वा. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र'
बोवडी नगूद फरणे अवश्य नव्हतें काय ? परंतु ही शास्त्रीय पद्धतीहि 'ज्ञानकोश'-
कारांनी अवजविलेली नाही. तसेच १९२५ च्या 'ज्ञानकोशा'त जर जांभेकर-चरित्र
सावयाचे तर त्यांचे चरित्र संक्षिप्त करण्यास १८६० च 'कविचरित्र'न केवळ आधा-
रास घेथ ही त्यांची जाधुनिक शास्त्रीय दृष्टि कोळी ? एखाद्या तज्ज्ञाचा स्वतंत्र विस्तृत
लेख देणे राहिले, पण किमानपक्षी 'कविचरित्रा'पेक्षाहि सा. देव-दादीच.पक्षी लेखवरून या
वृत्तान्ताचे एखादे पात्रभर तरी संकलन पद्धतीवर वरून देणे हें त्यांचे आशय वर्तव्य नव्हतें
काय ? शिवाय 'ज्ञानकोशा'तील ह्या अतिविक्षिप्त टिपणावरून कै. बाळशास्त्री जांभेकर हे

* हा दृष्टांत अजोड 'पाना,' 'पानी,' 'राना,' 'शास्त्रां' असा रंगाने बहुवचनी
शब्द पांचवार पळी लिहिले आहेत, त्यावरून प्रस्तुत लेखकाचे भाषाशानेहि दृष्टीपत्ताम येत आहे
ई मराठी लेखक (३), पृ. ३२७

पौरस्त्य व पाश्चात्य विद्या, प्रथकर्तृत्व, लोकशिक्षण, वृत्तव्यवसाय, पुराणेतिहाससंशोधन, समाजसुधारणा इत्यादि नानाविध क्षेत्रांत अप्रभूजेचा मान पावलेले लोकेंतर पुरव होऊन गेले, अने उद्यमात्र तरी वाचकांप्रती प्रतीत होतें काय ? रा. देव-दादोबांच्या वृत्तान्तसंशोधनहि ही फलश्रुति स्पष्ट घडते. मग नवीन संशोधन दूरच, पण विद्यमान विश्वसनीय माहितीचेंहि योग्य संकलन न करतां 'कविचारित्रां' तींल एका प्रोट्यक वृत्तान्तसंहि अतिशयेन रूप देऊन 'ज्ञानकोश' कारांनी कृतार्थ व्हावें, ही गोष्ट त्यांच्या बहुतज्ञेसाठी व बहुमहाराष्ट्रीय अभिमानास कितपत भूषणस्पर्द ठरेल ?

परंतु 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशां' त अशा प्रकारचें केवळ अध्याय व सदीय संकलन आटवतें इतकेंच नव्हे, तर काही अतिशय महत्वाच्या विषयावर अत्यंत अपुरी व चुकीची माहिती दिल्याचें दिसून येतें. वाट्या जी जागेवर हे मराठी नियतकालिकांचे आय प्रार्तक असल्यामुळे त्या प्रयांन त्यांच्यामंबंधाची काही माहिती 'वृत्तपत्रे-मासिक' ह्या सदराखाली पाहू जातां आपली सुपूर्ण निराशा होते ! महाराष्ट्राच्या दृष्टानें ह्या विषयाच्या ज्ञानावर बोझी विमन आहे की नाही ? परंतु वस्तुस्थिति अशी की 'ज्ञानकोश' प्रयाच्या २० व्या भागात 'वृत्तपत्रे' ह्या विस्तृत विषयावर एकूण ५ पृष्ठे (२६१-२६६) जरी दिलेली आहेत, तरी 'भारतीय वृत्तपत्रे' ह्या उपग्रहाच्या केवळ अर्धे पान त्यामलें आहे; आणि तेंगंति 'देशी वृत्तपत्रे' याचा प्रयांन तर पाचचार ओळींतच घेला आहे तो असाः— " १८१८ साली मार्शमनने बंगाली भाषेत निघणारे 'समाचारदर्पण' पत्र काढले. पहिलें मराठी पत्र ज्ञानप्रकाश १८४६ त निघालें. सुबई इत्याख्यांत सुबईस्थितिरिक सुधारलेतें दुसरे मोंठें शहर नाही. तेव्हा तेथेच वृत्तपत्रें जास्त निघालीं, वाढलीं व पोसली गेली. " असें मांगून पुढे 'सुबई गॅझेट' 'कूरियर' व 'बाँबे टाइम्स' यांचा नामनिर्देश केला आहे ! एकूण 'ज्ञानकोश'—कारांनी किती विलक्षण भर आपल्या प्रिय महाराष्ट्र-यांच्या ज्ञानांत घातली आहे ती पाहा ! शिवाय त्यातहि अज्ञानच भरपूर आहे ! " पहिले मराठी पत्र ज्ञानप्रकाश १८४६ त निघालें. "—ही त्यांची माहिती सर्वस्वी चुकीची होय. 'ज्ञानप्रकाश' हें पहिलें मराठी वर्तमानपत्रहि नव्हे, आणि तें १८४६ मध्येहि निघालेलें नाही ! तें निघालें १८४९ साली—म्हणजे, पुढें तीन वर्षांनीः इतकेंच काय, पण 'ज्ञानप्रकाश' हें पुष्पाळेंसुद्धां पहिलें मराठी वर्तमानपत्र नसून तो मान १८४४ मध्ये निघलेल्या 'मित्रोदय' ह्या साप्ताहिकाकडे जातो. बरें, " सुबई इत्याख्यांत सुबईस्थितिरिक सुधारलेतें दुसरे मोंठें शहर नाही. " आणि " तेथेच वृत्तपत्रें जास्त निघाली, वाढलीं व पोसलीं गेली. " हें जर सरे, तर तेथें मराठी वर्तमानपत्रे प्रथमतः कोणती व केव्हा सुरू शाली, हे 'ज्ञानकोश'—कारांनी का मागिलें नाही ? त्यांनींच 'कविचारित्रां' घेऊन दिलेल्या वाटणाऱ्यांरील पूर्वीक टिपणांसुद्धां "दर्पण नांवाचें साप्ताहिक पत्र यांनीं विषयेक वषें चालविलें. " असें स्पष्ट सांगिलें आहे. आणि ज्याअर्था त्यांच्याच नोंदीप्रमाणें वाटणाऱ्या १८४९ मध्ये वारले, त्याअर्थां 'दर्पण' हें वर्तमानपत्र १८३२च्या आरंभी निघालें हें सम्मर्थन जरी त्याम नसले, तरी १८४६ च्या पूर्वी तें साप्ताहिक कितीक वषें चालविलें आत होतें—म्हणजेच 'ज्ञानकोश'—कारांच्या चुकीच्या विधानाप्रमाणेहि

१८४६ मध्ये 'ज्ञानप्रकाश' जन्मास येण्यापूर्वी 'दर्पण' मुंबईस निघत असे— अर्थात् मराठीतील पहिले वर्तमानपत्र 'ज्ञानप्रकाश' नसून 'दर्पण' हे होय, ही गोष्ट सहज गिद्द होत नाही काय ? आणि ती त्यांच्या लक्षांत कां येऊं नये ? पण मग 'ज्ञानकोश'—कारांची सुसंबद्धता व शास्त्रीय दृष्टि ती कथय राहिली ? शिवाय त्यांनी मराठी मासिक पुस्तकाविषयी तर मुळांच माहिती दिलेली नाही, ही गोष्ट अशा बृहत्कोशात क्षम्य पत्नी ?

ह्यानंतर 'हिंदुस्थानखंड' (विभाग २३ वा) नामक विशेष विभागांत कदाचित् अधिक विस्तृत माहिती उपलब्ध होईल म्हणून तो चाखून पाहतां, 'वृत्तपत्रे' ह्या विषयास संबंध दीडपान दिलेले आढळते ! ह्यांत 'आद्य देशी वर्तमानपत्रे' म्हणून जो अगदीच पांचचार थोड्यांचा मजबूर आहे त्यामध्ये पुढील काकमे वाचनीय आहेतः— "पहिले वृत्तपत्रहि पंगलीच असून ते इ. स. १८१८ त निघूं लागले, 'समाचारदर्पण' हे त्याचें सुंदर नांव होतें. पहिलें मराठी वर्तमानपत्र (ज्ञानप्रकाश) १८४६-४७ त निघूं लागले." ह्यावरूनहि हे पुनः उघड होत आहे कीं, 'समाचारदर्पण' ह्या पहिल्या क्वाली वर्तमानपत्राच्या 'सुंदर' नावानंतरमुद्दां मराठी भाषेतील पहिलें वर्तमानपत्रहि 'दर्पण'च होतें, हे 'ज्ञानकोश'—काराच्या स्वप्नांहि आलेले नाही ! तसेंच "पहिले मराठी वर्तमानपत्र (ज्ञानप्रकाश) ... १८४६-४७ त निघूं लागले," अशी पूर्वीच्या १८४६ खळांत किंचित् दुष्टस्ती नसूनहि मूळ नुस्त त्यांनी कायम ठेविलेच आहे ! ह्यालाच 'ज्ञानकोश'—कार आपल्या ग्रंथाचा 'शास्त्रीयपणा' व 'अद्ययावत्-पणा' समजत असल्यास न कळे ! शिवाय वरील निपयप्रबंध पाहत 'महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रे व मासिके' ह्या अतिशय महत्त्वाच्या विषयाची ह्या बृहत्कोशात संपूर्ण हेळमाड झालेली आहे असे कष्टानें म्हणावे लागते.

रा. गं. दे. खानोलकर यांचे 'अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक'

'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश'—कारांची एवंगुणविशिष्ट परंपरा स्वतःत त्यांचे एक भक्त व अनुयायी म्हणविणारे रा. गं. दे. खानोलकर यांनी यथाशक्ति पुढें चालविलेली दिसते. एक उत्साही साहित्यिक व साहसी संपादक ह्या नात्यानें ते मेळी १९१२० वर्षे मराठी साहित्यक्षेत्रांत वावरत असून 'अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक' [प्रथमखण्ड], ह्या त्यांचा साहित्यिकचरित्रकोश १९३१ मध्येच प्रसिद्ध झाला आहे. ह्यातील चरित्रें "कालानुक्रमेण देतां अकारविल्ल्यानं दिली आहेत." त्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथ अद्यापि समग्र प्रसिद्ध झालेल्या नसला तरी ह्या प्रथमखण्डांतच "जामेकर बाळशास्त्री" याचा अंतर्भाव झाला आहे. "पहिले पान उलटण्यापूर्वी"—ह्या प्रास्ताविक जाहिरातीत 'ग्रंथकर्ता' संशोधकाचा आव आणून गभीरपणे मागतोः—"प्रवरचना पायाशुद्ध व्हावी, निर्दोष व्हावी यासाठी एफव्हा माणसाला जितके फट करतां येणें शक्य होतें तितके केले. तरीहि क्वचित् दोष राहणें शक्य व अपरिहार्यहि आहे. अशातऱ्हेचें फार करायलाजणें जशीं व जितकी साधनें हवीत तशीं व तितकीं तीं नाहीत. आणि जी थोडीबहुत आहेत तीं एकत्र करून, संगतवार

रचून व शास्त्रीयतेच्या चाळणीतून चाळून त्याची निवड करावयास किती तरी वेळ खर्ची पडतो. ” रा. खानोलकरांचे हे म्हणणे अगदी खरे आहे. तथापि अशा तऱ्हेचे संशोधन-संयोजन के. बाळशास्त्री जामेकर यांच्या चरित्रापुरते तरी त्यांनी कम काम केले आहे ते पाहू. कारण, 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश' प्रमाणे हा आपला 'साहित्यिकचरित्रकोश' एक प्रमाणभूत मंदर्मप्रेम म्हणून सार्वजनिक ग्रंथालयातच नव्हे, तर शाळा-कॉलेजांतून मान्यता पावून संग्रहीत व्हावा, अशी त्यांचीहि अपेक्षा अमणारच.

असाप्रकारच्या ग्रंथरचनेत हातीं घेतलेल्या विषयागंबंधां मद्र त्याची मर्यादा व पणलब्ध साधने—ग्रंथ व स्त्रोत—पाहून त्यांनील निवडक व विश्वमनाय साहित्य संग्रहीत करणे हे ग्रंथकर्त्यांचे बांध कर्तव्यच होय. परंतु 'अर्वाचीन मराठी चाडपयसेवका' चा प्रथमखण्ड १९३१ मध्ये प्रसिद्ध होण्यापूर्वी रा. गं. धे. देवडून 'के. बा. बाळ गंगाधर शास्त्री जामेकर यांचे चरित्र' हेच एक साधन या प्रकरणी उपलब्ध नव्हते. 'दाराबांचे आत्मचरित्र' हे पहिल्या प्रतीचे दुसरे एक साधन १९१५ मध्येच उजेडात आले होते इतकेच नव्हे, तर त्याचा थोडासा ग्रंथस्त उपयोग १९२२ मध्येच रा. पोतदार यांनी आपल्या पुस्तकांत केला होता, आणि १९२७-२८ ह्या वर्षी 'शिवधत्तनविम्वार' मासिकांतून ते समग्र प्रसिद्ध झाले होते. मग ह्या व दुसऱ्या काही उपलब्ध साधनांचा उपयोग प्रस्तुत 'ग्रंथकर्त्या'ंनी करायचा नको होना काय ? आणि ही त्यांची हयगय 'ज्ञानकोश'-कारांच्या इतकीच वास्तव्य नव्हे काय ? शिवाय बाळशास्त्री जामेकरांशील त्यांचा हा चरित्रलेख मुनारं चारमाडेच पृष्ठांचाच अमून तो जणू काय आपण स्वतः पुढीने लिहिला आहे, असा आभास त्यांनीहि निर्माण केलाच आहे ! वस्तुस्थिति मात्र अगदीच वेगळी. ह्या अल्प चरित्राच्या १०८ ओळींपैकी वरील केवळ ८ ओळीच बदाचिन् त्यांच्या स्वतःच्या अमनील ! एरवी ह्यातील एकूणच तपशाल व वाक्ये रा. देशाच्या चरित्रातून उगळून घेतल्याचें स्पष्ट दिसत अमून त्यांत अल्पस्वल्प मंशेप व शब्दांची फिरवाफिरव नेरडी त्यांनी केलेली आहे. तथापि ह्या एकेंदर तवरत्तनांत मुख्य गुपी अशी-धेविली आहे की, शेंकडा १० टके मजतूर घेऊनहि तमे वेळ्याचा वाचकांस संशयादि येऊ दिलेल्या नाही ! त्यांत कोरडे अवतरणचिंज जर नाहीत तर हा मजतूर दुसऱ्याचा अमेत्य. कसा ? आणि तो गुडाशी तडून पाहणेच कोण ! मध्मेतरी पृ. २८२ वर एरदा “या पुस्तकाचा काही मग 'स्वतः शास्त्रीचोबांच्या येथें पाहिला होता असे एका गृह गृहस्थांनी आपणास सांगितल्याचें' शास्त्रीचोबांचे चरित्रकार राजारामशास्त्री भागवत यांनी लिहिले आहे,” असा स. भागवताचा उद्देश अमून शेवटी पृ. २८४ वर पुनः “राजाराम-शास्त्री भागवत म्हणतात,” असे मांगून फक्त १० ओळी तेवल्या अवतरणचिंजकित करण्याची रा. खानोलकर यांनी दखत बाळगिली आहे—जणू काय, ह्या लेखांत हीच एवढी उगतगारी असे वाचकांस वाटते ! परें, प्रस्तुत संयोजनांत तरी शुध्मता कितीशी ? तर “शास्त्रीयतेच्या चाळणीतून चाळूनहि ” हे मग अवतरण आपण रा. देशांचे घेत आहो ! हेहि त्यांत उमजलेले नाही ! “राजारामशास्त्री भागवत असे म्हणतात,” ही चोडचूक पुनः त्यांनीहि केलेच आहे !

ग्रंथकर्त्याने केलेले संकलनाहे निर्दोष नाही. विस्तारमयास्तव एकच उदाहरण देऊ. “शास्त्रीबोवस ल्याटिन, ग्रीक, फ्रेंच, बंगाली, गुजराथी, हिंदुस्थानी, कानडी, तेलुगु, आणि फारसी या भाषांचे चांगलेच ज्ञान होतें.” (स्थ. आ.), हे खानोलकराे संकलन ज्याचे आहे तो मुळांतील मजकूर असा—“शास्त्रीबोवस संस्कृत व इंग्रजी या भाषांचे इतक अत्युत्तम ज्ञान होते की, ते पाहून सर्वांस अचंबा वाटल्यावांचून रहात नसे.... ल्याटिन, ग्रीक, फ्रेंच, बंगाली, गुजराथी, हिंदुस्थानी, कानडी, तेलुगु, आणि फारसी या भाषांचेही त्यांस बरेच चांगले ज्ञान होतें.” (स्थ. आ. रा. देववृत्त जामेकर-चारन, पृ. २०). आतां ह्या दोन विधानांतील वस्तुस्थिती एकच नसून ती भिन्न आहे, ही गोष्ट मंडळनकर्त्यास उमजलेली नाही हे स्पष्ट आहे. कारण, रा. खानोलकरांनी स्वभाषेप्रतिरिक्त “शास्त्रीबोवस संस्कृत व इंग्रजी या भाषांचे अत्युत्तम ज्ञान होतें,” ही गोष्ट मुळांचे सामोलेपणे नाही. —जणू काय, तिला विशेष महत्त्वच नाही. आणि मूळ अवतरणांतील ह्या भाग वाटून त्यास “ल्याटिन, ग्रीक....या भाषांचे चांगलेच ज्ञान होतें,” असे ने नसूद करितात. परंतु त्यामुळे पुनः वस्तुस्थितीत महत्त्वाचा फरक पडतो, हे त्यांचे उमजलेले नाही। रा. देव मागतात की, लॅटिन, ग्रीक इत्यादि नऊ भाषांचेहि शास्त्रीबोवस “बरेच चांगले ज्ञान होतें,” तर रा. खानोलकरांच्या सकळना-प्रमाणे त्यास या नऊ भाषांचे चांगलेच ज्ञान होतें. अर्थात् “बरेच चांगले” व “चांगलेच” ह्या शब्दांतील तात्तम्य संकलनकाराच्या लक्षांत आलेले नाही। “चांगलेच” ह्या शब्दाचे “बरेच चांगले” ह्यापेक्षा पुष्कळच अधिक प्रावीण्याचा बोध होतो. परंतु अशा प्रश्नारचे असाधारण प्रावीण्य तीनचार भाषांतच नव्हे, तर सर्वच्या सर्व नऊ भाषांत शास्त्रीबोवसांनी सारखेच संपादिले होते, असे त्यांच्या अभिमान्यासहि म्हणवणार नाही। अशाच प्रकारचा शाब्दिक, पण महत्त्वाचा फरक कै. बाळशास्त्री यांची अमामान्य थोरवी वर्णन करणाऱ्या रा. देशपांडे “त्याने स्नेहमत उत्पन्न केले” इत्यादि मार्मिक व सुरस परिच्छेदांत (पृ. २५) “त्याने” च्या ऐवजी स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणे बहुमानार्थक म्हणून “त्यानी” ह्या शब्द संकलनकर्त्याने योजिल्यामुळे घडून आला आहे. अर्थात् मूळ वाक्यांत “त्याने” अजतां त्या ठिकाणी “त्यांनी” घालणे ही एक चूक, आणि लोकप्रसिद्ध पुरातन व्यक्तीला एकचर्ची संबोधण्याने तिचे गौरव कमी होत नसून ते वृद्धिंगत होतें. ह्यासंबंधीचे त्याचे अज्ञान, ही दुसरी.

अशो. “प्रत्येक चरित्राचे शेवटी ग्रंथकर्त्या व ग्रंथकार यांच्याचे ग्रंथ यांवर प्रसिद्ध झालेल्या वाङ्मयाची स्वतःकालनिर्देशासह सूची दिली आहे”, अशी प्रथारंभी ‘ग्रंथवर्था’ने जी घोषणा केला आहे, ती तरी ह्या प्रकरणी किंमत यथार्थ आहे तें पाहा. अशा प्रकारची सूची जुना ग्रंथकार व त्याचे ग्रंथ ह्यांसंबंधी विशेषच उपयुक्त असल्याने ती बिनचूक देणे अवश्य आहे. परंतु “जामेकर यांचे चाडाय” ह्या सदरांतील प्रंथांचे निर्देश अत्यंत ग्राह्यपणाने केलेले आढळतात। स्वतः रा. देवांनी चांगली दहाबारा पुस्तके उल्लेखिलेली अजता रा. खानोलकर केवळ आठच देतात. ‘इंग्लंड देशाची बखर’ भाग १ व २, ‘भूगोलशास्त्र गणितभाष’, ‘मरथ्या व्याकरणाचा मराठी संक्षेप’ हे छ. पून प्रसिद्ध झालेले

ग्रंथादि त्यांच्या यादीत नाहीत। मग इतरांची काय कथा ? बरें, जे ग्रंथ निर्दिष्ट आहेत त्यांत कायही नाही आणि कमहि नाही। पुढील नोंद दर सर्वांत मौजेची आहे। “ (१) हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास—मुगलमानी अंमल; (२) हिंदुस्थानातील इंग्रिशांचे राज्याचा इतिहास; (३) एल्फिन्स्टनकृत हिंदुस्थानचा इतिहास; ” अने हिंदुस्थानाच्या इतिहासाचे बाळशास्त्री जांभेकरकृत तीन स्वतंत्र ग्रंथ रा. खानोलकरांनी दिले आहेत. परंतु ते त्यांना कोठे बाळगले कोण जाणे। वस्तुतः (१) व (२) ही एकाच ग्रंथास दोन वेगळी व चुकीची नावे त्यांनी स्वतः नमूद केली आहेत. मूळ नांव ‘ हिंदुस्थानाचा इतिहास ’ एवढेच आपण हें पुस्तक “ नामदार एल्फिन्स्टनकृत यांच्या ग्रंथाचा संप्रेष करून केले ” आहे, आणि ह्यांतच आरंभी थोडाला प्राचीन राज्याचा इतिहास सांगून पुढे अधिक विस्ताराने मुगलमानी अंमल वर्णित आहे. परंतु हें ग्रंथाचें वास्तविक स्वरूप प्रत्यक्ष ग्रंथ पाहिल्याशिवाय फक्त समजणार ? इतके धम कोणी घ्यावे ? ग्रंथनिर्देश करतानाचा हा गाढाळपणा त्यापेक्षादि अक्षम्य स्वरूपात “ चरित्र, चर्चा व अभ्यास, ” ह्यांत काढली. येथे केवळ दोनच निर्देश केले आहेत ते असेः—“ (१) बाळ गंगाधर शास्त्री, चरित्र, राजारामशास्त्री भागवत. (२) बाळ गंगाधर शास्त्री, चरित्र, बा. ना. देव, १८९२. ” ह्या नोंदीवरूनहि अतः स्पष्ट आहे की, ‘ ग्रंथकर्ता ’ ने ही दोन चरित्रे मुळांत पाहिलेली नाही। एरवी दुसऱ्याप्रमाणे पाहिल्याचाहि काळ तरास फा देता आता नाही ? पण हें ‘ शशशृंग ’ त्यास आढळणारच कसे ? त्यानेहि अधिक शोध घेताच न पडताच प्रसिद्ध इतिहासग्रंथोक्त— ‘ प्राध्यापक ’ पोतदार यांचेच आत्मकाव्य मानून राजारामशास्त्री भागवतकृत जांभेकर-चरित्र नोंदलें असलें पाहिजे। शिवाय जे ग्रंथनिर्देश केले आहेत ते तरी मुळात घळत असावे तसे नाहीतच. रा. बा. ना. देव यांच्या पुस्तकाचें नांव “ के. बा. बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र, ” असे दाखवास पाहिजे होते. तसेंच या पुस्तकाबाबत अधिक शोध न घेताहि साधने नोंदा-वयाचीं म्हटलें तरी रा. पोतदारच्या १९२२ च्या ‘ अवतारा ’ वरून (१) “ इंग्रजीत कोणा Political कर्मीने ” लिहिलें चरित्र व (२) ‘ दादोबांचे आत्मचरित्र ’ यांचाहि संक्षेप करावयास वाय हरकत होती ?

रा. श्री. ना. कर्नाटकी यांचा ‘ प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर ’

यांजवरील चरित्रलेख

ह्यानंतर के. बाळशास्त्रीयानबंधींच्या ज्योत्स्नीय लेख म्हणजे मराठीतील एक वयोवृद्ध व प्रसिद्ध लेखक रा. श्रीनिवास नारायण कर्नाटकी यांनी ‘ मासिक मनोरंजना ’ मध्ये (नोव्हेंबर १९३३) लिहिलेला ‘ प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर ’ हा निबंध होय, रा. कर्नाटकी यांनी सेवाविवृत्त झाल्यानंतर १९२७ पासून १९३६ पर्यंतच्या दशकांत डॉ. भांडारकर, न्या. लेलंग, डॉ. भाऊ दाजी, व रा. व. सं. पां. पंडित अशा चार प्रख्यात सारस्वतमहाजनांची विस्तृत व कायनीय चरित्रे लिहून अशी स्वकीय समाजाची अभिनंदनीय सेवा केलेली आहे, तशीच त्यांनी तद्वारा मराठीतील चरित्रकळ्मयांत चांगली भर घातली आहे हात श्रेय नाही. एथेणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत विशेष मान्यता पावलेल्या

ह्या जुन्या विद्वानांच्या चरित्रलेखनासाठी साधनसामग्री जमवीत अमंतां, साहजिकच त्यांच्याहि पूर्वीच्या पिढीत असाधारण नांदलीकडे मिळविलेले कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधीचं काही साहित्य न्याच्या अवलोकनात आलं असलं पाहिजे; आणि त्यामुळे त्या घोर पुष्पाविपरीत विशेष आदर उत्पन्न होऊन त्यांनीं पूर्वीक लेख ह्या बालवयधेत लिहून प्रसिद्ध करण्याचें दित्तें. तथापि रा. कर्नाटकी यांच्या ह्या लेखाचा मुख्य आधार-त्यांनीं तम्र स्पष्ट म्हटलें नसलें तरी-रा. देवांच्या जांभेकर-चरित्राचाच अमला पाहिजे. त्यांतून काही घोडेच महत्त्वाचे उतारे त्यांनीं अवतारणचिन्हाकित जरी केलेले असले, तरी त्यांचा समग्र लेख म्हणजे बहुतांशी त्यातील वृत्तान्त व विवेचन मार्गेपुढे वळून केलेला विस्तृत अनुवादच होय, असे म्हणण्यास प्रत्येकाय नाहीं अर्थात् रा. देवाच्या चुकांची त्यांच्या ह्या लेखांतीहि पुनरावृत्ति झालेली आहेच ' सारांश. प्रस्तुत निबंधांत रा. कर्नाटकी यांचें स्वतःचें संशोधन अथवा नवीन माहिती अगदीच घोडी ! नाहीं म्हणावयाला न्या चंदावरकर यांनीं कै. बाळशास्त्र्याच्यासंबंधी जे वेळोवेळां महत्त्वाचे प्रशंसोद्गार प्रसृतून काढिलेले धाटळतात त्यांपैकी काहीं त्यांनीं प्रस्तुत लेखात प्रथमच मराठी वाचकांमार्फत सादर केले आहेत. तथापि कै. प्रो. बाळशास्त्र्याच्या लोकोद्धारक उपयोगाची व अगामान्य व्यंक्तिमत्त्वाची नवीन पिढीत थोडीबहुत ओळख करून देण्याचें कार्य आपल्या ह्या लेखानें 'बालवोध'-काराच्या पूर्वीक लघु चरित्रांपेक्षा अधिक चांगल्या रीतीनें रा. कर्नाटकी यांनीं साधिलें आहे, असें त्यासंबंधी म्हणता येईल.

रा. पाध्ये व रा. टिकेकर यांचा ' आजकालचा महाराष्ट्र '

१९३५ मध्ये रा. प्रभाकर पाध्ये व रा. श्री रा. टिकेकर ह्या उभयतर्फांनी मिळून ' आजकालचा महाराष्ट्र ' नामक एक आधुनिक महाराष्ट्री " वैचारिक प्रगति " विवरणार अभिनव आकांक्ष प्रसिद्ध लिहून प्रसिद्ध केल्या. ह्यांत अगदी गाक्षित रीतीनें का होईना, पण " बाळशास्त्री जांभेकर " ह्या नांवाचें तीन चार पृष्ठांचें (पृ. ७७-८०) एक लहानगें स्वतंत्र प्रकरण करून प्रकाशित्वांत दे " बहुभाष्य जांभेकर " " तीन चळवळींचे जनक " असल्याचें सांगून त्यांत गौरविलें आहे. प्रयात " वैचारिक प्रगति " च दिग्दर्शित करावयाची अगत्यानें बाळशास्त्र्यांच्या चरित्रवृत्तान्त देण्याच्या मानगडीतच ते पडले नाहींत, ह्यामुळे इतरांप्रमाणें तर्काश्रयाच्या चुसत परण्यास त्यास स्थलावकाशच नव्हता ! तथापि बाळशास्त्र्याच्या चरित्रांतलीं घटनांचा-कारकाचा संयोजकाच्या टिकाणी नाहीं, हें दाखविण्यास त्यांनीं दिलेले एकदोन उदाहरणें पुरेशी आहेत. " नियतकालिक, विधानविवाद, आणि पठितपरिवर्तन या तीन शाखांनी महाराष्ट्राचें आज जो प्रगति केला आहे तिचें अर्थ, शासक प्रवर्तक म्हणून, जांभेकरांचाच जात. " (पृ. ७९) हें त्यांचें म्हणणें गोंटे नाहीं. तथापि बाळशास्त्र्याच्या दोन नियतकालिकांचा माताश्रित " दर्पण कधीं सुरू झाला ते मधीं समजत नाहीं, " अर्थां हें विद्वान् पृ. ७८ वरालं लक्षदीपित सांगतला; पण " नदा " नगले त्या गुमाराचें सदां तरी वीठे आहे ? आणि मागेक " दिग्दर्शन ६. रा. १८३७ मध्ये निघले, " हें त्यांचें निगर्दक विधानहि सुपलेनेच आहे ! ह्याचा स्पष्ट अर्थ

असा की, १९३५ मध्येही ही दोन नियतकालिके अनुक्रमे १८३२ व १८४० साली मुरु झाली, हे त्यांना अजणत नाही ! परंतु 'दर्पणा'ची ही एवढी माहिती व त्यांतील काही उतारेही रा. पाण्यरे यांनी ह्यापूर्वीच दोन वर्षे 'विधिविधवृत्तांत'त प्रसिद्ध केलेली होती. मात्र 'दिग्दर्शना'चा एकही अंक न पाहिल्यामुळेच, बहुधा प्रो. पोतदारांच्या 'अवतारां'-तून १८३७ चा चुट्टीचा निर्देश संशोधनमिद आमराक्य मानून म्यानीहि तो डोळे मिटून स्वीकारिलेला असावा ! लगेच विधवाविवाहाच्या चळवळीचे जनक म्हणून बाळशास्त्री यांचे प्रयत्नांना संशोधिले सार. परंतु त्यांची पुनर्विवाहप्रकरणांतील विशिष्ट विचारसरणी समजून न घेताच हा उल्लेख केलेला दिगते. बाळशास्त्र्यांनी " मगाधरशास्त्री फडके यांकडून विधवाविवाहावर अनुकूल असा एक प्रसंग लिहिलेला, " ह्या कोणत्यातरी आप्तवाक्याचाच त्यांचा सर्व आधार ! हा प्रसंग कोणता व कोठे आहे ह्याचाही शोध नाहीच ! एवढी " (१८४० !) " असा प्रसंग पडता ना. कारण, ' पुनर्विवाहप्रकरण ' ह्या खांपीत पोर्षीवजा पुस्तकाच्या प्रस्तावनेच्या शेवटी १२ मार्च १८४१ अशी एवढी तारीख दिलेली आहे ! शेवटी साहेब ' पौनःपरावर्तन. ' ह्या चळवळीच्या संबंधांमिद वस्तुस्थितीचे सम्यग्ज्ञान नाहीच. नाहीतर " श्रीपाद शेषादि " हा अवघा बेरा वषांचा अल्पवयी पोर अगतो त्याच्या प्रयत्नांनी " त्रिस्तोत्रेय गृहम्य " बर्ताले नगने ! किंवा निदान तो त्रिस्तोत्रेय शास्त्रज्ञ होत. एवढे तरी जातो जाता अवश्य मानिले अगत ! बरे, कै. बाळशास्त्री हे चौथ्यांमि एका महेशाच्या चळवळीचे जनक होते, हे या श्रेयद्वयाच्या स्वप्नांमि आल्ले दिगत नाही ! तो गोष्ट म्हणजे पुराणेतिहास संशोधनाची. ह्यासंबंधांमि त्यांची कामागिरी काळानुक्रमे पाहिल्याम हिंदुस्थानांत केवळ अडिगीय असून तीच पुढे डॉ. भाळशास्त्री, डॉ. भांडारकर, म्या लेख्य प्रवृत्तींनी चांद टेंविली. परंतु मूळ गाधनसामग्री कोणतीहि पाहण्याचश मानमडीत न पडतांच आजकालच्या महाराष्ट्राची " वैचारिक प्रगति " अजमावता येने अशी या गाहर्मी माहितियाची समजूनअमली, तर " महाराष्ट्राच्या (हिंदुस्थानला) लगेच्या रोगाचे गरें निदान जाभेकरांना झाले होतें, असे म्हणता येत नाही, " इत्यादि म्थलवाक्यविचारातीत पोळळ पांटिल्य बेधडक करावयाग यांम संशोधन न वाटण्यांस त्यांत आश्चर्य कोणते ?

कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्याविषयी टिकटिकाणचे मंडेच्याचे उल्लेख

आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर हे मग १८४६ मध्ये काळवश शाखापामून १९३५ पर्यंत त्यांच्यासंबंधी महाराष्ट्र सारस्वतांत जे वांई त्रस्त्यास्यांत ठळक व महेशाचे अगे चरित्रपर वा प्रशस्तिपर लेख प्रसिद्ध झालेले आढळले त्यांचे आपण येथवर यथामति मिहाकलेकन केले. ह्यांप्रतिरिक्त व्याकरण, भूगोल, इतिहास इत्यादिविषाळ मराठींतल अथ प्रयत्नता, गणित-ज्योतिषादि विषयांतील शास्त्रीय परिभाषा, आणि वर्तमानपत्रे, मासिके, पुराणेतिहाससंशोधन, शिक्षण, समाजगुधारणा ह्यांसंबंधीचे महाराष्ट्रींतल अथ उपक्रम, ह्या गणांशी शास्त्रीयांची नांव इतके अगंड निगडित झालेले आहे की, त्या त्या विषयानुरोधाने वा चरित्रप्रसंगाने त्यांचे प्रसिद्धी नामनिर्देश टिकटिकाणी केलेले आढळतात.

परंतु ते सर्व परिश्रमपूर्वक एकाच करावयाचे म्हटलें तरी त्यांमधून आपल्या प्रत्यक्ष ज्ञानांत कोणत्याहि प्रकारें अधिक भर पडणें शक्य नसल्यामुळें तो दुर्घट उद्योग हातीं घेण्याचें प्रयोजन नाही. तथापि असें जरी आहे तरी प्रस्तुत प्रकरणी, विशेषेकरून मराठीतील भाषा वृत्तपत्रकार व मासिककार ह्यासंबंधी चर्चा करतेंवेळीं अनेक प्रसिद्ध साहित्यिकांनी आमक व चुकांचे उल्लेख करून धातकाची जी दिशाभूल केली आहे ती स्पष्टपणें निदर्शनास आणून देणें अत्यंत आवश्यक आहे. ह्या दृष्टीनें विशेष पाल्हाळ न करतां कांहीं महत्त्वाच्या उल्लेखांचेंच समीक्षण पुढें करण्यांत येत आहे.

‘विविधज्ञानविस्तार’ व ‘महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिका’

—रा. ना. गो. चापेकर व रा. गो. म. भिडे—

‘विविधज्ञानविस्तार’ ह्या विख्यात मराठी मासिकानें १८९७ पासून सुमारे तीन पिढ्या महाराष्ट्रातील साक्षर वर्गांत ज्ञानप्रसाराचें कार्य अप्रतिहत केलेलें असल्यामुळें त्यांतील विविध लेखांत के बाळशास्त्र्याच्यासंबंधी ठिकाठिकाणी उल्लेख सांपडावे हें अतर्क्य संहजिक होय; आणि त्या नियमकालिकाच्या असाधारण विद्वत्पंथरेमुळेच त्यांत केलेल्या चुकाहि अधिक दडमूल होत गेल्या आहेत ! ह्यास्तव ह्याच एका मासिकांतला कांहीं निवडक उल्लेख प्रथमतः लक्षात घेणें इष्ट होईल. उदाहरणार्थ, “महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजन” (मार्च १८७८) ह्या लेखांत पुढील गौरवर वाक्यें आढळतात:—“सदाशिव काशिनाथ छत्रे, चान्द्र गंगाधर शारंगी, इरी केशवजी, भोविंदजी नारायण, हे आमच्या मराठी मापेचे हुकर, इत्यइन, टेंपल, आडिपनच होत. इंग्लंडामध्यें या नामोक्ते गद्य-ग्रंथकारांनी गद्याची प्राप्ति पाहून स्वभाषेची सुधारणा केली. त्याप्रमाणेंच आमच्याहि पूर्वोक्त ग्रंथस्थांनी नानाप्रकारच्या विपन्नार लहानमोठे निबंध लिहून तिच्या ठिकाणी सरलत्व, मनोबोधस्त्व, आगि मार्दव इत्यादि गुण उत्पन्न केले. व्याकरणनियमाचीही चांगली नगरणा केली. हा महान लाभ आम्हांस करवून [करून ?] दिल्याबद्दल ते शिरसावंच होत” (पृ. ५८, स्थ. अ.) तसेंच ह्या लेखांत इतरत्र राखेल वाक्येंहि आढळतात:—“दिवाय इंग्रजी विद्यालयांत विद्यागुरूचा जगाम प्रथम जागा मिळाली ते विद्वन्मुकुटमणि चान्द्र गंगाधरशारंगी जामेकर यांनीही विद्याखात्याकरितां दोनतांन चांगले २५ तयार केले यांनींच ‘दिग्दर्शन’ व ‘दर्पण’ या मांशांचीं दोन वर्तमानपत्रे चालविनीं होती! मरणाच्या अगोदर कांहीं दिवस हे ‘नानाशास्त्रा’वर रसिकता ग्रंथाच्या आधरें एक वधीन ग्रंथ रचोत होते....” (पृ. ५२). सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास ही विधानें म्हणजे पूर्वोक्त ‘कविचरित्र’ व ‘मुद्रार्चें वर्णन’ ह्या पुस्तकांतील एतद्विपरक सज्जुराच्यच अनुवाद होय, अतः प्रत्यत होईल. अर्थात् माग निदर्शित केल्याप्रमाणें ‘दिग्दर्शन’ व ‘दर्पण’ हीं दोन वर्तमानपत्रे होती असे सांगण्यात आणि त्यांच्या वाचकाना येथेहि चूक शाली आहे, हें स्पष्ट आहे !

आतां ही चूक पुढे दडमूल वशी शाली तें पाहा. “मराठीभाषा व ग्रंथोत्तेजन” ह्या वरच्याच विषयावर ‘महाराष्ट्रभाषासेवक’ लिहितो:—“त्याचप्रमाणें चान्द्र गंगाधर

शास्त्री जांभेकर यांनी ‘ दिग्दर्शन ’ व ‘ दर्पण ’ या नांवाचीं दोन वर्तमान-पत्रेही या काळांत चालविलीं होती. ” (वि. ज्ञा. वि. पु. १५, अंक ५, १९०४). अर्थात् वरील पहिल्या लेखानंतर २५ वर्षांनीं लिहिलेला हा लेख असूनहि मध्यवर्तमाने दर्शविलेलीं दोन्हीचढील वाक्यें प्रायः एकरूप आहेत हे लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

लोकप्रिय नामांकित मंत्रचराची पुरीची विषयनें हि चिबित्तक व प्रतिष्ठित गणिलेल्या लेखकारांमधूनमुखां प्रमाणभूत मानिली गेल्यामुळे वाचकांची बरी दिशाभूल होते, हे सत्यील उदाहरणावरून दिसून येतें. ‘ मराठी मासिकें, त्यांचें स्वरूप व सुधारणेच्या दिशा ’ ह्या लेखांत रा. ना. गो. चापेकर, बी. ए., एलएल बी. सागवान. — प्रैमासिक ज्ञानदर्शन काढून आमच्याकडे मासिकाचा अगर नियतकालिकांच्या उपक्रम घालू गंगाधर शास्त्री यांनीं केला असें म्हणतात. ” (वि. ज्ञा. वि. ऑगस्ट १९५). ह्या ‘ वाक्यांतील विषयन “ असें शब्दयोजना गेल्यामुळे वाहीम जणून गेल्याचें दिसतें. मात्र “ कोण म्हणत ! ” हे येथे सांगितलेंचें नाही ! तथापि चाणाक्ष वाचकांच्या लक्षांत येईल की, ‘ हे ज्ञान ह्या प्रसिद्ध लेखकाना ‘ निबंधमाले ’ च्या पारायणानेंच झालेंचें असें पाहिजे. “ प्रस्तुत मालेचा उद्देश ” ह्या आपल्या लेखांत (फेब्रुवारी १८७१) मराठी मासिक पुस्तकांची जन्मदया सागत असतां विष्णुशास्त्री यांनीं लिहिलेलीं वाक्यें अशीं आहेतः— “ हा प्रधात पहिल्यानें बाळ गंगाधर शास्त्री नामें करून जो प्रसिद्ध विद्वान् आपणामध्ये प्रथम होऊन गेल्या त्यानें घटला असें दिसतें, ते ‘ प्रैमासिक ज्ञानदर्शन ’, नांवाच एक पुस्तक काढील होतें. ” परंतु बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांना ‘ प्रैमासिक ज्ञानदर्शन ’-कडे वनविषयात स्वतः ‘ माला ’ वर विपक्षकारांनीच काळविपर्यायाची व वर्तुविपर्यायाची दुहेरी घोडचूक करी केली आहे, ते त्याच्यामधीच्या विवेचनांत पूर्वी विवाद केले जातल्यामुळे येथे ती पुनरुक्ति करण्याचें वारण नाही.

‘ निबंधमाले ’ ने लहानमोठ्या रांच मराठी लेखकांची पद्धत करी घाली होती, हे ह्याच वर्षाच्या ‘ विस्तारा ’ नंतरत ‘ महापद्म साहित्यपत्रिके ’ च्या अंक ७ ते ९ मधलं ह्याच विषयार आलेल्या रा. गो. म. मिडे वाक्यादि लेखकून स्पष्टाणे वळून येतें. त्यांचे शब्द असेः— “ बाळशास्त्री जांभेकर यांचें ‘ प्रैमासिक ज्ञानदर्शन ’ एका काळी अतिशय प्रसिद्ध व लोकप्रिय होतें. परंतु त्यांचे सुगम दर्शनादी आज [१९१५] दुष्प्राप्य झाले आहे. ” अर्थात् हे “ दुष्प्राप्य ” व धासक “ दर्शन ” हि ‘ माला ’ वर रांनीच त्यांचे घडविले कारण, विष्णुशास्त्र्याच्या ह्याच पूर्वीक लेखात “ मागील पुस्तकांत धासगथ्य असें जांभेकर यांचें ‘ प्रैमासिक ज्ञानदर्शन ’ हेंच असें”, अर्थादि पुढे म्हटलें आहे । येथें विशेष लक्षात देण्यासारखी गोष्ट म्हणजे वरील दोन रं रं एवममयाच्छेदे १९१५ मध्ये प्रसिद्ध झालेले अगळे तरी रा. मिडे दे रा. चापेकरांच्या पुढच्या पिढींतले लेखक होत.

‘ कैलासवासी भाऊ महाजन ’ व रा. रा. मि. गुंजीकर (?)

फै. बाळशास्त्री जांभेकर हे भाऊ महाजनांच्यापेक्षा गुमरें तीन वर्षांनीं बरील जमून यांच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धांत भाऊंनीं त्यांचे स्नेहाचें सादकार्य होत ह्याविशीं दोका

नाही, परंतु बाळशास्त्री सन १८४६ मध्ये अल्प वयांत परलोकवासी झाले, तर भाऊ चांगले पाऊणशें वर्षांचे होऊन १८९० मध्ये मरण पावले इतकेंच नव्हे, तर १८६२ च्या सुमारास ते नागपुराकडे जाऊन पक्के स्थायिक झाले होते. ह्या गोष्टीमुळे आणि बाळशास्त्रीवाच्या पश्चात् त्यांच्याप्रमाणे त्यांनीही वृत्तपत्रव्यवसाय पतकरून सुमारे बीस वर्षे मुंबईत राहून मराठी भाषेची व लोकांची चांगली सेवा केल्यामुळे, पुढील लेखांना त्या उभयतांतील सहकार्याने वास्तविक स्वरूप काय होते हे नीटसे उमगले नाही, आणि त्यामुळे त्यांनी त्याविषयी कांहीशा अज्ञानाने व अभिमानाने भरलीच विधाने केलेली आहेत. ह्याचे लक्ष्य उदाहरण म्हणजे 'वि. क्षा. विस्तारां'त प्रसिद्ध झालेला "कैलासवासी भाऊ महाजन" * हा त्यांजवरील मृत्युलेख होय. (जाने-फेब्रु. १८९०). हा लेख त्यावेळीं निनाबी छापलेला असल्याकारणाने त्या स्वेच्छाचा अधिकार काय हें पक्कें समजत नाही. तथापि आज आम्हांस ह्या विषयाचे संशोधनान्ती जें ज्ञान उपलब्ध झाले आहे त्या दृष्टीने पाहता प्रस्तुत मृत्युलेख स्थितीच्या गृहस्थास त्या विषयाची विध्वंसनीय माहिती नाही, वसंसे स्पष्ट म्हणावें लागतें; इतकेंच काय, पण त्याची कित्येक विधाने अत्यंत चुकीची व विपर्यय असल्याने आटवून येत. ह्या लेखाचे अगदी आरंभाचे वाक्य असं आहे:—“‘दर्पण’ नांवाच्या मुंबईतील अगदी पद्धत्या मराठी वर्तमानपत्राचे कर्ते प्रख्यात विद्वान् गृहस्थ रा. रा. गोविंद विठ्ठल महाजन, ऊर्फ भाऊ महाजन, हे तारीख ४ जानेवारी सन १८९० रोजी नागपूर येथे कैलासवासी झाले.” [स्थ.आ.] हा समग्र लेख येथे उतरून घेवें शक्य नसत्यामुळे त्यांतील प्रस्तुत विषयनिरूपणाच्या दृष्टीने महत्त्वाची तेवढी वाक्ये प्रथम उद्धृत करून मग त्यांचे सारासारापरीक्षण करू. “भाऊ महाजन आणि प्रसिद्ध बाळशास्त्री जांभेकर यांचा मोठा स्नेह असे. बाळशास्त्री यांच्या सहाय्याने आणि उत्तेजनाने भाऊ महाजन यांनी ‘दर्पण’ या नांवाचे एक मराठी-इंग्रजी वर्तमानपत्र आरंभून कांहीं वर्षेपर्यंत चालविले होते. ‘दिग्दर्शन’ या नांवाचे शास्त्रीय विषयांचे मराठी मासिक पुस्तक यांनी कित्येक वर्षे चालविले होते. ‘प्रभाकर’ नांवाचे मराठी वर्तमानपत्रही यांनीच चालविले होते. प्रभाकर-कत्यांनी प्रभाकर कायम ठेवून, ‘धूमधेतु’ या नांवाचे दुसरे एक पत्र चालू केले. भाऊसाहेब यांनी ‘ज्ञानदर्शन’ या नावाचे दुसरे संगम पत्रांचे दैनिकिक पुस्तक एक दोन वर्षे चालविले होते. ‘उपदेशचंद्रिका’ म्हणून एक दुसरे मासिक पुस्तक त्यांनी कांहीं दिवस चालविले होते. ‘शब्द-सिद्धि-निबंध’ या नावाचे एक पार उपयोगी पुस्तक भाऊसाहेब यांनी बाळशास्त्री

* प्रस्तुत लेख ‘विस्तार’चे आद्य संपादक रा. रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांच्या नांवावर रा. अ. का. प्रियोळकर, वा. ए., यांनी त्यांच्या ‘संकलित लेख’ ह्या पुस्तकांत घातलेला आढळतो. परंतु ही गोंठ आस्वाप्त चिं व वाटते. पररण, ह्या लेखापूर्वी सहा वर्षे प्रसिद्ध झालेल्या ‘सगरस्वतीमंडळ’ (१८८४) नामक ग्रंथांत त्यांनीच पुढील निमिद्वय विधाने केली आहेत. “महाराष्ट्र देशामध्ये राहिले मराठी वर्तमानपत्र बाळशास्त्री यांनी आरंभिले. त्याचे नांव ‘दर्पण’ होते. यांनीच ‘दिग्दर्शन’ नावाचे शास्त्रीय विषयाचे पद्धिले मासिक पुस्तक प्रसिद्ध करण्यास आरंभ केला.” (पृ. १९९) —संपादक

यांच्या महाय्याने केलेले शास्त्राभ्यासच पुढील तरे चालत असे. ” [स्यू. आ.]

आतां ह्या लेखकाच्या मांड अजनाच्या काय म्हणावे ? त्याचे म्हणणे सरें घेत्याग ‘दर्पणा’ ये कोने बाळशास्त्री जांभेकर हे नव्हेतच—वरें “कॉने” भाऊ महाजन, आणि त्याम बाळशास्त्र्याचे कोळ “सुमा]दाय्य आणि उनेत्रन !” वरें, भाऊंनी तें “कांही वेंगयेंत च उविलें होतें.” — किती को हे त्याम मांडीत नाही; परंतु ‘दर्पण’ त्यांनी चालविलें इतकेंच नव्हे तर तें “आरंभून” चालविलें, असे तो धडधडीत गांगतो ! ‘दर्पण’ प्रत्यक्ष निघले कथा, आणि बंद पडले कथा, होळ माणसाच्या भावगतीत तो पडत नाही. मात्र महाजन यांनीच तें “आरंभून कांही वेंगयेंत चालविलें” ह्याविषयी त्याला तिळमात्र नका नाही ! तसेच प्रथमरेभा “दर्पण नावाच्या मराठी वर्तमानपत्राचे कोने” असे तो त्याला मंगेपिनो, तर पुढें “दर्पण या नावाचें एक मराठी-इंग्रजी वर्तमानपत्र” चालविलें, असे सांगतो. वास्तविक त्याला “इंग्रजी-मराठी वर्तमानपत्र” म्हणले पाहिजे ह्याचे त्याला यथार्थ ज्ञान नाही ! कारण, हें गर्वच धुल्लिप्रामाथ्य ! बहुधा ह्या लेखकाचा जन्महि होण्यापूर्वी जे वृत्तपत्र बंद पडले, आणि ह्यावर्षी (१८९०) त्या मॅट्रिंग बरोबर अर्धघटक झळले होतें, त्याचें सम्पू्क ज्ञान त्याम महाजनाद्वजी बोटून होणार ? तथापि ह्या लेखकानें ‘कविचरित्र’ व ‘मुंबईचे वर्णन’ ह्या दोनच पुस्तकांतिल कै. बाळशास्त्री जांभेकराच्या विषयाचे अल्प उल्लान्त रक्षणपूर्वक वाचले असे, तरी ‘दर्पण’ व काय, पण ‘दिग्दर्शन’ हि बाळशास्त्र्यांनीच “आरंभून” चालविलें, आणि त्याच्या मूळ वर्तुताशी भाऊ महाजनांचा कांही एक संबंध नव्हता, हें स्पष्टममजले असतें, कै. भाऊ महाजनांचा हा दुरमिमानी केवारी केवळ ‘दर्पण’ व ‘दिग्दर्शन’ ह्यांचेच कर्तव्य त्याम देऊन धायन नाही, तर “‘उपदेशचंद्रिका’ म्हणून दुसरें एक मासिक पुस्तक त्यांनी कांही दिवस चालविलें होतें,” असेहि तो ठामून गांगतो ! पण ह्यावर्षीहि आधर काय ? त्या मासिकाचा १८४४ मध्ये एककम करताना त्याच्या पहिल्याच प्रकाशनां जो ‘प्रस्तावना’ आहे ती अशीः— “माझे देशाचे लोक हो—कांही महिन्यांवर मी तुझाग वचन दिलें होतें कीं आपल्या पांवित्र हिंदुधर्म याचें संरक्षण होण्याकरितां मी दरमाहा एक लाहानसं पुस्तक काढणार आहे. तें वचन पार पाडण्याची मी योजना आतां केळी आहे. परंतु या मेषाचा उद्देश, व यांत कोणकोणते विषय येत जातील, व हें पुस्तक काढण्यास कोणत्या कारणामुळे प्रवृत्त जाहालों याचें मक्षेपत. तुम्हांम प्रथमारेभी निवेदन करणे अवश्य आहे हे जाणून तें मी खाली लिहितों.” आणि निचा घेवट असा आहेः— “या माझे अल्प प्रयत्नास तुम्हां सगंही मदत करावो अशा मनोरथ आहे.—मोरमट दांडेकर” [स्यू. आ.]

ह्यावस्त ‘उपदेशचंद्रिका’ ह्या मासिकपुस्तकाचे प्रवृत्त व मेषादक भाऊ महाजन नवून मोरमट दांडेकर हे तत्कालीन हिंदुधर्माभिमानी गृहस्थ होतें, हें स्पष्ट दिसून येईल. मग हें मासिक “मुंबई प्रमाकर स्थापनान्यांन उघडिलें” जात असे, एवढ्यावस्तच तें महाजनांनी चालविलें होतें असे लेखकाचे म्हणणे अगण्यात नकळे ! “‘दिग्दर्शन’ या नांवाचे शास्त्रीय विषयांचे मराठी मासिक पुस्तक यांनी [भाऊ महाजन] विषयेक वेंग चालविलें होतें.” हें प्रस्तुत महाजन-पक्षपाती लेखकाचें म्हणणेहि त्याच दृष्टीने घाटल्यास

मान्य करावें ! कारण, तें मासिक प्रथमतः मे १८४० पासून जरी “ गणपत कृष्णाजी याचे छापखान्यात छापिलें ” गेलें, तरी फेब्रुवारी १८४२ पासून तेंहि “ मुंबईमध्ये प्रभाकर छापखान्यात छापिलें ” जाऊं लागलें. परंतु बाळशास्त्री जांभेकर यांचें “ दर्पण ” पत्र जून १८४० अखेर वद पडल्यानंतर भाजेंनी १८४१ मध्ये एन्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशनमधील काम सोडून त्यांच्याच प्रोत्साहनानें व साहाय्यानें ऑक्टोबर १८४१ पासून ‘ प्रभाकर ’ साप्ताहिक व मासोमाग ‘ प्रभाकर छापखाना ’ हि बाळ केळ्यामुळें ह्या सर्व उद्योगात मूळ कर्तृत्व व साहाय्य कोणाचें तें निरभिमानतया सात्तासार विचार करणाऱ्यास सहज उभजणार आहे. ह्यासंबंधी काहीं विवेचन मागे एके ठिकाणी केळें असल्यामुळें येथें आधिक लिहिण्याचे प्रयोजन नाही. तात्पर्य, रा. भाऊ महाजन हे एक विद्वान मराठी लेखक व कर्तृत्ववान् संपादक होते, त्यांनीं बाळशास्त्र्याच्या पश्चात् हि स्तन प्रथमतः ‘ प्रभाकर ’ व पुढें कितीक वर्षांनीं ‘ धूम-केतु ’ हे दुमरे एक इलक्या किमतीचें साप्ताहिक जोडीनें चालविलें, त्याचप्रमाणें १८५४ पासून अडीचतीन वर्षे ‘ ज्ञानदर्शन ’ त्रैमासिकहि काढून पाहिलें, आणि ह्या अनेक नियत-कालिकांच्या द्वारे त्यांनीं मराठी भाषेची बहुमोल सेवा करून लोकमत जागृत केलें ह्याविषयी कोणाचेंच दुमत नाही. परंतु ही त्याची पुढील दीर्घकालीन कामगिरी लक्षात घेऊन अष्टपैल बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता, कार्यकर्तृत्व, लोकमंगल इत्यादि गुणांत कै. बाळशास्त्री हे त्यांच्यापेक्षा पुष्कळच वरच्या कोडीतील पुरूप होते, आणि १८४९ पर्यंत भाऊ महाजन हे अद्यापि होतकरू तण अमून त्यांच्याच मार्गदर्शित्वानें व साहाय्यानें पुढे येऊं लागले होते, ह्या मह-त्वाच्या गोष्टीकडे सर्वथा दुर्लक्ष करून, कांहीशा अज्ञानानें व दुरभिमानाने कै. बाळशास्त्र्याचें अमाधारण कर्तृत्वहि विन्येक लेखकांनीं त्याच्यापासून हिरावून घेण्याचा जो प्रयत्न केल्य आहे तो केवळ निराधार, भ्रमक व अप्रयोजक होय, हे गेथें स्पष्टपणे मागितलें पाहिजे.

आद्य मराठी नियतकालिकें व रा. नां. व. भवाळकर

कै. भाऊ महाजन हे नव्या मराठी नियतकालिक्युष्टीचे कै. बाळशास्त्री जांभेकरांच्या खालोखाल दुमरे थोर प्रसन्न म्हणविले जाण्यास पात्र असा तो त्यांचे चरित्र व कार्य ह्यागंबंधी ‘ विस्तारा ’ तेंल ह्या लहानशा म्युल्लेखान्तरिके लष्कालांत वा तदनंतरच्याहि नियत-कालिकांत कोठे काहीं श्रान्त दृष्टीस पडूं नये याचे आशा वाटते ! अर्थात् अशा स्थितांत ‘ विस्तारा ’च्या पुढील पिढीतील अनेक लेखकांनीं ह्या म्युल्लेख प्रमाणभूत मानून त्यातील चुकीची माहिती पुनः सररास मागत घेतलें, हे कमप्राप्तच नव्हे काय ? त्याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे रा. नां. व. भवाळकर, बा. ए., बी. एन्. यांनीं लिहिलेला “ विविधज्ञान-विस्तार आणि मराठी नियतकालिकें ” हा लेख हांय. (वि. ज्ञ. वि., मे १९२९). ‘ विस्तार ’—पूर्वकल्पवागूनच्या मराठी नियतकालिकांचा प्रस्तुत निषधान विलून परमर्श घेऊन अगल्यानें मे विंगत महत्वाचा झाल्य आहे त्यांतून रा. भवाळकर हे त्या मामिक्यच्या पुन्या पिढीतील एक अल्पमूल्याक व महानुभाव-वाङ्मय-गोशोधक म्हणून प्रगट अमून ‘ विस्तारा ’ची पत्ताम वर्षांचा विस्तृत विवरणांदि त्यांनाच तयार केल्य आहे. तरावि अशा अर्थव्यास पावलेल्या विद्वानांचे लिखाणमुद्रां किती असमजण, भ्रमक व अविश्वसनीय असे

शकतें, हें त्याच लेखांनील त्याच्या बाळशास्त्रा व भाऊ महाजन यांच्यामध्यर्थाच्या अनेक विधानांवरून स्पष्ट दिसून येते. ते लिहितातः—

“मराठीतील आद्य नियतकालिककार रा. विठ्ठल गोविंद उर्फ भाऊ-साहेब महाजन यांनी आपले मित्र रा. काशिनाथ बापूसाहेब छत्रे व मुप्रसिद्ध वे. शा. सं. बाळशास्त्री जंभेकर यांच्या सहाय्याने मुंबईस स्वतःचा छापखाना काढून पहिलें वर्तमानपत्र ‘दर्पण’ व पहिलें मासिक ‘दिग्दर्शन’ सुरू केलें, आणि त्यात ते व त्याचे मित्र अनेक उपयुक्त विषयांवर भारदस्त व ज्ञानवर्धक लेख लिहू लागले.” (पृ. १८३). पुढे पुनः ते सांगतात — “दुसरें विख्यात त्रैमासिक ‘ज्ञानदर्शन’, हें १८५४ मध्ये भाऊ महाजनाच्या सहाय्यत्वाखाली सुरू झाले अशा प्रकारचीं उत्कृष्ट मासिकें भाऊसाहेबांनी पूर्वी कोही काळ चालविलीं होती, व ‘दिग्दर्शन’ आणि ‘उपदेशचंद्रिका’ हीं त्यांच्याच हातचीं रोपें होती; किंबहुना मराठीमध्ये नियतकालिकांचा प्रयोग प्रथमतः त्यांनींच केला होता ” (पृ. १८७. स्पृ. आ.)

आतां ह्या मजकुरात किती विलक्षण चुका लेखकाने केल्या आहेत त्या पाहो. (१) त्याच्या मतें रा. भाऊ महाजन हेच “मराठीतील आद्य नियतकालिककार होत,” आणि “मराठीमध्ये नियतकालिकांचा प्रयोग प्रथमतः त्यांनींच केला. परंतु हें त्याचें मुख्य विधानच सर्वांशीं वस्तुस्थितीसोद्देग आहे, हें आपण पाहिलेच आहे. (२) रा. महाजनांच्या ह्या कैद्याच्या त्याचें नांवमुद्दां बरोबर माहीत नाही. तें “रा. विठ्ठल गोविंद” नसून “रा. गोविंद विठ्ठल” असलें पाहिजे. (३) ह्यापेक्षा वेगळी चुक हे नागपुरस्थ मराठी भाषेचे विद्वान् ‘संशोधक’ व ‘प्राध्यापक’ त्र्यम्बक पुढच्या नावात करितात. स्वतः त्यास अभिप्रेत असलेले “छत्रे” “काशिनाथ बापूसाहेब” हे नसून प्रसिद्ध “बाळमित्र”-केंतें “सदाशिव काशिनाथ” हे होत; आणि ह्या सदाशिवपंत छत्र्यांना “बापू” छत्रे म्हणत असत. पण प्राध्यापक बापूसाहेब भवाळकर यांनी सदाशिवपंथाच्या वडिलांना “बापूसाहेब” बनविलें आहे! बाकी त्याच्या मतें “काशिनाथ बापूसाहेब छत्रे” ह्या नावांतहि “बापूसाहेब” हें नाव काशिनाथाच्या वडिलांचेहि त्यांनी कल्पिलेच नसेल, असें सांगून नाही! (४) पुनः ह्याच “बापूसाहेब” छत्र्यांना रा. भवाळकर हे भाऊ महाजनाचे “मित्र” कल्पितात! पण येथें वेगळी घोडचूक होत आहे ह्याची ह्या संशोधकांना वृत्तनाथ दिसत नाही. बापू छत्रे यांना भाऊंची वडील बहीण दिलेक्षी होती; आणि भाऊ मुमारे आठ वर्षांचा असतां त्याच्या त्याच्या शिक्षणासाठीं त्यांना मुंबईस आणिले, तेव्हां त्यांचे स्वतःचे वय पसंतिशीच्या पुढे असून ते मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे, दरमहा १०० रु. वेतन मिळविणारे एतद्देशीय सेक्रेटरी होते! (५) भाऊ महाजनांचे दुसरे मित्र बाळशास्त्री जंभेकर यांना त्यांना “मुप्रसिद्ध वे. शा. सं.” बनविले आहे. ह्यामध्ये अ-प्रशस्त असें काही नाही, परंतु हे उपपद रा. भवाळकरांनीं येथें लाविले अगत्यानें बाळशास्त्री हे केवळ ‘शास्त्री’ नसून पौढव्य प्रसिद्धे ऑप्प्रेडिएटिव्ह महाविद्यालयीन अध्यापक म्हणजे ‘प्रोफेसर’ होते, ह्याचे ज्ञान त्यांमि कितपत आहे ह्याचे मोठे शंका येते! (६) परंतु सरां मौज अद्यापि पुढेच आहे, ती ही की, भाऊंनीं बापू छत्रे व बाळशास्त्री जंभेकर “यांच्या सहाय्यानें मुंबईस स्वतःचा छापखाना काढून पहिलें वर्तमानपत्र ‘दर्पण’

य पहिलें मासिक 'दिग्दर्शन' सुरू केलें." अर्थात् वाचकांनी हा कार्यकारणभाव नीट लक्षात घ्यावा : भाऊंनी प्रथम छापखाना सुरू नसत मग 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' हीं नियतकालिकें सुरू केलीं, आतां वस्तुस्थिति अशी की, 'दर्पण' निघतें १८३२ मध्ये, 'दिग्दर्शन' १८४० मध्ये, आणि भाऊ महात्म्याचा प्रसिद्ध 'प्रभाकर छापखाना' उभारला गेला १८४२ सालीं। (७) आणि वाचकांनी हें विसरूं नये की, रा. भवाळकरांच्या मतें हा छापखाना व ही नियतकालिकें "भाऊसाहेब महाजन यांनी आपले मित्र रा. काशिनाथ चावूसाहेब छत्रे यांच्या स[मा]हाय्यानें" सुरू केली, परंतु त्यांचें दुर्दैव असें की, खरे "चावूसाहेब छत्रे" ही सर्व सृष्टि निर्माण होण्यापूर्वीच कित्येक वर्षे-सन १८३० मध्ये-परलोकवासी झाले होते! मग ते बिचारे 'प्रभाकर छापखाना' काढणें दूरच (१८४२), पण १८३२ चे 'दर्पण' काढण्यास तरी भाऊंना कसे साहाय्य करणार? (८) आणि ह्याच घटना जर अघटित होत, तर रा. छत्रे हे भाऊंचे मित्र पूर्वीक नियतकालिकात "अनेक विषयांवर भारदस्त व ज्ञानवर्धक लेख" - , कदाचित् त्याच्या अंगां तितकी स्त्रुतनशाक्ति होती अशी घटणांभर कल्पना केली तरी-स्वर्गांतून कसे लिहिणार! सारांश, 'संशोधक' - 'प्राध्यापक' चावूसाहेब भवाळकर यांनी परीत उपायांत जो एकाद्वर प्रतिभाविलक्षण प्रघट केले बाहे त्यादखन त्यांना 'नवलकथाकार' म्हणणेंच अधिक यथार्थ नव्हे काय? किंवा एका चार ओटींच्या वाक्यात ह्यापेक्षा अधिक हेत्वाभास द्यावीहि अन्य प्रतिभावान् कथा कादंबरीकार तरी निर्णू शकेल काय? (९) बरें, हा प्रतिभाविलास येथेच सर्व संपला नाही रा. भवाळकर पुढें सांगतात की, भाऊ महाजन यांनी 'दर्पण' काढले इतकेंच नव्हे, तर " 'दिग्दर्शन' आणि 'उपदेशचंद्रिका' हीं त्यांच्या हातचीं रोपें होती: " परंतु ह्या सर्व प्रकरणीं वस्तुस्थिति काय होती हें मागें नुकतेंच विशद केलेलें असल्यामुळे त्याचो पुनराक्षिप करणांचें कारण नाहीं; आणि बरील अल्प विवेचनावन्नाहि " कैलासवासी भाऊ महाजन " ह्या पूर्वीक मृत्युवेळांतील चुकीचीं विधानेंच रा. भवाळकरांनीं अपूर्व कल्पकतेनें येथें पुनः केली आहेत, असें वाचकांस आढळून येईल।

ह्यानंतर सुमारे गेल्या वीसपंचनीस वर्षांत मराठी भाषा-वाङ्मयेतिहासादिविषयक अनेक ल्हानमोठे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत त्याच्यामधून कै. बाळशास्त्री जांभेकर याच्याविषयी कोणी कितपत विश्वसनीय व यथार्थ माहिती दिलेली आहे तिचें शक्य तें कालानुक्रमानें शोधक्यांत निरीक्षण करूं.

रा. रा. भि. जोशी यांची 'मराठी भाषेची घटना'

रा. रामचंद्र भिकाजी जोशी हे गेल्या पिढीतील एक प्रसिद्ध मराठी व्याकरणकार व वाङ्मयेतिहासकार होत. त्यांचि 'मराठी भाषेची घटना' (१९२३) ह्या त्यांच्या मोठ्या ग्रंथांत पुढील बांदी उद्देग वाढवतून होतून त्यांचें कै. बाळशास्त्रीजांभेकरां यांचा अज्ञानच दिसून येतें, ते लिहितातः—

" त्यावेळच्या ग्रंथकारांमध्ये बाळशास्त्री जांभेकर, सदाशिव काशिनाथ छत्रे, हरि चैतनजी, गोविंद नारायण माढगांवकर, रावसाहेब मंडवीक, दाशेबा पांडुरंग हे मुख्य होते." (पृ. ३५४)

“या मुंबईच्या मंडळीने ज्ञानप्रसारक, ज्ञानदर्शन, दिग्दर्शन, चंद्रिका इत्यादि मासिक पुस्तकें चाङ्गविलीं अगून त्यामध्यें इंग्रजी पुस्तकें वाचून त्यावर लिहिलेले मराठी लेख घेत.”* (पृ. ३५५)

वरील प्रथमाराच्या नामावळीत वाङ्मयेतिहासकाराजें काणनिर्देश जसे कमलाः करणे अवसर आहे तसे ते केलेले नाहीत. म्हासिंह बादासाथ छत्रे याचे नांव पहिले आणि दादोबा पाडुसंग याचे हरि केशवजी व बाळशास्त्री याच्या मागोमाग यावयास हवें होतें. प्रथमाराच्या संबंधात हा कालानुक्रम जमा चुकलेला आहे. तथा तो मासिक पुस्तकाच्या निर्देशांतहि चुकत्य आहे ह्या वर्गांत ‘दिग्दर्शना’चे नांव प्रथम यावयास पाहिजे. पण ते कधी निघाले अथवा कसे होतें ह्याचें ज्ञान प्रथकव्यासि मुळाच नसल्यानें त्यानें त्याचा ह्या सुमारास कोठें तरी उल्लेख केला इतकेंच. ‘हेंच पहिलें मराठी मासिक पुस्तक असून त्याचे प्रवर्तक बाळशास्त्री जांभेकर होते, एवढा तरी विनचूक माहिती बी. ए. च्या परीक्षेस नेमिल्या जाणाऱ्या १९२३ च्या पुस्तकांत अनावयास नको काय ?

पुनः पुढील वाक्य पाहाः— “मुंबईस प्रभाकर, इन्द्रकाश, नेत्रीव ओपीनियन्, हिंदू रिफॉर्मर, मिश्रोदय, मुबोधपानिका ही पत्रें निघून त्यामध्यें विष्णुशास्त्री पंडीत, मंडलीक, देशमुख, मोडक, भांडारकर, रानडे, परमानंद हे लेख लिहीत.” (पृ. ३६१) ह्या वर्तमानपत्रांच्या उल्लेखावरून ‘प्रभाकर’ हे मराठीतील पहिलें वर्तमानपत्र म्हणून प्रथमवार समजतात हे उघड आहे तो मान कै. बाळशास्त्री जांभेकर ह्याच्या ‘दर्पणा’कडे जातो, हें त्यांच्या गांवीहि नाही ! आणि ‘प्रभाकरा’चे कसे म्हणून भाऊ महाजनाचें नांव त्या काळीं इतके प्रसिद्ध अथवा त्याचाहि निर्देश जोडावुवाचा प्रश्न नाही ! एकूण वाङ्मयेतिहास लिहिणाऱ्या अशा जुन्या प्रथमाराच्याहि संशोधनाची आवश्यकता वाटत नाही हें तर झालेंच, पण एतद्विपरक जुने विधुमनीय उल्लेख ‘कविचरित्र’, ‘मुंबईचें वर्णन’, ‘अरुणोदय’ इत्यादि प्रसिद्ध मराठी ग्रंथांतहि त्यास संकलित करतां आले नाहीत ह्याचें नवल वाटतें !

रा. ग. रं. दंडवते यांचें ‘संक्षिप्त अर्वाचीन मराठी वाङ्मय’

‘संक्षिप्त अर्वाचीन मराठी वाङ्मय’ (१९२०) ह्या संदर्भग्रंथाचि प्रस्तुत विषयांत अर्वाच शोचनीय स्थिति आढळते. ग्रंथपदांक रा. गणेश रंगनाथ दंडवते यांनीं बडोद्याच्या सुप्रसिद्ध मुख्य ग्रंथालयांत ‘ल्यब्रेरियन’ म्हणून पुष्कळ वर्षे काम केले आहे, तरीहि आपल्या ह्या पुस्तकांत बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर (१८१०-४६) यांच्या संबंधी पुढील आपरी माहिती ते देनात :—

* हे वाक्य म्हणजे ‘निबंधमालें’तील पुढील वाक्याचा स्थूल अनुवाद दितो. “ते [म्ह. बाळशास्त्री जांभेकर] ‘त्रैमासिक ज्ञानदर्शन’ नावाचे एक पुस्तक काढून होते. तरीच त्यावेळेस ‘दिग्दर्शन’, ‘चंद्रिका’, ‘ज्ञानप्रसारक’, ‘श्रीही मासिक पुस्तकें निघत असत. या सर्वांवरून त्यावेळेस इंग्रजी भाषेच्या द्वारे जें ज्ञान आपणाय मुकतें होऊ लागलें होतें तें आपल्या मागेच्या द्वारे प्रगट करण्याची पुष्कळां हीम होती असें दिसतें.” (वर्ग १, अं. २, फेब्र. १८७४)

“पुराणेतिहाससंशोधक. यांचा जन्म दक्षिण कोंकणांत राजापुराजवळ पोंगुरलें (!) म्हणून गांव आहे तेथे झाला. हे सन १८२९ त एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूटचे शिक्षक झाले. शालेययोगी पुस्तकें तयार करण्याचें काम आरंभा त्यांनींच केले. यांनी ‘दिग्दर्शन’ व ‘दर्शन’ या नांवाचीं नियतकालिकेंहि कांहीं दिवस चालविलीं होती.” (चरित्र खंड पृ. ४)

आता बाळशास्त्री याचा जन्म ‘पोंगुरलें’ येथे झाला नाहीं, तर ‘पोंगुरलें’ येथे झाला. तसेंच सन १८२९ त ते शिक्षक झाले ती संस्था एल्फिन्स्टन् ‘इन्स्टिट्यूट’ नसून ‘स्कूल’ म्हणजे इंग्रजी शाळा होती. लेखकास ‘एल्फिन्स्टन् इन्स्टिट्यूशन’ म्हणावयाचें कदाचित् अमल्यास पुढे कांहीं वर्षांना ते नांव त्या संस्थेस मिळालें. बरे, १८२९ पासून १८४६ पर्यंत त्याच्या चरित्रात सांगण्यासारखें अधिक काहीच नव्हतें कीं काय ? लेखकाच्या मतें ‘पुराणेतिहाससंशोधक’ हीच त्याची विशेष उल्लेखनीय कामगिरी दिसते. वारण, तेवढाच निर्देश त्यांना आरंभी केला आहे. आणि तोहि आपल्या पुढीनें नव्हे, तर इतिहासार्थी राजवाडे याच्या एका लेखाच्या भरनक्षम आधारें - अर्थात् तो सर्वथा प्रमाणभूत मानिला पाहिजे ! परंतु त्यांनीं हें पुराणेतिहाससंशोधन कोठें कितेंसें केले, हें तरी सांगवयास नको काय ? वस्तुस्थिति अशी दिसते कीं, प्रस्तुत लेखकाम ग्रंथाच्यात वर्षांनुवर्षे शेकडों पुस्तकें व नियतकालिकें चालूनहि कै. बाळशास्त्र्याविषयी ह्या चार ओळीपेक्षा काही विरोध सांगण्यासारखें आहे आणि ते मागितलें पाहिजे ह्या गोष्टीचेंच सुळीं ज्ञान नाहीं ! पण त्याचा हा बहुमोल ग्रंथ थीमत सयाजी-साहित्य-मालेंतून १९२९ मध्ये बाहेर पडण्यापूर्वी त्या महा-पुरुषाविषयी मइत्ताची माहिती अगदीं शतकी का अल्प होती ? उपलब्ध साधनावरूनहि त्याच चार पाने उत्तम संकलन करता आलें नसतें का ? बरे, हिंदी करण्याची पात्रता आपल्या अंगीं नसेल तर बर उद्भूत केलेल्या चार गजाल ओळी स्वतः त्रिहिण्यापेक्षा इतर अनेक लघु चरित्रांची भरती जशी उमनवारीनेंच त्यांनीं केली आहे तशी तरी ही करावयास हरकत कोणती ! परंतु हे विद्वान् ग्रंथपालक व संपादक स्वतः म थोडेसे संशोधकहि समजत असावे. वारण, बाळशास्त्री “यांनीं ‘दिग्दर्शन’ व ‘दर्शन’ या नांवाचीं नियतकालिकेंहि कांहीं दिवस चालविलीं होती,” असें ते सांगतात ! ‘दिग्दर्शन’ हें मासिक आपल्यास विदित आहे, परंतु ‘दर्शन’ असेंहि पुढें एक नियतकालिक ते चालवीत होते, हा सर्वस्वी त्यांचाच अपूर्व शोध होय ! तो त्यांनीं सप्रमाण कोठें मिळ केला अमल्यास नकळे ! तुम ह्या त्यांच्या ‘दर्शना’चे प्रयत्न दर्शन आपणांस घेऊन मात्र हें नियतकालिक, लेखक अज्ञानाने समजतात त्याप्रमाणें ‘दर्शन’ हें नसून, तें ‘दर्पण’ हें मासिकच असलें पाहिजे, असें आम्ही धरून चालवें.

रा. देवने यांचा माहळणा त्याच्या पुस्तकात ठिकठिकांनीं आढळतो, पृ. २८ परा परिशिष्ट १ मधील तत्कालीन नियतकालिकांच्या यादींत अनेक चुका आहेत. ‘दिग्दर्शन’ चे वर्ष १८३७ हे नसून १८४० पाहिजे; आणि ‘प्रमाकर’ चे १८४० च्या ऐवजी १८४१ पाहिजे. शिवाय ह्याच लहानशा यादीत ‘त्रैमासिक पत्र’ व ‘ज्ञानदर्शन’ हीं भाऊ महाजनांच्या एकाच नियतकालिकाची दोन भिन्न नावे देऊन शिवाय १८५५ व १८५१

अशी दोन निश कोंढी ते अनुक्रमे नमूद करितात, हें आश्चर्य होय ! 'ज्ञानदर्शन' हेच 'शैक्षणिक' शब्द ने १८५४ मध्ये निघालें ह्याचें ज्ञान त्याग नाही ! पुनः पृ. १२९ वर 'प्रमाकरा' चे १८६० हे चुकीचे वर्ष त्यांनी दिलें आहे इतकेच नव्हे, तर "हे पत्त फार दिवस चालले नाही," अगोढी ते स्पष्ट सांगनात, परंतु हेहि मोठेच अज्ञान होय. कारण, हे लोकप्रसिद्ध पत्र पुढें निदान वीस वर्षे चाललें होतें.

प्रो. कृ. पां. कुलकर्णीकृत 'मराठी भाषा-उद्गम व विकास'

'मराठी भाषा-उद्गम व विकास' (१९३३) हा भाषाशास्त्रीय ग्रंथ रा. कृष्णजी पांडुरंग कुलकर्णी, एम.ए., बी.टी., "संशोधक, पेशवे दमर," यांनी रचिला आहे. ग्रंथकर्त्यांनी मुख्यत्वे ह्याच ग्रंथात प्रकट केलेल्या भाषाशास्त्रीय संशोधनाच्या व पांडित्याच्या बळावर मुंबईच्या एन्क्लिनरन कॉलेजिनील मराठी भाषेचे 'प्राध्यापकत्व' पुढें लमकरच पटकाविलें, आणि त्या विषयात पीएच्.टी. ची पदवी संपादनाच्या विद्याभ्यास त्यांच्या आश्रयन-संशोधनांत मार्गदर्शक होण्याचा विश्वाविद्यालयीन अत्युच्च मानदि अर्लांकडे मिळविल आहे. अर्थात् प्रस्तुत ग्रंथाची व ग्रंथकर्त्यांची प्रतिष्ठा इतकी मोठी गणिती होण्यानंतर त्यांच्या कृतीत प्रस्तुत्पारख्या नक्षिपपात अनभ्यस्त व अनविकारी लेखकांनै दोषस्थळे, दोषांनै हे परम साहज होय ! आणि तमें पाहिल्यास ह्या ग्रंथातील शुद्ध भाषा-शास्त्रीय संशोधनाशी आपणाम बांदी कर्तव्यहि नाही. तथापि कै. बाळशास्त्री जामेकराच्या संवेधीचे मराठी वाङ्मयातील निरदक उदित दृष्टीसादून घालण्याचें कार्य अंगावर घेऊन्या-नंतर अशा प्रमाणभूत व विश्वाविद्यालयीन उच्च पदव्याधरिता अक्षितीय पाठ्यग्रंथ म्हणून उपयुक्त ठरलेल्या ग्रंथांत प्रकृत ग्रंथादित विषयापुरतें ग्रंथकर्त्यांनै वाचकांग जें कांही ज्ञानदान घेलें असेल त्याचें सम्पूर्णग्रहण करणें अपरिहार्य होय. त्यातून ह्याच विद्वान् ग्रंथकर्त्यांनी मराठी भाषेचे दुमरे एक प्रगिद 'प्राध्यापक' रा. श्री. रा. पारसनीस, एम.ए. याच्या सहग्रंथानें 'अर्थाचीन मराठी' (१९३६) हें दुसरें एक पुस्तक प्रवेश-परिभेच्या विद्याप्यांसाठी उपयुक्त पाठ्यग्रंथ म्हणून लिहून प्रगिद केळें असून त्यांनील विषयाची मोडणीहि वरील ग्रंथाच्या आधारें केलेली आहे. तेव्हा ह्या दोनहि ग्रंथांतून आपल्याला काय ज्ञानसंग्रभ होतो तो एकत्रच पाहणें बरें.

ग्रंथकर्त्यांनी पूर्वोक्त पहिल्या ग्रंथात 'मराठीचे कालिक भेद' म्हणून एक मोठें स्वतंत्र प्रकरण (प्र. ४, पृ. १७७-२६९) घातलें असून मराठी भाषेचे "१ यादवकाळीन, २ बहामनीकाळीन, ३ शिवकाळीन, ४ पेशवेकाळीन, ५ आम्रकाळीन", असे वेगवेगळे पांच कालखंड काढिले आहेत, म्हणून कांही दक्षेय केले आहे. ग्रंथाच्या दृष्टीने अर्थन शुद्ध— आहे. तथा दृष्टीने उडल उडल पाहूं जाताहि त्या ग्रंथातील संशोधन किंवा संशोधकदृष्टि किती स्थूल, शिथिल व भ्रामक आहे, हें ग्यालाल उदाहरणावरून दिवून येईल.

"पुढें शिवशाही सुरू झाली. ह्या काळांतलें विचारपरि[ग्रं]वर्तक कवि रामदास-तुसारामादि झाले. त्यानंतर पेशव्यांची अमदांनी आली. नेह्यांगेगेन, नामन-

पंडित, श्रीधर, मुक्तेश्वर हे कवि झाले.” (पृ. १७८). हाच प्रकरणांत पुढे ‘शिव-
कालीन मराठी’—इ. स. १६००-१७०० व ‘पेशवेकालीन मराठी भाषा’—
इ. स. १७००-१८५०, अशा कालमर्यादा निश्चित केल्या आहेत. अर्थात् “मोरोपंत,
वामनपंडित, श्रीधर, मुक्तेश्वर हे कवि झाले” इ. स. १७०० ते १८५० ह्या काळांत!
आता त्या प्रचाराचा काय म्हणावे? हें इतिहासज्ञान, की इतिहाससंशोधन, की दोहोंचीहि
धन्य! केवळ ‘नवनीत’ हा जुना शास्त्रेपयोगी ग्रंथ जरी हे ‘संशोधक’ पाहते, तरी मोरो-
पताव्यतिरिक्त इतर सुप्रसिद्ध मराठी कवि पेशवेकालीन म्हणण्यापेक्षा तत्पूज्यचि आहेत, हें
त्यांस दिसून आलें नसतें काय? किंहुना ह्या कविवर्यांपैकी मुक्तेश्वर हा शिवकालीन तरी
समजणें उचित होईल काय? बरें, कर्श्या भाषेचा जेथें कालदृष्ट्या विचार कर्तव्य आहे तेथें
“मोरोपंत, वामनपंडित, श्रीधर, मुक्तेश्वर”, अशा ऐतिहासिक क्रम लावण्याची ही पद्धति
कोट्याळ? “संशोधक”च्या “पेशवे दप्तरा”तहि ती तशी! असेल असे वाटत नाही!

मंत्रकेंत पुढे एके ठिकाणी लिहितातः—“भाषिक उल्लाढाल व वाङ्मयीन दृष्ट्या
ह्या शिवकाल हा कसा निरस्मरणीय कालखंड आहे हें पुढें दिलेल्या कवींच्या नांवांवरून
बळून येईल. मुक्तेश्वर...शामराज...मुकाराम...वामनपंडित, नागेश इत्यादि.” (पृ. २१८).
आतां येथें गाळलेल्या इतर कवींची विचारपूस न करता ह्या नांवांकडे पाहिलें, तरी आपणांस
‘अंगे दिसून येतें की, बरीच अवतरणांत जे वामनपंडित व मुक्तेश्वर ‘पेशवेकालीन’
म्हणून मागितले त्यांनी आता ‘शिवकाला’ मध्ये प्रवेश केला आहे! मग मुक्तेश्वर हा
कवि एकच प्रसिद्ध असला तरी वामनपंडित अनेक आहेत ह्यामुळे तर असा प्रकार झाला
नसेल ना! मात्र ह्या यादीत शामराज व नागेश हे दुसरे दोन कवि संशोधकांनी
‘शिवकालीन’ ठरविले आहेत हें क्षमभर सध्यांत ठेकावे.

पुनः हे भाषाशास्त्रज्ञ भाषनातः—“पेशवाईच्या काळांत वामनपंडित,
मुक्तेश्वर...निरंजनमाधव, कृष्णमणीहरणाचा कर्ता शामराज...पण्डितप्रतापाचा कर्ता श्रीधर,
मधुमुनि....इत्यादि कवींनी मराठी भाषेची उत्तम सेवा केली.” (पृ. २२६). ह्या नामावळीवरून
हें गिळ आहे की, वामनपंडित व श्रीधर ह्या कवींचा येथें पुनरुच्चार केल्या अनन्यामुळे से
‘पेशवेकालीन’ न होत याविषयी ‘संशोधक’ ना त्रिदमात्र शंका नाही. तथापि वर
नुमताच ‘श्रीधर’ मागितला होता, आणि येथें ‘पण्डितप्रतापकर्ता श्रीधर’ मागितला आहे,
हे विवरतां काय नये. कारण, कदाचित् हे दोघे भिन्न थागनीलहि! दुसरी महत्त्वाची गोष्ट
म्हणजे, बरीच अवतरणांत नुमताच (पृ. २१८) वर ‘शामराज’ हा कवि ग्रंथकर्त्यांनी
‘शिवकालीन’ म्हणून जरी नोंदिला होता, तरी पुढील संशोधकांनी तो आतां
‘पेशवेकालीन’ समजला पाहिजे! परंतु मग ज्याकरी शामराज हा नागेशाचा
समकालीन समजला जातो, त्याअर्थी नागेश कगीतार्थि ‘शिवकाला’तून टाळून
‘पेशवेकालीन’ भाषिणें भग्न आहे! आपण पाहो! मात्र याची यत्न घेऊनी पाहिजे
की, मग ‘श्रीधर’चा ‘कृष्णमणीहरणाचा कर्ता शामराज’ हा कवि श्री. पंथु-मुद्रमुद्रकाचा
‘कृष्णमणीहरणाचा कर्ता शामराज’ हाच होय.

वरतुनः प्रत्येक स्थलें आपल्या ‘शिवकाल’ व ‘पेशवेकाल’ ह्यासंबंधी

संशोधन पाहण्याचा जरूर काय धर्मा आशेप कोणी घेईल. तथापि ग्रंथकर्त्यांची संशोधक दृष्टि प्रभुत प्रकरणांचे नव्हे, तर पण्दरीनेच कदां श्रमोन्पादक आहे, आणि तोच गोंधळ तिने 'पेशवेकाला'नेतरच्या 'आंग्लकालीन मराठी' ह्या कालखंडांतहि शेवटीं कसा घातला आहे, हे समजण्याच्या दृष्टीने हे दिग्दर्शन करणे अवश्य होतें.

'आंग्लकालीन मराठी' हा कालखंड ग्रंथकर्त्यांनी इ. स. १८५० पासून आजपर्यंतचा घेरिला आहे. परंतु 'पेशवेकालीन मराठी' (१७००-१८५०) व 'आंग्लकालीन मराठी' (१८५० ते आजपर्यंत) हे कालखंड शास्त्रशुद्ध कसे तेच आम्हास समजत नाही. 'पेशवेकाल' व 'आंग्लकाल' म्हणल्यानंतर ते इ. स. १७१४-१८१८ व १८१८ ते अद्ययावत् असे अनुक्रमे धरण्यास प्रत्यवाय कोणता? त्यामुळे भाषिकदृष्ट्या कोणते गण्डान्तर आले अमते? उलटपक्षी, 'आंग्लकाला'तच अर्वाचीन मराठी गद्याचा मुख्यतः पणा घातला गेला हें जर खरें तर 'पेशवेकाल' १८५० पर्यंत पुढे कोटप्यात अर्थ काय? पेशवेकालीन गद्यलेखक म्हणून पु. २२५ वर प्रतिनिधि, सुमेत, सचिव, सुतालिक प्रमृति जी प्रदीर्घ नामावळी दिली आहे ती सर्व मंडळी चांगली "प्रबुद्ध, सुसंस्कृत" असली, आणि त्यांनी नित्याच्या राजकीय व्यवहारात शेंकडां चांगली पत्रे लिहिली असली, तरी त्यांना काय "गद्य साहित्यकार" म्हणता येईल? किंबहुना ह्या यादीतील बहुतेक सर्वजण पेशवाई हुडास्थानंतर ठिकून तरी होते काय? किंवा १८१८ पासून १८५० पर्यंतचा जो काळवाधि 'पेशवेकालीन मराठी'त ग्रंथकर्त्यांनी निष्कारण समाविष्ट केला आहे, त्यामध्ये ज्याचा शिष्टणसंस्कार केवळ पेशवेकालीन होता व ज्याचा इंग्रजीचा गंधाहि महत्ता असे सामान्य चार "गद्यकार" तरा त्यांनी दाखवावयाचे नको होते काय? शिवाय ह्या त्यांच्या अशास्त्रीय कालखंड-योजनेमुळे फार मोठी आपत्ति अशी येतेकी, सदाशिव काशीनाथ छले, बाळदासी जांभेकर, हरी केशवजी, गोविंद नारायण माडगांवकर ह्या प्रख्यात अर्थ अर्वाचीन गद्यकारांना, ते मर्या 'आंग्लकालीन' असतां, 'पेशवेकालीन' गणायें लागतें! ह्यासंबंधी दुसरेहि काही महत्त्वाचे मुद्दे विचारणीय आहेत. परंतु स्थलवकाशाच्या अभावी पुढील काही महत्त्वाच्या विधानांकडे लक्ष वेधून 'मराठी भाषा'-कर्त्यांचा निरोप घेऊ.

ते लिहितातः—“आंग्लकालीन मराठी भाषेत जे नामांकित ग्रंथकार होऊन गेले त्यांच्या दृष्टीने दोन तीन खंड पडतात. एक इ. स. १८१० पासून ते इ. स. १८३९ पर्यंत. ह्याच कळांत विद्यानाथ ह्या देशी पंडिताच्या साहाय्याने इंग्रजी पंडितांनी कोश छापला. तेव्हाच सदाशिव काशीनाथ छर्क बापू छत्रे ह्यांनी जर्जर्डसच्या मदतीने कथा, गोष्टी, केश, व्याकरणे इत्यादि नवीन पुस्तके मराठीत लिहिली. कंपनी सरकारने ह्याच कळ्यात विद्वान् लोकांच्या मत्त्वानें साध्या अंदास ४०० पर्यंत व प्रौढ प्रभास ५००० पर्यंत वाचिंतं [कां रूपये] देऊं करून मराठीत याकूमयानेपत्ताम फार मदत केली. हरि केशवजी, दादोबा पांडुरंग वगैरे ह्या मंडळींत होते. ह्याच्यापुढे म्हणजे आपण १८५० पर्यंत येतो. ह्या काळात हरि शेकर, बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर, मोरोना कादोबा, जगदीश आप्पाजी माडगीळ हे होऊन गेले. माऊ महाजनाचा 'प्रभाकर' ह्याच काळात निघाला. निमरा भाग १८७४ पर्यंत येतो.” (पृ. २४०)

ह्या दहावारा ओळी म्हणजे प्रस्तुत भाषापंडित ठिकाळिकाणी किती भ्रामक, अशास्त्रीय व चुकीची विधाने करू शकतात ह्याचा एक मुख नमुनाच होय. “आंग्लकालीन मराठी भाषेने जे नामांकित ग्रंथकार होऊन गेले त्यांच्या दृष्टीने दोन तीन खंड पडतात,” असे प्रथमतः अनिश्चितपणे सांगून इ. स. १८१० ते १८३६, १८३७ ते १८५७ व १८५८ ते १८७४, असे इ. स. १८७४ पर्यंतच तीन खंड त्यांनी पाटिले आहेत ! पण प्रस्तुत प्रकरणाच्या आरंभा सांगितल्याप्रमाणे, ‘आंग्लकालीन मराठी’ चा काल जर १८५० पासून सुरू होतो, तर त्या आरंभकालपूर्वीच पहिले दोन खंड त्यांनी कसे केलिले ? बरे, हे तरी दोन कळाकरिता ? १८५८ पर्यंत एकच धरला असता तर ते अधिक उचित झाले नसते काय ? १८१० पासून १८३६ पर्यंत असे कोण विख्यात ग्रंथकार झाले की ज्यांच्यासाठी एक स्वतंत्र कालखंड पाडावा ? १८१० मध्ये डॉ. बुदल्याम् केरी ह्या मिशनरी पंडिताने श्रीरामपूर येथे मराठी-इंग्रजी कोश छपाई करवून काढला म्हणून जर तेथून आरंभकाल धरावयाचा, तर त्याच पात्राने १८०५ मध्ये A Grammar of the Maharatta Language छापले म्हणून तेथून तो कां धरू नये ? बरे, हे प्रथम तेव्हा बंगाल प्रांतात निघाले; त्यांची त्याकाळी मुंबई-पुण्याकडील महाराष्ट्रियात वाद तरी होती काय ? ह्या अनेक उद्योगांत त्यांनी ज्या एका देशी पंडिताचे साहाय्य घेतले तो ‘विद्यानाथ’ नसून महाराष्ट्रीय ‘वैजनाथशास्त्री’ होत. त्यांनी स्वतः केलेली ‘मिहामसनयत्तिशी’ १८१४ मध्ये श्रीरामपुरासच छापिली; आणि ह्या छापले संपूर्ण मराठी ग्रंथाला जर पहिला मराठी ग्रंथग्रंथ म्हणावयाचे असेल तर वाटल्यात म्हणावे; परंतु महाराष्ट्रातील अर्वाचीन मराठी ग्रंथ-वाङ्मयाच्या दृष्टीने कालखंड पाडावयाचे तर त्याचा पहिला कालखंड पेशवाईच्या परिसमाप्तीपासून धरलेला एकंदरीत बरा नव्हे काय ? वस्तुतः पाहतां, १८२२ मध्ये मुंबईस ‘दि नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल बुक सोसायटी’ स्थापिले जाऊन १८२३ पासून कॅप्टन जॉर्ज जर्जिन्स हे कर्तृत्ववान व उन्माही एंजिनियर गृहस्थ त्या संस्थेचे युरोपियन सेक्रेटरी व रादाशिब कारिनाय छत्रे हे विश्वभिलषी लोककल्याणेच्छु सदगृहस्थ नेटिव सेक्रेटरी झाले, आणि प्रथमतः ‘एंजिनियरिंग स्कूल’ व पुढील वर्षे त्यागडीचे ‘मिलिश स्कूल’ सुरू झाल्यापासून मराठी भाषेने कोश, व्याकरण व शालोपयोगी ग्रंथ निर्माण करण्याचा ‘कारखाना’ मुंबईस जोरात चालू झाला, आणि ह्या कामी जगन्नाथशास्त्री क्रमवंत, रामचंद्रशास्त्री जान्हवेकर, बाळशास्त्री घगवे व गंगाधर शास्त्री फडके ह्या शास्त्रीमंडळीचे त्यांना मुख्य साहाय्य झाले. ह्या कारखान्याचे पुस्तकें गव्हर्नर मॅट स्टुअर्ट एक्झिक्टन्स व मुख्य मॅण्टनाकर कॅप्टन जर्जिन्स हे होते. अर्शा एकंदर वस्तुस्थिति अगता प्रां. कुल्लणा गंगनात की, “छत्रे ह्यांनी जर्जिन्सच्या मदतीने कथा, गोष्टी, कोश, व्याकरण इत्यादि नवीन पुस्तके मराठीत लिहिलीं” : म्हणजे त्यांच्या मते, सर्व कर्तृत्व छत्राचे व जर्जिन्सचे वेळू साहाय्य ! पण जर्जिन्सच्या मदतीने कां होईना, ही सर्व पुस्तके “यापू छत्रे ह्यांनी लिहिलीं”, असे तरा म्हणणे येईल काय ? त्यांनी स्वतः ‘बोधका’, ‘बालनिय’, ‘द्वापनोति’ ह्या कथा गोष्टी लिहिल्या हे बरे; पण शास्त्री मंडळीने तयार केलेला महाराष्ट्र भाषेचा कोश व व्याकरण, जगन्नाथ शास्त्री क्रमवंत यांच्या साहाय्याने जर्जिन्सने मराठीत केलेले अनेक ग्रंथ-ग्रंथ, वेपन-सामे कृम मॅट कॅप्टनी मराठ्याची बघार

इत्यादि नाना नवीन पुस्तकें हीं काय स्वतः. "बापू छत्रे ह्यांनीं लिहिलीं"? मराठी भाषाशास्त्रज्ञांनीं निदानपरी 'लिहिलीं' व 'लिहिलीं' एखा तरी अर्थभेद व्यक्त करावयास नको काय ? पुनः ते सांगतात की, "ह्याच काळांत विज्ञान लोकांच्या सल्ल्याने " जी वाङ्मयनिष्पात्ति करण्यांत आली त्या मंडळीत हरि केशवजी व दादोबा पांडुरंग हे होते. परंतु दादोबा पांडुरंगहि ह्या मंडळीत होते हा केवळ कल्पनाविल्लास होय. ह्या काळांत म्हणजे १८३६ पर्यंत दादोबांना एखाद चोपडहि लिहिलेलें नव्हतें किंवा ते विद्वत्तेविषयी विशेष प्रसिद्धि नव्हते मग विशांच्या आतले हे होतकरू व्याकरणकार 'सद्भागार' कसे होणार ? त्याच्याऐवजी त्याच्यापेशां थोडेमे वयात मोठे व पुष्कळच अधिक कर्तृत्ववान् बाळशास्त्री जामेवर ह्याचा नामनिर्देश ग्रंथकारांनी केला अमता तर तो सार्थ तरी होता पण बाळशास्त्र्यांचे खरे कर्तृत्व व योग्यताच जेथे अवगत नाहीं, तेथे तो निर्देश कसा करणार ? ह्या अज्ञानामुळेच ह्यापुढील १८५७ पर्यंतच्या काळखंडात त्यांनी बाळशास्त्र्यांना लोटल आहे. " ह्या काळात हरि शंकर, बाळ गंगाधरशास्त्री जामेकर, मोरोबा कान्होबा, जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ हे होऊन गेले. भाळ महाजनाचा 'प्रभाकर' ह्याच काळात निघाला. 'ही बहुमोल माहिती ते आपणाम या जागी करून देतात. ह्यांपैकी सामान्य मुशिक्षिताना बाळशास्त्री कांहीं थोडे माहीत असून 'पार्श्वराम कोतवाल'—कर्ते मोरोबा कान्होबाहि कचिन् त्याच्या कानावरून गेले अमनील. पण लोकप्रसिद्ध म्हणून नमूद केलेल्या ह्या विद्वत्पुण्यापैकी हरि शंकर व जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ यांचा योग संशोधकाव्यतिरिक्त कोणता कसा लागणार ? विशेषतः 'हरि शंकर' ही व्यक्ति अगदीच काल्पनिक दिसते " तरी तिची माहिती प्रो. कुलकर्णी कल्पन देतील काय ? तमेंच ते व जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ यांनी ह्या काळांत कोणतें स्मरणीय कार्य केले तेंहि त्यांनी कृपा करून सांगव. कारण, कोठली तरी माहिती किंवा कोठली तरी चार नांवि कोठेंतरी मध्येच घुमडून देऊन वाचकांचा परीक्षा पाहावयाची, आणि त्याच चकित करून टाकावयाचे, हें एक संशोधकांचे कर्मच आहे, अशी कांहींची कल्पना आहे ! आमच्या अल्पमनीप्रमाणें, आम्हाला दाट शंका येते की, ही पूर्वीक चार नांवि ग्रंथकर्त्यांनी दादोबांच्या 'आत्मचरित्रां'तून उचललीं असावी. कारण, तेथें तीं ह्याच क्रमानें एकत्र आली आहेत ! आपण १८२८ चे सुमारास सोमायटीच्या इंग्रजी शाळेंत जात असता वरच्या वर्गांत कोण मुळी शिक्षित होते हें सांगतांना ते लिहितात.— "पहिल्या वर्गांत हरिश्चंद्र हरिदाकर याचा नंबर पहिला असे, दुसरा नंबर बाळ गंगाधर शास्त्री, तिसरा मोरोबा कान्होबा, चौथा जनार्दन आप्पाजी गाडगीळ याचा नंबर असे." (आत्मच.पृ. १९). आता येथे 'संशोधका'ंनी लहानशा चूक एवढीच केले की, 'हरिश्चंद्र' ह्या मुलाच्या ऐवजी "पहिल्या वर्गांत" त्याचा बाप 'हरिशंकर' याम दान्यद केले ! आणि ह्याचि सूक्ष्म अवलोकन आने की, 'हरिशंकर' हें एकच अग्रेसर नांव असता त्याचा त्यांना दोन नांवें केळी आहेत ! कारण, शाळाकॉलेजांतून ह्या काळी पुष्कळ वेळा आडनांवें देण्याची जरी प्रवृत्ति नव्हती, तरी विद्यार्थ्याला बापाचें नांव यावेंच लागे. तेव्हा साहजिकच 'हरि' हा मुला व 'शंकर' हा त्याचा बाप कल्पित अपरिहार्य नव्हे काय ? तथापि भाषाशास्त्राबरोबर संशोधकाला समाजशास्त्राचाहि अभ्यास अवश्य असून त्या दोर्हानिहि प्रसून लेखक अत असल्यामुळे,

कदाचिन् अमेहि अमण्यान्ना मंत्रा खरा की 'हरि शंकर' हे नांव प्रमुनदळीत असून तो मुलगा ब्राह्मणच होता. किंवा अमला पाहिजे असा सुनिश्चित, शोध कमळ्याकारणाचे 'हरि शंकर' असेच शान्तबुद्ध लिहिणें पाहिजे। परें, " ह्या काळांतह हरि शंकर, बाळ गंगाधर शास्त्री जामेकर, मोरोबा फान्दोबा, जनार्दन आप्पाजी याडगीळ हे होऊन गेले, " हसे दुमरोहे शेंकरां विचार्यो एलिफण्टान् एलमवून ह्या काळां होऊ। गेले नाहीं काय ? मग ह्या काळांत 'हरि शंकर' प्रभुति चौधेच जग होऊन गेले, हें सांगण्यांत विशेष स्वारस्य कोणें ? ह्या काळात बाळ गंगाधरशास्त्र्यासारखे अष्टपैलू बुद्धिमत्तेचे व असाधारण कर्तृत्वाचे पुरुष हे बाळ गंगाधरशास्त्री हेच एक होऊन गेले अगता, त्याच्याबरोबर लगाच ह्या इतर नावाचा उच्चार ह्या समयी कशावरिता ? केवळ मराठी प्रचरिपत्तीवरूनच येथें स्थान यावयाचें असेल तर मोरोबा फान्दोबा यांनी 'घाशीराम कोतवाल' हिजसारखी एक कादंबरी तरी लिहिली, पण 'हरि शंकर' व 'जनार्दन आप्पाजी' ह्यांनी लिहिलेली एखादी अगदी सामान्य मुद्रित साहित्यकृति तरी प्रो. कुलकर्णी दाखवूं शकतील काय ? शिवाय हे चौधेजण ह्या काळांत " होते " नव्हे, तर " होऊन गेले ", असे निश्चांत विधान त्यांनी केंडे आहे. परंतु बाळशास्त्र्यांव्यतिरिक्त इतर तिघे पुढील काळांत नव्हते, असें ते सप्रमाण म्हणू शकतात काय ? प्रस्तुत लेखकाच्या अल्प अवलोकनाप्रमाणें, हरिश्चंद्र हरिदांकर व जनार्दन आप्पाजी हेहि १८५७ च्या पुढील काळखंडांत हयात असून मोरोबा फान्दोबा यांनी १८७० साली पुनर्निवाह केल्यानंतर त्यांचा मोठा शौचनीय अंत झाला। पुनः ह्या मोरोबांनी 'घाशीराम कोतवाल' हीच एक कादंबरी जर १८६३ मध्ये लिहून प्रसिद्ध केली आहे, तर त्यांना १८५७ नंतरच्या काळखंडांत घालायलाचें कीं तत्पूर्वीचा ? " भाऊ महाजनाचा 'प्रभाकर' ह्याच काळांत निघाला, " ही एक जणू कथ्य 'अद्वितीय' गोष्ट ह्या काळात घडली असें समजून केवळ त्याच एका वर्तमानपत्राचा निर्देश ग्रंथपत्रांनीं केला आहे. पण एकच खरेच वाचनेतिहासांत जर करायलाचा तर तो मराठीतील आद्य गाथात्मिक 'दर्पण' व आद्य मासिक पुस्तक 'दिग्दर्शन' वाढण्याच्या ह्या शोभनेष निमतकालिखट्टीच्या जनकाच्या—म्हणजेच बाटशास्त्री जामेकर यांचा—निर्देश घरावयाचा, कीं पुढें दहा वर्षांनीं निघरेल्या भाऊ महाजनाच्या 'प्रभाकर' चा ? 'मराठी भाषा'—जर ह्याच प्रकाशी पुढें लिहितात :— " निघरा भाग १८७४ पर्यंत येतो.....यशोदा-पांडुरंगी, केदारदास ह्याच काळांत लिहिली गेली. " आतां 'यशोदा-पांडुरंगी' ही मोरोबांच्या 'केकादली' वरील पहिली नामांकित टीका दादोबा पांडुरंग यांनी १८६५ मध्ये प्रसिद्ध केली; आणि १८३६ मध्ये त्यांचे 'मराठा नाचेंचें व्याकरण' प्रथम प्रसिद्ध झाल्यानंतरचा त्यांचा मोठा व माननीय असा प्रयत्न होय. त्यांची दुमरी मद्रव्याची मराठी अविनील भर म्हणजे १८८१ मध्ये प्रसिद्ध झालेले त्यांच्या व्याकरणाची 'पूरणिका' किंवा पूरवणी, म्हणजे वस्तुतः पाहतां दारोबा पांडुरंगांचे मुख्य संघावृत्त्य १८५७ च्या पुढील काळातच पडण नाहीं काय ? अर्थात् प्रो. कुलकर्णी यांनी त्यांचा मुख्य नामनिर्देश १८९० ते १८३६ ह्या काळांत निघारून केला, अर्थांच नव्हे काय ? १८७४ नंतर १९३३ पर्यंत रचोनीं गुळेंत काढणा एकाच संघ मासिकेस्य दितो; आणि व्यापिका

प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी व प्रो. श्री. रा. पारसनीस यांचे 'अर्वाचीन मराठी' ९३

ते मोठ्या अभिनेत्याने मांगनात की, "परकी संस्कृतीचा परिणाम प्रथमप्रथमच्या दिवसांत जो झाले त्याला धडा दिव्या विष्णुशास्त्री चिपळोणकरांनी. सर्व इंग्रजी अमदानीत ह्या एकट्याच लेखकाने विचारास चालना दिली " (पृ. २४०). परंतु ऐतिहासिकपणे निर्भिकारपणे विचार घेण्यास हे विधान बरोबर आहे काय ? इंग्रजी अमदानी १८१८ मध्ये सुरू झाले, आणि 'निबंधमाला'—वर विष्णुशास्त्र्याचे अन्तर्गतकार्य झाले १८७४ ते १८८१ ह्या काळात. तेव्हा इंग्रजी अमदानीच्या पहिल्या ५६ वर्षांत "ह्या एकट्याच लेखकाने विचारास चालना दिली," हे म्हणणे वस्तुस्थितीत घडून आहे काय ? त्याच्यापूर्वी बाळशास्त्री जामेकर, भाऊ महाजन व 'लोकहितवादी' यांनी १८३२ ते १८६२ पर्यंतच्या तीन वर्षांत—म्हणजेच "परकी संस्कृतीचा परिणाम प्रथम-प्रथमच्या दिवसांत जो झाला" त्या काळात—महाराष्ट्रीय "विचारास चालना" देण्याचे च कार्य प्रामुख्याने केले नाही काय ? विष्णुशास्त्र्यासारखी त्या पूर्वतेजस्वींनी गुणगुणाने मराठी भाषा स्थिती नाही, आणि त्याकाळी ती लिहिणेहि शक्य नव्हते, ही गोष्ट सरी. तथापि खऱ्या वाक्मतेतिहासकाराला ह्याच पहिल्या आगळेशिक्षित लेखकांनी स्वपर-विचार लोकांपुढे मजत मांडून विचारजागृती अधिक चांगली केली, अंगे म्हणावे लागेल ना ? पुनः ह्याच संदर्भात ग्रंथकार मांगनात की, "लोकहितवादी, चिपळोणकर, आगरकर, टिळक, हे त्याच काळातील उत्तरकाळीन लेखक म्हणावयास हरकत नाही " (पृ. २४१). परंतु "चिपळोणकर, आगरकर, टिळक" जरी "त्याच काळातील उत्तरकाळीन लेखक म्हणावयास हरकत नाही," तरी 'लोकहितवादी'चा त्या उत्तरकाळात ममावेग करणे युक्त करे ? 'लोकहितवादी'चे विचारजागृतीचे कार्य प्रो. कुलकर्णी यांनी बलिपलेल्या दुसऱ्या काळखंडांत सुरू होऊन निमऱ्या काळखंडातच प्राय संपून गेले होते ! त्यांचा मुख्य 'निबंधसंग्रह' हि १८६६ मध्येच छापिला गेला नव्हता काय ? अर्थात् विष्णुशास्त्र्याचा 'लोकहितवादी'-वर्गील गाजलेला निबंध १८८०च्या सुमारास प्रसिद्ध झाला, हेच त्यांच्या काळाशी त्यांची चुकीची सांगड घालून देण्याचे कारण अगळे पाहिजे ! शेवटी, "शिष्ट अभिजात मराठी तयार करण्याचे श्रेय ह्यांनाच आहे," हे ग्रंथकारांचे विधानहि प्रायः अनैतिहासिक व अशास्त्रीयच समजले पाहिजे.

प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी व प्रो. श्री. रा. पारसनीस यांचे 'अर्वाचीन मराठी'

'मराठी भाषा—उद्गम व विकास' ह्या मुग्रामिद मोठ्या ग्रंथातील 'मराठीचे कालिक भेद' नामक प्रकरणी इतके विवेचन घेण्यानंतर त्याच्याच आधारें रचिलेल्या 'अर्वाचीन मराठी' (१९३६) ह्या पुस्तकांत प्रायः त्याच विषयाची जी संक्षिप्त व विवृत माहिती दिली आहे तिचा वेगळ्या विचार करण्याचे वस्तुतः प्रयोजन नाही. तथापि अशा नांवाजलेल्या शालेयपदवी ग्रंथांत प्रो. कुलकर्णी व प्रो. पारसनीस यांच्या-सारख्या मराठी भाषेच्या विद्वान व आनुभविक गाणलेल्या अध्यापकांकडूनहि के. बाळशास्त्री जामेकर व त्यांचा काळ ह्यासंबंधी कमी ऐकमांड केली जाते हे त्यांतील पुढे दिलेल्या ऐतिहासिक वृत्तान्तावरून पाहण्यासारखे आहे. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा परिचय करून देताना ते लिहिताना (पृ. २९६) :—

“ १८२० मध्ये मुंबई इलाहा ईंग्रजांच्या सर्वस्वी अमलाखाली आला आणि मॅट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांची मुंबईचे गव्हर्नर म्हणून नेमणूक झाली. नवीन तन्हेचे शिक्षण देण्यास देशी भाषेत भरपूर ग्रंथ नाहींत असे दिसून येताच त्यांनी ग्रंथोत्पत्तीत उत्तेजन देण्याकरिता एक संस्था स्थापिली. या संस्थेमध्ये काम करणाऱ्या मंडळीत मोल्स्वर्थ, केंडी, जव्हास इत्यादि युरोपियन व जगन्नाथ शंकरशेट, सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर इत्यादि महाराष्ट्रीय मंडळी होती. ... यावेळी जे प्रयत्न झाले त्यात नमूद करण्याजोगे म्हणजे मोल्स्वर्थचा कोश व दादोबा पांडुरंग यांचे व्याकरण हे होत. मोल्स्वर्थचा कोश अनेक पीढीतमंडळींच्या महामुनाने तयार झाला आहे.”

“ ... १८५६ मध्ये मुंबई विध्वविद्यालयाची स्थापना हॉर्स्पॅर्यंतचा काल म्हणजे अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासातील अणुदय म्हणता येईल. ” इ.

“(१) सदाशिव काशिनाथ उर्फ बापू छत्रे :— याचा जन्म १७८८ त मुंबईस झाला. हे प्रथम ईंग्रजिअर सार्यात नोंदर होते. यांनी बाळमित्र, द्वापनीति ही पुस्तके ईंग्रजीवरून लिहिली. यांची भाषा सोपी व रसाळ आहे. हे इ. स. १८३० मध्ये निवर्तले.

“(२) बाळशास्त्री जांभेकर :— (जन्म १८१०) बाळशास्त्री हे छत्रे याचे सहाय्यकारी होते. बाळशास्त्री हे विद्वान आणि बुद्धिमान होते. गणित, व्याकरण, रसायनशास्त्र इत्यादि विविध विषयांत त्यांची गति अकुंछित चालत असे. बाळशास्त्री यांनी निरनिराळ्या विषयावर सुमारे १५ पुस्तके लिहिली आहेत त्यावरून त्यांच्या चौरस बुद्धिमत्तेची कल्पना येईल.

“(३) हरि केशवजी (ज. १८०४, मृ. १८५८) :—

“(४) दादोबा पांडुरंग (ज. १८०४; मृ. १८८२) :— दादोबा पांडुरंग यांनी आपले आत्मचरित्र लिहून ठेविले आहे; व त्यांतील काही भाग थी. पांताकर यांनी प्रसिद्ध केला आहे. त्यांचे शिक्षण काही घरी व काही खाजगी शाळेत झाले. शिक्षण संपल्यावर मुंबईस एल्फिन्स्टन विद्यालयांत शिक्षकाचे कानावर त्याची नेमणूक झाली, व पुढे जांभेकर-शास्त्री कारल्यानंतर त्यांना शाळेचे मुख्याध्यापक नेमले. त्यांनी मराठी भाषेचे व्याकरण लिहिले (१८१९). त्याची मुद्रारूप वाटविलेली दुसरी आवृत्ति १८५० मध्ये प्रसिद्ध झाली. मोरोपंताच्या केशवली या काव्यावर यशोदापांडुरंगा नावाचा एक विस्तृत टीका त्यांनी लिहिली आहे. एवढी त्याची ग्रंथानेष्पत्ति. ... मराठीतील पहिले स्वतंत्र ग्रंथकार म्हणून त्यांचा निर्देश करता येण्याजोगा आहे.

“(५) परशुरामपंत तात्या गोडघोले (ज. १७९९; मृ. १८७४) :— मराठी कोश तयार करण्याकरिता ज्या शास्त्रीमंडळीचे गहाय्य घेण्यांत आले त्यात परशुरामपंत तात्या हे प्रमुख होते. त्यांची गर्व नोंदरी तरकारी शिक्षणशास्त्रांत झाली. इ.”

आता प्रस्तुत पुस्तक हे हायस्कूलांतील विद्यार्थ्यांसाठी मुष्पा लिहिलेले आहे, त्या-अर्था अशा शालेयपंथी ग्रंथांतील माहिती त्या त्या यथायथा विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान, आवृत्ति-शक्ती, विषयचे महत्त्व व अंग्रेजीमंडळींतील सारसत्त्व लक्षांत राखून पाळून जदा दिली पाहिजे, तशी ती माहिती बिनचूड आणि पुस्तकाची भाषादि बांगती शुद्ध अगती पाहिजे.

प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी व प्रो. श्री. रा. पारमनीस यांचे 'अर्वाचीन मराठी' ९५.

हे उघड आहे. ह्या दृष्टीने वसंत अल्प वृत्तान्त कथा काय उतरला आहे ते पाहू.

‘अर्वाचीन मराठी वाङ्मया’चा पहिला खंड म्हणजे “१८१८ पासून मुंबई विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेपर्यंत”चा काल, असे प्रथवार आरंभाचे नमूद करिताना, परंतु विद्याप्यांच्या दृष्टीने “मुंबई विश्वविद्यालयाच्या स्थापनेपर्यंत” म्हणजे निश्चिन घोण्या कायपर्यंत, हे मागणे अगम्यच नव्हते काय ? वस्तुतः “१८१८ ते १८५७” असा हा कालखंड आहे. पण मौज अशी की, मुंबई विश्वविद्यालयाच्या ह्या विद्वान् “प्राध्यापक”-द्वयांमध्ये त्या घटनेचे गम्यकू ज्ञान नाही ! त्याच्या समजुतीप्रमाणे “१८५६ मध्ये मुंबई विश्वविद्यालयाची स्थापना” झालेली आहे (पृ. २९६ पाहा), तर त्या घटनेचा खरा मिति आहे १८ जुलै १८५७ !

“१८२० मध्ये मुंबई इलाखा इंग्रजांच्या स्वयंस्वीय अमलाखाली आला आणि मीट स्टुअर्ट एल्की [“ लिंक ” शुद्ध] म्हणून याची मुंबईचे गव्हर्नर म्हणून नेमणूक झाली ” , हे विधान चुर्लुचे आहे. ‘ मुंबई इलाख्यात ’ मिथि प्राताचाहि समावेद परवापरवापर्यंत होत असे, आणि तो प्रांत पुढे मुमारे रीत बघोनी इंग्रजांच्या अमलाखाली आला. पेशवाईचा ‘ त १८१८ मध्ये झाल्यावर एम्पिस्टन् यान प्रथम डेक्कनचे कमिशनर नेमिले आणि, नो डेब १९१९ मध्ये ह्या प्रांताचे ते गव्हर्नर झाले. ‘ नवीन तऱ्हेचे शिक्षण देण्यास देशी भाषेला मर्यादा ’ नव्हे, तर प्रायः मुळीच “ प्रथम नाहीत असे दिसून येताच त्यांनी प्रथो-त्पत्ती : उत्तेजन देण्याकरिता एक मस्यु स्यापिली, ” अशीही वस्तुस्थिति नमून “ दि. नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल बुक सोसायटी ” ह्या शिक्षणसंस्थेच्या विश्वासात त्यांनी शिक्षणोपयोगी प्रथरचनेने उत्तेजन दिले. “ या संस्थेमध्ये काम करणाऱ्या मंडळीत मोल्स्वर्थ, कॅंडी, जव्ही [‘ लिंक ’ शुद्ध] न इत्यादि युरोपियन व जगन्नाथ शंकरशेट, मदाशिश काशिनाराय उर्फ बापू छत्रे, बाळशास्त्री इत्यादि महाराष्ट्रीय मंडळी होती, ” हे म्हणणेहि बरोबर नाही. पूर्वोक्त सोसायटी सन १८२२ मध्ये स्वतंत्रपणे आपला कारभार करू लागल्यावर १८२३ ते १८३० पर्यंत जव्हियारांही त्या संस्थेचे (हिलाच १८२७ पासून “ बांवे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी ” हे नाव दिले गेले) युरोपियन सेक्रेटरी असत बापू छत्रे नेटिव्ह सेक्रेटरी होते, आणि इतर अनेक मंडळीबरोबर जगन्नाथ शंकरशेट यांचा केवळ कारभारामंडळीत समा-वेद झाला होता. मोल्स्वर्थ व कॅंडी हे ह्या काळांत स्वतंत्रपणे, पण सरकारच्या साहाय्याने मराठे-इंग्रजी कोशाचे काम करीत, बाळशास्त्री जमिंदार हे तर ह्या काळावर्षांत केवळ शाळेत जाणारे विद्यार्थी असून पुढ १८३० मध्ये डेप्युटी नेटिव्ह सेक्रेटरी नेमिले गेले । अर्थात् त्यांची प्रथरचना ह्यांतरची आहे. ‘ यावेळी जे प्रयत्न झाले त्यांत नमूद करण्याजोगे म्हणजे मोल्स्वर्थचा कोश व दादोबा पांडुरंग यांचे व्याकरण हे होत, ” असे प्रथकते सांगत; परंतु ‘ अर्वाचीन मराठी ’ हे पुस्तक १९३६ मधील हायस्कुलांनील विद्याप्यां-साठी त्रिहलेले आहे, ह्या दृष्टीने पाहता ह्यांना मोल्स्वर्थ व दादोबा जर ऐकूनहि माहीत नाहीत तर त्यांचे कोश व व्याकरण कोणत्या भाषेचे हे काय समजणार ? तसेच ‘ मोल्स्व-र्थचा कोश ’ कोणत्या भाषेचा व कोणत्या भाषेने आहे, हे स्पष्ट न सांगता आजकालच्या किताबा पदबंधांना तरी बिनचूक सांगता येईल ? किंबहुना प्रस्तुत विद्वान् प्रथकतांनाहि

येथें संभ्रम झालेला दिसतो! “मोत्स्वर्थच्या कोश” अनेक पंडितमंडळींच्या स [‘सा’ हें शुद्ध] हास्यानें तयार झाला, ” ही गोष्ट खरी; पण तो कोश पूर्ण ‘मराठी’ नसून ‘मराठी-इंग्रजी’ आहे, आणि १८३१ मध्ये तो प्रसिद्ध झाला; तर ग्रंथकर्त्यांना अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीने जो कोश अभिप्रेत दिसतो तो दादोबा पाडुरंग यांनी “अद्भुत कृत्य” म्हटलेला ‘महाराष्ट्र भाषेचा कोश’ होय त्याच “पंडितमंडळींनी” पूर्ण मराठीत मोत्स्वर्थच्या मार्गदर्शिताने तो केला असला तरी शार्दूलमंडळींचा कोश म्हणून तो प्रसिद्ध असून तत्पूर्वी दोन वेई छापिल्या गेल्या! अर्थात् हे दोन अगदी भिन्न ग्रंथ होत. परंतु असा निःसंदिग्ध बोध ग्रंथकर्त्यांच्या वाक्यावरून होतो काय? तसेंच दादोबा पाडुरंग यांचे १८३६ मध्ये प्रसिद्ध झालेले ‘मराठी भाषेचे व्याकरण’ असून ‘महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण’ हें नांव त्याच वर्षी, पण त्याच्यापूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या गंगाधरशास्त्री फडके यांच्या पुस्तकाचे आहे.

वरें, प्रो. कुम्भकर्णी हे पेशवेदत्तरातीत जुने ‘संशोभक’ आणि प्रो. पारसनीस हे त्यांच्याप्रमाणे स्वतःस तसे म्हणवीत नगले तरी प्रसिद्ध ‘इतिहाससंशोभक’ पारमनिशांचे पुतणे व चरित्रकार. ह्या दृष्टीने ह्या उभय ग्रंथकारांनी ऐतिहासिक कालानुक्रम व सन इत्यादि महत्त्वाच्या गोष्टींत गाढाळपणा दाखविणे क्षम्य कर्तें? “अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांतलं अरणोदय”-कालात त्यांनी एकूण पाच प्रथकार प्रविष्ट केले आहेत; ते म्हणजे अनुक्रमे छत्रे, जामेकर, हरि केशवजी, दादोबा पाडुरंग व परशुरामपंत गोडबोले हे होत. परंतु येथें मौज अशा की, काळ्हाण गोडबोल्यांचे स्थान दुसरें असनां त्यास शेवटी घातलें आहे; तर हरि केशवजींचे दुसरें स्थान बाळशास्त्र्यांना दिले आहे। त्याचप्रमाणे प्रत्येक ग्रंथकाराची पांचचार वाक्यात जर बोलवण करावयाची तर त्याच्यासंबंधीचे महत्त्वाचे ठळक तपशील दावयाचे की किंकोळ? ह्या दृष्टीने बापू छत्रे “हे प्रथम इंजीनिअर स्नात्यात नोकर होते,” ह्या निरुपयोगी तपशील सुलभ सांगण्यापेक्षा “हे इंग्रजी शिक्षणाचे एक आद्य पुरस्कर्ते असून, दादोबा पाडुरंग यांनी त्यांत मयात्मक ग्रंथांचे जनक म्हणून गौरविलें आहे,” हें मागणें अधिक अगत्याचें नव्हतें काय? “परशुरामपंत तात्या गोडबोले” हें नांव अशा रीतीने लिहिलें आहे की, लेखकांच्या मतें “तात्या” हे परशुरामपंतांच्या बडिल्यांचे नांव असावे। पण त्यांचे खरें नांव “परशुराम बहाळगोडबोले” असं देणें जरूर होतें. हे गृहस्थ ‘महाराष्ट्र भाषेचा कोश’ तयार करणाऱ्या मंडळींत “प्रमुख” होते, हें विधानहि चुकीचें आहे. पाच-सात मंडळींपैकी ते एक असून बाळशास्त्री फागे प्रभृति विद्वान् त्या रचनेत प्रमुख होत. त्यांच परशुरामपंताची “मनं नोफरी गरकारी शिक्षण स्नात्यांत झालें,” ही गोष्टहि खरी नाहीं. वयान्त पानांतली उलटटक्कानेतर ते पुणें संसृष्ट पाठशाळेत मेजर केंडी यांचे छाहा-व्यक्त व पंडित म्हणून काम बरें लागले, अगो.

“बाळशास्त्री जामेकर—(जन्म १८१०),” ही ह्या स्थळी केलेली पांचव्या ओळींची नोंद प्रस्तुत ममयी विशेष पाहण्यासारखी आहे. “बाळ गंगाधरशास्त्री जामेकर” असे त्यांचे तैपूर्ण नांव प्रसिद्ध अगतां, जुनी शास्त्रार्थदंडी आपल्या बडिल्यांचे नांव प्रायः लिहीत नगनं, ह्या मंत्रदाय जणूं काय स्पष्ट करण्याकरितां येथें त्याचा केवळ

'बाळशास्त्री' म्हणून निर्देश करण्यांत आला आहे की काय नवळे। शिवाय ह्या विद्वान् साहित्य-संशोधकाचा फक्त त्यांच्या जन्माचे वर्ष कोठे तरी महत्प्रयासाने उपलब्ध झालेले दिसते, म्हणूनच त्यांनी " (जन्म १८१०) " एवढीच महत्त्वाची नोंद घेतली असावी. बाळशास्त्री १८४६ मध्ये मृत्यु पावले हे मराठी वाङ्मयात सतरा ठिकाणी नमूद असलेले ताल त्यास शोधूनही कोठे सापडले नाही काय? परंतु ह्या अनिर्देशावरून काही सामान्य विद्यार्थ्यांची प्रथम-दर्शनी तरी अशी यास समजूत व्हावयाची की, बाळशास्त्री 'अद्यापि जिवंत अमृत्यामुळेच त्याच्या मृत्यूचा सन इतराच्याप्रमाणे पुस्तकांत दिला नसावा! त्याच्यापेक्षा प्रथमकारांनी सांगितलेल्या अत्यल्प वृत्तान्तांहि मोठ्या वैचक्य व सद्बोधक आहे " बाळशास्त्री हे छत्रे याचे साहाय्यकारी होते, " असे पहिल्याच वाक्यात ते सांगतात, आणि त्याच्या विद्यार्थिदशेचीहि तिळमात्र माहिती न देता प्रथमकारांनी त्यास एकदम " छत्रे याचे साहाय्यकारी " बनविले आहे. पण हा मात्र त्याचा खरा शोध होय! कारण, आतापर्यंत आपणाम एवढेच विदित होते की, मंगलधरशास्त्री यांनी अप्रत्यक्ष मुलगा बापू छत्रे याजकडे इंग्रजी शिक्षणाकरिता ठेविल्या, आणि त्यांनी त्याला सोसायटीच्या शाळेत घालून त्याजकडून चांगल्या अभ्यास करविला इतकेच नव्हे, तर त्याची असामान्य बुद्धि व कर्तृत्व पाहून १८३० मध्ये सोसायटीच्या नेटिव्ह सेक्रेटरीचा स्वतः राजांनामा देऊन त्या जागी बाळशास्त्र्याची शिफारस केली, आणि सधनुसार त्यास ' डेप्युटि नेटिव्ह सेक्रेटरी ' म्हणून सोसायटीने नेमून घेतले. बरे, बापू छत्रे हे बाळशास्त्र्यापेक्षा अवघे दोन वर्षांनीच वडील होते। मग अशी जर वस्तुस्थिति आहे, तर " बाळशास्त्री हे छत्रे यांचे साहाय्यकारी होते, " ह्या प्रो. कुलकर्णी-पारसनीस यांच्या अनूय शोधाबद्दल त्यांचे कौतुक करावयास नको काय? " बाळशास्त्री हे विद्वान् आणि बुद्धिमान् होते, " असेहि ग्रंथकार त्यागर्थीच सांगतात! परंतु शैक्षणिक मानमशाखाशी अपरिचित अमृत्याच्या प्राकृत जनांना येथे असे कोडे पडते की, बाळशास्त्री हे प्रथमतः " विद्वान् " होते म्हणून ते " बुद्धिमान् " ठरले, की खरोखर " बुद्धिमान् " होते म्हणून " विद्वान् " झाले? शिवाय " हे विद्वान् आणि बुद्धिमान् होते " ह्यात तरी अगमन्य असे काय संगितले? अशी मंडळी नेहमीच थोडीबहुत आढळतात. " गणित, व्यवहार, रसायन इत्यादि विविध विषयांत त्यांची गति अकुंठित चालत असे, " ही माहिती थोडीशी बरी दिली; पण भाषादृष्टीने " गति....चालत असे " असे न म्हणता " गति असे " हेंच म्हणणे शुद्ध नव्हे काय? तथापि ह्या वाक्यावरूनहि ते श्रेष्ठ कोटीचे गणिती, ज्योतिषी, भाषावंडित, शास्त्रवेत्ते, इतिहासप्रपञ्चक इत्यादि होते, असा असाधारण शोध वाचकास होतो काय? बरे, " यांनी निरनिराळ्या विषयांवर सुमारे १० पुस्तके लिहिली आहेत, " इतके खरेपणाने सांगितल्यानंतर त्यांनील मुख्य दोनचार तरी पुस्तके त्यांनी भाषाव्यास नवी होती काय? किंबहुना ही १५ पुस्तके निश्चित कोणती हे स्वतः ग्रंथकार तरी स्पष्ट सांगू शकतील काय? प्रो. पोतदारानी आपल्या ' अयनामा 'त पृ. ३५ वर नेमक्या १५ तप-शिलांची जी यादी दिली आहे तिजवरूनच हा आंकडा ग्रंथकारांनी उत्पन्न घेतलेला स्पष्ट दिसतो! परंतु मुळातच ही यादी बरी सरोप आहे, हे मागे ' अवतार-परीक्षणा 'त द्यावेलेच आहे. तथापि पुढील लेखक आघाटपणाने कोटून तरी मार्गोल माहिती रक्कन

धेताना तीत नवीन चुफाची भर कशी घालतात हे प्रयत्नांच्या प्रस्तुत नोंदीवरूनहि दृष्टे-
स्पत्तीस येते कारण, 'अवतारां'तील पंधरा तपशील " बाळशास्त्री यांचे लेख व
ग्रंथ " ह्या सदराव्याली दिलेले असून त्यात वर्तमानपत्रे व मासिके ह्यातील इंग्रजी लेखाची
मुद्रा गणना केलेली असता, 'अर्वाचीन मराठी'-कते सांगतात की, " बाळशास्त्री
यांनी निरनिराळ्या विषयांवर सुमारे १५ पुस्तके लिहिली । " आणि ज्याअर्थी अथर्वतें येथें
मराठी वाङ्मयासंबंधी विद्यार्थ्यांस उपयुक्त माहिती करून देत आहेत त्याअर्थी बाळशास्त्री
यांनी १५ पुस्तके लिहिली, एवढीच पोष्टणची ते करणार हे उघड आहे । तथापि अर्वा-
चीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास समजावून देताना निदानपक्षी, बाळशास्त्री जमोवर हे एक
प्रसिद्ध आद्य मराठी गद्यप्रवक्तार व ' दर्पण '- ' दिग्दर्शन '-कते ह्या नात्याने आद्य मराठी
नियतकालिककार होत, एवढेहि सांगण्याची तारतम्यबुद्धि प्रयत्नार्थींनीं येथे दाखवावयास नको
होती काय ? आणि ह्या अल्प कृतान्तात " बाळशास्त्री जमोवर हे आधारेण बुद्धिमान
पुरुष नामांकित भावपंडित, गणितज्ञ व शास्त्रज्ञ असून मराठाशूत इंग्रजी शिक्षणाचा पाया
घालणारे होते, आणि ' दर्पण ' साप्ताहिक व ' दिग्दर्शन ' मासिक यांचे कते ह्या नात्याने
ते मराठी नियतकालिकांचे जनक होत, " अशासारखे एवादुसरे व कय ते प्रवक्तार लिहिते
तर ते अधिक यथार्थ व समुचित झाले नसते नाय ? परंतु कोटली तरी चार वाक्ये व तप-
शील मागणुई एवत्र करूनहि जर आजकाल विद्वान ' प्राध्यापक ' व प्रवक्तार म्हणविता
येतें तर अधिक खेडन आध्यापक प्रवक्तार कय ?

दादोबा पांडुरंग यांचा अल्प कृतान्ताहि थोडासा पट्टणातरता आहे त्यांनीं
हुमन्यत्व नव्हत, तर " आपले आत्मचरित्र लिहून ठरिते आहे, व त्यांत लक्षां भाग
भा पांगारवर यांनीं प्रसिद्ध केले आहे, " असे प्रयत्न मगतात परंतु भी, पांगारकरांनीं त्या
' आत्मचरित्रा 'च तल्ल एखादा भाग प्रसिद्ध केलेला नसून ' वि. झा. विस्तारां 'तील
आपल्या लेखान अर्वाचीन मराठी गद्याचा उदय ह्या दृष्टीने त्यातील काही निवडक तपशील
एवत्र केले आहेत पण प्रवक्तार्यांचे तारतम्य व दृढता ही अशी व, आपला प्रस्तुत ग्रंथ
१९३६ मध्ये प्रसिद्ध करतवयाहि ' विस्तारां 'तून १९२७-२८ मध्ये दादोबांचे उपलब्ध
' आत्मचरित्र ' संपूर्ण प्रसिद्ध झालेलें असता, ती महत्त्वाची गोष्ट सांगण्याऐवजी १९१५ साली
प्रसिद्ध झालेल्या पांगारकरांच्या एका प्रोटक लेखाचा ते उल्लेख करितात । ह्यावरून वदचित्
अग गभवते थो, ' अर्वाचीन मराठी 'ची प्रथरचना स्वतःच्या एम् ए साठी तयार केलेल्या
प्राचीन दिपणाच्या आधारेंच थोड थोडे झालेली अवधी । ते पुढ दादोबांच्या शिक्षणाविषयी
जी एकाच वाक्याने अतिशय उपयुक्त माहिती देतात ती विद्यार्थ्यांना सहजामहजी लक्षांत
ठेवता यावी म्हणूनच तशी दिलेली दिसते । ते लिहितात, " त्यांचे शिक्षण वाढी परी व
इंग्रजी ह्याकरी झालेला झाल " पण ह्या पुढच्या मज्जीं खुद्दवाचने आत्मजिंक दिक्षण अत्यंत होय
नसते काय ? शिवाय ' दादोबांचे आत्मचरित्र ' मुळातून दृष्टीने न वाचताच जर
त्यांच्याबद्दल चार शब्द लिहावयाचे तर अग वही तरी गोष्टीलाच मान्य प्राप्त नाही काय ?
तथापि दादोबांनी आपल्या प्रथान विती तरी थोडीक माहिती स्वतःच्या शिक्षणाविषयी दिली
आहे. ते लिहितात, " भी नऊ वर्षांचे असत Mr Watkin च्या शाळेत जात होता " "

(पृ. १२). ग्रंथकर्ते जी सांगतात ती 'राजगी शाळा' हीच दादोबाची शेवटची छानंतर दादोबा म्हणतात. "मी सोसायटीच्या मराठी शाळेत सन १८२० त गेलो तेव्हा मला थोडे थोडे इंग्लिश वाचावयास व मंड्या अधरांनी बोंबी लिहावयास येत असे." (पृ. १३). अर्थात् हावेढी त्यांचे वय अवघे अकरा वर्षांचे असून पार तर इंग्रजी पहिलीदुसरीची त्याची तयारी होती। पण प्रो. कुलकर्णी-पारसनीस यांनी लगेच हे "शिक्षण संपल्यावर मुंबईस एलिफन्टन् विद्यालयांत शिक्षकाचे कामावर त्याची नेमणूक" केली आहे। परंतु वस्तुस्थिति अशी की, दादोबा १८२८ मध्ये सोसायटीच्या इंग्लिश स्कुलत दाखल झाले आणि तेच सांगतात की, "पुढे सन १८३५ सांन आमची West Scholarship ची तीन वर्षांची मुदत संपल्यावर मला Assistant मास्तरची वसि रुपयाची असामी मिळाली." (पृ. ३०). म्हणजे ग्रंथकर्ते अज्ञानाने सांगतात त्याप्रमाणे, राजगी शाळेतले शिक्षण संपल्यावर दादोबान बाराव्या वर्षी ही "असिस्टंट मास्तरची वसि रुपयांच्या असामी" मिळालेली नसून पुढे दहा वर्षांचा काळ लेटला आहे, आणि तेव्हा ते चांगले २१ वर्षांचे तर आहेत। कदाचित ग्रंथकर्त्यांची अशीहि समजूत असेल की, त्या काळां दोनतां इंग्रजी इतता शिकूनहि मोठी नोकरी मिळे अस जर आपण ऐकतो, तर दादोबानाहि तशी मस्तरची मिळाली असेल। पण त्याच्याच पुढील वाक्यांत त्यांनी यापेक्षा अधिक प्रतिभाविताय प्रस्ट केले आहे ते एकाच वाक्यात विद्यार्थ्यांस सांगतात, "व पुढे जाभेतरशास्त्र वारल्यानंतर त्यांना (म्ह. असिस्टंट मास्तर दादोबांना) शाळेंचे मुख्याध्यापक नेमले." येथे ह्या कालमंशेषचतुर महाविद्यालयीन अध्यापकांनी अथवा त्यांना अदरत प्रिय झालेल्या संज्ञेप्रमाणे म्हणजे 'प्राध्यापकांनी' एकदम पुनः सुमारें अकरावारा वर्षांची मंडूकप्लुति केली आहे, हे हायस्कूलतः विद्यार्थ्यांच्या नव्हे, तर इतर 'प्राध्यापकांच्या तरी तसे स्पष्ट न करता सहज ध्यानी येईल काय? परंतु बाळशास्त्री जांभेकर वारले १८४६ मध्ये, आणि त्यानंतर ग्रंथकर्त्यांच्या प्रतिभामंषक्त लेखनप्रमाणे झाले काय, तर असिस्टंट मास्तर दादोबा यांना त्याच एलिफन्टन् विद्यालयाचे "मुख्याध्यापक नेमले" तथापि एवंदर वस्तुस्थिति अत्यंत भिन्न आहे. दादोबांनी ही एलिफन्टन् विद्यालयातील "असामी" वर्षांच्या आतबाहेर सोडून दिली, आणि १८३५ ते १८३९ पर्यंत जावनाच्या नवाचारुटे शिक्षक म्हणून ते माळव्यांत जाऊन राहिले. स्थूल परत आल्यावर पुनः ते एलिफन्टन् विद्यालयांत एवदोन वर्षे असिस्टंट राहून १८४१ चे सुमारच मुरतेच्या इंग्रजी शाळेत जे फर्स्ट असिस्टंट म्हणून गेले, तेथेच १८४६ पर्यंत होते; आणि मे १८४६ मध्ये बाळशास्त्री वारल्यानंतर त्याच्या जागीत मुंबईला नेमिले गेले। म्हणजे, येथे ग्रंथकर्ते अशी घोडचूक करितात की, "एलिफन्टन् विद्यालयात शिक्षकाचे कानारर त्यांची [म्ह. दादोबांची] नेमणूक" १८३५ मध्ये जी एवदा करितात ती १८४६ पर्यंत त्याच शहरी, त्याच विद्यालयांत, व त्याच जागी कायमची! इतकेंच काय, पण च शास्त्री हे एलिफन्टन् विद्यालयाचे मुख्याध्यापक नसतां हि ते दादोबांना त्याच्या जागी त्या शाळेंचे मुख्याध्यापक नेमून टाकतात। येथे वस्तुस्थिति अशी की, बाळशास्त्री वारले तत्पूनी नुक्ताच सरकारने मराठी पंतोजी तयार करण्यासाठी एक 'सेमिनल हाय' बाटून त्यांग त्याचे 'डिरेक्टर' नेमून होते, आणि ह्या जागवर दादोबांची नेमणूक करण्यांत आली।

वर्थातू हे सारे लेखन-यानुषंगी विद्याध्यांच्या ध्यानात कसे यावयाचे ? आणि जर हा वास्तव बोध होणारच नाही तर असे चुकीचे तपशील प्रघात द्यावेचकशाळा ? ह्यानंतर ग्रंथकर्ते, दादोबांनी "मराठी भाषेचे व्याकरण लिहिले (१८३६)" एवढेच न सांगता "त्याची सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति १८५० मध्ये प्रसिद्ध केली" अशीहि विद्याध्यांच्या ज्ञानात भर दाखतात. मात्र निश्चिन्त्यांनी हे वाक्य "वेळी" ह्याऐवजी "सली" असा प्रथम शोध घालून ते पाठ करावयाचे आहे, हे विसरून नये ! पण दादोबांनी आपल्या व्याकरणाची "सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति" हीच काही शेवटची नव्हे, त्यांनी आपल्या मूळग्रंथात एकूण सात आवृत्त्या सुधारून वाढविल्या, आणि शेवटच्या सातव्या आवृत्तीत वाढ करणे अगक्य दाटल्यामुळे 'पूरणिक्का' नामक स्वतंत्र ग्रंथ १८८१ मध्ये प्रसिद्ध केला ! नेह्या १८५० ची आवृत्ति सागण्याऐवजी ग्रंथकर्त्यांनी ह्या 'पूरणिके'ची नोंद जर केली असती-अर्थातू हा ग्रंथ अत्युत्कृष्टतः अपल्याम-तर ती खचित अधिक उपयुक्त झाली असती. मात्र मग पुढील वाक्यात फक्त 'यशोदापांडुरंगी'चा नामनिर्देश करून "एवढीच त्याची ग्रंथसंपत्ति," असे त्यांना कसे म्हणता आले असते ? ग्रंथकर्त्यांची ह्यापुढील वाक्यांहि मननीय आहेत, ते म्हणतात, "ही [ग्रंथसंपत्ति] फार अल्प असून तरी त्या-वेळच्या इतर लेखकांप्रमाणे मातंगतरित नसून स्वतंत्र आहे. मराठीतील पहिले स्वतंत्र ग्रंथकार म्हणून त्याचा निर्देश करता येण्याजोगा आहे." परंतु हा त्याचा अभिप्रायहि स्वतःचा नसून प्रो. पोतदाराच्या पुढील वाक्याचा तो केवळ अनुवाद होय, असे कोणीहि चाणाक्ष वाचक सांगेल ! ते लिहितात — "दादोबांनी जरी फार लिहिले नाही तरी लिहिले ते सर्व स्वतंत्रपणे लिहिले. हरि केशवजींप्रमाणे किंवा बाळशास्त्र्यांप्रमाणे भाषांतररूप लिहिले नाही." (म. ग. अत्रतार, पृ. ४७. स्पू. आ.).

तथापि प्रो. पोतदार-कुलकर्णी-पारगनीस ह्या चालू पिढीतील तीनहि विद्वान्-प्राध्यापकांचा दादोबांच्या मराठी ग्रंथवृत्त्याविषयी असा अभिप्राय असून तरी स्वतः दादोबांच्या व त्यांच्या निवडच्या पुढील पिढीत हो वेगळा होता, हे खालील वाक्यांवरून दिसून येते. "सदाशिव काशिनाथ छत्रे, बाळ गंगाधर शास्त्री, दत्त केशवजी, गोविंदजी नारायण, हे आमच्या मराठी भाषेचे हुबेर, दूरदंडन, टेंपल, आदित्यचंद्र दोन इंग्लंडमध्ये या नव्यावित ग्रंथकारांनी गद्याची प्रगति पाहून स्वभाषेची सुधारणा केली. त्यांप्रमाणेच आमच्याहि पूर्वोक्त गुरूम्यांनी नानाप्रकारच्या विषयांवर लहानमोठे निबंध लिहून तिच्या ठिकाणी सरस्वत, मनोरंजक आणि मार्गदर्शक इत्यादि गुण उत्पन्न केले. हा महारूढम आम्हाला फक्त दिल्या-बद्दल ते शिरगावर होत." (वि. ज्ञ. विश्वर, १८७८). अर्थात् प्रस्तुत "शिरगावर" वाचक ग्रंथकार-चतुष्टयाने दादोबांच्या अंतर्मान झालेला नाही, हे स्पष्टतः स्पष्टाचारात आहे परंतु त्यांच्या अचणक दुमराहि एक महाराष्ट्राचा बोध होतो तो हा थो. ग्रामीरी लहानमोठ्या मोठ्या-मठरा मराठी पुस्तकाने व विशेषतः 'मुखर्जीचे वर्णन' ह्या मोठ्या ग्रंथाचे धर्मे म्हणून मानल्या जाऊन जे गोविंद नारायण माझगावर त्यांचे अत्युच्च परिचयहि प्रस्तुत करून देणारे 'अर्थाचीन मराठी' - चर्चांना अचरितरूप भक्तलेली नाही !

रा. वि. पां. नेने यांचे 'अर्वाचीन मराठी साहित्य'

(१) प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी यांचा 'भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास'

मराठी भाषा व वाङ्मय ह्या विषयाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने ह्या नेने यांचा महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे यडोद्याचे एक उल्लाही साहित्यगोष्ठीक रां वि. पा नेने यांना प्रकाशन केलेला 'अर्वाचीन मराठी साहित्य' (१९३५) हा होय. ह्यातलं मसालेचंर गन १८७५ ते १९३५ ह्या साठ वर्षांतलं ग्रंथसंगतीचेंचं मुख्यत आहें. तथापि त्या त्या विषयाची मूळ पौष्टिक कथन वरतींना पूर्वसूरीच्या ग्रंथांनंबंधी जे कांही उल्लेख साहित्यिक आदळतात त्यांत 'मराठी इतिहास व इतिहाससंगोचन', 'भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास' व 'मराठी नियतकालिके' ह्या स्वतंत्र प्रकरणांतून जे वाळशास्त्री जांभेकर यांच्यानंबंधी कांही निदेश त्या त्या निबंधांचे वरतें प्रो. द. वा. पोतदार, रा. कृ. पा कुलकर्णी, व रा. रा. गो. फानडे यांनी अनुक्रमे केले आहेत पैकीं मागील सदभाव्या दृष्टीने प्रस्तुत प्रथांतलं 'भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास' ह्या लेखाचें निरीक्षण प्रथमत करणें ह्य होय.

ह्या निबंधाचे लेखक प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी यांची महाराष्ट्रांतलं एक विद्वान् मराठी भाषाशास्त्रज्ञ म्हणून प्रसिद्धि आहे. तथापि जे. वाळशास्त्री जांभेकर ह्यांच्यानिबंधांचे त्यांचे ह्या लेखांतलं अनेक उल्लेख माक्षेपानें केलेले दिसतनाहींत. ते लिहितातः—“मराठीचे आद्य व्याकरणकार म्हणून मान दादोबास यांना किंवा नाहीं, ह्याविषयी मतभेद आहे. मराठीचे आद्य व्याकरणकार गंगाधरशास्त्री फडके हे होत, अने म्हणतात. १८३८ मध्ये ह्याच्या 'मराठी भाषेच्या व्याकरणाचो दुसरी आवृत्ति छापिली. ह्या व्याकरणाची पहिली प्रत मराठीतील पहिले व्याकरण अर्वा परंतु त्याला मान्यता न मिळाल्यामुळे तें मागे पडले अर्वाचें दुसरा असाहि एक आक्षेप पुद् दादोबांच्या हयातींत होता की, दादोबांना आपले व्याकरण वाळशास्त्री जांभेकर ह्यांनी जें व्याकरणविषयक साहित्य मोडलं केलें होतें त्याच्या आधारवर राविलें ह्या वादच्या निकाल करणें कठीणच आहे. व्याकरणाची जें एक प्रथा पाडिली ती दादोबांनीच पाडिली व त्या अर्थानें त्यांना 'मराठी भाषेचा पाणिनी' म्हणून मान देतात तो यथायथ आहे, अर्वाचें कोणीहि म्हणेल.” (पृ. ३९८). पुनः ते म्हणतातः—“वाळशास्त्री जांभेकर ह्यांनी आरले संवादरूप व्याकरण ह्याच सुमारास काडिलें. फडके, दादोबा जांभेकर, टिळक, कृष्णशास्त्री मोडबोले व चिखणकर हे सर्व विद्वान् लोक मराठी व्याकरणकारांच्या पहिल्या पिढींतलं म्हणण्यास हरकत नाहीं. ह्यांचा काल आम्ही माधारणपणें १८३० पासून १८५० पर्यंत समजतां.” (पृ. ३९९)

वरील सर्व वृत्तान्त वाचूनहि वाळशास्त्री जांभेकर यांचें मराठी व्याकरण-लेखांतलं निश्चित स्थान कोणतें ह्याचे वाचकांसच मध्ये, तर स्वतः लेखकासहि स्पष्ट ज्ञान झालें आहे की नाहीं ह्याची शंका वाटते. “मराठीचे आद्य व्याकरणकार कोण.” हें त्यांचें वस्तुतः सांगण्याचें आहे; आणि ह्यानंबंधी मतभेद आहे अने ते म्हणतात. पुनः त्यांत असा एक श्लेष ते पाहून दाखवितात की, “आद्य व्याकरणकार म्हणून मान कोणास ? चावईयाचा ! आणि हें कथन करीत अमता त्यांनी अनेक शिथिल व भ्रामक विधाने केली.

आहेत. ह्या सर्व गोंधळाचें मूळ हें कीं, जांभेकर, फडके व दादोरा यांची व्याकरणें प्रथमा-
रमीं कधीं छापून प्रसिद्ध झालीं ह्याचा शोध ह्या विद्वानांनीं कधीं घेतलेच नाहीं. पूर्वीं त्यास
हें कीडें इतकें पडतें ना ।

गुढील विधानें ते चाचपडतच वरितात — “मराठीचे आद्य व्याकरणकार गंगाधरशास्त्री
फडके हे होत, असें म्हणतात. १८३८ मध्ये ह्याच्या ‘मराठी भाषेच्या व्याकरणा’ची दुसरी
आवृत्ति छापिली. ह्या व्याकरणाची पहिली प्रत मराठीतील पहिलें व्याकरण असावें.” येथें
“मराठीचे आद्य व्याकरणकार कोण ?” असा मूलभूत प्रश्न असतानाहि ते “गंगाधरशास्त्री
फडके हे होत, असें म्हणतात.” एवढ्या लोकवातेंवरच लेखक ममाधान मानतात पण जे
“असें म्हणतात” त कोण, कोठें व कशाच्या आधारें, हें त्यांनीं मागणें अवश्य नव्हतें
काय ? “१८३८ मध्ये ह्याच्या ‘मराठी भाषेच्या व्याकरणा’ची दुसरी आवृत्ति
छापिली,” असें ते सांगत आहेत परंतु ही आवृत्तीहि त्यांनीं स्वतः पाहिली आहे कीं नाही
ह्याची शंकाच आहे. कारण, प्रस्तुत पुस्तकाचें नांव ‘मराठी भाषेचें व्याकरण’ असें
नसून ‘महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण’ असें आहे. पुस्तक पाहूनहि वरीलप्रमाणें नांव
दिलें असलें तर तीहि चूच समजचि पाहिजे. मग निदान अवतरणाचिह्ने घालून त्यांनीं तसा
आनास उत्पन्न करायाम गयो होता. “ह्या व्याकरणाची पहिली प्रत मराठीतील
पहिलें व्याकरण असावें,” असें ते शेवटीं अनुमान करितात, परंतु त्याला तरी आधार
काय ? तथापि ह्या त्याच्या म्हणण्याचा अर्थच मुळीं कळत नाही ! “ह्या व्याकरणाची
पहिली प्रत” म्हणजे काय ? “ह्या व्याकरणाची” जी “दुसरी आवृत्ति” १८३८ मध्ये
छापिली गेली तिच्या जर १००० प्रती छापिल्या असतील तर त्यातील “पहिली प्रत”
व इतर ९९९ पैसी कोणतीहि दुसरी प्रत ह्या मरूप असणार नाहीत काय ? मग “ह्या
व्याकरणाची ‘पहिली प्रत’” हें “मराठीतील पहिलें व्याकरण” कसे काय बनणार ? पण
ह्या विद्वान् लेखकाच्या मनात “पहिली प्रत” म्हणण्याऐवजी “पहिली आवृत्ति”
म्हणावयाचें बदाचिन् असेल ! तथापि तीहि त्यांनीं पाहिलेली नगता किंवा ती कधीं छापिली
गेली ह्याचें शोध ज्ञान नगता, ते आपणें पूर्वीं अनुमान माधार कसे काढ शकतात !
बदाचिन् बळशास्त्री जांभेकर यांच ‘यालक्ष्याकरण’ मराठीतील पहिलें व्याकरण नुसलेंच
बसावम्न ? तें सुद्धा दादोराचें ‘मराठी भाषेचें व्याकरण’ १८३९ मध्ये प्रथमतः
छापिले जाण्यापूर्वीं निघालें होतें, हें प्रस्तुत भाषाशास्त्रज्ञान विदित आहे काय ? तथापि हीहि
गोंड त्याच माहीत आहे असें दिवत नाही. ते मोष्मरीतीनेच लिहितात कीं, “बाळशास्त्री
जांभेकर ह्यांनीं आपलें गदादम्भ व्याकरण ह्याच मुमारास छापिले.” पण “हा मुमारा”
तरी निश्चय कोणता ? गंगाधरपुढाल सदाभावम्न १८३९ ते १८४० असा ते समजत असावे
परंतु हा त्यांचा समजहि गर्वया घुडीचाच होय. शेवटीं श्री कुलकर्णी सांगतात कीं, “फडके
दादोरा, जांभेकर, टिळक, कृष्णशास्त्री गोडघोले व गिरधूरकर हे सर्व विद्वान् लोक मराठी
व्याकरणकारांच्या पहिल्या पिढीतील म्हणावयाच हरबत नाही. त्यांचा बाल आम्ही साधारण-
पणें १८३० पासून १८७० पर्यंत समजतो.” पुन येथें “फडके, दादोरा, जांभेकर”
असा जो ऋत त्यांनीं धरिला आहे त्यादम्भहि फडके पडले, दादोरा दुसरे, व जांभेकर तिसरे

व्याकरणकार ते समजतात, हे अगदी स्पष्ट आहे. परंतु ही त्याची समजूतहि सर्वथा चुकीचीच होय. ह्या त्यांच्या विधानावरून निःसंदिग्धपणे म्हणता येते की, त्यांनी फडके यांच्या व्याकरणाची पहिली व बहुधा दुमरीहि आश्रुति जशी प्रत्यक्ष पाहिलेली नाही, तशीच दादो-कृत व्याकरणाची पहिली आश्रुतीहि त्यांम अदृष्टच आहे. "दादोबांनी आपलें पहिलें व्याकरण १८३६ साली लिहिलें." (पृ. ३१८), असें ते सांगतात. पण हें त्याचें केवळ भ्रुतिप्रामाण्यच होय ! कारण, दादोबांच्या व्याकरणाची पहिली आश्रुति पाहण्याचें जर त्यांनी भ्रम घेतले अमते तर त्यांच्या मुखपृष्ठावरच "इस्वी सन १८३६ माहे डिसेंबर," अशी त्या प्रंदाच्या छपाईची नोंद त्यांना आढळली असती. आणि मुखपृष्ठ उलटल्यानंतर त्या प्रंदाचें "प्रस्तावना" वाचण्याची थोडी तमदा त्यांनी घेतली असती तर पृ ५ वर चालील लहानशी, पण अत्यंत उद्बोधक लळदीप त्याम दिगली असतीः— "ही प्रस्तावना लिहिल्यावर व हें व्याकरण छापण्याचे अगोदर दोन लहानसीं व्याकरणां छापलीं गेलीं." येथे हा मोघम उल्लेख करणाऱ्या ऐवजी ती "दोन लहानसीं व्याकरणां" करणारे कोण आणि तीं मुद्रित केल्याच्या तारखा कोणत्या एवढें जर दादोबा कृपा करून मागने, तर "मराठीचा आय व्याकरणकार कोण ?" ह्या आजकालच्या कोण्याचा आपोआप निर्णय झाला असता. परंतु हें गूढ पुनः त्यांनी का ठेविलें न कळे ! तथापि ह्या दोन लहानक व्याकरणांपैकी निदान गंगाधरशास्त्री फडकेकृत 'महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण' ह्याची पहिली आश्रुति आज उपलब्ध असून त्या पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावर "सन १८३६ जानेवारी तारीख १" अशी छपाईची नोंद दिलेली आहे. अर्थात् हेहि व्याकरण १८३६ मध्येच छापिलें अमल तरी दादोकृत व्याकरणापूर्वी सुमारे वर्षभर ते छापलें गेले होते हें सिद्ध आहे. आणि ह्यावरून के. बाळशास्त्री जामेकराचा विचार पळभर बाजूस ठेविला तरी "मराठीचे आय व्याकरणकार गंगाधरशास्त्री फडके हे होत, असें म्हणतात," ही शोकवार्ता नसून ती गोष्ट सिद्ध आहे, असें मानावयास नको काय ? मग प्रश्न राहिला जामेकराचा, आणि त्याच्याहि 'यालव्याकरणा'चें पहिल्या आश्रुतीचें पुस्तक जर उपलब्ध अमते तर तोहि उत्साहा सहज शाल्य असता. परंतु आज आपल्याला त्या लहानमर पुस्तकाची "सन १८३८" ची आश्रुति जुन्यांत जुनी उपलब्ध असून दुर्दैवाने त्याच्या मुखपृष्ठावर ही आश्रुति कितीही जे जसें निर्देशिलेलें नाहीं, तसें त्यावर प्रयत्नांचें नांविहि छापिलें नाहीं !

तथापि ही आश्रुति पहिली नव्हे हें निश्चित. कारण, स्वतः दादोबाच सांगतात की, त्यांचें स्वतःचें व्याकरण "इस्वी सन १८३६ माहे डिसेंबर" मध्ये छापण्याचे अगोदर "दोन लहानमी व्याकरणां छापलीं गेलीं" होती; आणि ज्याअर्थी पूर्वे व्याकरणकार म्हणून फडके-जामेकर यांचाच नामनिर्देश सर्वत्र केलेला आढळतो, आणि फडक्यांच्या व्याकरणाची पक्की नोंद आदणाम उपलब्ध आहे, त्याअर्थी हें दुसरें लहान व्याकरण म्हणजे जामेकराचें 'यालव्याकरण'च असलें पाहिजे हें उपपन्न आहे. अर्थात् रा. कुलकर्णी यांनीं जुन्या 'व्याकरणकारांचा म्हणून दिलेला क्रमादि निश्चित चुकीचा होय. त्यावेळ पहिलीं तीन नांवें फडके, दादोबा, जामेकर" अशी न लिहितां निदानपक्षी "फडके, जामेकर, दादोबा," अशी ती नमूद केली पाहिजेत.

कोणत्याही गोष्टीचा ऐतिहासिक दृष्टीने शास्त्रशुद्ध विचार करावयाचा तर त्या त्या घटनांचा कालानुक्रम व तत्कालीन परिस्थिति ही सूक्ष्मतेने लक्षात घेणे अवश्य आहे. परंतु धी, कुलकर्णी यांचे वस्तुस्थितीसंबंधीच अज्ञान असल्यामुळे ते गोळाबोरेजी पद्धतीने काही तसे सांगत सुटतात। “१८३८ मध्ये ह्याच्या [म्ह. फडकेच्या] ‘मराठी भाषेच्या व्याकरणा’ची दुसरी आवृत्ति छापिली, ह्या व्याकरणाची पहिली प्रत मराठीतील पहिले व्याकरण असावे.” ह्या ह्यांच्या विधानाचे परीक्षण वर केले पुढे लागलेच ते पुनः दुसरे अनुमान वाढतात की, “परंतु ह्याला [म्ह. फडकेच्या व्याकरणाला] मान्यता न मिळाल्यामुळे ते मागे पडले असावे.” परंतु हाहि केवळ निराधार तर्कच होय। त्यांना हे माहीत नाही की, दादोबांनी व्याकरण सन १८३६ मध्ये जरी निघाले तरी त्याची दुसरी आवृत्ति १८५० मध्ये छापिली जाईपर्यंत फडके यांच्या व्याकरणाला बरीच सरकारी मान्यता मिळून त्याच्या तीन व जामेकरांच्या ‘वाल्क्याकरणा’च्या तयारीबाबत अधिक आवृत्त्या निघालेल्या असून फडके यांच्या व्याकरणाची १८५० मध्ये चौथी आवृत्ति निघाली होती। मग “त्याला मान्यता न मिळाल्यामुळे ते मागे पडले असावे,” हे त्यांचे अनुमान किंमतपत बघार्थ आहे? त्याचप्रमाणे “दादोबांनी आपले व्याकरण बाळशास्त्री जामेकर ह्यांनी जे व्याकरणविषयक साहित्य गोळा केले होते त्याच्या आधारेच रचिले” इत्यादि मजबूर धो. कुलकर्णी यांनी येथे जो तिरहिला आहे तो अगदीच अप्रस्तुत होय. घटनांचा कालानुक्रम लक्षात न आल्यामुळे, किंबहुना त्यासंबंधीच्या अज्ञानामुळे, ते हा विषय उगाच येथे चर्चीत आहेत, दादोबांच्या व्याकरणाची प्रथम आवृत्ति १८३६ मध्येच निघून गेली होती. त्याची सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति १८५० मध्ये त्यांनी कढिली, आणि त्यापूर्वी १८४६ मध्ये बाळशास्त्री जामेकर निघत पावतांच ‘वॉर्मल क्लॉम’चे ‘डिरेक्टर’ ह्या त्यांच्या हुद्यावर दादोबांची नेमणूक झाल्यामुळे, आणि स्वतः बाळशास्त्र्यांनी काही व्याकरणविषयक माहिती आणल्या प्रयत्नचनेसाठी जुळविले होते अशी समजूत अवघ्यामुळे तणाप्रकारचा जबरप्रसंग त्या काळी उत्पन्न झाला असल्याने नवल नाही. तथापि तो कथा निर्मूल होता हे दादोबांनीच मागितले आहे. साराश, रा. कुलकर्णी दुसऱ्या आवृत्तीची ही कथा पहिल्या आवृत्तीशी मेलण करीत असल्यामुळे हा संश्लेष निष्कारण निर्माण झाला आहे। अशाचप्रकारे कालक्रमानेच दुसरोही एक उदाहरण त्यांच्या पुढांक लेखनात दृष्टीस पडते. ते लिहिताना, “फडके, दादोबा, जामेकर, त्रिलोक, कृष्णदासी गोंडवंते व चिपळूणकर हे सर्व विद्वान् लोक मराठी व्याकरणकारांच्या पहिल्या पिढीतले म्हणावयाचे हरकत नाही. ह्यांचा काल अग्रे १८३० पासून १८७० पर्यंत समजता. ” आता हा १८३० ते ७० चा काल शास्त्रोक्त कथा? कोणत्या दृष्टीने तो निश्चित पंथ हे स्पष्ट काहीच सांगितले नाही. वास्तविक वस्तुस्थितीचा प्रसिद्ध व्याकरणपेक्षा पहिले व शब्दार्थ व्याकरण प्रथमतः कोणत्या वर्षी प्रसिद्ध झाले ते लक्ष्मीन थरून हा काल ठरविण्यास शक्यता नाही, आणि त्या दृष्टीने फडके, दादोबा आणि बहुधा जामेकर यांची व्याकरणे १८३६ मध्ये व कृष्णदासी गोंडवाल यांचे ‘मराठी भाषेचे नवीन व्याकरण’ १८६७ मध्ये अशा प्रथमतः छापिली गेल्या व्याकरणांचे प्रस्तुत काल १८३६ ते १८६७ असा सात बरता येईल; किंबहुना दादोबा ‘व्याकरण’ (१८३६) व त्यांचे महत्वाचे ‘पूरणीका’ (१८८१) ह्यांचीच

पुढील महाराष्ट्रीय व्याकरणविचारांवर दीर्घकालपर्यंत छाप टाकिली होती, आणि स्वतः दादोबा हेडि १८८२ मध्ये मरण पावले, ह्या दृष्टीने पाहिल्या व्याकरणकारांची पिढी १८३६ ते १८८२ पर्यंत घरघे शास्त्रोक्त नव्हे काय ?

शेतटी आगमनी एकच मुद्द्याची गोष्ट सांगून रा. कुलकर्णी यांचा हा 'भाषाशास्त्रविषयक अभ्यास' मंपून, हा मुद्दा म्हणजे " मराठीचे आय व्याकरणकार कोण ? " हा प्रश्न अशा स्वरूपात करण्यापेक्षा " मराठीच्या आय छापील व्याकरणाचा वर्ता कोण ? " असा तो मांडणे युक्त होईल. आणि त्यांचे उत्तर, जॉपरत के बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या 'बाल-व्याकरणा' ची प्रथमावृत्ति कोणत्या वर्षी व तारखेस छापली गेली हे आपणांस निश्चित समजणार नाही तोपर्यंत, गंगाधरशास्त्री फडके हेच " मराठीच्या आय छापील व्याकरणाचे रते होत," असे दिले पाहिजे. तथापि के बाळशास्त्री जांभेकर हे बरील अर्थाने " मराठीचे आय व्याकरणकार " यदाकदाचित् नसलेच तर ते कमश. दुमरे ठरतील इतकेंच काय ते ! तथापि बाळशास्त्री यांची अष्टपैन्द् विद्वत्ता किती सर्वमान्य होती, आणि मराठी व्याकरण-विषयांतहि त्यांचा अधिकार किती श्रेष्ठ समजला जात असे, हे पुढील दोन गोष्टींवरून कोणाच्याहि ध्यानांत येईल. गंगाधरशास्त्री फडके हे बाळशास्त्र्यापेक्षा बघाने मुमारे बोन वर्षांनी बढील होते ! बांबे नेस्टिन्ड स्कूल अँड स्कूल्युक गोमाथट्यया शाळें ' बाळ ' १८२६ च्या मुमाराण् जेव्हा प्रथम प्रविष्ट शाला त्याच्याहि पूर्वी दोन वर्षे त्यांचो नेमणूक. ' महाराष्ट्र भाषेचा कोश ' सिद्ध करणाऱ्या शास्त्रांमंडळींन शाली होती. किबहुन ! जगन्नाथशास्त्री कमवत व बाळशास्त्री घावे ह्यांच्यामवेत त्यांनी ' महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण ' हि लिहून सिद्ध केले होते. आणि ह्याच व्याकरणाच्या व रामचंद्रशास्त्री जानेकरकृत त्याच्या संक्षेपाच्या हस्तलिखित प्रतीवरून बारा वर्षे तो विषय शिकविल्यानंतर त्यांनी आपले पूर्वीक ' महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण ' १८३६ मध्ये प्रथम छापून बाटले इत्यादि इतिहास त्यांच्याच प्रस्तावनेवरून आपणान कढून येतो. ह्या प्रस्तावनेत ते बाळशास्त्र्यांच्या साहाय्याचा बगा उद्देश करित तो पाहाः— " मग मी ह्या गर्व विषयाचे आवलन करून हा नवोन मधे फार सांक्षिप्त केव. यांत कुशाग्रबुद्धि असे जे बाळशास्त्री जांभेकर यांसही जा एतदुपयोगी युक्ति मुचल्या त्यांच्या संग्रह करून व मी जो लेख सिद्ध केला तो त्यांना दाखवून हा ग्रंथ छापिला. हा छापण्याचा तंस्वार प्रथमच आहे. ' दुमरी दगात देवध्यागारखां गाण म्हणजे दादोबा पांडुरंग रंज्या व्याकरणाच्या पाहिल्या आरुणांची पुष्कळशी पुस्तके जेव्हा त्यांच्या अंगावर पडून रागिली, तेव्हा त्यांनी सरकाराकडे मदत मागिली. मग सरकाराने त्या प्रथाचे योग्य ते परीक्षण करण्यासाठी तो बाळशास्त्र्यांकडे पाठविला, आणि त्यांनी आपला अनुकूल अभिप्राय प्रकट करायानंतर दादोबांना साहाय्य केली. बाळशास्त्री यांनी केलेले हे माग ईश्वरी परीक्षण आमच्या ह्या प्रतीत बुध्दाध्वलेकरार्थ छापिले असून (पृ १८५-१८२) त्यांनील केले पडिलाच परिच्छेद चाली उद्भूत केला आहेः—

" I think this Grammar tolerably well executed. It is much superior in point of arrangement to another work that has

been published by Gungadhur Shastree, on Marathee Grammar; and its definitions are much more clear and precise. As a first attempt we must make allowance for its few imperfections; which, however, it will be seen from the following particular examination of its various sections, are far from being such as to outweigh its merits. It seems in many points to enter into the philosophy of Grammar, which has not yet been done in any grammatical treatise in Marathee, and the notes in smaller letters contain a great mass of useful information and instructive discussions, 1) illustration of the obscure parts, or in support of the preference which the author has given to particular opinions. The work must, therefore, prove a valuable sequel to the study of the smaller grammars now in use in the Schools of Government." (पृ १४५. स्पृ. भा.)

“हो मरकाती शाळात गुप्त चालू असणारी 'Smaller Grammars' — दादीबाईचा शब्दान 'लहानमी व्याकरण' म्हणजे एक गंगाधरशास्त्री फडके यांचे 'महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण' व दुसरे स्वतः बाळशास्त्री यांचे 'वाळव्याकरण' हीच असणार. पैकी पहिल्याचा स्पष्ट उल्लेख द्यात केलेल्या असून आपल्या कुलीचा स्पष्ट नामनिर्देश मान त्यांनी शास्त्रीनतेने टाकलेला दिसतो !

(२) प्रो. द. वा. पोतदार यांचे 'मराठीइतिहाससंशोधन'

प्रस्तुत ग्रंथातील दुसरा निचरणीय लेख म्हणजे प्रो. द. वा. पोतदार यांचा. 'मराठी इतिहास व इतिहाससंशोधन' या आपल्या प्रबंधात ते लिहितात:—“डफ्, एल्फिन्स्टन् किंवा माल्कन यांनी आपले इतिहासग्रंथ इंग्रजीमध्ये लिहिले, परंतु आपल्याकडील विद्वानांनी शास्त्रापाठी त्यांची तुमची भाषांतरे केली. यापलीकडे त्यांनी सरासरी धम केले नाहीत. प्राचीन इतिहासाचे किंचित् संशोधन बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ दाजी यांनी केले परंतु शिक्काल किंवा पेशवाईकाल याकडे कोणी लक्ष दिले नाही.” (पृ. ३२१). पुनः एकदा ते सांगतात:—“अखिल इंग्रजीत झालेले ग्रंथ डफ्चे मराठी भाषांतर सोडून दिले तरी बाळशास्त्री जांभेकर आणि रावसाहेब मंडलिक यांच्यासारख्या पट्टीच्या बुद्धिवा[मा]न् माणसांनी एन्क्विन्स्टन् साहेबांच्या पुस्तकावरून शालोपयोगी इतिहास रचण्याचेंच कार्य केले.” (पृ. ३६५)

प्रो. पोतदारांची ही विधाने वस्तुस्थितीस सर्व्वसा धाडून नाहीत इतकंच नव्हे, तर ती काहीशी अतुल्यशी व अनुशरण्याची होत. ग्रंथ डफ्, एल्फिन्स्टन् व माल्कन् यांचे इतिहासग्रंथ हे वस्तुतः “शालोपयोगी” आहेत काय ? त्यांचे की हे प्रसिद्ध लघुग्रंथ अधि-कारी व राजकारणी पुरुष असून त्यांनी आपले मध्य शक्यतितक्या कसाडीने मूळ ऐतिहासिक साधने मिळवून स्वदेशकथनांना त्या त्या विषयांचा साम्राज्य इत्यादी परिचय करून

देव्यासाठी लिहिलेले असून आजही १०० वर्षांनंतर इतिहासाभ्यासकाय ते अवश्य वाचनीय आहेत ना? मग अशा शेरनाम वरें कमीतधिक प्रमाणभूत व संप्राप्त समजल्या जाणाऱ्या ग्रंथांची मराठी भाषातरे होणे हे तेव्हा अगत्याचें नव्हतें काय ? आणि त्या काळच्या सामान्य आंग्रभाषापरिचितकडून ते काम इतकत तरी उरकतें गेलें अगते काय ? तसेंच तो काळ व परिस्थिति लक्षांत घेता, अशा प्रकारचे मोठे इतिहासप्रय तेव्हा स्वतंत्रपणे सिद्ध करणें त्या मंडळीस शक्य तरी होतें काय ? शिक्षा व काळशास्त्री जामेकर काय किंवा राजगडेंच मंडलिक काम, हे त्याच मंडळ विपणन वाहिलेले-किंवाहुना त्या एका विषयाचे तरी महाविद्यालयीन अध्यापक या संशोधक होतें काय ? त्या पिढ्याच्यानी आपल्या केवळ उत्पन्न शक्तीतलेच व लोकहितबुद्धीने, इतर नाना उपयोग सामाजिक आणि वेळाने वेळ काढून, आधुनिक महाराष्ट्रीय विद्याप्रणाल्या व मराठी गण्येयनाच्या त्या चाल्नावस्थेन, तसेच आपल्यादि आपवचान, वर्ग-महा महिन्यामध्ये जे क्रान्तारेन वय त्या काळीं उपपन्न प्रय मिळ केले त्याविषयी त्यांना, 'योग्य तें श्रेय दावयाचें, की त्याच्या त्या जनप्रसारक प्रयत्नास नाक मुरवून उगे लेखावयाचें ? काळशास्त्री यांनी हिंदुस्थानाच्या इतिहासाची जो दोन पुस्तके लिहिली ती एकीकडे गणित-विज्ञानशास्त्राचे महाविद्यालयीन अध्यापन, दुसरीकडे आपल्या शिक्षणविभागातील शास्त्राचे निरोक्षण-निराक्षण, निमराकडे व्याख्याच सूचनेनुसार मुक्याच मुरू केलेल्या अध्यापनशास्त्राचे मार्गदर्शन व शालांपयोगी प्रयत्नान, तसेंच प्राचीन इतिहासमशोधन व नाना सामाजिक चळवळींचे चालन करीत अगत्या-बुद्ध्या "शालांपयोगी" म्हणूनच एका पक्षांत लिहिलेले आहेत; आणि तेव्हा त्यांच्या वयाची वनिशी मुकलीच कोठें उत्पत्ती होतो ' मंडलिनानीहि एरिकल-मनच्या इतिहासाचे विस्तृत रूपानर ऐन पंचविशी उत्पत्त्यावेष्टी वेळ, आणि पुढे भरभराटीची वकिली व मार्गजानिक काम त्यांनी नित्य व्यग्र अगता केवळ दौरीचें संशोधन म्हणून प्राचीन धर्मशास्त्रादि विषयाकडे ते वळले डॉ भाऊ दाजी तर बांदूनचाटून पाश्चात्य वैयक व शास्त्रज्ञ त्यासपे पूर्ण दिव्यात अगे व्यावसायिक व स्वकीय शास्त्रातील संशोधक. त्यांनी मराठीय पुरातत्वमशोधनविषयी इतकी एतकळ बाळगून व सह्यावधि रुपये खर्चून नाना ठिकाणांहून तांत्रपद, शिलालेख, पोथ्या, पुस्तके इत्यादि दुर्मिळ व बहुमोल माहितीय जमविले हेच विशेष स्पष्टूनहि वेळ काढून अनेक प्राचीन संस्कृत विषयांत लक्ष्य घटून व स्वतः लिहिलेले विषेक शोधनिबंध मुबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीस वेळेवेळीं मादर करून त्या विद्वन्मान्य मंथेचे पहिले पणदेशीय उपाध्यक्ष होण्याचा अपूर्व बहुमान त्यांनी मिळविला; आतां अशा थोर गृहस्थाविषयी प्रो. पोनदार म्हणतात की, त्यांनी "प्राचीन इतिहासाचे किंमिन्न संशोधन केले." क. काळशास्त्री यांची गोष्टहि असाच प्रकारची, किंवाहुना आंधळ उर्वोधक होय. भाऊ दाजा व मंडलिक हे विश्वविद्यालयीन पदवीयुगाच्या पूर्वीचे पट्टीचे विद्वान निदानपरी नामांकित महाविद्यालयीन अध्यापकांच्या हाताखालीं किंथेक वरें अभ्यशन करून तयार झाले होते, तर काळशास्त्र्यांची सर्व शिक्षारी स्वतःची - बहुविध विषयांचा हव्यास बाळगून त्यांनील प्रवेश व तसे जनसमूह स्वकीय प्रवेष्टया व परिधर्माव्या बळावर संपादिलेला ! वास्तविक ते स्वतः गणित-ज्योतिषादि शास्त्रांचे नामांकित प्रोफेसर, व दक्षिण विभागाचे 'मुपरिटेंडंट' (मध्याचे एज्युकेशनल इन्स्पे-

फटर, ह्या नात्याने भरपूर व्याप मार्गे असणारे तरुण गृहस्थ. हिंदुस्थानाचा प्राचीन इतिहास, व सद्धातील प्राचीन साम्रपट शिलालेखादि वाचन ह्यासारख्या इतर वपराध्य व कुलहरण करणाऱ्या गोष्टी त्यांनी हाती घेण्याचे प्रयोजनच काय ? त्याच्या मागून गेल्या नतकांत आपल्यामध्ये किती तरी गणित विज्ञानादि विषयाचे प्रोफेसर व एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर होऊन गेले व आजमितीसहि आहेत परंतु त्याच्यामधून प्राचीनेतिहास व पुरातत्त्वतःशोधन ह्या विषयाकडे स्वयंप्रेरणेने वळले अस किती दाखविता येतील ? अर्थात केवळ आपल्या उत्कट ज्ञानलालसेने व देशभिमानीने प्रेरित होऊन ह्याहि क्षेत्रात अगदी अल्पावधीत प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या नियतसंस्थित अनेक शोधनिरूप प्रसिद्ध करून भारतेतिहास-संशोधनाचा महाराष्ट्रांत पाया घातला, ही गोष्ट इतकी अपूर्व, अभिमानास्पद व अवश्य जल्लोनीय अमता, प्रो. पोतदार त्याच्याविषयीहि काहीसे लघुपूर्वक म्हणतात की, त्यांनी “प्राचीन इतिहासाचे किंचित् संशोधन केले” ! तथापि त्याची एतद्विषयक खरी कसकस कोणती ते त्यांच्या पुढील वाक्यावरून दिसून येते “शिवमल किंवा पेशवाईकाल यांकडे कोणी लक्ष दिले नाही,” हे त्यांचे खरे गान्धार ! परंतु ते काळ साहजिकच पुढे यावयाचा होता, आणि बाळशास्त्री बाळदजी प्रमृतीच्या प्राचीनेतिहास संशोधन-कार्यामुळेच त्यास प्रोत्साहन मिळाले आहे, हे वदापि विसरून चालणार नाही.

तथापि ह्या विद्वद्दयांनीहि जे “प्राचीन इतिहासाचे किंचित् संशोधन केले,” तेहि खरोखर निश्चित कोणते ह्याची असल माहिती प्रो. पोतदारानी स्वतः ते लेख वाचून कधी करून घेतली असेल असे आम्हांत वाटत नाही बहुतकरून त्यांचे समुद्र ‘इतिहासाचार्य’ राज-वाड यांनी ‘लोकशिक्षण’ मासिकातील आपल्या एका जुन्या प्रसिद्ध लेखात (भाद्रपद शके १८३५) बाळशास्त्र्याच्या नावावर “सामान्य पुराणेतिहासमशोधक” म्हणून जो खराखाटा शिरा मारिला आहे तेच बहूशी त्यांचे प्रस्तुत विषयातील आपत्ताकच असावे ! कारण, हे प्राचीन पुरातत्त्वमशोधक लेख इतके दुर्मिळ व नामशेष झाले आहेत की, प्राचीन भारताय इतिहासाच्या अधिकाऱा ‘प्राध्यापना’ न्याहि ते वरित् अवलोकनात येतात, हे आश्वास माहीत आहे मग प्रो. पोतदारानाही मुख्यत्वेन मराठा इतिहासाच व दारखान्याचे अभिमाना निरीक्षक ते आपल्या इच्छालाून काढून घालणार ? बिंबहुना ‘बाळशास्त्री जांभेकर आणि रावभाहेब मडलिक यांच्यासारख्या पट्ट्या बुद्धिवा [मा]न् माणसांनी एफिन्स्टन् साहेबांच्या पुस्तकावरून शालीययोगी इतिहास रचण्याचेच कार्य केले !’ हे असमाधानाचे उद्गारहि त्यांनी हे मूळ ग्रंथ व रकार्डेने न पाहताच काढल्याचे स्पष्ट दिसून येते कारण, राव-साहेब मडलिककृत ‘हिंदुस्थानाचा इतिहास’ हा ग्रंथ जरी एफिन्स्टन्च्या इंग्रजी इति-हासावरून उतरलेल्या अस्त्य तरी बाळशास्त्री जांभेकर यांचे दोन वे वेगळे ‘शालीययोगी’ इतिहास असून, त्यांपैकी ‘हिंदुस्थानाचा इतिहास’ (मुगलमानी अमल) हाच नाव तो “एफिन्स्टन् साहेब यांच्या ग्रंथाचा संक्षेप करून” लिहिलेला आहे, आणि ‘हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश राज्याचा इतिहास’ हा त्याचा पुढील व अधिक विस्तृत ग्रंथ अनेक “इंग्रजी भाषेतील मूळग्रंथांवरून संक्षेपरूपाने ... मराठी भाषेत केला

आहे, " असे त्या प्रथाच्या मुन्यवृत्तावरूनही वाचकाला आटवून येईल. परंतु, प्रो. पोतदार स्वतःच बर सांगतात की, " असे शास्त्रेपयोगी प्रथम व्याख्यांनी नवीन पद्धतीचे शिक्षण सुरू झाले होते त्यासाठी अवसर होई, " तर ह्या मर्यादित उद्दिष्टांचे रचिलेल्या पुढील संशोधन-प्रथांच्या करतांना बोल कराय म्हणून लावायलाचा परंतु खेळाचा तथा अभिप्राय येथे नमिळत आहे म्हणून इतके सांगिते लागले.

(३) रा. रा. गो. कानडे यांची 'मराठी नियतकालिके'

'अर्थाचीन मराठी साहित्य' ह्या प्रथांनीन निराला उल्लेखनीय लेख म्हणजे 'मराठी नियतकालिके' हा लेख. रा. रा. गो. कानडे यांनी ह्या विस्तृत निबंधात "१८७८-१९३५ ह्याच काळातील नियतकालिकांचा संक्षिप्त इतिहास" विवेचिला असल्यामुळे के. बाळशास्त्री जांभेकरांच्या नियतकालिकांचा प्रपंच त्यांना करण्याचे कारण नव्हते, तथापि 'दर्पण' हे मराठीतील पहिले वर्तमानपत्र असल्याने त्याचा थोडासा उल्लेख त्यांनी त्या अग्रचा विचार करतांना केला आहे " त्याचा आधार डेमी आठवेजी असून त्यात इंग्रजी व मराठी मजकूर येत असे. बाळशास्त्री जांभेकर हे त्याचे संपादक होते, असे व्याकरणकार दादोबा आपल्या आत्मचरित्रात म्हणतात. .. गोविंद विठ्ठल कुंटे ऊर्फ भाऊ महाजन हे या पत्राचे व्यवस्थापक होते. जांभेकरांच्याच्या मदतीने त्यांनी 'प्रभाकर' नावाचे साप्ताहिक व 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' व 'उपदेशचंद्रिका' ही मासिके पुढे काढली " (पृ. ५४३), ही बहुमोल माहिती ते देतात । परंतु रा. कानडे हे पुष्कळ वेळ वृत्तपत्रव्यवसायात वावरले असले तरी कागदांच्या आकारांचे ज्ञान त्यास झालेले दिसत नाही. 'दर्पण' चा आकार काही तरी दिला पाहिजे एवढ्याच करिता तो " डेमी आठवेजी " होता असे त्यांनी सांगितले आहे । 'बाळशास्त्री जांभेकर हे त्याचे संपादक होते, " ही माहिती केवळ दादोबांच्या आत्मचरित्रातील उद्धृतावरून ते भीत भीत करून देत आहेत; त्यांना इतर महत्त्वाची प्रमाणे अग्रगत आहेत असे दिसत नाही. तथापि बाळशास्त्रीच्या संपादकत्वाविषयी त्यांची स्वतःची खात्री नसणे, तरी " भाऊ महाजन हे या पत्राचे व्यवस्थापक होते, " असे-तसे म्हणण्यात काही आधार नसतानाहि-ते खात्रीलायक सांगू शकतात । जांभेकरांच्याच्या मदतीने त्यांनी (म्ह. महाजनांनी) 'प्रभाकर' नावाचे साप्ताहिक काढिले, येथवर लेखकाचे म्हणणे ठीक आहे. परंतु 'उपदेशचंद्रिका' मुदा त्यांनीच काढिली, ही माहिती सुद्धीची होय. ते मासिके मोरमठ दांडेकर यांनी काढिले होते. तथापि " जांभेकरांच्याच्या मदतीने त्यांनी ... 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' हि काढिले, " ह्या विधानांत रा. कानडे यांचे बुद्धिचाप्य विशेष प्रकट झाले आहे कारण, बाळशास्त्री १८४९ मध्ये परलोकवासी झाले, आणि 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' महाजनांनी काढिले १८५४ साली । पांचगान ओळी मजकुरांत याहून अधिक चुकत तरी किती करावयाच्या । परंतु प्रस्तुत लेखाकं वशा प्रसंगी आपल्या पुढाचे चमत्कार किती मोठ्या प्रमाणावर प्रकट करू शकतात हे वाढणं अगल्या ह्याच लेखाची सुधारून वाढविलेली आहोती पुढे तीन वर्षांनी "मराठी नियतकालिकांचा इतिहास" नामक ग्रंथाच्या रूपाने त्यांनी काढलेली आरुत ती कृति याचकांनी अवश्य पाहवी.

रा. वि. सी. सर्वट्रे यांचें 'मराठी साहित्यसमालोचन'.

ह्यानंतरचा महत्त्वाचा वाङ्मयेतिहासपर ग्रंथ म्हणजे 'मराठी साहित्यसमालोचन' (१९३७) हा होय. इंदूर येथील महाराष्ट्र-साहित्य-सभेचे विद्वान् अभ्यक्ष रा. वि. सी. सर्वट्रे यांनी त्याच सभेचे उत्साही सदस्य रा. सी. ना. गवारीकर यांच्या साहाय्याने तो रचिला असून १८१८ ते १९३४ ह्या कालखंडावर परिश्रमपूर्वक लिहिलेला इतका विस्तृत ग्रंथ हाच होय, असे म्हणता येईल. त्यातून इंदूरसारख्या दूरच्या महाराष्ट्रीय पेंद्रात वास्तव्यकरणाच्या लेखकांनी इतकें जुने व नवें मराठी साहित्य पाहून त्यांचें इतकें चांगलें समालोचन करावें हें विशेष कौतुहास्पद होय. तथापि कै बाळशास्त्री याचा काळ हा आधुनिक मराठी गद्याचा प्रारंभकाल असल्याने प्रस्तुत ग्रंथकर्ताकडूनही त्याच्या सबंधात काहीं चुकीचीं विधानें करण्यांत आलीं असल्यास त्यांत त्रुटि नाही. पहिल्या प्रकरणात इंग्रज सरकारचे शिक्षणविषयक धोरण सांगताना ते लिहितात. — "सन १८१८ नंतर जेव्हा मुंबई प्रांताचा राज्यसारभार त्याच्याकडे [म्ह. एल्फिन्स्टनमार्हेबाई] आला तेव्हा त्यांनी एक एजिनियरिंगचे व एक वैद्यकीचे अशी दोन कॉलेजे मुंबईला थापि पुण्याला एक हिंदू कॉलेज सरकारी खर्चाने खोल्ले. लोकांना शिक्षण देशी भाषांच्या द्वारेनेच दिलें जावें, पण पाश्चात्य ज्ञानाचा शकडे प्रसार करण्यासाठी सरकारने इंग्रजीतील उत्तम उत्तम ग्रंथांची देशी भाषेतें करवून छापवावीत. या दुसऱ्या कामासाठी त्यांनी सरकारी भाषातर खातें स्थापन केलें, व त्यात गोडबोले, जांभेकर, हरि केशवजी इत्यादि विद्वान् शास्त्री मंडळी नेमली." (पृ. ३९)

हा वृत्तान्त वस्तुस्थितीस तितकासा धरून नाही. एल्फिन्स्टन मर्व्हनराची मुंबईतील कारकिर्द १८१९ अखेर सुरू झाली, त्यानंतर 'एजिनियरिंग स्कूल' व 'मेडिकल स्कूल' ह्या संस्था निघाल्या, पण ती 'कॉलेजे' नव्हती. ह्या संस्थाहि १८२३च्या सुमारास चालू झाल्या. पुण्याला 'खोल्ले' तें 'हिंदू कॉलेज' नव्हे—त्यास 'पूना मसूत कॉलेज' म्हणत. तें १८२१ मध्ये निघालें, परंतु सरकारी खर्चाने चालत नसे. तो खर्च पेशव्याच्या 'दक्षिणा'—निर्घातून होई. त्यांनी 'बॉय नेटिव्ह स्कूल' अँड स्कूल युक्त सोमायटी' च्या विद्यार्थी इंग्रजी ग्रंथांची भाषातरें करविण्याचा नवीन उपक्रम केला तेव्हा भाषातर-कर्म्यांना व ग्रंथकारांना उत्तेजनार्थ मोठ-मोठें पारितोषिकें देऊ गेली, पण त्या प्रकाशला सरकारी नोकरीचे 'भाषातरखातें' म्हणता येणार नाही. मग "त्या गोडबोले, जांभेकर, हरि केशवजी इत्यादि विद्वान् शास्त्री मंडळी नेमली" कशी जाणार? शिंशय हें शब्दचें विधान तर अगदीच चमत्कारिक व वस्तुस्थितीस सोडून आहे. परंतुरामपंत गोडबोले हे त्या वेळेस भाषातराच्या कामात मुळाच नव्हत. 'महाराष्ट्र भाषेचा कोश' रचण्यास साहाय्य करणाऱ्या मंडळ पैकां ते एक होत, पण ते शास्त्रीवर्गांत मोडत नसत. बाळशास्त्री जांभेकर १८३० मध्ये सोमायटाचे प्रथमतः 'डिप्युटी नेटिव्ह सेक्रेटरी' व १८३२ पासून 'नेटिव्ह सेक्रेटरी' नेमिले गेले, 'भाषातरखात' त म्हणून नव्हे. हरि केशवजी यांनी स्वतः सगळीं रीतीने केलेली भाषातरें सोमायटीस सादर करून मोठमोठी बक्षीस मिळविली. येथे ग्रंथकर्म्यांनी "शास्त्रीमंडळी" त त्यांची गणना केली हे केवळ चुकीचें होय. कारण, ते स्वतः जेव्हा जालीचे ग्रंथग्रंथ नव्हते तसे पठिक मसूतनाहि नव्हते!

पृष्ठ ११८ वर अशाच प्रकारचें विधान पुनः आढळतें: "हरि केशवजी, बाळशास्त्री जामेकर, महादेवशास्त्री कोल्हटकर, चिपळूणकर व भाटवडेकर कृष्णशास्त्रीद्वय, ही मंडळी सरकारच्या भाषातरखात्यात किंवा सेंट्रल बुकडेपॉत नोकर होती." परंतु गहित्या दोषानेबंधी तरी हें म्हणणें बरोबर कसे नाहीं, हें वर दाखविलेंच आहे. इतर विद्वानांचा काळ हा कीसरेचवीस वर्षांनंतरचा आहे. सानध्या प्रकरणात 'शास्त्रीय वाङ्मय'-विषयक चर्चा करताना बरोल वाक्य आलें आहे. त्या दृष्टीने महादेवशास्त्री कोल्हटकर हें नांव चुकीचें दिसते. 'भूगोल-खगोल' ह्या पुस्तकाचे कर्ते 'महादेवशास्त्री' हे कोल्हटकर नसून पुराणिक होते.

पृ. १६५ वर "बाळशास्त्री जामेकर यांनीही निघाव्याच्या उपयोगासाठी 'वाचव्याकरण' म्हणून संवादरूप व्याकरण छापिलें होतें," एवढेंच प्रथमतः सांगतात. तें कोणत्या वर्षी छापिलें किंवा मराठीचे आद्य व्याकरण भर कोण हें मागण्याच्या मानगडीतच ते पडले नाहींत!

पृ. १६७ वर "इ. स. १८५९ त 'शब्दसिद्धिनिबंध' हें सहजानें पुस्तक विनायकशास्त्री दिवेकर व गोविंद विठ्ठल महाजन यांनी बाळशास्त्री जामेकराच्या साहाय्याने लिहिलें," असें म्हटलें आहे, परंतु बाळशास्त्री १८८६ मध्येच परलोकवासी झाले! वस्तुस्थिति अशी की, ह्या पुस्तकाची पहिली आवृत्ति ते विद्यमान असता १८८३ मध्ये निघाली. अर्थात् ही त्यांचे दुसरी आवृत्ति होय.

प्रस्तुत ग्रंथाचे नववें प्रकरण 'नियतकालिकें' (१८१८-८५) हें अमून त्यांत साहित्यिकच के. बाळशास्त्र्याच्या नियतकालिकासंबंधी काही माहिती आली आहे. ग्रंथकर्ते सांगतात:- "सन १८२३ मध्ये या उभयतांनी (केरी व मार्शमन) 'समाजदर्पण' या नावाचें बंगाली वर्तमानपत्र सुरू केतें. याच वर्षी गुजराथी पाहिलें वर्तमानपत्र-दर्पण निघूं लागलें. या गुजराथी उदाहरणाच्या परिणाम शेजारच्या महाराष्ट्रावर झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. गोविंद विठ्ठल कुटे ऊर्फ भाऊ महाजन व प्रसिद्ध बाळशास्त्री जामेकर या उभयतांनी मिळून 'दर्पण' हें इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक सन १८३२ त काढलें. ... 'दर्पण' त इंग्रजी बाजू बाळशास्त्री व मराठी बाजू भाऊ महाजन लिहीत. बाळशास्त्र्याची विद्वता व मार्मिकपणा आणि महाजनाची निः[निः]स्पृहता व निर्भिडपणा, यामुळे हें पत्र सरकार आणि जनता या दोघांच्याही मान्यतेच पात्र झालें होतें. मुंबईचे तत्कालीन गव्हर्नर सर कार्नेक यांनी बाळशास्त्र्या-विषयाचा आपला आदर त्यास J.P. पत्तन व्यक्त केला होता. भाऊ महाजन हे मात्र अत्यंत स्वतंत्र हूनचे आणि निः[निः]स्पृहताच्या अखत्यारीत त्यास अशा राजगौरवाचा लाभ होणे शक्य नव्हतें." (पृ. १७६)

हे मजलेखन बरेच प्रमादयुक्त व भ्रामक आहे. उक्त बंगाली वर्तमानपत्राचें 'समाजदर्पण' हें नांव चुकीचें असून 'समाचारदर्पण' असें ते पाहिजे तें सुरू करण्यात पुढाकार घेणारा रे. मार्शमन हा होता; केरीचा ह्या उपयोगाला थोडाबहुन विरोधच. हें पत्र सन १८२३ मध्ये निघालेंचें नसून १८१८, मे २३ रोजी त्याच पाहिला अंक निघाला. "गुजराथी पाहिलें वर्तमानपत्र-दर्पण" हें तें, हीदि चूकच. 'मुंबई' सन १८३२ हें नांव गुजराथी वर्तमानपत्र होतें;

जाणि तेंहि प्रथमर सांगत त्याप्रमाणें १८२३ मध्ये नव्हे, तर १८०२ मध्ये निघाले. हें गुजराती पत्र महासाधून्तर्गत मुर्दतच निघलेलें अमनां "या गुजराती उदाहरणाचा परिणाम राजारच्या मठारपत्र तर शास्त्राशिवाय राहिला नाही," हें म्हणणें युक्त वरें ? हें गुजराती पत्र मर्मज्ञान नांवाच्या पारसी गृहस्थानें काढिणांमुळे "या पारसी उदाहरणाचा परिणाम शेजारच्या महासाधून्तर्गत मळीवर शास्त्राशिवाय राहिला नाही," असें वाटल्यास म्हणावें येथपर्यंतच प्रथमाराचें लग्न प्रमदयुक्तच होतें, परंतु ह्यापुढील विधानें अत्यंत भ्रामकहि साहेत ती स्वतः गूळसाधनें पाहून तपासून फेळी नवून प्राय 'घिस्तारां' तील पूर्वीक लेखावरून फेळी दिसतात 'दर्पण' काट्यांत व चालविण्यात महाजनांचें अंग मुळात काहीएक नगता 'समालोचन' कारि बेभडक सांगतातच की, 'भाऊ महाजन व प्रसिद्ध बाळशास्त्री जामेकर या उभयतांनी मिळून 'दर्पण' काटले.' शिवाय 'दर्पणी'चा "मराठी बाजू" ही बाळशास्त्र्यांचा 'इमनी बाजू' ची केवळ छाया किंवा भाषांतरात्मक होती, ही वस्तुस्थिति त्याग १९३३ मध्येहि अविदितच दिसते ! संपूर्ण त्यांची छान समजूत अशी की, 'दर्पणा'तील "बाळशास्त्र्याची विद्वत्ता व मार्मिकपणा" पाहून "मुंबईचे तत्कालीन गव्हर्नर सर [जेम्स] बर्नेक यांनी आपला आदर त्यां J P करून व्यक्त केला," "जाणि महाजनाची निस्पृहता व निर्भिडपणा" यामुळे "त्यांना अशा राजगौरवाचा स्वप्न होणें शक्य नव्हतें," परें, महाजन व जामेकर या उभयतांनी मिळून 'दर्पण' चालविलें होतें असें वादासाठी क्षणभर गृहीत केले, तरी एका संपादकाच्या इमजी लेखांतील "विद्वत्ता व मार्मिकपणा" ह्याविषयी आदर उत्पन्न होऊन गव्हर्नरसाहेबांनी त्यास जे पी करून गौरविणें आणि दुसऱ्या संपादकाच्या मराठी लेखांतील 'निस्पृहता व निर्भिडपणा' लक्षात घेऊन त्यांना डावलणें, ही गोष्ट तरा बिनपत समजनीय आहे ह्याचा विचार कधी कोणी केल्य आहे काय ? की ना गव्हर्नरसाहेबांना त्या काळात फक्त इमजी लेखाचेंच धोरण समजत असे, आणि मराठी बाजूत कितीहि जहाल लेख लिहिल तरी तें त्यास फळणेंच शक्य नव्हतें !

"भाऊचा 'प्रभाकर' १८४० त उदयाम आला" (पृ १७७), हें अप्रमाण विधानहि पूर्वीच्या कोठ्यातच लेखातून उचलून घेतलें स्पष्ट दिसते ! हें पत्र १८४१ त निघालें

मासिक पुस्तकप्रबंधी निवेदन करताना प्रथमर लिहितात — "मराठीतील हादिलें मासिक 'दिग्दर्शन' हें बाळशास्त्री जामेकर यांनी सन १८३७ त काढलें व आज सोमून बरीच वर्षे चालविलें" (पृ १८३) परंतु हें विधानहि एखाद्या आप्तवाक्यावरूनच केले आहे १८३७ हें प्रारंभवर्ष अथें चुकच तेथ हें मासिक 'बराच' म्हणजे किती वर्षे चालविलें हात हें फोडून समजणार ? ह्याच परिच्छेदांत पुढे ते सांगतात की, "ज्ञानदर्शन" नावाचें १०० पृष्ठांचे त्रैमासिकहि बाळशास्त्र्यांना भाऊ महाजनाच्या साहाय्यानें एकदोन वर्षे चालविलें होत "पण हें त्रैमासिक बाळशास्त्र्यांच्या मृत्यूनंतर सातआठ वर्षांनीं जर निघाले तर तें तें सत कमें चालवणार ? महाजनाचीच तें १८५४ मध्ये काढून सुनार तान वर्षे चालविलें 'उपदेशचंद्रिका' नावाचें मासिक भाऊ महाजन काढीत असत," हा चूकपुन येथेहि आढळी वस्तुतः पाहतां 'ज्ञानदर्शन' चें वर्तुल जमे बाळशास्त्र्यांकडे नव्हतें, तसें 'उपदेशचंद्रिके'चें महाजनांकडे नव्हतें तें वर्तुल मारभट दांडेकराच

रा. गं. वा. सरदार, एम्. ए., यांचे दोन ग्रंथ

‘मराठी मराठी पूर्वपीठिका’ (१९३७)

हा मद्रासचा उपयुक्त संदर्भग्रंथ रा. गं. वा. सरदार, एम्. ए., यांनी जुने पुस्तकालय ग्रंथ पाहून परिश्रमपूर्वक तयार केला आहे. त्यात वाळशास्त्री जामेकर यांच्यासंबंधी इतर योजना वृत्तान्ताबरोबर इतस्ततः पुढील माहिती आढळते.—

“मराठी भाषेचे प्रथम वाळशास्त्री जामेकर यांनी द्या [नियतकालिकांचा] उपक्रम सुरू (?) केल्या त्यांनी ‘दर्पण’ या नावाचे साप्ताहिक व ‘दिग्दर्शन’ या नावाचे मासिक सुरू केले. यानंतर गोविंद विठ्ठल उर्फ भाऊ महाजन यांनी इ. स. १८८० म ‘प्रभाकर’ पत्र काढिले.” (पृ. २८)

“भाऊ महाजन यांच्या साह्याने वाळशास्त्री यांनी ‘दर्पण’ या नावाचे वर्तमानपत्र व ‘दिग्दर्शन’ या नावाचे एक मासिक चालविले होते. मराठी भाषेत त्यांनी या वर्षानेच उपक्रम केला. ... त्यांचे ‘भूगोलविद्या’, ‘नैतिकविद्या’, ‘मार्तण्ड’, ‘भास्कराचार्या-वर्णन निबंध’, ‘हिंदुस्थानचा इतिहास’ इत्यादि प्रत्येक प्रसिद्ध आहेत त्यांनी नियतकालिके, शुद्धिकरण आणि विधवाविवाह या तीन प्रमुख चळवळी महाराष्ट्रात सुरू केल्या.” (पृ. १५६)

“वाळशास्त्री यांनी इ. स. १८३७ त ‘दिग्दर्शन’ या नावाचे मराठी भाषेत पहिले मासिक सुरू केले.” (पृ. ३२७)

“गोविंद विठ्ठल उर्फ भाऊ महाजन यांनी इ. स. १८४० च्या सुमारास ‘प्रभाकर’ पत्र काढिले.” (पृ. ३४०)

“‘दर्पण’ पत्र चारविष्वाच्या कमी वाळशास्त्री जामेकर यांना त्यांचे [मृत भाऊ महाजन] यांचे पुढे चालविले मिळाले.” (पृ. ३४१)

थरात अनेक निष्कर्षात्मक दिग्दर्शन, प्रत्येक यांच्या मते, ‘दर्पण’ व ‘दिग्दर्शन’ नियतकालिकांचा उपक्रम वाळशास्त्री जामेकर यांनी केला, पण तो भाऊ महाजन यांच्या माध्यमातून केला. ही विधाने खरीच सर्वस्वी निराकार व नस्तुस्तिर्नाम सोडून आहेत. ‘दर्पण’ कधी निघते तेव्हा तेव्हाच आगमन नाही, आणि त्याने ‘दिग्दर्शन’ व ‘प्रभाकर’ यांची आरंभार्थच चालूच ठेविले आहे. “१८४० त ‘प्रभाकर’ पत्र काढिले,” असे याने पृ. २८ वर लिखित राखिल आहे, तर पृ. ३४० वर “१८८० च्या सुमारास” ते काढिले, असा पुनः आनिधित्त उद्गम केला आहे ! वाळशास्त्री यांच्या जन्म प्रसंगी ‘भास्कराचार्यावर्याल निबंध,’ असा एक स्वतंत्र ग्रंथ दिल्या आहे, परंतु तो स्वतंत्र छापलेला नाही. ‘भूगोलशास्त्रः गणितभाग’ हा पुस्तकाच्या शेवटी तो छापलेला आढळतो, “त्यांनी नियतकालिके, शुद्धि [दी] करण आणि विधवाविवाह या तीन प्रमुख चळवळी महाराष्ट्रात सुरू केल्या,” हे विधान ‘भाजकालचा महाराष्ट्र’ (पृ. ७९) हा पुस्तकातील पुढील ओळींच्या आधारावर केलेले दिसते : “त्यांनी तीन महत्वाच्या चळवळींची बीजे महाराष्ट्रात रोवली. निवृत्तकालिके, विधवाविवाह आणि पतितपरापूर्वक. ...” हे पुस्तक १८३५ मध्येच प्रकाशित झाले होते.

(२) ' महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी ' (१९४१)

रा. सरदार यांनी ' अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका ' हा पूर्वोक्त ग्रंथ १९३७ मध्ये प्रसिद्ध केल्यानंतर चार वर्षांनी प्रस्तुत नवीन ग्रंथ प्रकाशित केला आहे. त्या-
मध्ये त्यांनी भाऊ महाजन, ' लोकहितवादी, ' विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, जोनीराव फुले, व विष्णु-
शास्त्री पंडित, अशा पांच नामांकित समाजसुधारकावर इतरत्र लिहिलेले आपले निबंध
छंदाईत केले असून त्यांना ' महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी ' असे संबोधिले आहे.
वस्तुतः पाहता प्रस्तुत सुधारक-नंचकपैकी भाऊ महाजन हेच एक खरे ' उपेक्षित मानकरी '
होत. कारण, एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यकाळात मुमारे दोन तपे अनेक वृत्तपत्रे व नियत-
कालिके सतत चालवून ज्ञानप्रसाराचे व लोकजागृतीचे बहुमोल कार्य निःस्पृहतेने साधलेल्या
ह्या कर्तृचंगार पुरपाचे एखादे लघुचरित्रहि कधी लिहिले न गेल्यामुळे ' निबंधमाला- ' वर
विष्णुशास्त्र्यानामुद्धां त्याचे नांव ऐवून मार्हात नव्हते, इतका त्याचा १८८० च्या मुमा-
रासच सुशिक्षित महाराष्ट्रियांनाहि विमर पडला ! आणि भाऊजेशे येथे जगूनवाचून १८९०
मध्ये ते परगेलनवासी शास्त्रावेष्टी ' विविधज्ञानविस्तराग ' च्या तत्त्वांशीन अज्ञात त्याजवर
जो एक लढानसा मृत्युछेत प्रसिद्ध झाला त्याव्यतिरिक्त त्याच्यासंबंधा कोठे काही लिहिले
गेल्याचे आढळत नाही ' त्याच्या कर्तृत्वाच्या मानाने इतर चौघांची कामगिरी अधिक
वर्णनीय व मोलाची होती असेहि निश्चित म्हणवत नाही, तरीमुद्धा त्या त्या गृहस्थाची एक
वा अनेक चरित्रे मराठीत लिहिली गेली आहेत अर्थात् ह्या दृष्टीने विचार करता रा. सर-
दार यांनी ' भाऊ महाजन ' यांना आपल्या पुस्तकात प्रथमस्थान देऊन त्याचा थोडामा
परिचय करून दिला हें योग्यच झाले परंतु त्याचबरोबर, ह्या मर्वाहून कालानुक्रमे, कर्तृ-
त्वाने व नावलौकिकाने उभेष्ठ व ध्येष्ठ असे जे कै० बाळशास्त्री जामेकर त्याच्यावरहि (रा.
बा. ना. देवहूत एक जुने व दुर्मिळ लघुचरित्र पन्नास वर्षांपूर्वी लिहिले गेले असले तरी)
आधुनिक महाराष्ट्राचे आद्य सुधारक व सस्मरणीय चोर पुरष ह्या नात्याने रा. सरदार
यांनी प्रस्तुत पुस्तकाच्या आरंभीच एक निबंध प्रसिद्ध करणे विशेष उचित व अगत्याचे नव्हते
कथं ? तथापि कोणत्याहि कारणास्तव कां होईना, त्यांनी त्या महापुरुषाचा समावेश येथे
केलेला नाही, ह्यावस्तुनिहि कै बाळशास्त्री जामेकर हे आजमितीस मुद्धा महाराष्ट्राचे आद्य
" उपेक्षित मानकरी " कसे आहेत तें स्पष्ट दिसून येते !

रा. सरदारांच्या ह्या पुस्तकात दुसरा एक चमत्कारिक विशेष हा आढळतो की, त्यांनी
बाळशास्त्री जामेकर याच्यासंबंध टिकलिकाण प्रमंगलशास्त्रा विधान करून आहेत ती ' मराठी
गद्याची पूर्वपीठिका ' ह्या त्याच्या पूर्वग्रंथातील विधानापेक्षा पुढाले संशोधनाने अधिक
निर्दोष व श्राद्ध होण्याऐवजी अधिक श्राद्ध व आक्षेपाई शक्ती आहेत ! कोणाहि लेखकाने
अधिक विध्वनीय पुरावा मिळाल्यास आपले जुने विशिष्ट मत बदलण्यास काही प्रयत्न नाही.
परंतु तसा प्रकरणी कोणतेहि नवीन प्रमाण पुढे न आणताच त्याने आपले मतान्तर केव्हास ते
सम्ये कसे मानावयाचे ? निस्संमक वादक त्याच्या नवीन प्रमाणास मतेच अधिक प्राथ-
म्यकार नाही कथं ?

रा. नं. या. सरदार, पम्. प., यांचे 'महाराष्ट्राचे उपेक्षित मानकरी' ११५

'भाऊ महाजन' ह्या पत्रिकांन निर्बंधांत रा. सरदार यांनी वेळेची म्हात्वाला विधाने ह्या दृष्टीने पाहण्यासारखी आहेत :—

(१) "अशा वेळीं भाऊ महाजन यांनी आपल्या चार दोन समानधर्मीयांच्या सहकार्याने 'दर्पण-प्रभाकर' दि श्रुतपत्राच्या द्वारे इंग्रजी राज्याचे सत्य स्वरूप उघड करून दाखविण्याचा प्रयत्न केला." (पृ. ४)

(२) "भौतिक शास्त्राच्या वाचतांत आपणाम पाश्चात्यांचे ऋण घेतले पाहिजे, अशी त्यांनी आपल्या मनाशीं स्तुगगांड बांधली, आणि 'दिग्दर्शन' व 'त्रैमासिक ज्ञान-दर्शन' हीं नियतकालिकें काढून, इंग्रजी भाषेतील शास्त्रांय ग्रंथांची भाषान्तरें करण्यास प्रारंभ केल्या." (पृ. ५)

(३) "भाऊ महाजन यांनीहि सतराव्या वर्षी आपला विभजनक्रम संपवून, जांभेकरांच्या सहकार्याने 'दर्पण' पत्र सुरू केले." (पृ. ५)

(४) "बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांनी दोघांनी मिळून मुबईस ६ स. १८३२ त 'दर्पण' या नांवांचें इंग्रजी-मराठी पालिक काढीचे त्याचप्रमाणे शास्त्रीय ज्ञानाच्या प्रचारासाठी त्यांनी इ. स. १८४० साला 'दिग्दर्शन' मासिक सुरू केले." (पृ. १०)

(५) "भाऊ महाजन यांनी स्वा. एकदशांनी व इतरांच्या सहकार्याने पुढील नियतकालिकें काढीशीं होती—(१) दर्पण-पालिक इ. स. १८३३, (२) दिग्दर्शन-मासिक इ. स. १८४०, (३) प्रभाकर-मासिक इ. स. १८४१, (४) धर्मवेत्तु-साप्ताहिक इ. स. १८५३, (५) ज्ञानदर्शन-त्रैमासिक इ. स. १८५४." (पृ. १०)

(६) "या ['दर्पण'] पत्रांतील इंग्रजी भाषा बाळशास्त्री जांभेकर लिहीत व त्याचें मराठी भाषान्तर भाऊ महाजन यांच्या हातचें असे. ... जांभेकर व महाजन यांनी मुंबईतील धनिकांच्या साहाय्याने 'दर्पण' पत्र काढले." (पृ. १३)

(७) "बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांनी इ. स. १८४० मध्य 'दिग्दर्शन' या नांवाचें मासिक सुरू केलें." (पृ. १६)

ह्या सर्व विधानांवरून ही गोष्ट अत्यंत स्पष्ट पाहिली, रा. सरदार यांच्या मत 'दर्पण' श्रुतपत्र व 'दिग्दर्शन' मासिक ह्या मराठी भाषेतील आद्य नियतकालिकांचे खरे उत्पादक भाऊ महाजन हे अमुन बाळशास्त्री जांभेकर यांनी तीं नालविण्यास त्यांना हातभार नव्हता ! अर्थात् 'मराठी गद्याची पूर्वपीठिका' ह्या आपल्याच पूर्व ग्रंथान लेखकांनी अंदातः तरी वास्तविक असे जें विधान केले होते त्याच्या अगदी उलट अशा हा त्याचा निर्देश नव्हे काय ? आणि ज्याअर्थी असे परिवर्तन घटण्यास बाह्यीक गवळ कारण रा. सरदार यांनी दाखविलेले नाही, त्याअर्थी "गंगा मये गंगादास, जस मये जभादास," अशीच ही त्यांची लेखनशैली झाली नाही काय ? परंतु त्याचा हा केवळ भ्रम असून आपल्या ह्या निराधार व विषयस्त विधानांनी के. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे ह्या क्षेत्रातील व्यापप्रवर्तकांचे खरे श्रेय दिशवून घेऊन आपण त्याच्यावर मोठ्या अन्याय करित आहोंत, हें ग्रंथकर्त्याने लक्षांत घेतले पाहिजे. प्रस्तुत प्रकरणी गूढभूत महत्त्वाचे असे सर्व कागदपत्र

शेवटी परिशिष्टात दिलेले असून त्याच्या अन्वये कर्नात तरी रा सरदाराचा भ्रमनिरास होऊन आपल्या पुस्तकाच्या पुढील आवृत्तीत अन्वय नी गुंभारणा ते करतील असा व्यावृत्ती आशा बाळगारी काय ?

प्रो. जं. गो. तुळपुळे यांचे 'मराठी निबंधकार'

आजकालच्या 'प्राध्यापकाय' पांडित्याची व तशी घनाची दुतरेदि एकाच एतद्विषयक उदाहरणे ज्ञाता जाता पाहण्यामर्या आहेत 'मराठी निबंधकार' हा सुर्वे विद्य-विद्याभ्यासा इतर-आर्त्तन वरीक्षेच्या मराठी अभ्यासकमात गली तेन तेंवे नेभिल्लेय विषयमग्र प्रो. जं. गो. तुळपुळे एस ए, पीएच् डी, यांनी काही मराठीय टीपा देऊन प्रगिद्ध केला आहे ह्यातल बाळशास्त्री जामेकर व भाऊ महाजन याणि त्यांची नियत-कालिके याच्यानवधाच अनेक उदस पाहता प्रो. तुळपुळे यांना त्या काळाचे यथार्थ आकलन झालेले नाही, हें स्पष्ट दिसून येत प्रस्तुत निबंधग्रंथातल 'निबंधमालेचा उद्देश' ह्या विष्णुशास्त्री चिपळूणमराठ्या प्रगिद्ध लेखाबरोल एक मराठीय टीप (पृ. २) पुढे दिल्याप्रमाणे आहे — "या १२ मासिक पुस्तकाचा इतिहास—मराठीत प्रथम बाळशास्त्री जामेकर यांनी 'दिग्दर्शन' हें मासिक व 'दर्पण' हें साप्ताहिक १८३७ त काढले भाऊ महाजनांचा 'प्रभाकर' १८४० त निघाला — "या वर्तमानपत्राने बाळशास्त्री यांची मोठी कीर्ति बाळविली व त्या वेळचे गव्हर्नर सर जेम्स फार्नाक ह्यांनी त्यांस गुप होऊन जस्टिस ऑफ दि पीपल ही पदवी दिली" (दादोबांचे आत्मचरित्र)

आता ह्या लढावशा गीपन दहून बसतेत पीएच् डी चे मशोधरीय 'महापांडित्य' ह्या पाचचार ओळांचे सूक्ष्मावलोकन केव्हाशिताय वाचकाप प्रतीत हाणार नाही डों तुळपुळ्यांचे पहिलेच वाक्य असे आहे — 'मराठीत प्रथम बाळशास्त्री जामेकर यांनी 'दिग्दर्शन' ह मासिक व 'दर्पण' हें साप्ताहिक १८३७ त काढले' ह्या विधानावरून आपणाग वरसा स्पष्ट बाब होती की, बाळशास्त्री यांनी 'दिग्दर्शन' व 'दर्पण' ही दोन नियतमासिके एकाच वर्षी काढिली होती परंतु वस्तुस्थिति अशा अह काय ? नाही. दुसरा प्रश्न 'दिग्दर्शन' हें मासिक प्रथम निर्दिष्ट असे ज्ञान तें प्रथम काढन मग 'दर्पण' साप्ताहिक वाढते काय ? तर नाही दाम्ने एकाच वर्षी १८३७ मध्ये काढला काय ? तसे नाह. मग ह्या दाहोपेकी एकाच तरा १८३७ त काढल काय ? तगाहि नाही. वर, शेवटी मासिक व साप्ताहिक ही दानहि मराठीत काढली काय ? तर तहि सुतराम नाही ! असे हें गीडग्यात डों तुळपुळे यांनी एका वाक्यान रचिले आहे ! मग प्रश्न असा की, वस्तुस्थिति हीती तरा कशा ? आणि त्या दृष्टान हें विधान बसे पाहिजे ? त्याचें उत्तर ह असे — "बाळशास्त्री जामेकर यांनी 'दर्पण' हें पहिलें इंग्रजी-मराठी साप्ताहिक १८३० मध्ये व 'दिग्दर्शन' हें पहिलें मराठी मासिक १८४० मध्ये काढिले" ह्या वाक्यान प्रो. तुळपुळे सांगतात की, "भाऊ महाजनांचा 'प्रभाकर' १८४० त निघाला" परंतु हा त्याचा मन चुकीचा आहे 'प्रभाकर' ऑक्टोबर १८४१ मध्ये निघाला पण खरी मौज आहे ती याच्याहि पुढे. ह्या वाक्यानवर ते शेवटी दादोबांच्या 'आत्मचरित्रा'तून एक अवतरण उद्धृत करितात, आणि त्याचा सदर्थ साहित्यिक ह्याच मागाल वाक्याशी

“बहुधा थरावी” असें जपून जरी त्यांनी मागितलें आहे, तरी ह्याच अनुमानाचा विस्तार त्यांनी पुढें केला आहे. पण “पुण्यास इ. स. १८२१ त सुरू झाली” ती “पुणें पाठशाळा” नसून “पूना संस्कृत कॉलेज,” असें त्या संस्थेचें नाव होतें. “काळातरानें वेदशाळा मोडून तिचें शास्त्रशाळेंत रूपांतर झालें,” हेंहि एक अर्थमत्त्य होय. कारण, ‘पूना संस्कृत कॉलेज’ ही प्रथमतः केवळ ‘वेदशाळा’ नव्हती. तेव्हाहि इतर शास्त्रांचें अभ्यापन तेथें चालू असून पुढें ‘वेदशाळा’ म्हणजे वेदाध्ययनाची शाखा बंद झाली इतकेंच. “इंग्रजी भाषेचे वर्ग या पाठशाळेत १८३२ त जोडले,” ही एक घोडचूक होय. ही गोष्ट पुढें दहाबवरा वर्षांनीं घडली। वस्तुस्थिति अशी की, ‘लोकहितवादी’ सांगतात त्याप्रमाणें एक स्वतंत्र ‘इंग्रजी शाळा’ सरदारानें १८३२अखेर स्थापण्याचें ठरविलें, आणि तदनुसार ‘पूना इंग्लिश स्कूल’ जानेवारी १८३३ पासून प्रत्यक्ष सुरू झालें. ह्या इंग्रजी शाळेचे पहिले हेडमास्तर मि. ऐज्जेल हे होते, आणि त्यांनींच ती शाळा पुढें निदान बारा वर्षे चालविली. “१८३७त मेजर फ्यारीस साहेबांची मुख्य म्हणून नेमणूक झाली,” ती प्रो. तुळसुळे समजतात त्याप्रमाणें इंग्रजी वर्गावर झालेली नसून—हा वर्ग तेव्हा अस्तित्वांत नव्हता— ती ‘पूना संस्कृत कॉलेज’चे ‘सुपरिटेंडेंट’ म्हणून झाली. मारांश, ही टॉप अध्ययनासून इतिषयंत चुकीची, प्रमोत्पादक व अनैतिहासिक आहे। ‘मराठी नियंघकार’ ह्या पुस्तकाच्या शेवटी ज्या शोण्याच टीपा दिल्या आहेत त्यांत कोठें अर्वाचीन महाराष्ट्राचा अल्पस्वल्प संशोधनात्मक जुना इतिहास सांगण्याची स्थळे असतील तर प्रायः हीच चारदोन होत ह्यावरून आज-कालची ‘प्राध्यापकीय’ विद्वत्ता, संशोधनचिंतितता व परिश्रमशीलता कशाप्रकारची आहे तें दिसून येईल, आणि असलें हें महजमुल्लभ व स्वयंमन्य ‘प्राध्यापकत्व’ फुलत चालल्यामुळे मराठी बाबूनबाच्या कोणाहि दितचितकथा चिता वाटल्यानाचून काशी राईल! विशेषलशांत ऐज्जेल-सारखी गोष्ट म्हणजे, डॉ. तुळसुळ्याचें हें पुस्तक गेली तीन वर्षे मुंबई विश्वविद्यालयाच्या अभ्यासकमंडात नव्हे, तर ‘भारतीय महिला विद्यापीठ’च्या ‘गृहीतागम’खाळा व ‘महाराष्ट्र-साहित्यपरिषदे’च्या ‘प्राज्ञ’खाळाहि नेमिलें गेलें आहे, असें समजतें। आणि त्यामुळेच मराठ्ठर वरील परीक्षण काहीमें मर्यादेबाहेर जाऊं देणें भाग पडलें

हा सर्व इतिहास ‘बोर्ड ऑफ एज्युकेशन्’च्या १८४० ते १८४३ पर्यंतच्या वार्षिक इतिहासांत उजळून आहे. शिवाय ‘दर्पण’कीं बारा सालांचा २१ सप्टेंबर १८३२ च्या ‘Government English School at Poona हा मराठ्ठकीय स्फुटलेला प्रस्तुत मराठी श्रु. ६२ वर दिला आहे तेंहि वाचकांनी वाचता.

प्रो. श्री. रा. पारसनीस यांचें ‘अर्वाचीन मध्य’

प्रो. डॉ. गो. तुळसुळे यांनीं संवर्धित ह्या ‘मराठी नियंघकार’ ह्या विश्वविद्यालयीन पाठ्य-संघाची विशेष आभारपूर्वक संव-सानंदर “प्रो. श्री. रा. पारसनीस, एल. ए., मराठ्ठेचे प्राध्यापक, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे” यांनीं मर्यादितें ‘अर्वाचीन मध्य’ हें निरादक मराठी मध्य येथानि पुस्तक मुंबई विश्वविद्यालयाच्या ‘इंटर-आर्ट्स’ परीक्षेस सांगत सादर दिलें आहे. परंतु सादर वेळार काशी जमिंदार कोणता राजाशासकिक पुन-विषयेंवर (१९४९) प्रसिद्ध झालेला ह्या पाठ्यसंघाहि महत्त्व नियाळविईल ह्या बाब

जनकाविषयी विद्वान् 'प्राध्यापक' वर्गातहि किती घोर अज्ञान रुजलेलें आहे हें ह्या ग्रंथाच्या मंपादकीय उपोद्धृतांतील पुढील शब्दांवरून धिनचूक अजमावता येतें :— "वाळशास्त्री जांभेकर यांनी प्रथम 'दर्पण' या नावाचें साप्ताहिक इ. स. १८३२ मध्ये काढलें आणि 'दर्पण' बंद पडल्यावर 'दिग्दर्शन' या नावानें त्रैमासिक सुरू केलें. मराठीतील पहिल्या नियतकालिकें ती हीच." (पृ. २). ह्या वाक्यांत वस्तुस्थितीसंबंधी अज्ञानतः किती विपर्यास झाल्य आहे तो पाहा. प्रथमतः 'दर्पण' हें केवळ मराठी साप्ताहिक नसून व्यथपासून इतिपर्यंत इंग्रजी-मराठी वृत्तपत्र होतें, आणि आरंभी किन्हेक दिवस तें पाक्षिक स्वरूपात निघालें, बरें, " 'दर्पण' बंद पडल्यावर 'दिग्दर्शन' सुरू केलें, " ही गोष्ट खोटी 'दर्पण'चा शेवटचा अंक ता. २६ जून १८४० रोजी निघाला, तर 'दिग्दर्शना'चा पहिला अंक मे १९४० च्या आरंभीच प्रसिद्ध झाला. त्यांत विशेष अज्ञान म्हणजे, 'दिग्दर्शन' हें नियतकालिक प्रो. पारसनीस सांगतात तसे 'त्रैमासिक' नसून 'मासिक'च होतें ! अर्थात् 'प्राध्यापक' महाशयांनी 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' यांचें प्रत्यक्ष दर्शन लवमात्र न घेताच आपल्या उपोद्धृतांतील चर्पटपंजरी केली आहे, हें उघड आहे ! आता 'प्राध्यापक' वर्गाची कड घेऊन कोणी कदाचित् म्हणेल की, ती मराठीतील आद्य जुनी-पुराणी नियतकालिकें आजकाल प्रसिद्ध प्रचाल्यातूनहि जर दृष्टिपर्यांत येणें प्रायः अशक्य आहे, तर त्यांना असे यातुरमातुर लेखन करण्याशिवाय गत्यंतर कोणतें ? परंतु ही गोष्ट क्षणभर मान्य केली तरी अर्वाचीन मराठी वाङ्मयातील नामांकित ग्रंथांत जी माहिती चिकित्सक लेखकास उपलब्ध आहे ती तरी जागरूकपणें पाहणें त्याचें अवश्य कर्तव्य नव्हे काय ? उदाहरणार्थ, जनार्दन रामचंद्रजी आपल्या 'कविचारित्र' ग्रंथात (१८६०) पुढील निःशंदिग्ध वाक्यें लिहिलीत— " त्यानें दर्पण नांम एक आख्यव्यास निघणारें वर्तमानपत्र किन्हेक वर्षे चालविलें, ते मराठी व इंग्लिश या दोन्ही भाषांत होतें. पुढें दिग्दर्शन नांवाचें एक मासिक पुस्तक त्याच्याच आध्यानें काहीं वर्षे निघत होतें. " (पृ. १९९). तथापि हा जुना ग्रंथ तरी ह्या गोष्टीगाथे कशाच धुंडाळा ? सर्व मराठी 'प्राध्यापकांच्या' एतद्विषयक मल्याबुच्या माहितीचा मूलाधार ग्रंथ असा प्रो. द. वा. पंतदार यांचा जो 'मराठी गद्याचा इंग्रजी ग्रंथगार' त्यांतुला " दिग्दर्शन नावाचें एक भारदस्त व प्रौढ मासिकहि वाळशास्त्री यांनी चालविलें होतें, " (पृ. ३४) असे स्पष्ट म्हटलें आहे.

प्रि. गो. रा. परांजपे यांचा 'मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाचा विकास'

नामिक येथील मातृजनिक वाचनालयाचा शतमावत्सरिक स्मारकग्रंथ 'प्रदक्षिणा' ह्या नावानें १९४१ मध्ये प्रकाशित झाला असून त्यांत गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी वाङ्मयाचे ममीक्षण करणारे विविध लेख मुद्रित केले आहेत. त्यामध्ये मुंबईतील 'रॉयल् इन्स्टिट्यूट ऑफ सायन्स' ह्या विख्यात शिक्षणसंस्थेचे विद्वान् प्रिन्सिपल गो. रा. परांजपे, आय. ई. एस्., यांचा 'मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाचा विकास' नामक एक निबंध आढळतो. प्रि. परांजपे यांना शास्त्रीय ज्ञानाचा मराठी भाषेंतून प्रसार करण्याची होय अगत्यासुद्धें 'नृष्टिग्रान' नामिक पर्वीन कर्षे चालवून त्यांनी ह्या दिशेनें उपयुक्त कार्यें केले

आहे. परंतु अशा शास्त्रसंशोधकांचा माहिती मुद्दा के. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या एतद्द्वितीयक प्रयत्नासंबंधी किती सत्यत्व व धामक जमू शकते हे त्यांच्या पूर्वोक्त लेखावरून दिसून येते.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या ६१ व्या पृष्ठावर १८०५ ते १८५७ पर्यंत मराठीत किती ग्रंथ प्रसिद्ध झाले ह्याविषयी प्रि. परांजपे यांनी काही आकडेवार माहिती दिली आहे. ही त्यांनी कोणत्या लेखांच्या आधारें दिली तें निदर्शित करावयास पाहिजे होतें, परंतु त्यांनी तसे केलेले नाही. त्याच्यासारख्या शास्त्रज्ञांनी अशी असाधारण पद्धति स्वीकारायी त्यांचे थोडे नवल वाटतें ! त्यांनी दिलेले पुस्तकांचे अर्चे आंकडे चित्त आलेत. “ १८१८ ते १८२७ या दहा वर्षांच्या अवधीत प्रसिद्ध झालेली तीनहि पुस्तके गणितविषयावर असून कर्तव्य जाहिर यांनी...ती भाषांतररूपानें लिहिली होती,” असे ते सांगतात. परंतु त्यांच्यातिरिक्त निदान-पक्षी ‘विदुरनीति,’ ‘शिवागवत्सिंही,’ अर्थां दुसरी काही पुस्तके प्रसिद्ध झाली होती, ते पुढें लिहितात — “ १८२७ ते १८३६ या मालेत एकंदर दहा पुस्तके मराठीत तयार झालीं. दादोबा पांडुरंगानें व्याकरण व मोल्हर्वच कांश—मराठी कोश हे ग्रंथ घफळीत तर बापीचे सर्व शास्त्रीय विषयावरच होत. डॉक्टर मॅडगन यांचा वैद्यकावरील दोन पुस्तके, ‘पालशास्त्री जांभेकर यांची भूमिति, भूगोल विज्ञान इत्यादि विषयांवरील सहा पुस्तके, आणि हरो केशवजी पायरे यांचे ‘सृष्टिशास्त्र’ नावाचे एक पुस्तक ही त्याच कालात प्रसिद्ध झाली.” (स्थू आ) प्रि परांजपे यांनी ह्या तान ल्हानशा वाक्यांतोळ मंडोघर्षांत बरीच मौज उत्पन्न केली आहे ! पहिल्या वाक्यात ते सांगतात की, “ १८२७ ते १८३६ या मालेत एकंदर दहा पुस्तके मराठीत तयार झाली ” परंतु हा त्यांचा आंकडा मिथित चुब देला आहे. स्वामी सख्या त्यांच्या गृहार निष्पट्ट आहे, असे दाखविता येईल परंतु प्रश्नमनः ह्या तीन वाक्यांतोळ आवज्यांचे गणितच कसे काय प्रमते, हे ते स्वतः अजाननांच्या गळी उतरून देतील काय ? त्यांनी नमूद केलेले पुस्तकांचे आंकडे असे—१ दादोबांचे व्याकरण, १ मोल्हर्वच कांश, २ डॉ. मॅडगन यांचे वैद्यकग्रंथ, ६ बाळशास्त्री जांभेकर यांची पुस्तके, व १ हरी केशवजींचे ‘सृष्टिशास्त्र.’ परंतु आमच्या अल्पमनीप्रमाण ह्या आंकड्याची वेरीज ११ होते—दहा नव्हे ! मोल्हर्वच कांश हा ‘इमजा-मराठी’, नमून ‘मराठी-इमजा’ आहे; इतकेच नव्हे तर परांजपे यांना अभिप्रेत अवलंबला कांश दुसऱ्या अगून तो दामासंडळींनी रचिलेला ‘महाराष्ट्र भाषेचा कोश’ होय ! तसेच २ वैद्यक ग्रंथांचे कीं डॉ. ‘मॅडगन’ हे नमून डॉ. मेरेनन हे वादेन नव प्रयत्नार्थ डॉक्टरांचे नांव घेऊन, तर पुढ हरी वैद्यवर्जा यांच्या ग्रंथांचे नांव घुसक करे ! ते पत्र ‘सृष्टिशास्त्र’ हा नमून ‘विज्ञानप्रार्थितिलविषयक सवाद’ असा आहे तथापि प्रि. परांजपे यांनी गरी मौजेच कोडे उत्पन्न केले आहे तें बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या प्रयत्नाला, ते निष्कारणधारे गोंबतात की, “ यांची भूमिति, भूगोल, विज्ञान इत्यादि विषयांवरील सहा पुस्तके ”—मार्च १८२७ ते १८३६ या दहावर्षांत प्रसिद्ध झालेली—आहेत ! परंतु प्रि. परांजपे यांनी “ भूमिति, भूगोल, विज्ञान इत्यादि विषय ” अथवा गणित, आणि सृष्टशास्त्राच्या गळीने एकाहि पुस्तकाचा नामनिर्देश केला नाही हे कसे ?

त्यांच्यासारख्या शास्त्रोत्कर्षेच्छु विद्वानांनी वाङ्मयाचे जागेकरांनी एका दशकांत व इतक्या अल्पयात्रांत (ह्या दशकांत त्यांचे वय अवघे १५ ते २४ या सुमाराचे होते.) जर खराखर एका पुस्तके लिहिलेलीं अमलीं-आणि तोहि सर्व शास्त्रीय विषयावर—तर त्याचा स्पष्ट नाम-निर्देश करावयास नको होता काय ? परंतु त्यांचे विधान अगदीच गोलमोल आहे ! त्यात ना सर्व विषय, ना सर्व पुस्तकाची नांव ! मग हें कोठे कसे उलगडावयाचें ?

तथापि ज्याअर्थी आपल्याला कै. वाङ्मयाच्याच्यासंबंधी मिळतील तितके ज्ञानाचे कसबेचावयाचे आहेत, त्याअर्थी प्रि. पराजपे यांच्या वाङ्मयादिग्रंथ सहा पुस्तकांची ही संख्या आपल्याला निदित समलेख्य संमेलेशी वसा काय जुळते तें थोडेंचें बारकाईने अवश्य पाहिलें पाहिजे. १८२७ ते १८३६ ह्या दशकांत वाङ्मयाच्यांनी पुढील पुस्तके लिहिल्याचें आपणानि आज माहीत आहेः—(१) नीतिकथा, (२) बालव्याकरण, (३) सारसप्रह, (४) भूगोलविद्या, (५) भूगोलशास्त्र-नामनभंग, (६) ईशान्य देशाचो बखर, भाग १ व २, परंतु खानाभों भूमिनि-विज्ञान या विषयावर एकही ग्रंथ नाही ! केवळ भूगोलवर एक आहे; आणि भूगोलशास्त्र ह्या कदाचित् त्याच विषयाशील दुसरा, किंवा भौगोलिक गणिताचा ग्रंथ म्हणता येईल. बरे, प्रि. पराजपे पुनः असेही मागतात की, १८२७ ते १८३६ या काळात एवढी दहा पुस्तके झाली त्यांतून “ दादावा पांडुरंगीच त्यावरण व मेघस्वर्य-कृत ईशान्य—मराठी बारा हे ग्रंथ वाङ्मया तर वाकांचे सर्व शास्त्रीय विषयावरचे होते. ” म्हणजे त्यांच्या मत, व्याकरण व काव्य हे शास्त्रीय ग्रंथ नव्हत, केसरी आहे. ह्या दृष्टीने पाहूं जाता, वाङ्मयाची जमिेकरांत पुस्तकाच्या बरील यदावृत्त त्याच 'वाङ्मयाकरणा' बगळले पाहिजे, इतकेच नव्हे तर जेथे 'व्याकरण' गुजरा प्रि पराजपे शास्त्रीय पुस्तक गणावयास दयार नाहीत, तेथे त्याची ' नीतिकथा, ' ' सारसप्रह ' व ' ईशान्य देशाचो बखर, ' हीं पुस्तकेहि त्यांच्या मदातून गळवीच पाहिजेत. अर्थात् आपण विशद केलेल्या सहा पुस्तकांमधील फार तर एक किंवा दोन भूगोलविषयक पुस्तके तेवढीच त्यांनी मागितलेल्या सहा शास्त्रीय पुस्तकांत मोडतील ! परंतु मग आपल्याला पुनः अगें कोठें पडतें की, प्रि. पराजपेयासारख्या पुरधर शास्त्रगंधोघराजें निश्चित केलेल्या ६ ह्या ग्रंथांमध्येत निदान ४ पुस्तकांची तूट येणें किंवा चूक असेल म्हणजे त्यांच्या शास्त्रीय विधानांत जेवढा ६६ टक्के चूक आढळणें वसें शक्य आहे ! अर्थात् हें कोठें वाङ्मयाचा जागेकराच्या सहा पुस्तकांचे प्रामादिकतायाः स्पष्ट नमानिर्देश कसबेच गोढविणे दकय असण्यामुळे प्रि. पराजपे यांनी स्वतःचें तें मोडून दगळणें पाहिजे, हे उघड आहे.

मराठीतील शास्त्रीयग्रंथनिर्मितीसंबंधी विवेचना केलेल्यांत प्रि. पराजपे यांच्या निदानास्तिकेची नवी वरताना मागतातः—“ इ. स. १८०८ ते १८५७ याकाळांत जी एवढी तेंग मागिणें गुण प्राप्त त्यांतून केवळ शास्त्रीय विधान वाढिलेले होतें ह्या-वेला 'ज्ञानप्रमान्य' नावाचे एका मासिक एवढ्यातून कल्लोतीत मराठीशास्त्रीय विद्वानांनी चालविलेले होते. दुसरे 'दिग्दर्शन' नावाचे मासिक वाङ्मयाची जागेवर नांनी चाल-विलेले होते. ” (पृ. ६६). परंतु त्याहि आपल्या विधानाच्या ते वादींचे आधार देत नाहीत ! येथें मागेल्याच काळातमेव १८०८ पासून आरंभ की केला दांण जाणें ' १८५७ पर्यंतच

ब्रह्मविधि म्हणजे पहिले ज्ञतार्थ होते म्हणून कदाचित् असेल ! परंतु त्यांनीच मागे सांगितल्याप्रमाणे १८४७ पर्यंत एकंदर छापील मराठी मंडांची संख्याच जेथे फक्त ४३ मरते, तेथे ह्याच मालापर्यंत निदान पाचचार तरी मासिके पक्कण निघाली होती की काय, आणि ह्या सर्वांत पहिले कोणते, हे मागजे अधिक महत्त्वाचे व उद्बोधक झाले नसते काय ! परंतु प्रि. पराजप्यानाने ही निश्चित माहिती जर नसेल तर ती ते कोठून देणार ? त्यांनी आपल्या तेरा मासिकापैकी “ केवळ शास्त्रीय विषयांस वाहिलेली ” तीन मासिके होती, असे सांगून त्यांत ‘ज्ञानप्रसारका’चा उल्लेख प्रथम केल्या आहे, आणि “दुसरे ‘दिग्दर्शन’ नावाचे मासिके बाळशास्त्री जामेकर यांनी चालविले होते,” असे म्हटले आहे. अर्थात् ‘दिग्दर्शन’ हेच पहिले मराठी मासिके असून ते ‘ज्ञानप्रसारका’च्या पूर्वी दहा वर्षे, म्हणजे १८६० मध्ये बाळशास्त्र्यांनी चालू केले, हे सम्यग्ज्ञान त्यांस नाही, हे उघड आहे ! शिवाय एकंदर तीनन जर शास्त्रीय मामिके उक्त काळांत त्यांस आदळली, तर त्या तिसऱ्याचाहि नामनिर्देश कां नाही ? आमच्या मते, आज महाजनांचे त्रैमासिक ‘ज्ञानदर्शन’ (१८५४) हे ते असले पाहिजे, आणि शास्त्रीय नियतकालिक म्हणून त्याचाहि स्पष्ट नामनिर्देश अवश्य करावयास हवा होता. परंतु ‘दिग्दर्शन’, ‘ज्ञानदर्शन’ ह्यांसारखी जुनी मासिके व विशेषतः ‘दिग्दर्शन’ हे आय मराठी शास्त्रीय मासिके म्हणून ते शोधून काढण्याचा प्रयत्न प्रि. पराजप्यासारख्या ‘सृष्टिज्ञान’-कर्त्या उत्साही मंपादकाकडून मुझां जेथे वर्षानुवर्षे होऊ शकत नाही, तेथे सामान्य शिक्षिताची काय फया !

रा. अ. का. प्रियोळकर यांनी केलेले कै. बाळशास्त्रिविषयक उल्लेख

ह्याच सुमारास मराठी भाषा व वाङ्मय यांचे आजकालचे एक प्रसिद्ध चिकित्सक रा. अ. का. प्रियोळकर, बी. ए., यांच्या साहाय्याने जुन्या पिढीतील एक नामांकित लेखक ‘कै. रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांचे संकलित लेख’ (१९४२) प्रसिद्ध करण्यांत आले. ह्या ग्रंथात त्यांनीं सुमारे साठ पृष्ठांची महत्त्वाची ‘चरित्रात्मक प्रस्तावना’ लिहिली असून तिजमध्ये बाळशास्त्री जामेकर यांच्यासंबंधी केलेले कांही उल्लेख विचारणीय आहेत “ ‘विस्तारपूर्व नियतकालिके’ ” ह्या मथळ्याखाली ते पुढील माहिती देतातः—

“मराठीतील पहिले मासिके दिग्दर्शन हे १८३७ साली बाळशास्त्री जामेकर यांनी सुरू केले. याद्वारे १८३२ साली दर्पण नांवाचे एक पत्रही त्यांच्याच मंपादकाखाली निघू लागले होते. या पत्रातील लेखावर रूप ठेऊन त्यावेळेचे गवर्नर सर जेम्स कर्नाक यांनी त्यांना ‘जस्टिस ऑफ दि पीस’ ही पदवी बहाल केली असे दाखोवा पांढरंग यांनी आत्मचरित्रांत लिहिले आहे. (मूळ हस्तलिखित पृ. २९१). यावरून या पत्राचे घेरण राजकण्यांच्या प्रकृतीला मानवणारे होते, असे सिद्ध होते. पुढे त्याचेच एक सहकारी आज महाजन यांनी प्रभाकर नांवाचे आण्णिक चालू केले. त्यात इंग्रजी राजवृत्ते व युरोपियन लोक यांच्यावर खरमरीत टोका प्रगिद्ध होत असे.” पुनः थोडेसे पुढे ते लिहितात, “जामेकरांच्या दिग्दर्शनांत किंवा महाजनांच्या ज्ञानदर्शनांत ऐतिहासिक व शास्त्रीय विषय प्रसिद्ध ठेवत जात. ... त्यांनी [म्हणजे सिस्ती मित्रवण्यांनी] आपल्या धर्म-

प्रकाशने मुळात म्हणून ज्ञानोदय नावाचे पाक्षिक (१८४२) व सत्यदीपिका नावाचे मासिक (१८६१) सुरू केले. त्याच्यामध्ये हिंदु धर्मावर व हिंदु आचारविचारावर शोषणाच्या हल्ल्यांना तोंड देण्याकरिता उपदेशचंद्रिका (१८४४), विचारलहरी (१८५०), सद्धर्मदीपिका (१८५५) अशा पत्रे निघव्या. यांशिवाय स्वतंत्र आत्म-संशोधन करून आपल्यातील दोष काढून टाकणे व समाजामध्ये जागृती करणे यांकरिता ज्ञानप्रकाश (१८४९), वर्तमानदीपिका (१८५४), प्रमोदय (१८६१), सत्यदीपिका (१८६१), उपदेक्षु (?), इन्द्रप्रकाश (१८६२) अशी पत्रे; किंवा विविध विद्यालयां वाहिल्ली अशी सर्वसंग्रह (१८६०), न्यायाग्रम (१८६६) अशी मासिके निघाली " इ. " च प्र. पृ. १५ ।

परंतु रा. प्रियोत्कर्षांनी संकलित केलेला हा ज्ञानांत बराच चुकीचा आहे " दिग्दर्शन हे १८३७ मध्ये ... सुरू केले, " असे तेहि सांगतात त्यावरून त्यांनी हा शब्द मराठी भाषिकेचे प्रारंभाचे वर्ष कोळ्या तरी चुकीच्या लेखनातच उद्भूत केले आहे—त्याचा प्रायः एकहि अंश त्यांनी पण्यक्ष वाहिलेला नाही—हे उघड आहे। कारण, ' दिग्दर्शन ' चा पहिला अंक वस्तुतः मे १८४० मध्ये निघाला, ही गोष्ट प्रस्तुत ग्रंथातील त्याच्या छाया-विद्यामय निर्मितीने मिळ आहे ' ज्ञानोदय ' चा जन्म १८४२ मध्ये झाला ही गोष्ट खरी; पण ते म्हणतात त्याप्रमाणे, ते नियतकालिक आरंभः " पाक्षिक " असून " मासिक " होतं ह्याचा शोध त्याच लागलेला दिसत नाही. " हे एव वरमहिण्यांत एकवार छापले जाईल, एकेक पत्र या मासिकाची पृष्ठे १९ असं होईल एकेक पत्राला दोन बाणे किंमत पडेल. " असे पाहिल्या वर्षान्या पाहिल्याच शेकाव ' ज्ञानोदय ' वर्सांनी प्रथमार्भा स्पष्ट झिहिले आहे; त्याने ते " पाक्षिक " झाले ते पुढे सुमारे सांन वर्षांनी । येथे रा. प्रियोत्कर्ष " पत्र " व " मासिक " ह्या संज्ञा स्वऱ्या रुढार्थाने वापरीत आहेत, हे लक्षात घेतां त्याच्या-मार्फता चिन्मिच्छाने त्यासंबंधी केलेले काही घेदाळे पाहून वाढेमे नवल वाटते ! " सत्य-दीपिका नावाचे मासिक (१८६१) सुरू केले " (पृ. १६), असे प्रथमतः सांगित-त्यावर लागतीच पांच ओळी टाकून पुनः ' सत्यदीपिके ' ला (१८६१) त्यांनी ' पत्र ' म्हटले आहे. आणि सोबत अशी की, दोनटि ठिकाणी कनिर्वात १८६१ हाच मस दिसा आहे । " उपदेशचंद्रिका (१८४४), विचारलहरी (१८५०), सद्धर्मदीपिका † (१८५५) अशा पत्रे निघाली. " असे ते लिहितात, परंतु यरा प्रकार अशा की, आपोनी पहिलेच एक " मासिक " असून, दुसरा दोन " पाक्षिके " आहेत । हापुढाउ त्यांचे वाक्य असे —

* We have received the first two numbers of the *Vishat Laksh* (Wave of Inquiry), a small fortnightly Marathi publication of eight pages, which is issued from the Dayanprakash press, Poona : price two annas monthly, or Rs 1. 4 As a year. " (ज्ञानोदय, ता. १ ऑगस्ट १८५२)

† " सद्धर्मदीपिका वा नांकाचे एक हजान पुस्तक चाळत्या माहितीपासून निघूं लागले. हे महिन्यांत दोन वेळ काश्नाचे छपविले आहे. " (ज्ञानोदय, १५ सप्टेंबर १८५१)

“याशिवाय स्वतंत्र आत्मसंशोधन करून आपल्यातील दोष बाहेरून टाकणे व समाजामध्ये वास्तु करणे याद्वारे ज्ञानप्रकाश (१८८९), वर्तमानदीपिका (१८५४), प्रमोदय (१८९९), सत्यदीपिका (१८९९), धूमकेतु (!), इंदुप्रकाश (१८९३) अशी पत्रे: शिवा विशिष्ट विषयांवर चालिलेली अशा सर्वसंग्रह (१८९०), न्यायाश्रम (१८९९) अशी [ही द्विक किंवा कथाय ?] माहिती निघाली. ” ह्यातहि पुन. घोटाला आहेच ! ‘प्रमोदय’ व ‘सत्यदीपिका’ ही वस्तुतः “मासिक” पुस्तके असता त्यांस रा. प्रियोळकर “पत्रे” म्हणतात, इतकंच नव्हे, तर त्यांच्या लिहिण्यावरून पाहता, ही दोनहि तिस्ती धर्मप्रचारार्थ होतों, हे त्यांना अवगत आहेसे दिसत नाही:—ज्ञानप्रकाश, वर्तमानदीपिका इत्यादि हिंदु धर्मवादीं स्वमतप्रचारार्थ चालविलेल्या पत्रातच त्यांनी वरील दोन तिस्ती मासिकास गोविले आहे ! शिवाय त्यांनी येथे दिग्भेद कित्येक सनहि चुकीचे साहेत. ‘वर्तमानदीपिका’ व ‘धूमकेतु’ ही दोन शिद्ध मासिकांचे प्रायः एकामागून एक १८५३ मध्ये निघालेली असतां रा. प्रियोळकर पहिल्याचा सन १८५४ देतात, तर दुसऱ्याचा मुळाच देत नाहीत ! ‘प्रमोदय’ व ‘इंदुप्रकाश’ यांचेहि सन त्यांनी दिल्या-प्रमाणे १८९९ व १८९३ हे नसून ते अनुक्रमे १८५९ व १८६२ चने आहेत ! तसेच ‘न्यायाश्रम’ हे नाव चुकले आहे. ते ‘न्यायाश्रम’ असे पाहिजे.

तथापि रा. प्रियोळकरांनी दिलेले हे कित्येक चुकीचे तथ्यही न्यायाश्रम पाहिल्यावेळां बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या ‘दर्पणा’च्या मपादकत्वाविषयी त्यांनी जो काहीसा चमत्कारिक अभिप्राय येथे जाता जाता व्यक्त केला आहे त्याचे गद्यार्थच पारमर्शे प्रस्तुत प्रयोग अधिक महत्वाचे होय. ह्यासंबंधी ते लिहतात:—“१८३२ साली दर्पण नावाचे एक पत्रही त्यांच्याच मपादकत्वाखाली निघू लागले होते. या पत्रातील लेखावर गुप होऊन त्यावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक यांनी त्यांना ‘जस्टिस ऑफ दि पीस’ ही पदवी बहाल केली असे दादोबा पाडुरंग यांनी आत्मचरित्राने लिहिले आहे. याचकरून या पत्राचे धोरण राजकृत्यांच्या [‘राज्यधर्म्यांच्या’ हे शुद्ध] प्रकृतीला मानवणारे होणे असे सिद्ध होते. इ० ” [स्थू. आ.] परंतु दादोबा पाडुरंगच्या केवळ एका प्रासंगिक विधानाचा मूळतः अर्थ करून अशा प्रकारचा बाळशास्त्र्याला नाला कर्मापणा आणणारा निदान्त प्रस्थापित करणे साहसाने व असमंजसपणाचेच नव्हे काय ? किंबहुना ह्या संदर्भातील दादोबांच्या शब्दयोजनेवरूनहि त्यांना स्वतःच अशा काहीसा निदागर्भ आणाय अभिप्रेत होता, असे अतिशयच दूर कोणास दिसतें काय ? त्यांचे मुळातले समग्र वाक्य पुढीलप्रमाणे वाटले.—“त्या वर्तमानपत्रांनी त्यांची मोठी कीर्ति वाढविली आणि त्यावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक यांनी त्यांच्या लिहिण्यावरून गुप होऊन त्यांना एवढा जस्टिस ऑफ दि पीस—Justice of the Peace ही पदवी दिली. ” [स्थू. आ.] अर्थात् “त्या वर्तमानपत्रांनी [म्हणजे ‘दर्पणा’ ने] त्यांची मोठी कीर्ति वाढविली, ” हा प्रस्तुत वाक्यार्थात आद्य महत्वाचा पूर्वार्ध मुळाच स्पष्टात न घेता, रा. प्रियोळकरांनी त्यांच्या उत्तरार्धावरून आपला सुतरीची उभारणी केली आहे, असे स्पष्ट दिसते ! परंतु ‘दर्पणा’ची समग्र भटना व तत्समाचीन एकद्वर परिधिर्धाने नोंद स्पष्टात घेतल्याशिवाय एतत्संबंधी

समर्थ अनुमान काटणे धोणात्यहि कसे शक्य आहे ? वस्तुतः विचार करता, 'दर्पण' हे पश्चिम हिंदुस्थानातील पाहिले व त्याकाळात द्वितीय असे अंग्रेजे-इर्नाकुलर "वर्तमानपत्र" अगन्याने सरकार व लोक यांच्या दृष्टीने त्याचा असाधारण महत्त्व होते; त्यानून बाळ-शास्त्र्यांमारख्या एतद्देशात तत्काल निष्ठानाने नेतक्या उत्कृष्ट मनीस बालविले होते श्री, त्यावेळी इंग्रजांभाय प्रभुत्व पाहण सोटनेते पुरोपयत्नात चर्चित होते अशा स्थितीत अखिल इंग्रजांपया त्या काळांत इंग्रजांभायानपुण्याला एतद्देशात लहानाई दिले जाणारे असामान्य महत्त्व तत्कालीन कै. एतद्दादोबांच्या जे पी. मन्ना-दानप्रकरणे वर्तमानपत्रात समजून होणे गजित अस्वभाविक नव्हे. परंतु वस्तुस्थिती वेगळी होता 'दर्पण' ता. २ जानेवारी १८३२ रोजी प्रथम निघाले, आणि त्या पत्राचा शेवटचा अंक ता. २६ जून १८६० रोजी प्रसिद्ध झाला, असे प्रस्तुत ग्रंथातील उपाध्यायान् एतद् 'दसून येदेल' नमंच ता. २८ सप्टेंबर १८४० च्या नवीन पीम कमिशनमध्ये, बळ गवधर गाली यांच्या मुबईतील इतर नऊ महा-पनाथरोवर अंतर्भाव करण्यात आल्यामुळे 'जस्टिस आफ दि पीस' म्हणून त्याची प्रसिद्धि झाली, असे प्रस्तुत ग्रंथाच्या दुसऱ्या परिशिष्टातील मूळ सरकारी कागदपत्रावस्थेन आढळून येईल. म्हणजे, 'दर्पण' पत्राची एरिसमाप्ति होऊन गेल्यानंतर तीन महिन्यांनी बाळशास्त्र्यांना "स्वावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स बार्नाक यांच्या त्यांच्या लिहिण्यावरून खुप होऊन त्यांस एकदम जस्टिस ऑफ दि पीस...ही पदवी दिली" (स्थू. आ.) होती, असा दादोबांच्या लिहिण्याचा अर्थ झाला ! बरे, सर जेम्स बार्नाक यांनी तरी 'दर्पण' कितीमे पाहिले ? त्याची सवध कायकीर्द ता. ३१ मे १८३९ ते २७ एप्रिल १८४१ पर्यंत—म्हणजे, अवघ्या दोन वर्षांचेमुद्दा नव्हती, आणि त्याच्या प्रत्यक्ष आगमनानंतर एकच वर्षांनी 'दर्पण' बंद पडले ! अर्थात् दादोबा गणतान त्याप्रमाणे स्वरो-स्वरच प्रचार घडला असे अजभर गृहीत येईल, तर त्या पत्राचे शुभारे वर्षभर जे काही अंक गव्हर्नर बार्नाक यांच्या फांचिन् अक्तरकनात आले असतील त्यातील "लिहिण्यावरून खुप होऊन त्यांस [म्ह. बाळशास्त्र्यांच्या] एकदम जस्टिस ऑफ दि पीस... ही पदवी दिली," असे होतें; आणि तीहि "खुप होऊन—एकदम...दिथी," असे ते गणतान ! परंतु दादोबांचा प्रत्येक उद्देश किंवा शब्द तत्कालीन बरोबर अंगेळच, असे तथा प्रकारचा स्पष्ट आधार दाखविण्याशिवाय, मागण्याचे कारण नाही आणि जे. पी. मन्नांनी तोल त्याचे पूर्वेक वाक्य तर मुख्यत्वे प्रसंगान्न म्हणून लिहिले गेले आहे. वस्तुस्थिती अर्थात की, स्वतः दादोबा म्हणताना त्याप्रमाणे, "ही पदवी पूर्वी पैसेवाले अगदी थोडे नेटिपण कळिन् मिळत असे. या पदवीवरून आता बाळशास्त्री यांची मुंबईत बडे लोकांत व मानवरी लोकांत गणना झाली." आणि बाळशास्त्री हे तर थोडे "पैसेवाले" किंवा धनिक नव्हते. त्यांचे विद्याधन व चारित्र्यधन मास फार मोठे ! त्यावेळी 'दर्पण' पत्राचे संपादक म्हणून तशी त्याची चांगली प्रसिद्धि होती, तशीच एरिकस्टन् कॉलेजांतील आद्य एतद्देशीय प्रोफेसर व लोकोत्तर युधि-मान् पंडित म्हणून त्यांची ग्याति अमूल्य ! बांदे नेटिष्क एज्युकेशन सोसायटी 'जे ते कित्येक वर्षे "ऑनररी मेम्बेरी" होणे, आणि ह्या नात्याने त्यांनी केलेले शिक्षणकार्य व सार्व-जनिक सेवा ही सर जेम्स बार्नाकसारख्या उदारमतवादी व गुणी गव्हर्नराच्या सहज

शोळ्यांत भरण्यासारखी होती; अर्थात् त्यामुळेच बाळशास्त्र्यांच्यासारख्या धनिक वर्गांत न मोडणाऱ्या, पण विद्वान् व बहुगुणी पुरुषास त्या काळीं दुष्प्राप्य गणिलेल्या 'जे. पी.' चा सन्मान त्याजकडून अर्पण करण्यांत आला असला पाहिजे. ह्या नामांकित गव्हर्नराविषयी 'यॉर्क गॅझेट' नामक वजनदार पत्रांतील पुढील अभिप्राय मननीय आहे :—

" Sir James Carnac was kind, he was liberal in the full sense of the word, he was just; he was a true British Governor who knew and treated the people of India as they deserved; he was a friend to education and advancement; he encouraged the arts and sciences; and during his short government strove to effect improvements as far as his limited powers allowed. This is the testimony borne to his memory by all impartial persons in Bombay. " (Bombay Gazette, May 28, 1841)

अर्थात् बाळशास्त्री जे. पी. होण्याशी त्याच्या 'दर्पणा'तील राजकीय मतप्रदर्शनाचा कांही संबंध होता असे दूरान्वयानेहि म्हणता येत नाही. बरे, 'दर्पणा'ने म्हणजेच बाळशास्त्र्याचे राजकीय धोरण परकीय जगा द्वारेच " राजकार्याच्या प्रवृत्तीला मानवणारे," म्हणजे त्यास पोषक होते असा जो रा. प्रियोळकराचा येथील सिद्धांत, तो खरोखर सिद्ध दाखवाचा असेल तर दादोबाच्या नजरेला एका बाक्यावरून तो न पाहता, त्याला त्यांनी ईंग्रज सरकाराचे त्या काळखंडातील धोरण व प्रत्यक्ष वृत्ति ही कोणत्या प्रकारची होती, आणि 'दर्पण'—कारांनी आपल्या कोपत्या लेखांनी सरकारास कसा पाठिंबा दिल्या होता, हे विशद करणें खरस्य नव्हतें काय ? दिवाय सरकाराी मानमरातब बहाल धरून घेतल्या-कारास वसा करून घेण्याला हा जर खरोखरच प्रभार असता तर, 'दर्पण' प्रत्यक्ष चालू असतांना गव्हर्नरसाहेब असा प्रयोग करतील, फी तें पल निजधर्मास केव्हांनंतर तनि मही न्यानी करतील, हा साधा विचार रा. प्रियोळकरांना सुचण्यास द्या होता । परंतु 'दर्पणा'-तील लेख व त्यांचे धोरण प्रत्यक्ष न पाहतांच दादोबांच्या एसाचा प्रासंगिक उल्लेखाला एकदम एसादा महामिदान उताविल्ल्याने प्रस्थापित करावयाचा तर असाच प्रकार घडणें साहजिकच नव्हे काय ?

रा. प्रियोळकर चाय, किंवा 'दर्पणा'तील एकाहि टांक्यात्मक लेख प्रत्यक्ष कधी न पाहतां त्याच्या धोरणासंबंधी मूर्खवितर्क करणारे इतर लेखक चाय, त्यांनी आपली अशी टांक समजून करून घेतलेले टिपणे की, जे. पी. ही पदवी ज्याकाणी सरकारावरून मिळत असे, त्याकाणी कांदागरी तेंडपूजेपणा केव्हादिवाय ही बाळशास्त्र्यांना मिळीं सक्क नव्हतें, आणि त्यांचेच एक गद्ददारी भाऊ महाजन हे 'प्रभाकर' पत्र निभाईपणीं चालवत अस-न्नामुळेच त्यांना ती पदवी प्राप्त झाली नाही ' परंतु हे त्यांचे अनुमान वस्तुस्थितीस धरून नाही. 'दर्पण'—कर बाळशास्त्र्यांचा काळ व 'प्रभाकर'—कधी भाऊ महाजनांचा पाळ हे एक नव्हत, हे ते विचारताना. बाळशास्त्र्यांच्या दया'त भाऊंना स्वतःला कांतादि समजणे. ते लोहजेदमना व चांगल्या रीतीने कायताल' पुढे आणतो पंधरावीम वर्षे लागली, म्हणजे मग

१८९० चे सुमारास जे. पी. पद मिळण्यासोय असे त्यांचे वय व सेवा ही ज्ञाती होती, असे म्हणून येईल. परंतु ह्या काळी इंग्रजी राज्यनीतीचे सम्यक् बरोच भिन्न झालेले असून त्यांच्यासारख्या स्वाभिमाना व केवळ मराठीवृत्तपत्रव्यवसायी विद्वानास तथा प्रकारचा मान मिळणे कठीण होते. शिवाय डॉ. भाऊ दाजी प्रभुति आत्मभाषा-पंडिताप्रमाणे भाऊ महाजनानी विद्वत्ता इंग्रजीतून मुळीच प्रकट होत नसल्याने सरकारदरबारी व तत्वादीन सार्वजनिक कामकाजात त्यांच्याप्रमाणे त्यांना तितकेच महत्त्वही कधी प्राप्त झालेले दिसत नाही. तसेच भाऊंचे 'प्रमाकरा'तील लेख पुढील काळात अधिक मढेतोड होत जाणे साहजिक होते. परंतु 'दर्पण' निफोचेवेली मुद्रणारील सरकारी निर्बंध जितके कटफ होते तितके ते नंतरच्या काळात राहिले नाहीत, आणि वर्तमानपत्रांची संख्या जयजदी वाढत गेली तसतसे 'प्रमाकरा'करीप्रमाणे इतर मराठी वृत्तपत्रकारहि कमीअधिक धितार्जने निवृत्त झाले होते, हेहि विसरता कामा नये. परंतु मौजेचा गोष्ट अशी की, भाऊ महाजनानी स्वतंत्र भाष्याबद्दल प्रशंसा करणाऱ्या ह्या लेखकांनी जसे 'दर्पण' मुळीच पाहिलेले नसले, तसे 'प्रमाकरा'तील काही तुरळक लेखांवरच त्यांच्या ह्या गर्भ प्रशंसेचाहि उभारणी झालेली असते' किंवाहना सन १८४८-४९ मध्ये 'प्रमाकरा'तून प्रसिद्ध झालेल्या 'लोकहितवादी'च्या 'शतपत्रा'वरून त्यांनी आपली कल्पना सुरवातेच व्यक्तिल्ली असते, असे आपणाने आढळून येईल. शिवाय पुढील काळात भाऊंची लेगीत बाळशास्त्राच्यापेक्षा अधिक निवृत्त होती हे जरा मान्य केले, तरी त्यादरून बाळशास्त्राचा 'दर्पण'तील इंग्रजी लेख अधिक बहुधुस-पणाचे, उद्वाधक दसमतेलवृत्तीचे असून त्या काळा इष्ट व शक्य तो निःस्पृहपणाहि त्यांत आढळून येई, आणि राज्यवर्त्यांच्या तोंडपूजेपणापासून ते अलिंगित होते, असे त्यांच्या प्रत्यक्ष अवलोकनाने वाचकांस दिसून येईल.

ह्यानंतर रा. प्रियोळकर यांनी बाळशास्त्राच्या जमिंदार यांच्या बंगाली-भाषा-वेदविद्वत्विषयी जी एक शंका व्यक्त केली आहे तिचेहि निरसन करणे अवश्य आहे रा. मि. गुंजीकरांना यांना " बंगाली भाषेचे पहिले सखोल अभ्यासक " ठरविताना पृष्ठ ३० वर ते लिहितात.— " बंगाली ही कलकत्त्याची देशभाषा व ते शहर हिंदुस्थानची त्या वेळी राजधानी असल्यामुळे त्या भाषेकडे सर्व प्रांतांचे लक्ष लागले असल्यास नवल नाही. शाळ गंगाधर-शास्त्री जमिंदार यांना बंगाली भाषा अवगत होती असे म्हणतात (हेमंत व्याख्यानमालेतील बा. ना. देव यांचे व्याख्यान, १८९२). पण गो. ना. मांडगांवकरांनी आत्मकथा [नव्हे, "आपल्या"] मुंबई-वर्णनांत [ह्या पुस्तकाचे सार नाव मुळात 'मुंबईचे वर्णन' असे आहे] (१८९३) ' ते संस्कृत मराठी व इंग्रजी भाषेत निपुण होते, व आशिषाया त्यांचे वर्तमानही, पुजारी या भाषा येत होत्या, ' असे म्हटले आहे. (पृ. २१९). " परंतु बंगाली भाषेकडे मुंबईकर बाळशास्त्राचे लहानपणीच १८३० च्या सुमारास जे लक्ष वेधले त्याचे मुख्य कारण म्हणजे, मुंबईत एतद्देशीय लोकांच्या शिक्षणासाठी सन १८२२ मध्ये दि. नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल युक्त सोसायटी ' जरी स्थापण्यांत आली, तथाच प्रकारची ' दि. कलकत्ता स्कूल युक्त सोसायटी ' नांवाची एक शिक्षणसंस्था त्यांच्याहि पूर्वी (सन १८१७) कलकत्तात स्थापिल्ली गेलेली असून तिच्या विद्यार्थी व श्रीरामपूरच्या मिशनर्यांच्याकडून

हे विगमन चालणार नाही. किंबहुना मग १८३१ च्या सुमारास बाळशास्त्री यांनी लिहून प्रसिद्ध केलेल्या 'नीतिनिकाशा' या विमुक्त्या बालोपयोगी पुस्तकातील वग्याच मोठी त्यांनी मूळ बंगाली ग्रंथावरून भाषांतर करून दिल्या होत्या, असे त्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेवरून मिळू आहे. (प्र. प्र. पृ. २५६ पार्श्व)

रा. न. चिं. केळकरकृत 'लो. टिळक यांचे चरित्र'

मराठी भाषा-वाङ्मयेतिहासादि विषयाचे काही प्रसिद्ध लेखक, अध्यापक व संशोधक यांनी के. बाळशास्त्री जामेकर यांच्या संस्थेत आपल्या लिखाणातून प्रसंगोपसृत केलेल्या उद्देशाचे येथवर थोडेवहुत पर्यालोचन केल्यानंतर अन्य वाङ्मयक्षेत्रातील काही नाणावलेल्या लेखकांनी व वृत्तपत्रव्यवसायी विद्वानांनी त्यांच्याविषयी केलेले निर्देश लक्षांत घेतले पाहिजेत. आणि ह्या दृष्टीने पाहू जाता साहजिकच महाराष्ट्रात आजकाल केवळ 'साहित्यसम्राट' म्हणूनच नव्हे, तर 'शीघ्रसाहित्यसम्राट' म्हणूनही गणिले जाणारे गैवानित्त 'केसरी'-करी २६ नरसिंह चितामण केळकर यांच्या अफाट साहित्य-सृष्टीतून बाळशास्त्री जामेकर यांचे चरित्र व कार्य ह्यागंबंधी आपणास कितपत उपयुक्त माहिती मिळते ते अवश्य पाहिले पाहिजे. कारण, त्यांच्यासारखे जुन्या पिढीतील बहुश्रुत व बहुविध साहित्यकार असे प्रायः तेच सांजत विद्यमान असून आजपर्यंत ज्याची सफाई-दार लेखणी शेकडों विषयावर अत्रतिहृत चालत आली त्याच्या कक्षेतून आपला प्रस्तुत विषय अगदीच सुटला असेल हे संभवनीय नाही. शिवाय त्यांच्या लिखाणातून उपलब्ध होणारी माहिती म्हणजे एक प्रकारे गेल्या पिढीतील बहुश्रुत विद्वानाच्या एतद्विषयक ज्ञानाची परिमीमा मानण्यास चिता नाही. तथापि प्रस्तुत लेखास येथे हे प्राजलपूर्ण मागितले पाहिजे की, साहित्यक्षेत्रातील त्यांच्या स्वतःच्या अनभिज्ञतेमुळे व अन्यकार्य-व्यापृतत्वामुळे 'समग्र केळकर वाङ्मय'-एथीच्या द्वादश खंडांचे सामप्रदाने आलोढन करणे त्यास आजपावेतो कधी नमले नाही आणि पुढे जमण्याची आशा नाही। अर्थात् रा. न. चिं. केळकर यांनी रचिलेले 'लो. टिळक यांचे चरित्र' आणि त्याच्याच संपादकावाताली १९३१ मध्ये प्रसिद्ध झालेला 'केसरी ज्युविली श्रंक' ह्यांमधून जे काही ज्ञानाचे कण उपलब्ध होतील त्यावरच वाचकांना आपली तहान साजत भागवून घेणे भाग आहे.

आधुनिक धोर महाराष्ट्रियाची जी थोडी विस्तृत व वाचनीय चरित्रे मराठीत प्रसिद्ध झाली आहेत त्यात पूर्वोक्त टिळक-चरित्राची कोणीही गणना करील, ह्या ग्रंथाच्या पहिल्या खंडाचा तिसरा भाग, 'टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र' शिथिल करण्यासाठी ग्रंथकर्त्यांनी बुद्ध्या योजिलेला असून त्या विषयाला जवळ जवळ पन्नास पृष्ठे त्यांनी रचली घातली आहेत (टि. च. पृ. ५१-५६). साहजिकच विभितक वाचक अशी अपेक्षा बाळगितो की, ह्या दीर्घ ग्रंथांमध्यें एकोणिसाव्या शतकातील द्वितीय पादांत ज्या महा-भागाने अन्यार्थात आधुनिक महाराष्ट्राच्या उजनीचा आपल्या लोकीतून कर्तृत्वाने प्रथमतः पाया घातला त्या के. बाळशास्त्री जामेकराच्यागंबंधी काही उद्बोधक वृत्तान्त आपणाय

अनैतिहासिक समजत तिजपामून स्वतः तेहि वळिसे नसल्यामुळे त्यानीं चितारलेला ' टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र ' म्हणजे प्रायः पुण्याच्या परिसरांतील महाराष्ट्र, असे संकुचित स्वरूप त्याच्या ह्या लेखामे प्राप्त झाले आहे. ह्यातील सुमारे सातव्यांश भाग पुणे, तेथील परिस्थिति व लोकप्रसिद्ध व्यक्ति ह्यांच्याच वर्णनाने व्यापिला असून मुंबई व मुंबईकर ह्यांच्या बाब्याम एकवटमाश भागहि क्वचितच आला असेल. मात्र ऐतिहासिक वस्तुस्थिति अशी की, टिळकांच्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमाम प्रारंभ होईपर्यंतच नव्हे, तर त्यापुढेहि किट्येक वर्षे-म्हणजे सुमारे सन १८८५ पर्यंत तरी-राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, शैक्षणिक, साहित्यिक इत्यादि अनेक गोष्टींत मुंबईकरच पुणेकरांच्या पुढे होते ! अर्थात् ह्या दृष्टीने ' टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र ' वर्णावयाचा तर प्रस्तुत प्रकरणातील अपेक्षाधिक विवेचन व बरेचसे श्रेयहि मुंबईकरांच्या बाब्यास यावयास हवे होते. परंतु ही कामगिरी तशा स्वरूपात पार पाडण्याम तत्प्रीत्यर्थ इतस्तुत विगुरलेली दुर्भिक्ष साधनसामग्री परिभ्रमपूर्वक शोधावी लागली हें उघड आहे. तथापि इतिहास-संशोधनाचा हा सट्याटोप न करताच ऐतिहासिक घटनांवर झटपट बुंचला-नव्हे, बोळा फिरवूहि जर पुष्कळशा कमी धनाने सर्वसामान्य रमिक वर्गाकडून 'साहित्यसंग्रह' म्हणून अपूर्व मान्यता लाभू शकते, तर तोच राजमार्ग अनुसरणे अधिक श्रेयस्कर नव्हे काय ? एरवीं ह्या प्रकरणाचा उपन्यास करताना प्रयत्न स्वतः कविलेख्या १८२२ ते १८७२ पर्यंतच्या अर्धशतकातील महाराष्ट्राची वास्तविक पार्श्वभूमी न रंगविताच पुणेकराभोंवतीं आपली गर्व आरती ओवाळतेना ! मात्र त्यानी एक हुकमी पळवाट ठेवून आपले जें लेखन-रहस्य पुढील शब्दांनी सूचित केले आहे ते लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. ते म्हणतात:-

" पहिल्या पन्नास वर्षांसंबधानें एकंदर महाराष्ट्राविषयी ... निचार करावयाचा आहे. ... पण त्या काळाविरयी माहितीहि इतकी तुटपुंजीच आहे की, ... संक्षेपाचा आश्रय केल्याशिवाय गत्यंतरहि नाहीं." (पृ ५१. सू. आ.) शिवाय पुनः पुढे त्यांनीच सांगितल्याप्रमाणें या काळातील माहितीची साधनेंहि संक्षेप स्वरूपाची असल्यामुळे, " अधिक शोध व अधिक परिश्रम केल्याविना के. बाळशास्त्र्याच्या काळाचा व वर्तुळाचा उलगडा त्यांच्यानें कसा व्हावयाचा ? तथापि चरित्रलेखन किंवा इतिहासलेखन सत्यापलाप होऊ न देतां योग्य रीतीनें करण्याची जबाबदारी पत्करल्यानंतर लेखकानें तद्विषयक पुरेसे परिश्रम न करणे म्हणजे स्वकर्तव्यच्युत होणेच नव्हे काय ? तसेंच निदानपक्षी नवीन संशोधन राहिलें, पण सहज उपलब्ध होणाऱ्या साधनसंपत्तीचा थोड्याशा दस्ताने उपयोग करूनहि जे तपशील बिनचूक देणे शक्य आहे तेहि देण्यात रा. फेळकरा-सारख्या श्रेष्ठ समजल्या जाणाऱ्या श्रमकारानें कुचराई करणे क्षम्य कम ! परंतु अशाप्रकारचे अनेक महत्त्वाचे तपशील प्रस्तुत प्रकरणात चुकीचे दिले आहेत हें आश्चर्य होय ! स्थलाभ्यासांमुळे ह्यांरीं कांही मोडी उदाहरणे देऊनच आपल्याला पुढील मार्गक्रमण वेळ पाहिजे.

प्रस्तुत प्रकरणाच्या शेवटी रा. फेळकरानी " टिळकांपूर्वीच्या दोन तीन पिढ्यांत झालेल्या पुण्यामुंबईतील पाचचार प्रमुख महाराष्ट्रियांची अन्य चरित्रे रालीं देत आहों. "

(पृ. ८३), असा संकल्प सोडून डॉ. भाऊ दाजी लाट, महादेवशास्त्री कोट्टकर, गोपाळराव हरि देशमुख, वृष्णाजी लक्ष्मण नूलकर, महादेव गोविंद रामडे व गणेश बासुदेव जोशी यांची एकूण सहा चरित्रे “ त्या बाळूचे एक प्रकारचे मासले ” म्हणून थोडक्यांत ग्रंथित केले आहेत परंतु ह्यांतही मौज अशी की, ह्यांपैकी फक्त डॉ. भाऊ दाजी हेच एक मुंबईकर प्रथकर्यास उल्लेखनीय वाटले ! वस्तुतः पाहता त्यांनी डॉ. भाऊ दाजीच्याव्यतिरिक्त त्यांच्याहि पूर्वीचे व त्याचेच अधिक विख्यात गुरुवर्य प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे अल्प चरित्र येथे अवश्य सादर करावयास हवे होते; आणि त्यांच्या चरित्राचे सार अधिक संशोधन करण्याच्या भरीत न पडताहि एकदोन पृष्ठांत चांगल्या रीतीने देण्याइतकी विश्वसनीय साधनें तेव्हा त्यास साचित्त्य उपलब्ध होती. परंतु एवढेहि तारतम्य व दक्षता बाळगण्याची आवश्यकता त्याच्या एतद्विषयक अज्ञानामुळे त्यांस भासली नाहीं हेंच खरें !

वर, डॉ. भाऊदाजींच्या चरित्रातील अल्प माहिती तरी कितीशी विनचूक आहे ! ती पाहा: “ हे टिळकापूर्वीच्या पिढीतील एक अति सुप्रसिद्ध गृहस्थ होऊन गेले ” (पृ. ८४), असें प्रथम सांगूनमुद्दारा. फेळकर “ त्याचा जन्म १८१८ सालचा ” देतात ! परंतु हा अपूर्व शोध न्याना कोठे कसा लागला नव्हे ! वस्तुतः ते साल १८१८ नसून १८२२ सर्वत्र भमूद आहे ! त्यांचे पुढील वाक्य “ लहानपणी घरच्या गरिबांमुळे ते मुंबईस आले तेव्हा मातीचा सुंदर चित्रे करून पोट भरीत. ” जम आहे. परंतु ‘सारस्वतरत्नमाला’-कार हे डॉ. भाऊदाजींच्या आपल्या प्रसिद्ध लघुचरित्रात १९१० मध्येच तत्संबंधी वृत्तान्त देतात तो येणेप्रमाणें—

“ ते [म्हणजे भाऊंचे वडील विठ्ठलराव] इ. स. १८३२ च्या सुमारास सहकुटुंब मुंबईस गेले आणि मातीचा नवनारीकुंजर करून एका एका पेशावर तो लोकांस दाखवून त्यावर निर्वाह करूं लागले. ” (पृ. २३१). म्हणजे, भाऊ हा आठवडा वर्षांचा मुलगा गरिबांमुळे एकटाच मुंबईस आला, आणि तो मातीचा सुंदर चित्रे करून पोट भरूं लागला, हें साहित्याचार्यांचे अद्भुतरम्य वाच्य झाले, इतिहासकथन नव्हे ! “ असा बुद्धिवात [‘बुद्धिमान’ हें रूप शुद्ध] मुलगा शिक्षणाविषे फुकट दवळला जाऊं नये म्हणून त्यांनी [म्ह. शुद्ध गव्हर्नरमाहेवानी] केवळ भाऊंकरितां शाळा स्थापन केली तीच पहिली सरकारी मराठी शाळा होय, ” हें विधानहि केवळ काल्पनिकच आहे ! कारण त्यांच्याहि पूर्वी आठवडा वर्षे वेवे नोंदव्ह एज्युकेशन सोसायटीची प्रसिद्ध मराठी व ईंग्रजी शाळा मुंबईत प्रत्यक्ष सुरू होती ! “ या [ग्रॅट मेडिकल] कॉलेजांतील पहिले G. G. M. C. भाऊ दाजीच होत, ” हीहि वस्तुस्थिति नसून सन १८५१ मध्ये त्या कॉलेजातून प्रथमतःच जे एकूण आठ वैद्यकीय पदवीधर बाहेर पडले त्यांपैकी डॉ. भाऊदाजी हे एक होत; विवहृता अन्यजातीय पदवीधर वगळूनहि डॉ. आत्माराम पांडुरंग व डॉ. अनंत चंद्रोबा हे दुपरे दोन प्रसिद्ध हिंदु पदवीधर त्यांच्याच समवेत उत्तीर्ण झालेले असून प्रस्तुत प्रसंगां विरोध सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, ग्रॅट मेडिकल कॉलेजात प्रविष्ट होण्यापूर्वी हे तिघेहि नामाभिन्न मुंबईकर व प्रो. बाळशास्त्र्याचेच शिष्य होते. “ वनस्पतींवर त्यांनी काही

पुस्तक लिहिली, "हादि रा. केळकराचाच खाम शोध अमून ह्या अनेक प्रंपांची नावे कळल्याम जिज्ञासु शास्त्रज्ञावर उपकार होतील ह्यात शंका नाही. कारण, डॉ. भाऊदाजी यांनी अशाप्रकारे एकहि पुस्तक कधी लिहिल्याची नोंद कोठे उपलब्ध नाही ! भाऊंच्या ह्या एकमात्र लघुतम चरित्रात रा. केळकराभारत्या विख्यात प्रश्नकारांनी आपली चुका त्या चित्री करावयाच्या ! परंतु सरनेशेवटी "भाऊ दाजी १८७३ त निवर्तले," हे पूर्णपणे अमन्य विधान करून 'साहित्यमात्राट'नी अक्षरशः अग्रेसरी मारिली आहे ! कारण, ता. ३१ मे १८७४ रोजी त्यांचे देहावसान झाले, ही वस्तुस्थिति सर्वत्र प्रसिद्ध आहे ! तथापि "टिळकापूर्वीच्या विद्येतील एक अति सुप्रसिद्ध गृहस्थ" असे जे डॉ. भाऊदाजी त्यांना अगदीं अलीकडच्या काळात सुमारे एक वर्ष अगोदर 'देवाज्ञा' देवविषयात 'साहित्य-समादा'नी आपला विशिष्टाधिकार धोडावहुन प्रकट केला अमला तरी, त्याच्याहि नंतर पाच वर्षांनीं वामुदेव बळवंत फडकदामारच्या देशभक्त्याम दयाळू ईश्वर सरकारांनीं जन्मठेपेची शिक्षा देऊन एडन येथे हद्दमर केलेले अमता, म्याला आपल्या अधिकारात देहान्तशासन करण्यांत त्यांनीं आपले खरे असाधारण प्रभुत्व गाजविले ह्यात शंका नाही ! कारण, "मांगरामोशांनीं फडके यांचे उच्च ध्येय धुडवावून लावून दरोडेखोरीचा मुक्ता धडाच फेलावला, व या फाटेरी तारेच्या जाग्यात गुंनलेले आपले अंग फडके याम वाढून फेतां न आल्यामुळे तेहि नियळ चंडखोर ठरून अगेर फांशी गेले." (स्थ. आ.पृ ८३), असा निःसंदिग्ध वृत्तान्त एडन येथे गेल्यावर कित्येक वर्षांनीं हालअपेष्टांत भरण पावलेल्या (ता. १७।२।१८८३) त्या सुप्रसिद्ध पुण्याविषयी प्रथकत्वार्ति नमूद केला आहे, हे वेगळे आश्चर्य !

परंतु अशा अनेक ग्रन्थ शुक्तीच्या तपशिलापेक्षा अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे डॉ. भाऊदाजी "हे टिळकापूर्वीच्या विद्येतील एक अति सुप्रसिद्ध गृहस्थ होऊन गेले," हे जर खरे, तर "डॉक्टरांच्या धडा माभाळून म्यानी इतर विद्योजन व वाङ्मय-सेवा पुष्कळ केली," एवढेच मुख्यत्वे सांगून कोण भागणार ! कै. बाळशास्त्री जामेस्वर याच्या-नंतरच्या विद्येति मुंबईकडील सर्व सार्वजनिक चळवळींत त्यांचेच प्रामुख्याने कसे अंग असे, हे चरित्रकारांनीं विशद करावयास नको होतें काय ! त्या काळांत डॉ. भाऊदाजीची शैक्षणिक कामगिरी असाधारण होती. अवघ्या तिसांत मुंबईप्रांतीय 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन' च्या वजनदार कारभारी मंडळाचे ते सदस्य निवडले गेले होते; 'बॉय लिटररि अँड सायंटिफिक सोसायटी' चे विरयेक वर्ष ते अध्यक्ष असून श्रीशिक्षणाचे एक आद्य पुरस्कर्ते ह्या नात्याने सुलीसाठी रासगी काळा चालविण्यात त्यांना पुष्कळच घम सोंसली होती, आणि मुंबई विधविद्यालयाच्या प्रस्थापनेखरोबरच 'आर्ट्स' व 'सायन्स' शाखांचे सदस्य निवडिले जाऊन पुढे 'सिंडिक' ह्या नात्याने त्यांनीं केलेली शैक्षणिक कामगिरी त्या काळीं बहुमोल यथिती गेली होती. तेव्हा "शिक्षणसंघ व सामपट ... या विषयावर त्यांनीं कांही निबंध लिहिले आहेत." एवढेच न म्हणता, त्यांचे हे महत्त्वाचे शोधनिबंध मुंबई रॉयल् एशियाटिक सोसायटीच्या नियतकालिकांत प्रसिद्ध झाले अमून त्यांच्या ह्या चित्रतेमुळे त्या काळीं एतद्देशियाम दुर्लभ असलेले प्रस्तुत सोसायटीचे उपाध्यक्षपदहि

त्यानाथ प्रथमतः लाभले, हें कथन करणें श्रेयस्कर होतें. त्याचप्रमाणे “रा. सा. मंड-
लिकाचे ते मोठे स्नेही होते,” असें सांगण्यापेक्षां रा. सा. मंडलिक यांचे सार्वजनिक
कामांतील ते दीक्षागुरु व मार्गदर्शक होते, असें विधानच अधिक वस्तुस्थितिनिदर्शक
झालें नसतें काय ? फार काय, हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय समेचे एक विख्यात प्रवर्तक दादा-
भाई नौरोजी यांनीहि प्रथमारेभी डॉ. भाऊदाजींचें मुंबईतील सार्वजनिक कार्यांतील
धुरीणत्व मान्य केलेलें असून ह्या शब्दाख्यातील पहिली राजकीय संस्था म्हणून प्रसिद्ध
असलेल्या ‘बॉम्बे रिफॉर्म असोसिएशन’ च्या आद्य प्रस्थापकांपैकीं ते असून तिचे पहिले सन्मान्य
कार्यवाहहि तेच होते. किंवाह्या डॉ. भाऊंचे विविध सार्वजनिक हालचालींतील अप्रमेयत्व
त्या काळीं इतकें सर्वश्रुत होतें कीं, न्या. रानडे “याच्या मनाची सार्वजनिक चळवळीकडे
श्रुति होण्यास डॉ. भाऊ दाजी, दादाभाई नौरोजी वगैरे थोर गृहस्थांचीं प्रत्यक्ष उदा-
हरणें वरंच कारणीभूत झालीं असावी,” असे उद्गार टिळकांनीं ‘केसर’त लिहि-
लेल्या कै. रानडे याच्याचरील मृत्युवेळातहि काढलेले झटकतात. अर्थात् ह्या अनेक
गोष्टी लक्षात घेतां, डॉ. भाऊदाजींच्या अल्प चरित्रातहि त्याचा रा. केळकरांनीं निर्देश
न करणें म्हणजे पर्यायानें टिळकापूर्वींच्या महाराष्ट्रातील त्या “अति सुप्रसिद्ध” पुरुषाचें
वास्तविक स्वरूप प्रकट न करणेंच होय, असें म्हणावयास नको काय ?

टिळकचरित्रकाराना डॉ. भाऊदाजींच्या नंतर महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांचा
चरित्रवृत्तान्त अर्घ्या पानात सादर केला असून त्यातच कै. बाळशास्त्री यांचा एक ओझरना
उल्लेख आढळतो. ते लिहितातः—“हेहि एक त्याकाळचे विद्वान व रसिक गृहस्थ होते ...
पुणें येथील पाठशाळेंतील ज्योतिष व व्याकरण या शास्त्रांचा अभ्यास केल्यावर, स्कॉलर-
शिप देऊन पाच वर्षे इंग्रजी शिक्षण्याकरिता ज्या विद्वान तरुण शास्त्री लोकांना सरकारनें
कॅडीसाहेबांच्या हाताखालीं प्रथम दिलें, त्यात कोल्हटकर प्रमुख होते. मुंबईस त्यांनीं
बाळशास्त्री जांभेकर यांचे हाताखालीं अध्ययन केल्यावर, १८५१ सालीं
पुण्याची संस्कृत पाठशाळा आणि इंग्रजी शाळा एक होऊन पूना कॉलेज बनलें त्यात
महादेवशास्त्री यांना मराठीचे प्रोफेसर नेमण्यात आलें. (स्थ. आ.). नंतर सेंट्रल युक्-
डेपोचे क्युरेटर असतांच ते १८६५ सालीं वयाच्या त्रेचाळिसावे वर्षी वारले. ... कोल्ह-
ड्याचें चरित्र, अर्थशास्त्र, अथेन्नो नाटकाचें भाषांतर वगैरे पुस्तकें व काहीं कविताहि त्यांना
केल्या आहेत. त्याचें इंग्रजी शिक्षण एकदरीनें घेईच ह्यान्यानें ते विद्यासाक्षांत चढावे
तितके घटले नाहींत ” (पृ. ८४)

आतां रा. केळकरांनीं संकलित केलेला हा अल्प वृत्तान्त कितपत विनचूक आहे
तो पाहा. “पुणें येथील पाठशाळेंतील ज्योतिष व व्याकरण या शास्त्रांचा अभ्यास
केल्यावर, स्कॉलरशिप देऊन पाच वर्षे इंग्रजी शिक्षण्याकरिता ज्या विद्वान तरुण शास्त्री
लोकांना सरकारनें कॅडीसाहेबांच्या हाताखालीं प्रथम दिलें, त्यात कोल्हटकर प्रमुख होते.”,
ह्या वाक्यातील शब्दचें चार शब्द तेवढेच यथार्थ असून बाकीची घटना केवळ अंमलमूक
आहे ! वस्तुस्थिति अशी कीं, पुणें संस्कृत पाठशाळेंत रत्न १८४२ पर्यंत केवळ संस्कृत
शास्त्राचेंच अध्ययन होत असे; आणि व्याकरण, न्याय, ज्योतिष, धर्मशास्त्र इत्यादि

अभ्ययनशास्त्रांशी एव शायदाच अभ्यागक्रम पाच वर्षांचा असून सचिन् धोटे विद्यार्थीच दुसरे शास्त्र म्हणत. परंतु जून १८६२ पासून प्रस्तुत पाठशाळेंत इंग्रजी शिक्षविद्यागारटी एक नवीन वर्ग प्रथमच घाटू करण्यात आला, आणि त्यात जे आठ विद्यार्थी प्रविष्ट करण्यांत आले त्यांच्यामध्ये "महादेव केळकर" याचा नांवर पहिला असून त्यांचे जरी फक्त ज्योतिषशास्त्राचे अभ्ययन पूर्ण झालेले होते, तसे इतरांनाहि व्याकरण, धर्मशास्त्रादि कोणत्या तरी एका शास्त्राचे अभ्ययन पूर्ण केले होते. अर्थात् "ज्योतिष व व्याकरण या शास्त्रांचा अभ्यास केल्यावर" हे विधान पुरीचे होय. दुसरी गोष्ट म्हणजे, "स्कॉलरशिप [हे 'स्टावेंड ' होते] देऊन पांच वर्षे इंग्रजी शिक्षण्याकरिता" च केळ करीत विद्यार्थ्यांना घेतलेले नगून त्यांनी त्या पाच वर्षांत पूर्वी न घेतलेले दुसरे एक शास्त्र अभ्ययनार्थ घेऊन त्याचरोबर इंग्रजांलाहि काही वेळ दाव-याचा, अशी ही योजना होती. "सरकारने कॅडॅमिस्तेयांच्या हाताग्याली... दिले," असे म्हणण्याने जणू काय कॅडी नावाचा कोणी एक बाहेरचा साहेब फक्त इंग्रजी पढविण्याकरिता आणिला होता, वसती जी समजून होते तीहि बरोबर नाहीं. कारण, कॅ. कॅडी हे १८३७ पासूनच पुणे संस्कृत पाठशाळेचे 'मॅस्ट्रिटेंट' म्हणून काम करीत असून हा नवीन इंग्रजी वर्गमुद्रा ते स्वतः घेत नवत; तर हे सर्व विद्यार्थी बुधवारीतील मि. पेज्जेल यांच्या सरकारी इंग्रजी शाळेत त्या विषयाच्या अभ्यासापुरते जात.

त्यांतून रा. केळकर म्हणतात की, "मुंबईस त्यांनी बाळशास्त्री जांभेकर यांचे हाताग्याली अभ्ययन केले." (स्थ. भा.). परंतु हा त्यांच्या विधानास काही आधार नसून मुळांत ही घटना प्रत्यक्ष कशी होती ते नकळे कारण, जून १८६२ पासून पांच वर्षे 'स्कॉलरशिप' मिळून जर पुणे संस्कृत पाठशाळेंतील इंग्रजी वर्गांत महादेवशास्त्री प्रविष्ट झाले होते, तर त्यांचे वास्तव्य व अभ्ययन मे १८४७ पर्यंत त्याच ठिकाणी झाले असले पाहिजे; आणि बाळशास्त्री जांभेकर हे तर त्यापुढेच एक वर्ष (१७ मे १८४६) परलोकागामी झाले होते! बहुतेकच पुण्यातील अभ्यागक्रम पांच

* प्रस्तुत प्रकरणें मज १८४३ च्या 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन' च्या वार्षिक रिपोर्टांत कॅ. कॅडी यांचे शब्द पुढीलप्रमाणें आहेत:—

"My last report stated that a class for the study of English was about to be formed, which was accordingly done in the month of June. It consists of ... eight students who attend the Government English School in the Boodhwarree in the morning and pursue their Sanskrit studies in the college in the afternoon. ...

"The students composing this class ... have all passed their final examination in one shastru and are now studying a second." (p. 16)

इंग्रजी शाळेचे हेडमास्तर मि. पेज्जेल म्हणतात:—Of the 8 students, the most talented is No. 1 (i. e. Mahadeo Kolutkar) and of his future progress very favourable expectations may justly be entertained." (p. 18)

वर्षे रीतसर संपविन्यानंतर मात्र त्यांची नेमणूक मुंबईच्या एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशनमध्ये शिक्षक म्हणून झाली असावी; कारण, तेथे फाईल थोटी वर्षे काम केल्यानंतर त्यांना पुण्याच्या नवीन कॉलेजांत मराठी भाषेचे अध्यापक (प्रोफेसर) नेमण्यात आले, असे गन १८५०-५१ च्या ' बोर्ड ऑफ एज्युकेशन ' च्या वार्षिक इतिवृत्तावरून स्पष्ट दिसून येते. * अर्थात् रा. केळकरांनी पूर्वीक विधान प्रायः अनुमानेधनक्याचेंच असावे; अथवा वदचित् सन १८४१-४२ मध्ये पुणे संस्कृत पाठशाळांतील ज्योतिषशास्त्राचे नियुक्त अध्यापक विष्णु नरसिंह जोशी हे मुंबईत बाळशास्त्र्याच्या हाताखाली शिकून तयार होऊन गेले होते, त्या वृत्तान्तरांनी रा. केळकरांनी ' खुद्दीने महादेवशास्त्र्यांचा संबंध जोडला असावा ! तयापि इतपत तर्कशक्ति चालविण्यासमुद्धा बाळशास्त्री जांभेकर हे केवळ एक विद्वान संस्कृत शास्त्री नवून मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांत त्या पुरातनकाळीं गणित व ज्योतिष शास्त्राचे विख्यात प्रोफेसर होते, एवढे तरी ज्ञान असणें अवश्य आहे; आणि तेहि रा. केळकरांना होते, असें त्यांनी आपल्या वरील वाक्यात " बाळशास्त्री जांभेकर " असा जो अगदी ओसरता व विशिष्टपरिचयशून्य असा त्याचा सामान्य उल्लेख केला आहे त्यावरून दिसत नाही !

बरे, महादेवशास्त्री कोल्हटकर हे ' पूना कॉलेज ' मध्ये सुमारे वर्षभर अध्यापक असतील नसतील इतक्यांत त्यांना पहिल्या त्रिभागातील मराठी शाळाचे सुपीरिटेंडेंट नेमून कृष्णशास्त्री चिपळोणकर यांना त्यांच्या जागी हंगामी उपाध्यापक (Acting Assistant Professor) नेमण्यात आले व आणि आजकाल आपण ज्याला असिस्टंट किंवा डेप्युटि एज्युकेशनल् इन्स्पेक्टर म्हणून संबोधितो त्याच हुंयावर महादेवशास्त्री यांनी सुमारे दहा वर्षे मुख्यत्वे काम केले, परंतु त्या दीर्घ काळावधीतील नोकरीचा काही उल्लेख न धरता, रा. केळकरांनी त्यांना एफदस " सेटल बुकडेपोचे क्लरेटर " बनवून " ते १८६५ साली वारले, " अशी त्यांच्या चरित्राची समाप्ति केली आहे ! " त्यांचे प्रजी शिक्षण एवढीने थोडेच ज्ञानाने ते विद्यास्वात्मात चढावे तितके चढले नाहीत, " या म्हणण्यांतहि विरोध तथ्यास नाही. कारण, त्यांचेच प्रायः समवयस्क असे शिक्षण-खान्यांतील दुसरे दोन तत्कालीन प्रसिद्ध विद्वान-रा. कैरो लक्ष्मण छत्रे व रा. कृष्णशास्त्री चिपळोणकर यांच्यापेक्षा त्याकाळी त्यांची बढती काळजमर अधिकच झालेली होती. ते दुर्दैवाने त्या उभयतापेक्षा बरेच अल्पवयी असता वारले त्यामुळे त्यांचे कर्तृत्व अधिक दृष्टीस पडले नाही इतकेंच, तरी सुद्धा शिक्षणखान्यातील एक उत्साही व कर्तव्यगार अधिकारी असा त्यांचा लौकिक अमून मृत्यूपूर्वी ने ' रावसाहेब ' हि झालेले होते, ' हे

* " The professorship in the vernacular will be held by Mahadeo Govind Shastri, an able and energetic man, who was educated in the Poona Sanskrit College, and who for the last few years has been employed in the Elphinstone Institution "

विनयाने नये. महादेवशास्त्री कोल्हटकरांनी केलेले 'धैर्येच्छो' नाटकाचे मराठी भाषांतर पाणले पुनर्मुद्रित असून त्याचा 'कोल्हटकरांचा वृत्तांत' हे मराठीतील अगदी जुन्यापैकी एक वाचनीय पुस्तक गणिले गेले आहे. आधुनिक पद्धतीची कविता त्यांनीच प्रथमतः रचण्यास प्रारंभ केला असे म्हटले तरी चालेल; आणि व्यावहारिक त्याची अन्य प्रशंसा अमन्याचे आटळत नाही. परंतु रा. केळकरांनी मात्र त्याच्या पुस्तकात एक 'अर्थशास्त्र' नमूद केले असून त्याचा शोध त्यास कोठे लागला नव्हते ! महादेवशास्त्राचे समकालीन व सनव्यवसायी विद्वान् वृष्णशास्त्री चिपळोजकर यांनी रचिलेले 'अर्थशास्त्रपरिभाषा' हे पुस्तक त्यांना बहुशः विस्मरणाने अभिप्रेत असावे !

रा. न. चि. केळकर हे महाराष्ट्राने 'साहित्यसम्राट' म्हणून आजकाल त्यांच्या भक्ताकडून गौरिले जात असले तरी वृत्तपत्रव्यवसायात ने लहानाचे मोठे झाले असल्याने त्यांच्यामागून 'केसरी' - पीठावर आरूढ झालेले रा. वा. कृ. भावे यांनी आपल्या वृत्तव्यवसायावरील पुस्तकात योजिलेल्या परिभाषानुसार 'संप्रसाहित्य-सम्राट' म्हणविण्यास ते निःसंशय अधिक पात्र आहेत. परंतु अक्षर्य हे की, टिळकपूर्व महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांचा इतिहासहि त्यांना चांगलाच अवगत नाही ! उदाहरणार्थ, 'इंदुप्रकाश' ह्या नामांकित जुन्या पत्रासंबंधी ते लिहिताना :— "हे १८६४ साली रा. विष्णू परगुराम पंडित यांनी सुरू केले." (पृ. ७४). परंतु ह्या दोनही गोष्टी चुकीच्या आहेत. 'इंदुप्रकाश' निघाला १८६२ साली, आणि तो सुरू केला दुसऱ्याच मंडळीनी ! अर्थात् "१८६४ साली त्यांनी नोकरीचा राजीनामा देऊन इंदुप्रकाश काढला," अशी वस्तुस्थिति नमून ते पत्र समारं दोन वर्षे चालल्यानंतर विष्णूशास्त्री आपल्या नोकरीचा राजीनामा देऊन भुवर्त्तन आले, आणि त्यांनी मुख्यत्वे मराठी वाङ्मयसंसाधनाची धुरा आपल्या अंगावर घेतली, असा हा सारा इतिहास आहे.

ह्याच प्रकरणात पृ. ७२ वरील नवीन परिच्छेदाच्या आरंभी हुमन्याच वाक्यात "त्या सालच्या सरकारी रिपोर्टांत एकंदर मुंबई इलाख्यात छापण्याच्या व मंत्रादिकांची संख्या सालीलप्रमाणे आढळते. —" असे सांगून रा. केळकरांनी तत्संबंधी काही तपशील दिले आहेत. परंतु मौज अशी की, हा सर्व वृत्तान्त कोणत्या सालचा ह्याचाच मुळी कोठे पत्ता नाही ! पुनः शेवटचे वाक्य असे. — "त्या वेळच्या वर्तमानपत्रांपैकी काही नावे, लोकांच्या अद्यापि लक्षांत असून काही तर अद्यापिहि चालू आहेत. ज्ञानप्रकाश, इंदुप्रकाश, सुबोधपत्रिका, ज्ञानोदय, वर्तमानदीपिका, शुभसूचक, पूर्णचंद्रोदय, वैष्णवपंच, धूमकेतु, जगन्मित्र (स्तागिरी), वेळगावसमाचार, वृत्तवेभव, नेटिव ओपीनियन, नागूर कॉन्सि-कल, मिथियन, प्रभाकर, दर्पण इ." परंतु येथेहि "त्या वेळच्या" म्हणजे कोणत्या वेळच्या ह्याचा शोध होत नाही तो नाहीच ! शिवाय हो एकंदर नामावली वस्तुतः महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांची असता तिजमध्ये 'नागूर कॉन्सि-कल' व 'मिथियन' हीं कधी कोणी न ऐकलेली इंग्रजी नामाभिधानांची अल्पजीवी पत्रे केव्हा कोठे निघत असत, आणि ती कोणत्या "लोकांच्या अद्यापि लक्षांत" आहेत कोण जणे ! तसेच 'वैष्णवपंच' ह्या नावाचे मराठी पत्र कधी काळी चालू होते की काय ह्याची मोठीच शंका आहे—

‘विष्णुपंच’ म्हणून एक गुजराती पत्र होतं, असा मात्र शोध लागतो ! प्रस्तुत नामावळीत अगदी शेवटी “प्रभाकर, दर्पण” यांचा नामनिर्देश प्रसक्त्यांनी केला आहे तो मात्र मोठा मार्मिक तार ! कारण, ह्या दोन गृन्थग्रंथांचा घालानुक्रम-उलट दिशेने वा होईना, पण त्यांनी सदग्रंथं ग्राहला आहे ! ‘दर्पण’ व ‘प्रभाकर’ ह्या अगदी प्रां-रर्भाच्या मराठी गृन्थग्रंथां ह्यामुळे नकळत उद्गार झाला ! बाकी “टिळकांच्या पूर्व्या महापद्म” चितारताना कै० बाळशास्त्री जांभेकर ह्या मराठी गृन्थग्रंथीच्या जनकाचा व भाऊ महाजन ह्या दुसऱ्या थोर संपादकाचा नामनिर्देश करण्याची मुद्दा ‘श्रीप्रसादित्य-समाप्ती’ना सुद्धि होऊ नये, हें पदाचें द्योतक समजावयाचें !

असो, आशाप्रकारचें दुसरेहि अनेक दोष व चुकीचे तपशील प्रस्तुत प्रकरणांत दाखविता येतील, परंतु साहित्याचार्य केळकराचें त्या जुन्या काळासंबंधीचें सर्वगाभारण अज्ञान व त्याच्या लेखनशैलीचें प्रामाण्य लक्षात घेण्यास झाले एवढे अन्य दिग्दर्शन पुरेसें आहे. शिवाय त्यांच्या ह्या प्रकरणाचें साम परोक्ष करण्याचा सांप्रत उद्देश नाहीं, आणि तमें करण्याला येथे अवकाशहि नाही.

‘केसरीचा ज्युविली अंक’ (१९३१)

हा ‘ज्युविली अंक’ काढला त्यावेळी रा. न. नि. केळकर हे ‘केसरी’च्या सिंहासनावर अद्यापि अखंड अमृत त्या संस्मरणीय संगणने त्यांनी निमाणे ‘बेलेले “श्रीप्रसादित्य” त्यांच्या प्रतिभेची कमक स्पष्ट दाखवीत आहे, त्यामध्ये हिंदुस्थानीतील वर्तमानपत्राचा इतिहास थोडक्यात चागला आकर्षक केला असून ‘महाराष्ट्रांतील वृत्तपत्रे’ ह्या मध्यवर्त्यासाठी त्यांनी आपल्या भावल्या लेखनाने कै० बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांचा अगदी जाता जाना एका लहानशाच वाक्यांत निर्देश केला आहे, परंतु त्याच्यासारख्या अखिलभारतीय कीर्तीच्या महाराष्ट्रीय वृत्तपत्र-पीडितानें ह्या परित्या पिढीतील अग्रगण्य संपादकद्वयांचा जो काही असा प्रसंगानें प्रोत्क उद्देश केला त्यालाहि साहित्यिकच असाधारण महत्त्व आहे ते लिहितातः—“आता आपण महाराष्ट्राकडे वळू ! १८१० साली मिशनरी लोकानी मराठी पुस्तकें छापण्याला या इलाख्यात मुद्रात घेऊ. त्याचें पहिलें पुस्तक ‘मिहासनवत्तिशी’ हें होय. अर्थात् मराठ्यांचें सिंहासन ईमर्जाच्या हातीं लागण्यापूर्वीच त्यांच्या मुद्रणकलेने मराठी ‘सिंहासन-वत्तिशी’ हस्तगत केली ! † १८२१ साली पुण्यास विश्रामबागेत संस्कृत पाठशाळा सुरू झाली. १८२२ मध्ये मुबईस ‘बॉय नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी’ स्थापन झाली, व तिच्या भिळालेल्या रु. ५०,००० तुल ग्रंथप्रसिद्धीचें काम सुरू झालें. १८३७ त

† हें ठमकेश्वर नादिलिक, पण अनतिहासिक विधान स्वतः रा. केळकरांना इतकें आश्चर्येने दिसतें की, तें त्यांनी ‘टिळकांपूर्वीचा महाराष्ट्र’ ह्या आपल्या पूर्वोक्त प्रकरणांतून येथें तेंतोतें उतरून घेतलें आहे ! (प ११.-टि. च. पृ. ६२). ह्या व अशाच दुसऱ्या काहीं अंतःप्रमार्गावरून ‘केसरी’च्या ज्युविली अंकांतील महाराष्ट्रीय व हिंदी वृत्तपत्रांचें समालोचन रा. केळकरांच्याच लेखनशैलीत उतरलें आहे असें निर्विवाद सिद्ध होतें.

ये. शा. मं. यादवशास्त्री जांभेकर यांनी ‘ दिग्दर्शन ’ व १८४० त रा. भाऊ महाजन यांनी साप्ताहिक ‘ प्रभाकर ’ वर्तमानपत्र सुरू केले. १८४२ त पुण्यास इंग्रजी शाळा सुरू झाली. इ. ” (पृ. ६८. स्फ. आ.)

रा. केळकराचा ऐतिहासिक व्यासंगहि कसा असाधारण आहे ते ह्या माहितीवरून दिसून येते. मात्र ह्या वर्णनातील काही थोडे तपशील चुकले व भ्रामक आहेत, हे नम्रपणे नमूद केले पाहिजे. महाराष्ट्राकडे बळग्यानंतर ते पडिण्याच वाक्यात मांगतात की, “ १८१० साली मिशनरी लोकांनी मराठी पुस्तके छापण्याला वा इलाख्यात सुरुवात केली. ” परंतु त्याचे हे विधान ऐतिहासिक व भौगोलिक अशा दोन्ही दृष्टींनी चुकले आहे ! १८१० साली महाराष्ट्रात पेशवाई जर अद्यापि तगून होती, तर तेव्हा ‘ मुंबई इलाखा ’ कोट्टन बेगार ! बरे, खुद्द इंग्रजांच्या मुंबई वेष्टामुद्धा ही गोष्ट तेव्हा घडलेली नाही ! १८१० साली ज्या मिशनरी लोकांनी मराठी पुस्तके छापण्याला सुरुवात केली ते बंगाल इलाख्यातील श्रीरामपूरचे मिशनरी होत. शिवाय त्यांनीहि पहिले मराठी पुस्तक छापिले ते १८०५ मध्ये, आणि ते ‘ शीघ्रमाहित्याचार्य ’ सांगतात त्याप्रमाणे ‘ सिंहासनवत्तिशी ’ हे नमून सेंट मॅथ्यू वृत्त ‘ शुभवर्तमान ’ होते ! परंतु ही सर्व ऐतिहासिक माहिती बारकाईने पाहून नमूद करण्यास अवसर कोणाला ! ‘ शीघ्रमाहित्य ’-काराचे मुख्य कसब झटपट रंगण्याचे ! “ अर्थात् मराठ्यांचे सिंहासन इंग्रजांच्या हाती लागण्यापूर्वीच त्यांच्या मुद्रणकलेने मराठी ‘ सिंहासनवत्तिशी ’ हस्तगत केली, ” असे सुरससुंदर विधान ‘ केसरी ’-कारांना झोकून दिले, आणि वाचक टोळू लागले ! बरे, ‘ सिंहासनवत्तिशी ’ हे पुस्तक म्हणजे केवळ दाक्षिण नव्हते ! श्रीरामपूरवर मिशनर्यांनी इ. स. १८१४ मध्ये ने खरोखरच छापिले होते. तसेच त्याचे अनुकरण करून मुंबईत १८१४ मध्ये अमेरिकन मिशनरी आल्यानंतर त्यांनी शुभवर्तमानादि मराठी पुस्तके छापण्यालाहि सुरुवात केली, ही गोष्टहि काही गोंदी नव्हे. किंबहुना मुंबईतहि १८२४ मध्ये ‘ कौरियर ’ छापण्यांत दुसऱ्या खोणी ‘ सिंहासनवत्तिशी ’ मुद्धा छापिली होती ! मग बंगाल व मुंबई ह्या दोन इलाख्यातील ह्या जादूमयपटुतात इतके सुंदर माम्य असल्यानंतर स्थलबाल-विपर्यास करूनिहि, ‘ शीघ्रमाहित्य ’कारांना जर इतपत सत्यमौंदर्य साधले तर त्यास हरकत काय ? दोकमपियरच्या ऐतिहासिक नाटकांनामुद्धा ह्यापेक्षा वास्तवनेचा आधार फारस ! अधिक नगनो असे म्हणतात ! ‘ केसरी ’-कार पुढे सांगतात, “ १८२२ मध्ये मुंबईस ‘ बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी ’ स्थापन झाली. ” पण ह्या साली स्थापन झाली ती मॅस्या ‘ नेटिव्ह स्कूल ऑन्ड स्कूल फुल सोसायटी ’ ही होणे, आणि पुढे पाच वर्षांनी (१८२७) तिलाच ‘ बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी ’ हे नामाभिधान प्राप्त झाले ! “ १८४२ त पुण्यास इंग्रजी शाळा सुरू झाली, ” ही माहितीहि वस्तुस्थितीस धरून नाही, आणि थोडी भ्रामकच होय. कारण, पुण्यास स्वतंत्र गरकारी इंग्रजी शाळा सुरू झाली ती ह्यापूर्वी मुमारे दहा वर्षे (१८३३), आणि तिचे हेडमास्तर होते मि. ऐज्जेल ! तथापि मेजर कयाडी यांनी आपल्या पुढे संस्कृत पाठशाळेत तेथील काही विद्यार्थ्यांसाठी इंग्रजीचा एक वर्ग काढिला होता, ही गोष्ट काही अगर्दाच फाल्गानेक नव्हे. मात्र ह्या

वर्गातील विद्यार्थी इंग्रजी शिकत ते मि. ऐज्डेल यांच्या शाळेत !

परंतु त्याप्रमाणे मुंबई इलाख्यातील मराठी प्रयत्नाशन व शिक्षण ह्याचा 'उपक्रम' कसा झाला ते दर्शवून 'शीघ्रसाहित्याचायांनी' आपल्या प्रष्टून विषयार्थबंधा एकाच वाक्यांत जी बहुमोल माहिती दिली आहे तीच मुख्यतः आपणांन संप्रहणीय होय. ते यागतात, " १८३७ त जे. शा. सं. गळशास्त्री जांभेकर यांनी 'दिग्दर्शन' व १८४० त रा. बाळू महाजन यांनी साप्ताहिक 'प्रभाकर' वर्तमानपत्र सुरू केले. " आता ह्या एका विधानात अज्ञानाशिवाय दुर्गं काय आहे ? पण 'शीघ्र-साहित्य'—काराग विचारकरण्यामक्षमकीहि जेथे नवड नमते तेथे तो संशोधन कर्ने करणार ? यातााहीच तर 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा'सारख्या संदर्भग्रंथाची नितान्त आव-शकता. तथापि ह्या 'ज्ञानकोशा'तील एतद्विपदक ज्ञानाचीहि परीक्षण मगें होऊन पुढीलच आहे ! शिवाय तो अदजड पंच उपहन पाहण्यापेक्षा रा. दंडवते यांचे 'संक्षिप्त अर्थघोष' मराठी वाङ्मय' ह्यासारख्या एकाच अलीकडेच अभिप्रायार्थ आलेल्या व हाताजी असलेल्या जंत्रीवजा पुस्तकावरून दोन तपशील कमेवरी उतहून घेऊन आला प्रसंग सात्ररा करणे त्यापेक्षा धंदेवारक वर्तमानपत्राधाराने अधिक ते काय करावयाचे ? आणि अशा प्रकारच्या पुस्तकात किंवा सदर्मग्रंथात काही वज्ञान शिल्ले असल्यास त्याची जबाबदारी 'शीघ्रसाहित्य'—कारावर कशी ? अर्थात् 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा' वृत्तपत्र' ह्या मर्यादासाती कसो तरी जुनी माहिती याक्यान्ही म्हटल्यानंतर " १८३७ त जे. शा. सं. गळशास्त्री जांभेकर यांनी 'दिग्दर्शन' व १८४० त रा. बाळू महाजन यांनी साप्ताहिक 'प्रभाकर' वर्तमानपत्र सुरू केले. " असे काढमं संक्षिप्त व बोहोसं अर्धवट विधान करण्याशिवाय गत्यंतर कोणते ? 'केसरी'—कारांनी येथे केवळ 'दिग्दर्शन' म्हणून ह्या निवतकालिकाचा नामनिर्देश करण्यात खरोखर कितीतरी दूरगृष्ट दाटाविली आहे ! त्याच्यापुढे अथवा मागें 'मासिक' किंवा 'साप्ताहिक' शब्द न घालण्यात मुळी हेतुच हा की, मग वाचकांच्या तारतम्यानुसार, म्हटल्यास ते 'साप्ताहिक' ठरेल, म्हटल्यास 'मासिक' ठरेल ! किंवा ह्या ठिकाणी वर्तमानपत्रें व वर्तमानपत्रांसार ह्यांचेच वर्णन सुल्यतवे केलेलें असल्यामुळे इतक्या बहुसंख्य वर्तमानपत्रांच्या नामनिर्देशात 'दिग्दर्शन' हें वस्तुतः मासिक असले तरी वर्तमानपत्र म्हणून सहज खरून जाईल ! आणि ते १८४० मध्ये जरी खरोखर निघालेले असले, तरी ठा.भेकर महाराष्ट्र—सारस्वत—मशोधक त्रिायकराव भाव्यापासून सर्वांनी जर १८३७ सालच सर्वत्र चालू घेले आहे, तर ती चूक तरी कोण म्हणणार ? आणि तीच गोष्ट 'प्रभाकर' नामादिकाची. इतिहाससंशोधक व साहित्याध्यपक प्रो. द. वा. पोतदार यांनी आपल्या 'अवतारां'त सुद्धा त्याचें वर्ष १८४० च दिले आहे ! बरे, ह्या सगल्या जुन्या-पुराणा मोठी सांगण्यात एतादहुसरें वर्ष मागेपुढे झाले म्हणून तरी त्यांत काय बिघडले ? शिवाय 'दिग्दर्शन' काय किंवा 'प्रभाकर' काय, आजकाल त्याचें खरें साल ती दुर्मिळ नियतकालिके प्रत्यक्ष मिळवून पाहतो वीग, आणि इतक्या अनंत लेखकांनीहि त्यासंबंधी लिहिलेला ती कथा प्रत्यक्ष पाहिली होती ? हा एस्तर विचार पोतण्याचाच

आहे ह्यात शंका नाही. परंतु येथे ‘ साहिब्याचार्य ’ केळकरांनी दुसरीहि एक व्यावहारिक दृष्टि ठेविलेली दिसते. ती अशी की, ‘ प्रभाकर ’—कतें भाऊ महाजन याच्या नावामागे त्यांनी “ रा. ” हें पद घातलें आहे, तर बाळशास्त्री जांभेकर हे खरोखरच कोणी केवळ वेदाभ्यासजड, आत्ममापानभिन्न गृहस्थ असले पाहिजेत अशी कल्पना मनात वागवून, त्याच्या नावाचा “ वे. शा. सं ” असा सनातनी गौरवपदाने निदेश केला आहे ! कारण, ‘ दिग्दर्शन ’ ह्या अभिधानावरून पाहता न साप्ताहिक वृत्तपत्राचें नाव असण्यापेक्षा बहुतकरून रा. कुंटपाच्या ‘ पद्द्दर्शनचिन्तनिक ’ सारखें संस्कृतातील पददर्शनाचें मराठी भाषांतर देणारें एखादें दार्शनिक नियतकालिक नमेलच कशावरून ? सारांश, ‘ दर्पण ’ नावाचें प्रज्ञो—मराठी साप्ताहिक हेच मराठीतिल पहिलें वृत्तपत्र असून बाळशास्त्री जांभेकर याच्या संपादकत्वाखाली तें निघाल्याकारणानें तेच मराठी नियतकालिकाचे आय जनक होत, ह्या गोष्टीचें ज्ञान ‘ शांभवाहिब्याचार्यांनाहि नाहीच ! शिवाय तें जर त्यास खरोखर असने तर “ इकडील वर्तमानपत्र ” ह्या मथळ्याखाली लिहिलाना त्यांनी “ अलिप्त हिंदुस्थानात वर्तमानपत्र हा स्वतःचा धंदा करून किंवा मतप्रसाराच्या हितानें ज्यांनी आजवर वर्तमानपत्रात लेख लिहून, आपल्या चुडीचा किंवा भावनेचु फायदा राखला दिला अशांपैकीं काहां प्रसुप्त लोकांचीं नावें ” (पृ. ५४) जी दिली आहेत त्यातील “ दादाभाई नौरोजी, महादेव गोविंद रानडे, विधनाथ नारायण मेळीक ” प्रभृति सुप्रसिद्ध लोकांप्रणींच्या शिरोभागां बाळशास्त्र्याचेंच नांव त्याम देणें प्राप्त होतें; इतकेंच नव्हे, तर ह्याच लेखमालेत एके ठिकाणीं विख्यात बंगाली पत्रकार राजा राममोहन राय याच्याशी ‘ प्रभाकर ’—कतें भाऊ महाजनाची तुलना न करता ‘ दर्पण ’—कार बाळशास्त्री जांभेकराचाच त्यांनी ती केली असती, आणि अनेकदृष्ट्या ती अधिक दयार्थहि झाली असता ह्यात शंका नाही.

‘ प्रस्तुत ज्युबिली अकांतच ‘ केसरी ’—कारांनी ‘ हिंदी पत्रांचें समालोचन ’ (पृ. ४४) करताना प्रथमतः बंगाल्यातील वर्तमानपत्राचा परिचय करून दिला आहे. ह्या प्रकरणीं ते सांगतात —“ हिंदुस्थानात ज्या लोकांनी वर्तमानपत्राच्या धंद्याला प्रथमच हात घातला त्यांतिल अमेसर राममोहन रॉय यासारख्या गृहस्थ होतां. ... त्यांची विद्वत्ता, त्याचा दर्जा ही लक्षांत घेतां बंगालमार्गच्या जमीनदारांच्या संपन्न देशात त्यांना इतर रीतीनें उदरनिर्वाहाचा धंदा करता आला नसता अमें नाही. विचहुना त्यांनी वर्तमानपत्रकाराच्या धंद्यांत पैसा मिळविलाहि नाही. परंतु धंद्यावरून मनुष्याचें नांव पडत असतें त्या दृष्टीनें पाहिलें असतां ‘ संपादक ’ या शब्दापेक्षा इतर कोणत्याहि शब्दानें राममोहन रॉय यांचें वर्णन यथार्थतेनें होऊं शकत नाही. ” (उ. स्थ.) आपल्या ह्या ‘ शास्त्र-साहित्यिक ’ लिखाणाच्या ‘ केसरी ’—कारांनीं कांहीं आधार दिलेला नसण्यामुळे त्यांनीं ही काहीशी आरुर्ष ऐतिहासिक माहिती बोटें वेदा केली हें सामान्य जनांम कळणें कठीण आहे. तथापि आमच्या अल्पमतोम अमें वाटतें की, ह्या विधानात वास्तवतेपेक्षां प्रतिभा-विलासाचा भागच अधिक असावा ! कारण, “ धंद्यावरून मनुष्याचें नांव पडत असतें त्या दृष्टीनें... ‘ संपादक ’ या शब्दापेक्षा इतर कोणत्याहि शब्दानें राममोहन रॉय यांचे

वर्णन यथार्थतेनें होऊं शकत नाही, " असे म्हणण्यांत महाराष्ट्रीय 'केसरी'-काराची राममोहन रॉय ह्या थोर बंगाली वृत्तपत्र-पुरस्कर्त्यासंबंधी विशेष आपुलकी दिसत असली, तरी त्यांची जी असाधारण ख्याती आहे ती ते ब्राह्मसमाजाचे थोर संस्थापक व समाज-सुधारक म्हणून असून 'संपादक' म्हणून खचित नव्हे. एकंदीन वर्तमानपत्रें हाताशी धरून त्यांनी मुख्यत्वे धार्मिक व सामाजिक प्रश्नांचा बराच खत केला हें खरें. पण ह्याचा अर्थ ते स्वतः 'केसरी'-कारांप्रमाणे धंदेवार्धिक वर्तमानपत्रकार होते असा फसा होतो ? " बंगालपारख्या जमीनदारांच्या संपन्न देशात त्यांना इतर रीतीने उदरनिर्वाहाचा धंदा करता आला नसता असें नाही, " ह्या वाक्यावरून तर त्यांनी जी वर्तमानपत्रें कोरी काळ थोडीबहुत चालविली ती उदरनिर्वाहासाठी काढिलेली होती, अशी त्यांची स्पष्ट समजूत दिसते. परंतु ती सर्वथा चुकीची होय, किंबहुना राममोहनाच्या चरित्रातील कालानुक्रमा-संबंधी 'केसरी'-काराची कल्पना एकंदरीने बरीच भ्रामक आहे ! त्याचा जन्म १७७४ मध्ये झाला, आणि १८१४ मध्ये वयाच्या चालिसाव्या वर्षी सरकारी नोकरीत बंगरे पुष्कळशी कमाई करून ते फक्तकत्यात सुखवस्तु राहस्थ म्हणून नवीन घरदार करून राहिले; आणि त्यानंतर त्यांनी आपल्या सार्वजनिक चळवळी सुरू केल्या. रिस्ती निशान्याच्या हिंदुधर्मावरील व लोकावरील हल्ल्यांना तोंड देण्यासाठी त्यांना एका वृत्तपत्राची आवश्यकता भासू लागली. म्हणून त्यांनी डिसेंबर १८२१ मध्ये दुसऱ्या एका राहस्थाने सुरू करून उच्चार्थीम आलेले 'संपादकौमुदी' नावाचे एक बंगाली साप्ताहिक मे १८२२ मध्ये आपल्या हाती घेतले. परंतु त्यालाहि अवघ्या महा महिन्यात आपला गाद्या गुंडाळावा लागला ! त्यानंतर लवकरच राममोहन रॉय यांनी 'मौरतुल-अखबार' नावाचे एक फार्सी साप्ताहिक स्वतःच्या संपादकत्वाखाली चालू केले. * पण तेहि दुर्दैवाने एप्रिल १८२३ मध्येच तत्कालीन कडक सरकारी नियंत्रणाच्या नियंधार्थ त्यांनी बंद केले ! पुढे 'बंगाल हेरल्ड' ह्या नावाचे जे एक इंग्रजी साप्ताहिक १८२९ मध्ये काढण्यात आले त्याच्या पुरस्कर्त्यांमध्ये राममोहन हेहि एक होते. सारास, राममोहन रॉय यांनी अनेक वृत्तपत्रातून प्रसंगवशात् लिहिले असले तरी सर्व संपादकीय जबाबदारी आपल्या अंगावर घेऊन कोणताहि वर्तमानपत्र त्यांनी वर्षभर तरी चालविले असें दिसत नाही. अर्थात् ही सर्व धडपड त्यांनी केवळ सार्वजनिकहितवृद्धीने केलेली असल्यामुळे उदरनिर्वाहार्य पेसा मिळविण्याची त्यास जशी इच्छा नव्हती तशी आवश्यकताहि नव्हती. शिवाय त्या काळी सुशिक्षित मनुष्याहि पक्षाशीत गेल्यानंतर वर्तमानपत्राच्या अनुत्पादक व साहसी धंद्यात नव्याने पडेलच कशाळा ?

तथापि 'केसरी'-काराच्या लिखाणातील भ्रामकपणाचा भाग येथेंच संपला नाही. पुनः महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रकारासंबंधीचा त्याचा अभिमान जागृत होऊन ते 'प्रभाकर'-कार भाऊ महाजनाची राजा राममोहन रॉयांशी तुलना करून जाता

जातां त्यांच्यामध्ये जे तारतम्य दर्शवितात तो त्याचा ‘ शांप्रमाहित्यिक ’ कल्पनाविलास जितका रम्य तितकाच अद्भुत आहे ! ते म्हणतात — “ बंगाल्यांत राजा राममोहन रॉय यांनी ज्या कारणाने वर्तमानपत्र मुहूर्त केले त्याच कारणानीं इकडे मुंबईस भाऊ महाजन यांनी ‘ प्रभाकर ’ वर्तमानपत्र मुहूर्त केले. तथापि राममोहन रॉय यांनी ईंग्रजी भाषेचा स्वीकार केल्यामुळे व ते विद्वान्तेतहि जाऊन आल्यामुळे व वर्तमानपत्रकार या नात्याने त्यांना जी प्रसिद्धी मिळाली ती एका प्राक्तिक भाषेत, म्हणजे मराठी वर्तमानपत्र चालविणाऱ्या भाऊ महाजन यांना मिळाली नाही. पण हिंदुस्थानातील वर्तमानपत्राचा इतिहास लिहिणाऱ्याला समकालीन अशा या दोन मसालकाचा उल्लेख बरोबरच करावा लागेल. ” (पृ. ४४)

खरोखर ‘ साहित्यमसाला ’ची मदासज्ज व फुगफुरणारी लेखणी काय लिहील आणि काय न लिहील ह्याचें हें एक रमणीय उदाहरण होय तथापि ह्या अवघ्या तीन वाक्यांत त्यांनी जो रहस्यपूर्ण आशय झटपट गोविला आहे त्यातलि सत्यपौर्त्य किंचित् पृथक्करण केल्याशिवाय वाचकाच्या ध्यानात येणें कठीण आहे. त्यास्तव तमा थोड्या प्रयत्न करूं. त्यांना येथें मुख्यत्वे राममोहन राय व भाऊ महाजन यांची परस्पर तुलना अभिप्रेत आहे. ती कोणत्या दृष्टीने ? तर एक बंगाली संपादक व दुसरे महाराष्ट्रीय संपादक ह्या दृष्टीने. ही तुलना हे दोन संपादक ‘ समकालीन ’ होते, आणि ह्या दोघांनी एकाच काळांत, एकाच प्रकारचें मतप्रचाराचें कार्य केले, ह्या कल्पनेवर त्यांनी आधारलेली आहे. परंतु ‘ रॉय ’ व महाजन हे खरोखर ‘ समकालीन ’ तरी होणे काय ? पहिल्याचा जन्म सन १७७४ मध्ये, तर दुसऱ्याचा १८१५ मध्ये—म्हणजे, महाजन हें “ रॉय ” याच्यापेक्षा केवळ ४१ वर्षांनींच लहान आहेत ! बरें, ‘ रॉय ’ १८३३ मध्ये तर महाजन १८९० मध्ये वारलेले असल्याने ते अंतरहि अवघे ५७ वर्षांचे पडते ! त्याचा स्पष्ट अर्थ असा की, राममोहन राय यांचें सुमारे ६० वर्षांचे बहुविध उज्ज्वल जीवनचरित्र जेव्हा समाप्त झालें तेव्हा कोठें भाऊ महाजन हा १८ वर्षांचा तरण अद्यापि एल्फिन्स्टन कॉलेजात विद्यार्थी म्हणून प्रविष्ट बहाव्याचा होता ! बरें, भाऊ महाजन यांनी आपलें ‘ प्रभाकर ’ पत्र कधीं सुरू केलें ? तर १८४१ मध्ये; आणि श्याची ‘ संवादकौमुदी ’ प्रकट होऊन छसहि झाली त्यापूर्वी सुमारे २० वर्षे ! तेव्हां ‘ शांप्रमाहित्याच्या ’ भी कल्पिलेले ह्या संपादकद्वयातलि ‘ समकालीनत्व ’ हें खरोखर अद्भुत नव्हे काय ! आतां राजाजीच्या असाधारण प्रसिद्धीसंबंधी दुसऱ्या वाक्यात दर्शविलेले कार्यकारणभाव तशी वस्तुस्थितीस कितपत धरून आहेत ? “ राममोहन रॉय यांनी ईंग्रजी भाषेचा स्वीकार केल्यामुळे... वर्तमानपत्रकार या नात्याने त्यांना विशेष प्रसिद्धी मिळाली, ” अगें ‘ केसरी ’—कार म्हणतात, त्याअर्थी त्याची वर्तमानपत्र ईंग्रजी भाषेत चालत होती अगें ते निश्चित समजतात, हें उघड आहे. परंतु ‘ संवादकौमुदी ’ प्रकट होत अगें बंगालीत, तर ‘ मीरतुल्-अखबार ’ हें त्यांचे पत्र निघे फार्मां भाषेत ! तेव्हा ‘ केसरी ’—काराचें हें अपूर्व विधान म्हणजे एक गौडबंगालच नव्हे काय ? त्याच वाक्यांत दुसरा एक कार्यकारणभाव रा. केळकरांनी दर्शविला आहे

तो असा:— “ ते [म्हणजे राममोहन राय] विद्यायतेंतहि जाऊन आल्यामुळे ... त्याचा प्रसिद्धी मिळाली.” परंतु हें कारण वाचून तर राजाजींच्या चरित्राची परिचित असलेल्या वाचक स्तुमितच होऊन जाईल ! कारण, राजाजींना संबंध जन्मांत जी एकत्र एक विद्यायतेंची यात्रा घडली ती १८३०च्या शेवटी, आणि तिऊडे असताच ते दुर्दैवानें निजधामास गेल्यामुळे तीच त्याची शेवटची यात्रा ठरली असें तो सनजतो; तर ‘ शांघ्र-साहित्याचार्य ’ त्यांना आपल्या संजीवनीविद्येनें हिंदुस्थानाम परत आणोन असून त्याच्या ह्या विद्यायती यात्रेमुळे त्यास प्रसिद्धी मिळाली, असें निःसंदिग्धपणें सांगत आहेंत ! अर्थात् “ हिंदुस्थानातील वर्तमानपत्राचा इतिहास लिहिण्याच्या कामकालीन अशा या दोन संपादकांचा जपेस बरोबरच करावा लागेल,” हो त्याचा घोर प्रतिज्ञा रारी म्हावसाची असल्यास ती त्यांनींच ह्या विषयावर स्वतः इतिहासग्रंथ लिहिण्यानें पूर्ण होणें शक्य आहे, अनें म्हणामास नको काय !

रा. न. र. फाटककृत ‘ न्या. मू. रानडे यांचे चरित्र ’

आधुनिक घोर महाराष्ट्रियाच्या विस्तृत व वाचनीय चरित्रग्रंथाचे ह्याचि ग्रंथाची गणना असून के. बाळसाक्षी जमिकरानंतरचे असाधारण थोर पुरुष व सर्वांगीण सुधारक अनें ज्यास यथार्थतेनें म्हणता येत त्या न्या. मू. रानडेचें हें चरित्र होव. शिवाय महादेवराव रानडेचा पिढी हो बाळसाक्ष्याच्या मागूनची असल्यानें तिची ऐतिहासिक पाहण्याच्या दृष्टीनें हा ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा समजला पाहिजे. परंतु प्रस्तुत चरित्रलेखन रा. फाटक यांनीं सुमारे बसव्यासोपरांत पूर्वी फेले असाच्यानें त्याग्रंथे फाही महत्त्वाच्या न्यूनता व चुका आढळल्यास त्यात नवल नाही. वास्तविक ह्या उपेयक ग्रंथाची सुधारण वाढविलेली आवृत्ती दहावारा वर्षांपूर्वीच निघणें अवश्य होतें, आणि तशी ती निघती तर लेखकाच्या गृहितक व्यासंगामुळे हा चरित्रग्रंथ खनिज अधिक निक्षेप व आकर्षक झाला असता. तथापि सगें न घडल्याकारणानें पुढील अनेक लेखकांनीं त्यातील किंचित दृष्टान्त व मते सर्वथा प्रमाणभूत मानून त्याचा संप्रद व अनुवाद ट्विटिकाणीं घेतला आढळतो. त्यास्तव प्रस्तुत ग्रंथात बाळसाक्षी जमिकर यांचा काळ व वर्तुळ ह्यासंबंधी प्रयोगबत्ता जे काही अल्पस्वल्प म्हटलें गेलें आहे ते लक्षात घेणें अपरिहार्य होय.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या ‘ समाजसेवेचा प्रारंभकाल ’ नामक पाचव्या प्रकरणानें (पृ. ८१-११०) रा. फाटकांनीं एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्याकालासंबंधी घरीच उपयुक्त माहिती संकलित घेतली आहे. परंतु बाळसाक्षी जमिकर यांचे अवतारकार्य हें त्याच्याहि पूर्वपादातलें असून तत्कालीन परिस्थिति विस्तार करणारी गूढ माघनें अनिशय भविष्य व दुर्लभ अगत्यानें सन १८३० ते १८४६ मधील गृहयुद्धाविषयी त्यांनीं बहुताशी सुगंधताय स्वीकारिली आहे. तरी पण सर्वगामान्य रीत्या महाराष्ट्रातील सामाजिक व धार्मिक सुधारणेचा प्रारंभ १८४० पासून झाला, असाप्रकारचा सिद्धान्त प्रत्यक्षांत घेण्याचे ठिकठिकाणीं दिगंत असून रा. न. रानडे या पाहुरंग याच्या मध्यानें निरूपण करण्याच्या ओघांतच बाळसाक्ष्याचा गौणत्वानें जपेस घेऊन त्यानें शक्या दहावारा ओडीतच त्यांचे चरित्रास्य व्यक्त केले आहे ! रा. फाटक सांगतात —

“यांनी (म्हणजे दादोबा पांडुरंग) व यांचे नामांकित सहाय्यायी बाळशास्त्री यांनी समाजसुधारणेचा उपक्रम केला. जांभेरानी 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' अशीं दोन नियतकालिके काढून ज्ञानाच्या प्रसाराला आणि विचारजागृतीला मदत केली. एका बाटलेल्या हिंदू गृहस्थांना पुनः स्वधर्मात घेण्याचा यत्नही प्रयत्न त्यांनी केल्यामुळे आजच्या शुद्धिचर्याच्या अगर पवित्रपरावर्तनाच्या चळवळीचे आद्य प्रवर्तक जर कोणाला म्हणावयाचे असेल तर त्या पदाचा मान महाराष्ट्रांत किंबहुना हिंदुस्थानांत जांभेरानाच दिला पाहिजे. या कामाने त्यांचा व जुन्या धर्मशास्त्राच्या ज्ञानाच्या गर्व वहाणाच्या शास्त्रीमंडिताचा खटका उडाला. नाना शंकरशेट या उदारमनस्क पुण्याचा जांभेराना सदर झगड्यात फार उपयोग झाला. जांभेर अल्पायुषी नसले तर त्यांनी अधिक चळवळी केल्या असत्या, यात संशय नाही. पण त्यांचे निशाण दादोबा पांडुरंगांनी खाली पडून दिले नाही. दादोबांनी १८४० मध्ये मुंबईस एक परमहंस तांब्याची सभा काढली. २.” (पृ. १२३, स्थू. आ.)

वस्तुस्थिती अशी की, कै. बाळशास्त्री जांभेर यांचा काळ, चरित्र व योग्यता हासंबंधी प्रायः सर्वच मराठी लेखकांचे ज्ञान अत्यंत मर्यादित आहे, आणि छामुळे त्या पुष्पाविषयी स्थूल ज्ञानाने विदित झालेल्या चार गोष्टी एवढेच म्हणून तो तो लेखक यथा-मति व्यस्यती अनुमाने किंवा निष्कर्ष काढीत असतो. हाच प्रकार रा. फाटकांनीही बरील परिच्छेदात केला आहे. “जांभेरानी 'दर्पण' व 'दिग्दर्शन' अशीं दोन नियतकालिके काढून ज्ञानाच्या प्रसाराला आणि विचारजागृतीला मदत केली,” हे मोघम विधान तीं आद्य नियतकालिके बंधी निघाली, जितो वर्षे चालली, आणि त्यांचे अंतःस्वरूप व धोरण काय होते हासंबंधी प्रायः तिलात्र माहिती नसता (यांनी केले असले पाहिजे. एखाद्याच प्रकरणात “महाराष्ट्रपुर्वे बोलावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की नांद येण्याजोगी मराठी भाषेतले वर्तमानपत्र प्रथम मिशनर्यांनीच फाडले.” (पृ. १०५), असे ते लिहिले ना! बाळशास्त्र्यांचे 'दर्पण' हे मिशनर्यांच्या 'ज्ञानोदया'पूर्वी दहा वर्षे निघालेले मराठी भाषेतले आद्य वर्तमानपत्र “नाव घेण्याजोगे” नव्हते, असाच हाचा अर्थ नव्हे काय ! तसेच बाळशास्त्र्यांच्याच प्रोत्साहनाने व सहकार्याने रा. भाळ महाजन बानी चालविलेले, मुद्रसिद्ध 'प्रभाकर' नासाक्षिक हिंदी 'ज्ञानोदया'पूर्वी निघालेले असून त्यापेक्षा अधिक “नाव घेण्याजोगे” नव्हते काय ? “किंबहुना दादोबा पांडुरंग यांनासुद्धा आपल्या गोष्ट्या व्याकरणाच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत (१८५०) 'दर्पण' व 'प्रभाकर' ह्याच दोन वर्तमानपत्रांचा उल्लेख करून त्यांनी महाराष्ट्रीय वाचकवर्गास वाचनाची प्रथम गोडी लाविली आणि मराठी गद्यरचनेस बरेच साहाय्य केले अशा अर्थाचे स्पष्ट उद्गार काढिले आहेत, हे रा. फाटकांना विदित आहे काय ? “एवा बाटलेल्या हिंदू गृहस्थांना पुनः स्वधर्मात घेण्याचा यत्नही प्रयत्न त्यांनी केला,” असे रा. फाटक म्हणतात, पण त्या वाक्यरचनेवरून प्रस्तुत शुद्धिचर्याचे यथार्थ स्वरूप त्यांना अवगत आहे असे दिसत नाही. कारण, हा “हिंदू गृहस्थ” कोणता धर्म स्वीकारून बाटला, हेसुद्धा ते स्पष्ट सांगत नाहीत ! अर्थात् त्यांच्या

ह्या मोघम शब्दयोजनेवरून तो किस्ताळलेला होता हाहि बोध जेथे होत नाही, तेथे तो " हिंदू गृहस्थ " नसून श्रीपत शेषाद्रि नामक एक बल्पवयी " ब्राह्मणवदु " होता, हे वाचकास कसे उमगणार ? विशेष मौज ही की, बाळशास्त्री जांभेकर हेच आद्य समाज-सुधारकहि असता ह्या कार्यातील अप्रसरत्व रा. फाटकांनी दादोबा पांडुरंग याजकडे दिलें आहे ! " यांनी (म्ह. दादोबा) व याचे नामांकित महाध्यायी बाळशास्त्री जांभेकर यांनी समाजसुधारणेना उपक्रम केला, " असें ते सांगतात. परंतु असें म्हणण्याला आधार काय ? आमच्या समजुतीप्रमाणें, बाळशास्त्र्याच्या समाजसुधारणेच्या उद्योगांत दादोबाचा संबंध कोठेहि नव्हता; आणि लोकसुधारणेसंबंधीच्या उभयताच्या कल्पना, धोरण व प्रयत्न ह्यांतहि साम्य नव्हतें. शिवाय दादोबाची महाराष्ट्रातील विशिष्ट सामाजिक कामगिरी ही बाळशास्त्री जांभेकराच्या मृत्यूनंतरची आहे, हे विसरता नये. वस्तुस्थिति अशी की, बाळशास्त्री दादोबापेक्षा सुमारे तीन वर्षांनी वडील होते इतकेंच नव्हे, तर उपजत बुद्धि-मत्ता, नानाविध विद्याव्यासंग, ध्येयदृष्टि, देशाभिमान व व्यावहारिक कर्तृत्व ह्या सर्वच दृष्टींनी ते त्यांच्यापेक्षा वरचढ होते. दादोबा अद्यापि विद्यार्थिदशेत व प्रारंभिक सरकारी सेवाचकरी करीत असतानाच बाळशास्त्र्याच्या ' दर्पणा ' ची माडेआठ वर्षांची लोक-चावुतीची उज्ज्वल करणीर्द समाप्त होऊन ' दिग्दर्शन ' - ' प्रभाकरा ' चा जन्म झाला होता ! सर्वेच १८३६ ते १८४६ ह्या दशकात दादोबांचे वास्तव्य नोकरांनीभित्त पुष्कळीं सुवर्षाहेरच होतें. मग ह्या कालावधीत त्यांचे साहाय्य बाळशास्त्र्याना कोटून व कितीतें होणार ? एवढी गोष्ट मात्र खरी की, दादोबांचें लक्ष छद्मिक्षण विधवाविवाहादि विषयाकडे ह्या काळात वळलेलें असून हरि केशवजी, गणपत लक्ष्मण प्रगुते सत्काळीन आंग्लसुधारणा-प्रिय तहण खेलकात्रमाणें डॉ. वुल्फ्सन याच्या ' ओरिंथंटल् फ्रिन्डन् स्पेक्टेटर ' मध्ये तत्तम विषयावर इंग्रजी निबंध लिहून बक्षिसें मिळविण्यात त्यांना कमीपणा वाटत नसे.

परंतु ही सर्व परिस्थिति रा. फाटकांच्या लक्षांत आलेली नसल्यामुळें त्यांनी बाळशास्त्र्याच्या समाजसुधारणेच्या उपक्रमात दादोबाची प्रथमपामून सांगड घालून दिली आहे ! त्यांची समजूत अशी दिगते की, ज्याअर्थी प्रार्थनासमाजाच्या प्रस्थापनेपूर्वी बरीच वर्षे त्यांच्या आज संस्थापकांपैकी काहीजण परमहंससभेचे सरस्य होते, आणि ज्याअर्थी परमहंससभेचें सूत्रचालकत्व दादोबा पांडुरंग याजकडे होतें, त्याअर्थी त्यांनीच मुख्यत्वे महाराष्ट्रांत समाजसुधारणेचा उपक्रम केला, " ते स्पष्टच सांगतात की, " दादोबांनी १८४० मध्ये मुंबईस एक परमहंस नांवाची सभा काढली. ही सभा गुप्त होती. जातिभेदाचा विषय हा या सभेचा मुख्य उद्देश होता. ६. " परंतु ही समजूत चुकीची आहे. दादोबांनी परमहंससभा १८४० मध्ये मुंबईत काढून चालविणें प्राय. अशक्य होतें. तन १८४१ च्या शेवटींच त्यांची नेमणूक सुरतेच्या इंग्रजी शाळेवर ' कर्स्ट अतिस्टंट ' म्हणून करण्यांत आली; आणि तेथें गेल्यानंतर काही दिवसांनी तेथील प्रगिद्ध गुजराती मेहताजी व समाजसुधारक दुर्गाराम मंथाराम याच्या सहकार्याने मानवधर्मसभेच्या द्वारे त्यांनी आपल्या सामाजिक चळवळीस हळूहळू आरंभ केला. पुढें ता. १७ मे १८४६ रोजी प्रो. बाळशास्त्री वांकस्मिकरणें, मृत्यु पावल्यानंतर त्यांच्या जागी अध्यापनशक्तेचे

चाळक म्हणून दादोबा पांडुरंग यांची सुरतेहून मुंबईस मदली हाली, आणि त्यानंतर माहजिकथ मानवंधर्मसभेच्या धोरणावर आपल्या विद्यार्थिवांतात मतप्रचार चालू करून व मुंबापुरस्थ आंग्लशिक्षित तरुण मंडळींना हाताशी घेऊन त्यांनी परमहंससभेची स्थापना केली असे स्पष्ट दिसते. अर्थात् १८६६ च्या पूर्वी ती सभा मुंबईत अस्तित्वात आली नव्हती, असे मनजळें पाहिजे. :- शिवाय बाळशास्त्र्यांच्या सामाजिक व धार्मिक मते आणि कार्यपद्धति ही दादोबांच्या परमहंससभेच्या अद्वैतदृष्टी व स्वधर्मोच्छेदक कार्यक्रमाहून फार वेगळी होती. शास्त्रीबाबा हे युरोपीय वादमय व शास्त्रज्ञान याचे चांगले पुरस्कर्ते असले तरी क्रिस्तीधर्म व त्याचे प्रचारक यांच्या मतलबी शिकवणीच्या आहारी जाणारे याचे विचारवंत नव्हते; इतकंच नव्हे तर स्वदेश, स्वधर्म, स्वभाषा व स्वसंस्कृति यांचे ते पूर्ण अभिमानी होते. हिंदु समाजाने चालू असणाऱ्या अनेक अनिष्ट चालीरीति बदलल्या पाहिजेत आणि आपली सामाजिक व धार्मिक दृष्टि अधिक शास्त्रभूत व व्यापक केली पाहिजे असे जरी त्यांचे निश्चित मत होतं, तरी ही सामाजिक व धार्मिक सुधारणा व्यक्तिस्वातंत्र्याचे नवीन बंड उभारून आणि जुनी सामाजिक व धार्मिक परंपरा उधळून टाकून तडकाफडकी माघावयाची नसून, आपल्या शास्त्रशुद्ध विचाराने व सदाचरणाने ती बहुजन समाजाने हळूहळू पटवून देऊन साधली पाहिजे, असे त्यांचे धोरण होतं. अर्थात् बाळशास्त्र्यांच्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणेचा उपक्रम हा दादोबांच्या विशिष्ट उपक्रमाहून जुना व त्याहून भिन्न असून अत्यंत प्रशंसनीय व समाजहितवर्धक होता, दुर्दैव महाराष्ट्राचे की, बाळशास्त्री अल्पायुषी शास्त्रामुळे त्यांची उत्कृष्ट प्रगमनशील शिकवण व

• रे. ऑन मरे मिचेन् नावाचे एक सुप्रसिद्ध स्कॉटिश मिशनरी मुंबई-पुणे रेल्वे क्रिस्ती धर्मप्रचारक म्हणून पुष्कळ वर्षे काम करीत होते. रे. मिचेन् व रे. सुस्सम यांच्यामागून १८३८ मध्ये ते मुंबईस आले, आणि त्यामुळे परमहंससभेच्या वगैरे सर्व सामाजिक घटामोडी त्यांनी प्रत्यक्ष पाहिलेल्या असून तिजमणोल प्रसन्न व्यक्ति त्यांच्या कमीअधिक परिचयाच्या होत्या. हिंदुस्थानात त्यांनी यत्न शतकांसाठी अधिक काळ घालाविल्या कारणाने 'In Western India' नामक सन १८९९ मध्ये प्रसिद्ध केलेला त्यांचा आत्मचरित्रपर स्मृतिर्व्यव बाचनीय शाला आहे. परमहंससभेच्या स्थापनेसंबंधी रे. बाबा पदमैतजी यांच्या 'अर्णोदय' नामक आत्मचरित्रात काही सभामंडली आपल्या संता-राने स्मृति ग्रथित केल्या आहेत त्यावरून सन १८५० च्या सुमारास ती सभा निघाली, असे स्थूल मानाने म्हणता येते. परंतु रे. मिचेन् हे परमहंससभेचा जन्म व अंत कधी झाला ते पुढील शब्दांत अधिक निश्चितपणे नमूद करिताम. — "It was in or about the year 1846 that Dadoba Pandurang, Superintendent of the Government Normal School, formed the Paramahansa Sabha in Bombay. He had been brought much in contact with missionaries, and was on very friendly terms with them. — The Sabha was lively for several years, but became extinct by 1860. It was succeeded in 1867 by the Prarthana Samaj, a Society of similar character." (p. 398) दाखरून परमहंससभेचा सन १८४६ मध्ये दादोबांनी सुरू केली आणि १८६०चे सुमारास ती लयास गेली, असे स्पष्ट दिसते. — पादक

परंपरा लोकात दृढमूल होण्यास पुरेसा अवधि मिळाला नाही ! आणि अशी जर एकदर वस्तुस्थिति आहे तर, “ त्यांचें (म्ह. बाळशास्त्र्यांचें) निशाण दादोबा पांडुरंगांनीं खाली पडें दिलें नाही, ” हें रा. फाटक्यांचें म्हणणें यथार्थ कसें, आणि त्यांत स्वारस्य तें कोणतें ?

ह्याच प्रकरणातील चर्चेत प्रथमकर्त्यांनीं दिलेले कांदी तपशील चुकीचे आहेत. परम-हंससभेची माहिती देताना रा. फाटक लिहितात, “ भाऊ दाजी व दादोबा पांडुरंग यांचा सभेशी संबंध होता, पण वागणूक फरी तुटकपणाची होती हें पुढें दिलेल्या उताऱ्यावरून ... समजेल ” (पृ. १२५). परंतु छातील मूळ घब्द आहेत ते असे:— “ रा. च. दादोबा पांडुरंग व रा. रा. भाऊ महाजन हे जरी मंडळीच्या मताचे व मंडळीचे पुरस्कर्ते होते तरी ते कधीं सभेत येत नसत. आलेच तर दुसऱ्या खोलीत बसत. व सभा विसर्जन झाल्यावर अव्यक्षाची व काही निवडक मंडळींची भेट घेत ” (अ. पृ. ९७). अर्थात् बरील संदर्भात लेखकाला “ भाऊ दाजी ” नव्हेत, तर “ भाऊ महाजन ” अभिप्रेत आहेत, हें उघड आहे ! रा. फाटकाच्या मतें महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा उपक्रम १८४० मध्ये झाला हें वर सांगितलेंच. त्या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ त्याचे पुढील उल्लेख पाहण्यासारखे आहेत:— “ १८४० पासून १८६० पर्यंतच्या बीस वर्षांत फिती तरी वाडणुळें इंग्रज राज्यकर्त्यांनी छोटून काढली ” (पृ. १०२). “ ख्रिस्ती उपदेशकांनी १८४०-१८६० चे दरम्यान ताऱ्या देशभर आपली वसतिस्थाने उभीं करून हिंदूमुसलमानांच्या धर्मावर आपल्या व्याख्यानेलेखनादि तोफांचा अतिशय निकरानें मारा चालविला होता. इ. ” (पृ. १०५). वास्तविक ह्या प्रवल्ताचा आरंभ रे. नेस्मिथ-बुइल्सन प्रभृति विद्वान निशानत्याकडून तत्पूर्वीं सुमारे दहा वर्षे झाला होता, आणि वे. झा. सं. मोरभट दांडेकर हे त्यांचे हिंदु प्रतिस्पर्धी होते. बाळशास्त्र्याच्या १३ एप्रिल १८३२ च्या ‘ दर्पणां ’ तील लेखातच पुढील वाक्य आढळतें:— “ ब्राह्मणानें हिंदु धर्म स्थापायाकरितां पुढें येऊन आणि त्यासंबंधी ग्रंथ छापून वादाचा प्रारंभ केला, अशी ही गोष्ट प्रथम मोरभटानेंच केली असें आम्हांस वाटतें. ” (प्रकृत म. न. पृ. ३९). ह्याच मोरभटांनीं हा उद्योग पुढें ‘ उपदेश-चंद्रिका ’ नावाचें मासिक पुस्तक १८४४ मध्ये काढून चालविला होता. म्हणजे, मोरभट हे हिंदुधर्मरक्षणाऱे सुमारे पंधरा वर्षे तरी ख्रिस्ती निशानत्याशीं झुंज घेत होते; आणि त्यानंतर बऱ्याच वर्षांनीं-प्रायः पुढील पिढीत, कृष्णशास्त्री साठे व विष्णुबाबा ब्रह्मचारी यांनी ह्या प्रकरणीं वादविवाद केले. परंतु मोरभटांनीं केलेली ही जुनी चळवळ रा. फाटक यास विदित असल्याचें दिमत नाही ! त्यांनीं केवळ कृष्णशास्त्री व विष्णुबाबा यांच्या पुढील उद्योगाचा उल्लेख केला आहे (पृ. १०६). रा. फाटक पुनः सांगतात:— “ पुण्यापुरती सुधारणा झगती, त्रिपाची वाट काय, हा प्रश्न १८४० ते १८६० या बीस वर्षांतले समाज-धुरीण वितरले नव्हते ” (पृ. ११५). परंतु श्रीशिशम, बालविधवापुनर्विवाह इत्यादि सामाजिक सुधारणांचा उल त्यांच्याहि पूर्वींच बाळशास्त्र्याच्या ‘ दर्पणां ’ त चालूं झाला होता, ही गोष्टहि त्यास अवगत नाही. “ महाराष्ट्रांत विधवाविवाहासंबंधी विचारजागृतीचा उगम शोधूं आगल्यास तो १८४० सालांत सापडतो. विधवाविवाहाला शास्त्राधार आहेत, असा निर्णय या सालच्या एका पुस्तकांत प्रसिद्ध झाला. ” (पृ. ११६), अगें रा.

फाटक लिहितात. परंतु हें मोघम विधान 'लोकहितवादी'ंच्या 'स्वाध्यायां'तील एका वाक्याच्या आधारे—स्वतः बहुधा मूळ ग्रंथ न पाहतांच—कोणेंच असावें, व कारण, त्यांनीं

• • 'स्वाध्याय' ग्रंथातील एतद्विषयक अवतरण पुढीलप्रमाणें आहे:— "संविन काळां,

तेंव जावोन विन्यास पुनर्विवाहाचो बंदी आहे, त्याविषयीं इकडे मूळ माची विष्णुशास्त्री बापट यांनीं १८४० न विचार काढला. त्यांचा पुनर्विवाहप्रकरण नामक एक ग्रंथ पुण्याम छापला गेला. त्याबरोबर बाबू रंभाचंद्र विद्यासागर वीरत याणीं बळकाव्यास त्याच विषयावर १८५० सालीं एक ग्रंथ लिहून पुनर्विवाहाचा प्रसार केला. आणि त्यापुढें कै. बा. वे. शा. सं. विष्णु परशुरामशास्त्री वंदिनि यांनीं तर १८७० पासून एकानेडेन त्या कामीं मेहनत करून बेंगलाळमध्यम केले, तें त्याचें ग्रंथान मांसड शालेंच आहे." (सन १८८०. पृ. २०२)

रा. बापटशास्त्रीकून पुढील ग्रंथ माघत कोठें दिमत नाहीं, तसा त्याचा उद्देशहि बाळशास्त्राच्या लेखांत आढळत नाहीं. तथापि 'लोकहितवादी'ंच्या प्रभुत उद्देगावरून पुनर्विवाहप्रकरणीं आधुनिक महाराष्ट्रान आप चालला देशाचा मान 'दुर्पण'—कार बाळशास्त्रावरून जातो, ही गोष्ट त्यामाहि किदित अमत्वाचें दिसत नाहीं, हें आश्चर्य नव्हे नाच ! परंतु आश्चर्य तरी कणें ? त्यांना 'दुर्पण' एव पुण्यामारल्या इंग्रजी शिक्षणाला मागस-लेल्या ठिकाणीं त्या काळां पादावयाम तरी कोटून मिळणार ! आणि तें वधपि काचिद मिळतें तरी तें बंद पळ्यावेळीं (सन १८४० मध्ये) इंग्रजी लिपिपारेंत नुसताच कोठें प्रवेश करणान्यु "गोवाळराव हरी"स तें कितीचें समजणार !

'लोकहितवादी'सारक्या बहुधन गृहस्थामाहि बाळशास्त्री जांभेकाराचें असाधारण चरित्र व कर्तुव किती थोडे विरित अमळें पाहिजे त्याची कल्पना 'स्वाध्याया'तील स्वाध्या पुढील बद्दारावरूनहि करता येते. इंग्रज राज्यकर्त्यांमार्फते उत्तम रत्नयात्री "परमेश्वरी आपल्या देशावर मोठी आणि अपूर्व कृपा झाली" "ह्यानच त्यामने असे सांगताना, त्या विचाराच्या पृष्ठवर्ष १. १३२ बरील तळोरीन ते लिहितात:— "ह्या मुंबई इलाक्यांत कै. बा. वे. शा. सं. कृष्णशास्त्री चिड्ढणकर, व रा. परशुरामपंततात्या गोडबोले बोरें, आणि प्रस्तुतचे रा. व. दादोरा पातुरेन तराळकर, व रा. व. बेरोपेनाना छत्रे बोरें विदर्भलीं हीं ह्याच रत्नपारखी सरकाराकडून उमेडात आणि ऊर्जितावस्थेंत आलीं हें सर्वच जाणेच. तसेंच कै. बा. का. भाऊ दाजी व नारायण दाजी यामार्फते शुणै जननी याच रत्नकु इंग्रज सरकारचे आज्ञापालां वाडते ह." येथें हें अत्यंत स्पष्ट आहे कीं, प्रो. बाळशास्त्री यांमार्फत शास्त्री जांभेकर ह्या पश्चिम भरतखंडातील आप अर्जांमार्फत विदर्भकुटुमण्यासंबंधीच्या केवळ आपल्या अज्ञानामुळेच 'लोकहितवादी'ंनीं त्यांचा नामनिर्देश केलेला नाहीं ! ह्या नामावळींतुमार्फत दुसरी एक महत्त्वाची गोष्ट आपल्या लक्षांत घेते ही ही कीं, 'लोकहितवादी' हे पूर्वीं एकदां समितिलयाप्रमाणें जातिवैत पुणेंवर असल्यानें त्यांनीं कै. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर व परशुरामपंततात्या गोडबोले हीं आपल्या ग्रिय प्रामरथावाच प्रथम निर्देश केला अखत हजर जीवा मुंबईकराला मागावून गेला आहे ! परें, हीं चार प्रतिष्ठ विद्वानांचीं नांवां जेनां आदरानें घेतलीं, त्यांनींच त्या मनीमध्यें अग्रगण्य विद्वय असे जे कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर त्यांचें नांव ग्रंथमनः घेण्याचा येथें प्रसंग अन्यां में कां वळखें ! तर ह्या चार मुंबईकरांची बोरवी स्वतः 'लोकहितवादी' १८६१ च्या सुमारास मुंबईन नोदरीवर असली थोडीबहुत प्रत्यक्ष जाणू शकने, आणि बाळशास्त्री जांभेकर हे नाच त्याच्याहि पूर्वीं पंथालांका येथें कै. लालबाजी होऊन गेल्यापुढें त्यांची असाधारण पोष्यता त्यांना त्या प्रमाणांत वळून आली नाहीं ! पर्यो भला महत्त्वाच्या सदस्यता त्यांचा हा अनुसृत शक्य कथा आहे !

—संपादक

१८४० मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ह्या पुस्तकाचें किंवा त्याच्या फर्माचें नांव दिलेंलें नाहीं. तथापि हें पुस्तक, म्हणजे ज्याची 'प्रस्तावना' प्रस्तुत ग्रंथांत पृ. २९३ वर समप्र छापिली आहे तें लहानसें पोथीवजा 'पुनर्निर्माहप्रकरण' च उर अरोल, तर त्याच्या प्रस्तावनेच्या शेवटी "तारीख १२ माहे मार्च सन १८४१ इसवी," अशी स्पष्ट नोंद आहे. इतकेंच नव्हे, तर प्रस्तुत लेखावरून "महाराष्ट्रांत विधवाविवाहासंबंधी विचार-जागृतीचा उगम गांधी सांगल्यास" तो बाळशास्त्री जांभेकरांच्या 'दर्पण' साप्ताहिकांत निदान १८३७ सालांत मांडतो (ग्र. प्र. पृ. १३०-१३५), ही गोष्ट मित्र आहे ! पुनर्विवाहाच्या चळवळीचे महाराष्ट्रांतील कट्टे प्रवर्तक ये. शा. सं. विष्णुशास्त्री पोंडत यांच्या 'इंदुप्रकाश'च्या संपादकत्वाविषयाहि रा. फाटक याची धुकभूल झाली आहे. "१८६१ साली लोकहितवादींची स्वारी मुंबईस आली. ... त्यांच्या सटपट्टीला मूर्त स्वल्प देशास एक खदा समाजमुधारक [म्हणजे विष्णुशास्त्री पोंडत] तेव्हा मुंबईस होता," आणि "१८६२ मध्ये 'इंदुप्रकाश' हें वृत्तपत्र निघालें" (पृ. १२८), असें ते म्हणतात. परंतु यस्तुस्थितीत अशी की, १८६१ साली विष्णुशास्त्री अद्यापि मुंबईवादेरील एक सरकारी इंग्रजी शाळेत शिक्षकाची नोकरी करीत होते, आणि सन १८६४ मध्ये आपल्या जागेचा राजीनामा देऊन मुंबईस आल्यानंतर त्यांनी त्या पत्राची पुरा आपल्या खाद्यावर घेतली. साराश, रा. फाटकाच्या लेखनाचें प्रामाण्य अशात्रकारें ठिकठिकाणीं दूषित झालेलें असल्यानें ते पारखून घेणें अवश्य आहे, आणि एवढें दाखविण्यांत बरील विवेचन पुरेमें होईल

‘विविधवृत्त’ व ‘मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास’

वृत्तपत्रव्यवसायी निदानानीं कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांची नियतकालिक व तद्वारा त्यांनी साधिलेलें लोकशिक्षण व मतप्रवर्तन ह्यांवरच कमीअधिक भर थांबा, हें साहजिक आहे. परंतु एतद्विषयक खरी स्थिति मात्र अशी की, 'दर्पण' साप्ताहिक व 'दिग्दर्शन' मासिक हीं नियतकालिके धंद पडल्यानंतर सुमारे शेंपाऊणशें वर्षांत तीं पुनः कोणीहि प्रयत्न पाहिलेलीं दिसत नाहीत ! किंमहुना १९२८मध्ये एका अभ्यासू वृत्तपत्रलेखकांनी 'विविधवृत्तांत 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास' ह्या नावाने काही त्रोटक लेख प्रसिद्ध केले त्यावेळीं मुद्दा त्याला 'दर्पणा'चें प्रत्यक्ष दर्शन घडलेलें नव्हतें, अनें त्याच्याच शब्दांवरून स्पष्ट दिसून येतें. ता. ४ मार्च १९२८ च्या अंकांत 'प्रभाकर' वर्तमानपत्राचा परिचय करून देतांना तो लिहितो :—

"मुंबईच्या एन्क्विस्टर्न शाळेंतील पहिले हिंदी अध्यापक बाळशास्त्री जांभेकर यांनी प्रथम 'दर्पण' नावाचें वृत्तपत्र सुरू केलें. त्याचें अँग्लोमराठी असें दुहेरी स्वस्व होतें. त्यातले इंग्रजी लेख जांभेकरशास्त्री लिहीत व गोविंद लक्ष्मण ऊर्फ भाऊ महाजन यांच्या लेखणीतून मराठीचे लेख उतरत. हें वृत्तपत्र फार दिवस चाललें नाहीं. त्याच्यांत प्रसिद्ध होणाऱ्या मजकुराचा तपशील सांगण्याला साधन उपलब्ध नाहीं. 'दर्पणा'च्या जोडीला 'अखबार' नांवाचें वृत्तपत्र असल्याचा

शोध लागतो. ही दोन्ही वृत्तपत्रे लवकरच नामशेष होऊन १८४१ च्या अक्टोबरात ‘प्रभाकर’ हे वृत्तपत्र अस्तित्वात आले. ” (स्थ. आ.)

तथापि हा लघु प्रमान्तमुद्रा बराच प्रमादयुक्त आहे. “वाळगावची जाभेकर यांनी प्रथम ‘दर्पण’ नावाचे वृत्तपत्र मुद्रा केले,” ही गोष्ट खरी, परंतु ते कोणत्या वर्षी मुद्रा केले त्याचे ज्ञान लेपाकाम नाही. मी मुद्रा केले तेव्हा—म्हणजे, सन १८३२ च्या आरंभी—ते “मुंबईच्या एन्फिन्स्टन शाळेत पहिले हिंदी अध्यापक नव्हते,” तर मुंबई मेट्रिक एज्युकेशन सोसायटीचे टेम्पुट्टे मेट्रिक मेक्रेटरी होते, आणि त्यानेही त्यांना कदाचित् एन्फिन्स्टन शाळेत धोडे अध्यापन करायला लावले असले, तरी त्याच्याबरोबर व त्यांच्या पुढे दुसरे अनेक तरुण शिक्षकांचे काम करीत होते. अर्थात् “पहिले हिंदी अध्यापक” म्हणून त्याचा जो अमाधारण नाकळीविक झाला आहे तो ते “एन्फिन्स्टन शाळेत ... अध्यापक” होते म्हणून नव्हे, तर “एन्फिन्स्टन ‘कालेंजान पहिले हिंदी अध्यापक’ म्हणजे ‘प्रोफेसर’ नेमिले गेले म्हणून होय. आणि ही गोष्ट ‘दर्पण’ मुद्रा केव्हांनंतर तीन वर्षांनी घडलेली आहे !

‘दर्पण’ यासाहित्यामध्ये “गोविंद लक्ष्मण ऊर्फ भाऊ महाजन यांच्या लेखांनीून मराठीचे लेख उतरत,” हे विधानहि वस्तुस्थितीस सर्वथा सोडून आहे. वर, त्यात विशेष स्वारस्यही नाही. कारण फौज, एक तर ‘दर्पणा’च्या मेषादनात भाऊ महाजनाने काही अंग होतं, बरें उपलब्ध असलेल्या प्रत्यक्ष पुराव्यावरून कोठेहि दिसत नाही; आणि “याच्या लेखांनीून मराठीचे लेख उतरत,” हे मागण्यात ते लेख महाजनानी स्वतंत्रपणे लिहिलेले असत, अशी जी लेखांची समजूत आहे ती अगदीच चुकीची होय. ‘दर्पणा’तील एकूण एक मराठी ओळ हे ईंग्रजी मजदुराचे केवळ रूपांतर असे, आणि मूळ ईंग्रजी मजदुराचे संपादन वाळगावची करीत, ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. प्रस्तुत विधानात त्या अभ्यासू मंडोधकाने दुसरी एक मोजेची चूक केली आहे. भाऊ महाजन हे नामानिध न अधिक लोकप्रसिद्ध असले तरी त्यांचे मूळ नांव ‘गोविंद विठ्ठल’ असता त्या लेखराने त्यांना ‘गोविंद लक्ष्मण’ बनविले आहे ! ही चूकभूल कशी झाली त्याचाहि शोध अमा लागतो की, ‘प्रभाकर’ वृत्तपत्राचे केवळ पहिल्या वर्षाचे एकच पुस्तक आज जे उपलब्ध आहे त्याच्या ११ व्या अंकाच्या शेवटी (ता. १६ जानेवारी १८४१) हे पत्र “गणपत कृष्णाजी याचे छापखान्यात छापून गोविंद लक्ष्मण यांनी प्रसिध्द केले असे,” असे नमूद केले आहे; आणि हे पत्र-प्रकाशक ‘गोविंद लक्ष्मण’ म्हणजेच भाऊ महाजन, अशी त्या धावत्या ‘शीप्रमाहित्य’ संशोधकाने आपली समजूत चटकून करून घेतली असल्यास नेवळ नाही ! ‘दर्पणा’च्या जोडीला ‘अखबार’ नावाचे वृत्तपत्र अमल्याचा शोध लागतो. तो कोठे, हे येथे लेखकाने गुप्त ठेविले असले तरी त्यालाहि आधार पुरावक ‘प्रभाकर’-वर्षापत्राचाच असणार ! ता. २१ नोव्हेंबर १८४१ च्या ‘प्रभाकरा’त एक पत्रलेखक म्हणतो :—

“अहो, तुमचे स्नेही दर्पण व अखबार काही थोडे वर्षे या भरतगोष्टीत जन्मून आपले तेज थोडा वेळ या पृथ्वीवर पाहून लवकरच नाशाग्रत पावले ” इत्यादि. “ही दोन्ही वृत्तपत्रे लवकरच नामशेष झाली,” हेहि येथे स्पष्ट सांगितलेच आहे; इतकेच नव्हे, तर

‘मुंबई अखबार’ असे संपूर्ण नांव असता वरील दोनहि ठिकाणी ‘अखबार’ हेच नाव आले आहे हे विशेष. शिवाय ‘अखबार’ व ‘दर्पण’ ही धृतरात्रे केव्हा निघाली आणि पुढाली ह्यांचे ज्ञान प्रस्तुत लेखकाला माहीत न्हि स्पष्ट आहे. प्रस्तुत दोन पत्रांचा ‘प्रभाकरा’-तील लेखकानें एकमतभावाने वर उल्लेख केला आहे, एवढ्यावरूनच “दर्पणा”च्या जोडीला ‘अखबार’ नांवाचें वृत्तपत्र असल्याचा शोध,” त्यानें लाविला आहे. परंतु ही त्याची मोठीच चूक होय. ‘दर्पण’ साडेआठ वर्षे चालून बंद पडल्यानंतर ह्या ‘अखबार’चा जन्म झाला, आणि पहिल्याच वर्षाच्या आतबाहेर त्याचा अवतारहि संपला ! “त्याच्यात [म्हणजे ‘दर्पणांत’] प्रसिद्ध होणाऱ्या मजकुराचा तपशील सांगण्याला साधन उपलब्ध नाहीं,” असें लेखकानें स्पष्ट म्हटलेच आहे. अर्थात् ह्या अभ्यासू लेखकाला सन १९२८मध्ये ‘दर्पण’ वर्तमानपत्राची ‘फाईल’ सरकारी दप्तखान्यांतील एका कोपऱ्यांत पडून असल्याचा सुगावा सुळीच लागलेला नव्हता, हे उघड आहे.

रा. मो. दा. पाणसरे यांचा ‘दर्पण’ परिचय

तथापि ह्यानंतर चारपाच वर्षांनीं मुंबई मरकराच्या दप्तखान्यातील एक सेवक रा. मो. दा. पाणसरे यांचे लक्ष वरील ‘दर्पण’ - वर्षसंप्रदाकडे प्रसंगवशात् नेघळेल्यानें त्यांनीं ‘विविधवृत्ता’च्या द्वारे ह्या आद्य मराठी वृत्तपत्रातील काही सतारें देऊन आजकालच्या मराठी वाचकास त्याचा प्रयत्नच अल्प परिचय करून देण्याचें श्रेय निळविलें- (ता. २९ ऑक्टोबर १९३३). ‘टाइम्स ऑफ इंडिया’मधील पद्धतीचें अनुकरण करून “शंभर वर्षांपूर्वी” नामक मध्यमखाली प्रस्तावनाह्वानें ते लिहितातः—“रा. दंडवते यांनी प्रसिद्ध केलेल्या ‘अवार्चीन मराठी वाङ्मय’ या अंभ्रीवजा पुस्तकातमुद्धा ... ‘मराठीतील पहिलें वर्तमानपत्र आता महाजन यांचे अल्पजीवी प्रभाकर हें होय’, अशी माहिती आढळते, पण ही माहिती चूक आहे. ‘प्रभाकर’ पत्र सन १८४० सालीं सुरू करण्यांत आले; पण तत्पूर्वी सन १८३२ सालीं ‘दर्पण’ नांवाचें नियतकालिक निघत असे. अर्थात् हा अभ्यासू मानातुर्न तरां ‘दर्पणा’ कडे जातो.” येथे मौज अशी की, १८३२मध्ये निघालेलें ‘दर्पण’ हें मराठीतील पहिलें वर्तमानपत्र असें युधार्थ

* हे निताची लेखक कोण, हे आम्हांस माहीत नव्हतें. तथापि ‘मराठी नियतकालिकांचा इतिहास’ ह्या ग्रंथाचे कर्ते आपल्या ‘आत्मनिवेदनां’त डॅल निसदिग्ध विधान करितात त्यावरून त्यांचा आपणास शोध लागतोः— “मुंबईतील एक वृत्तपत्र. व्यवसायपट्टी श्री. (आतां प्रो.) न. र. फाटक, बी. ए., यांनी प्राचीन (म्ह. जुण्या) मराठी वृत्तपत्राची माहिती देणारे काहीं लेख विविधवृत्तात प्रसिद्ध केले आहेत.” (पृ. ३). शिवाय ह्या ग्रंथाचे “प्रस्तावनालेखक प्रो. फाटक यांचे प्रस्तुत ग्रंथरचनेशीं साक्षात् प्रयत्नपातून साहचर्य आहे. त्याच्या साहचर्यांचा ग्रंथलेखनाच्या कामी फार उपयोग झाला आहे.” हा रा. कानडे याचा शार्दिक निर्वाळाहि फार महत्त्वाचा होय. कारण, त्यांचे हे अधिकारी “साहचर्य” नमते तर त्यांनीं ह्या बाह्यांगसुंदर ग्रंथांत आणखी किती यथळ पातला असता ह्याची कल्पनाच केली पाहिजे !

विधान करतांना 'प्रभाकर' पत्र सन १८४० माली सुरू करण्यात आले," अस मागून स्वतः पाणसरे यांनी त्याच दडबले-जत्रांच्या आधारें दुसरी महत्वाची चूक केली आहे ! कारण, तें पत्र सन १८४१ मध्यें निघालें हें त्यांना स्वतःला अवगत नाही ! शिवाय रा. दंडवते यांनी अज्ञानानें काहीहि म्हुटलें अगळें तरी 'दर्पण' हेंच मराठीतील पहिलें वर्तमानपत्र असल्याचें अनेक मराठी लेखांतहि तत्पूर्वीच सांगितलेलें आढळतें. अर्थात् 'दर्पणा' कडे अप्रभूजेचा मान देतांना त्यांनी "तुलें तरी" अमें चाचरत विधान करण्याचें मुळीच कारण नव्हतें. त्याची "इंग्रजी भाषा सफाईदार वाटते; इतकी की, त्या बाजूचा लेखक इंग्रजी मिशनरी असावा अगें वाटतें. तसें नमल्यास त्या काळीं एतद्देशीयांचे इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व चकित करण्यामारखें वाटतें," इत्यादि लेखाची 'वाटतें'ची दीर्घ संवेदना कांहीही हास्यास्पदच होय. कारण, "इंग्रजी भाषा सफाईदार" लिहिण्यास "लेखक इंग्रजी मिशनरी असावा" लागतो, हा रा पाणसरे यांचा एक शोध म्हुटला पाहिजे. "एतद्देशीयांचें इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व" जरी मोडून दिलें, तरी बिगर-मिशनरी इंग्रजमुद्दां तशी सफाईदार भाषा लिहू शकणार नाहीं काय ? शिवाय वाळशास्त्री हे त्या काळीं एक उत्तम आंग्लभाषाप्रवीण लेखक गणिले जात, असें 'योर्डे ऑफ पञ्जुकेदान'च्या वार्षिक इतिहासातमुद्दा नमूद केलेलें आहे. ३३ रा पाणसरे पुढें सांगतात की, "तत्कालीन वर्तमानपत्रें अँग्लो-व्हर्नाक्युलर भाषेंत निघत हें प्रसिद्धच आहे." परंतु हें त्याचें विधानहि प्रायः अज्ञानमूलकच होय ! त्यांना हें माहीत नाहीं की, 'दर्पण' हेंच पश्चिम भरतखंडातील पहिलें 'अँग्लो-व्हर्नाक्युलर' पत्र अमून तत्पूर्वी 'मुंबई समाचार' ध्यामारखें जें एखाददुसरेच पारशाचें पत्र निघे तेंमुद्दा तेव्हां केवळ गुजराती भाषेंतच चालत असे, आणि 'ज्ञानोदय' हें तदनंतरचें एक अँग्लो-मराठी नियतकालिक वेगळ्याच 'प्रभाकर', 'ज्ञानमिधु', 'मुंबई अखबार', 'धूमकेतु', 'वर्तमानदीपिका', हीं पुढील वसंत वर्षातील वृत्तपत्रें काय अँग्लो-मराठी होती ? पुन. "दादोबाच्या आत्मचरित्रांत वाळशास्त्री जांभेकराचा दर्पणाचे संपादक म्हणून उल्लेख आढळतो," हें जर त्यांचें म्हणणें खरें, आणि "त्यावेळचे गव्हर्नर सर जेम्स कार्नाक याही याच्या लिहिण्यावरून गुप्त होऊन त्यास एकरुम जस्टिस ऑफ दी पीम...ही पदवी दिली", असेंहि त्याच ठिकाणी त्याचें इंग्रजी भाषाप्रभुत्व ते जर निःसंदिग्धपणें वर्णिततात, तर रा. पाणसरेच्यांना "त्या बाजूचा लेखक इंग्रजी मिशनरी असावा," इत्यादि मळमळकाय म्हणून ? तमेंच "वर्तमानपत्रावर त्यांचें नांव कोठें आढळत नाही," अमें ते सांगतात. परंतु त्या काळीं वर्तमानपत्रावर संपादकाचें नांव घालण्याची वहिवादच नव्हती, हें त्यास माहीत नसावें ! बरें, 'दर्पणा'चा जो एक वर्षभरह त्याच्या हातीं कायतालीयन्यायान लागला त्यातील आरंभीच्याच कांहीअंकांवर 'Published at ... by Ball G. Shastree, Editor,' अशी

"His conversance with European literature, and his remarkable facility and elegance in English composition enabled him to take a high place among the best scholars of the day."

— Report of the Board of Education for 1846 (p 3)

बाळशास्त्र्यांची स्वताच्या हानची नोंद आहे ती. त्यांच्या अवलोकनांत कधी चाली नाही ! असो. हा वृत्तान्त झाला रा. रा. पाषाणरे यांचा. पण प्रस्तुत लेखाच्या आरंभी कौमांत 'विविधवृत्ता'च्या विद्वान् संपादकांनी (' सं. वि. घु. ') स्वतः तरी अधिक वृत्तपत्रीय ज्ञान व 'दर्पण'—परिचय फाय दाखविला आहे ! ते लिहितात: " मराठी चतुपत्रांचा इतिहास' या सदराखाली यापूर्वी विविधवृत्तातून सन १८४० साली निघालेल्या जुन्या 'प्रभाकर' पत्रांतील व १८४१ साली निघालेल्या 'ज्ञानोदय' पत्रांतले उतारे आलेले होते. परंतु सन १८३२ साली निघालेल्या मराठीतील 'दर्पण' वर्तमान-पत्राचा उल्लेख रा. दादोबा पांडुरंगांच्या आत्मचरित्राखेरीज इतरत्र कोठेही आढळत नाही. " (स्पू. आ.). परंतु ह्या दोन वाक्यांत त्यांनी तीन ठळक चुका केल्या आहेत ! 'प्रभाकर' हे पत्र सन १८४० मध्ये निघालेले नसून ता. २४ ऑक्टोबर १८४१ रोजी निघाले, आणि 'ज्ञानोदय' पत्र [हे वस्तुतः आरंभी साप्ताहिक किंवा पाक्षिकमुद्रा नवून मासिक होई !] सन १८४१ साली निघालेले नसून त्याचा आरंभ " ज्यून सन १८४२ " मध्ये झालेला आहे !—मग " मराठी चतुपत्रांचा इतिहास' या सदराखाली यापूर्वी विविधवृत्तातून " हि बरीच चुकीचेच सन दिले गेले असल्यास नक्के ... ! 'दर्पण' वर्तमानपत्राचा उल्लेख रा. दादोबा पांडुरंगांच्या आत्मचरित्राखेरीज इतरत्र कोठेही आढळत नाही, " हेहि केवळ संपादकीय अज्ञानच होय ! कारण, अनेक इंग्रजी संदर्भ सोडून दिले तरी 'ज्ञानोदय', 'कविकरित्र', 'सुवर्णचर्च', 'सरस्वतीमंडळ', 'विविधज्ञानविस्तार' इत्यादि अनेक ठिकाणी ह्या संबंधी पूर्वी जे स्पष्ट निर्देश केलेले आढळतात ते संपादकांच्या अवलोकनांत असते तर असे चुकीचे विधान करण्याचें साहस ते करते ना ! इतकेंच काव, पण स्वतः रा. दादोबा पांडुरंग यांनीहि 'महापद्म भाषेचें व्याकरण' (आवृत्ति २ री, सन १८५०) ह्या आपल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत " आलीकडेस दर्पण व तदनंतर प्रभाकर ही वर्तमानपत्रे निघाल्यापासून मोठा लाभ झाला की त्यांच्या द्वारे लोकांस ज्ञान होऊन, एथील लोकांत मराठीमध्ये गद्यरूपाने लिहिण्याचा प्रकार चांगला वाढत चालला आहे. " (स्पू. आ.), असा 'दर्पणा'संबंधी दुसरा एक स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे.

प्रो. ज्ये. शं. शेजवलकर यांचा 'किर्लोस्कर' मासिकांतील लेख

हानंतर 'किर्लोस्कर' मासिकाच्या नोव्हेंबर १९३७ च्या अंकात " एक शतकापूर्वीची मराठी चतुपत्रे " ह्या नावाचा एक उद्बोधक लेख 'प्रगति'—कार रा. ज्ये. शं. शेजवलकर यांनी लिहिलेला असून त्यामध्ये साहित्यिक 'दर्पणा' संबंधी काही थोडे उल्लेख आढळतात. ते लिहितात:—" मराठी वर्तमानपत्रांचा उगम सुवर्णशतकामार्गे झाला व तो मुख्यतः इंग्रजी वर्तमानपत्रांच्या भाषांतरस्वरूपाचा होता. पहिले वर्तमानपत्र 'दर्पण' इंग्रजी व मराठी दोन्ही भाषांत निघत असे व त्याचे संपादक विल्याम बाळशास्त्री जामेकर होते. हे सन १८४० पूर्वी निदान तीनचार वर्षे चालून बंद झाले व त्याची जागा 'सुवर्ण अखबार' या हिंदी (नागरी) वाङ्मयाने छापलेल्या नव्या वर्तमानपत्राने घेतली. ... दर्पण पत्र इंग्रजी-मराठी दोन्ही भाषांत निघत असे, त्याऐवजी

आतां ' युनैटेड सरविग ग्याझेट ' हें इंग्रजी व ' मुंबई अखबार ' हें मराठी अशीं दोन पत्रे निघाली. ' (पृ. ३०५)

रा. श्यं. शं. शेजवलकर हे एक बहुश्रुत विद्वान व संशोधक म्हणून महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहेत, ही गोष्ट मान्य करूनिहि येथे असें म्हणणें प्राप्त आहे कीं, त्यांची बरील काही विधाने वस्तुस्थितीशीं विरुद्ध आहेत. " मराठी वर्तमानपत्राचा उगम ... मुख्यतः इंग्रजी वर्तमानपत्रांच्या भाषांतरस्वरूपाचा होता, " हें म्हणणें ' दर्पणा 'स तरी लागू पडत नाहीं. मराठीतील इतर जुन्या वृत्तपत्रांच्या अंकावरून त्यांनीं हें अनुमान काढलेलें असावें. परंतु ' दर्पणा 'चा पहिला वर्षभरही मुंबई सरकारच्या दप्तरगान्यात उपलब्ध असल्याची वार्ता रा. पाणसेरे यांनीं त्यांचीं चार वर्षे महाराष्ट्रीय वाचकांच्या कानांनीं घातलेली होती, आणि रा. शेजवलकरांनीं ' दर्पण ' पत्राचे अंक प्रत्यक्ष वाचून जर पाहिले असते, तर त्यांनीं असें साहसी विधान केले असतें असें वाटत नाहीं. कारण, ' दर्पणा 'त वार्तानिर्देशापेक्षा विचारविलासक अधिक आढळत असून त्याच्या वृत्तपत्रापेक्षा मतपत्र म्हणणेच अधिक शोभेल. कारण, मतादर्शक विचाराचे महानमोठे स्वतंत्र लेख, शास्त्रीय विषयांच्या लेखमाला, नाना सामाजिक व धार्मिक प्रश्नांसंबंधी असलेले पत्रव्यवहार ह्यांनीं ' दर्पण 'पत्राचे सुमारे तीनचतुर्थांश अंक प्राय भरलेले असून बाकीच्या भाषांत काही वृत्तपत्रीय उतारे व विविध वर्तमाने आढळतात. " ' दर्पण ' इंग्रजी व मराठी दोन्ही भाषात निघत असे, " ह्या वाक्यावरून त्यांचे वास्तविक स्वरूप समजण्यासारखें नाहीं. एकाच पत्रात दोन भाषात वेगवेगळे लेख व माहिती देत, अथवा एक इंग्रजी व एक मराठी अशा त्यांच्या दोन स्वतंत्र आवृत्ति करवीत, असाहि त्यांचा अर्थ कोणी करतील. अर्थात् ' दर्पणा ' ताल मराठी वाचका मजकूर म्हणजे त्यांच्या समोरिल इंग्रजी मजकूरचेच वेगळे भाषांतर असे, ही गोष्ट तमें स्पष्ट सांगितल्याशिवाय कोणाला कधी पळणार ? " त्यापेवजीं आता ' युनैटेड मरजिट ग्याझेट ' हें इंग्रजी व ' मुंबई अखबार ' हें मराठी अशीं दोन पत्रे निघालीं, " ह्या विधानावरूनमुद्दा ही दोन पत्रे ' दर्पणा 'प्रमाणेच दोनहि भाषात, परंतु मराठी ' अखबार ' म्हणजे इंग्रजी ' ग्याझेट 'ची तैनीतत प्रतिवृत्ति अशा स्वरूपात निघाली, असें मुद्दा त्या दोनहि पत्रांचे अंक प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय सांगणें शक्य नाहीं; किंबहुना एकाच चालकवाखांडीं निघणारी, पण दोन भाषात पुष्कळसा वेगवेगळा मजकूर देणारी ही पत्रे होती, अशी आमची समजूत आहे. रा. शेजवलकरांनामुद्दा ' मुंबई अखबार 'चे दोनचार तुरळक अंक जरी उपलब्ध झाले असले, तरी ' यु. स. ग्याझेट 'चा एखादा तरी अंक त्यास पाह्यावयास निळाला अथवा, कसे याचा वाचवाच आहे. " हे [म्ह. ' दर्पण '] सन १८४० पूर्वी निदान तीन चार वर्षे चालत येत झाले, " असें ते कोणत्या आधारे म्हणू शकतात ते त्यांनीं सांगितलेलें नाहीं. ह्याचा अर्थ असा होतो कीं, निदान १८३६-३७ सालीं ते निघाले असावें, असा त्यांचा तर्क आहे. परंतु ' दर्पणा 'च्या उपक्रमार्थें वर्ष १९३७ सालीं तर्कशक्तीवर अवलंबून ठेवण्याचे कारण नव्हते. ' दर्पण ' १८३९ मध्ये निघाले, हें १९३३ मध्येच ' विधिध्वस्ता 'त स्पष्ट

झाले होते। तसेंच प्रस्तुत नवीन उपक्रम “ इंग्रजी वर्तमानपत्रांच्या भाषांतरस्वरूपांची होता, ” ह्या त्याच्या विधानांतील पोकळपणा ‘ दर्पणा ’च्या अगदी वारंभू दिलेल्या ‘ प्रस्तावां ’तील पहिल्याच वाक्यावरून दिसून येतो. ते वाक्य असे:— “ स्वदेशीय लोकांमध्ये विलायतेंतील विद्यांचा अभ्यास अधिक व्हावा, आणि या देशाची समृद्धि व एथील लोकांचें कल्याण यांविषयी स्वतंत्रतेनें व उघड रीतीनें विचार करायला स्थल व्हावें, या इच्छेनें कित्येक मुंबईत रहाणारे लोकांचें मनांत आहे कीं दर्पण या नावाचें एक न्यूनपेपर म्हणजे वर्तमान पत्र छापून प्रसिद्ध करावें. ” (स्यू. आ.) येथें नवीन उपक्रमाचा उद्देश जसा स्पष्ट केला आहे, तसाच प्रकारचे शब्द त्याच्या उपसंहारात्मक लेखान अथवा शेवटच्या निरोपातहि आढळतात. ‘ दर्पण-’ कार सांगतात— “ At the commencement of our lucubrations, newspapers in Marathee were unknown to the Hindoo Community. To encourage a taste for them and spread liberal sentiments in matters of religion and politics, that might promote the improvement of our countrymen, were the causes which led to the publication of this paper. ” (June 26, 1840)

रा. शं. द. जावडेकर यांचें ‘ आधुनिक भारत ’

‘ आधुनिक भारत ’ (१९३८) ह्या विख्यात ग्रंथाचे कर्ते रा. शं. द. जावडेकर महाराष्ट्रांतले आद्य सुधारकांच्या विचारांशी वाचकाचा परिचय करून देणाना प्रथमार्भीच लिहितात:— “ महाराष्ट्रांत सुधारणेच्या चळवळीचा जन्म मुंबईस १८४० च्या सुमारास झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. मुंबईत प्रथमतः श्री. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी इ. त. १८३२ च्या सुमारास ‘ दर्पण ’ या नावाचें मासिक आणि ‘ दिग्दर्शन ’ या नावाचें मासिक सुरू केले. मराठीतील पहिली निवतकालिकें ह्याच होत. बाळशास्त्री यांनी इ. स. १८४० मध्ये गंगाधरशास्त्री फडके यांच्याकडून विधवाविवाहान्न अनकूल असें एक पुस्तक लिहिलें आणि विधवाविवाहाच्या चळवळीस प्रोत्साहन दिलें. त्यांनीं धीपाद शेपादि या नांवाच्या खिस्ती झालेल्या गृहस्थास फिरून हिंदुधर्मांत घेऊन पतितपरावर्तनाच्या चळवळीचा आधुनिक काळातील पहिला उपक्रम केला आणि आपल्या नियतकालिकांतून, हिंदु लोकांत पाश्चात्य विद्याचा प्रसार झाल्याखेरीज त्याचा उद्धार होणार नाही याची जाणीव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. इ. स. १८४२ मध्ये ते एल्फिन्स्टन कॉलेजांत अध्यापक झाले. या गृहस्थांचा जन्म १८१० मधील असून १८४६ सालीं ते वारले. छत्तीस वर्षांच्या आपल्या अल्प आयुष्यात त्यांनीं पाश्चात्य विद्येचा प्रसार, निवतकालिकाचा उपक्रम, विधवाविवाहास उत्तेजन आणि पतितपरावर्तनास सक्रिय साहाय्य केलें. यावरून त्यांची बुद्धिमत्ता, उदारविचार, धर्मनिष्ठ सुधारणाटुनि, आणि सार्वजनिक हितबुद्धि इत्यादि गुणांची कल्पना येते. पण ते अरुपायुषी झाल्यानें त्यांच्या या गुणाचा फारसा लाभ महाराष्ट्राला झाला नाही. ” (पृ. १०१). ते पुढें म्हणतात:— “ श्री. बाळशास्त्री जांभेकर यांना यावेळीं मराठेचे सुप्रसिद्ध व्याकरणकार श्री. दादोबा पाडुरंग तर्बड यांचें साहाय्य असून त्यावेळेचे मुंबईचे नगरशेड जगन्नाथनाना शंकरशेड यांनीहि धीपाद शेपादि यास

मिस्त्री घमांतून हिंदू धर्मांत घेण्याच्या कार्यातूनच काढला श्री. बाळशास्त्री याच्यावर टाळें होतो त्यांतून त्याचा चचाव करण्यास बरेंच साहाय्य केलें. " (पृ. १०२). आणि शेवटीं सिद्धान्तस्वरानें रा. जावडेकर सांगतात ते असें :— " वर लिहिल्याप्रमाणे १८४० मध्ये हें मुधारणेंचें कार्य बाळशास्त्री जामेकर, दादोबा पाटुरंग, डॉ. भाऊ दाजी लाड वगैरेनीं सुरू केलें अगळे तरी या कार्याला तरा जोर लावण्याचें व सर्वांगीण सुधारणेंचें सर्वव्यापक आणि सर्वस्पर्श विचार लोकापुढें मांडून त्यांना आपल्या राजकीय व आर्थिक अवघतांतून वर दोघे काढण्याचा नसा मार्ग दाखवून देण्याचें कार्य या पिढीपैकी जर कोणी खरोखर केलें अगेल, तर तें कै सरदार गोपाळराव हरि देशमुख ऊर्फ 'लोकहितवादी' यानाचें होय. जामेकर किंवा दादोबा अथवा भाऊ दाजी यांना खऱ्या अर्थानें सर्वांगीण सुधारक म्हणतां येणार नाही. कारण, त्यांनीं आपल्या देशाच्या आर्थिक व राजकीय परिस्थितीकडे लक्ष्य पुरविलेंलें दिसत नाही. तो मान पहिल्या पिढीत 'लोकहितवादी' यानाचें द्यावा लागतलें. " (पृ. १०५)

परंतु 'आधुनिक भारता' न कै बाळशास्त्री जामेकर याच्यामध्यधीं प्रथित केलेला हा अल्प वृत्तान्त व अभिप्राय जसा म्हणण्यासारखा नवीन नाही, तसा तो तितकसा यथार्थ आहे असेंहि म्हणवत नाही. रा. फाटककृत 'न्या. मू. रानडे यांचें चरित्र' (१९२४) व रा. मध्ये-टिकेकरकृत 'आजकालचा महाराष्ट्र' (१९३५) ह्या पूर्वग्रंथातील वृत्तान्त व निष्कर्ष प्रायः अशाच प्रकारचे आहेत, असें त्यांच्यामधून मार्गे उधृत केलेले उतारे व विवेचन झांवरून दिसून येईल. " महाराष्ट्रातील सुधारणेच्या चळवळीचा जन्म मुंबईस १८४० च्या सुमारास झाला, " हा मिजान्त रा. फाटकांनीच प्रथमतः मांडला; परंतु तो कसा चुकीचा आहे हें मार्गे स्पष्ट दर्शिलेंच आहे. " श्री. बाळशास्त्री जामेकर यांनीं इ. स. १८३२ च्या सुमारास 'दर्पण' या नावाचें साप्ताहिक आणि 'दिग्दर्शन' या नावाचे मासिक सुरू केलें, " ह्या शब्दयोजनेवरून तीं दोनहि नियतकालिके एकच वेळीं — इ. स. १८३२ च्या सुमारास निघालीं, असा जो प्रश्न होतो तो बरोबर नाही. शिवाय 'दर्पण' पत्र १८३२ च्या सुमारास नव्हे, तर निश्चित जानेवारी १८३२ पासूनच निघू लागलें, आणि त्यानंतर आठ वर्षांनीं 'दिग्दर्शन' नामिकाचा जन्म झाला. " बाळशास्त्री यांनीं इ. स. १८४० मध्ये श्री. गंगाधरशास्त्री फडके यांच्याकडून विधवाविवाहास अनुष्ठान असें एक पुस्तक लिहविलें, " ही गोष्ट एके ठिकाणीं नमूद असली तरी ती अद्यापि कोणी साधार पुढें मांडलेली नाही. तथापि पूर्वीक 'पुनर्विवाहप्रकरण' हें पौर्षीवजा छापिलेंलें ल्हानसर पुस्तकच जर तें अगेल, तर मग तें १८४० मधील नसून १८४१ मध्ये प्रसिद्ध झालें हें सिद्ध आहे. तसेंच श्रीपाद शेषादि हा " हिंदु गृहस्थ " नसून एक श्रम्यवधी, " ब्राह्मणवदु " होता, आणि तो मिशनर्याच्या ताबडीत जरी सांपडलेला होता, तरी त्याला क्रिस्ती धर्माची रीतसर दीक्षा मिळालेली नव्हती ह्यादि वस्तुस्थिति ग्रंथकर्त्यांमि विदित असल्याचें दिसत नाही. " इ. स. १८४२ मध्ये ते (म्. बाळशास्त्री) एन्क्विस्टर कॉलेजात अध्यापक झाले, " हीहि चूकच होय. तेथे त्यांची नेमणूक " अतिस्तर प्रोफेसर " म्हणून १८३४ च्या शेवटींच झाली होती, आणि १८४२ पासून

१८४४ पर्यंत दोन वर्षे त्यांनी प्रो. अँलेक्सार याच्या अनुपस्थितीत “अँकिंग प्रोफेसर” ह्या नात्याने काम केले. इतकेच, बाळशास्त्र्याचा जन्म १८१० मध्ये झाला, असे इतर लेखकाप्रमाणेच चुकीने गृहीत केल्यानंतरहि त्यांची आयुर्भर्यादा त्याजकडून पयतीस वर्षांपे-
च गजिली गेली आहे, “छत्तीस” नव्हे, हे सध्यात भेटले पाहिजे. “थी. बाळशास्त्री
जामेकर यांना यावेळी मराठीचे सुप्रसिद्ध व्याकरणकार श्री. दादोबा पाडुरंग तर्खड [नव्हे,
“तर्खडकर”] यांचे साहाय्य होतं,” आणि पुनः “वर लिहिण्याप्रमाणे १८४० मध्ये हे
सुधारणेचे कार्य बाळशास्त्री जामेकर, दादोबा पाडुरंग, डॉ. भाऊदाजी लाड कोरेजीं सुरू
केले,” ही विधानेहि रा. फाटक्याच्या लेखनावरूनच अनुवादिलेली स्पष्ट दिसतात, आणि
ती त्याच्या लेखाचे परीक्षण करतांना मागे दाराविल्याप्रमाणे वस्तुस्थितीस सर्वथा सोडून
आहेत. ह्यापैकी डॉ. भाऊ दाजींचा उल्लेख तर बाळशास्त्र्याच्या काळी केवळ अप्रयोजकच
समजता पाहिजे. कारण, १८४० मध्ये भाऊ दाजी हे केवळ सतराआठ वर्षांचे पाठ-
शालीन तरुण असून त्या काळी त्याचा सार्वजनिक कार्याशी काहीएक संबंध आला नव्हता
साराश, ‘आधुनिक भारत’-काराचे बाळशास्त्री जामेकरावश्यक विवेचन हे इतर
लेखकांनी दिलेल्या अध्याकच्या माहितीवरच आधारलेले असल्याने त्यांनी काढिलेला
निष्कर्षहि साहजिकच निरपवाद नाही. अर्थात् “जामेकर किंवा दादोबा अथवा भाऊ
दाजी यांना खऱ्या अर्थाने सर्वांगीण सुधारक म्हणता येणार नाही,” हे त्यांचे विधान
दुसऱ्या दोषाच्या संवेधाने कमीअधिक खरे असले, तरी बाळशास्त्री जामेकराच्याविषयी
ते केवळ निराधार व अवास्तव होय. इतकेच काय, पण बाळशास्त्र्याचे चरित्र व कार्य
यांचा प्रत्यक्ष तत्कालीन राजकीय व सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेऊन सारासारविचार
केल्यास ‘लोकहितवादी’ना नव्हे, तर त्यानाच महाराष्ट्राचे आय सर्वांगीण सुधारक म्हणून
अपपूर्जेचा मान देणे अवश्य आहे, असे आढळून येईल.

रा. रा. गो. कानडे यांचा ‘मराठी नियतकालिकांचा इतिहास’

१९३८ मध्ये रा. रामचंद्र गोविंद कानडे, “वाङ्मयविशारद, उपसंवादक ‘ज्ञान-
प्रकाश’ दैनिक पुणे,” यांचा ‘मराठी नियतकालिकांचा इतिहास’ (१८३२ ते
१९३७) हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. वास्तविक अशा महत्त्वाच्या विषयावरील एक नवीन
संदर्भग्रंथ म्हणून त्यातील गुणदोषांचे विम्वृत परीक्षण निदान ‘महाराष्ट्र साहित्य-
पत्रिके’ सारख्या अधिकारी नियतकालिकातून अवश्य व्हावयास पाहिजे होतं. परंतु तेथे
किंवा इतरत्र तसे कोणी केव्हाचे आढळत नाही. तथापि ग्रंथकर्त्याने ‘आत्मनिवेदना’त
सांगितल्याप्रमाणे, पंधरा वर्षे वृत्तपत्रव्यवसायात सतत रमत असता अशा ग्रंथरचनेचा
संकल्प प्रथमपासून मनांत बाळगून केलेल्या संशोधनाचा व परिश्रमाचा परिपाक ह्या
ग्रंथात उतरलेला असून, त्याला ‘नया काळ’ पत्राचे एक जुने व प्रसिद्ध आधारस्तंभ
प्रो. न. र. फाटक यांच्यासारख्या चिकित्सक विद्वानाची ‘प्रस्तावना’ व ‘धन्यवाद’
साभरयामुळे त्यातील नानाविध दोषाकडे सुशिक्षित वाचकांचेहि दुर्लक्ष होऊन ग्रंथग्रंथान्य
बाह्य लक्षण्याची क्वचित् भीति आहे ! ह्यास्तव प्रस्तुत ग्रंथाचे वरें दुर्दैवाने अलीकडे
निवर्तलेले असतांहि केवळ लोकहितदृष्ट्या त्याचे थोडक्यात मूल्यमापन करून आपल्या

ग्रंथ विषयासंबंधी त्यात उपलब्ध होणाऱ्या माहितीचे परीक्षण करणे प्राप्त आहे.

म्ह्या ग्रंथावर प्रोजेक्टपणे व निःपक्षपात दृष्टीने अभिप्राय द्यावयाचा तर तो थोडसा बडू देणे अपरिहार्य होय ! अशा प्रकारचा ग्रंथ पूर्वी मराठीत झालेला नाही त्या अर्थाने त्याला 'अपूर्व,' व तो प. ६. विमनीचा आहे म्हणून त्याला 'बहुनेल' म्हणावयास पाहिजे. तसेच मुंबईच्या 'कॅनॅडक पब्लिशिंग हाऊस' वडून प्रसिद्धी पावण्याचे भाग्य त्याला लाभले असल्याने त्याची उंची कागदावरील छपाई सुरेख झाली असून गुळगुळात आर्ट पेपर वरील ५६ पृष्ठांच्या सवित्र भागामुळेच तो विशेष 'आकर्षक' झाला आहे एका नित्योपयोगी विषयावरील ग्रंथ म्हणून त्याला 'महत्त्वाचा व लोकोपयोगी' म्हणण्यास हि प्रत्यवाय नाही. परंतु ग्रंथाची योग्यता ही त्याच्या अंतरंगावहून मुख्यत्वे ठरविली पाहिजे, हे मान्य केल्यास त्यात एवढीही गुणापेक्षा दोषांचेच प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येईल. त्यांनीच विषयाचे वर्गीकरण व्याप्ति, अव्याप्ति, अनिव्याप्ति या दोषांनी युक्त असून ठिकठिकाणची माहिती व आकडे हे चुकीची आहेत. 'मराठी नियतकालिकांचा इतिहास' विश्वसनीय व प्रमाणबद्ध रचावयाचा तर विविध नियतवारिकांचे व त्यांचे कर्ते ह्याचे वृत्तान्त व चित्रे देताना लेखकांनी बराच सारासाराविचार व कमीशी करणे जरूर आहे; आणि विशेषकरून असा ग्रंथ जे जुन्या माहितीचा संग्रह दक्षतेने झाला पाहिजे. परंतु असा प्रकारचा सारासाराविचार, ऐतिहासिक तारतम्य व सूक्ष्म दृष्टि ह्याच प्रस्तुत ग्रंथकर्त्यांच्या ठिकाणी अत्यंत अभाव आढळतो ! त्यामुळे चित्रे व चरित्रे देताना किंवेक स्मरणीय व महत्त्वाच्या व्यक्ति वगळलेल्या आहेत, तर केवळ लोकाराधन करण्याच्या दृष्टीने आत्मस्वकीय व्यवसायबंधूंची निष्कारण खोमीरभरती त्यांनी केली आहे. इतर लेखकांची उसनवारीहि किंचित सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास प्रयात ठिकठिकाणी सापडेल; आणि ही उसनवार माहिती, अभिप्राय व शब्दयोजना अनिर्देशपूर्वक, अवतरणचिन्ताभित्त न करता संश्लेषित केल्यामुळे एखाद्या बडोर टीकाकाराकडून ग्रंथकर्त्यांवर 'वाह्मयचौर्या'चाहि आरोप होणे अशक्य नाही ! बरे, हे अवतरणे तसे भिनचूक दावी तर तेंहि नाही; — पुष्कळ ठिकाणी त्यात तफावत आढळते ! तसेच विषयविवेचनास अवास्तव व परस्पर विरुद्ध अशी विधानेहि दुर्मिळ नाहीत. अर्थात ह्या व अशा प्रकारच्या अन्य दोषांनी हा ग्रंथ व्याप्त असल्यामुळे 'इतिहास' ह्या संज्ञेत तो बहुरीं अपात्र होय, आणि म्हणून स्वतः ग्रंथकर्त्यांनी त्याच्या नमूनेने म्हटलेले असो वा नगो, "मराठी वृत्तपत्रव्यवसायाच्या भावी ग्रंथाचा हा एक प्रकारचा कच्चा (नव्हे 'अधेक'चा 'म्हटले तरी चालेल) अराखडाच प्रनिद्ध यरण्यांत येत आहे," हेच प्रस्तुत ग्रंथाचे यथार्थ वर्णन असल्यामुळे तसे स्पष्ट समजूनच वाचकांनी त्याकडे पाहिले पाहिजे.

अशा चमत्कारिक रचनेच्या ह्या गवाळग्रंथाी इतिहासकेंद्रेंतून के. बाळशास्त्री जांभेकर व त्यांची नियतकालिके ह्यांच्यासंबंधी काही नवीन, विश्वमनीय व उपयुक्त माहिती मिळेल अशी आशा बाळगणेच व्यर्थ होय. तथापि ग्रंथकर्त्यांनी एकलित केलेले एतद्विषयक काही वृत्तान्त प्रमाणभूत म्हणून नव्हे, तर अत्यंत भ्रामक व परस्परविरुद्ध कमे आहेत, हे केवळ दर्शविण्याकरिता आणि त्यामुळे होणारे वाचकांचे गैरसमज दूर करण्याकरिता,

मराठी एकत्र फळे आहेत. 'नियतकालिकांचा इतिहास' या भागांत रा. कानडे लिहितात:—

(१) "मराठीतील पहिले वृत्तपत्र कादण्याचा मान ज्याप्रमाणे श्री. बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांच्याकडे जातो, त्याप्रमाणे मराठीतील पहिले नियतकालिक 'दिग्दर्शन' १८३७ त सुरू करण्याचा मानहि त्यांच्याकडेच जातो." (पृ. ८)

(२) "'नियतकालिकांचे' आद्य जनक' या नावाने प्रसिद्ध असलेले श्री. बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांचे नावहि लोक विसरून गेले आहेत. याशिवाय नियतकालिकांच्या प्रारंभिक काळात ज्यांनी बाळशास्त्री यांच्या साहाय्याने मराठी वृत्तपत्रे व नियतकालिके स्थापिली ते भाऊ महाजन इ." (पृ. १३)

पुढे 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास' ह्या भागांत ग्रंथकार सांगतात:—

(३) "दर्पणाचे संपादक श्री. बाळशास्त्री जांभेकर (१८१०-१८४६) हे होते. ... या दर्पणावर बाळशास्त्रींचा उत्प्रेरक संपादक म्हणून आढळत नाही. पण दादोबांच्या आत्मचरित्रांत तो उल्लेख आला आहे. (पृ. ३१)

(४) "मुंबईतील 'दर्पण' या प्रसिद्ध वर्तमानपत्राचे जनक व व्यवस्थापक सुप्रसिद्ध विद्वान गृहस्थ श्री. गोविंद विठ्ठल ऊर्फ भाऊ महाजन (१८१५-९०) हे होते. त्यांनी श्री. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या साहाय्याने 'प्रभाकर' वर्तमानपत्र व 'त्र-मासिक' 'ज्ञानदर्शन' व 'उपदेशचंद्रिका' ही मासिके चालविली." (पृ. ३३)

पुनः 'परिशिष्ट १- दिवंगत संपादक' ह्यात बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांचे अल्प वृत्तान्त दिले आहेत त्यात रा. कानडे पुढील नोंद करितात:—

(५) "जांभेकर, बाळगंगाधर शास्त्री (१८१०-१८४६) ... आद्य मराठी वृत्तपत्रकार, ... संपादक- 'दर्पण' (सा.). प्रभाकरकर्ते महाजन यांच्या साहाय्याने 'दिग्दर्शन' मासिक चालविले होते. ... "

(६) "महाजन, गोविंद विठ्ठल ऊर्फ भाऊ (१८१५-१८९०). मराठीतील पहिल्या नियतकालिकाचे संस्थापक व संपादक; ... यांनीच 'दर्पण' हे मराठी भाषेतील पहिले नियतकालिक चालविण्यास बाळशास्त्री जांभेकर यांना मदत केली. "

आता रा. कानडे यांनी आपल्या ह्याच एका ग्रंथात वरील सहा ठिकाणी जांभे ह्या वेगवेगळीं विधाने केली आहेत ती एकत्र करून लक्षात घेतली असता सुबुद्ध वाचकाला निःसंदिग्ध अशी कांही माहिती मिळते, की त्याचा बुद्धिमेद व गोंधळच अधिक होतो ! किंबहुना त्यांत सांगितलेल्या वृत्तान्तसंबंधी ग्रंथकारांचे स्वतःचे सुद्धा अमुक एक निश्चित मत होते, असे स्पष्ट सांगणे शक्य आहे काय ? वस्तुतः ग्रंथकारांला दोनच महत्त्वाच्या गोष्टी येथे सांगण्याच्या आहेत. (१) मराठीतील पहिले वृत्तपत्र कोणते व त्याचे जनक कोण ? आणि (२) मराठीतील पहिले मासिक कोणते व त्याचे जनक कोण ? परंतु वस्तुरिपतीसंबंधी स्वतःच गोढ अज्ञान असल्यानंतर कांही तरी थालुरमालुर करण्या-शिवाय गत्यंतर काय ? आपल्या सुदैवाने 'दर्पण' मराठीतील पहिले वर्तमानपत्र आणि 'दिग्दर्शन' हे पहिले मासिक होय, हे ग्रंथकारांस मान्य आहे. मग प्रश्न इतकाच, की

त्याचे जनक कोण ? आणि त्या दोन नियतकालिकाग्रामबंधी तरी जो ' जनक ' तोच ' संपादक ' अग्न्याने निष्कारण श्लेष काढण्याचे कारण नाही. तसेच जो ' जनक ' तोच त्याचा ' वर्ता, ' ' काढणारा ' व ' संस्थापक ' होय, हे काय वेगळे सांगितले पाहिजे ? ' दर्पण ' व ' दिग्दर्शन ' ह्या दोनही आद्य नियतकालिकांचे जनक व संपादक अर्थात् बाळशास्त्री जांभेकर हेच एकटे होत-त्याच्या जनकत्वाशी व संपादकत्वाशी भाऊ महाजनांचा काहीएक संबंध नाही-अशी वस्तुस्थिति आहे. तथापि ग्रंथकर्त्याने वरील बहुरूपी विधाने कर्म आपली जी "नवनवोन्नेपशाळिनी प्रज्ञा" म्हणजेच प्रतिभा प्रकट केली आहे तिचे सौंदर्य खालीलप्रमाणे त्या मूळ विधानांचे विघेपण केल्याने विशेष खुलून दिसणार आहे:—

' दर्पण '	— काढण्याचा मान	जांभेकर	—	महाजन	(वि. १)
	— आद्य जनक	"		X	(वि. २)
	— जनक	X		महाजन	(वि. ४)
	— संस्थापक	X		"	(वि. ६)
	— संपादक	जांभेकर		X	(वि. ३, ५)
	— साहाय्यक	"		महाजन	(वि. २, ६)
	— व्यवस्थापक	X		"	(वि. ४)
' दिग्दर्शन '	— सुरू करण्याचा मान	जांभेकर		महाजन	(वि. १)
	— आद्य जनक	"		X	(वि. २)
	— संस्थापक	X		महाजन	(वि. २, ६)
	— चालक	जांभेकर		X	(वि. ५)
	— संपादक	X		महाजन	(वि. ६)
	— साहाय्यक	जांभेकर		"	(वि. २, ५)
	— व्यवस्थापक	X		X	X

तथापि हे विघेपण वस्तुतः कर्म ज्ञातां ते परोक्षर आमच्या अवाक्याबाहेरचे आहे असे आम्ही प्राज्ञतपसे कबूल करितो, आणि आमच्या ध्येयमतीप्रमाणे केलेल्या ह्या सूक्ष्म विघेपणांतूनहि ग्रंथकर्त्याचे काही प्रज्ञोन्नेप अनिर्दिष्ट राहिलेच नसतील किंवा ह्या प्रयत्नापासूनहि वाचकाय काही अधिक बोध झाला असेल, असे आमचेच मन स्वतःस खात्री देत नाही ! किंबहुना ह्या ' वाङ्मयविशारद ' ' शीघ्रमहिम्निकां '—नी "काढणारे सुरू करणारे, जनक-आद्य जनक, संस्थापक-चालक, साहाय्यक-व्यवस्थापक" इत्यादि मानविध नमते भेदाभेद प्रस्तुत प्रकरणी यथेच्छ कल्पून जो सांवाळगोंधळ घातला आहे त्यामधून बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांच्या ' दर्पण '—' दिग्दर्शनां ' च्या जनकत्व-संपादकत्वाविषयी करप्रवाद विचार कोणी मुसंड मसुळ्या काढू शकेल असे म्हणजे माहुराचे होईल ! तथापि ह्याप्रमाणे त्या उभयतांमध्ये थोराकी काही जरी वाटणी होत असली तरी हे विद्वान ' इतिहास '—कार पुनः सांगतातच की, ' दर्पण ' व ' दिग्दर्शन ' ही नियतकालिके काढण्याचा मान " श्री. बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ

साली एकत्र करे आहेत. 'नियतकालिकांचा इतिहास' या भागांत रा. कानडे लिहितात:-

(१) "मराठीतील पहिले वृत्तपत्र काटण्याचा मान ज्याप्रमाणे श्री. बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांच्याकडे जातो, त्याप्रमाणे मराठीतील पहिले नियतकालिक 'दिग्दर्शन' १८३७ त सुरू करण्याचा मानहि त्यांच्याकडेच जातो." (पृ. ८)

(२) " 'नियतकालिकांचे' आय जनक ' या नांवाने प्रसिद्ध वसलेले श्री. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे नावहि लोक विमरून गेले आहेत. याशिवाय नियतकालिकांच्या प्रारंभिक कालांत ज्यांनी बाळशास्त्री यांच्या साहाय्याने मराठी वृत्तपत्रे व नियतकालिके स्थापिली ते भाऊ महाजन हे." (पृ. १३)

पुढे 'मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास' या भागांत ग्रंथकार सांगतात :-

(३) "दर्पणाचे संपादक श्री. बाळशास्त्री जांभेकर (१८१०-१८४६) हे होते ... या दर्पणावर बाळशास्त्रींचा उल्लेख संपादक म्हणून आटवत नाही. पण दादोबाच्या आत्मचरित्रात तो उल्लेख आला आहे. (पृ. ३२)

(४) "मुंबईतील 'दर्पण' या प्रसिद्ध वर्तमानपत्राचे जनक व व्यवस्थापक मुप्रसिद्ध विद्वान रहस्य श्री. गोविंद विठ्ठल कुंटे ऊर्फ भाऊ महाजन (१८१५-९०) हे होते. त्यांनी श्री. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या साहाय्याने 'प्रभाकर' वर्तमानपत्र व त्रिमासिक 'ज्ञानदर्शन' व 'उपदेशचंद्रिका' ही मासिके चालविली." (पृ. ३३)

पुनः 'परिशिष्ट १- दिवंगत संपादक' ह्यात बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांचे अल्प वृत्तान्त दिले आहेत त्यांत रा. कानडे पुढील नोंद करितात:-

(५) "जांभेकर, बाळशास्त्री (१८१०-१८६६) ... आय मराठी वृत्तपत्रकार, ... संपादक- 'दर्पण' (सा.). प्रभाकराकडे महाजन यांच्या साहाय्याने 'दिग्दर्शन' मासिक चालविले होते. ... "

(६) "महाजन, गोविंद विठ्ठल ऊर्फ भाऊ (१८१५-१८९०). मराठीतील पहिल्या नियतकालिकांचे संपादक व संपादक, ... यांनीच 'दर्पण' हे मराठी मासिकेतील पहिले नियतकालिक चालविण्यास बाळशास्त्री जांभेकर यांना मदत केली. "

आता रा. कानडे यांनी आपल्या ह्याच एका ग्रंथात बरील सहा ठिकाणी जी* ही वेगवेगळी विधाने केली आहेत ती एकत्र वरून लक्षात घेतली असता सुबुद्ध वाचकाला नि मदिग्ध अशी कांही माहिती मिळते, की त्याचा बुद्धिभेद व गोंधळच अधिक होतो ? किंवा त्यात त्यात यागितलेल्या वृत्तान्तासंबंधी ग्रंथकर्त्यांचे स्वतःचे सुद्धा अमुक एक निश्चित मत होतं, असे स्पष्ट सांगणे शक्य आहे काय ? वस्तुतः ग्रंथकर्त्याला दोनच महत्त्वाच्या गोष्टी येथे सांगायच्या आहेत: (१) मराठीतील पहिले वृत्तपत्र कोणते व त्याचे जनक कोण ? आणि (२) मराठीतील पहिले मासिक कोणते व त्याचे जनक कोण ? परंतु वस्तुस्थितीसंबंधी स्वतःचच गोड अज्ञान वसल्यानंतर काही तरी यातुरमातुर फरण्याशिवाय गत्यंतर काय ? आपल्या सुदैवाने 'दर्पण' मराठीतील पहिले वर्तमानपत्र आणि 'दिग्दर्शन' हे पहिले मासिक होय, हे ग्रंथकर्त्यास मान्य आहे. मग प्रश्न इतकाच, की

‘जामे जमशेट’ व ‘दि भावे समाचार’ ही पत्रे वाटण्यात आली, ” असा कार्य-
 करणभाव ज्याअर्थी त्यांनी दर्शविला आहे, त्याअर्थी ही दोन पत्रे इंग्रजीतच निघाली
 असे ते निश्चित समजत असले पाहिजेत, परंतु ही धोडचूक होय ! ती दोनहि शुद्ध गुज-
 राती पत्रे होती. तसेच प्रथमतः ‘सुंवाई समाचार’ (१८२२) व तदनंतर दहा वर्षांनी
 ‘जामे जमशेट’ निघाले, अशी वस्तुस्थिति असता रा. भाव्यांनी हा प्रसंग उलट्या धरला
 आहे ! “ सुंवाईत पार्शी वर्गरे जमातीच्या प्रयत्नातून ही काढण्यात आली, ” असे
 रा. भावे सांगतात, पण पार्शी लोकाव्यतिरिक्त “ वर्गरे जमाती ” त्यात कोणत्या होत्या ?
 दोनहि पत्रे पार्शी गृहस्थांनाच वाटिली परंतु पार्शी लोकांच्या त्या गुजराती वर्तमान-
 पत्रांतवर्षी प्रयत्नार्थीना जरी वर्गरेवर माहिती नगली, तरी महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रांच्या अभिनव
 उपक्रमार्थ ‘केमरी’-संपादकार्थे ज्ञान त्यावेळा विस्तृत व विनम्र असावयास नको
 काय ? “ बाळशास्त्री यांच्या संपादकत्वातून मग १८३२ मध्ये ‘दर्पण’ नामक पाक्षिक
 सुरू झाले, ” एवढ्या एका वाक्यातच त्यांनी तो आद्य महत्त्वाचा वृत्तान्त गैरविला आहे ।
 ‘दर्पण’ हि फक्त पहिल्या निमाहीतच पाक्षिक असून त्यानंतर दोवटपयस गाम्नाहिक
 होते. तेहि केवळ इंग्रजीतच निघे, अशी प्रयत्नांची समजूत द्याते ! कारण, त्याचे
 स्वरूप इंग्रजी-मराठी होते एवढेहि त्यांनी मागितलेले नाही ! मग तें किती वर्षे चालले,
 कशा प्रकारचे लेख त्यात येत इत्यादि माहिती जर त्यात स्वतःलाच नमेल तर ती ते
 कोटून देणार ? तरीपण त्यांच्या “रमिक शीघ्रगाहिणिक ” प्रवृत्तीत अनुगहन “ ‘दर्पणा’त
 महाराष्ट्राचे हुबेहुब प्रतिबिंब उमटले ” , “ ‘दर्पणा’ ने इंग्रजी नवलाईचा आरंभ महाराष्ट्र-
 वाचकांपुढे धरला, ” असागारंभ आणखी एमार्गे तरी वाक्य त्यांना घालावयास हवे होते.
 कारण, “ त्याच्यामागून ... ‘प्रभाकर’ आपले किरण फेकू लागला, ” असे सुरु
 वर्णन त्यांनी केले आहे. आता भाक महाजनाचा हा ‘प्रभाकर’ ‘दर्पणा’मागून
 “ आठ वर्षांनी ” निघाला, हे अंशगणित वर्ष-दोडवर्षांतच चुकले असल्यास शंभर
 वर्षांपूर्वीच्या तपशिलात ही चूक अगदीच क्षम्य समजली पाहिजे । वस्तुस्थिति मात्र
 अशी की, ‘दर्पणा’ चा जन्म जानेवारी १८३२ त झाला, आणि ऑक्टोबर १८४१
 मध्ये “ ‘प्रभाकर’ आपले किरण फेकू लागला, ” तीच गोष्ट ‘ज्ञानोदया’ची. ते
 पत्र “ ‘प्रभाकर’ नंतर एकाच वर्षांत सुरू झाले, ” असा त्याचा सुवीदार उल्लेख
 केला आहे. ते “ एकाच वर्षांत ” नव्हे, तर ‘प्रभाकर’ नंतर एका नवमासानेच
 उदय पावले; परंतु ‘प्रभाकर’ चा जन्म रा. भावे सांगतात त्याप्रमाणे ‘दर्पणा’ नंतर
 “ आठ वर्षांनी ” भरण्यात ही तीन महिन्यांची चूक पावणेनीन वर्षांची होते ! शिवाय
 रा. भावे समजतात त्याप्रमाणे ‘ज्ञानोदय’ हे आरंभे. किर्येक वर्षे गाम्नाहिक नमून
 गरीब मासिकच होते ! परंतु ही चूक त्याच्यापूर्वीपासून सर्वच लेखकांनी केलेली आहे,
 असे त्यांस खचित समजताना मानता येईल ! ‘इंदुप्रकाश’चा शीघ्र प्रकाश सुंवाईत
 फांकला, ” ते वर्षांहि ते लिहिताना त्याप्रमाणे १८६४ नमून १८६२ आहे ! शिवाय
 “ ‘इंदुप्रकाश’चे पहिले संपादक विष्णु परशुराम पंडित ”, हीहि चूक ! विष्णुशास्त्री
 पुढे दोन वर्षांनी त्या पत्राचे संपादक झाले, आणि त्यांना “ पहिले संपादक ” रा. भावे

महाजन यांच्याकडे जातो" (वि. १), आणि तेच "मराठी वृत्तग्रंथसंस्थेचे आय संस्थापक" होत (पृ. ७१). बरे, इतके परस्परविरोधी तर्कवितर्क करून असा अनेकैतिहासिक सिद्धान्त ठोकून देताना कोठेहि काउंमात्र विश्वसनीय आधार दाखविण्याची प्रस्तुत 'इतिहास'—कर्त्यास आवश्यकता भासलेली नाही! मग ह्या ग्रंथातील एवंगुणविशिष्ट इतर काल्पनिक, भ्रामक व निर्दोष वृत्तान्तांचे अधिक परीक्षण करण्याचे व्यर्थ परिश्रम कशात? तरीपण सरलेशेवटी ग्रंथकर्त्यांच्या अज्ञातपारण संशोधनपद्धत्याचें व साक्षेपाचें एक अपूर्व उदाहरण जाता जातां नमूद करण्याशिवाय राहवत नाही. ते हें की, ज्या लेखकाच्या परिचयामुळे त्यास 'दर्पण'संबंधी इतकी बहुमोल माहिती देतां आली ते गृहस्थ दहाबारा वर्षांपूर्वी मुंबई सरकारच्या दप्तरखान्यांत ज्या ठिकाणां विराजमान होते तेथेंच आजमितीसहि पूर्ववत् काम करीत अमता, ग्रंथकर्ते रा. कानडे यांनी १९३८ सालीच त्यांचा परलोकवासी रवानगी केली आहे! त्यांचा भ्रमनिर्देश "प. चा. मो. दा. पाणसरे," असा ते 'आत्मनिवेदनां' त (पृ. २) स्पष्टपणें करिताव!

'केसरी'—कार रा. चा. कृ. भावे यांचा 'शीघ्रसाहित्यादर्श'

'मराठी नियतकालिकांच्या इतिहास' ह्या ग्रंथांत रा. रा. गो. कानडे यांनी त्या विषयाचा इतिहास सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे, तर 'शीघ्रसाहित्यादर्श' (१९३९) ह्या पुस्तकामध्यें 'केसरी'चे तत्कालीन संपादक रा. वामुदेव कृष्ण भावे, बी. ए., यांनी नियतकालिक किंवा वृत्तपत्र—व्यवसायाचा परिचय करून दिला आहे. त्याचें पाचवें प्रकरण 'महाराष्ट्रांतलें वृत्तपत्रें' ह्या विषयावर असून त्यात पुढील नमुनेदार माहिती आढळते:-

"इंग्रजी पत्रातल्या इंग्रज लोकांच्या टीकेला हिंदी लोकपक्षाच्या बाजूने दिलेंलें उत्तर इंग्रज लोकांना समजावयास पाहिजे असेल तर हिंदी लोकांचीहि इंग्रजी पत्रेंच आवश्यक होत असें वाटून मुंबईत पार्शी बगैरे जमातीच्या प्रयत्नांने 'जामे जम-शेट' व 'दि चौथे समाचार' हीं पत्रें काढण्यांत आलीं. पार्शी लोकांप्रमाणेंच या कार्याकडे महाराष्ट्रीयीचें लक्ष गेल्यावर मुंबईत काळशाजी आनेकर याच्या संपादकत्वाचें सन १८३२ मध्यें 'दर्पण' नामक पात्रिक सुरू झालें. त्याच्यामागून आठ वर्षांना माऊ महाजन यांचा 'प्रभाकर' किरण फेकूं लागला. दिसती मिशनच्याचें प्रतिद्व 'ज्ञानोदय' पत्र 'प्रभाकर'नेतर एकाच वर्णनें सुरू झालें. या दोन पत्रांना बरीच वर्षें झाल्यावर सन १८६४ साली 'इंदुप्रकाश'चा शीतल प्रकाश मुंबईत फाकला. इंदुप्रकाशाने पहिले संपादक विष्णु परशुराम पंडित, मुंबईच्या पाडोपाड पुणेह जाणें होऊन तेथें सन १८४९ त 'ज्ञानप्रकाश'ची प्रणयतिष्ठा झाली." (पृ. ७१, स्थ. आ.)

ह्या उताऱ्यावरून 'केसरी'—कार भ. व्यांणी दोन तपांच्या अखंड तपश्चरेंतंरहि थापल्याच प्रातातील पुन्या वृत्तपत्रासंबंधीची माहिती किती साक्षेपानें मिळविली आहे ते स्पष्ट दिसत येते. "इंग्रजी पत्रांतल्या इंग्रज लोकांच्या टीकेला हिंदी लोकपक्षाच्या बाजूने उत्तर" देण्यासाठी "हिंदी लोकांचीहि इंग्रजी पत्रेंच आवश्यक होत असें वाटून ...

‘जामे जमशेट’ व ‘दि बायें समाचार’ हीं पत्रे काढण्यात आलीं, ” असा कार्य-
 करणमाग्य ज्याअर्थी त्यांनीं दर्शविला आहे, त्याअर्थी हीं दोन पत्रे ईंग्रजीतच निघालीं
 असें ते निश्चित समजत असले पाहिजेत. परंतु ही घोटचूक होय ! तीं दोनहि शुद्ध गुज-
 राती पत्रे होतीं. तसेंच प्रथमतः ‘सुनई समाचार’ (१८२२) व तदनंतर दहा वर्षांनीं
 ‘जामे जमशेट’ निघालें, अशी वस्तुस्थिति अगता रा. भाव्यानीं हा क्रम उलटा धरला
 आहे ! “ मुंबईत पार्शी वगैरे जमातीच्या प्रयत्नांने . हीं काढण्यात आलीं, ” असें
 रा. भावे सांगतात, पण पार्शी लोकाव्यतिरिक्त “ वगैरे जमाती ” त्यात कोणत्या होत्या ?
 दोनहि पत्रे पार्शी गृहस्थानींच वाढिली, परंतु पार्शी लोकांच्या ह्या गुजराती वर्तमान-
 पत्रांमधेचीं ग्रंथकर्त्यांना जरी बरोबर माहिती नमली, तरी महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रांच्या अभिनव
 उपक्रमाचें ‘केसरी’-संपादकाचें ज्ञान ह्यापेक्षा विस्तृत व विनचूक असावयास नको
 काय ? “ बाळशास्त्री याच्या संपादकत्वांने सन १८३२ मध्ये ‘दर्पण’ नामक पाक्षिक
 सुरू झालें, ” एवढ्या एका वाक्यानच त्यांनीं तो आय महत्वाचा वृत्तान्त संपविला आहे !
 ‘दर्पण’ हि फक्त पहिल्या निमाहीतच पाक्षिक असून त्यानंतर शेवटपर्यंत साप्ताहिक
 होतें. तेंहि केवळ ईंग्रजीतच निघे, अशी ग्रंथकर्त्यांची समजूत दिमते ! कारण, त्याचें
 स्वरूप ईंग्रजी-मराठी होतें एवढेंहि त्यांनीं सांगितलेले नाही ! मग तं किती वर्षे चाललें,
 कशा प्रभारचे लेख त्यात येत इत्यादि माहिती जर त्याम स्वतःलाच नमेल तर ती ते
 कोठून देणार ? तरीपण त्याच्या “रसिक शास्त्रमाहितीक” प्रकृतीस अनुसरून “ ‘दर्पणांत
 महाराष्ट्रचें हुबेहुब प्रतिबिंब उमटलें, ” “ ‘दर्पणा’ ने ईंग्रजी नवलाईचा आरसा महाराष्ट्र-
 वाचकापुढें धरला, ” अशाप्रकारें आणखी एतादें तरी वाक्य त्यांनीं घालावयास हवे होतें.
 कारण, “ त्याच्यामागून . . ‘प्रभाकर’ आपले किरण फेकूं लागला, ” असें सुरस
 वर्णन त्यांनीं केले आहे. आता भाऊ महाजनाचा हा ‘प्रभाकर’ ‘दर्पणा’मागून
 “ आठ वर्षांनीं ” निघाला, हे अंकागणित वर्ष-दीडवर्षांचेच चुकलें असल्यास शंभर
 वर्षांपूर्वीच्या तपशिलांत ही चूक अगदींच क्षम्य समजली पाहिजे ! वस्तुस्थिति मात्र
 अशी की, ‘दर्पणा’ चा जन्म जानेवारी १८३२ त झाला, आणि ऑक्टोबर १८४१
 मध्ये “ ‘प्रभाकर’ आपले किरण फेकूं लागला, ” तीच मोठ ‘ज्ञानोदया’ची. ते
 पत्र “ ‘प्रभाकरा’ नंतर एकाच वर्षांने सुरू झालें, ” असा त्याचा खुबीदार उल्लेख
 केला आहे. तें “ एकाच वर्षांने ” नव्हे, तर ‘प्रभाकरा’ नंतर एका नवमासानेच
 उदय पावले; परंतु ‘प्रभाकरा’ चा जन्म रा. भावे सांगतात त्याप्रमाणें ‘दर्पणा’ नंतर
 “ आठ वर्षांनीं ” धरल्यास ही तीन महिन्यांची चूक पावणेनीन वर्षांची होते ! शिवाय
 रा. भावे समजतात त्याप्रमाणें ‘ज्ञानोदय’ हे आरंभी कित्येक वर्षे साप्ताहिक नसून
 खरोखर मासिकच होतें ! परंतु ही चूक त्याच्यापूर्वीपासून सर्वच लेखकांनीं केलेली आहे,
 असें त्यांम खचित सनाधान मानता येईल ! ‘इंदुप्रकाशा’चा शीतल प्रकाश मुंबईत
 फाकला, ” तें वर्षहि ते लिहितात त्याप्रमाणें १८६४ नसून १८६२ आहे ! शिवाय
 “ ‘इंदुप्रकाशा’चे पहिले संपादक विष्णु परशुराम पंडित, ” हीहि चूकच ! विष्णुशास्त्री
 पुढे दोन वर्षांनी त्या पत्राचे संपादक झाले, आणि त्यांना “ पहिले संपादक ” रा. भावे

बांनी बनविल्यामुळे 'इंदुप्रकाश'ला जन्म १८६४ मध्ये घ्यावा लागला आहे ! मुंबईत पहिले महाराष्ट्रीय इत्तात्र १८३६ मध्ये निघाल्यावर चांगली सतरा वर्षे उलटल्यानंतर " सन १८४९ त 'ज्ञानप्रकाश'ची प्राणप्रतिष्ठा " झालेली अमल्यामुळे " मुंबईच्या पाठोपाठ पुणेहि जावे " झाले, असे केवळ 'शीघ्रसाहित्यिक' गतीनेच म्हणता येते ! एरवी त्या काळांत पुणेकरांचे शोंप करीच गाढ होती, असे इतिहासज्ञ मांगतात !

ह्यानंतर पुढे रा. भावे महाराष्ट्रातील वृत्तपत्रांच्या इतिहासाचे कालखंड पाडतांना लिहितात :— " सन १८४९ साली ज्ञानप्रकाश निघाले तेव्हापासून १८८१ साली 'केसरी' पत्र सुरू झाले तोपर्यंत ३२ वर्षे लोटली. हा ३२ वर्षांचा पहिला कालखंड होय. " (पृ. ८९). म्हणजे, त्यांच्या मते महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रांचे 'ज्ञानप्रकाशपूर्व युग' हे 'इतिहासपूर्व युग' व म्हणूनच विस्मरणयोग्य समजले पाहिजे; किंवा रा. भाव्यांच्या महाराष्ट्रीय नियतकालिकांचे क्षेत्र हे मुळामुळेच्या खोल्याने मर्यादित आहे, असे तरी म्हटले पाहिजे ! कारण, त्यांनीच पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे पुणे जर मुंबईच्या पाठोपाठ सतरा वर्षांनी जागे झाले तर " दर्पण ते ज्ञानप्रकाश " असा पहिला कालखंड कल्पित्यास नवो होत काय ! किंबहुना 'केसरी' निघेपर्यंत तरी (१८३२ ते १८८१) पहिल्या अर्धशतकात मुंबईच्या 'दर्पण', 'प्रभाकर', 'धूमकेतु', 'इंदुप्रकाश' व 'नॅटिव ओपीनियन्' ह्या प्रमुख वृत्तपत्रांनीच महाराष्ट्रीय लोकजागृतीची पुरावाहिलेली अमृता वेळ 'केसरी' म केंद्रवर्ती कळून महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रांचे कालखंड ठरवू पाहणाऱ्या ऐतिहासिक बुद्धीला अशास्त्रीयच गणावयास नको काय ?

रा. बा. कृ. भावे यांनी 'शीघ्रसाहित्यादर्शा'च्या महाव्या प्रकरणांत 'महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध संपादक' वर्णिले आहेत. त्यात ते लिहितात :— " कै. विष्णु कृष्ण चिपळूणकर हे महाराष्ट्रांतील आधुनिक द्रष्टे होत. ... विष्णुशास्त्र्यांचा काळ हा पेशवाईच्या अस्तमानाचा काळ. ... असा विद्वान, गुणी, रसिक, देशभक्त, स्वार्थत्यागी व दूरदृष्टीचा पुरुष महाराष्ट्रास १८७४ सालाच्या सुमारास भेटला हे महाराष्ट्राचे सुदैवच समजले पाहिजे. विष्णुशास्त्र्यांनी स्वतः संपादक होऊन वर्तमानपत्र असे चालविले न ही. खरे पाहता ते वर्तमानपत्रे वाचताहि नसत ... केसरी व मराठा या दोन प्रसिद्ध वर्तमानपत्रांची त्यांनी स्थापना केली. तीं पर्यंत रा. वाघस्कर व टिळक या त्यांच्या निष्ठांनी चालविली. ते 'स्वतः' या दोन पत्रांच्या गुरुस्थानी राहिले. " (पृ. ९९)

'केसरी'—पठित्य रा. भावे यांनी आपल्या मूळ पुरपाळा " महाराष्ट्रांतील आधुनिक द्रष्टे " म्हणून मनोभावे स्मरावे व गौरवावे, हे माहजिकच नव्हे तर कांहींत अपरिहार्यहि नव्हे काय ? परंतु " विष्णुशास्त्र्यांचा काळ हा पेशवाईच्या अस्तमानाचा काळ, " असा अपूर्व व विलक्षण ऐतिहासिक शोध 'पेशवेकालीन महाराष्ट्रा'चे फतेह लावू शकतील ! त्यांच्याच कालगणनेप्रमाणे, त्या महापुरुषाचा अवतार १८७४ मध्ये 'जेव्हा' झाला, तेव्हा त्यांच्या परमप्रिय मुष्यनवरीत पेशवाईचा अस्त होऊन व शनिवारवाड्यावर 'यूनिव्हर्सल बँक' फटकू लागून अक्षरशः छप्पन वर्षे लोटली नव्हती काय ! आणि त्या पेशवाईच्या घोरनिद्रेतून महाराष्ट्रीय प्रथमतःच जागे करू

पाहणाऱ्या मुंबापुरस्थ महाविख्यात वाळशास्त्री जामेकरांना किंवा— ‘ केसरी ’-कार भाव्यांचे त्या महाराष्ट्रांतील वृत्तराज्याच्या आय काळखंडाविषयी गाढ अज्ञान असल्यामुळे— निदान पुष्पपत्तनस्थ ‘ लोकहितवादी ’ंना “ महाराष्ट्रांतील आधुनिक द्रष्टे ” म्हणावयाचे की विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांना ? पण हे त्यांचे ‘ द्रष्टेपण ’ त्यांनी त्यांच्या ‘ निबंधमाले ’तील विद्वनेवर व रामकृतेवरच अवलंबून ठेविले हे बरे केले. ‘ शीघ्रसाहित्य ’-कार स्पष्टच सांगतात की, “ विष्णुशास्त्र्यांनी स्वतः संपादक होऊन वर्तमानपत्र असे चालविले नाही, ” इतकेंच वाय, पण “ सरें पाहता ते वर्तमानपत्रें वाचीतहि नसत ! ” तरीपण ‘ केसरी ’- ‘ मराठा ’ पत्राची स्थापना करून ती त्यांनी आगारकर-टिळक ह्या शिष्यद्वयाच्या स्वाधीन केली, आणि “ ते स्वतः या दोन पत्रांच्या गुप्तस्थानी राहिले. ” दुर्दैवानें हे ‘ गुप्तस्थान ’ हि त्यांना केवळ वर्ष-महावर्षच लाभले हेहि विस्मय नये. तथापि वस्तुस्थिति अशी जरी असली, तरी जेंपयेंत के. वाळ-शास्त्री जामेकर यांची लोकोत्तर विद्वत्ता, भाषापांडित्य, असाधारण दूरदृष्टि, देशभक्ति, ‘ दर्पण ’- ‘ दिग्दर्शन ’द्वारा त्यांना केलेली लोकजागृति व मराठी भाषेची सेवा, आणि त्यांच्या सार्वजनिक जीवनचरित्रातून प्रकट झालेला स्वार्थत्याग ह्या प्रायः विष्णुशास्त्र्याच्या वयोमर्यादेतच दृष्टीस पडलेल्या श्रेष्ठगुणसंपत्तीचा शोध ‘ केसरी ’-कार भाव्यांना लागलेला नाही, तोंपयेंत त्यांनी आपल्या योगशेमकारक आराध्य कुलदेवतेचें भक्तिभावानें स्तोम माजवायें घ्यास आश्चर्य काय ? शिवाय त्यांनी ‘ महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध संपादक ’ मंडळीमध्ये रा.अच्युतराव कौल्हटकर ह्या एकाच पुण्याबाहेरील संपादकाचा समावेश करावा ग्रावस्तहि त्यांचे स्वतःचें कृपमदृक्त्व स्पष्टपणें निदर्शनास येत नाही काय ? अर्थात् निदान-पक्षी ‘ दर्पण ’- ‘ दिग्दर्शन ’ ह्या आय “ मराठी नियतकालिकाचे जनक ” गणिले गेलेल्या वाळशास्त्री जामेकरांची व विख्यात ‘ प्रभाकर ’- ‘ धूमकेतु ’द्वारा सुमारे वीस वर्षे महा-राष्ट्रांतील लोकमत जागृत करणाऱ्या सुप्रसिद्ध माऊ महाजनाची ‘ महाराष्ट्रांतील प्रसिद्ध संपादकां ’मध्ये गणना न करणाऱ्या ‘ शीघ्रसाहित्यादर्श ’-कारांनी आपला सातिवैत पुणेंरी धागा चागला राखला, असेंच म्हणावयास नको काय ?

‘ शीघ्रसाहित्यादर्श ’-कर्त्यांनी आपली विद्वत्ता पुढील सातव्या प्रकरणातहि चांगली सिद्ध केली आहे. मराठी नियतकालिकाचें वर्णन करताना ते लिहितात.— “ मराठीतील पहिलें मासिक सन १८४४ साली निघाल्याचा माग लागतो. त्याचें नांव ‘ उपदेशचंद्रिका. ’ नावावरून संपादकाचें उदात्त भ्येय समजून येतें. हें मासिक थोडी भजल चालूच विराम पाडलें असायें त्यानंतर संपादकाच्या लैकिकारागतर उभाचा उद्देश्य करावासा वाटतो असें मासिक ‘ विचारलहरी. ’ त्याचे संपादक पुण्यांतील प्रख्यात पंडित व रसिक प्रयत्नकर कृष्णशास्त्री चिपळूणकर. विचारलहरी १८५२ मध्ये पुण्यास उघडूं लागल्या व थोड्याच काळांत उसळारग्याच्या थांबल्या. ज्यांच्या कर्त्याची कीर्ति मांडी व कामगिरी अलौकिक झमे मासिक ‘ निबंधमाला ’ व त्याचे संपादक कृष्णशास्त्रीचे पुत्र विष्णुशास्त्री ” (पृ. ३०३). पुढें पृ. ३०५ वर ते सांगतात.— “ मासिकांना मुरुन महाराष्ट्रात ‘ उपदेशचंद्रिका ’ हिनें सन १८४४ साली केली, त्यास ९५ वर्षे झाली. या

काळांत १९२० सालापर्यंतचे टप्पे विविधज्ञानविस्तार (१८९८), निबंधमाला (१८७४), ग्रंथमाला (१८९४), मासिक मनोरंजन (१८९५) ते चित्रमयजगत् (१९११), असे प्रसिद्ध मासिकांच्या नांवावरून पडतात. ”

आतां ‘उपदेशचंद्रिका’ हे “मराठीतील पहिलें मामिक सन १८४४ साली निघाल्याचा माग लागतो, ” हा अपूर्व शोध ‘शीघ्रसाहित्यादर्श’-कारानी आपल्या प्रस्तुत ग्रंथासाठी खास लावलेला दिसतो ! हा “माग ” त्यांना कोठें पसा लागला, हे ते साधार सांगते तर इतर अज शोधकाना मार्गदर्शन केल्याचें श्रेय तरी त्यास लाभलें असतें ! परंतु लो. टिळकांच्या पन्थान् ‘केसरी’च्या संपादकानर्थे विद्वता व शास्त्रीय लेखन ह्या गुणापेक्षां रसिकता व साहित्यिक लेखन ह्या गुणांचें मोल व साहचर्य पुष्कळच वाढल्यामुळे, मराठीतील पहिलें मासिक कोणतें आणि नें केव्हा निघालें ह्याचा खरा शोध घेण्याचे परिश्रम करण्यापेक्षा ‘उपदेशचंद्रिका’ ह्या “ नावावरूनच संपादकाचें उदात्त ध्येय समजून येतें, ” अशी त्या मामिकाची एकीह अंक न पाहताच सुरस ‘शीघ्रसाहित्य’-निर्मिती करणें केव्हांहि सुलभ होय. कारण, हे “ उदात्त ध्येय ” वाळगणाच्या आद्य मराठी मासिककाराचा नामनिर्देशहि केलाच पहिले जे असं नाहीं ! तसेंच हें मासिक किती वर्षे चाललें ह्याची तिळमात्र माहिती नसताहि बहुतेक मराठी मासिके अल्पजीवीच असतात हें लक्षांत घेऊन, “ हें (‘उपदेशचंद्रिका’) मासिक थोडी मजल चालूनच विराम पावले असावें, ” असें सुलभ साहित्यिक अनुमान निर्धास्तपणें काढण्यास अडचण पडत नाहीं ! आजकालच्या ‘केसरी’-काराच्या लिखाणात साहित्यभंगाराला महत्त्व कसें आहे तें रा. भावे याच्या पुढील वाक्यावरूनहि चटकन घ्यानांत येतें. ‘विचारलहरी’ हें कालदृष्ट्या मराठीतील दुसरें मासिक कल्पून ते आपली रसिकता पुढीलप्रमाणें प्रकट करितातः—“विचारलहरी १८५२ मध्ये उसळूं लागल्या व थोड्याच काळात उसळक्याच्या थाबल्या. ” येथेहि पुन तोच प्रकार ! विष्णु-शास्त्र्यांचे वडील कृष्णशास्त्री ह्या “रसिक” ग्रंथकारानें काढल्यामुळेच “संपादकाच्या लौकिकान्तर ” त्याचा उल्लेख करावयाचा. मग तें वस्तुतः मासिकाऐनजी पक्षिक असलें तरी चालेल, आणि दीडशेन वर्षेहि न टिकण्याइतकें ते दुर्बल असलें तरी त्या ग्रंथ ‘विचारलहरी’ एकदम पुण्यास “उसळूं लागल्या व थोड्याच काळात उसळक्याच्या थाबल्या, ” असें कल्पाद्भुत वर्णन रसिकतेनें केले म्हणजे झालें ! तथापि रा. भावे याची बालबाल छात्री असल्यामुळे ते पुनः सांगतातच की, “ मासिकाना सुरुवात महाराष्ट्रात ‘उपदेशचंद्रिका’ हिने सन १८४४ सालीं केली, ” इतकेंच नव्हे तर “ त्यास ९५ वर्षे झाली ! ” पण ‘उपदेशचंद्रिका’ १८४४ मध्ये निघाल्यापासून ‘शीघ्रसाहित्यादर्श’त १९३९ साली ती शिरपर्यंत ९५ वर्षे झाली, हा बाळगणांतील तोंडचा द्विशेव म्हणजे संशोधन नव्हे ! चतुरिपति अशी की, ‘दिग्दर्शन’ हें मराठीतील पहिलें मासिक १८४० मध्ये निघालेलें असतां तें १८३७ मध्ये निघालें, एवढीच चूक आजपर्यंत पुष्कळांनी केली, पण १८४४ मध्ये निघालेली ‘उपदेशचंद्रिका’ हेंच मराठीतील पहिलें मामिक होय, हा अद्वितीय शोध फक्त रा. भावे यांचाच आहे ! तसेंच प्रसिद्ध मामिकांच्या नांवावरून ठरविलेले टप्पेहि जुन्या नियतकालिकाबंधांनी त्यांचें गाढ अज्ञान दर्शवितात. कारण, अल्पजीवी ‘उपदेशचंद्रिके’-

पासून 'विविधज्ञानविस्तार' जन्मम येईपर्यंतच्या काळात 'मराठी ज्ञानप्रसारक' नांवाचें एक प्रसिद्ध मासिक १८५० पासून पुढें सोळा वर्षे चाललें होतें, ह्या गोष्टीची त्यांच्या दादहि नाही ! मग कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांनी १८४० मध्ये काढिल्लें 'दिग्दर्शन' हे मराठीतील पहिले मासिक त्यास केंद्रून विदित अमणार ? 'विविधज्ञानविस्तार' १८६७ मध्ये निघालेले अमतां 'सुलभसाहित्यादर्श' - निर्माते त्याचा जन्म १८६८ साली झाला 'अमे समजतात, हादि त्याचा एक लहानसा जोषय होय. तथापि ह्या ठिकाणी ग्रंथकर्त्यांकडून एक मोठा प्रमाद केला घडला न कळें ' ' ' ' ' चित्रमयजगत् 'चा 'टप्पा' दोन तपें टिकल्यानंतर १९३५ साली 'केसरी' - कारांनी 'सह्याद्रि' मासिकाचा अपूर्व उपक्रम करून राजकारणाप्रमाणें साहित्यकारणातहि आपलें पुरीणत्व प्रस्थापित केलें, आणि त्यामुळे 'मराठी नियतकालिकांच्या इतिहासांत' ह्या पुढील बालखंडास म्हटलें तर 'सह्याद्रिखंड' असें सार्थ नामाभिधान देता येईल, 'अशी नोंद 'शीघ्र साहित्यदर्श'त त्यांनीं करणें अवश्य नव्हतें वाग ?

‘ इतिहासाचार्य ’ वि. का. राजवाडे यांचें कै. बाळशास्त्री

जांभेकर यांच्याविरुप्यां ऐतिहासिक ज्ञान

आतांपर्यंत कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र व कार्य ह्यासंबंधी गेल्या शंभर वर्षांत ज्यांनीं ज्यांनीं थोडेबहुत लेखन केलें आद्दे असें मुमारे पाचपचास प्रसिद्ध लेखक आपण हट्टीवाचून घातले, त्यांच्याव्यतिरिक्तहि रे. बाबा पद्मनजी, वि. मो. महाजनि, चि. वि. वैद्य, श्री. कृ. बळिहटकर प्रभृति कितीतरी लहानमोठ्या लेखकांनी प्रसंगवशात् त्या थोर पुरपाचा नामोचार केलेला आढळतो. परंतु हे असंख्य निर्देश एकत्र करण्यापासून शाली त्यापेक्षा अधिक किंवा वेगळी अशी कांही फळनिष्पत्ति होण्यासारखी नाही. अर्थात् हे प्रदीर्घ मिहावलोकन आतां संपविलें पाहिजे, परंतु तमें करण्यापूर्वी सरतेशेवटीं अखिल महाराष्ट्रांत 'पुरातत्त्वभूषण' - 'इतिहासाचार्य' म्हणून ज्यांचें नांव अगंड गाजत आहे, आणि ज्याच्या लेखांतील मूल्यमपनावरून आपल्यातील प्रसिद्ध पुरपाची योग्यता घरेष मुनिश्रित लोक आजकाल अवमावीत अमतात, त्या रा. वि. का. राजवाड्यांना तरी बाळशास्त्री जांभेकर यांच्याविरुप्यां कितपत यथार्थ ज्ञान होतें, आणि त्यांनीं त्यांच्यासंबंधां बरेच काय अभिप्राय व्यक्त केला आहे त्याचें परीक्षण करणें अत्यंत अवश्य आहे. कारण, - तमें कै. बाळशास्त्री प्रस्तुत उपोद्घाताची फलश्रुति पूर्ण शाली असें म्हणता येणार नाही.

तथापि 'इतिहासाचार्य' राजवाडे यांच्यामारुखा गेल्या पिढीतील असामान्य बहुश्रुत विद्वानास व संशोधकागमुदां कै. बाळशास्त्री यांचें चरित्र व आधुनिक महाराष्ट्रातील थोर पुरपासंबंधील त्यांचें वास्तविक स्थान ह्याविरुप्यां यथार्थ कल्पना होनी, असें त्यांच्या लेखनावरून दिसत नाही. 'मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें-खंड १' (१८९८) ह्या ग्रंथाला त्यांनीं जी मार्मिक प्रस्तावना लिहून इतिहासग्रंथांतील आपला अपूर्व अधिकार प्रथमतःच प्रस्थापित केला तिचा आरंभ पुढीलप्रमाणें आहे:—

‘राजस्थानाचा इतिहास’, ‘गुजरात देशाचा इतिहास’, ‘गानिमतजी लढाई’ इत्यादि उद्बोधक मराठी ग्रंथांनी महाराष्ट्रीय वाचकवर्गात पूर्वेजांच्या इतिहास-विषयी आदर उत्पन्न करण्याच्या ह्या लोकहितेच्छु पुराणाची “इतिहासाची आस्था” त्याचा नामनिर्देशादि टाळण्याइतकी छुद्र समजावयाची काय ?

परंतु ‘इतिहासाचार्थ’ राजवाड्याचो ऐतिहासिक दृष्टि विकारवशतेमुळे कोठे कोठे किती विकृत व दूषित होते हे त्याच्या सहाय्या खडाच्या प्रस्तावनेतील पुढील जळ-जळीत उद्गारांवरून दिसून येईल. १८५७ मधील ऐतिहासिक घटनेस उद्देशून ते म्हणतात:- “जुन्याच्या अभिमानानें व स्मरणानें येणारा सद्गज त्वेवहि ह्या कुळहीन, राष्ट्रहीन, व समाजहीन लोकाच्या ग्रंथीं नव्हता. भाऊ दाजी, विनायकराव वासुदेवजी, नाना मोरोजी, दादोबा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री चिपळोणकर, केरो लक्ष्मण छत्रे, शंकरचंद्र विद्यासागर, दिनकरराव रानडे [नव्हे- राजवाडे] सालरजय, टी. माधवराव, विधनाथ नारायण मंडलिक, विधाम रामजी धोले, बगैरे कारकुनी पेशाची राष्ट्रहीन आत्मशिक्षित शेंकडो मंडळी ह्याच युगांतोळ होती. तर्षण दादामाई मोरोजी ह्या राष्ट्रीय आणीबाणीच्या प्रसंगी स्वदेशीय स्वदेशीयावरिता नोकऱ्या मागण्याच्या अर्जेदारीत गुंतले होते. असल्या मंडळीं सा स्वदेश, समाज व स्वैतिहान त्याची, नातवरी काय होय ! स्वदेशाच्या इतिहासाचा नाव घेण्यासारखा एकहि ग्रंथ ह्या चाळीस वर्षांत झाला नाही मौरिमवृत्त स्वेतिहासाचो निदा व डफ्फृत स्वेतिहासविकृति ह्या कालात सर्वमान्य झालेली होती ! ” अर्थात् डॉ. भाऊ दाजी, प्रो. दादामाई मोरोजी, प्रो. केरनाना छत्रे, रावसाहेब मंडलिक प्रभृति तत्कालीन प्रथम श्रेणीतील विद्वान, शास्त्रज्ञ, संशोधक व स्वाभिमानी सार्वजनिक नेते म्हणून गणिले गेलेल्या महाजनांना “ कारकुनी पेशाची, ” “ कुळहीन, राष्ट्रहीन व समाजहीन ” मंडळी म्हणून संबोधणाऱ्या ह्या धाडशी, स्वयंमन्य प्रतिभेपै खरोखर चौतुक्य करावयास नवी काय ? प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर हे आपल्या सुदैवानें १८५७ पूर्वी वाकरा वपें परलेव-वासी झाले म्हणूनच केवळ इतिहासाचार्यांच्या पूर्वोक्त “ कुळहीन, राष्ट्रहीन व समाजहीन ” कारकुनीयांच्या शुद्धीतून सुटके म्हणायचे ! परंतु राजवाड्याच्या ह्या खेलक्या नामावळीतून ‘लोकहितवादी’ गोपाळराव देशमुख वगैरे ह्याच निसटले कोण जाणे ! तेहि डॉ. भाऊ दाजींच्याइतकेच जुने आणि त्याचे पराकामी गुरुवर्ध ‘माला’-अर विष्णुशास्त्री बांजकरून पूर्वीच चांगले झोडपले गेले होते !

ह्याच प्रस्तावनेत रा. राजवाडे पुढे दोन पृष्ठे टाहून लिहितात:- “इतिहासाच्या उपांगांपैकी पौराणिक म्हणून जो भाग आहे, त्यावर भाऊ दानी, भगवानलाल इंदाजी [नव्हे-इंदजी], राजेंद्रलाल मित्र, डॉ. भोंडारकर, रा. रा. देवदत्त रामकृष्ण भोंडारकर, तेलंग, मंडरीक, प्रो. पाटक, व लोकमान्य टिळक यांनी आंग्लो-इंडियन व युरोपीयन विद्वानांच्या अनुपंगानें विचित्र न्याय्य गेल्या ऐनी वर्षांत केला आहे. परंतु हा, म. ज. म. म. परभाषाद्वारा झालेला आहे. पुराणेतिहासाची गाधने व त्यांच्यावर टीका अद्य. पि भरठात प्रविष्ट होऊ लागल्या नाहीत, ग्रंथमालेच्या द्वारांवांही उदीक मराठी दालालेय व हाववट मो मराठीतून प्रसिद्ध करण्याचा उपयम केला आहे. ” पुनः त्याहि स्पष्टी फ.

बाळशास्त्री जांभेकरांचा आद्य नामोच्चार करण्याचा अपरिहार्य प्रसंग असता तो राजवाडे यांनीं केलेला नाही, त्याअर्थां हा प्रकरादि अज्ञानतःच घडला आहे, असें म्हणावयास नको काय ? कारण, त्यांनीं जर बाळशास्त्र्याचे तत्पूर्वी पन्नास वर्षे मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये प्रसिद्ध झालेले अनेक लेख मुळान पाहिलेले असते, किंवा पुढील मराठी शिलालेखमुद्रा त्यांनींच आपल्या 'दिग्दर्शन' मासिकांत १८४० मध्ये नमुन्यामाठी छापिलेला होता हें जर त्याम प्रत्यक्ष अवगत असतें, तर अशा प्रकारचा बाळशास्त्र्याच्या नावाचा अनुप्रेम ठिकठिकाणीं गेभवता ना !

रा. राजवाड्याच्याकडून चुकीचें किंवा निराधार विधान होणें अशक्य आहे, अशी प्रामाणिक समजूत असणाऱ्यांनीं त्याचें खालील विधानहि नीट नव्हाळून पाहावें. टाणें मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या नवव्या वार्षिक समारंभाचे मुख्य वक्ते म्हणून ता. २३ जुलै १९०२ रोजी केलेल्या भाषणात ते सांगतात — “ शास्त्रीबोवाशिवाय [म्हणजे विष्णु-शास्त्री चिपळोणकर] डॉ. भाऊ दाजी, जांभेकरशास्त्री, ह्या गृहस्थानीं मराठींत ग्रंथ लिहिले ह्.” येथें आद्य मराठी ग्रंथकाराचा निर्देश करीत असतां, इतिहाससंशोधक राजवाड्यांनीं डॉ. भाऊ दाजींचा उच्चार बाळशास्त्र्याच्या पूर्वी करावा, हें एक माथर्थे अनान तर ठरेंच, परंतु डॉक्टरमहाशयानीं एवाह मराठी ग्रंथ लिहून छापिलेला कधीं कोणाकडे विदित नसता “ ह्या गृहस्थानीं मराठींत ग्रंथ लिहिले, ” असें निराधार व असत्य विधान त्यांनीं केलें आहे, हा त्याचा केवळ मत्स्यापलाप व इटपेगिरी नव्हे काय ?

‘ मराठ्यांच्या इतिहासार्थी साधनें, खंड ८ ’ (१९०३) च्या प्रस्तावनेंत, आपल्यातील पहिल्या प्रतीचे विद्वान् भाषणात व लेखनात इंग्रजी भाषेचा प्रामुख्याने आश्रय करीत असल्यामुळे स्वभाषेची हानि कशी होते ह्या मुद्द्याचें विवेचन करीत असता रा. राजवाडे यांनीं एक नामावली दिली आहे तींत मात्र कै. बाळशास्त्री जांभेकर याचा नामनिर्देश त्यांनीं कालक्रमानुसार बिनचूक केला आहे. ते लिहितातः— “ भाषाविचाराचें साधन आहे तेव्हां स्वभाषा स्वदेशातील विचारी पुण्याच्या विचाराचें साधन असावें हें उचित होय. हे विचारी लोक परभाषेंत आपले विचार प्रकट करूं लागले तर त्यांनीं स्वभाषेचा मोठा अक्षय्य अन्याय केला असें होतें. ... असे गृहस्थ आपल्या देशात गेल्या पंचाशदी वर्षांत बरेच झाले. पैकीं बिल्लेकांची नावनिशी त्यांनीं केलेल्या काहीं ग्रंथ व निबंध यांमह पुढील पिढ्यांच्या स्मरणार्थ येथें देतांः—

नांव	इंग्रजी ग्रंथ व लेख	मराठी ग्रंथ व लेख
१ बाळशास्त्री जांभेकर	दोनतीन तात्पर्यटांवर निबंध	लहानमराठी व्याकरण, इति- हासाचें भाषातर, वगैरे.
२ दाशेबा पांडुरंग	स्वीडनजुर्गच्या मतांवर विचार	मोठें व्याकरण व त्याची पूरणिका इत्यादि. ”

प्रस्तुत यादींत ह्या दोन नावांनंतर क्रमशः ३ विश्वनाथ नारायण नंदलिक, ४ महादेव मोरेश्वर कुंटे, ५ शंकर पांडुरंग पंडित, ६ काशिनाथ त्रिविक्रम तेलंग, ७ महादेव गोविंद रानडे, ८ डॉ. भांडारकर प्रभृति चौदाजणांची नांवे केलेली आहे; परंतु डॉ. भाऊ

“पूर्वजांच्या इतिहासाची आस्था महाराष्ट्रांत अलीकडील तीसपस्तीस वर्षांत नव्याने झाली आहे.

(अ) युनिव्हर्सिटी स्थापन होण्यापूर्वी दादोबा पांडुरंगादि जी मंडळी झाली त्यांचा काल शालोपयोगी लहानमोठी पुस्तके रचण्यात गेला. इतिहासाची साधने शोधून काढण्याच्या कामी हळूहळू दाखविण्यापलीकडे त्यांच्याहातून विशेष कांही झाले नाही. तरी पूर्वजांचा सरा इतिहास असावा अशी इच्छा त्यावेळी त्या लोकांना झाली हे त्या हळूहळूवरून अनुमानता येते.

(ब) डॉक्टर भाऊ दाजी, विधनाथ नारायण मंडळीक, उमियाशंकर याज्ञिक, कृष्णशास्त्री गोडबोले इत्यादि मंडळींनी त्या काली हिंदुस्थानाच्या प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहासाविषयी बरेच लिहिले आहे; परंतु महाराष्ट्राच्या अलीकडील इतिहासाकडे, फातर राहू याच पण थोडे देखील, लक्ष देण्यास त्या मंडळीला फुरसत झाली नाही.

(क) युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यानंतर, युरोपदेशातील देशाचे प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास वाचून इतिहासाविषयी स्पष्ट व उदात्त कल्पना नव्या विद्वानांना याव्या हे साहित्यिक होते. ”

‘इतिहासाचार्य’ राजवाण्यांचे लेखन म्हणजे अत्यंत शास्त्रमुद्र व केवळ वेदवाक्य अशी पुष्कळांची समजूत आहे; परंतु हे त्यांचे लिखाण कित्येक ठिकाणी कच्छ्या माहितीवर आधारलेले, एकामो, स्वयंमन्य दडपेगिरीचे, किंवा सत्यापलाप करणारे मुद्रा असते, हे निश्चयन चालूपास नाही. वर पहिल्याच सुवाचे तीन पोटविभाग करून (अ) व (ब) मधील स्थिति “युनिव्हर्सिटी स्थापन होण्यापूर्वी”ची आणि (क) मधील स्थिति “युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यानंतर”ची म्हणून त्यांनी वर्णिली आहे. परंतु सुचई युनिव्हर्सिटीची स्थापना १८५७ मध्ये झाली, आणि (ब) मध्ये उल्लेखिलेले “उमियाशंकर याज्ञिक” हे डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांचे सहाध्यायी असून त्यांच्याच बरोबर आद्य दक्षिण फेलो मंडळीपैकी एक नेमिले गेले होते, असे अभ्यासवाम आढळून येईल. शिवाय राजवाण्यांना येथे “जव्हेरीलाल याज्ञिक” हे अभिप्रेत असता त्यांनी त्यांच्या बंडेलांचे “उमियाशंकर” हे नांव चुकीने घेतले आहे ! बरे, “युनिव्हर्सिटी स्थापन होण्यापूर्वी दादोबा पांडुरंगादि जी मंडळी झाली” त्यांच्यामध्ये दादोबांच्या व्यतिरिक्त दुसरी कोण कोण प्रसिद्ध मंडळी समाविष्ट समजावयाची ? त्या सत्रात बाळशास्त्री जामेकर हेच सर्वांमुळे अत्यंत प्रख्यात व अग्रगण्य नव्हते काय ? मग त्याचा नामनिर्देश दाखून दादोबा पांडुरंगांना त्यांनी येथे नामोचार केला आहे ह्यावरून काय अनुमान होत ? पुनः (ब) मध्ये “डॉक्टर भाऊ दाजी” याचा निर्देश त्यांनी प्रथमतः केला आहे. येथेही बाळशास्त्र्यांचे स्मरण राजवाण्यांना झालेले नाही ! तेव्हा ‘इतिहासाचार्या’च्या समजुतीप्रमाणे ते पूर्वीक मंडळीच्या मानने छुर व अनुपेक्षणीय होत, अर्गेच म्हणावयास नको काय ? तथापि हे त्यांचे अज्ञान सम्य बसे ! प्रस्तुत ऐतिहासिक प्रस्तावना १८९८ मध्ये प्रिंटिलेली असून तेव्हा कांही नाही तरी रा. घा. ना. देवहूत महेश्यांचे ‘फे. याळ भगाधर शास्त्री जामेकर यांचे चरित्र’ प्रसिद्ध होऊन चारपाच वर्षे झाली होती, आणि

स्वनः विघनाधर्षन राजवाडे हे पयतिशांतील असाधारण बहुश्रुत पदवीधर आणि चरित्रो-
तिहासादि ग्रंथाकडे पट्टाभानें पाहणारे ' भाषांतर ' मागिकाचे विद्वान् संपादक म्हणून
प्रसिद्धीस आले होते. बरें, तमें बारकाईने पाहिल्याम इतिहास व ऐतिहासिक संशोधन ह्या
क्षेत्रांत दादाबा पांडुरंगाचें नाव त्यांनी घेण्याचेंच प्रयोजन काय ? दादाबांनी ' मराठी
भाषेचें व्याकरण ' (आणि त्याच्याच पोटी त्याचें ' लघुव्याकरण ' व ' पूरणा ')
हो पुस्तकें मोडताना) ह्याव्यतिरिक्त दुसरी प्रसिद्ध " शालोपयोगी पुस्तकें " तरी कोणती
रहिली ? किंबहुना केवळ शालोपयोगी पुस्तकांकर ह्या संकुचित दृष्टीने व कालानुक्रमे पाहू
गेले तरीहि ' चालव्याकरण ', ' शब्दसिद्धिनिबंध ', ' भूगोलशास्त्र ', ' इंग्लंड
देशाची वखर ', ' हिंदुस्थानाचा इतिहास ' इत्यादि अनेक अभ्यसनीय विषयावर
प्रथमतःच मराठी ग्रंथरचना करणारे बाळशास्त्री हे अग्रगण्य व अधिक महत्त्वाचे ग्रंथकार
ठरत नाहीत काय ? आणि जुन्या विद्वन्मंडळीने त्यास तसे मानिलेले नाही काय ? त्यातून
प्रस्तुत स्थळी रा. राजवाड्यांना " पूर्वजांच्या इतिहासाची आस्था महाराष्ट्रात " प्रथमतः
कोणी दाखविली हा शोध प्रामुख्याने कर्तव्य असता, त्यांनी ह्या प्रसंगी बाळशास्त्री जांभेकर
यांच्या नामोचार प्रथमतः करणें अपरिहार्य होय, इतकी त्यांची ह्या क्षेत्रातील कामगिरी
संस्मरणीय झालेली नाही काय ? त्यांनी रचिलेल्या ' हिंदुस्थानाचा इतिहास ' व
' हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याचा इतिहास ' ह्या मराठीतील आद्य पाठ्य
पुस्तकावस्वरूप मंडलिक, भांडारकर, रानडे, तेलंग हेच काय, पण स्वतः रा. राजवाड्यांचें
पूज्यपाद विष्णुशास्त्री चिपळोणकर यांचाहि स्वदेशोतिहासाचा प्रथम परिचय झाला होता,
हें त्याम विदित नाही काय ? तमेंच बाळशास्त्री जांभेकर हे सुप्रसिद्ध डॉ. भाऊ दाजी यांचे
महाविद्यालयीन गुरू असून त्यांच्यापामूनच त्यांना प्राचीनोतिहासाचें संशोधन करण्याची
स्फूर्ति मिळालेली नव्हती काय ? अर्थात् बाळशास्त्री हे केवळ महाराष्ट्रातीलच नव्हे, तर
अपेक्ष भारतातील आद्य एतद्देशीय पुरातत्त्वसंशोधक म्हणून पूर्वीच गाणिले गेलेले अमतां,
" त्याचा नामनिर्देश पूर्वीच महत्त्वाच्या स्थळी न करणें हें इतिहासाचार्यांना कम काय
शोभेलें हें मुजानीच पाहावें ! "

कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचा वरील संदर्भांत लटक अनिर्देश हा जसा अज्ञान-
मूलक किंवा अमसंक्रमपणाचा समजला पाहिजे, तसा इतिहाससंशोधक राजवाड्यांनी
' लोकहितवादी ' चा ह्या प्रमेगांने उच्चार न करणें हेहि काहीमें चमत्कारिक नव्हे काय ?
कारण, तेहि डॉ. भाऊ दाजींच्याच वयाचे असून त्यांच्याप्रमाणें युनिव्हर्सिटीपूर्व
शिक्षणक्रमातील एक विख्यात इतिहासज्ञ नव्हते काय ? आणि ' ऐतिहासिक गोष्टी ',

* " रंगाध्यान एतद्देशीयानर्थे शिकालेतत काय ते एके बाबु राईखाल भिव.
आपल्या देशांत शिलालेख घातून रंगांच्यावर तर्कसूत्र बांधण्यास पाहिल्याने बाळ
गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांनी छुरघात केली. ते काम पुढें त्यांच्यापाठीं डॉ. भाऊ दाजी,
रावसाहेब मंडलिक, रामकृष्णधर्षन भांडारकर, काशिनाथधर्षन नेरग व रंहराव पंडित यांनी
तयेंच यत्किंचिदशी कमी न पडूं देता चालविलें. "

रा. रा. भागवत - ' मराठावंशवर्धी चार उडूगार ' (१८८७), पृ. १९७

‘राजस्थानाच्या इतिहास’, ‘गुजरात देशाच्या इतिहास’, ‘पानिपतची लढाई’ इत्यादि उद्बोधक मराठी ग्रंथांनी महाराष्ट्रिय वाचकवर्गात पूर्वजांच्या इतिहास-विषयी आदर उत्पन्न करण्याच्या ह्या लोबहितेच्छु पुरुषांनी “इतिहासाची आस्था” त्यांचा गामनिर्देशादि टाळण्याइतकी सुत्र समजावयाची काय ?

परंतु ‘इतिहासाचार्य’ राजवाड्याची ऐतिहासिक दृष्टि विकारवशातेमुळे कोठे कोठे किती विवृत व दूषित होते हे त्यांच्या सहज्या खंडाच्या प्रस्तावनेतील पुढील जळ-जळीत उद्गारावरून दिसून येईल. १८५७ मधील ऐतिहासिक घटनेस उद्देशून ते म्हणतात:— “जुन्याच्या अभिमानाने व स्मरणाने येणारा सहज त्वेपहि ह्या कुलहीन, राष्ट्रहीन, व समाजहीन लोकांच्या ठायी मढता. भाऊ दाजी, विनायकराव बासुदेवजी, नाना मोरोजी, दादाबा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री चिपळोणकर, केरो लक्ष्मण छत्रे, शंकरचंद्र विशासागर, दिनकरराव रानडे [नव्हे— राजवाडे] सालरजंग, टी. माधवराव, विश्वनाथ नारायण मंडलिक, विश्राम रामजी घोले, बगेरे धारवनी पेशाची राष्ट्रहीन आत्मशिक्षित शेंकडी मंडळी ह्याच युगातील होते. तरुण दादाभाई मोरोजी ह्या राष्ट्रीय आर्णावाभ्यांच्या प्रसंगी लढनांत स्वदेशीयावरिता नेक्या मागण्याच्या अर्जेदारीत गुंनले होते. असल्या मंडळी ला स्वदेश, समाज व स्वैतिहास ह्यांची मातवरी काय होय ! स्वदेशाच्या इतिहासाचा नाव घेण्यासारखा एकही ग्रंथ ह्या चालीस वर्षांत झाला नाही. भौरिसृष्ट स्वैतिहासाची निंदा व डफूट स्वैतिहासविवृति ह्या काळात सर्वमान्य झालेली होती ! ” अर्थात् डॉ. भाऊ दाजी, प्रो. दादाभाई मोरोजी, प्रो. वेरुनाना छत्रे, रावसाहेब मंडलिक प्रभृति तत्काळीन प्रथम श्रेणीतील विद्वान्, शास्त्रज्ञ, संशोधक व स्वाभिमानी तार्कजिनिक नेते म्हणून गणिले गेलेल्या महाजनना “कारकुनी पेशाची,” “कुलहीन, राष्ट्रहीन व समाजहीन” मंडळी म्हणून संशोधनाच्या ह्या धाटशी, स्वयमन्य प्रतिभेचे खरोखर औतुकष करावयास नको काय ? प्रो. याज्ञास्त्री जाभेकर हे आपल्या सुदैवाने १८५७ पूर्वी वफारा पण परलोक-वासी झाले म्हणूनच केवळ इतिहासाचार्यांच्या पूर्वीक “कुलहीन, राष्ट्रहीन व समाजहीन” कारकुत्याच्या झुडीतून सुटले म्हणावचे ! परंतु राजवाड्याच्या ह्या दोलक्या नामावळीतून ‘लोकहितवादी’ गोपाळराव देशमुख वगैरे काय निनटले बोंग जाणे ! तेहि डॉ. भाऊ दाजींच्यास्तकेच जुने आणि त्यांचे पराक्रमी गुरुवर्ग ‘महा’-कार विष्णुशास्त्री याज्ञकेंद्रन पूर्वीच चांगले झोडपले गेले होते !

ह्याच प्रस्तावनेत रा. राजवाडे पुढे दोन पृष्ठे टावून लिहितात:— “इतिहासाच्या सर्वांगांपैवी पौराणिक म्हणून जो भाग आहे, त्यावर भाऊ दाजी, भगवानलाल द्वेजी [नव्हे—शेडजी], राजेंद्रलाल मिश्र, डॉ. माडरकर, रा. रा. देवदत्त रामकृष्ण भांडारकर, सेलंग, मंडलिक, प्रो. पाटक, व लोकमान्य टिळक यांनी आंग्लो-इंडियन् व युरोपीयन विद्वानांच्या अनुगमने किंचित् व्यागंग गेल्या ऐसी वर्षांत केला आहे. परंतु हा सर्व व्यागंग परबापेढारा झालेला आहे. पुराणेतिहासाची साधने व त्यांच्यावर टीका अद्यापि मराठीत प्रसिद्ध होऊं लागल्या नाहीत. प्रथमानेच्या द्वारा कांही सदीक मराठी शिलालेख व ताब्याट भी मराठीतून प्रसिद्ध करण्याचा उपक्रम केला आहे. ” पुनः त्याहि स्पष्टी फे.

बाळशास्त्री जांभेकरांचा आद्य नामोच्चार करण्याचा अपरिहार्य प्रसंग अमतां तो राजवाडे यांनीं वेळेला नाहीं, त्याअर्थी हा प्रकारहि अज्ञानतःच घडला आहे, असें म्हणावयास नको काय ! कारण, त्यांनीं जर बाळशास्त्र्याचे तत्पूर्वीं पन्नास वर्षे मुबई रॉयल् एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये प्रसिद्ध झालेले अनेक लेख मुळात पाहिलेले असते, किं-
वहुना पहिला मराठी शिलालेखमुद्रा त्यांनींच आपल्या 'दिग्दर्शन' मासिकात १८४० मध्ये नमुन्यामाठी छापिलेला होता हें जर त्यास प्रत्यक्ष अवगत असतें, तर अशा प्रकारचा बाळशास्त्र्याच्या नावाचा अनुपेक्ष टिकटिकाणीं संभवता ना !

रा. राजवाड्याच्याकडून चुकीचें किंवा निराधार विधान होणें अशक्य आहे, अशी प्राभाषिक समजून असणाऱ्यांनीं त्याचें सालील विधानहि नोंद न्य हाडून पाहवें. ठाणें मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या नवव्या वार्षिक समारंभाचे मुख्य वक्ते म्हणून ता. २३ जुलै १९०२ रोजीं वेळेच्या भाषणात ते सांगतात— “ शास्त्रीबोवाशिवाय [म्हणजे विष्णु-शास्त्री चिपळोणकर] डॉ. भाऊ दाजी, जांभेकरशास्त्री, ह्या गृहस्थानीं मराठीत ग्रंथ लिहिले हे. ” येथें आद्य मराठी ग्रंथकाराचा निर्देश करीत असता, इतिहाससंशोधक राजवाड्यांनीं डॉ. भाऊ दाजीचा उच्चार बाळशास्त्र्याच्या पूर्वीं करावा, हें एक साधर्म्य अज्ञान तर खरेंच, परंतु डॉक्टरमहाशयांनीं एकाह मराठी ग्रंथ लिहून छापिलेला कधीं कोणाम् विदित नमता “ ह्या गृहस्थानीं मराठीत ग्रंथ लिहिले, ” असें निराधार व अमत्य विधान त्यांनीं केलें आहे, हा त्याचा केवळ सत्यापलाप व दप्पेविरी नव्हे काय !

‘ मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, खंड ८ ’ (१९०३) च्या प्रस्ताव-
नेत, आपल्यातील पहिल्या प्रतीचे विद्वान भाषणात व लेखनांत इंग्रजी भाषेचा प्रामुख्यानें आश्रय करीत असल्यामुळें स्वभाषेची हानि कशी होते ह्या मुद्द्याचें विवेचन करीत असता रा. राजवाडे यांनीं एक नामावळी दिली आहे तींत मात्र कै. बाळशास्त्री जांभेकर याचा नामनिर्देश त्यांनीं काळक्रमानुसार विनचूक केला आहे ते लिहितातः— “ भाषा विचाराचें साधन आहे तेव्हा स्वभाषा स्वदेशातील विचारी पुरुषांच्या विचाराचें साधन असावे हें उचित होय. हे विचारी लोक परभाषेंत आपले विचार प्रकट करूं लागले तर त्यांनीं स्वभाषेचा मोठा अक्षम्य अन्याय केला असें होतें. ... असे गृहस्थ आपल्या देशात गेल्या पंच्यायशी वर्षांत घरेच झाले. पैकीं पितृकाची नावनिशी त्यांनीं केलेल्या कांहीं ग्रंथ व निबंध यामह पुढील पिढ्याच्या स्मरणार्थ येथें देतोः—

नांव	इंग्रजी ग्रंथ व लेख	मराठी ग्रंथ व लेख
१ बाळशास्त्री जांभेकर	दोनतीन तात्पर्यदावर निबंध	खंडानमराठी व्याकरण, इति- हासाचें भाषांतर, वगैरे.
२ दादोबा पाडुरंग	स्वीडनबुर्गच्या मतावर विचार	मोठे व्याकरण व त्याची पूरणिका इत्यादि. ”

प्रस्तुत यादीत ह्या दोन नावांनंतर क्रमशः ३ विश्वनाथ नारायण मेंडलिक, ४ महादेव मोरेधर कुंटे, ५ शंकर पाडुरंग पंडित, ६ काशिनाथ त्रिविक्रम तेलंग, ७ महादेव गोविंद रानडे, ८ डॉ. भांडारकर प्रभृति चौदाव्याची नोंद केलेली आहे, परंतु डॉ. भाऊ

दाजीचा ठिकठिकाणीं प्रामुख्याने उद्बोध करणाऱ्या राजवाल्यांनीं त्या नामावळीत मात्र त्या महत्त्वाच्या नांवाला पूर्ण फाटा दिला आहे, हें महदाध्यय नव्हे काय ? वस्तुविक-
दृष्ट्या मंडलिकांना दिलेलें तिसरें स्थान कालानुक्रमें डॉ. भाऊचें होतें, आणि प्रस्तुत स्थली
त्यांचा निर्देश अपरिहार्य होता. कारण, त्याचे अनेक इंग्रजी शोधनिबंध मुंबई रॉयल
एशियाटिक सोसायटीच्या नियतकालिकातून प्रसिद्ध झालेले आहेत. शिवाय ही नोंद
राजवाल्यांनीं रीतसर घेतली असती म्हणजे डॉ. भाऊ दाजीच्या नांवावर एकहि “मराठी ग्रंथ
न लेरा” घालता येणामारखा नाहीं, हेंहि त्यास चांगलें उमगलें असतें, तसेंच मंडलिक-
कुंटे याचा कालानुक्रम बरोबर दर्शविला आहे; पण ५ ते ८ ह्या नांवाच्या कालानुक्रमात
जी अगदीच उलथापालथ झाली आहे ती ऐतिहासिक कालगणनेच्या दृष्टीनें मदोप नव्हे
काय ? “पंडित, तेलंग, रानडे, भांडारकर” याचा कालानुक्रमानें यथार्थ निर्देश कराव-
याचा तर “भांडारकर, पंडित, रानडे, तेलंग” असा तो करणें अवश्य होते. तथापि
ह्या पुढील तपशिलपेक्षा नै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्यामेवढीं इतिहासाचार्यांचें ऐतिहासिक
ज्ञान किती अपुरें व कच्चे होतें हें नमजण्याच्या दृष्टीनें त्यांची व दादोबा पाडुरंगाची नोंद
थोड्याशा वारकाईनें पाहण्यासारखी आहे. दादोबाच्या इंग्रजी रचनेंत ‘स्वीडनबुर्गच्या
मतांचा विचार’ ह्या एकाच प्रबंधाचा उल्लेख त्यांनीं केलेला आहे. ह्यावरून त्या काळीं
भागलें प्रसिद्ध असलेलें ‘ओरियंटल् फ्रिझन् स्पेक्टेटर’ नामक डॉ. जॉन बुरल्सन
यांचे जें इंग्रजी मासिक पुस्तक त्यातून दादोबाचे वही. इंग्रजी निबंध प्रसिद्ध झाले होते
ह्याची राजवाल्यांना वार्ताहि दिमत नाहीं ! त्याचप्रमाणें दादोबाच्या मराठी लिखाणातील
दुसरीं लहानसान पुस्तकें राहिली, पण त्याच्या ‘यशोदापांडुरंगी’ नामक महाराष्ट्रमयूर-
केकावलीवरील आद्य विख्यातटीकेचाहि त्यांनी उल्लेख केला नाहीं, हें एक नवलच नव्हे काय ?

बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या नावावरील तपशील तर अगदीच शोटक व अनुमान
भषक्याचा आहे ! हात वाटल्यास थोडे समाधान इतकेंच मानावें कीं, पहिल्या ऐतिहासिक
साधनखंडाच्या प्रस्तावनेंत ग्रंथमांभीं जो अपरिहार्य नामनिर्देश करण्याचेंहि इतिहासा-
चार्यांना मुचलें नव्हतें, तो आठव्या खंडाच्या प्रस्तावनेंत करण्यातवी त्यांच्या बाळशास्त्रि-
विषयक ज्ञानात पुढील पाच वर्षांत काहीं भर पडली ! तथापि “दोनतीन तात्रपटावरील
निबंध” ही त्यांच्या इंग्रजी लिखाणासंबंधींनी नोंदहि सुं. रॉ. ए. सी. च्या नियतकालिक-
सन १८४२ ते १८४७ पर्यंतचे जुने वर्षसंग्रह ग्रंथसंग्रहातून जर त्यांनीं घेतली अमती तर
ह्या निबंधांची सख्या द्विगुणित झालेली त्यांना आठळली अमती ! शिवाय महादेव मोरेधर
कुंटे याच्या नावावर एक अगदीच अप्रसिद्ध व असलेच तर क्षणजीवी इंग्रजी वर्तमानपत्र,
त्याचें नांव न देतांच नमूद करण्यास न वितरणाऱ्या संशोधकांनं मतत आठ वर्षे मुंबईस
चाललेले ‘दर्पण’ हें पश्चिम हिंदुस्थानातील सुप्रसिद्ध आद्य इंग्रजी-मराठी मासादिक
बाळशास्त्र्यांच्या नांवावर नोंदलें नाहीं, ह्यावरून त्या महत्त्वाच्या ऐतिहासिक घटनेचा शोध
ह्या थोर संशोधकास लागलेला नव्हता, हें स्पष्ट होत नाहीं काय ? हीच गोष्ट बाळ-
शास्त्र्याच्या मराठी लिखाणाची, त्यांच्या विविध ग्रंथरचनेची “लहान मराठी व्याकरण,
इतिहासाचें माधान, बगेरे” एवढीच अत्यंत अपुरी, संदिग्ध व धुव्वातनिदर्शक नोंद रा.

राजवाडे करितात, परंतु हें “ लहान मराठी व्याकरण ” म्हणजेच १८३६ पासून मुमारे ३० वर्षांच्या आद्य लहानशा पुस्तकावरून महाराष्ट्रातील साक्षर वर्गाला व्याकरण-शिक्षा लाभली आणि ज्याच्या पुढाकडशा आदल्या दादोजेकडे “ लघुव्याकरणा ” पूर्वीच छापल्या गेल्या होत्या, ते तत्कालीन आवाळट्टास विद्रिप्त असलेलें “ चालव्याकरण ” होय.

“ इतिहासाचें भाषांतर ” ह्या मोंदीवरून तर इतिहासाचायांचे एतद्विषयक अज्ञान चागलेंच प्रतीत होतें. भाषांतर कोणत्या देशाच्या इतिहासाचें आर्ष हे प्रथ एक कीं अनेक हें मुद्दा ते सांगत नाहींत ! वस्तुतः ‘ इंग्लंड देशाची वखर, ’ भाग १ व २, हांच बाळ-
शास्त्र्यांनी अवघ्या विशीत लिहिलेलीं दोन मोठी पुस्तकें केवळ भाषांतरात्मक होत ; आणि गोल्डस्मिथच्या मूळ इतिहासग्रंथाचें भाषांतर करावें अशीच लेखकाम आज्ञा झालेली असल्यानें हें पुस्तकें तेव्हा निर्माण झालीं. ‘ हिंदुस्थानाचा इतिहास ’ हें त्याच वेळीं प्रथमतः प्रसिद्ध झालेल्या एलिफिन्स्टनच्या मुप्रसिद्ध ग्रंथाचें अनिमिश्र रूप असून त्याला त्यांना निवळ ‘ भाषांतर ’ म्हणणें युक्त होणार नाहीं. आणि ‘ हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याचा इतिहास ’ हें ह्या सर्वांत विशेष प्रसिद्ध असलेलें पुस्तक तर अनेक प्रसिद्ध ग्रंथाच्या आधारे तयार केलेलें असून तें ‘ भाषांतर ’ नव्हेच परंतु मूळ ग्रंथ न पाहताच अथवा बहुधा आपले पूज्यपाद ‘ माला ’-वर दिपटोणकर याच्या अभि-
प्रायाच्या तंत्रानेंच जर या कृतीचा अनादर करावयाचा, तर तो उल्लेख अधिक दक्षतेनें करण्याचें प्रयोजन काय ? तथापि “ लहान मराठी व्याकरण ” उल्लेखान्या भाषाशास्त्रज्ञ राजवाड्यांनी बाळशास्त्र्याच्या मराठीतील आद्य ‘ शब्दसिद्धिनिबंध ’ नामक पुस्तकाची तरी नोंद करावयास नको होमी काय ? पण तें अवलोकनातच जर कधीं आलें नसेल तर त्याची नोंद ते कशी करणार ? तमेंच इतिहासशास्त्राबरोबरच भूगोलशास्त्राचेंहि अध्ययन करणें अवश्य आहे हें मर्म जाणणाऱ्या चिकित्सकांनी बाळशास्त्र्याच्या आद्य ‘ भूगोल-
शास्त्र ’-रचनेचाहि उल्लेख करणें उचित नव्हतें काय ? बरें, त्याची इतर लहानसान पुस्तकें वाचून राहिली, पण आपल्या हेराबाघाच्या मागसलेल्या शास्त्रज्ञानामुळें राष्ट्रचा घात झाला असें अनेकदा घोषित करणाऱ्या शास्त्राभिमानी विद्वानांनीं गेल्या शंभर वर्षांत मराठी भाषेंत कोणोंहि न रचिलेले ‘ शून्यतुल्यगणित ’ प्रथमच निर्माण करणाऱ्या प्रसिद्ध गणितीचार्य बाळशास्त्र्याचें कौतुक राहिलें, पण निदान त्या पुस्तकाचा नामनिर्देश तरी अवश्य करावयास नको काय ? तथापि प्रस्तुत अपूर्वग्रंथाचा रा. राजवाड्यांना कधीं शोधच लागला नसल्यास ते बिचारे काय करणार ? अर्थात् ही गोष्ट त्यांच्या पिढीतील चांगल्या गणितज्ञांसहि अवगत नसल्यामुळें आपण वाटल्यास क्षम्य मानूं. परंतु त्यांच्यासारख्या नामांकित ‘ ज्ञानेश्वरी ’-संशोधकास बाळशास्त्र्याच्या पुरस्काराने प्रथमतःच सन १८४१ मध्ये शिल्लेवर छापून प्रसिद्ध झालेली ‘ ज्ञानेश्वरीची ’ पाठभेदयुक्त सुरेख फोटोहि सर्वथा अनिदित असावी, हें केवडें म्हणवयाचें ! असो. हें झालें बाळशास्त्री जांभेकराच्या मराठी ग्रंथरचनेविषयी. तथापि रा. राजवाड्याच्या प्रदीर्घ संशोधनकालात शास्त्रीबाबांच्या ‘ दिग्दर्शन ’ मासिकाचाहि त्यांना मुळींच कोठें आढळ होऊं नये, आणि ह्या नांवाचें आद्य मराठी मासिक पुस्तक ते चालवीत, ही मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासकांना

पुरातन काळापासून अनेक प्रेमाभरी विदित असलेली गोष्ट लक्षांत घेऊन “ दिग्दर्शन मासिकातील लेख ” अशी साधी नोंदहि बाळशास्त्र्यांच्या नावावर त्यांनीं देऊं नये ह्याच काय म्हणावें ! तात्पर्य, घरील सर्व नंदिग्रथ, अर्धघट व तुटपुंज्या निर्देशांवरून पाहतां ‘ इतिहासाचार्य ’ राजवाड्यांनामुद्धा कै. बाळशास्त्री जामेकर यांचे परिश्रमहस्त्य प्रायः अवगत नव्हते, हें अत्यंत स्पष्ट होत नाही काय ? परंतु हे त्यांचे प्रच्छन्न अज्ञान आजपर्यंत कोणी उघडवीस न आणित्यामुळे “ महाराष्ट्रांतील बुद्धिमान, प्रतिभावान् व कर्त्या लोकांची भोजदाद ” ह्या त्यांच्या जुन्या ‘ लोकशिक्षण ’ मासिकातून (भाद्रपद शके १८१५) गाजलेल्या लेखाच्या आधारेंच कै. बाळशास्त्री जामेकर प्रभृति विख्यात पुरुषांच्या योग्यतेसंबंधी वाकपाटित्य करणाऱ्या आजकालच्या पुणेरी विद्वानाना त्या महापुरुषांचे लोकोत्तरत्व कळेलसें झाले आहे ! ह्यास्तव प्रस्तुत लेखांतील मूल्यमापनाचें किंचित् परीक्षण करून ‘ इतिहासाचार्य ’चा निरोप घेऊं.

रा. राजवाड्याचा प्रस्तुत समाजसमीक्षणपर निबंध खरोखर मोठा उद्बोधक व मार्मिक असून त्याच्या उत्कृष्ट खेसात न्याची गणना केली पाहिजे. इतकेंच नव्हे, तर त्यातील न्यूनता व दोष दूर करून त्याच दिशेनें साग्रत पुनः एकदा तशाप्रकारचा सामाजिक आढावा घेण्यासारखा आहे. परंतु ह्या लेखाचें सांगोपांग परीक्षण करण्यात येथें अवकाश नसल्यानें त्यांतील मुख्य मुद्द्यांसंबंधीच वार शब्द लिहिले पाहिजेत. ते म्हणतातः—
“ नामान्य बुद्धीची बहुतेक सर्वेच माणसें असतात. हजाराना एखादा असामान्य बुद्धीचा ऊर्फ प्रतिभावान् माणूस निपजतो. त्यांतहि एखादाच विचारानें, आचारानें किंवा कर्तृत्वानें समाजाला मार्गदर्शक होतो. असे मार्गदर्शक स्त्रीपुरुष गेल्या शंभर वर्षांत मराठा समाजांत किती झाले व कोणत्या प्रमाणात झाले तें शोधावयाचें आहे. ” तसेच “ कर्तृत्व आणि प्रसिद्धि हीं समानाधिकरण आहेत. तेव्हा ... प्रसिद्ध अशीं माणसें गेल्या शंभर वर्षांत ... जेवढी झाली तेवढ्याची यादी दिली म्हणजे प्रतिभावान् व कर्तृत्ववान् माणसें त्यांतून निवडून काढण्यास सोंपें जाईल. ” असें सांगून रा. राजवाड्यांनी “ थोडाफार प्रसिद्ध ” अशा १५० माणसांची एक यादी करून त्यापैकी “ प्रत्येकानें सामाजिक हित काय केतें तें त्याच्या नावापुढें थोडक्यांत दर्शविलें आहे. ” ह्या नामावळींत स्थूल मानां २० संस्थानिक, गुस्तीही व फौजपोश, १५ साधुमत, १० शास्त्री, पांडित, हरिदास ६; १० गायक, नट, नाटककार ६; १० समाजसंघक; १० वैद्य, डॉक्टर, ज्योतिषी, स्थपति, कलाभिरु इत्यादि मिळून सुमारे ७५ लोक असून बाकीच्या ७५ मध्ये पुराणेतिहाससंशोधक, प्रयंकार, शिक्षक, वर्तमानपत्रकार, सार्वजनिककार्यकर्ते इ. प्रामुख्याने आढळतात.

“ ह्या थोड्याफार प्रसिद्ध अशा वीडशें माणसांतून ज्याची कामगिरी ठळक, ठिकाळ व परिणामकारक झालीशी म्हणता येईल, त्या कर्तृत्ववान् लोकांची निवड ” करून रा. राजवाडे यांनीं जीं ४३ नांवें काढलीं आहेत तीं येणें प्रमाणेंः—
१५ श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड, २ विष्णुशास्त्री चिपळोणकर, ३ महादेव गोविंद

५ अशो खूण केलेल्या व्यक्ति शके १८३५ मध्ये विघनान असून बाकीच्या गृत होला.

रानडे, ४ शंकर पांडुरंग पंडित, ५ ५ रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, ६ ५ शांताराम अनेत देसाई, ७ काशीनाथ त्रिभक्त तेलंग, ८ भाऊ दाजी लाड, ९ ५ बाळ गंगाधर टिळक, १० कावा [मार्जजिक] जोशी, ११ ५ हरि नारायण आपटे, १२ ५ रघुनाथ पुण्योत्तम पराजपे, १३ गोपाळ गणेश आगरकर, १४ ५ कृष्णाजी प्रभाकर साठिलकर, १५ ५ काशीनाथ नारायण माने, १६ विठोबाअण्णा दफ्तरदार, १७ अण्णा किलोस्कर, १८ ५ गोपाळराव गोखले, १९ विष्णुबोवा ब्रह्मचारी, २० मर टी. माधवराव, २१ शंकर बाळकृष्ण दीक्षित, २२ आवजी दादाजी, २३ ५ विनायक कोंडदेव ओक, २४ महादेव मोरेधर बुटे, २५ गणपतराव जोशी, २६ ५ बापुदेवशास्त्री खरे, २७ ५ दत्तात्रय बळवैन गारमनीम, २८ ५ धोंडोपंत कर्वे, २९ ५ रमाबाई रानडे, ३० ५ विठ्ठल रामजी शिंदे, ३१ रघुनाथशास्त्री गोडबोले, ३२ ५ शंकर तुकाराम शास्त्रिमाण, ३३ भिकाजीपंत हर्कर, ३४ शिवराम हरि साठे, ३५ महादेव चिमणाजी आपटे, ३६ ५ गोपाळराव देवधर, ३७ ५ शिवराम महादेव पराजपे, ३८ ५ नरमिह बिनामग केळकर, ३९ ५ विष्णु गोविंद विशाणकर, ४० कृष्णशास्त्री चिपळोणकर, ४१ ५ पैमाफंड काळे, ४२ ५ नटेश अण्णाजी दरीड, ४३ ५ शंकर धीकृष्ण देव.

“ वर दिलेल्या गृहस्थाच्या चिरस्थायी व भरीव कामगिरीबद्दल कोणाचाच मतभेद अक्षण्याची कारण नाही. सबब, चिरस्थायी व भरीव कामगिरी करणाऱ्या बुद्धिमानांचा व कर्तृत्व्यानांचा ४९ ह्या आंकडा [अर्थात दोन भरतीस घास्त] मुभर करून त्यांतून प्रतिभाशाली व्यक्तींची निवड करतो, ” अशा प्रतिज्ञेने रा. राजवाडे शेकटी पुढील स्वात नाँव देतातः— १ ५ सयाजीराव गायववाड, २ विष्णुशास्त्री चिपळोणकर, ३ महादेव गोविंद रानडे, ४ ५ बाळ गंगाधर टिळक, ५ शंकर बाळकृष्ण दीक्षित, ६ अण्णा किलोस्कर, ७ ५ गोपाळराव गोखले. ” (१४, आ.)

‘ इतिहासाचार्य ’ राजवाड्यानी केलेली ही “ महाराष्ट्रातील बुद्धिमान, प्रतिभावान व कर्त्या लोकांची मोडदाद ” त्यानी आपल्या परीने वऱ्याच कमोशीने केलेली असली तरी ती सर्वांना सारंगीच समत होईल असे नाही. त्यानी “ शाके १७३९ पामून शाके १८३९ पर्यंतची ” (इ. स. १८१७ ते १९१३) कालमर्यादा योजिलेली असता, त्याच काळातील काही नामांकित ऐतिहासिक व्यक्तीमुद्धा ह्या परिगणनेत आदळू नयेत हे आश्चर्य नव्हे काय ? उदाहरणार्थ झांशीची राणी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे, सातारकर छत्रपति प्रतापसिंह महाराज, रंगो बापुजी, बामदेव बळवंत फडके इत्यादि. कदाचित् ह्या प्रसिद्ध बंडखोर मंडळीचा नामनिर्देश करणें त्या काळीं राजवाड्याना भोक्त्याचें वाटनें असेल, म्हणून ही मोठ क्षम्य मानतां येईल. परंतु पहिल्या दीडशें छेकांच्या यादीत दुसरी निदान पंधर नावे घालणें अगदीं शक्य आहे; इतकेंच नव्हे, तर त्यांची तशी परिगणना न करणें अन्वायचें होईल “ ह्या यादीस आणिकहि पाचपंचवसि नावें जोडतां येतील, ” अशी येथें केवळ समजूत काढून भागणार नाही. कारण, त्यांचा समावेश ह्या प्रारंभिक यादीस शास्त्राधिकार्य राजवाड्यांच्या पुढील निवडक ४३ मंडळींत त्यांना शिरकाव कसा काय व्हावयाचा ? किंचिहुना वगेण्या ना कोणत्या मदरात यथार्थतेनें बसू शकतील असे ‘ इति-

हासाचार्यांनीं बगळलेले कांहीं लोक पुढीलप्रमाणे मांगता येतील. हीं नांविं शके १८३१ पूर्वी "थोर्डाफाट प्रसिद्ध" होती किंवा नाहीं हे जाणत्यांनीं पाह्यावे. तसेंच रा. राजवाड्यांच्या शके १८३५ पर्यंतच्या १५० मंडळींत त्या वर्षी विद्यमान असलेल्या व्यक्तींचें जें सुमारे शेंकडा ४० प्रमाण आढळतें तितकेंच प्रायः प्रस्तुत नामावळीतहि आढळून येईल अशी अपेक्षा आहे.

इ. स. १८१८ पर्यंत जन्मलेले

१ मदासिब काशिनाथ छत्रे (आद्य आंग्लशिक्षापुरस्कर्त, यादबोध गद्यग्रंथकार); २ जगन्नाथशास्त्री कमवेत (महाराष्ट्रभाषा-बोशकार, आंग्लगणितग्रंथ-भाषांतरकार); ३ रामचंद्रशास्त्री जानवेकर (म. भा. बोशकार, मराठी शालापरीक्षक, दक्षिणामरपंच); ४ गंगाधर शास्त्री फडके (म. भा. बोशकार, व्याकरणकार); ५ बाळशास्त्री घावे (म. भा. बोशकार, संस्कृत पंडित); ६ मोरभट दांडेकर (हिंदुनवरक्षक किस्तमतखण्डनकार); ७ रघुनाथ हरिश्चंद्रजी ('दर्पण'-पूतपत्रचालक), ८ रा. व. जनार्दन वासुदेवजी (मुंबई हायकोर्टातील आद्य एतद्देशीय न्यायमूर्ति); ९ रा. व. मोरोबा कान्होबा विजयकर ('घाशीराम कोतवाल'-कर्ते), १० गोविंद नारायण गाडगावकर (गद्यग्रंथकार); ११ म. म. गोपाळाराम कन्हाडकर (संस्कृत पंडित, विद्यवापुनर्विवाह-वादातील सरपंच), १२ विष्णुदास भावे (पौराणिक नाटकाचे उत्पादक); १३ गणपत कृष्णाजी (आद्य मराठी मुद्राकार व प्रकाशक).

इ. स. १८१९ ते १८३८

१४ 'सरदार' विनायक वासुदेवजी (वजनदार राजसेवक); १५ रघुनाथ नारायण खोटे, सी. आम्. ई. (धनिक सार्वजनिक कार्यकर्ते); १६ जनार्दन रामचंद्रजी ('कविचरित्र'-कार); १७ रा. व. नाना मोरोजी (प्रिंसिडेन्सी मेजिस्ट्रेट, दिवाण, इंदूर); १८ डॉ. आत्माराम पांडुरंग, जी. जी. एम. सी. (प्रार्थनासमाज-अध्यक्ष); १९ महादेव शास्त्री कोल्हटकर (वक्ते, कवि, भाषांतरकार); २० माधव चंद्रोबा ('सर्वसंग्रह'-काव्य-मामिकचालक); २१ गणेशशास्त्री लेले (कवि, भाषांतरकार); २२ सरदार रामचंद्रराव रोशिमवाले (इंदूरकर मुत्सद्दी); २३ कृष्णशास्त्री लळेकर (बोशकार, संस्कृत व्याकरणकार); २४ जोतीराव फुडे (सत्यशोधक समाज-संस्थापक); २५ डॉ. नारायण दाजी, जी. जी. एम्. सी. (वनस्पतिशोधक, शास्त्रीय लेखक); २६ म. म. गोपाळशास्त्री पाध्ये-गुर्जर (संस्कृत पंडित); २७ म. म. राजारामशास्त्री बोडस (संस्कृत पंडित); २८ ना. रा. व. कृष्णाजी लक्ष्मण नूलकर, सी. आय्. ई. (व्हाइसरॉय-कौन्सिल-सदस्य, 'पुणे सार्वजनिक सभा'-अध्यक्ष); २९ कृष्णशास्त्री गोडबोले (मराठी व सिंधी व्याकरणकार); ३० ना. नारायण वासुदेव दाभोलकर (धनिक सार्वजनिक कार्यकर्ते); ३१ बळवंतराव अनंत देव (बडोद्याचे नायबदिवाण व इतिहासलेखक); ३२ प्रि. वामन आवाजी मोडक, बी. ए., सी. आय्. ई. (शिक्षक, समाजसुधारक); ३३ रा. व. लक्ष्मण जगन्नाथ वैद्य (दिवाण, बडोदे); ३४ तुकाराम तात्या पडवळ ('तत्त्वविवेचक मुद्रणालय'-प्रस्थापक, प्रकाशक); ३५ सोकर वापूजी त्रिलोकेकर (संगीत नाटककार),

३६ रा. व. श्रीराम भिवाजी जटार, बी. ए., सी. आय्. ई. (विदर्भ-विद्याधिकारी) ;
३७ नारायण महादेव परमानंद (ईश्रजी वृत्तपत्रकार व समाजमुधारक).

इ. स. १८३९ ते १८५८

३८ डॉ. सखाराम अर्जुन, एल. एम्. (चिकित्सक व ग्रंथकार) ; ३९ प्रो. बाळाजी बापूजी साने, बी. ए. (गणिताध्यापक, स्वापत्य-मासिकचालक) ; ४० स्वामी 'अच्युतानंद' मोघे (मंडविद्याप्रचारक) ; ४१ मल्हारशास्त्री थत्ते (लक्ष्यभेदतंत्रादिशोधक) , ४२ रा. व. विनायक जनार्दन कीर्तने (आद्य मराठी गद्यनाटककार, नायबदिवाण-बडोदे, दिवाण-इंदूर) ; ४३ रा. व. खंडेराव चिमणराव बेदरकर, बी. ए., एल. एल. बी. (दिवाण, इंदूर) ; ४४ रा. व. जनार्दन सखाराम माडगीळ, बी. ए., एल. एल. बी. ('इंदुप्रकाश'-संपादक, न्यायाधीश, -बडोदे) ; ४५ रामचंद्र भिकाजी गुजोकर ('वि. ज्ञा. विस्तार'-उत्पादक व ग्रंथकार) ; ४६ रा. व. नीलकंठ जनार्दन कीर्तने, बी. ए. (दिवाण-देवास, इतिहाससंग्रहक व लेखक) ; ४७ डॉ. अण्णा मोरेधर कुंटे, एम्. डी. (चिकित्सक व ज्ञानेश्वरग्रंथ-प्रकाशक) ; ४८ पुढेंपोत्तम गोविंद नाडकर्णी ('वि. ज्ञा. विस्तार'-न्यातक) ; ४९ रा. व. धोंडो शामराव गरुड (सरन्यायाधीश, इंदूर) , ५० वामन राजी ओक ('काव्यसंग्रह'-मासिककार, कवि व लेखक) , ५१ बाळकृष्ण मल्हार हंस (महाराष्ट्रकवि-निबंधकार) ; ५२ म. म. भट्टजीशास्त्री घाटे (संस्कृत पंडित) ; ५३ प्रो. आवाजी विष्णु कायबटे, बी. ए. (संस्कृताध्यापक) , ५४ श्रीपाद बाबाजी ठाकुर, बी. ए. (बहुभाषा-कोविद आद्य आय्. सी. एम्.) ; ५५ खंडो कृष्ण उर्फ बाबा गर्दे (वेदान्ती व कवि) ; ५६ बाळकृष्णधोबा इचलकरंजीकर (गायनाचार्य) ; ५७ नागेश विनायक बापट (ग्रंथकार) ; ५८ शंकर मोरो रानडे, बी. ए. ('नाट्यकथार्णव'-मासिककार) ; ५९ रा. व. यशवंत बासुदेव आळ्व्ये, एम्. ए., एल. एल. बी. (संस्कृतज्ञ, नायबदिवाण, बडोदे) ; ६० बाळकृष्ण आत्माराम गुमे (संशोधक व लेखक) ; ६१ डॉ. सर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर, एल. एम्. अँड. एस्. (चिकित्सक व सार्वजनिक कार्यकर्ते) ; ६२ रा. व. गणेश जनार्दन आमाशे, बी. ए. (लेखक व कवि) ; ६३ कृष्णाजी नारायण आळ्व्ये ('केरळकोकिल'-मासिककार, कवि व ग्रंथकार) ; ६४ व्यंकटेश बापुजी शेतकर (ज्योतिषी) ; ६५ 'श्रीबामुदेवानंदसरस्वती' (टेंबे स्वामी) ; ६६ रा. व. कृष्णराव बामुदेव मुळ्ये, बी. ए. (स्थानी कारभारी, देवास इ.) ६७ प्रो. चितामण गंगाधर भात्रु, बी. ए. (लेखक व वेदान्तग्रंथविवरणकार) ; ६८ डॉ. गणेश कृष्ण गर्दे, एल. एम्. अँड. एस्. (चिकित्सक व साहित्यमेवक) ; ६९ नारायण भवानराव पावगी ('भारतीय साम्राज्य'-कर्ते) ; ७० विष्णु कृष्ण भाटवडेकर, बी. ए., एल. एल. बी. (ईश्रजी वृत्तपत्र-लेखक, 'हिंदु धर्मशास्त्र'कार) ; ७१ बाळकृष्ण नारायण देव (चरित्र-निबंधकार) ; ७२ प्रो. हरि महादेव मडकमकर, बी. ए. (संस्कृताध्यापक).

इ. स. १८५९ ते १८७८

७३ प्रो. बामुदेव बाळकृष्ण केळकर, बी. ए. (नाट्यमर्मज्ञ शिक्षक, 'प्रादिका'-कर्ते व वृत्तपत्रलेखक) ; ७४ मखाराम गणेश देळकर (प्रसिद्ध बंगाली वृत्तपत्रकार व लेखक) ;

७५ नारायण यामन टिळक (कवि); ७६ रामचंद्र विनायक टिकेकर (लेखक—‘धनु-
धारी ’); ७७ पंडित अप्पाशास्त्री राशिबडेकर (संस्कृत नियतकालिककार); ७८ प्रि.
दामोदर गणेश पाध्ये, एम्. ए. (‘इंदुप्रकाश’—कार, साहित्यसेवक व सार्वजनिक कार्यकर्ते);
७९ सर गंगाधरराव माधवराव चिटणवीस (धनिक सार्वजनिक कार्यकर्ते); ८० विष्णु कृष्ण
पुराणिक, ‘ धूतपापेश्वर ’ आर्योपनिशात्—संस्थापक); ८१ कृष्णाजी वेशवदामले (कवि);
८२ गजानन भास्कर वैद्य, बी. ए. (हिंदुधर्मप्रचारक, लेखक व वक्ते); ८३ प्रो. शंकर
आवाजी भिसे (ग्रंथशोधक); ८४ गोविंद काशिनाथ चांदोरकर, बी. ए., एल्.एल्. बी.
(महाराष्ट्र-काव्येतिहाससंशोधक); ८५ प्रो. शंकर लक्ष्मण गोखले, एम्. ए.
(भौतिक शास्त्रज्ञ व संगोष्ठक); ८६ लक्ष्मण काशिनाथ विलोस्कर (‘ विलोस्करवाडी’—
संस्थापक व कारखानदार); ८७ गंगाधर बाळकृष्ण देशपांडे, बी. ए., एल्.एल्. बी.
(टिळकसंप्रदायी—कर्नाटक—कार्यकर्ते); ८८ भारकरबोपा बखते (गायनाचार्य); ८९ श्रीपाद
कृष्ण कोल्हटकर, बी. ए., एल्.एल्. बी. (सीमांत नाटककार, टीकाकार व लेखक); ९०
विनायक लक्ष्मण भावे, बी. एस्.सी. (महाराष्ट्र-काव्येतिहाससंशोधक व ग्रंथकार); ९१
वासुदेव गोविंद आपटे, बी. ए. (‘ आनंद ’—मासिककार व लेखक); ९२ पंडित
श्रीपाद दामोदर सातवळेकर (आर्यधर्मप्रचारक मराठी-हिंदी लेखक, वक्ते व चित्रकार);
९३ जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, बी. ए., एल्.एल्. बी. (‘ हिंदु धर्मशास्त्रग्रंथमाला’—
संपादक); ९४ मुकुंद रामराव जयकर, एम्. ए., एल्.एल्. बी., चार अर्द्ध लॉ (उत्पादक,
आर्यन एज्युकेशन सोसायटी व इंग्रजी वक्ते); ९५ डॉ. बाळकृष्ण शिवराम मुजे, एल्.
एम्. डॉ. एस्. (हिंदुधर्माभिमान, टिळकसंप्रदायी नागपूरकर कार्यकर्ते); ९६ भारकर
रामचंद्र तांबे (कवि); ९७ बाळकृष्ण अनंत भिडे, बी. ए. (कवि, काव्यसंशोधक व
लेखक); ९८ वासुदेव दामोदर मुठले (नियतकालिककार व लेखक); ९९ माधवराव
सप्रे, बी. ए. (हिंदी वृत्तप्रकार व लेखक); १०० सरदार माधवराव विनायक विवे,
एम्. ए. (साहित्यसेवक व संस्थानी कारभारी); १०१ प्रो. अनंत श्रीधर कोंटिभास्कर,
एम्. ए. (औद्योगिक रसायनशास्त्रज्ञ); १०२ सीताराम वेशवदामले, बी. ए., एल्.एल्. बी.
(वृत्तप्रकार व लेखक); १०३-१०४ ‘ भाला’—कार भोपटकर, भारकर वळवंत, बी. ए.,
एल्.एल्. बी. व लक्ष्मण वळवंत, एम्. ए., एल्.एल्. बी. (टिळकसंप्रदायी कार्यकर्ते);
१०५ माधव श्रीहरि अगे, बी. ए., बी. एल्. (टिळकसंप्रदायी विदर्भ-कार्यकर्ते),
इत्यादि.

ही नामावळी शक्यतो कालानुक्रमे दिलेली असून तीत (शेवटच्या दोन १८८०
मधील नावांव्यतिरिक्त) सन १८७८ पर्यंतच जन्म पावलेली व रा. राजवाडे यांनी
मृतः मर्यादित फेन्चाप्रमाणे सन १९१३ पर्यंत “थोडोफार प्रसिद्ध” म्हणून गाणिली
गेलेली अशांच माणसे समाविष्ट करण्यांत आली आहेत. हे येथे अवश्य
सांगितले पाहिजे, कारण, तत्कालीन फोदी व्याक्ति मग १९१३ नंतर प्रसिद्धीस आल्याचे
आपणांस दिसून येत. तथापि प्रस्तुत १०५ नावांमध्ये हि ‘ रनिहामानार्थ ’ राजवाड्यांच्या
निषष्ठ ४३ व्यक्ती— त्या त्या वाळची विविध संकस्थिति वस्थांत येता—बगव्याग पात्र

अशी मुमारे १/३ तरी घंटळीं आटळताल, आणि अर्थात् त्यापैकीं कांहीं थोल्यांची गणना त्यांनीं सुरतेशेवटीं निवडिलेल्या सातावरोवरहि करावी लागेल हें उघड आहे.

परंतु थोडाबहुत मतभेद वस्तुतः ' इतिहासाचार्यांच्या निवडींतील तारतम्यविषयो आहे. उदाहरणार्थ, त्यांनींच निर्देशिलेल्या प्राथमिक दीडशें मंडळांपैकीं कांहीं नाहीं तरी खालील नांवां त्यांच्या दुसऱ्या (४३ च्या) निवडींत येऊं शकतील :— १ बाळशास्त्री जामेकर, २ दादोबा पाडुरंग तख्तेकर, ३ भाऊ महाजन, ४ गोपाळराव हरि देशमुख, ५ केरो लक्ष्मण छत्रे, ६ बापू देवशास्त्री, ७ विठ्ठनाथ नारायण मंडलिक, ८ मोरशास्त्री साठे, ९ विष्णुशास्त्री पंडित, १० परशुरामपंत गोडबोले, ११ बापू मेंहेंदळे, १२ ले. कर्नेल कीर्तीकर, १३ बाळाजी प्रभाकर मोडक, १४ राजाराम रामकृष्ण भागवत, १५ विष्णु मोरेधर महाजनि, १६ नारायण गणेश चदावरकर, आणि १७ चिंतामण विनायक वैद्य. किंवा ह्यांपैकीं बाळशास्त्री जामेकर व दुसरे एकदोन पुरुष तरी राजवाड्याच्या शेवटच्या मान पुरुषधेष्टापेक्षा नि मंशय कमी तोंडाचे भरणार नाहींत.

रा. राजवाडे यांनीं व्यक्तींचें मूल्यमापन करण्याचा जो एकेदर प्रकार ठरविला आहे तोच कांहींसा विवाध व घोंटाळ्याचा आहे. त्यामुळे सुद्धिनता, प्रतिभा व कर्तृत्व ह्या गुण-त्रयातील तारतम्य, विशिष्ट व्यक्तींचें प्रत्यक्ष गुणनिर्दर्शन करताना त्यांचें त्यासच चांगलें राखताआलेलें नाहीं, असें त्यांनीं त्या त्या व्यक्तींच्या नांवापुढें घेलेल्या गुणनिर्देशावरून दिसून येतें. त्यांचें हें गुणवर्णन विशिष्ट व्यक्तींसेवर्धा स्वतःचें न्यूनतमिक ज्ञान, अनुकूल-प्रतिकूल संवेदना व तारतम्यघाट ह्यावर आधारलेलें असून तें त्या त्या ठिकाणीं प्रकृतिभेदानुसार भिन्नप्रकारचें व कमीअधिक झालेलें आटळतें ; इतकेच नव्हे, तर अनेक ठिकाणीं तें त्यांच्या नवनवोन्मेपावर किंवा लहरीवरहि अवलंबून अमल्याचें प्रम्ययास येतें ! पुढील कांहीं उदाहरणांवरून हें स्पष्ट होईल.

“ समाजसुधारणा ”—प्रकरणी इतिहासाचार्यांनीं केलेली नोंद अशी :—“ २३ गोपाळराव हरि देशमुख (सुधारक), २८ रामटप्प गोपाळ भाजारकर (समाजसुधारक), ६ विष्णुशास्त्री पंडित (पुनर्विवाहक), २६ महादेव गोविंद रानडे (समाजशास्त्रज्ञ), ३१ गोपाळ गणेश आगरकर (सुधारक वर्तमानपत्रकार), ९० धोंडोपंत कर्वे (समाजसुधारक व संस्थास्थापक). ” वस्तुतः पाहतां हे सर्वच पुराय महाराष्ट्रातील प्रख्यात “ सुधारक ” होत. अर्थात् त्यांच्या नांवापुढें “ सुधारक ” किंवा “ प्रख्यात सुधारक ”, असा गुणनिर्देश पुरेसा होता. पण “ इतिहासाचार्यांच्या शास्त्रीय दृष्टीला ही सर्वसामान्य संज्ञा कशी रुचणार ? तथापि पूर्वीक भिन्न भिन्न अभिधानें देऊन तरी अधिक सार्थ बोध तो काय झाला ? देशमुख व रानडे हे दोघेहि कमीअधिक “ सर्वांगीण सुधारक ” असल्यामुळे त्यांचा निर्देश तसा तरी करावयाचा, परंतु रा. राजवाड्यांच्या मतें, पहिले “ सुधारक ” व दुसरे “ समाजशास्त्रज्ञ ” ठरले आहेत ! पण जो “ समाजसुधारक ” हि नव्हे, तो कर्मला “ सुधारक ” समजावयाचा ? बरें, विष्णुशास्त्री पंडित व धोंडोपंत कर्वे हे त्या दोघांप्रमाणें पुनर्विवाह-यज्ञाचे केवळ बोलके सुधारक नसून कसें सुधारक असल्यामुळे त्या उभयतांमहि “ पुनर्विवाहक ” किंवा “ कर्मे सुधारक ” म्हणजे योग्य झालें नमनें काय ?

परंतु ही जोडी केवळ " अवलोकदारक " म्हणविण्यास पात्र असतां पंडितांनाच तेवढी " पुनर्विवाहक " ही संज्ञा दिलेली असून कल्याणा त्यापेक्षा पुष्कळच अधिक व्यापक अशी " समाजसुधारका " ची पदवी त्यांनीं दिली आहे ! आणि विचारांच्या तत्त्वनिष्ठ अगरकरांनीं सुधारणापक्ष यशस्वी करण्यासाठीं कायावाचामनें इतका अट्टहास केला तरी रा. राजवाडे त्या सुधारकाप्रणीता केवळ " सुधारक वर्तमानपत्रकार " म्हणून संवोधितात !

" गणित व ज्योतिष " ह्या शाखेंतील कांही गुणनिर्देश पाहाः— " २५ केरो लक्ष्मण छत्रे (गणितज्ञ व ज्योतिषी), २४ दिनानाथ आत्माराम दळवी (गणितज्ञ), ३६ रंगर परांजपे (गणितमासिकचालक), ४५ बापू देव शास्त्री (ज्योतिषी), ७२ शंकर बाळकृष्ण दीक्षित (ज्योतिष-इतिहासकार). " वास्तविक प्रो. केरोपंत छत्रे हे जसे उत्कृष्ट गणिती व ज्योतिषी म्हणून महाराष्ट्रांत विख्यात होते, त्याचप्रमाणें किंवा कांही अंशी अधिक, ह्याच दोन विषयातील श्रेष्ठ पंडित म्हणून संयुक्त प्रांतांतच नव्हे, तर बंगाल-बिहाराकडे, किंवा मराठसडात बापू देवशास्त्री यांची अतिशय प्रसिद्धि होती. प्रो. छत्रे हे युनिव्हर्सिटीपूर्व काळांतील कै. प्रो. बाळशास्त्री जांभेकर व प्रो. ऑलेंडार यांचे एक सचिष्ठ्य असून शेवटीं टेकन कॉलेजातील गणिताध्यापक व ऑक्टिंग प्रिन्सिपल् होऊन ' रावबहादुर ' पदवीनें भूषविले गेले, तर बापू देव शास्त्री यांनीं हि तहसूबीच स्वपराक्रमानें काशीच्या संस्कृत महाविद्यालयांत आचार्यत्व संपादून गणित व ज्योतिष ह्या विषयांतील अनेक संस्कृत शोधप्रबंधद्वारा स्वतःस इतकें महत्त्व प्राप्त करून घेतलें होतें कीं, त्यांना अलाहाबाद व कलकत्ता येथील विद्यापीठांनीं, तसेंच बंगालच्या व विलियमतेच्या रॉयल् एगियाटिक सोसायट्यांनीं आपले " सन्मान्य सदस्य " निवडिले, आणि हिंदुस्थान-सरकारनें ' महामहोपाध्याय ' व ' सी. आय. ई. ' ह्या बहुमानांनीं त्यास गौरविलें ! अशी वस्तुस्थिति असता, ' इतिहासाचार्य ' हे प्रो. केरोपंत छत्र्यांचा " गणितज्ञ व ज्योतिषी " असा निर्देश करितात, तर म. म. बापू देवशास्त्र्यांना केवळ " ज्योतिषी " ही संज्ञा देतात;— अशा असाधारण विद्वानासहि " प्रख्यात " किंवा " प्रतिभावान् " मानण्यास रा. राजवाडे राजी नाहीत ! रा. दळवी याचा आपल्या काळातील नामांकित गणितज्ञ म्हणून कांही लौकिक श्रुत आहे; परंतु त्यांतील असामान्यत्व प्रत्यक्ष कृतिरूपानें लोचनिदनांम आलेलें विदित नाही. त्या रथीनें रा. परांजपे आपल्या पदवी-दानपत्रांतील व देशातील पहिले ' सीनियर रॅक्टर ' म्हणून असाधारणत्व लाभलेले, परंतु राजवाड्यांच्या मूल्यमापनांत उच्चशोधनाभावी ते केवळ " गणितमासिकचालक " म्हणून निर्देशिले गेले ! ' इतिहासाचार्यांच्या अनकूल-प्रतिकूल संवेदनेवर आधारलेल्या मूल्यमापनाचें हें एक उदाहरण म्हणून सांगतां येईल. कारण, रा. परांजपे हिंदुस्थानांत " सीनियर रॅक्टर " म्हणून जमे प्रथम प्रगिद्धि पावले, तसेंच आपल्या तत्वांतील योग्यतेच्या माननें अन्य वेतनावर टेकून एज्युकेशन सोसायटीला आजीव ' सदस्य ' म्हणून बाहून घेतल्यामुळें फर्दुंगन कॉलेजाचे त्यागी प्रिन्सिपल् म्हणूनहि त्यांना महत्त्व लाभलें; आणि ह्या नात्यानें त्यांनी गणनीय गमाजगेशा केलेली अगतां रा. राजवाड्यांना ह्या गोष्टीची कांहीच किंमत् वाटत नाही ! दुसऱ्यास सामान्यतः खुद लेखण्याची ही " विधनायी "

प्रसिद्ध अमूल न्यू इंग्लिश स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज ह्या संस्थांचे आय मुख्याधिकारी प्रि. वामन शिवराम आपटे यांच्याहि गुणनिर्देशात ती प्रगट झाली आहे, हे ह्याच प्रसंगाने सांगणें यरें. त्यांच्या नांवानुड “शिक्षक व शालोपयोगी पुस्तककार”, अर्शा नोंद आटळते. विद्यार्थांना संस्कृत शिक्षविषयांत हातखंडा म्हणून त्यांची ख्याति असतां, आणि दोन लहानमोठे अत्युपयोगी ‘संस्कृत-इंग्रजी कोश’ व एक ‘इंग्रजी संस्कृत कोश’ अल्प काळांत रचण्याच्या दगदगीने प्राय. ते अल्पायुषी झालेले असता, हे विचिंकित्यक विद्वान् त्यांचा “प्रसिद्ध शिक्षक व संस्कृत कोशकार” म्हणूनमुदा उल्लेख करूं इच्छीत नाहींत ! मग प्रि. पराजपे यांचा गुणनिर्देश “मीनियर रॅम्लर व त्यागी शिक्षक” असा तरी रा. राजवाडे कोटून करणार ? “गणितमामिकचालक” हेंच जणूं काय त्यांचें सर्व कर्तृत्व आणि त्यांनी साधलेलें “सामाजिक हित” ! लहरीनं केलेल्या मूल्य-मापनाचें दुसरें एक उदाहरण म्हणजे रा. शंकर बाळकृष्ण दीक्षिताचें. केवळ मराठी र्निग कॉलेजांतील तिसऱ्या वर्षाचें उत्तम प्रशस्तिपत्र मिळवून मॅट्रिक झालेल्या मराठी पंतोजीनं आपल्या बुद्धिमत्तेनं व दीर्घोद्यमानें “भारतीय ज्योतिःशास्त्रा”सारकं महत्त्वाचं इतिहासग्रंथ मराठींत लिहावा, ही गोष्ट अनिश्चय प्रशमनीय व कौतुकास्पद खरीच. परंतु एवढ्यामुळें प्रो. केरो लक्ष्मण छत्रे व म. म. बापू देवशास्त्री यांच्यासारख्या नामांकित गणितज्ञांची व ज्योतिर्विदांची गणना आपल्या ४३ बुद्धिमान व कर्तृत्ववान् पुरपातहि न करता, गेल्या शंबर वर्षांतील अवघ्या सात प्रतिभावंतांत रा. दीक्षिताची स्थापना करणें किंमत सयुक्तीक होईल तें तज्ज्ञांनींच ठरवावें !

परंतु रा. राजवाड्याच्या यादीची ही पाहणी आपुडें अधिक न वाढवितां “पुराणेतिहाससंशोधन-” प्रकरणी त्यांनीं प्रकट केलेलें तारतम्य प्रस्तुत समयी शोधणें अधिक इष्ट व महत्त्वाचें होईल. त्यांनीं दिलेली ह्या वर्गांतील अधिक नामावित नांविं म्हणजे पुढील होत —

१९ बाळशास्त्री जांभेकर (सामान्य पुराणेतिहाससंशोधक)

२० भाऊ दाजी लाड (पुराणेतिहाससंशोधक)

२८ रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर (पुराणेतिहाससंशोधक व समाज-सुधारक)

२९ काशीनाथ ज्यंबक तेलंग (पुराणेतिहाससंशोधक)

३२ बाळ गंगाधर टिळक (प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक, संस्था-स्थापक, श्रेष्ठ वर्तमानपत्रकार व उत्तम समाजव्यवहारज्ञ) ”

आता रा. राजवाडे यांची विशिष्ट मनःप्रकृति व तारतम्यबुद्धि येथे कशी प्रकट झाली आहे ती पाहा. ह्या विद्वत्पंचकाची गणना “प्रसिद्ध पुराणेतिहाससंशोधक” म्हणून कोणाहि विनविदित करील-नव्हे, अनेक नामावित विद्वानांनी ती तशी केलेली आहे. परंतु ‘इतिहासाचार्या’च्या “प्रतिभचक्षू” ह्या जें प्रतीत होईल तेंच तेवढें खरें ! अर्थात् स्वशास्त्रीयदृष्ट्या त्यांनीं ह्या प्रकरणीं तीन वर्गें कल्पिलेले दिसतात. बाळशास्त्री जांभेकरांना ते “सामान्य पुराणेतिहाससंशोधक” म्हणून लेखतात, तर टिळकांविषयींच्या असाधारण

जिव्हाळ्यामुळे त्यांस ते “ प्रतिभावान् ” वर्गात मोजतात; आणि भाऊ दाजी, भांडारकर व तेलंग यांना कांहीच विशेषण न लावता केवळ “ पुराणेतिहाससंशोधक ” म्हणतात ! तथापि ह्या विद्वत्पंचकाच्या सापेक्ष योग्यतेचा विचार क्षणभर एकीकडे ठेविला तरी हें वर्गविवरण मूलतःच अशास्त्रीय नव्हे काय ? “ पुराणेतिहाससंशोधन ”; ही विशेषी एक विशिष्ट शाखा ठरल्यानंतर तीत जो कोणी कमीअधिक, बरेंवाईट संशोधन करील तो प्रत्येकजण “ पुराणेतिहाससंशोधक ” ह्या सामान्य संज्ञेत प्राप्त झाला नाहीं काय ? अर्थात् येथें वस्तुतः दोनच वर्ग समवतात— एक “ सामान्य ” व दुसरा “ असामान्य ” आणि ह्या दुसऱ्या वर्गालाच वाटण्यास “ प्रतिभावान् ” म्हणावें. पण नग हे “ इतिहासाचार्य ” भाऊ दाजी, भांडारकर व तेलंग यांना समजतात तरी काय ? त्यांच्याविषयी ते आपले मूल्यमापन किंवा तारतम्य कांहीच दर्शवीत नाहीत हें कमें ? म्हणजे, हे तिचे टिळकांसारखे “ प्रतिभावान् ” तर नाहीतच, पण जांभेकराच्यासारखे “ सामान्य ” हि नाहीत ! तेव्हा राजवाल्याच्या ह्या शास्त्रीय वर्गीकरणातून स्वयंप्रामाण्याच्या दृष्टीनें जर काही अर्थ काढावयाचा तर तो असा असूं शकेल की, भाऊ दाजी, भांडारकर व तेलंग यांनी “ किंचित् ” बरें संशोधन केलेले असल्याने “ पुराणेतिहाससंशोधक ” म्हणून संबोधिले जाण्यास ते पात्र आहेत — ते टिळकाच्यासारखे “ प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक नाहीतच—आणि वाळतास्थानें फार पुरातनकाळी “ दोनतीन ताघपटावर निबंध ” वाचले अनेकानतात म्हणूनच केवळ त्याला उपचारार्थ—by courtesy— “ छुद्र ” न म्हणतां “ सामान्य ” हें विशेषण लावून तो माणूस वस्तुतः तज्ज्ञातीय नव्हेच हें दर्शवावयाचें ! बरें, डॉ. भांडारकरांना सुदीर्घ आयुष्य व उत्कृष्ट स्वास्थ्य लाभल्यामुळे भारतीय पुराणेतिहासाच्या व संस्कृत वाङ्मयाच्या विविध शाखांमधून अवगहन करण्याची भरपूर संधि मिळून त्यांचें एकंदर संशोधनकार्य साहजिकच भरभक्कम झालें ; तरी पण ह्या अखिलभारतीय, चिबहुना सार्वराष्ट्रीय ख्याति पावलेल्या संशोधकाच्या नांवामार्फतून कोणतेहि विशेषण जे राजवाडे लावूं इच्छीत नाहीत, ते टिळकानाच तेवढे “ प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक ” म्हणून संबोधितात, हें कशाचें निदर्शक म्हणावयाचें ? त्यातून तेलंगाचीमुद्रा गणना “ प्रतिभावान् ” वर्गात ते करीत नाहीत, हे आश्चर्य नव्हे काय ? टिळकांची ह्या क्षेत्रातील प्रति त्यांच्या ‘ The Orion ’ व ‘ The Arctic Home in the Vedas ’ ह्या दोन ग्रंथातील वैदिकसंशोधनावर अवलंबून असून हे बहुमोल प्रबंध त्यांनी चाळीस-पंचेचाळीस वर्षांचे असताना सामाजिक व राजकीय धवाधवी बाबू ठेवून लिहिले, ही गोष्ट त्यांमधून वाढवून आदि त्यांना द्याय नाहीं. परंतु तेलंगांनी आपली अगामान्य संशोधक बुद्धि प्रथमतः ज्यान प्रकट झेली, ते त्यांचे ‘ रामायण ’, ‘ भगवद्गीता ’, ‘ धी शंकराचार्यचरित्र ’ इत्यादि विषयांशील उन्नत प्रबंध यनाच्या विशीर्षकविशीतय लिहिले गेले होते, हे आपण लक्षांत घ्यावयास नको काय ? आणि त्यांनदि विशेष हें की, अक्या विगाव्या वर्षी सन्मानपूर्वक एम्. ए., एल्एल. बी. होऊन त्या काळां येरिस्टीचा दर्जा प्राप्त करून देणारी अनिराय कठीण अशी ‘ ऑस्ट्रोवेस्ट ’ची परीक्षा ते कागिगाव्या वर्षी उत्तीर्ण झाले, आणि त्यांचे तदनेदरचे पुराणेतिहाससंशोधन हें भरभराटीची हादबोटे-बकिरी, अखंड वृत्ताने

भूगोलेंतल्यायमूर्तिपद, आणि मुंबईतील विविध प्रकारची राजकीय, सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील शार्वजनिक कायें सामावून घेलेलें असून अवघ्या त्रैचाळिमाव्या वर्षी त्याचा इहलोकींचा सर्वत्र ग्रंथ वाटपलेला आहे ! नेह्या अशा अगमन्य कोटीतील बुद्धिमान व कर्तृत्ववान पुण्यालामुद्धा 'इतिहासाचार्य' राजवाडे "प्रतिभावान" नव्हे, तर अन्य कोणतेहि विशेषण लावण्यास तयार नाहीत ह्याला काय म्हणावें ! मग असे हे स्वयंमन्य पंडितप्रवर ज्या आय आधुनिक महाभागाच्या चरित्रार्थ व कर्तृत्वाचें स्वतःला सम्यक् ज्ञानच नाही त्या बाळशास्त्र्याचें व भाऊ दाजीचें यथार्थ दर्शन काय घडविणार ?

परंतु रा. राजवाड्याची गुणवर्णनाची तऱ्हा एवढरेंच वशी रादोय व विचित्र आहे हें समजण्यास थोडेंसे अधिक खोलात गेलें पाहिजे. १५० लोकांची प्राथमिक यादी देताना ते स्पष्ट मागतात की, "प्रत्येकानें सामाजिक हित काय केलें तें त्याच्या नांवापुढें थोडक्यांत दर्शविलें आहे." आता ह्या प्रतिज्ञेप्रमाणें पाहिल्यास "पुराणेतिहाससंशोधना"व्यतिरिक्त बाळशास्त्री, भाऊ दाजी व तेलंग यांनी काहीच केलें नाही, डॉ. भांडारकरांनी "समाजसुधारक" म्हणून काही केलें, आणि टिळकांनी मात्र "संस्थास्थापक, श्रेष्ठ वर्तमानपत्रकार व उत्तम समाजव्यवहारज्ञ" म्हणून सर्वोपेक्षा अधिक "सामाजिक हित" केलें ! परंतु हें त्याचें म्हणणें वस्तुस्थितीमधून आहे काय ? डॉ. भांडारकर हे जसे विख्यात "पुराणेतिहाससंशोधक व समाजसुधारक" होते तसे ते नामांकित "अंधापक" हि नव्हते काय ? जन्मभर त्यांनी दुसरा उद्योग काय केला ? तेलंगानी तर आपला असाधारण योग्यता अनेक इशानी सिद्ध केला होती. ते सुप्रसिद्ध "पुराणेतिहाससंशोधक" तर होतेच, पण शिवाय त्याच्यापारले निष्ठात कायदेपंडित, हिंदुधर्मशास्त्रज्ञ व कर्तृत्ववान हायकोर्टे जजज किती झाले ? तसेंच त्याचें अस्पलित, मोडक ईमजी व मराठी वक्तृत्व कितीजगाना साध्य झालें ? त्याची शिक्षणविषयक कामगिरीहि सामान्य होती काय ? न्या. राजडे यांनीमुद्धा त्याच्याविषयी पुढील उद्गार काढलेले आहेतः— "We can not cite a better authority in educational matters than the late Mr. Justice Telang in this presidency." तसेंच 'इतिहासाचार्या'ंनी आपली पहिली ऐतिहासिक प्रस्तावना लिहिण्यापूर्वीच कित्येक वर्षे, मराठ्यांच्या इतिहासाच्या मार्मिक अभ्यास करून लिहिलेला "Gleanings from Maratha Chronicles" हा त्याचा उद्बोधक ईशजी निबंध न्या. राजडे यांनी आपल्या विख्यात 'Rise of the Maratha Power' ह्या ग्रंथाचें श्रेष्ठतम प्रकरण म्हणून परिशिष्टरूपानें जोडला आहे; ही गोष्ट काय दर्शविते ? शिवाय यांचे प्रेसिडेन्सी अगोनिझेशन, युनिव्हर्सिटी, कायदेकौन्सिल, म्युनिसिपॅलिटी, रॉयल् एशियाटिक सोसायटी, हिंदू यूनिवर्सिटी इत्यादि संस्थांच्या द्वारें त्यांनी केलेली बहुमोल कामगिरी केवळ उपेक्षणीय नमजावयाची काय ? आणि ह्या हद्दीने पाहता त्याच्या नावापुढें निदान-पक्षां "प्रसिद्ध पुराणेतिहाससंशोधक, हिंदुधर्मशास्त्रज्ञ, ईमजी-मराठी वक्तृ, व शार्वजनिक कार्यकर्ते" अशी नोंद नेली असती तर ती चुकीची नव्हे अग्रस्तत ठरली असती काय ? तथापि डॉ. भांडारकर व न्या. तेलंग यांच्या प्रथमपासून संस्कृत वाङ्मयेतिहासादि

विषयांचा उत्तम व्यासंग असून त्यांचे आयुष्यातील मुख्य व्यवसाय पुराणेतिहाससंशोधनास विशेष अनुकूल तरी होते. पण डॉ. भाऊ दाजी लाड हे बोलूनचालून पाश्चात्य वैद्यकाचे अभ्यासक व व्यावसायिक. रसायनविद्या, वनस्पतिशास्त्र, शारीर, इन्द्रियविज्ञान, ध्वनित्वा, शल्यतंत्र इत्यादि विषय हे त्यांच्या अभ्यासाचे मुख्य क्षेत्र. त्यांच्याच विद्यार्थिदंडेत ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजाची स्थापना झाली, आणि त्यातून जे अगदी पहिले तीन हिंदु प्रसिद्ध पदवीधर बाहेर पडले त्यांपैकी ते एक असून त्यांची असाधारण बुद्धिमत्ता, कर्तृत्व व परोपकारबुद्धि ह्यांमुळे मुंबईशहराच्या त्यांनी आपल्या व्यवसायांत लवकरच अत्युच्च स्थान पटकाविले. इतकंच काय, तर त्यांनी श्रेष्ठप्रकारचे वैद्यकीय संशोधन करून महत्प्रयासाने रक्तपितीसारख्या भयंकर रोगावर उत्तम उपाय शोधून काढिल्यामुळे त्यांच्या कामगिरीची विलासतेतील 'Lancet' सारख्या प्रमुख शास्त्रीय नियतकालिकातूनहि त्याकाळी अतिशय प्रशंसा झाली होती. अर्थात् 'इतिहासाचार्य' राजवाण्यांनी त्यांची गणना प्रथमतः "मुप्रसिद्ध डॉक्टर व वैद्यशास्त्रसंशोधक" म्हणून करणे अवश्य नव्हते काय ? परंतु तसे न करता केवळ "पुराणेतिहाससंशोधक" म्हणून त्यांचा ते निर्देश करितात । वास्तविक संस्कृत साहित्य, प्राचीन भारतेतिहास, तौल्यपट, शिलालेख इत्यादि विषयात लक्ष घालण्याचे त्यांस प्रयोजनच काय होते ? परंतु त्यांची बुद्धिमत्ता असामान्य कोडींतील असून शुद्ध्यर्थ बाळशास्त्री जांभेकर यांचा आदर्श त्यांच्यापुढे प्रत्यक्ष असल्यामुळे त्यांनाहि ह्या विषयाची गोडी लागली, आणि बोंबे रॉयल् एशियाटिक सोसायटीच्या नियतकालिकात अनेक महत्त्वाचे संशोधनपर लेख प्रसिद्ध केल्यामुळे त्या काळातील प्रमुख पुराणेतिहाससंशोधकांत त्यांची गणना झाली, परंतु त्या काळी बंगालातील डॉ. राजेंद्रलाल मित्र प्रभृतींच्या बरोबरीने प्रसिद्धि पावलेल्या ह्या विद्वान संशोधकांचीहि "प्रसिद्ध पुराणेतिहाससंशोधक" म्हणून निर्देश करण्याची रा. राजवाण्यांना आवश्यकता घाटत नाही ! बरे, डॉ. भाऊ दाजींची लोकगोवा बरील दोन क्षेप्रातच झालेली नसून तत्कालीन सामाजिक, दैक्षणिक व राजकीय चळवळीतून ते प्रामुख्याने चमकले होते, आणि परिणामकारक इंग्रजी वस्ते म्हणूनहि त्यांचा लौकिक होता. अर्थात् त्यांनी केलेले एरेदर सार्वजनिक कार्य व "सामाजिक हित" लक्षांत घेऊन त्यांचा शुणनिर्देश करावयाचा तर त्यांच्या नोंवापुढे "प्रसिद्ध डॉक्टर, वैद्यशास्त्र-पुराणेतिहास-संशोधक, वक्ते व सार्वजनिक कार्यकर्ते" अशा तो रा. राजवाण्यांनी करावयास नको होता काय ?

१. बाळशास्त्री जांभेकरांचा काळ हा तर त्यांच्याहि पल्लोडचा । डॉ. भाऊ दाजी निघून पावल्यापेढी रा. राजवाडे दहावारा वर्षांचे असून त्यांचा लौकिक त्यांच्या स्वतःच्या विद्यार्थिदंडेत बराचसा वाढी तरी पळणे शक्य होते. परंतु 'इतिहासाचार्य' जन्मांत येण्यापूर्वीच सुमारे अठरा वर्षे बाळशास्त्री परलोकवासी झालेले असल्यामुळे त्यांना आपल्या पूर्वपंचात बाळशास्त्राच्याविषयी नामोचारापेक्षा फारशी अधिक माहिती नव्हती, आणि 'मालाफाट' चित्रटोणकर हीच त्यांची आज गुप्तमाउशी असल्याने निष्पत्त्यातून त्यांना आपली कर्महर्षिनी जशी मिळविली तसेच तिचे समक्षहि उचलले ह्यात शंका नाही. एरवी बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर व गोपाळराव हरि देशमुख उर्फ 'लोकहितवादी' यांची

गंगना आपल्या ४३ कन्यां महाराष्ट्रियांतमुद्रां ते कां न करणे ? किंवा जेतीवा . फुले योना १५० लेळांच्या प्राथमिक यादींतूनहि ते कां बगळने ? शिवाय बाळशास्त्री हे ऐतारुण्यात अकस्मात् दिवंगत झाल्यामुळे, आणि मागे दाम्बविन्याप्रमाणें त्याच्याविषयीच्या पुणेकराच्या विशेष व प्रदीर्घ अजलासुळे, रा. राजवाड्यांसारख्या बहुश्रुत संगोपकालामुद्धां त्या महा-पुराणें खरें शरिरहरहस्य उमजू नये, हे कांहींमें साहजिक नव्हे काय ? अर्थात् त्यांना हे मन्यमान नमल्यानेच त्यांनी बाळशास्त्री जाभेकराची गंगना केवळ एक “ सामान्य पुराणेतिहाससंशोधक ” म्हणून केली हे स्पष्ट आहे.

तथापि ‘ इतिहासाचार्यांनी आपल्या परिणत प्रजेनें अंतिम निष्कर्ष म्हणून महा-राष्ट्रातील गेल्या शंभर वर्षांतील सान “ प्रतिभावान् ” पुराणांची जी नावें निवडून काढली आहेत त्यासंबंधीं दोन अधिक शब्द लिहिल्याशिवाय ही गुणसमीक्षा पूर्ण होणार नाही. हे सान सर्वश्रेष्ठ पुरुष व त्यांचे गुणनिर्देश पुढीलप्रमाणें आढळतात —

१ सयाजीराव गायकवाड (प्रतिभावान् व कर्तृत्ववान् संस्थानिक)

२ विष्णुशास्त्री चिपळोणकर (प्रतिभावान् व कर्तृत्ववान् निबंधकार व संस्थास्थापक)

३ महादेव गोविंद रानडे (बुद्धिमान व कर्तृत्ववान् संस्थासंगणक, इतिहासकार, अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ व विचारकार)

४ बाळ गंगाधर टिळक (प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक, संस्थास्थापक, श्रेष्ठ वर्तमानपत्रकार व उत्तम सनाजव्यवहारज्ञ)

५ शंकर बाळारुण दीक्षित (ज्योतिष-इतिहासकार)

६ अण्णा किलोस्कर (प्रतिभावान् सं. नाटककार)

७ गोपाळराव गोखले (संस्थास्थापक, शिक्षक व मुखर्दी)

बरील मात नावापुढील रा. राजवाड्यांचे गुणनिर्देश न्याहाळून पढणें घेवंच उद्-बोधक होणार आहे. कारण, ह्या गुणदर्शनात त्यांची स्वतःची “ मननबोम्बेयशस्त्रिनी प्रज्ञा ” म्हणजेच “ प्रतिभा ” (तथा भाषायाम् “ लहर ”) उत्तमप्रकारें निदर्शनास येते. येथें मुख्य मौख अशी आहे की, ह्या सज्ज विचारान्तीं निश्चित केलेल्या “ प्रतिभावान् ” सत्सत्तामध्ये केवळ चौघांनाच त्यांनी हे असामान्य विशेषण स्पष्टपणें लाविलें आहे ! पैकीं सयाजीराव गायकवाड हे संस्थानिक म्हणून व अण्णा किलोस्कर संगीत नाट्याचार्य म्हणून त्यांचा विचार वाजून ठेवूं. म्हणजे, ‘ इतिहासाचार्य ’ ज्यांना “ प्रतिभावान् ” हे विशेषण साभिप्राय योजितात असे दोनच महापुरुष खरोखर ह्या सत्सत्तां वरले : एक, विष्णुशास्त्री चिपळोणकर व दुसरे, बाळ गंगाधर टिळक. परंतु आधुनिक महाराष्ट्राचे मूर्धोभिषेक गणिले गेलेले महा-पुरुष महादेव गोविंद रानडे यांची गंगना, प्रस्तुत स्वर्गी अंतिम निवडीतील मात “ प्रति-भावान् ” पुराणांत करूनमुद्धा रा. राजवाडे त्यांना “ प्रतिभावान् ” विष्णुशास्त्र्यांच्या खालचे स्थान देऊन आपल्या अभिप्रायांत केवळ “ बुद्धिमान व कर्तृत्ववान् ” हांचे स्वर्गी विशेषणें लावतात, हे लक्षांत घेण्यासारखें आहे ! आणि गोपाळराव गोखले व शंकर बाळारुण दीक्षित यांना तर माथे “ बुद्धिमान ” किंवा “ कर्तृत्ववान् ” असें विशेषणहि येथें लावूं न इच्छिणारे

राजवाडे "प्रतिभावान्" पुराणांत प्रत्यक्ष मोजतात, ह्यावरून त्यांची ऐतिहासिक व तौल-
निक शास्त्रीय पद्धति जशी मौजेची तशीच केवळ स्वयंप्रमाण व अदनुतहि म्हणावयास नको
काय ? बरं, त्यांच्याच गुणनिर्देशाप्रमाणें पाहिले तरी विष्णुशास्त्री चिपळोणकर हे केवळ
"कर्तृत्ववान् निबंधकार व संस्थास्थापक" असून महादेव गोविंद रानडे "बुद्धिमान् व
कर्तृत्ववान् संस्थास्थापक, इतिहासकार, अर्थशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ व विचारकार"
म्हणून त्यांस मान्य आहेत. मग अशा स्थितींत अवघीं सात वर्षे 'निबंधमाला' गुणगण्या
रसिक सौलीकाराला "प्रतिभावान्" हें श्रेष्ठपद देणें योग्य होईल, की दीर्घकालपर्यंत थंड
गोळा होऊन पडलेल्या मदारारुद्र देशात सतत पंचवीसतीस वर्षे आमरण झपून सर्वांगीण
चैतन्य निर्माण करणाऱ्या थोर "बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् विचारकाराला" व सार्वजनिक
नेत्याला तें देणें अधिक उचित व सार्थ होईल ह्याचा विचार सुज्ञानीच करावा ! अर्थात्
ह्यावरून ही गोष्ट सिद्ध आहे की, शास्त्राभिमानी राजवाडेमुखां विकारवश व गुल्माक्त-
परायण असल्यामुळे ह्यातील वास्तविक भारतम्ब विसरतात इतकेंच नव्हे, तर आठ वर्षांनीं
कनिष्ठ असणाऱ्या गुरुमाउलीची गणना व स्थापना न्या. मू. रानड्याच्याहि वर विमदिकृत
करितात !

'इतिहासचार्या'च्या प्रतिभाविलामानुसार-म्हणजेच घोळ्यावहुत लहरीप्रमाणे-
विशिष्ट व्यक्तींचे त्यांचे मूल्यामापन व स्थान कसे विचलित होतें ह्याचे दुसरें एक उदा-
हरण देऊन पुढें कळें. ह्यापुढ्या ह्या सुप्रसिद्ध लेखांतील पुढील विवेचनांत रा. राजवाडे
यांनीं पूर्वीक ४३ बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् पुरुषांपैकी १३ विद्यमानांचे (१) मुत्सद्दी व
समाजकारणकुशल, (२) गणितो, (३) कादंबरीकार, (४) काव्येतिहाससंशोधक,
(५) समाजसेवक, (६) ग्रंथकार, (७) वेदान्तशास्त्रज्ञ, (८) वर्तमानपत्रकार,
व (९) नाटककार, असे एकूण नऊ वर्ग पाडिले आहेत. येथे पुनः मौज अशी घी, ज्या
राजवाड्यांनीं टिळकाचा "प्रतिभावान् पुराणेतिहाससंशोधक" म्हणून व डॉ. भांडार-
करांचा केवळ "पुराणेतिहाससंशोधक" म्हणून पूर्वी गुणनिर्देश केला आहे, त्यांनाच
आतां अनुक्रमे "मुत्सद्दी" व "काव्येतिहाससंशोधक" त्यांनीं बनविले आहे; तर ज्या
शिवरामपंत पराजप्याचा "वर्तमानपत्रकार व यशोकिशुशल वक्ता," व प्रो. विज्ञापूर-
वरांचा "शिक्षक, संस्थास्थापक व मासिककार" म्हणून निर्देश करण्यात आला आहे,
त्या उभयतांनाहि त्यांनीं आता "ग्रंथकार-" वर्गांत प्रविष्ट केले आहे ! वास्तविक मूळ
गुणनिर्देश जर शास्त्रोक्त अगतील तर ह्या दोघांचा समावेश "वर्तमानपत्रकार-" वर्गांतच
व्हावयास नको होता काय ? असो. प्रस्तुत एकंदर विवेचनाचा निष्कर्ष हा घी, 'इतिहास-
चार्या'नी केलेली ही "भट्टाराप्रांतील बुद्धिमान्, प्रतिभावान् च कर्त्या
लोकांची मोजदाद" यरीच वदबोधक व मननीय अगली, तरी ही पांढीशी
अशास्त्रीय, एकांगी, कच्च्या माहितीवर आधारलेली, व पूर्वग्रहदूषित अगत्यामुळे ह्या परि-
गणनेतील विशिष्ट व्यक्तीविषयीच्या-विशेदतः पुरातन व पुण्यायाहेरील पुराणांमधीच्या
राजवाडी कांठ्यास मुर्ळांचे प्रमाणभूत मानतां येत नाहीं. अर्थात् के. बाळ-
शास्त्री जोगेकर यांच्यासारख्या शेवोत्तर बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् पुरुषांची केवळ "साधन्य

पुराणेतिहासशास्त्र” म्हणून गणना करण्यात ‘इतिहासाचार्यांचे’ त्या आय आधुनिक महामागावेंवर्धचे अपानान्व अज्ञानच अधिक प्रगट झाले आहे, असें म्हणण्यावांचून मगंतर कोणतें ?

‘धन्वंतरी’ची ‘वाङ्मयसमीक्षा’ व कै. वाळशास्त्री जांभेकर

जेथे गेल्या पिढीतील भाषा-वाङ्मयेतिहास-पटु ‘इतिहासाचार्य’ राजवाडे यांची हो अशी कथा, तेथे स्वनाला त्याचे ज्ञाप्य म्हणविणारे आणि त्याच त्रिविध क्षेत्रातील अन्यायक व संशोधक म्हणून आजकाल महाराष्ट्र-मारम्ब-गणनात बरेच मरणावलेले ‘वाङ्मयसमीक्षा’-कार ‘धन्वंतरी’ याचा प्रस्तुत प्रकरणी किंतामा पाड लागणार ! तथापि साहित्याचार्य प्र. के. अत्रे यांनी ‘समीक्षक’ मासिकाची भुरा आपल्या लायावर भेन्यापामून गेली दोनअडीच वर्षे महाराष्ट्र-वाङ्मय-समीक्षेचा मळा त्यांनी आपले जीवश-र्यथ स्नेही-सहकारी ‘धन्वंतरी’ याचा दिलेला वाचकाग स्पष्ट दिमत असल्यामुळे त्याच्या विशाल समीक्षणमृष्टीतून कै. वाळशास्त्री जांभेकर वाङ्मयसमीक्षेचे काही बहुमोल ज्ञानाचे कण इतस्ततः विमुरलेले आढळतात त्याची अगदीच उपेक्षा करणे कस शक्य आहे ! त्यातून ‘धन्वंतरी’ची विद्वत्ता, त्याचा प्रदीर्घ व्यासग व साहित्यक्षेत्रातील उच्चाधिकार ही जशी लोकप्रसिद्ध आहेत, तसें त्याचे वाङ्मयसमीक्षेचे क्षेत्रहि अफाट आहे ! आणि त्यावरून हे महद्दृश्य पुरादे धंदेवार्क इत्यवनाची लेखक नमून ते वस्तुतः कोणी तरी विधविद्यालयीन “महापंडित-प्राध्यापक” अगळे पाहिलेन ह्याविषयी तिष्ठमात्र शंका राहत नाही. गेल्या दोनतां वर्षांतच ‘धन्वंतरी’च्या खया लेखणीने आक्रमिलेले विविध वाङ्मयविषय पाहिले तरी त्याच्या वैचित्र्याने सामान्य वाचक स्तिमित होऊन जातो ! त्यामध्ये शक्यतेची विरामापामून डॉ. भांडारकर व महाराष्ट्रीय संशोधन येथपर्यंतची ऐतिहासिक विविधिया, मराठी नाटकाच्या शताब्दीपामून रशियन वाङ्मय व युद्धोत्तर वाङ्मयीन संयोजन येथपर्यंतची वाङ्मयसमीक्षा, मराठी पत्रकारसमेलनापामून ब्रिटिश शास्त्रज्ञ व हिंदी स्वातंत्र्य येथपर्यंतची प्रचलित राजकारणचर्चा इत्यादि कितीतरी विपन्न अधिकारवाणीने सामोवाग विवरिलेले आढळतात ! अर्थात् अशा महान् अधिकारी लेखकाने कै. वाळशास्त्रिविषयक लिखाण हे महत्त्वपूर्ण व अर्थपूर्ण अगळे पाहिले, अशीच कोणतेही अपेक्षा करील. तथापि ‘धन्वंतरी’च्या संचाराची साहित्यभूमे जरी विशाल अगळे, आणि आपले लिखाण चिन्ताकार्य करण्याचा जरी त्याचा घराच प्रयत्न असला, तरी त्यांची स्थिति थोडीशी “उदवाहु वामना-”प्रमाणे ठिकठिकाणीं हातांचे प्रत्ययास येते ! कारण, त्या विस्तीर्ण क्षेत्राबरोबर आवश्यक अगलेला त्या त्या विषयाचा संपूर्ण

* साहित्याचार्य अत्रे हे ‘समीक्षक’चे विज्ञान संपादक आणि त्यांचे भाषाशास्त्र स्नेही ‘धन्वंतरी’ हे त्यांनील मुख्य ‘वाङ्मयसमीक्षा’-कार अगता, त्यांनी आपल्या मासिकात अनुबरेलनाचा हा कर सतत चालू ठेवावा, हे आश्चर्य नगरे वाय ! त्यांच्या विषयाने शुद्धपेक्षा अशा प्रकारे विरंबत होत असल्यामुळे मराठी ‘वाङ्मय’चा अध.पात होत होत शेवटी ते ‘वाङ्मय’ होत चालले आहे, ह्या गोष्टीकडे ते लघु देतले काय ! —संपादक

मर्मभ्रांही अन्याय, मिनचूक ऐतिहासिक ज्ञान व शास्त्रशुद्ध प्रतिपादन ही त्याच्याठावीं तितक्याशा प्रमाणात नमत्यामुळे त्याची ही 'वाङ्मयसमीक्षा' थोडीबहुत वाचनीय अगली तरी ती अनेकवेळा अर्ध्याकित्या पायावर उभारलेली, वाहीशी उपक, भ्रमोत्पादक व निराधार ठरते, असें वटाभें म्हणावें लागते. मात्र आपल्याला 'धन्वंतरी'चे वाङ्मयासहितविषयक उत्तरेवच मुख्यत्वेन लक्षणीय असल्याने त्याचा प्रपंच त्यानीं कसा काय केला आहे ते थोडक्यात पाहू.

जुलै १९४४ च्या 'समीक्षकांत मराठी वृत्तपत्राचे ऐतिहासिक समालोचन करीत असतां 'धन्वंतरी' म्हणतात:—

“पहिले वर्तमानपत्र होतेंतरी कमें ? मराठी वर्तमानपत्र इ. स. १८३२ साली प्रथम कायलें. वर्तमानपत्राच्या कल्पनेचे जनक बाळशास्त्री जामेकर व भाऊ महाजन हे होते. त्यानी कल्पना जी उचलली ती अर्थात परक्याची—इंग्रज राजकर्त्यांची असल. बाबे क्रूरियर किंवा तमलेंच काही तरी इंग्रजी वर्तमानपत्र पाहून त्यासारखें आपल्या मराठीतहि एक असावें असें त्यांना वाटल्यावरून त्यानी हा उपक्रम केला. बाळशास्त्री जामेकर व महाजन हे दोघेहि त्या काळातील मोठे बुद्धिमान, विद्वान असून पहिल्या प्रतीचे मराठी लिहिणारे होते. ह्या पत्रांत दोन विभाग असत. एक इंग्रजी व दुसरा मराठी. इंग्रजी विभाग बाळशास्त्री लिहीत व मराठी विभाग भाऊ महाजन लिहीत. भाऊ महाजन हे बाळमित्राखे सदैवशिव काशिनाथ ऊर्फ बापू छत्रे ह्याचे मेहुणे होते. मराठीची आवड त्यानी पक्कीच बापू छत्र्याच्यामुळे उत्पन्न झाली असली. 'ह्या दर्पण वर्तमानपत्रानें ह्याची मोठी वीति वाढविली, इ०' (दादोबा-आत्मचरित्र).

मराठीतील पहिल्या 'दर्पण' ह्या वृत्तपत्राचे संपादक हे असे एक पहिल्या प्रतीचे इंग्रजी लिहिणार व दुसरा पहिल्या प्रतीचा मराठी लिहिणार असे खेडे लेखक होते. तेव्हा नव्वत नाही वरि, ह्या पत्रानें लोकांची मनें आकर्षून घेतलीं हैं पत्र पाचमहा वर्षेच चाललें असावें, इ.”

अशा प्रकारें थमर वर्षापूर्वी 'दर्पण'च्या रूपानें पहिले मराठी वृत्तपत्र निघाल्याचा वृत्तान्त सांगून त्यानंतर 'सुवई अवधार,' 'प्रभाकर,' 'ज्ञानप्रकाश', ह्या पहिल्या विडीतील वर्तमानपत्राचा अल्प परिचय 'धन्वंतरी' यांनी वाचकास करून दिला आहे. परंतु हा सर्व वृत्तान्त बारफार्डनें पाहिल्याम तो बहुताशीं रा. अंग. स. शेजबलकर यांनी 'किल्लोस्कर' मासिकाच्या १९३७ च्या दिवाळी-अंकात “एक शतकापूर्वीचीं मराठी वृत्तपत्रे” नावाचा तो एक उद्बोधक लेख लिहिलेला आहे त्याचाच मागेपुढें करून दिलेला कर्ना-अधिक अनुवाद अगल्याचें स्पष्ट दिसून येतें ! तथापि 'धन्वंतरी' नें आपलें हें वाङ्मय-रंगायन दुसऱ्याच्या भट्टीतून उचलून घेतल्याचा मुगावा मोठे लागू दिलेला असला तरी रा. शेजबलकराच्या व त्याच्या लेखातील पुढील काही समानार्थक अवतरणावरून ही गोष्ट राहज सिद्ध होते:—

रा. शेजवलकर (१९३७)

“ मुंबई अक्षरांचे पहिले दोन अक्ष
१३ × १० इंच आकाराचे दुकळमी
छापले. निमच्या अक्षपामून आकार वाढून
१७ × १३ इंची शाला व मजकूर तीन
कॅलमान छापला जाऊं लागला. ”

“ मुंबई अक्षरांचे पत्र फार दिवस
चाललेले दिसत नाही. ”

“ गन १८४१ च्या दमत्याच्या मुमा-
राग हें [प्रभाकर] निघले. याचा आकार
लहान ११ × ९ इंची, बऱ्याग, साधे, ...
अने. ”

“ इंग्रजी राज्यपद्धतीवर यात प्रथमच
टीकला सुरवात झाली. ”

“ लोकहितवादी-या यात्रापत्रांत छाप
लेले निबंध आपणाम उपलब्ध आहेत,
त्यांवरून या पत्राचा दर्जा म्खित होतो.
त्याकाळचे इंग्रजी शिकलेले विद्वान मुख्यत्वे
यात लिहीत असत. ”

“ यातील लेखांची भाषांतरं टाइम्स
या इंग्रजी पत्रांतहि टिकेमाठी देत. ”

“ तें पुरोगामी महाराष्ट्रीयानें सत्कालीन
मुख्यपत्र होतें. ”

“ वर्तमानपत्राची प्रथा मुंबईत बढमूल
शास्त्रानंतर पुण्यास हें नवें वारें आले. ”

“ ज्ञानप्रकाशाच्या पहिल्या पानावर
आठवड्याचें पंचांग, पुण्याच्या बाजाराचे
निरस्त ऊर्फ बाजारभाव, हवेचें उष्णतामान,
व सरकारी जाहीरनामे देण्याचा प्रघात
आरंभी होता. सरकारी कामदारांच्या नेम-
णुकीनी अर्धे पान अडे. इ० ”

‘ धन्यंतरी ’ (१९५४)

“ हें ‘ मुंबई अक्षरांचे ’ पत्र प्रथम
१३ × १० इंच आकाराचे दुकळमी अने.
पुढे १७ × १३ इंचातका [“ इंचा-
तका ” हें शुद्ध] त्याचा आकार शाला
व मजकूर तीन कॅलमान छापला जाऊं
लागला. ”

“ मुंबई अक्षरांचे काही फार दिवस
चालले नाही. ”

“ त्यानी १८४१ च्या सुमारास
‘ प्रभाकर ’ हें पत्र काढलें. त्याचा आकार
११ × ९ इंचाचा [“ इंचाचा ” हें शुद्ध]
होता. त्याचे बाह्य स्वल्प साधे होतें. ”

“ इंग्रजी राज्यपद्धतीवर टीका त्यांतच
प्रथम सुरू झाली. ”

“ त्याकाळचे इंग्रजी शिकलेले विद्वान
मुख्यत्वे करून त्या पत्रात लिहिते.
[“ लिहित ” हें शुद्ध]. लोकहितवादींची
शतपत्रें त्याच वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध झाली.
त्यावरून ‘ प्रभाकर ’ पत्राचा दर्जा लक्षान
येतो. ”

“ त्यातील लेखांची भाषांतरें टिकेमाठी
टाइम्समध्ये येत. ”

“ त्या काळातील पुरोगामी
विचाराचें हें पत्र होतें. ”

“ वर्तमानपत्र काढण्याचें वारें मुंबईतून
पुण्यास आले. ”

“ आठवड्याचें पंचांग, पुण्याचे बाजार-
निरस्त, हवेचें उष्णतामान, सरकारी जाहीर-
नामे हे आरंभी असत. नंतर नेमणुकींत
अर्धे पान जाई. इ० ”

विधाने तंतोतंत उचललेली असता ती कोठेहि अवतरणचिन्हाकित केलेली नाहीत अथवा त्याचा सर्वसामान्य ऋणनिर्देशहि केलेला नाही, हा ग्रामाणिकपणा म्हणता येईल काय ? *

तथापि प्रस्तुत विद्वान् समीक्षाकार मूळ ऐतिहासिक साहित्य पाहण्याच्या भरीस गुळीच न पडता आपले तर्कवितर्क कसे रचतात हे त्याच्या 'दर्पण' विषयक अल्प वृत्तान्तावरूनहि दिसून येते. "मराठी वर्तमानपत्र इ. स. १८३२ साली प्रथम काढले." [हा वाक्यप्रयोग 'धन्वंतरी' सारखे भाषाशास्त्रज्ञ योजितात म्हणूनच तो शुद्ध व आभिजात समजावा काय ?], आणि "वर्तमानपत्राच्या कल्पनेचे जनक बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन हे होते." असे ते नि.संदिग्धपणे सांगतात, परंतु ह्या महत्त्वाच्या विधानाला 'धन्वंतरी' काही निश्चित पुरावा देऊ शकतील काय ? त्यांचे हे विधान तथैवा मिथ्या व कान्धनिक आहे. ह्यासंबंधी प्रस्तुत प्रकाश्या दुसऱ्या परिशिष्टात सरकारी दप्तारस्थान्यातून उद्धृत केलेले मूळ विश्वसनीय कागदपत्र वाचून राहिले, पण निदानपक्षां मराठी वाङ्मयाच्या ह्या प्रतिष्ठितज्ज्ञांनी 'ज्ञानोदय'—कार, 'कविचरित्र'—कार, 'सुवर्णचर्च'—कार, 'सरस्वतीमंडल'—कार, दादोबा पांडुरंग प्रभृतींच्या अनेक जुन्या लेखातून 'दर्पण'—कसे म्हणून केवळ एकट्या बाळशास्त्री जांभेकराचाच स्पष्ट नामनिर्देश केलेला आढळतो, हे तरी लक्षात घ्यावयास नवी होतं काय ? भाऊ महाजनासंबंधीचा हा भ्रम १८९० नंतरच्या काही अतज्ज्ञ व गहाळ मराठी साहित्यिकांनीच निर्माण केला आहे ! बरे, १९३३ मध्ये रा. पाणसरे यांनी 'निविद्यटना'तून 'दर्पणा'चा थोडासा परिचय करून दिल्यानंतर तरी 'धन्वंतरी' सारख्या सशोधकांनी, त्या पत्राचे एकदोन वर्षसंग्रह स्वतःला सरकारी दप्तारस्थान्यात अवलोकनार्थ सहज उपलब्ध असता, सन १९४४ सालीमुद्दा केवळ आपल्या प्रतिमाविलासावरच अवलंबून काहीतरी सिद्धान्त ठोकून द्यावा, हे क्षम्य आहे काय ?

"वाजे दूरियर किंवा तसलेच काही तरी इंग्रजी वर्तमानपत्र पाहून त्यासारखे थापल्या मराठीतहि एक असींचे असे त्यांना वाटल्यावरून त्यांनी हा उपक्रम केला," असे 'धन्वंतरी' पुढे सांगतात. परंतु 'दर्पण'—कार बाळशास्त्री जांभेकर "वाजे दूरियर किंवा तसलेच काही तरी इंग्रजी वर्तमानपत्र" पाहून थातुरमातुर चालू करणारे आजकालचे साहित्यिक नव्हते ! त्यांना देशोजतीची, तळमळ होती ; स्वजनांचे अज्ञान दूर करून इंग्रजी भाषा, युरोपीय वाङ्मय व शास्त्रज्ञान याचा त्यास परिचय करून देण्याचा त्यांनी संकल्प केला होता, आणि त्यास लोकमुषारेणेच नाना मार्ग त्यांना दाखवून यावयाचे होते. अर्थात् 'धन्वंतरी' कल्पितात त्याप्रमाणे 'दर्पण' हो 'दूरियर'—सारख्या इंग्रजी वर्तमानपत्राची नकल न घेऊन देश-काल-वर्तमान पाहून स्वदेशवाधवाना मार्गदर्शन करण्याचे आणि प्रजेची गाव्हणी सरकारापुढे योग्य रीतीने मांडण्याचे महत्त्वाचे

* प्रस्तुत प्रकरणो अज्ञाप्रकारची ठिकठिकाणी हातचलारखी करण्याचा पहिल्या मान 'मराठी निवृत्तकालिकांचा इतिहास' ह्या मराळप्रयाच्या कर्त्याकडे जातो. त्या सदृशस्थाना आपल्यावरील हस्तकाव्याच्या दोघारोपाचे शेवटी कसे परिमार्जन करावे लागेल ते रा. शेजवलकर सांगू शकतील ! —संपादक

साधन म्हणून त्यांनी त्या वृत्तपत्राचा उपक्रम केला होता; आणि शास्त्रा-बोलिले व वृत्तपत्र ही पाश्चात्य सुधारणेची बहुमोल साधने येथाला प्राप्तात मराठाशास्त्राहि पूर्वी विन्येन वरें उद्गम आत्मामुळे ‘ समानचारदर्पण ’, ‘ संवादकौमुदी ’ त्यामारम्या आद्य वेगळी वृत्तपत्रांचे उदाहरण त्यांनी आपल्या मगोर काहीतें देखिले होते असें दिसते. तथापि ‘ दर्पणा ’चे तत्पल्लव अंक काळजीपूर्वक पाहियाम असें दिसून येईल की, त्याची रचना यथोक्त ही पुष्कळशी स्वतंत्र व आपल्या परिस्थितीत अनुसृत अशीच संपादकांनी राखिली होती. प्रस्तुत ग्रंथात प्रथमांशगीत उद्धृत केलेला ‘ दर्पणा ’चा “ प्रस्ताव ” व “ नियतकालिक लेखांपासून जे स्वार्थ होतात त्यांविषयी, ” हे दोन लेख पाहिले असता त्यांचे अवतारारहस्य स्पष्टपणे नव्हतं येईल. “ वाङ्मयशास्त्री जाम्भिकर व मऊ महाजन हे दोघेहि [येथे अनुस्वार कजाला ?] त्या काळातील मोठे बुद्धिमान, विद्वान [अशा शब्दांनील अन्य ‘ न ’ चा पाय मोडणे हे अशुद्ध होय, असा आधुनिक मराठी भाषाशास्त्रज्ञांचा दण्डक टिंगलो !] अमूल्य पहिल्या प्रतीचे मराठी लिहिणारे होते ” , असे ‘ धन्वंतरी ’ येथे सांगतात, परंतु भाऊ महाजनाची बुद्धिमत्ता व विद्वत्ता वन्यापैकी असली तरी ती वाङ्मयशास्त्राच्या विद्वत्पारंगतच असाधारण होती, हे म्हणणे वस्तुस्थिति-निदर्शक नसून त्याला तत्कालीन लोकमताचा किंवा लेखाचा मुळीच आधार आदळत नाही. ‘ धन्वंतरी ’-सारख्या आधुनिक माहिष्टिकाचाच हा एक रम्य कल्पनाविलास होय ! ते दोघे न्यायाळचे “ पहिल्या प्रतीचे मराठी लिहिणारे होते, ” असें क्षणभर गृहीत केले, तरी ‘ दर्पणा ’ नील “ मराठी विभाग भाऊ महाजन लिहीत, ” हें विधान जितकें अगम्य तितकेंच निरर्थकहि आहे. कारण, एक तर ‘ दर्पणा ’च्या संपादकांचे लेख-माल त्याचा मुळीच संबंध नव्हता, आणि दुसरे, त्यांची मराठी बाजू सामान्यपणाने अगदी शेतकऱ्या काळांत त्यांचे कदाचित् काही अंग असलेच [दंडि बरेणो आजपर्यंत साधार सिद्ध केलेले नाही !], तरी त्याबद्दल त्यांची खरी योग्यता व्यक्त होत नाही; कारण, ‘ दर्पणा ’ची मराठी बाजू ही केवळ वाङ्मयशास्त्राच्या ऐजजी लेखांची छाया असे. “ मराठीची आवड त्यांना [म्हणजे भाऊ महाजनाला] कदाचित् बापू छत्र्याच्यामुळे उत्पन्न झाली असावी, ” असे ‘ धन्वंतरी ’ म्हणताना; पण बापू छत्रे परलोकवासी झाल्या-वेळी भाऊंचे वय सुमारे चौदा वर्षांचे असून अद्यापि त्यांचा पाठशालीन अभ्यासक्रमहि पूर्ण झालेला नव्हता, हे त्यांस माहोन नसावें ! परंतु येथे मौख अशी आहे की, त्याच वाक्याची “ त्या दर्पण वर्तमानपत्रांत त्याची मोठी भूमिका वाढविली द. ” पुढील वाक्याचा अन्वय होत असल्याने हा वस्तुतः वाङ्मयशास्त्राचा कीर्तिलाल ‘ धन्वंतरी ’ नी भाऊ महाजनांस महजमुलम कल्प दिला आहे !

‘ धन्वंतरी ’ पुढे लिहितात.— “ मराठीतील पहिल्या ‘ दर्पण ’ या वृत्तपत्राचे संपादक हे असे एक पहिल्या प्रतीचे ऐजजी लिहिणार व दुसरा पहिल्या प्रतीचा मराठी लिहिणार असे संदे लेजक होवे. नेटहो नकत नाही की, त्या पत्राचे लेखांचीं मनें आकर्षून घेतली. ” आतां येथे खरी मोठ एवढी मात्र दिसते की, “ त्या पत्राचे लेखांचीं मनें आकर्षून घेतली ” अगदी किंवा तिनकीशी कदाचित् नमना, तरी ‘ धन्वंतरी ’चे हे काल्पनिक

विधान त्यांच्या वाचकांचे मन आकर्षून घेते त्यापेक्षा त्याची ही प्राप्तादिक वाक्यरचना वाचकांसाठी चांगली अडसळावयास लावते ! कारण, " मराठीतील पहिल्या 'दर्पण' ह्या वृत्तपत्राचे संपादक " ह्या शब्दयोजनेवरून मराठीत 'दर्पण' नामक वृत्तपत्र एकाहून अधिक निघाली की काय, म्हणून तो थोडासा वुचकळात पडतो ! ह्याच्याऐवजी 'दर्पण' ह्या मराठीतील पहिल्या वृत्तपत्राचे, " अशी ही मरळ रचना असती म्हणजे त्याचा हा गोंधळ होता ना ! त्यानंतर वाचवाला दुसराहि एक उलमडा चटकन होत नाही तो हा की, 'दर्पण' हे जर " मराठीतील पहिले वर्तमानपत्र " असे येथे सांगितले आहे, तर " ह्या वृत्तपत्राचे संपादक हे असे " दोघे काय म्हणून ?— " एक पहिल्या प्रतीचे इंग्रजी लिहिणार व दुसरा पहिल्या प्रतीचा मराठी लिहिणार. " म्हणजे, ह्या शुद्ध मराठी पत्राचा एक इंग्रजी लिहिणारा संपादकहि लागत असे की काय, अशी शंका त्याच्या मनात बोकवते ! मग ह्यापेक्षा हे वर्तमानपत्र इंग्रजी-मराठी स्वरूपाचे होतं, असे स्पष्ट का सांगू नये ? परंतु इतकेंच नव्हे, तर 'धन्यंतरी' च्या ह्या वाक्यरचनेत दुसरेहि अर्थ-गोभीर्य अथवा अर्थसौंदर्य घाळिलेले असावेसे वाटते, ह्या शब्दयोजनेने त्याचळी मराठी-पेक्षा इंग्रजीची प्रतिष्ठा कशी अधिक होती, हेहि त्याने मार्मिकपणे थोडक्यात व्यक्त केले असावे ! कारण, " वर्तमानपत्राच्या कल्पनेचे जनक बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन हे होते ", असा आरंभी अपभिधान केल्यानंतर " एक [म्ह० बाळशास्त्री] पहिल्या प्रतीचे इंग्रजी लिहिणार " असा इंग्रजी संपादकाचा बहुमानार्थी अनेकवचनी प्रयोग त्यांनी केला आहे, तर " दुसरा पहिल्या प्रतीचा मराठी लिहिणार " असा एकवचनी प्रयोग करून मराठी संपादकाचे लघुत्व त्यांनी दर्शविले आहे ! शिवाय ह्याच एका वाक्यात पुनरुक्तीचा दोष पत्करूनहि ते दोघे " असे खेदे लेखक होते " म्हणून त्यांनी सांगितले आहे ! सरोवरच " तेव्हा नवल नाही पों, ह्या " त्याच्या वाक्याने " लोकांची मने आकर्षून घेतली " जातात ! बरे, 'दर्पण' " हे पत्र पाचतहा वर्षे चालले असावे, " असे जे शास्त्रीय अनुमान 'धन्यंतरी' यानी केले आहे त्याला तरी आधार काय ? हे " संदेहपद " त्यांनी केवळ आपल्या " अंत करणप्रवृत्ती "ने उलमडले असले, असे आम्हास प्रथमार्थी वाटले. परंतु कोठे तरी वाडीमात्र आधार असल्याशिवाय त्यांनी सर्वस्वा कल्पनिक विधान वारंवार करणे शक्य नाही असा विचार करता, रा. शेजवलकरांनी आपल्या पूर्वोक्त लेखात, " हे [म्ह० 'दर्पण'] सन १८४० पूर्वी निदान तीन-चार वर्षे चालून बंद झाले, " असे जे चुकीनेच म्हटले आहे, त्याच विधानाचा हा सुखीदार अनुवाद असल्याचे दिसून येते ! कारण, 'दर्पण' १८३२ साली सुरू झाले, ही गोष्ट सर्वमान्य असल्यामुळे " १८४० पूर्वी ... तीनचार वर्षे " म्हटले काय, किंवा १८३२ नंतर " पाचवहा वर्षे " म्हटले काय ह्या गूढ ऐतिहासिक घटनेत विशेष अंतर ते काय पटणार, आणि कोणाचा घातपात तो काय होणार ! कमुस्विनि माय अशी की, ते सुमारे साडेआठ वर्षे चालून १८४० जूनच्या शेवटी बंद पडले !

'धन्यंतरी' नी प्रसंगवस्तुतः बाळशास्त्री जांभेकराचा नामनिर्देश इतरत्रहि केलेला आहे. सप्टेंबर १९४४ च्या 'समीक्षका' त " अव्यय इंग्रजीतील [लेखन -]

शैली-” मंवाधी विवेचन करतांना [“ अव्यल ” हा शब्द जोरदार वाटत असल्या तरी [“ अवल ” हे त्याचें शुद्ध रूप होय.] ते लिहिताना:— “ केळकर व आपटे ह्यांच्या लेखनशैलीस प्रत्यक्षरीत्या कारणीभूत कोणी झाले असतील तर लोकहितवादी, चिपळूणकर, टिळक, गोळे हे लेखक होते [“ होत ” असे म्हणावे]. लोकहितवादी ह्याचें वळण पुण्याचें आहे. त्याहून मित्र असे वळण मुंबईचें होतें व त्यामध्यें शुद्ध, यत्ने, फडके, दादोबा पांडुरंग, जांभेकर, माऊ महाजन वगैरे मंडळी लिखाण करीत असत, थोरले चिपळूणकर, राजवाडेशास्त्री, गोडबोले वगैरे पुणें-मुंबईच्या मित्र वळणात लिहिताना वाङ्मयाना. पुण्याचें वळण जर गृहस्थी असें मानिले तर मुंबईचें वळण शास्त्री होरेस एक देशावरील व दुसरे कोकणातील असेंहि त्यांना मानण्यात येतें. ... अव्यल इंग्रजीन मराठी लेखनशैली प्राथमिक, शालेय [‘ शालेय ’ हें शुद्ध] स्वतःपात होनी विचारांत घौढना नव्हती, अभिजातता तर नव्हतीच नव्हती.”

‘ धन्वंतरी ’ची स्वतःची लेखनशैली टिकटिकाणी वर्राी सैलभोगळ असते ह्याचें प्रत्यंतर बरीच परिच्छेदातहि थोडेंबहुत आढळते. “ केळकर [न चि.] व आपटे [इ.ना.] ह्यांच्या लेखनशैलीस प्रत्यक्षरीत्या कारणीभूत कोणी झाले असतील तर लोकहितवादी, चिपळूणकर टिळक, गोळे हे लेखक होते, ” हे विधान यथार्थ आहे काय ? चिपळूणकर व टिळक यांचा निर्देश ठीक आहे, परंतु ‘ लोकहितवादी ’च्या लेखाचा परिणाम त्यांच्यावर “ प्रत्यक्षरीत्या ” झाला होता, हें कशावरून ? त्यांचा ‘ निबंधसंग्रह ’ केळकर-आपट्यांच्या विद्यार्थिदर्शने तरी कितपत वाचिला जाई ? ‘ ऐतिहासिक गोष्टी ’ व ‘ राजस्थानाचा इतिहास ’ ही त्यांची पुस्तके त्या काळी अतःस्थाय वाचिली जायद्याचीं. अर्थात् ‘ निबंधमाला ’ व ‘ केसरी ’ ह्यावरूनच मुख्यत्वे त्या पिढीतील लेखकांवर संस्कार व्हावयाचा. परंतु येथें मुळा केवळ टिळकाचाच नामोचार त्या काळी पमन चालेल काय ? १८८० ते १८९० ह्या कालावधीत तरी “ केळकर व आपटे ह्यांच्या लेखनशैलीस प्रत्यक्षरीत्या कारणीभूत ” झालेले असे स्वतः टिळकाचे म्हणून कोणते मराठी लेख प्रसिद्ध होते ? उलटपक्षी, १८८१ ते १८८७ पर्यंत आगरकर हेच ‘ केसरी ’चे मुख्य संपादक व लेखक होते, आणि त्यानंतर ‘ सुधारक ’ पत्राचे संपादक म्हणूनि त्यांच्याच लेखांची छाप तत्कालीन सरण मंडळीवर अधिक पडत असे, हें ‘ धन्वंतरी ’ना विदित आहे काय ? आणि ह्या हद्दीने प्रचलित स्थली टिळकाच्या बरोबर, चिपळूणा अगोदर, आगरकरांचा नामनिर्देश करणें अवश्य नव्हतें काय ? परंतु तसें न करता ‘ धन्वंतरी ’नी गोळे याचें नांव घेतलें आहे, ते मर्यादित कमें ? गोळे यांच्या लेखनशैलीची प्रसिद्धि मुख्यत्वे त्यांच्या दोन ग्रंथांवर आहे — एक ‘ ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या ’ व दुसरा ‘ हिंदुधर्म आणि सुधारणा. ’ परंतु हे दोनहि ग्रंथ केळकर-आपट्यांच्या विद्यार्थिदर्शनेनंतर कित्येक वर्षांनी प्रसिद्ध झालेले नाहीत काय ? ‘ धन्वंतरी ’च्या लेखनशैलीची अंशी एक लक्षणेच आहे की, उदाहरण याक्याचें झालें की, चार प्रसिद्ध नावाबरोबर अधिक युक्तयुक्त विचार न करता चारदोन अग्रामद नावें सहज छुपून जावयाचीं ! कारण, त्यावरून अतःस्थ वाचकाना असें वाटतें

धो, पारोसरच लेख मोठ बोरदळ न घट्टून आहे । ही चातुर्वर्ण्या त्यांनी गंगलाच पुढे पुन प्रवृत्त केली आहे ते मांगलात — “लोबहितपादी द्याचें वळण पुण्यासो आहे त्याहून भिन्न अरी वळण मुबर्चें होतें व त्यामध्ये शुक, यत्ते, फडके, दादोरा पादुरग, जामेवर, भाउ महाजन वीरे मटळी लिंगाण वरीत द्यात ” अता “अव्वल इमना-तील शैलीकार ” म्हणून दादोरा पादुरग, जामेवर, भक्त महाजन यांचे नामनिर्देश ठीक आहेत, आणि त्याची नावे कमीअधिक प्रमिताई आहेत परंतु “शुक, यत्ते, फडके ” हे लेखक धोप, कधीचे आणि त्याची लेखनशैली कोठे प्रवृत्त झाली, हे आपणालाच माहित-शेड तरी रागू शकतील काय ? विरहना त्याचा नामोघार येथे करण्याचें प्रयोजनच काय ? ह्यापैकी फडके म्हणजे ‘महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण’ ह्या एका लहानशा आद्य व्याकरणप्रथाचे वर्तमानाधरशास्त्री हे दिसतात परंतु व्याकरण, गणित ह्यासारख्या विषयावर अत्यस्वल्प रचना करणारा ‘शैलीकार’ होऊ शकतो कींकाय तें ‘धन्वतरा’-नीच सांगितलें पाहिजे ‘हिंदुधर्मतत्त्व’ ह्या नावाचें त्यांनी दुसरे एक लहानमै पुस्तक १८५२ मध्ये लिहिलें आहे, परंतु ‘धन्वतरा’सारख्या विद्वान् तशोधकांनामुद्धा त्याचा कथितच वाग लागलेला असतो ’ आणि “शुक, यत्ते ” याची पोड तर स्वतः त्यांनीच करून दिल्याविना अज्ञानाना होणें अशक्य । वर, खरा मार्मिक वाक्प्रयोगमी-क्षक आपल्या लेखनात स्पष्ट, काल व व्यक्ति ह्यांच्यासवर्धने निर्देश करताना योग्य तो अनुक्रम वा तारतम्य दर्शविण्यास चुरत न हां परंतु ‘धन्वतरा’ची तद्वा काही वेगळे-च कशी असते हें त्यांनी तत्कालीन मराठी लेखकांत जे पारोसर अग्रगण्य त्या जामेवराना जवळ जवळ शेवटी टपलून दर्शविलें आहे । इतकेंच नव्हे, ज्या “अव्वल इमना” काल-खंडांमधीं ते येथें विवेचन करीत आहेत त्यामध्ये “शुक, यत्ते, फडके ” वाच्यावेळां दुसरे जे खनेच वरचढ व प्रसिद्ध लेखक होऊन गेले त्याचा नामनिर्देश त्याच्या जागी प्रथमतः त्यांनीं कर्णो अगत्याचे नव्हतें काय ? आणि ‘धन्वतरा’ना अग्रगण्य वाटत असलेल्या ह्या त्रयीचा उल्लेख स्वतः त्याच्याव्यतिरिक्त अन्य कोणा जुन्याग्रंथ विद्वानां तशाप्रसंगीं केल्याचें ते दाखवू शकतील काय ? उलटपक्षी, ज्या ‘मुबर्चें वळण’चा शोध ‘मराठी वाङ्मयविवेचन-’कार रा. वि. जोशी यांनी प्रथम लाविला त्यांनीच ह्या सद्भात “शुक, यत्ते, फडके ” ह्या त्रिवर्गास सर्वथा कपटून पुढील नावाचा अधिक यथार्थतेनें उल्लेख केलेला आहे ! ते लिहितात — “त्यावेळच्या प्रथकारामध्ये वाळशास्त्री जामेवर, सदाशिव काशिनाथ छत्रे हरी केशवजी, गो. ना. माडगावकर, रावसाहेब मंगलिक, दादोरा पादुरग हे मुख्य होते ” (१ १८) वरेंच रा. जोशाच्याहि पुढें सुमार चाळीस वर्षे ‘विविधजनवित्तार’ (मार्च १८७८) ह्या प्रसिद्ध मासिकांत ‘महाराष्ट्रयोत्तेजन’ नामक गुरुत्वावकाश निबंधाचा लेखक, “सदाशिव काशि-नाथ छत्रे, बाळ गंगाधरशास्त्री, हरी केशवजी, गोविंद नारायण हे आमच्या मराठी भाषकेत हृषर, ज्ञानरत्न, टेपठ, आडिसनच होत, ” असें ह्या “अव्वल इमनातील शैलीकारा-”मधीं लिहितो, हें ‘धन्वतरा’च्या कधी अवलोकनात आलें आहे काय ? जर आलेलें असतें तर “शुक, यत्ते, फडके ” ह्या अप्रसिद्ध त्रयीचा उल्लेख करण्या-

ऐवजी त्यांना वदाचित् ह्या मंदर्भात “ छत्रे, हरी पेशवजी, नाट्याकार, ” याचा नाम-
निर्देश करणे योग्य होय, असे पडते अमते. ‘धन्वंतर्या’च्या भोगटपणाचा दुसरा एक
विशेष म्हणजे, एखाद्या चुन्या लेखकाचे मत पूर्वीच कोणा सप्रमाण मांडित केलेले असले
तरी ते पुनः आपला सारामार विचार काही एक न दर्शविताच त्या निघायत हट्टच
सोदून द्यावाचें ! मराठी लेखनदौलीतील “ मुक्तांचे वट्टण ”, व “ पुण्याचे वट्टण ” असा
काहीसा अशास्त्रीय भेद पूर्वीक ‘ मराठी भाषेची घटना ’ ह्या ग्रंथाचे कर्ते रा. जोशी
यानाकल्पिला. परंतु तो वस्तुतः कसा चुर्चुचा आहे हे प्रो. द. बा. पोतदार याना ‘ मराठी
गद्याचा इंग्रजी अवतार ’ ह्या आपल्या पुस्तकात १९२२ मध्येच चापल्या रीतीने
विशद केलेले आहे (उपोद्घात, पृ. १२-१५) तरीमुळा ह्या चर्चेत कोणतीही नर-
स्तुतः घालण्याच्या भरीम न पडता ‘ धन्वंतर्या’नी जोशीबोवाचा नामोचार टाकून
त्याचा खंडित मुद्दा पुनः येथे उपस्थित केलाच आहे असो.

आता हे विद्वान भाषा-वा मयममीलक स्वतः ला इतिहाससंशोधकहि समजतात,
त्याअर्था त्यांना वाळुशास्त्री जांभेकराच्या ह्या क्षेत्रातील कामगिरीचा कितपत शोध
उगला आहे हेदे अवश्य पाहिले पाहिजे ह्या दृष्टीने म्याचे ‘ समीक्षका ’तील दोनतोन
लेख वाचनाय आहेत. ‘ राष्ट्रोत्थापनी लेखक व संशोधक लोकमान्य टिळक ’
(ऑगस्ट १९४५) ह्या टीकालेखात ते लिहितात — “ पुरातत्त्वाच्या संशोधनात हुंटे,
भांडारकर, तेलंग, वैद्य, राजवाडे ही मंडळी होती. परंतु अव्वल दर्जाचे राजकारण
कर्मण पुनः पुरातत्त्वविषयक त्यांच्या बरोबरीचे कार्य टिळकांनी करून दारवाडें. ” (पृ. ८).
पुनः ‘ डॉ. नांडारकर व महाराष्ट्रीय संशोधन ’ (ऑक्टोबर १९४५) ह्या
लेखात त्यांनी पुढील उद्गार काढले आहेत. — “ ह्या सर्व गाथात्म्य संशोधकात बरोबरीचे
स्वाम पटकाविण्याच्या योग्यतेचे आपल्या महाराष्ट्रातील पंडितांतच फेकळ नव्हे, तर सर्व
भारतवर्षातील पंडितांत अप्रगल्भ असे पांडित म्हणजे डॉ. रामट्टणपंत भांडारकर हे होत.
महादेव मोरेधर हुंटे, काशिनाथ शंभरकर [स्वतः काशिनाथपंत आपल्या बडिलाचे नाव
‘ त्रिंबक ’ असे लिहीत असण्याचे आढळते] तेलंग, काशिनाथ वापूजी पाळक, ही
आपल्याकडील आगरी ज्येष्ठनीय नावे होत. न्यायमूर्ति रानडे ह्यांचेहि नाव आवायत
निर्देशाव्यासारांसे आहे. परंतु त्यांना सर्वोपशान सामुदायिक उत्कर्षाची पूर्ण कल्पना व आच-
अनली तरी संशोधनाच्या एखाद्या शाखेत सूक्ष्मता व पारंगतता स्वाच्याल नव्हती हे कबूल
करणे भाग आहे. इ. ”

बरील दोन लहानशा अवतरणावरूनहि ‘ धन्वंतर्या ’ चा इतिहाससंशोधन-क्षेत्रातील
आधिकार कितीसा आहे हे थोडेबहुत दिसून येते. पहिली महत्त्वाची गोष्ट, त्याचें ह्या क्षेत्र-
ज्ञान उघड व मर्यादित आहे; आणि दुसरी म्हणजे, प्रसंगाप्रमाणे पिंवा लहरीप्रमाणे
ही त्याची सारामारसमीक्षा बदलत अमते ! पहिल्या लेखात ‘ राष्ट्रोत्थापनी ’ टिळकाचें
स्तोम असल्याने “ पुरातत्त्वाच्या संशोधनात हुंटे, भांडारकर, तेलंग, वैद्य, राजवाडे ’
यांच्या “ बरोबरीचें कार्य टिळकांनी करून दारवाडें, ” असा गिझान्त ते सांगतात; परंतु येथे
मौज असो की, ‘ डॉ. नांडारकर व महाराष्ट्रीय संशोधन ’ ही अधिपंचमीची

पोथी ह्मीं चैताच तुन्यबल टिळकाना सर्वस्वी बगल देऊन “ आपल्या महाराष्ट्रांत पंडितातच येथळ नव्हे, तर सर्व भारतवर्षातील पंडितात अभ्रगण्य असो पंडित म्हणजे डॉ. रामचृणपंत भांडारकर हे हेत, ” असे त्यांचे स्तुतिस्तोत्र ते गातात। बरे, “ सर्व भारतवर्षातील पंडितांचा ” शोध ‘ धन्यतरां ’ ना विनयत असेल ह्याची कल्पना ह्या क्षेत्रातील “ आपल्या महाराष्ट्रातील पंडितांचा ” शोध त्यांना विनयत लागला आहे ह्यावरूनच सहज करता येईल त्याच्या मतें “ कुटे, भांडारकर, रेलंग, पैय, राजवाडे ” ह्यांप्रतिरिच टिळक व पाठक हींच काय ती महाराष्ट्रीय पंडितांची गणनीय नावे होत, आणि ह्यातहि जुन्यातल्या जुन्या कुठ्यानीच त्यांना कुठित येईल आहे,—कारण, त्यांच्या काळापलीकडे त्यांची मनलच जात नाही। ‘ धन्यतरां ’ हे स्वतःला मराठीप्रमाणें भस्त्रुत भाषेचेहि तज्ज्ञ म्हणवितात परंतु आश्चर्य हे की, कुटे-तेल्गावरोवर इकर पांडुरंग पंडित ह्या सुप्रसिद्ध भाषावादमयपंडिताचा उल्लेख करण्याची त्यांमधे आवश्यक्ता वाटत नाही। इतकेंच नव्हे, तर डॉ. भांडारकराच्या पूर्वी ह्या क्षेत्रात ज्यांनी पुराणेतिहाससंशोधक म्हणून मोठी ख्याति मिळविली त्या डॉ. भाऊ दाजी लाडाचेहि त्यांस कोणहि लेखान स्मरण होत नाही। गग त्यांच्याहि पलीकडचे, आद्य एतद्देशीय पुराणेतिहाससंशोधक म्हणून ज्यांचा अनेक विद्वानांनी गौरव केलेला आढळतो त्या बाळशास्त्री जांभेकराचा नामोच्चार ते कोठून करणार ? तरीपण “ न्यायमूर्ति रानडे ह्यांचेहि नाव ह्याबाबत निर्देशिण्यासारखें आहे, ” असे ते बोलत जातातच। कारण, सर्वेस्पशी बुद्धिमत्तेचें प्रतीक म्हणजे न्याय रानडे, हे एकदा उन्नत गेल्यानंतर त्यांच्या अंगी असलेल्या अनेक वर्गनीय गुणांबरोबर नसलेले काही गुणविशेषहि त्यांस वेळोवेळी चिक्कटविणें अपरिहार्य नव्हे काय ? बरे, ह्या पूर्वोक्त विद्वान पुरातत्त्वगशोधकांच्या मालिकेंत न्यायमूर्तींना वस्तुतः स्थान नाही, हे लक्षात घेताच पुढल्याच वाक्यात ‘ धन्यतरां ’ स्वतः म्हणतात की, “ त्यांना सर्वांगीण सांस्कृतिक उत्कर्षाची पूर्ण कल्पना व आच असली तरी संशोधनाच्या एकाद्या शारेंत सूक्ष्मता व पारंगतता त्यांच्यात नव्हती हे वचल करणें भाग आहे ” मग अशी जर वस्तुस्थिति आहे तर प्रथमतः “ न्यायमूर्ति रानडे ह्यांचेहि नाव ह्याबाबत निर्देशिण्यासारखें आहे ” असे सांगितलेंच कशाला ?

तथापि ह्याप्रमाणें ‘ धन्यतरां ’ नी आपल्या ‘ बाळभयस्मृतिक्षेप ’ त “ मराठीतील पहिल्या ‘ दर्पण ’ ह्या वृत्तपत्राचे संपादक ” आणि “ अव्वल इंग्रजीत प्राथमिक, शालेय स्वरूपात लिखाण करीत ” असलेले एक गृहस्थ, ह्या येथळ द्विविध दृष्टांनी बाळशास्त्री जांभेकर याच्याबद्दी जें काही बरेवाईट लिहिलें आहे तें लक्षात घेतल्यानंतर, सरतेशेवटी त्या पुराणाच्या एकदर योग्यतेसंबंधा जो मत्त्वपूर्ण व क्रांतिकारक सिद्धान्त काढला आहे तो अवश्य पाहिला पाहिजे हा सिद्धान्त त्यांना जून १९४५ च्या ‘ स्मृतिक्षेप ’ मध्ये गोपाळ गणेश आगरकर याच्यावरील अर्धशतसावत्सरिक पुण्यस्मरणपर लेखात जातू जाता दोनवीन वाक्यात प्रकट केला आहे “ आगरकराचें स्थान ” निश्चित करताना ते लिहितात — “ अव्वल इंग्रजीपासून ना थट आतापर्यंतच्या काळाच्या मध्याच्या सुमारास आगरकर होऊन गेले ह्याच्यापूर्वीच्या तीन पिढ्यांपैकी पहिली पिढी कापू

साथी शुद्ध, यत्ने, जांभेकर त्याची होय. ही पिढी जरी बुद्धिमान व वर्तुणवान होती, तरी ईशूजो सुधारणा, ईशूजी साधोय ज्ञान त्याच्या भेदभावाने भारती गेल्यामुळे हीन-गडामध्येच गुस्फटली गेली. तिच्या हातून गालेय कामगिरीशिवाय इतर भरीव अशी कामगिरी झाली नाही. त्या पिढीच्या थोड्याशा पुढच्या काळात मात्र एक लोकोत्तर व्यक्ति होऊन गेली. मरकारी नोकरी व मरदारकी श्यामधर्मी यथार्थ अमूनमुद्रा तिने महाराष्ट्रीयी-मध्ये स्वभावी जाणीव निर्माण केली. ही व्यक्ति म्हणजे लोकाहितकारी देशमुक्त हो होय. हीनगंड व पराभूत वृत्तींनी ज्ञाप्य आलेल्या नाईकी वरून हा तिचा सारांश. तिच्या आपले खरे स्वरूप दर्शवण्याच्या त्यांनी प्रयत्न केले. ... त्याच्यानेतरची दुसरी पिढी राजवे, भांडारकर, तेलंग त्याची. ह्यात तेलंग अन्यत बुद्धिमान, राजवे हे चौफेर दृष्टीचे व भांडार-कर हे मंगोपक असले तरी राजवे यांनी राष्ट्राच्या प्रगतीचा सर्वांगीण विचार करून महाराष्ट्रानर्थीच वेळ नव्हे, तर सर्व हिंदुस्थानात एक प्रचाराचा “ नेमस्त सर्वांगीण सुधारणावाद ” निर्माण करून पुढील तरुण बुद्धिमान महाराष्ट्रीयाना स्फूर्ति दिली. ह्या-नेतरची तिसरी पिढी म्हणजे चिपळूणकर, टिळक, आगरकर त्याची. ... तिघांनी तीन उज्ज्वल आते विचारप्रवाह राष्ट्रात निर्माण केले. त्यांनी महाराष्ट्रात चैतन्य निर्माण केले, स्वाभिमान व राष्ट्रभिमान उत्पन्न केले. लोकांना जगे केले .. चिपळूणकर-टिळकांनी आरम्या जहाल वृत्तीच्या प्रचाराला राजकारण हे क्षेत्र सुकर केले, तर आगर-कर यांनी आपल्या जहाल वृत्तीच्या प्रचाराला सर्वोपेय सुधारणेचे क्षेत्र सुकर केले. इ. ”

‘ धन्यंतरी ’ ची ही पिढ्यान्तरपी ऐतिहासिक वाङ्मयसमीक्षा जिल्ह्या अज्ञान-मूलक व भ्रामक, तितकीच ती मौखिक आहे ह्यात शंका नाही. त्यांनी “ अव्यक्त ईशूजी-पातून ” टिळक-कलापर्यंतच्या उया विद्या सांगितल्या आहेत त्यावरूनच त्याची ऐति-हासिक सूक्ष्मता जाण होते. “ अव्यक्त ईशूजीपातून तो शेट आतापर्यंतच्या काळाच्या मध्याच्या सुनाराम आगरकर होऊन गेले, असा त्रिवार “ च्या च्या ” करीत “ सुमार ” देण्याने तरी त्याचा काळनिर्णय कितीचन समाधानकारक झाला ? सन १८१८ ते १९४५ चा मध्य घेतला तर तो १८८१ येईल, आणि त्या समर्पी आगरकराची विद्यार्थिदशा मुक्तीच कोठे संपली होती ! ह्यापेक्षा “ आगरकराचा काळ सन १८५६ ते १८९५ चा ” अथवा ‘ धन्यंतरी ’ स्पष्ट म्हणते तर ? परंतु मग त्या विधानाचे “ साहित्यिक मूल्य ” कमी झाले जगने काय ? त्याचे ह्यापुढील वाक्य फार महत्त्वाचे. “ त्याच्या [म्ह. आगर-कराच्या] पुढीच्या तीन पिढ्यांपैकी पहिली पिढी बापूशास्त्री शुद्ध, यत्ने, जांभेकर त्यांची होय. ” ही पहिली पिढी बोटून थोड्यापर्यंत निश्चित धरावयाची हे हि त्यांनी पोतलेपणे वाचकावरच सोपविले आहे ! आतां एक पिढी म्हणजे अमुक एक वर्षाची हें जरी संतो-नंत झालेले नसले तरी ती सामान्यतः बीसव्यावर्त वर्षाची धरतात. ह्या दृष्टीने प्रत्येक पिढी बीस वर्षांची धरूनहि सन १८५६ पुढील तीन पिढ्या पुढीलप्रमाणे धरतील : सन १७९५-१८१५, १८१५-१८३५ व १८३५-१८५५, अर्पण ह्या “ तीन पिढ्यांपैकी पहिली पिढी बापूशास्त्री शुद्ध, यत्ने, जांभेकर त्यांची होय, ” अथवा ‘ धन्यंतरी ’ सांगतात, त्याअर्थी वाळशास्त्री जांभेकर यांची पिढी १७९५ ते १८१५ ही निश्चित झाली.

हितवादी देशमुग ही” जी “एक लोकोत्तर व्यक्ति होऊन गेली,” ती तरी त्यांच्या हीनगंडधरणापामून खरोखर कितपत मुक्त होती ? “इमजी सुधारणा, इमजी शास्त्रीय ज्ञान ह्यांच्या श्रेष्ठत्वाक” ती कमी भारली गेली होती काय ? आणि जर “लोकहितवादी” नी “सरकारी नोकरी व सरदारकी ह्यासंबंधी बघनें असूनमुद्दां महाराष्ट्रीयामध्ये स्वत्वाची जाणीव निर्माण केली,” आणि “हीनगंड व पराभूतवृत्तींनी झापड आलेली नाहींशी करून दृष्टि साफ करून निला आपले परें स्वरूप दाखविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला,” तर ‘धन्वंतरी’चे परमप्रिय “चैतन्य-स्वामिमान-राष्ट्राभिमान-”मूर्ति विष्णुसाखी चिपळूणकर ह्यांनी आपल्या ‘निबंधमाले’मध्ये ‘लोकहितवादी’ देशमुखावर इतका विलक्षण भडिमार करून तोडमुख घेतले, तो त्याचा केवळ दुष्टपणा व अप्रयोजकपणाच होता, असें सिद्ध होऊ नार्ही काय ? की ‘लोकहितवादी’ची बुद्धिमत्ता, चरित्र्य, स्वाभिमान, देशाभिमान व राष्ट्रोद्धारक कर्तृत्व याची नाहिती त्यांचे चरित्र प्रत्यक्ष पाहत असलेल्या ‘मालाकारांच्या’पेक्षा ‘धन्वंतरी’ना आज अधिक वाढे असे समजावयाचें ? तत्ताच एतद्विषयक दुसराहि एक मुद्दा विचार करण्यासारखा आहे. तो म्हणजे, ते स्वतः व त्यांच्यासारखे दुसरे ‘लोकहितवादी’चे आजकालचे पक्षपातो साहित्यिक ही गोष्ट प्रायः लक्ष्यात घेऊ नार्हीत की, त्यांच्या ज्या ‘शतपत्रां’तील विचारसंपत्तीवर व विचारसरणीवर ते त्यांच्यासंबंधीच्या आपल्या कल्पनेची इमारत बहूबली रचतात, ती ‘शतपत्रे’ त्यांनी ऐनपंचविशीत मुमारे दीडदोन वर्षांत-सन १८४८-१८५० मध्येच क्रमशः मुंबईतील ‘प्रभाकर’ पत्रात लिहून प्रसिद्ध केलेली आहेत, आणि ह्यानंतरच इमज सरकाराची अडीचतीन वर्षे सेवा इमानें इतवारें करून त्यांनी रावबहादुरी इत्यादि सन्मान व वृद्धवैतन संपादिले, अर्थात् विष्णुसाखीच्यानी त्यांच्यावर हल्ला चढविताना त्यांच्यागमोर केवळ पूर्वीत ‘शतपत्रे’ नमून त्यांचे समग्र चरित्र व चरित्र्य जणें प्रत्यक्ष होते, तसें सुधारणा-विषयक नतें प्रत्यक्ष वृत्तीत उतरविण्याचे प्रसंग आल्यावेळीं त्यांनी अवश्य तें नीतिधैर्य दाखविलें नाहीं, असा तत्त्वज्ञानी प्रामाणिक कर्त्या सुधारकाचाहि त्याजवर आरोप होता, हें ‘धन्वंतरी’ना मिळित वाढे काय ? शिवाय ते सांगतात त्याप्रमाणें, जर “हीनगंड व पराभूतवृत्तीची झापड आलेली नाहींशी करणारे” ‘लोकहितवादी’ वस्तुतः होते, तर कमीअधिक तशाच प्रकारचीं सुधारणावादी मनें ‘प्रभाकरा’दि आपल्या नियतकालिकामधून त्यांच्याच पिढीतील ज्या भाऊ महाजन प्रभृति विद्वानांनी रावत चरित्रचपीठा परें प्रतिपादिलीं, ती पिढी “हीनगंडामध्ये गुंफवली गेली” होती, हा त्याचा महोद्दिष्टान्त अनेतिहासिक व भ्रामक नव्हे काय ? स्वातंत्र्यवादासाठी जामेकर हे तर नितीतरी गोष्टीत आपल्या बाळाच्या पुढे होते ! अर्थात् “अथर्व इमजीतील” सर्व समकालीन शास्त्रांना व त्यानंतरच्या दोनतीन पिढ्यांनी बुद्धिमत्ता, विद्वत्ता, चरित्र्य व कर्तृत्व ह्या सर्वच दृष्टींनी लोकोत्तर मानिलेल्या पुरावाला (परिशिष्ट १ पाहा) “हीनगंडामध्ये गुंफवलेला” मानणाऱ्या ‘धन्वंतरी’चें तो महापुरुष व त्याचा काळ ह्यांसंबंधीचें ज्ञान वेगळें अवाप्त असलें पाहिजे, असें म्हणण्याशिवाय गत्यन्तर कोणतें ?

रा. पु. पां. गोखले यांची 'आगरकरांशी ओळख'

पं. बाळशास्त्रीविषयक चरित्रसाहित्याची ही प्रदीर्घ समीक्षा आता वस्तुतः धर्मशास्त्रात्मक असून अन्तःपर तोंत नवीन सदरवाचा मुद्दा निघणे माय; अतस्तथ्य होय. तथापि कऱ्हाड येथील एक प्रसिद्ध गादित्तिक व समाश्रितेक रा. पु. पां. गोखले, पी. ए., यांनी 'आगरकरांशी ओळख' ह्या नावाचा एक वांघ कथे धिनीना ग्रंथ के. आगरकरांनी ५० वी पुण्यतिथि साधून "दिनांक १६-१-४५" रोजी प्रसिद्ध केला असून विषयमाहात्म्य, विविष्ट लेखनशैली व आकर्षक बाह्यीय वासुके त्याचा प्रसार सध्याचेही होणे समवनीय असल्यामुळे, त्यामध्ये वाळशास्त्री जमिंदारांचे जे अग्रही ओशारत दर्शन प्रेषार्याने एके ठिकाणी पडविले आहे ते लक्षात घेणे दृढ आहे. हे पुस्तक दरवर जरी वाळून पाहिले तरी लेखकाचा ओढा विशेष विवेचनारेखा भाषेच्या सज्जवरीकडे अधिक अग्रह्याने हट्टोत्पत्तीस येते. स्वतंत्र प्रेषार्यांची पदोपरी अनुपास साधण्याची हीम तर विलक्षण आहे। उदा० 'ओळखीचा नमस्कार' ह्या प्रस्तावातील पुढील वारयेच पाहाः—

"सांप्रदायिक समाजमेळाऱ्या नि स्मृतिस्वीक्राऱ्या स्मृतिचुने ती सामरी चरवलेला कृतीच्या कृताजलीने, कृतत कार्यमनालीने केलेली आगरकरांच्या आत्म्यात आणि आगरकरांच्या अभिमान्यास अधिक मानवेल." [येथे "मानवेल"-च्या ऐवजी "सावढेल" असे लिहिण्यास प्रेषकर्ता कसा विमरला कोण जाणे!]

"साध्यामुध्या गोडीपासून सर्वत्र गुण, सौंदर्य, सोय, सापेपणा, आणि साद्विकता याकडून सर्वथेव स्वतंत्रता" ३.

ह्या दृष्टिमात्राशीत मानाचेच अनुदेहि शाठळनात. उदा० 'प्रकरण १-विद्यार्थी आगरकर' ह्यावाली "विद्यार्थिनः कुतः सुखम्" असे अवतरण घेऊन पुनः लोव "विद्यार्थिनः कुतः सुखम्" असे ते अभिध्व पुढीचे रिडे नेडे आहे। वास्तविक "कुतो विद्यार्थिनः सुखम्" असा तो मुळातील स्वीकपाद आहे.

पुस्तकातील चित्रे चांगली आहेत; पण पृ. १८४ च्या एमोर टापिलेले चित्र 'लोकहितवादी'चे नसून त्यांच्या एका विविधांचे आहे।

अनो, बाळशास्त्री जमिंदार यांच्यासंबंधी जो काही मजदूर प्रस्तुत प्रेषात आला आहे तो 'प्रकरण ७' 'ब्रॅडलॉ, मिल, वाळशास्त्री, केरिलन आणि आगरकर' ह्या मधल्यावाली पृ. २११ वर पुढीलप्रमाणे आढळतोः—

"या वाचनावरून आगलाईतील पाहिले वडिले सुवारक व लेखक बाळशास्त्री जमिंदार यांची आढरण सान्यालेरीक रहात नाही. बाळशास्त्री जमिंदार आणि गोपाळराव आगरकर हे दोघेहि गरिबीतूनच वर आले आणि दोघांही लोकापवार व लोकछळ मटून करावा लागला. छळाच्या बाबतीत व कृतत्राच्या बाबतीत बाळ-साध्यावेला आगरकरांची कडी एकरा जातीच होती म्हणायची। म्हणजे

पण वस्तुस्थिती काय वाढळते ? वाळशास्त्री याचा जन्म १८१० चा आहे [वास्तविक तो १८१२ चा समजला पाहिजे], ही गोष्ट लक्षात घेता त्याची पिढी बरील गणनेप्रमाणेच निदान दुसरी धरने अधिक सयुक्तिक नव्हे काय ? परंतु ‘ धन्यतरी ’चा गोंधळ येथेच संपला नाही. “ ह्या पिढीच्या थोड्याशा पुढच्या वाळात [म्ह. सन १८२३ मध्ये] ... लोबहितवादी देशमुख ” शाले, आणि “ ह्याच्यानंतरची दुसरी पिढी रानडे, भांडारकर, तेलंग ह्यांची, ” असे ‘ धन्यतरी ’ म्हणतात ! मग येथे प्रश्न असा उत्पन्न होतो की, “ ह्याच्या ” म्हणजे देशमुखाच्यानंतरची पहिली पिढी ती कोणती ? आणि ‘ धन्यतरी ’ हे विमोक्षजो दहादहा वर्षांचीच एक पिढी समजतात की काय ? परंतु ह्या दृष्टीने रानडे, भांडारकर, तेलंग ह्यांची तरी दुसरी पिढी कशी ? विरहुना ते निधीद एकाच पिढीतील होत, असे तर म्हणता येईल काय ? कारण, भांडारकर हे तेलंगापेक्षा तेरा वर्षांनी वडीत होते ‘ धन्यतरी ’ पुढे सांगतात की, “ तिसरी पिढी म्हटली म्हणजे चिपळूणकर, टिळक, आमरकर ह्यांची ” आता ह्या तिघांची एक पिढी जरी मान्य घेली, तरी सन १८५० मध्ये जन्म पावलेले तेलंग हे दुसऱ्या पिढीत का मोडतात, आणि त्याच साली जन्मास आलेले चिपळूणकर तिसऱ्या पिढीत का जातात, हा प्रश्न राहतोच ! अर्थात् ही ‘ धन्यतरी ’ची लमडी ऐतिहासिक ‘ वाङ्मयसमीक्षा ’ आहे, हेच एक झाला उत्तर समजावयास नवे काय ?

परंतु पिढ्यांच्या शास्त्रीय परिगणनेचा हा प्रश्न बागूम सारून ‘ धन्यतरी ’नी येथे आपल्या मतानुसार पहिल्या पिढीतील लोकांच्या कर्तृत्वासंदर्भी जो महान् ऐतिहासिक सिद्धान्त प्रस्थापित केला आहे तो पारलून घेणेच अधिक महत्त्वाचे होय “ वापूशास्त्री शुद्ध, थत्ते, जामेकर ह्यांची ” ही पहिली पिढी म्हणजे “ हनिगाढाग्रमध्येच गुरफटली गेलेली पिढी ” होय, असा त्याचा स्पष्ट निर्णय आहे ! आता ह्या विज्ञान ‘ वाङ्मयसमीक्षा ’-काराना प्रथमतःच हे विचारले पाहिजे की, त्यांनी जामेकराच्या पिढीत वाग्रगण्य मानिलेले हे वापूशास्त्री शुद्ध व थत्ते कोठले कोण ? ते जन्मले कधी आणि मरे कधी ? त्यांनी शास्त्रीय अभ्ययन किती, कोणापाशी व कोणत्या प्रकारचे ? ते इमजी नितपत जाणत होते ? त्याचा व्यवसाय व कर्तृत्व काय ? त्याचे प्रथम कोणते ? योडेवहुत नाव घेव्या सारखीतरी लक्ष्मणा त्यांनी काय घेली ? त्यांच्यासंबंधीचे लेख-उल्लेख आजपर्यंत कोठेचाच आढळतात ? पार जशाला ? स्वतः ‘ धन्यतरी ’ नाही ह्या उभयता ‘ उपेक्षितमानवत्वा ’ची थोरवी कोणती व कधी फुटून आली ? आमची अशा त्राय सारंगी आहे की, दादोबाचे ‘ आत्मचरित्र ’ प्रसिद्ध होईपर्यंत चांगल्या ज्ञात्यान, व सशोधकानामुदा व पृशास्त्री शुद्ध यांचे नावहि ऐकून माहीत नव्हते ! आणि आजकालहि दादोबांना मराठी शाळेत व्याकरणाची गोडी उत्पन्न करणारे सोसायटीच्या शाळेंतील एक चांगले पंतोजी व त्याच कालात लहानग्या वाळशास्थाना कौमुदीची पोथी सांगणारे एक सत्कृत शास्त्री, ह्यापलीकडे त्यांच्यामधील सशोधकहि क्षचित् काही मागू शकतील आणि ‘ धन्यतरी ’ नी ह्या पहिल्या पिढीत गोविलेले दुसरे वाग्रगण्य “ बुद्धिमान व कर्तृत्ववान ” [“ बुद्धिमान ” व “ कर्तृत्ववान ” ही रूपां अतः पर त्याज्य समजली पाहिजेत !] पुरुष कोण आणि ते

वाळशास्त्री जंभेकर यांच्याकरीतर गणताय कम, हे आमच्याहि तितकेच लक्षांत येत नाहीं, हें आम्हां प्रात्यक्षणे मान्य करितां, आणि म्हणूनच ‘ धन्वंतरी ’ चें हें वशांत तेंपोषन क्षणभर प्रमाण मानून सुट-यत्ने ह्या विद्वद्बांची जोडी कदाचित् “ हीनगंडा-मर्थेय गुरफटली ” गेली असेल, असें आम्ही वाटमयास मान्य करूं.

तथापि ‘ धन्वंतरी ’ ना आम्हांला ह्यापुढें असे विचारायलाचें आहे की, त्याच्या ह्या पहिल्या पिढींत जामेकरांच्या समवेत प्रामुख्याने निर्देशण्यासारखे हे दोघेच “ बुद्धि-वान व कर्तृत्ववान ” पुरुष त्यांना आडळले काय ? आद्य ‘ महाराष्ट्र भाषेचा कोश ’ रचणाऱ्यापैकी प्रमुख संस्कृत पंडित वाळशास्त्री कावे ‘ महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण ’-कार गंगाधरशास्त्री फडके, प्रसिद्ध इंग्रजी भाषान्तरकार हरी केदावजी प्रमृतीची बाबें त्यांच्यापैकी तरी निघेत अधिक तोंडाचीं नग्नतां काय ? शिवाय त्यांच्याऐवजीं वाळ शास्त्र्यांचेच श्रावः समवयस्क स्नेही-सहकारी दादोबा पांडुरंग व भाऊ महाजन ह्या दोघां सुप्रसिद्ध “ बुद्धिवान व कर्तृत्ववान ” पुरुषांचा नामोनेर्देश प्रस्तुत प्रपंची अधिक यथार्थतेने व औचित्याने त्यांना करता आला नसता काय ? कीं वाळशास्त्र्याचे हे दोघे समकालीन विद्वान् अपम्यापुढील दोन फिदा पाहण्याइतके दीर्घायुही ज्ञान्यासुद्धें ‘ धन्वंतरी ’च्या मते त्यांची गणना परिण्या पिढींत होऊंय शकत नाहीं ? बरें, ह्या पाहिल्या पिढींतले सर्वच विद्वान् “ हीनगंडामर्थेय गुरफटले ” गेले होते, हें तरी खरें काय ? रोनः वाळशास्त्री जंभेकर राहोंत, पण त्याचे तद्वय स्नेही-सहकारी भाऊ महाजन यांचाहि समावेश “ हीनगंडामर्थेय ” च करता येईल काय ? त्या “ अव्वल इंग्रजीतें ” सुद्धा सुखानी सरकारी नोकरी करणें सदेज साध्य अमता, ऐन पंचविशीत ज्या पुरुषाने स्वतंत्र वृत्तप्रव्यवस्था व यत्नमन - प्रभाकर, ‘ धूमकेतु, ‘ क्षान्दर्शन ’ ह्यासारखी प्रसिद्ध मराठी निबन्धात्मिकें काढली, आणि तद्वारा सुमारे दोन तोंपें स्वदेशवापडाना सज्जन व स्वाभिमानी बनविण्याचा अभ्यासून यशस्वीय केला त्यालाहि ‘ धन्वंतरी ’ “ हीनगंडामर्थेय ” च टकलपार काय ? ते म्हणतात कीं, “ ही पिढी जरी बुद्धिवान व कर्तृत्ववान होती, तरी इंग्रजी सुधारणा, इंग्रजी शास्त्रीय ज्ञान ह्याच्या श्रेष्ठत्वानें भारतीय गेल्यासुद्धें हीनगंडामर्थेय गुरफटली गेली. ” अर्थात् इंग्रजी सुधारणा व इंग्रजी शास्त्रीय ज्ञान ह्यांच्या श्रेष्ठत्वानें जें भारले गेले ते सर्व पुरुष ‘ धन्वंतरी ’च्या मते हीनगंडा-मर्थेय गुरफटले, व्हांवें हे एतद्विषयक लक्षण त्यांना घोंघिलें आहे, हें स्पष्ट होय. तथापि प्रस्तुत लक्षण त्याचे पहिल्या पिढीचे प्रमुख प्रतिनिधिभूत “ सुट-यत्ने ” ह्यांना कदाचित् लागू पडत असेल, तरी वाळशास्त्री जंभेकरांना तें सुतरां लागू पडत नमत्वासुद्धें ही सोड गणमाण सिद्ध उरण्याची जबाबदारी आम्ही ‘ धन्वंतरी ’वरच टाकलों. “ तिच्या [म्हणजे, ह्या पहिल्या पिढीच्या] हातून झालेय कामगिरीशिवाय इतर भरीव अशी कामगिरी झाली नाहीं. ” अर्थात् ते सामानात, हाववळन आपलें हेंहि विधान सोबोन्नत बुद्धिमान व अष्टपैरू कार्यकर्त्या वाळशास्त्री जंभेकरांच्यासंबंधी तरी सर्वथा असत्य होय ह्याची जगावी ‘ धन्वंतरी ’ना झालेली नाहीं. असें स्पष्ट म्हणावयास नको काय ? बरें, “ ह्या पिढीच्या योष्यांला पुढच्या काळात मात्र ” ‘ धन्वंतरी ’च्या मते “ लोक-

स्वतःच्या डोक्यांनी आपली प्रेतयात्रा पाहण्याचा सोहळा बाळशास्त्रयांच्या लक्षा-
[ला]यी नव्हता आणि भाऊ महाजनींच्या दर्पणपत्रातून लेख लिहिता लिहिता
शास्त्रीयुवांनी स्वतःचें दिग्दर्शन सुरू केलें तें मासिकरूपानें । आगरकरांनी साप्ताहिकांतून
साप्ताहिकांतच उडी घेतली । या शास्त्र्या साम्याच्या गोष्टी । याशिवायच्या सर्व
बाबतींत आगरकरांपेक्षा शास्त्रीयुवा सर्व तऱ्हांनी श्रेष्ठच होते. एलिफन्स्टन् इस्टि-
ट्यूटमध्ये चार वर्षेच अभ्यास करून शास्त्रीयुवांनी अशी ज्ञानाची पैदास केली होती
की, इंग्रजी शब्दांच्या अर्थाचा गंध नसताना, रस्त्यावर झालेल्या दोन 'सोजिरा'च्या
वाचावाचीतील शब्दन्शब्द त्यांनी कोटांत सांगितला तात्पर्य, असल्या एकपाठी
बुद्धिमत्तेमुळे त्यांना कोणताहि विषय अवघड जात नसे आणि म्हणूनच त्यांना
लातिन, इंग्रजी, फ्रेंच, संस्कृत इत्यादि आठ भाषा चांगल्या अवगत होत्या. शिवाय
इतक्या सगळ्या ज्ञानाच्या मानानें त्यांनी इतिहास, उद्योतिष वगैरे निरनिराळ्या
विषयांवर पुस्तकेंहि त्यावेळी लिहिलेली आहेत. आंग्लाईच्या आरमकालातील हा
बहुश्रुतपणा आणि त्याला साजेसे कार्य ही पाहिली म्हणजे शास्त्रीयुवांस आदरानें
कोण नमस्कार करणार नाही ? ”

आतां ह्या एका परिच्छेदातील बाळशास्त्रयांच्या गुणगारांवात प्रयक्त्यानें
सन १९४५ मध्येंमुळां खालील धामक विधानें केली आहेत —

(१) “ भाऊ महाजनींच्या दर्पण पत्रांतून लेख लिहिता लिहिता शास्त्रा-
युवांनी स्वतःचें दिग्दर्शन सुरू केलें तें मासिकरूपानें । ” येथें ‘ दर्पण ’ पत्र बाळ-
शास्त्रयाचें असतां भाऊचें म्हणून सांगितलें, ही एक सर्वसाधारण मोठा चूक तर
सारीच, पण ग्रंथकर्त्यानें कोंकणस्थ भाऊना वऱ्हाटे ‘ महाजनी ’ धनवृत्त एक अगदी
अपूर्व चूक करण्याचा मान मिळविला आहे ।

(२) “ त्यांना [म्ह० बाळशास्त्रयांना] लातिन, इंग्रजी, फ्रेंच, संस्कृत
इत्यादि आठ भाषा चांगल्या अवगत होत्या. ” परंतु आठच म्हणून कोणों
सांगितलें ? चांगल्या दहाबारा भाषा त्यांस अवगत होत्या

(३) “ एलिफन्स्टन् इस्टिट्यूटमध्ये चार वर्षेच अभ्यास करून शास्त्री-
युवांनी अशी ज्ञानाची पैदास केली होती की, इंग्रजी शब्दांच्या अर्थाचा गंध
नसताना, रस्त्यावर झालेल्या दोन ‘ सोजिरा ’च्या वाचावाचीतील शब्दन्शब्द
त्यांनी कोटांत सांगितला. ”

ह्या एकेंदर वाक्याची रचनाच चमत्कारिक आहे । त्यांत दर्शविलेला विचित्र
कार्यकारणभाव केवळ दास्यास्पद नव्हे काय ? ह्या दंतकथेचा प्रकार असा समजला
जातो की, बायूला भारातेराध्या वर्षापर्यंत इंग्रजांचा शिकमात्र गंध नसताना त्यानें
एके दिवशी रस्त्यावरील दोन सोजिरांची मारामारी पाहिली, आणि त्या प्रकरणी
त्याला साक्षीदार म्हणून न्यायालयासमोर उभें केल्यावेळी त्यानें त्यांच्या
“ वाचावाचीतील शब्दन्शब्द कोटांत सांगितला. ” अशी त्या मुलाची विलक्षण
धारणागति पाहून न्यायागृहीनीं धरिष्ठ शिक्षणापिकांच्याकडे त्याची चांगली शिंकाव

केली, आणि त्यामुळे त्याच्या इंग्रजी शिक्षणाची प्रथम सोय लागली. शिवाय बाळ-
शास्त्रपांचा अभ्यास 'बॉबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी'च्या 'सेंट्रल इंग्लिश
स्कूल'मध्ये झाला,— 'एलिफन्टन् इस्टिड्यूट[शन]मध्ये' नव्हे. ती सध्या पुढे
दहावारा वर्षांनी अस्तित्वांत आली. अर्थात गेथे ग्रंथकार्याकडून नकळत स्थलकालाचा
विपर्यास घडला आहे।

प्रो. म. वि. फाटककृत 'मराठी निबंध'

ह्या का. १६ पत्री दीडशे पृष्ठांच्या पुस्तकांत मराठी भाषेतील निबंध ह्या
विशिष्ट बाळमयप्रकाराचा इतिहास व त्याचे तंत्र याचे विवेचन केलेले असून तदनुषंगाने
साहित्यिकच कै० बाळशास्त्री जांभेकरांचा उच्चार ठिकठिकाणी करण्यांत आला आहे.
पण तसे करतांना प्रो. म. वि. फाटक, एम्. ए., यांनीहि थोडाबहुत गोंधळ घातलाच
आहे। मस्तुत पुस्तक मराठी घेऊन 'बी. ए.' किंवा 'विशारद' ह्या पदवी-
परीक्षांस बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी मुख्यत्वे लिहिलेले असल्याने त्यांतील एतद्विषयक
चुका दाखवून देणे अवश्य आहे. कारण, आजमितीस बाळशास्त्री व त्यांचा काल
ह्याविषयी महाविद्यालयीन अध्यापक म्हणून मिरविणाऱ्यांकडूनहि कसे भ्रमोत्पन्न
लेखन होत असते ते ह्यावरून कळून येईल.

'बाळमयप्रकाराचा इतिहास' म्हणून तरी लेखकाला त्या त्या व्यक्तीचे बिनचूक
कालज्ञान प्रथमतः असले पाहिजे. पण प्रो. फाटक यांना ह्या जुन्या काळाची माहिती
असावी तरी नाही असे उघड दिशने. याचे एकच ठळक उदाहरण पुरेसे आहे.

ते लिहितात :— "..... मराठी मद्याच्या जनकाचा मान कै० विष्णु-
शास्त्री विप्लवकरांना देण्यांत येत असला तरी त्यांच्याहि पूर्वी चाळीस वर्षे
निःस्वार्थपणाने, इंग्रजी विद्येने पगारदार नोकरी मिळणे शक्य असूनहि ती न
स्वीकारता, लोककल्याण साधण्यासाठी वृत्तपत्रे व नियतकालिके यांना जन्म देणाऱ्या
स. का. छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांचे कार्य विसरून भागणार
नाही. जांभेकर व महाजन यांनी वयाच्या वीशीच्या आत मिशनरूम संपादन वृत्त-
पत्रीय जीवनास आरंभ केला. १८३२ मध्ये जांभेकर व महाजन यांनी मिळून
'दर्पण' हे पाक्षिक काढले. त्यांत मराठी विभाग प्रामुख्याने भाऊ महाजनच
लिहीत अगत. 'दर्पण' हे पाक्षिक सुरू करतांना भाऊ महाजन पहिल्या
वर्गात लिहितात :— आद्य वृत्तपत्रकार या नात्याने भाऊ महाजन यांनी
केलेली ही घोषणा दर्पण व इतर नियतकालिके यांच्या संपादनातून सार्थ करून
दाखवली गेली आहे." (पृ. ४२).

येथे पहिली हास्यास्पद म्हणण्यास्तकी ठळक चूक झाली, मराठी वृत्तपत्रे व
नियतकालिके यांना जन्म देणाऱ्या मंडळीत स. का. छत्रे यांचाहि निर्देश प्रो.
फाटकांनी केला आहे। पण आद्य मराठी वृत्तपत्र 'दर्पण' व आद्य मराठी नियत-
कालिक 'दिग्दर्शन' ही निघाली अनुक्रमे सन १८३२ व १८४० मध्ये, आणि

स. का. छत्रे इहलोक सोडून गेले सन १८३० साली । दुसरी चूक, “जामेकर व महाजन यांनी घषाच्या विशीच्या आंत शिक्षणक्रम संपादन [“संपन्न” हें म्हणजे शुद्ध] वृत्तपत्रीय जीवनास आरंभ केला” ही. हें विधान केवळ बाळशास्त्रीयांच्या संबंधीच खरे आहे;—भाऊ महाजनांचें शिक्षण सन १८४० पर्यंत चालून होतें । अर्थात् एवढा ते “वितात” नसून पंचविशीत होते. “१८३२ मध्ये जामेकर व महाजन यांनी मिळून ‘दर्पण’ हें पाक्षिक काढलें,” ही तिसरी चूक. कारण, ह्या वृत्तपत्राच्या चालकांत बाळशास्त्री जामेकरांच्या नांवाबरोबर रघुनाथ हरिश्चंद्रजी व जनार्दन पामुदेवजी ह्याच दोघांची नांवे असून महाजनांचा त्यांत संबंध नाही, हें तद्विषयांच्या असल कागदपत्रावरून सिद्ध आहे. चौथी चूक म्हणजे, “त्यांत [दर्पणांत] मराठी विभाग प्रामुख्याने भाऊ महाजनच लिहीत असत.” हें विधान पूर्णपणे निराधार आहे. शिवाय “मराठी विभाग प्रामुख्याने भाऊ महाजन लिहीत,” असे सांगतांना त्या लेखकाकडे स्वतंत्र संपादकीय लेखनाचें जें ध्येय दिलें आतें तें अगदीच भ्रममूलक होय. कारण, बाळशास्त्री हे इंग्रजीत लेख लिहीत, आणि त्यांचें केवळ मराठी भाषांतर इतर कोणीतरी करीत. अर्थात् “‘दर्पण’ हें पाक्षिक सुरू करतांना भाऊ महाजन पहिल्या अंकांत लिहितातः—” हें म्हणजे केवळ वस्तुस्थितीस सोडून व मिथ्या होय. तसेंच “आद्य वृत्तपत्रकार” म्हणविण्याचा मान बाळशास्त्र्याचा आहे, भाऊ महाजनांचा नव्हे, हेहि वेगळें सांगायला नको.

“‘दर्पण’ पाक्षिक बंद पडलें तेव्हां जामेकर यांच्या सहकार्याने १८४० मध्ये भाऊ महाजन यांनी ‘दिग्दर्शन’ हें मासिक सुरू केलें.” (पृ. ४३) ह्या विधानांत दोन चुका झाल्या आहेत. ‘दर्पण’ हें पत्र पत्र पहिल्या चार महिन्यांतच ‘पाक्षिक’ असून घट पडलेपर्यंत पुढें आठ वर्षे तें ‘साप्ताहिक’ म्हणूनच चाललें होतें; आणि बरील वाक्याचा द्वितीयांशहि खरा नाही. कारण, १८४० मध्ये स्वतः बाळशास्त्री यांनीच ‘दिग्दर्शन’ सुरू केलें, आणि तेव्हां तरी भाऊचें “सहकार्य” त्यांस लाभलेलें नव्हतें.

मो. फाटक यांनी अनवधानानेहि कांहीं निर्देश चुकीचे केले आहेत. उदा० पृ. ४३ वर ‘प्रभाकरा’ची माहिती देतांना ते स्पष्ट सांगतात की, “१८४१ मध्ये भाऊ महाजन यांनी प्रभाकर हे दर रविवारी निघणारे साप्ताहिक सुरू केलें”, आणि पृ. १३६ वर पुन तेच म्हणतात की, “‘प्रभाकर’ या मासिकातून लिहिलेली ‘शतपत्रे’ या दृष्टीने महत्त्वाची आहेत.” (स्थू. ला). तसेंच इतिहासलेखकांनी कोणताहि निर्देश करताना शक्यतो कोठेहि कालानुक्रम नुसतू नये. परंतु असे अनैतिहासिक निर्देश लेखकांनी अनेक ठिकाणी केलेले आढळतात. ह्याच पृष्ठावर पूर्वीचें वाक्य असे आहे २—“या भाषेला शुद्ध स्वरूप आणून देण्याचा सहिला-मयतन भाऊ महाजन, जामेकर, छत्रे यांना केला.” वास्तविक ही नांवे अगदी उलटपा क्रमानें सांगितली पाहिजेत ।

ह्यापेक्षा अधिक विवेचन प्रस्तुत पुस्तकांसंबंधीं करणें नलगे.

समारोप

असु. मयमारीची संकल्प सोडल्याप्रमाणे, क० आचार्य बाळ गंगाधर शास्त्री जांभेकर यांच्यासंबंधीच्या गेल्या शंभर वर्षांतील चरित्रसाहित्याचे सिद्धावलोकन येथे समाप्त झाले. प्रस्तुत 'उपोद्घात' काहीसा कल्पनेबाहेर वाढला यात शंका नाही. तथापि एक शतकाचा प्रदीर्घ कालावधि आणि महाराष्ट्रवाङ्मयात ठिकठिकाणी विखुरलेले बाळशास्त्रिविषयक असंख्य उल्लेख लक्षात घेऊन त्यांचे तारतम्यपूर्वक मर्यादित समीक्षण करावयाचे तर हा प्रबंध ह्यापेक्षा फारसा कमी मर्यादित आटपणे कसे शक्य आहे? ह्यामध्ये काही नाही तरी गेल्या शंभर वर्षांतील पाचपन्नास कमी-अधिक प्रसिद्ध साहित्यिकांचे लिखाण परीक्षिले गेले आहे; आणि ह्या मासिकेत महाराष्ट्र-वाङ्मयक्षेत्रातील अनेक धुरंधर ग्रंथकार-चरित्रकार, इतिहासकार, कोशकार, संशोधनकार, निबंधकार, टीकाकार व कृतपत्रकार यांचा समावेश झाला असून त्यांपैकी कित्येकजण प्राप्त विद्यमानहि आहेत; इतकेच नव्हे तर आमच्या चर्माधिक परिचयाचे व स्नेहीकणानुबंधी आहेत. साहित्यिक व आमुळे हे आमचे समालोचनार्थ बरेच अवघड व नाजूक झालेले असून सर्वांवरच कमीअधिक लिहिण्याचा प्रसंग असल्यामुळे ही आमची धावती वाङ्मयसमीक्षा ह्या विद्वन्मंडळीस कितपत मान्यतेला ह्याविषयी आमचे मन थोडेचहुत साशंक आहे। परंतु ह्या सर्वांना व आमच्या चाचकांना आम्ही प्रार्थिल्याने इतकेच आश्वासन देतो की, ह्या यथामति केलेल्या एकंदर टीका लेखनात आम्ही शक्यतो कोणाचाहि रागद्वेष मनात बाळगून त्यावर प्रहार केलेला नाही, किंवा जाणूनबुजून अन्याय केलेला नाही. त्याचप्रमाणे आम्हांला बाळशास्त्रिविषयक सम्यग्ज्ञान करून देण्याच्या दृष्टीने त्या त्या लिखाणा-संबंधी जे जे सप्रमाण म्हणजे इष्ट व अवश्य वाटले तेहि म्हणण्यास आम्ही कमी केले नाही. कारण, आमच्या मते ही एक शास्त्रसेवा आहे, आणि ती चरताना सत्यसंशोधन हे व्यक्तिस्वभावापेक्षा अधिक महत्त्वाचे होय.

प्रस्तुत 'उपोद्घात' अशाप्रकारे लिहिण्यात आमचा उद्देश काय हे सरते-शेवटी थोडक्यात सांगून आम्ही हे प्रकरण आटपतो. पहिली गोष्ट अशी की, क० आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर हे जर अवघ्या शंभर वर्षांपूर्वी आपल्या ह्या महाराष्ट्र देशात एवढे लोकोत्तर महापुरुष होऊन गेले, तर आजकाल लोकांना त्यांचे इतके घोर विस्मरण कसे झाले! ते उपायार्थी झाले आहे हे अत्यंत स्पष्ट आहे, त्यार्थी एकतर खरोखर असे लोकोत्तरत्व त्यांच्या अंगी नवले पाहिजे, असे कोणी म्हणेल; किंवा लोकांकडून काही ना काही कारणास्तव त्या भोर पुरुषांनी उपेक्षा झाली, झाली ह्या चट्टेलाहि चट्टालीन विविध लोकस्थिति कारणीभूत असली पाहिजे, असे म्हणावे लागेल. अर्थात् ह्या एकंदर विषयाची मीमांसा करणे हा प्रस्तुत 'उपोद्घात' लिहिण्याचा प्रधान उद्देश आहे. आमच्या मते हा प्रस्न पडून येण्यास इतर अनेक कारणे असली, तरी गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी लेखकांनी

निर्माण केलेले अज्ञानमूलक व अव्यवस्थित साहित्य हे मुख्य कारण आहे. कां की, ऐतिहासिक स्मृति योग्य रीतीने समाजात दीर्घकालपर्यंत जागृत ठेवण्याचे कार्य त्या त्या मापेतील वाङ्मयच प्रधानतः करित असते. आजकाल आपण कृते स्पष्ट पाहतो की, चारू पिढीतील मुमुक्षु वाचकांलाहि कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या चरित्राची तिळमात्र माहिती नाही. फारतर हे नांव क्वचित् त्यांच्या कानावरून गेलें असेल, नसेल इतकेंच. गेल्या पिढीतील सुशिक्षित वाचकांला बाळशास्त्र्यांचे नांव काहीतें अधिक परिचित असे; तथापि 'घालव्याकरणा'दि कांहीं शालोपयोगी पुस्तके लिहिणारे एक चांगले शास्त्री व मराठीतील आद्य बालबोध प्रवकार ह्या पलीकडे त्यालाहि कांहीं कल्पना नसे. त्यांच्याहि पूर्वीच्या पिढीतील जाणत्या लोकांस शास्त्रीबाबा हे एक महाविख्यात पंडित, ग्रंथकार व शिक्षणाधिकारी होऊन गेले, आणि त्यांनी वर्तमानपत्र वर्गरे चालविण्याचा कांहीं उद्योग केला होता, इतपत स्थूल माहिती असे; कारण, त्यांच्याच अनेक शालोपयोगी पुस्तकांवरून त्या पिढीचे आरंभाचे शिक्षण झालेले असून शास्त्रीबाबांच्या समकालीन शास्त्रांकडून त्यांचा गौरवपूर्वक निर्देश झालेला लोकांच्या ऐक्यांत असे. तथापि ह्या पिढीतीलच नव्हे, तर प्रत्यक्ष बाळशास्त्र्यांच्या पिढीतील इंग्रजी न शिकलेल्या जाडया शास्त्रपंडितांनासुद्धा त्यांची अष्टपैलू बुद्धिमत्ता, पांडित्य, कर्तृत्व व देशहिताविषयीची तळमळ इत्यादि गोष्टींचे असावे तसे गुणतः प्रत्यक्ष ज्ञान फार थोडे ! कारण, विशेषतः पाश्चात्य भाषा व शास्त्रविद्या यात निष्णात असणाऱ्या आणि देशेज्जतीसंबंधी नानादिशानी करावयाच्या प्रयत्नांची महती ओळखणाऱ्या थोरथोर आरल व कांहीं थोड्या आरलभाषाभिज्ञ एनदेशीय विद्वज्जनांमध्येच तेव्हा ते ज्ञान आढळे. परंतु अशा जाणत्या एतदेशियांपैकीसुद्धा कोणी शास्त्रीबाबांचे चरित्र किंवा त्याची योग्यता ह्यासंबंधी मराठीत कांहींच लेखन केलेले नसल्यामुळे—आणि हा मराठी गद्याचा अगदी आरंभकाल होता, हे लक्षात ठेविले पाहिजे—शास्त्रीबाबांच्या तेजस्वी जीवनचरित्राचे व असाधारण योरावीचे यथार्थ प्रतिबिंब मराठी वाङ्मयात प्रायः सुद्धाच पडलेले नाही ! तसेच मराठी गद्यरचनेच्या बाह्यादृष्टीतील जनार्दन रामचंद्रजी, गोविंद नारायण यांच्यासारख्या दुय्यम दर्जाच्या लेखकांनीच बाळशास्त्र्यांच्या पथात पधरावीस वर्षांनी त्याचे अत्यंत त्रोटक किंवा टिपणवजा वृत्तान्त प्रसंगवशात् प्रपनिविष्ट करण्यास प्रारंभ केल्याकारणाने, त्याचे लोकोत्तर कर्तृत्व व महत्त्व 'निबंधमाला'कार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या सुशिक्षित पिढीतसुद्धा बरेच अज्ञात राहिले; आणि सन १८९२ च्या पुढे तर रा. बा. ना. देवकृत जांभेकर-चरित्रावरून यथामति कमी-अधिक उचलेगिरी करून आला प्रसंग साजरा करण्यापलीकडे कोणाहि साहित्यिकाने अधिक कांहीं केलेले नाही; इतकेंच नव्हे, तर असे करित असता त्या साहित्यांत कमीअधिक चुकांचीच भर त्याजकडून घातली गेली आहे ! अर्थात् अशा ह्या अवैध संवेष्टेमुळे व हलगर्जीपणांमुळे ज्यांच्या लोकोत्तर बुद्धिचापत्वाची, चारित्र्याची व कर्तृत्वाची थोर थोर समकालीन शास्त्रांनी मुक्त कंठाने प्रशंसा केलेली आढळून येते

-एका पुण्यवत्तनस्य पंडिताने तर " आजरावेतो असा पुरुष प्रायः जाहला नसेल ", असे सन १८४१ मध्येच म्हुटले आरे १-त्या महापुरुषाचे सम्यग्दर्शन मराठी वाङ्मयात प्रायः कसे लुप्त होत गेले हे कमशः दाखवून देणे अत्यंत महत्त्वाचे होय, अशी आमची समजूत आहे. आणि हा सर्व प्रकार जर व्यवस्थितपणे साधार सिद्ध करून दाखवाचा तर ठिकठिकाणी झालेली अपरिहार्य पुनरुक्ति पतकरूनहि इतका विस्तार होऊ देणे आम्हास भाग पडेल.

दुसरी गोष्ट म्हणजे, कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या चरित्रमंशोधनाच्या अनुपगाने गेल्या शंभर वर्षांतील मराठी गद्यकारांच्या लेखनांतील ऐतिहासिक चित्रितेचे व भाषिक सूक्ष्मतेचे परीक्षण करण्याची एक उत्तम संधि असल्यामुळे, ती साधून आपल्यातील चांगले प्रसिद्ध गणिले गेलेले विद्वान् लेखकहि प्रस्तुत प्रकरणी नानाविध भ्रामक विधाने व चुका कशा करितात ते आम्ही ह्या 'उपोद्घाता'त सप्रमाण विशद केले आहे. किंबहुना ह्या दृष्टीने ही एक विस्तृत वाङ्मयसंशोधिनी टीकाच अमूर्त तिलाहि बरेच महत्त्व आहे, हे साहित्यिकांना तरी मान्य होईल असे वाटते.

तिसरी गोष्ट ही की, अशा प्रकारे प्रस्तुत विषयनायकासंबंधी लोकांत रूढ झालेले अनेक गैरसमज साहून दूर केल्याकारणाने, त्यांच्या वास्तविक चरित्राची पाया-शुद्ध उभारणी करणे अतःपर सुलभ होणार आहे. कारण, अमुक जुना लेखक असे म्हणतो, आणि तमुक तसे म्हणतो झाला आता विशेष महत्त्व उरले नाही. त्या त्या गोष्टीचा मुळापर्यंत छडा लावून त्या निश्चित केल्यानंतर त्याच माध्यमाने भाग आहे. अर्थात् ही टीका केवळ विदारक नसून एक प्रकारे विधायकहि आहे, असे म्हणावे लागेल.

तथापि प्रस्तुत 'उपोद्घाता'वर असा एक आशेर घेतला जाणे शक्य आहे की, ही समग्र टीका इतक्या विस्ताराने करावधान नकी होती, आणि ज्या अर्थी अनेक लेखकांनी स्थलकालासंबंधी वर्षे दहावीस गोष्टींत त्याच त्या चुका पुनः पुनः केल्या आहेत, त्या अर्थी त्यांचे एक कोष्टक तयार करून अमक्याने अमुक चूक केली आहे, असे निर्देश करून त्या त्या ठिकाणचे आधार दिले असते म्हणजे झाले. तसेच या मार्गाचा अवलंब केल्याने लेखनाचा पाहदाळ कमी होऊन शिवाय कित्येक स्थळी आलेली व्यक्तिविषयक न्यूनाधिक टीकाहि टळती. परंतु हे म्हणणे आम्हांला तितकेच सयुक्तिक वाटत नाही. कारण, अशा प्रकारे चुकांची कोष्टके किंवा आंकडे-यार जंभ्या करून दिल्या तरी सर्वसाधारण मुद्रिशित वाचक परिश्रमशील नसल्याने त्यांच्याकडे बहुतांशी दुर्लक्षच करितो, आणि त्यामुळे साहित्यिकच दीर्घकाल रूढ झालेले गैरसमज कमी न दोतां दिवसानुदिवस अधिकच बळकट होत जातात । त्याच-प्रमाणे, अशा वाचकाला तीच गोष्ट वेगवेगळ्या अनुसंधानाने काहीशा आकर्षक रीतीने समजावून दिली म्हणजे त्यांच्या मनांत ती अधिक चांगली ठसते, हे अनुभवसिद्ध आहे. यास्तव प्रस्तुत विवेचन पुनरुक्तिदोष पतकरूनहि शुद्धता तसे केले आहे, आणि ह्या विस्तारामुळे ते नीरस किंवा त्याज्य झाले आहे, असे आम्हांस तरी वाटत नाही.

भरें, असें करतांना ज्या साहित्यिकांनी आपल्या लब्धप्रतिष्ठित लेखनाने हे गौरवमज्ज लोकांत कमीअधिक रुढ केले त्यांचादि योग्य परामर्श घेणें लोकशिक्षणदृष्ट्या असें हष्ट तसें अपरिहार्यहि नव्हे काय ? किंहुना ज्या लोकोत्तर महाभागाची शानतः वा अणानत विद्वान् विद्वया उपेक्षा झालेली स्पष्ट दिसते, त्याला त्याचें महनीय पद प्राप्त करून देण्यासाठीं केलेलें हें एकंदर निर्मांड प्रतिपादन अंतो उपकारच ठरेल अशी आमची नम्र समजूत आहे. तथापि वशी जरी वस्तुस्थिति आहे तरी आमच्या-कडून कोणासध्नी क्वचित् अवास्तव वा कमीअधिक उद्गार निघाले अमतील तर त्याबद्दल त्यांनीं आमचा सदेतु लक्ष्यात घेऊन क्षमा करावी, अशी सुरतेशेवटीं प्रार्थना करून आम्ही हें बरेंच लांबलेलें प्रकरण संपवितों.

१९४६ च्या शताब्दीनंतर

‘दर्पण संग्रह’

हे लहानमै पुस्तक रा. विनायक कृष्ण जोगी व रा. श्री. म. सहस्रबुद्धे यांनी संपादन के. बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या शतसंवत्सरिक पुण्यतिथीस ता. १७ मे १९४६ रोजी—“मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय प्रकाशन : १” म्हणून प्रसिद्ध केले आहे. त्यातून त्यांचे प्रकाशन शिक्षणमंत्री ना. बाळ गंगाधर खेर यांच्या हस्ते होऊन मराठी वृत्तपत्रसृष्टीच्या आद्य जनकाचे हे एकप्रकारे स्मारकच होय ह्या दृष्टीने महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रकारांनी त्याचे बरेच कोडकौतुक केल्यामुळे, त्यास अवास्तव महत्त्व दिले जाऊन वाचकवर्गाची काहीशी दिशाभूल होत आहे. यास्तव ह्या पुस्तकातील संशोधनविकितेचे यथार्थ स्वरूप प्रकट करणे अवश्य झाले आहे.

ह्या कौन १६ पत्री आकाराच्या पुस्तकात “कै० बाळशास्त्री जांभेकर” हा ३२ पानी चरित्रलेख प्रथम देऊन पुढील १२० पृष्ठात ‘दर्पण’ ह्या आद्य मराठी साप्ताहिकातील काही लेख सगृहीत केले गेले आहेत. हे ग्रंथ-प्रकाशनाचे काम संपादकांनी होसेने हाती घेतलेले असले तरी अशा प्रकारच्या संशोधन-कार्यास लागणारी एकंदर पात्रता त्यांच्या अंगी प्रायः नसल्यामुळे ते मुळीच समाधानकारक झालेले नाही, असे स्पष्टपणे सांगणे प्राप्त आहे.

‘दर्पण संग्रह’तील दुसऱ्या भागाचा विचार प्रथम करू. येथे पहिली गोष्ट अशा की, प्रस्तुत ग्रंथाची रचना कै. बाळशास्त्री जांभेकर यांचे बाल्यमीन स्मारक म्हणून जर मुळात हाती घेतली, तर ज्या स्वरूपात ‘दर्पण’ हे वृत्तपत्र प्रत्यक्ष निघत असे त्याच स्वरूपात त्यातील लेख छापावयास हवे होते. ह्या पत्राची “ते [म्ह. बाळशास्त्री] ईंग्रजी बाजू संपादित करित व त्याचा मराठी तर्जुमा इतर कोणी व्यक्ति करात असली पाहिजे” (संपादकीय ‘प्रस्ताव’, पृ. २), हे म्हणणे सामान्यतः खरे असले, तरी ह्या पत्राची मराठी बाजू ही ईंग्रजी बाजूची सर्वस्वी प्रतिकृति किंवा छाया असल्यामुळे, आणि मराठी बाजूमध्ये बाळशास्त्र्यांचे विचारवैभव व लेखनचातुर्य व्हावे तसे प्रकट न झाल्यामुळे, मराठीच्याबरोबर मूळ ईंग्रजी लेख हि समोरासमोर छापणे अत्यंत इष्ट होत. त्यावरून बाळशास्त्र्यांची खरी योग्यता जशी अजमावता आली असती, तशीच मराठी गद्याच्या त्या बाल्यावस्थेत

भाषांतराची शक्यपट कामगिरी कशी काय उरकली जाई, आणि भाषांतरातील विशिष्ट अदृश्यीमुळेच 'दर्पणां'तील मराठी लेख अनेक ठिकाणी बसे दुर्बोध किंवा बेगळ झाले आहेत याची आजच्या अभ्यासकांना मयार्थ कल्पना करता आली असती. अशाप्रकारे दोनहि याजू छापण्याने पुस्तकाची छपाई दुप्पट वाढली असती हे खरे. पण यथार्थ दर्शनान्या दृष्टीने पाहता, तो विचार केव्हाहि गौणच असून फारशी अधिक पृष्ठ देणे शक्य नसल्यास यथाशक्ति पृष्ठयोजना करून हा व्यवहार उरकता आला असता, आणि तोच अधिक शास्त्रोक्त व श्रेयस्कर गणिता गेला असता.

दुसरी गोष्ट म्हणजे, हे मराठी लेख निवडतांना संपादकांनी पुरेसे तारतम्य दाखविलेले नाही. १४० पृष्ठांत जे मराठी लेख छापिले आहेत त्यांपैकी फक्त सुमारे एक चतुर्थांश भागांत 'दर्पणां'तील संपादकीय स्फुट लेख दिले असून तीन चतुर्थांश भाग मुख्यत्वे मिशनरी वर्गरे गोऱ्या लोकांनी हिंदुधर्म व चालीरीति ह्यांसंबंधी केलेल्या इंग्रजी पत्रव्यवहाराच्या भाषांतराने व्यापिले आहे. ह्याचा अर्थ, प्रस्तुत 'दर्पणसंग्रह'त बाळशास्त्रपाचे मराठी प्रतिष्ठेतील व्यक्त झालेले विचारहि फार थोडे आढळतात। अर्थात् त्यांचे खरे व्यक्तिमत्त्व येथे प्रकट झालेले नाही.

तिसरी गोष्ट, संपादकांना शास्त्रीय संशोधनपद्धतीचा व लेखनाचा प्रायः गंध नसल्यामुळे एकंदर मपादन व मुद्रण अतिशय गबाळेवणाचे झाले आहे. निवडलेले उतारे प्रातिनिधिक स्वरूपाचे नाहीत, आणि त्यांचे मुद्रण तर अपिकच सद्दोष झाले आहे. " 'दर्पण'मधील लेख मपादित करतांना त्यावेळची भाषा जशीच्या तशी ठेवली आहे ", असा निर्वाळा संपादक देतात; पण वस्तुस्थिति तशी नाही. प्रत्येक पानांत मुळाविबूद असे अनेक फेरफार व अशुद्धे आढळतात। 'दर्पणसंग्रह'तील 'प्रस्ताव'नामक लेखाचे पहिलेच पान आमच्या प्रस्तुत ग्रंथात छापिलेल्या 'प्रस्तावा'शी नीट ताडून पाहोवें, म्हणजे ह्या विधानाची सत्यता निदर्शनास येईल. लेखाची योग्य निवड केलेली नाही, हे बर सांगितलेच. शिवाय त्यावर स्वतःची अशी एकहि संपादकीय टीप नाही. त्यांनी फक्त केले काय, तर " या मद्रासातील लेखाची शीर्षक जी मुळातून घेतली ती * या शुणेने दाखविली आहेत. बाकीची मजकुराला योग्य अशी संपादकांनी निवडली आहेत ". (स. 'प्रस्ताव', पृ. २). परंतु ही साधी गोष्टहि साक्षेपाने झालेली नाही. तीत दिशाभूल बरीच आहे. उदा० पहिल्याच लेखाचे 'प्रस्ताव' हे शीर्षक (पृ. १) मुळांतील असता आपल्या प्रतिशेप्रमाणे ते * या शुणेने का दाखविले नाही ? शिवाय कोणता मजकूर केव्हा अवतरणविह्वलित करावयाचा याला सुमारच नाही, किंवा त्याची एक विशिष्ट व्यवस्था दिसत नाही. उदा० पृ. ५८ वरील शीर्षकास मुळांत अवतरणचिह्ने नसताहि ती निष्कारण घातली आहेत; तर ठिकठिकाणी स्वतः दिलेल्या शीर्षकांना ती घातलेली नसता मध्येच एखाद्या ठिकाणी ती झालेली आहेत। उदा० पृ. ३

बरील शीर्षक. तसेच पृ. ५६ वरील “मनुष्य जातीचे भेद” व पृ. १०८ वरील “राम मोहन राय” ही शीर्षके मुळांत दिलेली असून त्यांना तारकाचिह्ने का नाहींत ? बरे, त्यांच्या लेखाखाली मूळ पद्धतीस किंवा एका विशिष्ट पद्धतीस अनुसरून वार व तारीख पालावी, तर तसेंहि क्वचितच आढळेल; आणि कांहीं ठिकाणी तर हादि मजकूर चुकला आहे ! उदा० पृ. ५६ वर छापिलेलें मूळ शीर्षक तारकाद्वित नाहीं ही एक चूक; त्यापुढें मुळांत नसलेला आंकडा कौशांत घातला, ही दुसरी चूक; मुळांतील मजकूर “गेले कामदातून पुढें चालविलें” हा गळला, ही तिसरी चूक; आणि शेवटी शीर्षकाखाली वास्तविक मुळावरून “शुक्रवार तारीख ७ माहे सप्टेंबर सन १८३२” असा नोंद करणें अवश्य असता, फक्त “ता. ७ सप्टेंबर सन १८३९” असा अशुद्ध व चुकीची नोंद करून जी चौथी चूक केली आहे तो तर कडेलोटच होय ! अशा प्रकारचीं दुमरीं उदाहरणेहि उपलब्ध आहेत. तसे पाहिल्यास येथे मुळांतील मजकूर तत्तोतंत छापण्यापलीकडे अधिक शाहानपण तें कोणतें हवें आहे ? परंतु बाराबारा वर्षे सरकारी दप्तरेखान्यांत कारकुनी करून ज्यांना मुळावरहुकूम नकळ करण्याचीहि पात्रता आलेली नाहीं त्यांच्याकडून यापेक्षा वेगळा प्रकार तो काय होणार ?

सरादकीय कुशलतेची चौथी गोष्ट म्हणजे, जे लेख निवडले ते सरळ कालानुक्रमाने छापवे; किंवा राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक अश्यामाखे विषयविभाग पाहून मग ते त्या त्या ठिकाणी कालानुक्रमे घावे. परंतु संपादकांना याचीहि चाड नाहीं. वस्तुतः पाहतां मुंबई सरकारच्या दप्तरेखान्यांत सन १८३२ च्या ‘दर्पणा’ची एक फाईल व सन १८३४ चे कांहीं जीर्ण अंक एवढेच उपलब्ध असल्याने, प्रथम १८३२ मधील निवडक लेख देऊन मग १८३४ मधील लेख कालानुक्रमे छापयास हवे होते. परंतु विशिष्ट विषयव्यवस्था पत्करलेली नसतानामुद्धा अत्यंत अव्यवस्थितपणें दोन वर्षांतील लेख आग्रेमार्गे छापिले आहेत ! ह्याचाच आणखी एक प्रकार सांगण्यासारखा आहे. तो म्हणजे, रा. जोशी यांना रा. शं. ग. दाते यांकडून उपलब्ध झालेल्या ‘दर्पणा’तील ‘पुनर्घिवाह प्रकरणा’चा. हें प्रकरण जर सन १८३७ मधील म्हणून वरील तारखेवरून अत्यंत स्पष्ट आहे, तर तें कालानुक्रमे पुस्तकाच्या शेवटी छापण्यास नको होतें काय ? पण ‘संग्रह’-कारांनी तें पृ. ३२ ते ५० पर्यंत मध्येच कोठे तरी घुसवून दिले आहे ! आणि त्यांत विशेष हें की, हा लेख छापून संपादकांनी आपल्याला संस्कृत भाषेचे काडीचेंहि ज्ञान नाहीं, हें निःसंदिग्धपणें सिद्ध केले आहे. प्रस्तुत प्रकरण-लेखकानें आपल्या विषयाच्या प्रतिपादनांत जी पांचप्रज्ञास शास्त्राचनें प्रथित केली आहेत, त्यांपैकी चारदोनहि यिनचूक आढळतील तर शपथ ! पण ह्या विषयासंबंधीचें आपलें ज्ञान जर इतकें अग्राध आहे तर निदानपशी एखाद्या संस्कृतज्ञाकडून ह्या लेखाची मुद्रितें तपासून घेणें अवश्य नव्हतें काय ? पण इतकें तारतम्य बाळगिल्यावर आपण स्वतः संशोधक-चिकित्सक ते कसले ? त्या लेखातील ही अवतरणें इतक्या बालिश व हास्यास्पद रीतीने छापिली

आहेत की त्यावरून संपादकांचे शरम वाटली पाहिजे । उदा० पुढील चार श्लोक वर छापिले आहेत ते पाहा :—

यथाहः

‘ गता गत कुत हलं नयनयोर पोगा बाधस्मितं कुलन तथुवाम धर एव
विधाम्यति ॥ वचः प्रियतम ध्रुतेरति भिरप कोपममः वदाचिद हंपिदेत्त
दामनसि वेवलं मज्जति ॥ (पृ. ३५)

इत्थं स्वजिह्वये वार्त्तं मुरये वो शितं पयः ॥

तपं कुष्टरु जे वेदयं कुलं निर्दति कु श्रियः ॥ (पृ. ३४)

संपादकांचा गीतापरिचय खालील श्लोकांत व्यक्त झाला आहे :—

यः शास्त्रविधिं सुसृज्य वर्तते काम कारतः ।

नससिद्धिं वापनोति नसुरीन परांगतिं ॥ १ ॥ (पृ. ४१)

किंबहुना त्यांचे साधे सुभाषितज्ञानहि पाहण्यात्करखे आहे :—

कन्या वर यते रूपं मातावितं पिताभुतं ॥ बाध वाः कुलमिच्छति मित्राज
मितरंजनाः ॥ १ ॥ (पृ. ४३)

तथापि आपल्या प्रस्तुत उपक्रमाच्या दृष्टीने संपादकांनी ‘ दर्पणसंग्रहां ’त स्वतः लिहून आरंभो जोडलेला “ कै० बाळशास्त्री जांभेकर ” हा चरित्रात्मक प्रबंध अधिक विचारणीय असल्याने त्याकडे आता वळू. आपल्या ‘ प्रस्ताव ’-लेखांत “ कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांचे चरित्र शक्यातेंवर सविस्तर व साधार लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे”, अशी ते ग्वाही देतात. परंतु ह्या लेखाचे थोडेंतें सूत्रमाय-लोकन करता, संपादकांनी शास्त्रोक्त संशोधनचिकित्सेचा जो ठिकठिकाणी आवश्यक आणिला आहे तो अगदीच पोकळ व कित्येक स्थळी हास्यास्पदहि असल्याचे दिसून येते । वास्तविक शास्त्रीयावागा नांवालीकक गेली पचाससाठ वर्षे महाराष्ट्रांत जो थोडा-बहुत टिकून आहे त्याचे मुख्य ध्येय त्यांचे आद्य चरित्रकार रा. बा. ना. देव यांसच दिले पाहिजे; आणि त्यांनी सन १८९२ मध्ये लिहून प्रसिद्ध केलेला चरित्रात्मक प्रबंध आजहि दुसऱ्या कोणत्याहि तद्विषयक लेखापेक्षा अधिक वाचनीय व उद्बोधक आहे. विशेष हें की, त्या काळी रा. देवांना सरकारी दप्तरखान्यातील माहिती घेणे प्रायः असाध्य वाटले असले, तरी आपल्या लेखांतील पुष्कळशी माहिती त्यांनी बाळ-शास्त्रांपांच्या आप्तवर्गातील व समकालीनांतील जाणत्या मंडळीकडून मिळविलेली असल्याने ती बरीच विश्वसनीय आहे यांत शंका नाही. प्रस्तुत चरित्रांतील काही तपशील पुढील असतील किंवा आहेत, असेहि आजकाल उपलब्ध झालेल्या कागद-पत्रांवरून म्हणता येईल. पण म्हणून “ रा. देव यांनी लिहिलेले चरित्र अगदी त्रोटक अम्हून त्यावर किती विसंबावे हा प्रश्न आहे ” (‘ प्रस्ताव ’, पृ. २), अशी शंका प्रदर्शित करून संपादकांनी त्यास डावलणे किंवा त्या सन्मान्य लेखकाची

अवहेलना करणें, हें जितकें अप्रशस्त तितकेंच कृतघ्नपणाचेंहि होय. बरें, ‘दर्पण संग्रह’-कारांनी तरी सरकारी दप्तरखान्यांतून उपलब्ध झालेल्या पांचचार कागदांपेक्षा शपथीबाबांच्या एकांदर जीवनचरित्रांतील घडामोडांत अगदीं अपूर्व व मोठे असे शोध कोणते लाविले आहेत? किंवा “रा. बाळकृष्ण नारायण देव यांनी कें० बाळसाखी जाभेकर यांचें एक छोटेसें सत्तावीस पानी (रॉयल अष्टपत्री) चरित्र लिहिलें आहे” (पृ. १), असें जें काहींशा तुच्छतेनें ते सांगतात त्याच्या मानानें आपला हा झीन पोडशपत्री ३२ पृष्ठांचा चरित्रलेख कदाचित् अर्धाअधिकहि भरणार नाहीं हें त्यांस अवगत आहे काय? बरें, रा. देवकृत मूळ चरित्र त्यांच्या मतानें जर इतकें छुद्र व अविश्वसनीय आहे, तर त्याचा सर्वत्र कमीअधिक अनुवाद संपादकांनी आपल्या लेखांत केलाच कशाला? त्याच्या चरित्रलेखाचा सुमारे दोन तृतीयांश भाग तरी अशाच स्वरूपाचा आहे; इतकेंच नव्हे, तर मूळ प्रबंधाचा इतका भरपूर उपयोग करून पुनः आपली उसनवारी किंवा उचलेगिरी दडविण्याकरितां त्यांनी अनेक ठिकाणी मूळ शब्द, वाक्यांश वा वाक्ये अवतरणचिह्नांकितहि केलेली नाहींत! चारदोन ठिकाणी रा. देवांचा उच्चार नांवाला झाला आहे; परंतु अनुचारित अथवा अवतरणचिह्नविरहित अशी स्थळे किती तरी अधिक दाखविता येतील।

संपादकांची संशोधन-चिकित्सेची प्रौढी कशी व्यर्थ आहे याची काही उदाहरणे देऊं. रा. देवकृत “हें चरित्र रा. राजाराम बाळकृष्ण भागवत यांच्या सहीनें प्रसिद्ध झालें आहे; पण खरोखरी तें रा. बाळकृष्ण नारायण देव यांनी लिहिलें असें आतां सिद्ध झालें आहे. साधनसामुग्रीचा अभाव त्यावेळीहि होता, हें तो छोटा निर्बंध वाचतांना दर पृष्ठावर अनुभवानें येतें” (पृ. २), असें ते दिमाखानें सांगतात. पण हें सांगतांनामुद्धा राजारामशाखी भागवत यांच्या बडिलाचें नांव ‘रामकृष्ण’ असें स्वष्ट छापलेलें असतां, ‘बाळकृष्ण’ असें ते देतात! बरें, हा पूर्वाक्त महान् शोध आतां जो त्यांस लागला त्यांत तरी स्वारस्य कोणतें? जाभेकर-चरित्राच्या ज्या शेवटच्या पृष्ठावर रा. भागवत यांची शेवटीं छापील सही आहे त्याच्याच आरंभी, व्याख्यानकार “माझे स्नेही रा. बाळकृष्णपंत देव यांस इदुराहून येण्यास सबड नसल्यामुळे ... हें चरित्र वाचण्याचा सुप्रसंग मजवर आला”, असें निःसंदिग्ध वाक्य आहे! पण त्याकडे पूर्वी एका प्रसिद्ध साहित्यिकाचें पूर्ण दुर्लक्ष होऊन त्यानें आपल्या ग्रंथांत देवांच्या जागी भागवतशास्त्री यांस कल्पिल्यामुळे “गतानुगतिको लोकः” ह्या न्यायानें जो एक गौरवमज्ज दड झाला होता, तो आम्हांच काहीं वर्षांपूर्वी प्रथमतः दूर केला एवढेंच त्यांतील खरें रहस्य होय।

पृ. २ वर ‘संशोधन व सामु[म]ग्री’ ह्या सदराखाली संपादकांनी जी अनेक अवतरणे घेतली आहेत तीं मुळाशी साहून पाहिल्यास कित्येक ठिकाणीं तीं मुळास धरून नाहींत आणि शुद्धहि नाहींत, असें दिसून येईल. इतकेंच नव्हे, तर कोणता मजकूर अवतरणचिह्नांनीं दर्शवावा, आणि तो कोणत्या प्रकारें दर्शवावा ह्या-

संबंधांचे संपादकीय अज्ञानादि येथे चांगलेच प्रकट झाले आहे। "कै० भाऊ महाजन यांचे त्यांना 'दर्पण' पत्राचे बाबतीत सदकार्य होतें", हें वाक्य दुसऱ्या कोणाचे नसून स्वतः संपादकांचेच विधान असता, त्याला अवतरणचिह्ने कशाकरिता? हाच प्रकार इतरत्रहि कमीअधिक आढळतो. अवतरणस्थले गूळातील पृष्ठसंख्येने दर्शविण्याच्या पद्धतीकडेहि संपादकांचे दुर्लक्ष झाले आहे.

प्रस्तुत पुस्तकात अनेक ठिकाणी अनिर्दिष्ट उसनवारी उर्फ उचलेगिरी केलेली आढळते असे जे वर म्हटले त्याचे एक ठळक उदाहरण (पृ. ४) पाहा :—

दर्पण संग्रह

यांची जन्मभूमि ... राजापूर तालुक्यांतील पोंभुलें हें गांव होय.

तेथे जामेकरांचे घराणें मोठें मान्य, सभावित व विद्याचारसंपन्न होतें.

शास्त्रीबोवांचे वडोळ गंगाधरशास्त्री यांस भुवईतील शंकरसेट या नामांकित घराण्याच्या पाठिंब्या होता असे म्हणतात. जामेकरांच्या घराण्यांत कित्येक ब्रिजाहरी पुराण सांगणाऱ्या शास्त्र्या असे ऐकिवात आहे.

शास्त्रीबोवांना नारायणशास्त्री नांवाचा भाऊ व चिमाबाई आणि लाडकीबाई अशा दोन बहिणी होत्या.

चिमाबाई मालवणला योगी यांच्या घरी व लाडकीबाई पुण्यांत जानवेकरांकडे दिली होती.

शास्त्रीबोवांच्या कुळासंबंधानें यापेक्षा जास्त माहिती मिळू शकत नाही.

अशी दुमरीहि बरीच उदाहरणे ठिकठिकाणी दाखवितां येतील. देणेंप्रमाणें रा. देवकृत चरित्रातून बरीच उसनवारी करून आपला लेख सजविणाऱ्यांनी त्या जुन्या लेखकाचा रीतसर ऋणनिर्देश तरी करावना? परंतु ते तर नाहीच; उलट, "रा. देव यांनी लिहिलेले चरित्र अगदीं त्रोटक असून त्यावर किती विमबावे हा प्रश्न आहे" (पृ. २), अशी ते त्याची सभावना करितात।

देवकृत जामेकर-चरित्र

राजापूर तालुक्यांत पोंभुलें नांवाचें गांव आहे तें त्यांची जन्मभूमि.

तेथे जामेकरांचे घराणें मोठें मान्य, सभावित व विद्याचारसंपन्न होतें, असे पृढ लोक भांगतात.

शास्त्रीबोवांचे तथैरूप गंगाधरशास्त्री यांस शंकरसेटच्या नामांकित घराण्याचा आश्रय होता, असे म्हणतात.

जामेकरांच्या घराण्यांत कित्येक ब्रिजाहरी पुराण सांगणाऱ्या शास्त्र्या, असे ऐकिवात आहे.

शास्त्रीबोवांस नारायणशास्त्री नांवाचा एक भाई होता. चिमाबाई व लाडकीबाई या नांवाच्या दोन बहिणी शास्त्रीबोवांस होत्या.

त्यांपैकी चिमाबाई मालवण मुक्तामी योग्यांचे घरी दिलेली असून दुसरी बहीण लाडकीबाई पुणें मुक्तामी जानवेकरांकडे दिली होती.

शास्त्रीबोवांच्या कुळाच्यासंबंधानें याहून जास्त माहिती मिळालेली नाही.

शास्त्रोक्त संशोधनाला निदानपक्षी मूळ लेख बारकाईने वाचून समजून घेणे, तो संतोषांत नकलून घेणे, जरूर तो मजकूर योग्य रीतीने अवतरणचिह्नांकित करणे, स्थलकालनिर्देश बिनचूक उतरणे इत्यादि गोष्टींचे तरी सामान्य ज्ञान असले पाहिजे. ह्यानंतर विविध साधनांचे व प्रमाणांचे तात्पर्यज्ञान असून शिवाय सयुक्तिक अनुमाने व निष्कर्ष काढतां आले पाहिजेत. परंतु प्रस्तुत संपादकाना ह्यांपैकी कशाचीच प्रायः माहिती दिसत नाही; आणि संशोधक-चिकित्सक म्हणून पुढे येण्याची हीस मात्र भरपूर दिसते ! प्रो. ग. बा. सरदार यांच्या एका पुस्तकावर टीका करतांना त्यांनी “ अमल्या भोंगळ लिखाणानें अभ्यास लोकांची फसगत होते व जनतेची दिशाभूल होते ” (पृ. २२), असे कबक उद्गार काढले आहेत; पण स्वतः त्यांनी अशाच प्रकारची भ्रामक विधाने अनेक ठिकाणी केलेलीं नाहींत काय ? ह्यांपैकी काहींचे दिग्दर्शन येथें अवश्य केले पाहिजे.

पहिल्याच पृष्ठावर लेखक सांगतात :—“ दादोबा पांडुरंग, भाऊ महाजन, नारायण कृष्ण लाड इत्यादि ह्या काळातील थोर पुरुषांच्या चरोवरीनें कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांनी मराठी वाङ्मयात नानातःहेची भर घातली ”. परंतु येथे पहिल्या दोघांचा निर्देश ठीक असला तरी तिसऱ्या गृहस्थांची थोरवी ती कोणती, आणि त्यांनी नानातःहेची नव्हे, तर कोणत्या एखाद्या तःहेची तरी मराठी वाङ्मयात भर घातली, असे ते दाखवून देतील काय ? हा मात्र खास त्यांचाच शोध म्हणावा लागेल !

“ कै० भाऊ महाजन यांचे त्यांना [म्ह० बाळशास्त्री जांभेकर यांना] ‘ दर्पण ’ पत्राचे बाबतीत सहकार्य होते ” (पृ. २१), ही लोकांची समजूत चुकीची आहे, असे प्रतिपादिताना “ शास्त्रीमुर्वांच्या ‘ दर्पण ’ पत्राशी त्यांचा [म्ह० महाजनांचा] संबंध होता असे त्यांनी [म्ह० रा. देवानी] म्हटलेलें नाहीं”, ह्या गोष्टीवर त्यांनी अनेक ठिकाणी मर दिला आहे. परंतु हें त्यांचे विधानच चुकीचें आहे. आपल्या जांभेकर-चरित्राच्या १७ व्या पृष्ठावर रा. देव स्पष्ट लिहितात :— “ ‘ दर्पण ’ नावाचें दर आठवड्यास निघणारें पत्र त्यांच्या [म्ह० बाळशास्त्रीयांच्या] मदतीनें भाऊ महाजन यांनां सुरू केलें. या दोघांनीं मिळून हें पत्र कित्येक वर्षे चालविलें. इ० ” तसेंच पृ. १८ वर लायलीच ते सांगतात की, “ या पत्रातील इंग्रजी मजकूर खुद्द शास्त्रीबोवा लिहीत आणि मराठीतील मजकूर त्यांचे मुख्यधु व मित्र भाऊ महाजन हे लिहीत.” आणि ह्याच आधारें पृ. २ वरील थो. वि. सी. सरवटे यांचे विधान केलेलें अमतां ही गोष्ट संपादकांच्या लक्षांत आलेली नाहीं.

ह्याच अनुसंधानांत, रा. देव म्हणतात त्याप्रमाणें बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन हे मुख्यधु नव्हत, हें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न ‘ दर्पण संग्रह ’-कर्त्यांनी सरकारी दस्तऐवजांतील एका जुन्या यादीवरून केला आहे. परंतु प्रस्तुत प्रकरणांतील गुंतागुंते सोडविण्यास लागणारा बहुश्रुतपणा व चिकित्सकपणा त्यांच्या केवळ

सारखी आहेत. “ दर्पणाचा पहिला अंक ता. ६ जानेवारी १८३२ रोजी प्रसिद्ध झाला. तो ‘मैसेंजर प्रेस नंबर १, काल्या देवी रोड, येथे कावसजी करसेटजी नांवाच्या पारशी गृहस्थांनी खुनाय हरिधंजरी या नांवाच्या गृहस्थाकरिता छापून प्रसिद्ध केला’, ” असे ते सांगतात. येथे दुसऱ्या वाक्यांत त्यांनी एक एक अन्तरण-विह घालून जो वाक्यांश मुळांतून उद्धृत केल्याचा आमास उत्पन्न केला आहे तो कसाकरिता ? हा संपादकाचा प्रतिभा-विलास की अप्रयुद्धपणा ? घरील मराठी मजकूर ‘दर्पणा’ खाली छापिलेला आमच्या तरी पाहण्यांत नाही ! ‘दर्पणा’चा हा पहिला अंक आम्ही आपल्या प्रस्तुत ग्रंथांत जो छापिला आहे त्याच्या शेवटी (पृ. १४-१५) ” Printed and Published for the Proprietors, at the Messenger Press, by Cawasjee Burjorjee, No. 1, Kalbadevi Street.” असा निःसंदिग्ध मजकूर आढळतो. मग मुख्य विद्वान् संपादक रा. वि. कृ. जोशी यांनी सुबईसरकारच्या दफ्तराच्यातील खुर्चीवर बसून तेथील आनुभविक मुख्याधिकार्याच्या (Keeper of Records) मार्गदर्शित्वाने हा अपूर्व शोध कसा लाविला हे त्यांनीच विशद केल्याशिवाय बाह्य जगाला कळणे कसे शक्य आहे ?

घरील वाक्याच्या पूर्वी संपादक लिहितात :—“ १८३२ मध्ये त्यांनी [म्ह० बाळशास्त्रपांनी] दर्पण (Darpan) नांवाचे साप्ताहिक सुरू केले, ते जवळजवळ आठ वर्षे चालले.” परंतु जर “ त्यासाठी खर्ची पटणाऱ्या पैशांची नोंदहि सरकारदफ्तरां आढळते,” आणि “ शेवटची नोंद १८४० ची आहे”, तर “ बाबरून ‘दर्पण’ हे पत्र त्या सुमारासच बंद पडले असावे असे अनुमान करता येते ” (स्थू. आ.), हा संदिग्धपणा कसाळा ? ही नोंद प्रस्तुत ग्रंथांत पृ. ३९२ वर आम्ही छापिलेली असून तीत “ 1st October 1839 to 30th June 1840”, असे स्पष्ट शब्द आहेत. मग ६ जानेवारी १८३२ पासून ३० जून १८४० पर्यंत पूर्ण ८१० वर्षे ‘दर्पण’ चालल्याचा जर असल पुरावा त्यास उपलब्ध आहे, तर “ ते जवळजवळ आठ वर्षे चालले,” असे म्हणण्यांत स्वारस्य कोणते ? शिवाय पुढल्याच वाक्यांत म्हटल्याप्रमाणे, ‘सुबई अखबार’ पत्राच्या ‘प्रस्तावा’वरूनहि हीच गोष्ट निर्विवाद सिद्ध होत नाही काय ? यातील तात्पर्य असे की, ह्या गवाळ्या संपादकांना प्रत्यक्ष असल कागदपत्रे उपलब्ध करून दिली तरी ऐतिहासिक सत्याचा शोधच नीट घेता येत नाही !

ह्याच संदर्भात “ श्री. भाऊ महाजन यांच्या ‘प्रभाकर’, ‘धूमकेतू’ व ‘ज्ञानसिंधू’ या नियतकालिकांशीहि त्यांचा [म्ह० बाळशास्त्री जमिंदारांचा] संबंध होता.” (पृ. १६) अशी अद्भुत व बहुमोल माहिती हे संपादक वाचकांत करून देत आहेत ! ह्या गोष्टीविषयी ते इतके निःशंक आहेत की, पृ. १९ वर “ ‘प्रभाकर’, ‘धूमकेतू’ व ‘दिग्दर्शन’ या नियतकालिकांचे वेळीं बाळशास्त्री व भाऊ महाजन यांचे सहकार्य होते”, असे ते पुनः एकदा सांगतात. परंतु ह्या मूर्खपणाला काय म्हणावे !

आतांपर्यंत जाणव्या मंडळीची समजूत, ‘ प्रभाकर ’ पत्राचे कर्ते भाऊ महाजन यांनी पुढे ‘ धूमकेतु ’ नावाचेहि दुसरे एक पत्र काढले, आणि ‘ प्रभाकरा ’चे सम-कालीन पत्र ‘ ज्ञानसिंधु ’ ह्याचे जनक विरेसर सदाशिव छत्रे हे होत, अशी होती; पण हे अमिनव संशोधकद्रुव संपादक ह्या तीनहि पत्रांचे जनकाव भाऊ महाजनांकडेच देत आहेत । हा त्यांचा शोध जबरदस्त तर खराच; पण बरील बाब्यांत त्या तीनहि नियतकालिकांशी बाळशास्त्राचा संबंध होता म्हणून छातीठोकपणे जो सिद्धान्त ते जगापुढे प्रथमच मांडीत आहेत तो इतका अपूर्व व अद्भुत आहे की, त्यांचे खरे स्थान मुंबईच्या सरकारी दप्तरखान्यांत नसून ठाण्यास आहे, हेच खरोखर सिद्ध होतें. कारण, ‘ प्रभाकर ’ व ‘ ज्ञानसिंधु ’ ह्या पत्रांशी बाळशास्त्राचा संबंध रा. जोशी म्हणतात त्याप्रमाणे कदाचित् असो किंवा नसो, पण बाळशास्त्राच्या मृत्यूनंतर सहासात वर्षांनी-१८५३मध्ये-जें ‘ धूमकेतु ’ साप्ताहिक निघाले त्याच्याशी त्यांचा इहलोकी संबंध जोडण्याची करामत केवळ तेच करू शकतात ।

संपादकांच्या ह्या प्रतिभाविलासाची उदाहरणे आणखी कोठवर द्यावी ? बाळशास्त्री व भाऊ महाजन यांच्यातील संबंध विशद करताना ते एकाच घटनेचा कालनिर्देश भिन्न ठिकाणी भिन्न रीतीने करतात । “ रा. भाऊ महाजन यांचे नांव १८४१ च्या यादीत सांपडतें ”, असे लागोपाठ दोन वेळी एकाच ठिकाणी (पृ. ३) सांगितल्यानंतर पुनः पृ. १८ वर ते म्हणतात की, “ रा. भाऊ महाजन (गोविंद विठ्ठल कुंटे) यांचा शिक्षणक्रमच सुळी १८४० मध्ये संपूर्ण झाला. ”

श्री. गं. बा. सरदार यांना सैलभोंगळ म्हणणाऱ्या ह्या संपादकांनी त्यांच्याहि वर ताण कोठे कोठे केली आहे । उदा० “ भाऊ महाजन यांच्या साहाय्याने बाळशास्त्री यांनी ... ‘ दिग्दर्शन ’ नावाचे एक मासिक चालविलें होतें ” (पृ. २१), असे श्री. सरदार त्या नियतकालिकाचे ‘ मासिक ’ हें वास्तविक स्वरूप प्रकट करीत असता, श्री. जोशी पृ. २५ वर सांगतात की, “ शास्त्रीयुवांनी ‘ दिग्दर्शन ’ नावाचे ... धैर्मासिक बरोच वर्षे चालविलें. ” बिचाऱ्या सरदारांनी सरकारी दप्तर-खान्यातील कागदपत्रावरून संशोधन केलेले नसल्याने त्यांच्या चुका निदान कमी दोषाई गणित्या जातील. पण लिहीत असलेल्या अनेक गोष्टींची निःसंदिग्ध शहानिशा करण्याची साधनसामग्री श्री. जोशींना हाताशी सदैव उपलब्ध असता, त्यांनी ठिकठिकाणी अवास्तव माहितीच संगृहीत करून आपल्या जातिवंत “ भोंगळ लिखाणाने अभ्यास लोकांची फसगत व जनतेची दिशाभूल ” करावी, हें क्षम्य कसे ? ह्याची आणखी दोन खास उदाहरणे देण्यासारखी आहेत. सरकारी दप्तर-खान्यातील सुर्चीवर विराजमान होऊन कोणताहि थाप दिली तरी ती सहज पच्चं शकते, असे ह्या संपादकास वाटत असावे । ‘ दर्पणा ’च्या पहिल्या अंकावरील कल्पित मुद्रणनिर्देशाचा उल्लेख मागे आलाच आहे. तसाच आणखी एक प्रकार म्हणजे, ‘ दर्पणा ’च्या “ प्रत्येक अंकावर दर्शनी पृष्ठाच्या माथ्यावर उजव्या किंवा

आवाक्याबाहेरचा असून त्यांनी केलेली अनुमाने सरोप असल्याचे आढळून येईल. कियहुता बाळशास्त्रयांच्या चरित्रातील अनेक घटना त्यांस चिन्तचूक सांगता आलेल्या नाहींत. उदा० “ त्यावेळी मातृमायेचा शिक्षणक्रम व नंतर लोथर आणि अरर डिगिहजन असा इंग्रजी शिक्षणक्रम होता ” (पृ. ५), असे जें संपादक सांगतात तें अगदी चुकीचे आहे. कारण, बाळशास्त्रयांच्या विद्यार्थिदशेत अशी व्यवस्था नव्हती. सुमारे पुढे दहा वर्षांनी ती अस्तित्वांत आली ! पृ. ४ वर ते सांगतात की, “ बाळशास्त्री यांचें शिक्षण संपताच १८३० मध्ये नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे नेटिव्ह सेक्रेटरी म्हणून त्यांची नेमणूक झाली, असा उल्लेख आढळतो ”; तर लोथ पृ. ६ वर “ १८३० मध्ये त्यांची नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे ‘ डेप्युटी नेटिव्ह सेक्रेटरी ’ म्हणून नेमणूक झाली ”, असे ते लिहितात; आणि विशेष हें की, दोनहि विधानास त्यांनी स्पष्ट आधार दिलेला नाहीं ! मग ह्यापैकी खरें कोणतें समजावयाचें ! द्याव्याय पुढें ते म्हणतात की, “ १८३२ च्या नोव्हेंबरमध्ये त्यांची अझलकोटच्या युवराजांना शिक्षक म्हणून दरमहा रु. १२५ पगारावर सातान्यास नेमणूक झाली.” पण ह्या विधानात दोन चुका आहेत. त्यांची नेमणूक सातान्यास झालेली नसून अझलकोटासच झाली, आणि ती दरमहा रु. १२० वर झाली ! झानंतर एक वाक्य टाकून, “ १८४२ मध्ये एरिफन्स्टन कॉलेजातील गणित विषयाचे अध्यापक ऑर्लीबार (Prof. Orlebar) हे राजा पेऊन ईंग्लंडला गेले अनन्तर त्यांची अध्यापक म्हणून नेमणूक झाली ”, असे ते सांगतात; परंतु वस्तुस्थिति अशी की, त्यांस ‘ हंगामी अध्यापक ’ (Acting Professor) म्हणून नेमिले होते. द्याचा अर्थ असा की, ‘ सेक्रेटरी ’ व ‘ डेप्युटी सेक्रेटरी ’ आणि ‘ प्रोफेसर ’ व ‘ अॅक्टिंग प्रोफेसर ’ यांतील अधिकारभेदहि त्यांस अवगत नाहीं !

‘ दर्पणा ’तील मराठी वाङ्मय कोण सांभाळीत असेल याविषयीच अनुमान काढनांना ते म्हणतात, “ बाळशास्त्रींना त्यावेळी शिक्षणसंस्थांचे दौऱ्याचें काम पाडावें लागत असे, तेव्हां इंग्रजीबरोबर मराठी लिहिण्याचें कामहि तेच करीत अगतील असे घाटत नाहीं ” (पृ. २०). परंतु येथेहि ते अगदीच घसरले आहेत ! कारण, ‘ दर्पण ’ साडेगाठ वर्षे चालून वेद पडले १८४० मध्ये, आणि बाळशास्त्रयांकडे “ शिक्षणसंस्थांचे दौऱ्याचें काम ” आलें पुढें दोन वर्षांनी ! येथे आश्चर्य असे की, प्रस्तुत पुस्तकाचे मुख्य संपादक रा. वि. कृ. जोशी हे बरील गर्व माहिती मुंबई सरकारच्या दत्तखान्याचे मुख्य अधिकारी (‘ फोपर ऑफ रेकॉर्ड्स ’) यांनी त्यांस उपलब्ध करून दिलेला अमल कागदपत्रांच्या आधारे आपणांस ठिकठिकाणी करून देत आहेत ! परंतु हे अमल कागद आम्हांही स्वतः प्रस्तुत ग्रंथांत छापिले आहेत, त्यावरून वाढिव्यास सरकारी दत्तखान्यांत दहावीस वर्षे कारकुनी करणारा एखादा ‘ मनुष्य मावला भंडा सोडून गंतोपनसिंघात मसती उडवुन करूं लागला म्हणजे कशा अर्थ उद्भवून देतो याचा त्रिगदिग पुरावा मर्मत वाचकांस सहज उपलब्ध होईल.

संगदकीय अज्ञानाचे व अपात्रतेचे दुसरे कांही नमुने पाहण्यासारखे आहेत. संपादकाचे इंग्रजी भाषेचे ज्ञान शालान्त परीक्षेपर्यंत तरी गेले आहे को नाही असे अनेक ठिकाणी दिसून येते. उदा० पृ. १५ वरील इंग्रजी अवतरणे व पृ. १७ वरील इंग्रजी लिपीतील नावे ही मुळाबहुकूम त्यास छापतां हि आलेली नाहीत ! “रघुनाथ हरिश्चंद्रजी” सारखी नावे सरकारी कागदपत्रात अमुक रीतीने लिहिलेली आढळतात म्हणूनच जर तो लागलीच कैसात पुनः इंग्रजी अक्षरात दिली आहेत, तर मग ती संतोषांत तशीच उतरावयास नकोत काय ? पण तो तशी नाहीत. ‘देहावसान च योग्यता’ ह्या सदरांत पृ. २९ वर त्यांनी मूळ इंग्रजी लेखाची जी भाषांतरें करून दिली आहेत तीं हि कितपत मुळास धरून आहेत तें पाहण्यासारखें आहे. ही इंग्रजी गुणवर्णने आम्ही परिशिष्ट १ मध्ये अनुक्रमे पृ. ३१३ व पृ. ३१० वर छापिलेली आढळतील. यांपैकी ‘दि यॉये टाइम्स अँड जर्नेल् ऑफ् कॉमर्स’ मधील मृत्युलेखात आलेल्या एका वाक्याचे भाषांतर संपादकांनी पुढीलप्रमाणे मीजेचें केलें आहे :—“ते कांही दिवस ‘गणिताचे अध्यापक होते, आणि मि. ऑलेंबार हे राजा घेऊन इंग्लंडला गेले असता, मे १८४२ ते मार्च १८४३ पर्यंत मि. ऑलेंबार यांच्याच खोलींत खगोलविद्येचीहि काम पहात असत” (पृ. २९). मूळ इंग्रजी वाक्य असें आहे :—“He was for some time Professor of Mathematics, and from May 1842 to March 1843 along with the Mathematical discharged the duties of Astronomical Instructor in room of Mr. Orlebar then absent in England.” येथे “in room of Mr. Orlebar” याचे भाषांतर “मि. ऑलेंबार यांच्याच खोलींत” असें जें केलें आहे तें केवळ हास्यास्पद होय !—“मि. ऑलेंबार यांच्या जागें” असा त्याचा सरा अर्थ आहे. ह्याच लेखात पुढें (पृ. ३०) मानसशास्त्रावर ग्रंथरचना करताना “मि. अंबर कॉंबी यांच्या पुस्तकाची मदत घेतली,” असें जें म्हटलें आहे तो नामांकित ग्रंथकार “Dr. Abercrombie” हा आहे, हिंदी सांगितल्या- शिवाय कसें समजणार ? तसेंच “‘हायस्कुलांतील’ विद्यार्थ्यांसाठीं कनिष्क पुस्तकें म्हणून ती लिहिली होती”, हें “Both were intended as class books for the instruction of the more advanced pupils under his charge,” ह्या इंग्रजी वाक्याचे भाषांतर वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणारे आहे. कारण, बाळशास्त्रपांनी लिहावयास घेतलेला हिंदुस्थानाचा इतिहास व मानसशास्त्रा- वरील ग्रंथ हे “हायस्कुलांतील” नव्हे (त्या काळी ‘हायस्कुला’चा रीतसर अवतारच झालेला नव्हता), तर “त्यांच्या हाताखालील (म्ह० अध्यापक- शाळेंतील) प्रौढ विद्यार्थ्यांकरिता ” योजिले गेले होते.

‘ दर्पण साप्ताहिकाची हकीकत ’ (पृ. १९) म्हणून संपादकांनी जो खाद्य संशोधनपर भाग लिहिला आहे त्यांतील सूक्ष्मता व कांही विधाने पाहण्या-

डाव्या हाताच्या कोपऱ्यात बाळशास्त्री यांची सही आढळते ” (पृ. २०), ही त्यांनी दिलेली माहिती होय. प्रत्येक अंकावर अशी सही आढळत नाही, हें एक; आणि “ सध्याप्रमाणे हजारों प्रतींची छपाई त्या काळांत मांडीत नव्हती ” आणि म्हणून “ प्रत्येक अंकावर संपादकाची सही घालण्याचा प्रघात होता ”, ही त्यांची दुसरी संशोधकीय प्रतिभा ! मुद्रणविद्येचा सर्वाधिक गंध नसतां मुद्रणवेपक ह्या नात्याने हि रा. जोशी यांनी एक नवा शोध जाहीर केला आहे. हें माजेचें संशोधन त्यांच्याच चिकित्सक लेखनपद्धतीनें समजून घेणें चांगलें. “ ‘दर्पण’ पत्र कशा पद्धतीनें छापलें जाई हा एक प्रश्न आहे. त्याबद्दल इतकें साधार म्हणतां येतें की, ‘दर्पण’ पत्राचा पहिला अंक शिळा-भेसवर छापिलेला नाही, टाईपांत छापलेला आहे. परंतु दर्पणाचे इतर अंक चालत असतां त्यांतील काही अंक शिळा-भेसवर छापलेले आढळतात. यावरून हें पत्र शिळाभेसवर व टाईपांत अशा दोन्ही पद्धतीनें छापलें जाई ” (पृ. २२). आम्हीं ह्या संशोधनचिकित्सेच्या नवावतारास इतकेंच सुचवितों की, त्यांनी हा आपला अजब शोध मुद्रणव्यवसायांतील तज्ज्ञांपुढें मांडावा, म्हणजे ते त्याचें यथायोग्य कौतुक करतील ।

‘दर्पण संग्रह’-कारांच्या संशोधनसामर्थ्याचे दुसरे एकदोन गंमतीचे. पुरावे सादर करूं. “ त्याला (म्ह० ‘दर्पणा’ला) स्वसमाजात व परकी समाजांत प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती असें म्हणावयाला हरकत नाही ” (पृ. २४). याचें उदाहरण म्हणून “ त्या वेळी बॉम्बे नेटिव्ह ऑब्झर्वर नांवाचें नियतकालिक होतें. त्याच्या १४ मार्च १८३३ च्या अंकांत ” जें काही म्हटलें आहे तें उद्धृत करून शेवटीं संपादक उद्गारतात की, “ एका समकालीन] व परभाषीय मिशनरी लोकांच्या नियतकालिकानें ह्या अभिप्राय दिला असल्याकारणाने तो निःपक्षपाती व निःस्पृह [‘ निःस्पृह ’ हें रूप शुद्ध] आहे यांत शंका नाही. ” परंतु ‘ यांचे नेटिव्ह ऑब्झर्वर ’ हे नियतकालिक ’ मिशनरी लोकांचें होतें, हें ह्या विद्वान् संशोधकांनी कसे ठरविलें ? हें पत्र एंग्लेसीय मंडळीनें चालविलेले नसतें तर त्याच्या नांवांत “ नेटिव्ह ” हें पद आलें नसतें, एवढोहि चिकित्सक सुद्धि ह्या संपादकाय नेंदृत नाही । वास्तविक हा उतारा त्या वर्तमानपत्रानें ‘ *Oriental Christian Spectator* ’ नामक मासिक पुस्तकांतून उद्धृत केलेला आहे, असें आम्ही पृ. ५८५ वर दिलेल्या गूळ इंग्रजी अभिप्रायावरून दिसून येईल.

पृ. २१ वर श्री. सरदार यांच्यावर टीका करतांना श्री. जोशी म्हणतात की, “ प्रमाकर पत्र १८४० च्या सुमारास प्रसिद्ध झाले असे रा. सरदार यांनी म्हटलें असल्याकारणानें त्यांना आणखी एक चूक माफ केली पाहिजे. [कारण] वास्तविक ‘ प्रमाकर ’ १८४१ च्या सप्टेंबरमध्ये सुरू झालें. रा. सरदार यांनी संपादन करतांना जर अधिक दक्षता घेतली असती तर हे दोष टळू शकतें.... असल्या मोगळ लिखाणानें अभ्यासू लोकांची फथगत होते व जनतेची दिशाभूल होते ”. पण श्री. जोशी इतकें

“परोपदेशे पांडित्य” करून प्रत्यक्ष ह्या उदाहरणांत सुद्धा तेंच कार्य स्वतः करीत आहेत। कारण, “‘प्रभाकर’ १८४१ च्या सेप्टेंबरमध्ये सुरू झालें”, ही मिथ्या गोष्ट सांगिताना ते आधारदेखील देत नाहीत। वस्तुस्थिति अशी की, ‘प्रभाकर’ हें पत्र सा. २४ ऑक्टोबर सन १८४१ रोजी निघालें। (प्र. प्रं. परि. ३, पृ. ७३)

असो. ‘दर्पण संग्रह’-कारुंचा हा कोळसा आणखी उगाळावयाचा तरी कोठवर? वास्तविक ह्या पुस्तकाचा इतकाहि दीर्घ समाचार घेण्याचें कारण नव्हतें असेंहि एखाद्यास वाटेल; आणि आम्हांहि त्याच्याशी सहमत झालों असलों. परंतु प्रस्तुत पुस्तक कै. बाळशास्त्रयांच्या शतसावत्सरिक पुण्यतिथीस ‘मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय प्रकाशन : १’ म्हणून शिक्षणमंत्री ना. बाळासाहेब खेर यांच्या हस्ते मोठ्या समारंभाने महाराष्ट्राचकवर्गास सादर केलेलें असल्यामुळे, आणि महाराष्ट्रीय वृत्तपत्रकारांनीहि त्याचे हार्दिक स्वागत केले असल्यामुळे, त्याचें यथार्थ स्वरूप इतक्या विस्ताराने प्रकट करणे अवश्य वाटलें. शिवाय कोणाहि लुंब्यासुंग्या साक्षर व कारकुनी पेशाच्या मनुष्याने अभ्यापार केल्याने त्याची कृति कशी निरर्थक अथवा अनर्थकारक होते हें सावधानतेच्या दृष्टीने जगाला कळणें हिताचें होईल, अशी आमची समजूत आहे.

‘दर्पणसंग्रह’वर सवादक म्हणून विनायक कृष्ण जोशी व श्री. म. सहस्रबुद्धे या दोघांची नावे असली तरी रा. जोशी यांच्याकडेच प्रस्तुत ग्रंथाच्या खंटाटोपाचें मुख्य श्रेय जातें ही गोष्ट लोकविश्रुत तर आहेच; पण त्याचा असल पुरावा ही आद्य साहित्यकृति आपल्या पिय पत्नीच्या “स्मृतीस सादर समर्पण” करूनहि त्यांनी जगापुढें मांडली आहे. स्वकीय प्रयत्नाबद्दल थोडीबहुत धन्यता वाटावी हें स्वामाविक आहे. परंतु रा. जोशी यांच्या प्रस्तुत प्रयत्नाचें जें कोड-कांतुक करण्यांत आलें त्यामुळे आपण खरोखरच एक मोठे संशोधक आहोंत अशा अहंकाराने ते अलीकडे समासमेदनांत घुसून आपल्या उद्योगाचें प्रदर्शन करूं लागले आहेत; इतकेंच नव्हे, तर एक प्रचंड असा ‘मराठी नियतकालिकांचा इतिहास’ रचून प्रसिद्ध करण्याच्या उपघ्यापांत ते साम्रित गुंतलेले आहेत, अशी दाट लोकावार्ता आहे. यामुळे मात्र आम्हांला थोडेंसें भय वाटू लागलें आहे। कारण, त्यांचा हा अदम्य संशोधकीय उत्साह कोणकोणती नवीन कथापुराणे निर्माण करील तें सांगणें कठीण। खरोखर मुंबई सरकारच्या दत्तखान्यातील रिकाम्या कारकून मंडळीकडून कितीतरी दुसरी उपयुक्त कामें करून घेण्यासारखी आहेत. पण हें सर्व तेथील वरिष्ठ अधिकार्यांच्या ध्वानांत येईल तर। एरवीं “रिकामा न्हावी, आणि कुडाला तुंबव्या लावी.” असाच अनुभव पुनः याषयाचा।

‘भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश’ (इ. स. १८१८-१९४५)

हा बहुमोल संदर्भग्रंथ विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांनी क्रियेक वर्षे परिश्रम करून ऑक्टोबर १९४६ मध्ये प्रसिद्ध केला. अशा ग्रंथांत कै० प्रो. बाळ-
शास्त्री जांभेकर यांच्यासारख्या आधुनिक महाराष्ट्रांतील अग्रगण्य महापुरुषांचें
कांहीसें सविस्तर चरित्र यावयास हवें होतें, असें कोणीहि सुज्ञ मनुष्य म्हणेल. पण
तसें तें आलेलें नाहीं. पुढारें सत्तर वर्षांपूर्वी रा. रघुनाथ भास्कर गोडबोले यांनी
अशा प्रकारच्या ‘अर्वाचीन चरित्रकोशा’चा मराठी भाषेत प्रथमतः पाया घातला;
परंतु त्यांनी बाळशास्त्रयांसारखा विख्यात लोकोत्तर पुरुष तेव्हा अवघ्या तीस-
पन्नीस वर्षांपूर्वीच आपल्यांत होऊन गेलेला असतां त्यांचें चरित्र त्यांत कसें प्रथित
झालें नाहीं याचें थोडेसें दिग्दर्शन आम्हां प्रस्तुत ग्रंथाच्या ‘उपोद्घात’-प्रकरणो
केंल्य आह्मे (पृ. १७). त्यानंतर पुढारें पन्नास वर्षांनी डॉ. श्री. व्यं. केतकर,
एम. ए., पीएच्. डी., यांच्या प्रबंध ‘ज्ञानकोशा’त त्या थोर पुरुषांचें संपूर्ण
उच्चाटन झालेलें नसलें तरी केवळ एका ‘फविचरित्र’ ग्रंथावरून दहापंधरा
ओळींत त्यांची थोडकण कशी केली आहे ह्याचेंहि विवेचन पूर्वोक्त ‘उपोद्घाता’त
(पृ. १८) आम्हां केलें आहे. वस्तुतः विचार करतां त्या महान् संदर्भग्रंथांत
निदानपशी एकदोनपानी चरित्रलेख तत्कालीन उपलब्ध घाट्मयाच्या आधारें त्यांनी
अंतर्भूत करणें जरूर होतें; परंतु तेव्हाहि कै० बाळशास्त्रयांची उपेक्षाच झाली !
अर्थात् आतां त्याच्याहि नंतर पावशतकांनं श्री. चित्रावशास्त्रयांचा हा ‘चरित्र-
कोश’ प्रसिद्ध होत असल्यानं, त्यांनीहि पुनः शास्त्रीबाबांची निरवानिरव जेमतेम
अर्ध्या पानांत अत्यंत छुटित व अशुभाधानकारक रीतीनं करावी, हें विशेष आश्चर्य नव्हे
काय ? वास्तविक ‘ज्ञानकोशा’तील अल्प निर्देशानंतर मराठी साहित्यिकांचें लक्ष
आधुनिक महाराष्ट्राच्या ह्या प्रभातकालाकडे बरेंच वळलेलें आहे, आणि आजकाल
सर्वसाधारण वाचकांबरोबर शाळा-कॉलेजांतील प्रौढ विद्यार्थ्यांना कै० बाळशास्त्रयांचें
उज्ज्वल चरित्रकार्य समजावून देणें विशेष अगत्याचें झालें आहे. ह्या दृष्टीनें पाहतां,
आधुनिक महाराष्ट्राच्या त्या सर्वांगीण कर्तृत्वाच्या थोर पुरुषांचें चरित्र व त्या
काळाचें प्रतिबिंब थोडक्यांत प्रकट करणारा एक चारपानी लेख सुद्धा तयार करून
पेणें अवश्य नव्हतें काय ? तसें म्हटल्यास प्रस्तुत चरित्रकोशांत क्रियेक महा-
राष्ट्रियांची व इतरांची चारचार, आठआठकॉलमी चरित्रे आलीं नाहींत असें नाहीं.
पण उमार्जी नाइकासारख्या विख्यात रामोशापासून नाना पाटलासारख्या आजकाल
झटपट बहुमुखी होणाऱ्या तथाकथित देशभक्ताचे पवाढे गाण्यापर्यंत चरित्रवर्णनाचा
कांहीसा अशास्त्रीय व व्यापक दृष्टिकोन संपादकांनी बाळगिल्यामुळे, त्यांना बाळ-
शास्त्रयांसारख्या घाततेच्या व घनदशीर मार्गानें देशोद्धार करूं पाहणाऱ्या नवयुग-
प्रवर्तकाच्या चरित्राचा विस्तृत परिचय करून देण्याची तितकीशी आवश्यकता भासली

नाहों हेंच खरें ! एरवी शास्त्रीबाबांच्या कामगिरीचें वास्तविक स्वरूप दर्शवूं शकणारा हुसरा कोणी तज्ज्ञ सन १९४५ मध्येहि त्यांचे लांमला नसता काय ! किंबहुना कै. आचार्य बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर यांचें आगामी शतर्वावस्थरिक पुण्यस्मरण महाराष्ट्रांत योग्य रीतीनें करावें म्हणून आम्ही त्याच वर्षी छापिलेल्या लेखांतून एवढेच नव्हेत म्हणवाचे तपशील ‘चरित्रकोशां’तील बाळशास्त्रिविषयक वृत्तान्तांत संपादकांनीं आत्मसात् केल्याचा निःसंदिग्ध पुरावा उपलब्ध आहे ! सारांश, कोष्ठ-धर्त्यांच्या ह्या अदूर दृष्टीमुळे व हलगर्जीपणामुळे झाले काय, तर नवीन ‘भारत-वर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोशां’तहि पावशतकानंतर कै. बाळशास्त्र्यांचा यथार्थ परिचय करून देण्याची आलेली पर्वाणी वाया गेली; आणि प्रो. द. वा. पोतदारकृत ‘मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार’ ह्या पुस्तकांतील जांभेकर-वृत्तान्ताचीच कमीअधिक, पण लघुतम अशी सद्योप व गवाळ आवृत्ति ह्या महान् संदर्भग्रंथांत चिरस्थायी झाली !

एखाद्या पुस्तकावरून बाळशास्त्र्यांचा वृत्तान्त संकलित करतांना संकलनकार आपल्या चातुर्यानुसार तो ठिठ्ठिकाणी कसा विकृत करितात याचीं नानाविध उदाहरणें ‘उपोद्घातां’तील आमच्या टीकेंत येऊन गेलीं आहेत. परंतु तसाच प्रकार प्रस्तुत ‘चरित्रकोशां’तील अत्यल्प संकलनांतहि कसा झाला आहे हें ह्या संदर्भग्रंथाचें महत्त्व लक्षांत घेऊन येथें दाखवून देणें अवश्य आहे.

कोशांतील “जांभेकर, बाळ (शास्त्री) गंगाधर” हा नामनिर्देशच मुळांत बरोबर नाही. येथें “शास्त्री” हें पद कोशांत घालण्याची आवश्यकता काय ! गेली शंभर वर्षे जें नांव आबालवृद्धांच्या तोंडों रुढ आहे तसेंच जर तें ग्रथित करणें योग्य होय, तर “जांभेकर, बाळ गंगाधर शास्त्री”, असें तें दिलें पाहिजे. किंबहुना शास्त्रीबाबांच्या काळीं उपनांव कच्चिर् लिहोत, आणि ते स्वतः फक्त “बाळ गंगाधर शास्त्री” अशी स्वाक्षरी करीत; इतकेंच नव्हे तर तत्कालीन सरकारी कागदपत्रांतूनहि त्यांचा नामनिर्देश सर्वत्र असाच आढळतो. अर्थात् “ठिठ्ठक, बाळ गंगाधर” ह्या नांवाप्रमाणें “जांभेकर, बाळ गंगाधर” असें नांव ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा’वरून उतरून घेऊन मग “बाळ”च्या पुढें कोशांत “शास्त्री” हें पद ठेवून दिलेलें दिसतें ! पण हेंहि अप्रशस्तच. कारण, “बाळशास्त्री गंगाधर” असें त्यांनीं स्वतःच किंवा इतरांनीं संबोधणें शक्य नाही.

दादोबांनीं ‘आत्मचरित्रां’त बाळशास्त्री “हे मूळचे राजापूर मांती पोंबुलें नांव आहे तेथले राहणार” (पृ. ७३), असें यथार्थपणें सांगितलें आहे. त्यांची अंजानदी चूक एवढीच कीं, गांवाचें नांव ‘पोंबुलें’ नसून ‘पोंमुलें’ आहे. पण प्रो. पोतदारांनीं दादोबांच्या संकलनांत एक नवीन चूक केली ती अशी कीं, “राजापूर मांती” म्हणण्याऐवजीं “राजापूर साल्क्यांत” असें म्हटलें. वास्तविक हा गांव

राजापुरांत नव्हे, तर देवगड तालुक्यांत मोठतो. ह्यांत 'चरित्रकोश'-कारांनी आणखी एका चुकीची भर घातली, ती म्हणजे 'पोंडुल' याचे 'पोंबल' केले ! तसेच "दिवसास इंग्लिश शिकावे" हे दादोबांचे विधान "दुपारी इंग्रजी शिकावे" ह्यापेक्षा अधिक वस्तुस्थितिनिदर्शक होय.

दोन गोऱ्याऱ्या रङ्गांतील मारामारीचा व तत्संबंधी बाळशास्त्राच्या विलक्षण स्मरणशक्तीचा वृत्तान्त प्रो. पोतदारानी रा. देवकृत जमिंदार-चरित्रांतून घेतला असून दादोबांनी त्याचा उल्लेख मुळीच केलेला नाही. असे असता श्री. चित्रावशास्त्री सांगतात की, "अशी याच्या बुद्धिमत्तेची गोष्ट दादोबा पांडुरंग आपल्या आत्म-चरित्रांत देतात" !

ह्यापुढील वृत्तान्त तर मोठा मौजेचा उतरला आहे. 'चरित्रकोश'-कारांचे सकल असे : "हे प्रो. अ[र्लो]लिंबार यांचेपाशी गणित शिकले. सन १८२८ मध्ये यांचा विद्याभ्यास पुरा झाला व हे एल्फिन्स्टन विद्यालयांत अ[र्लो]लिंबार यांचे असिस्टंट म्हणून गणित शिकविण्याचे काम करू लागले." येथे दोन भिन्न घटनांची कशी गळत केली आहे ती पाहा. बरील दोन वाक्यांवरून वाचकास असा निःसंदिग्ध बोध होतो की, बाळशास्त्री सन १८२८ पर्यंत "प्रो. अर्लिंबार यांचेपाशी गणित शिकले", आणि "सन १८२८ मध्ये यांचा विद्याभ्यास पुरा झाला", तेव्हा "हे एल्फिन्स्टन विद्यालयांत" त्याचे "असिस्टंट म्हणून गणित शिकविण्याचे काम करू लागले." परंतु वस्तुस्थितीचा हा भयंकर विपर्यास होय. कारण, प्रो. अर्लिंबार हे स्वतःच सन १८२८ मध्ये अद्यापि विलायतेत गणिताचे विद्यार्थी असून पुढे सात वर्षांनी-सन १८३५ मध्ये-एल्फिन्स्टन कॉलेजांत काम करण्यास मुंबईस आले ! बरे, ही गोष्ट जेथून हा संक्षेप चित्रावशास्त्रवादी केलेला आहे तेथेच प्रो. पोतदारानी दादोबांच्या आत्मचरित्रांतून पुढीलप्रमाणे स्पष्ट उद्धृत केली आहे : "ते मुंबईस आल्यावर प्रो. अर्लिंबार यांचेपाशी गणितशास्त्र शिकले. बाळशास्त्री यांची कुशाग्र-बुद्धि पाहून प्रो. साहेब त्यांची फार तारीफ करून होते". (म. ग. इ. अ. पृ. ३२). ह्याच विधानांत दुसरा एक वस्तुस्थिति-विपर्यास अंतर्भूत आहे तो असा की, प्रो. अर्लिंबार यांच्यापाशी १८३५ नंतर गणिताभ्यास पुरा झाल्यावर बाळशास्त्राची नेमणूक असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून झाली. परंतु वस्तुस्थिति अशी की, प्रो. अर्लिंबार यांचे आगमन प्रत्यक्ष मुंबईस होण्यापूर्वीच-सन १८३४ मध्ये-बाळशास्त्री हे असिस्टंट प्रोफेसर म्हणून आपल्या जागेवर बसू झाले होते ! परंतु "इ. स. १८२८ चे गुमारात विद्याभ्यास पुरा झाल्यावर पुढे ते अर्लिंबार यांचे असिस्टंट म्हणून गणिताभ्यासकाचे काम एल्फिन्स्टन विद्यालयांत करू लागले तेव्हा पहिले एतद्देशीय प्रोफेसर म्हणून त्यांचा सर्वत्र गौरव व लौकिक फार झाला !" (उ. प्र.) ह्या वाक्याचे संवलन 'कोश'-कारांनी विपरीतपणे केल्यामुळे हा सर्व अनर्थ झाला !

“ग्रहणाविपर्ययं खरी वस्तुस्थिति [“वस्तुस्थिति” म्हणजेच “खरी” स्थिति नव्हे काय ?] व्याख्यानांत वर्णन केल्याने आणि श्रृंषाद शेषाद्वि नावाचे हिस्सी झालेल्या मालाणास शुद्ध करून घेतल्याने यांना वाळीत पडावे लागले”, असे ‘चरित्रकोश’-कार सांगतात. परंतु हीहि वस्तुस्थिति नसून तिचा थोडाबहुत विपर्यासच होय. कारण, ह्या दोन घटना भिन्न कार्ळां घडलेल्या आहेत; इतकेंच नव्हे, तर पहिल्या गोष्टीतील शास्त्रीय मतिपादनाने ‘ग्रामण्य’ होणार की काय अशी कित्येकांस घास्ती उत्पन्न झाली, तर दुसऱ्या प्रकरणात “ग्रामण्य” प्रत्यक्ष झाले. आणि ह्या दोन गोष्टीतील तारतम्य प्रो. पोतदार, यांनी बऱ्या रीतीने व्यक्त केलेले असता, म. ग. इ. ख. पृ. ३६ व ३७ वरील दोन वृत्तान्त एकत्र संकलित करून श्री. चित्रावशाखपांनी ते नष्ट केले आहे !

सपादकीय तारतम्यशून्यतेचा हा प्रकार “यांचें बाळगमय” ह्या शेवटच्या परिच्छेदातहि चांगला प्रतीत होतो. प्रो. पोतदारांनी “बाळशास्त्री यांचे लेख व ग्रंथ” (पृ. ३५) ह्या सदरांत एकूण १५ निर्देश केलेले असता, ‘कोश’-कार फक्त १२ करितात. परंतु येथे मौज अशी की, पोतदारांच्या यादीत ‘विद्येचे उद्देश, लाभ व [मुळात ‘आणि’ आहे] संतोष हे पुस्तक बुद्ध्याच दिलें नसता, श्री. चित्रावानी ते प्रथमतःच नमूद केलेले आहे ! त्यांचा “५ हिंदुस्थान-स्थाना]चा इतिहास, पहिली आवृत्ति (१८४२),” हा निर्देश तर पोतदारांच्या यादीवरून केलेला असला तरी अगदीच चुकला आहे ! हा सन १८४६ पाहिजे.

तसेच प्रो. पोतदारांनी आपल्या यादीत “(१०) संध्येचें भाषांतर (पारंम)” [हे पुस्तक कधी प्रसिद्ध होण्याच्या अवस्थेपर्यंत गेले नसल्यामुळे देण्याचें कारण नसता दिले] असा सावध निर्देश तरी केला आहे; पण तोहि ‘कोश’-कारांनी गाळल्यामुळे हे पुस्तक छापिलें गेलें होतें, असा वाचकाचा वृथा प्रह्न होतो ! ‘कोश’-कारांच्या यादीत आणखी दोन चमत्कार आढळतात. प्रो. पोतदारांनी ‘हिंदुस्थानाचा इतिहास’ व ‘हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याचा इतिहास’ ह्या दोन ग्रंथांपैकी फक्त पहिला निर्दिष्ट करतांना थोडी चूक केली आहे, तर श्री. चित्रावशाखपांनी “१२ हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास (मुसलमानी अंमल)” म्हणून तिमरें एक शायंग कोटून तरी निर्मिलें आहे ! आणि ही सर्व भ्रामक उचलेगिरी करीत असता स्वतः प्रो. पोतदारांच्या यादीतीलच “(७) द्वायसिद्धिनिबंध”, “(१३) इंग्लंडचा इतिहास” [“इंग्लंड देशाची वखर”, भाग १ व भाग २, असे हे मुळांत दोन स्वतंत्र ग्रंथ आहेत] व “भूर्गोलशास्त्र (गणित-भाग),” ह्या महत्त्वाच्या तीनचार ग्रंथांनाहि अर्धचंद्र दिला आहे ! असो, अभ्या पानांत यापेक्षा अधिक गांधळ तो कोणता घालावयाचा ?

तात्पर्य, 'भारतवर्षीय अर्वाचीन चरित्रकोश' ह्या महान् संदर्भ-प्रथातील कै० बाळशास्त्री जांभेकरांचें हे अर्धपानी विकृत व धुत्र इतिवृत्त वाचून त्या महापुरुषाची यथार्थ थोरवी वाचकास कशी काय कळून येणार? आणि ती कळून येण्यासारखी योग्य तजवीज न करणें म्हणजेच त्याची बुद्ध्या कमीअधिक उरून करणें नव्हे काय?

‘सुलभ विश्वकोश’

वरील ‘चरित्रकोशा’नंतर जुलै १९४९ पासून डॉ. श्री. व्यं. केतकर यांच्याबरोबर ‘महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश’ रचनाच्या मंडळीपैकी श्री. दाते-कर्वेकृत ‘सुलभ विश्वकोश’ नामक नवीन एक मर्मग्रंथ प्रसिद्ध होत आहे. ही प्रामः त्या महान् प्रथाचीच सक्षित आवृत्ति असल्याने त्यातील कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या मूळ अल्प चरित्राचें परीक्षण करताना आम्हीं आमच्या ‘उपोद्घातां’त (पृ. ६८) जे उद्गार काढले आहेत ते ह्या ‘विश्वकोशा’तील तद्विषयक टिपणालाहि तंतोतंत लागू पडतात; आणि म्हणून ह्यासंबंधी येथें काही अधिक म्हणण्याचें वास्तविक कारण नाही. तथापि “अशा प्रकारचे वृहत्कोश ज्ञानसंप्रदायाचा व ज्ञानप्रसाराच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे होत; आणि आपल्याकडे तर त्यांची पुनरावृत्ति एकेका पिढीत होणें दुर्घट। ह्याच दृष्टीने त्यांतील ज्ञानाचा उपयोग पुढील सर्व अभ्यासकांना व आवालक्षकांना होत असतो हे लक्षात घालून त्या ग्रंथातील माहिती अतिशय वेचक, विनचूक, प्रमाणबद्ध व अद्यावत् असणें अगत्याचें आहे”, असें जें त्या प्रसंगानें आम्हीं म्हटलें आहे त्याप्रमाणें, ‘ज्ञानकोशा’नंतर पंचवीसतीन वर्षांनीं प्रस्तुत ‘विश्वकोश’-रचनेचा योग सांप्रत आलेला असता, त्याचें संपादन व्हावें तसें समाधानकारक होत आहे, असें प्रांजलपणें म्हणणें कठीण आहे। स्वतः संपादकच आपल्या ‘निवेदनां’त सांगतात की, “आम्हीं प्रस्तुत लघुज्ञानकोशासारखें कार्य अगावर घेतलें व तें एका वर्षांत पुरें करून हस्तलिखित प्रकाशकांना ठापण्यास दिलें.” मग अवघ्या एका वर्षांत हा महदुधोग उरकल्याबद्दल वाटल्यास त्यांचें कोणी कमीअधिक कौतुक करणें शक्य असलें, तरी संपादकांचा व प्रकाशकांचा हा शटपट रंगान्याचा व्यवसाय झाला ह्यापेक्षा वेगळा किंवा अधिक निर्दोष कसा होणार?

‘सुलभ विश्वकोशा’तील चरित्रमार्गदा लक्षात घेऊनच आम्हीं असे निश्चून म्हणतो की, त्याच्या संपादकांना खरोखर इच्छा असती तर बाळशास्त्री जांभेकर यांच्या अल्प चरित्रास त्यांना किमानपक्षीं अर्धे पान देणें सहज शक्य होतें; आणि तेवढ्या मर्यादेतहि त्यांचे असाधारण कर्तृत्व व थोरवी बऱ्या रीतीने सांगता आली असती. परंतु वस्तुस्थिति अशी की, ‘ज्ञानकोशा’तील जांभेकर-चरित्रास दिलेल्या सुमारे एक अष्टमांग पृष्ठांतूनहि चारदोन ओळी कमी करण्यापलीकडे त्यांना

आपल्या ह्या टिपणांत लवमात्र फरक केलेला नाही; इतकेंच नव्हे, तर तसें करतांना मुळांतील चुकाहि सुधारलेल्या नाहीत ! अर्थात् मूळ चरित्राविषयीं म्हटल्याप्रमाणें, “ ह्या अतिसंक्षिप्त टिपणावरून कै० बाळशास्त्री जांभेकर हे पारस्व्य व पाश्चात्य विज्ञान, प्रयत्नकर्तृत्व, लोकशिक्षण, वृत्तपत्रव्यवसाय, पुराणेतिहाससंशोधन, समाजसुधारणा इत्यादि नानाविध क्षेत्रांत अप्रपूजेचा मान पावलेले लोकोत्तर पुरुष होऊन गेले, असें लवमात्र तरी वाचकांस प्रतीत होतें काय ? ” असें पुनः एकदा आम्हास अवश्य विचारावेंसे वाटतें.

परंतु झाला हा प्रकार क्षम्य कसा ? गेल्या तीस वर्षांत बाळशास्त्रिविषयक बाष्पमर्षांत व ज्ञानात कांहींच भर पडलेली नाही काय ? किंबहुना रा. देवकृत जांभेकर-चरित्र व दादोबाचें ‘आत्मचरित्र’ ह्याव्यतिरिक्तहि १७ मे १९४६ रोजी त्या महापुरुषाच्या शतसंवत्सरिक पुण्यतिथीच्या निमित्तानें मराठी नियत-कालिकांतून प्रसिद्ध झालेले अनेक लहानमोठे लेख पाहून, संपादक मनांत आणते तर त्यास ‘ज्ञानकोशा’तील पुराण व वेचव लिखाणापेक्षा अधिक चांगले अल्प चरित्र तयार करून खचित घालतां आलें असतें. पण इतकी धारधारा व दक्षता हवी कोणाला ? ‘विश्वकोशा’चे द्वितीय संपादक रा. चि. ग. कर्वे हे तर अलीकडे काहीं वर्षे मा. इ. स. मंडळाचे चिटणीस असून मोठे संशोधक म्हणूनहि मिरवितात ! मग अशी जर एकंदर दस्तुस्थिति आहे, तर ज्ञाते म्हणविणाऱ्याकडूनमुद्दा कै० बाळशास्त्री जांभेकर यांची गेली शंभर वर्षे सतत उपेक्षाच होत आली आहे, असें कोणी कां म्हणूं नये ?